

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/12

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№12/2023
DEKABR (3)

Muassis: Buxoro davlat universiteti Fan va ta'lim MChJ Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir Baxshullayevich Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich Tahririyat manzili: Buxoro shahar, Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy E-mail: eirjurnal2020@gmail.com Jurnalning elektron sayti: www.interscience.uz Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil 30 sentyabrda 306/6-son Qarori bilan PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan Bosishga ruxsat etildi: 25.12.2023 y. Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5. Buyurtma raqami №2448. «FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O'zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi «Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar ISSN 2181-1709 (P); 2181-1717 (E)» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir	07.00.00 – TARIX FANLARI	
	Altiboyev Y. E. Ulug'bek akademiyasining tarixiy ahamiyati	7
	Daminov N. A. Mustaqillik yillari Samarqand viloyati iqtisodiy rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning o'rni (1991-2016 yy.)	12
	Gulboev N. N. Xiva xonligida harbiy ish tarixidan	17
	Hamroev Sh. Sh. O'zbekistonda mustaqillik arafasi va uning dastlabki yillarida bozor iqtisodiyotiga o'tish shart sharoitlari	23
	Mamadaliyev H. Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida tarix fani holati: asosiy yo'nalishlar, asarlar va ularning ahamiyati	27
	Mirxakimova F. X. O'rol Tansiqboev uy muzeyi	31
	Xomitov R. X. O'zbekistondagi belaruslar haqida	34
	Якубов Х. М. Финикия ва унинг тарихий савдо-сотиқ муносабатлари	40
	Choriev Sh. Sh. O'zma hujjatlari O'zbekiston SSR sog'liqni saqlash tarixiga oid manba sifatida (1924-1941 yillar)	44
	10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
	Абдуллаева Р. Х. Описание внешности человека в русской и узбекской лингвокультурах (на материале пословиц русского и узбекского языков)	47
	Asadova Ch. S. Badiiy asar qaxramoni nutqidagi hissiy emotsional jumlar tarjimasida asliyatni saqlash (G'. G'ulomning "Shum bola" asari tarjimasini misolida).	54
	Axrorova M. A. Avloniy ijodida Navoiy an'analari	59
	Amriddinova Nazira Shamsidinovna Subordinate devices of structural semantic converting of the phraseological units (on the base of English and Tajik languages)	64
	Атабоев Н. Б. Лисоний корпуслар таснифида диахроник корпусларнинг ўрни	67
	Hasanova M. G'. ,Ametova U. Badiiy asar tahlili haqida	71
	Jabborova D. I. Yozuvning xorijiy tilni (ingliz tili) o'rganishdagi roli	73
	Rasulova S. U. Vashington irving asarlarida satira va yumor ifodalanishining lisoniy manzarasi	77
	Sotvoldiev S. Alisher Navoiy «NAZMU-L-JAVOHIR» asaridagi arabizmlarning stilistik funksiyalari	81
	Saidova R. A. Badiiy matnni struktur-semiotik tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlari	84
	Sodiqova Sevinch Aliyevna Zamonaviy elektron lug'atlar yaratishning nazariy va amaliy asoslari	87
	Тагаева Т. Б. Когнитивная метафора как способ характеристики профессиональной языковой личности актрисы. (Театр)С.Моэма)	90
	Tulanbayeva Shahnozahon Shavkatbekovna The English Internet Commentary: Analyzing Sympathetic Expression	94
	Xo'janova G. Bilim – saodat yo'li	100
	Sha Rula Subplots in Chingiz Aytmatov's novel the day lasts more than a hundred years	103
	Mansurova X. A. Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tadqiqotlari va yondashuvlari	107
	Daliyeva M. X. Lingvistik tasvir dunyoning lisoniy manzarasining obyekt sifatida	111

Shavkatov Sh. Sh. O'zbek tilida fe'lni fe'lga bog'lovchi vositalarning semantik xususiyatlari	115
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Abidova N. Q. Autizm spektrli bolalarda ijtimoiy-maishiy malakalarini rivojlantirish	119
Arabbayev A. X. Ilmiy elektron kutubxonalar dolzarb muammolar va ularni hal etishning zamonaviy usullari	122
Атамуратов Х. Ю. Ўқувчиларда ҳуқуқий саводхонликни ривожлантириш тамойиллари	129
Ашуров З. Эффективно использовать доступные технологии и улучшить результаты обучения иностранным языкам	132
Bakhranova U. I. “Elektrotexnika” fanini “Umumiy fizika” fani bilan integratsiyalab o'qitishda virtual laboratoriya stendlaridan foydalanish metodikasi	136
Berdiyeva G. D. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning umumiy masalalari	143
Bobomurodov F. I. Kurashchilarda qo'llaniladigan an'anaviy «tashlash» harakatlarining biomexanikaviy yondashuv asosida klassifikatsiyalash.	146
Bobomurodova N. J. Zamonaviy ta'lim mazmunida yoshlarda ekologik tafakkurni shakllantirish	151
Botirova S. M. Tarix darslarida innovatsion texnologiyalar asosida o'quvchilarning kommunikativ va nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirishning metodik asoslari	155
Bozorov Otabek Yo'ldir o'g'li Bo'lajak logopedlarning metodik kompetentligini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari	160
Fu Lei the analysis on difference between machine scoring and human scoring in writing assessment	163
Ibragimova M. M. Yangi O'zbekiston sharoitida badiiy gimnastikani rivojlantirish imkoniyatlari va istiqbollari	169
Исманова М. А. Талабаларда касбий-креативлик кўникмаларини шакллантиришнинг педагогик-психологик хусусиятлари	173
Jo'rayev A. R. Gidravlika. issiqlik texnikasi fanini o'qitishda virtual laboratoriyalardan foydalanish metodikasi	176
Jo'rayev F. A. Jamoat xavfsizligi va deviant xulq-atvorli o'smirlar: muammolar va echimlar	182
Jumayeva M. Sh. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi pedagogik faoliyatini takomillashtirishning ahamiyati	186
Karimov F. X. O'rta yoshdagi 45-60 yoshli erkaklar uchun jismoniy tayyorgarlikni hisobga olgan holda sog'lomlashtiruvchi mashqlar jamlanmasini ishlab chiqishda nazariy yondoshuvlar.	190
Karimova G. Q. Jadidchilarning ilm-ma'rifat tarqatishdagi jonbozligi	193
Kaziyeva T. T. Talabalarda dialogik nutq orqali ijodiy fikrlash ko'nikmalarini takomillashtirish	197
Камалова Д. Т., Жумаева Ф. Р. Рус тилини хорижий тил сифатида уқитишнинг услубий-дидактик таъминотини такомиллаштириш	202
Kdirniyazova O. A. Ommaviy axborot vositasida Talaba-yoshlar ma'naviy-axloqiy sifatlarini takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo sifatida	205
Keldiyorov.Sh.E. Malakali kurashchilarning musobaqa va mashg'ulot jarayonini pedagogik nazorat qilishning nazariy-metodik asoslarini takomillashtirish	210
Koshanova N. M. Zamonaviy jamiyatda intellektual madaniyatning rivojlanishi: muammo va imkoniyatlar	216
Kurbanov. .SH. N. Kurashchilarning kurash usullari va taktik harakatlarini o'zlashtirish darajalari	221
Mahkamova D. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda qo'llaniladigan integrativ metodlar	226
Madatov I. Yu. Oliy ta'lim muassalarida inklyuziv ta'limni rivojlantirish: muammo va yechimlar	230
Muxametov A. M. Jismoniy mashg'ulotlar, jamoat sport va salomatlik tadbirlaridagi yukalamalarni takomillashtirishning ilmiy va metodologik asoslari	235
Muxitdinova N. M. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish metodikasi	239
Nazarova K. F. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish jarayonini loyihalashning mavjud holati tahlili	242
Xolmirzaeva G. B. Bo'lajak tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishning pedagogik asoslari	246
Safarova N. N. Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish istiqbollari	250

Abduraxmonova S. Sh. Pedagogik amaliyot vositasida talabalarni ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlashning ijtimoiy – pedagogik zaruriyati	253
Nizomova Nodira Paxrutdinovna “Umumiy o'rta ta'lim muassasa o'qituvchilarining muloqot madaniyatini shakllantirishning pedagogik xususiyatlari”	256
Qarshiyeva Z. Sh. Bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini loyihalashtirish.	259
Qo'lyieva Sh. R. O'quvchilarda tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirish zarurati va ahamiyati	261
Raxmonov I. U., Qurbonova R. Sh., Uzaqov N. Ch., Nematov L. A. Advanced rendering techniques for educational simulators in fundamentals of power supply	266
Рахимов Б. Х. Формирование научно-исследовательского интеллекта у будущих учителей на основе информационной культуры	270
Samandarov M.I. Xorazm dialekti shartlarida o'zbek o'rta ta'lim maktablarida og'zaki nutqni o'rgatish vositasi sifatida mavzuy taqdim	274
Sirojiddinov M. Zaxira kadrlarni tayyorlashda Innovatsion texnologiyalar mazmuni	278
Tajiboev E. M. O'zbekiston respublikasida milliy va mumtoz musiqaga bo'lgan munosabatlar	282
Turdaliev Sh. H. Maktabgacha yoshdagi nutq nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda fikrlash operatsiyalarini rivojlantirish mazmuni	288
Turdaliyeva D. 5-6-sinf o'quvchilariga o'zbek dekorativ-amaliy san'atini o'qitish metodikasi	292
Туганова Л. Дж. Диний қадриятлар ва унинг ижтимоий аҳамияти	295
Tursunova Shaxnoza Sherzodovna Modern methodological approaches to the development of written speech skills	299
Усманов У. Б. Таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишларни ташкил этишга доир исхотлар мазмуни таҳлили	303
Xaydarov O. O'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish jarayoni	307
Xujaqulov A. X. Bo'lajak muhandislarga ixtisoslik fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish	313
Xusniddinova B. Bo'lajak logoped-o'qituvchining kasbiy kompetentligi va uning komponentlari	317
Yadgarova D. I. Methods of mastering a second language and the organization of the work of preschoolers	322
Jabbarova A. Sh. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining dunyoqarashida xalq og'zaki ijodi na'munalarining o'rni (ertak talqinida)	327
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Abduraxmonov F. K. Bola shaxsining shakllanishida “Ota obrazi” haqidagi tasavvurlarning psixologik tahlili	332
Boltayev S. I. Keksalik yoshining psixologik xususiyatlari	337
Ismaylova R. N. Oiladagi zo'ravonlik muhiti va bola rivojlanishi	342
Narmetova Y. K. Psixosomatikaning rivojlanish tarixi	348
Norbekova B. Psixologiyada shaxs etnopsixologik xususiyatlari va stereotiplari shakllanishi bo'yicha psixologik tahlillar	352
Normurodov G'. A. Yuridik tashkilotlarga psixologik xizmat ko'rsatishning psixologik mexanizmlari	356
Nurmonova Z. A. Keksalar migratsiyasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	360
Ro'ziqulov F. R. O'zbek oilalaridagi ajralishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga turli avlod vakillarining munosabatlari	365
Ruzmatova Nigina Shotillo qizi Psixologik farovonlikning o'qish va kasbiy faoliyatdagi o'rni Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika fakulteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi	370
Самарова Ш. Р. Педагог фаолияти самарадорлигининг шахслилик детерминантлари	375
Tashanova Farida Zoirovna Talabalarda pedagogik empatiyaning rivojlantirishning psixologik shartlari.	381
Umarova M. Zigmund Freyding psixologik qarashlari: keng qamrovli tadqiqot	384
Xodjayeva S. Q. Talabalarda psixologik bilimlarni anglash va kreativ tafakkurni rivojlanishida idrok qilishning o'ziga xosligi (anglash va o'zini o'zi anglash)	389
Qurbonova G. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari katta guruhi bolalarida gender tolerantlikni shakllantirishda dinamik ertaklardan foydalanish	397
Сагиндикова Н. Ж. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида гендер масъулиятни ривожлантиришда тренинг дастурларнинг аҳамияти	

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori

Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti.

Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali

Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor

Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti.

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor. O'zbekiston jaxon tillari universiteti

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti

Yemelyanova Irina Yevgenyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya

Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi

Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya

Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya

Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya

Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi

Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor. M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina

Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor. Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori

Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent. Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i

Timur Xo'jaog'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)

Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti

Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi

Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra'no Urishevna, filologiya fanlari doktori, professor. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O'tkir Qarshiyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti

Jo'rayev Husniddin Oltinboyevich, pedagogika fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti

Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat universiteti

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti

Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori

Mamanazarov Abduraxim Bozorovich, iqtisodiyot fanlari fan nomzodi, dotsent. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

SIYOSIY FANLAR

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, dotsent. Buxoro davlat universiteti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джусраев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Коринязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Natiñoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусства и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

Иноятлов Сулаймон Иноятovich, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Низматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

Толипов Уткир Кариевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Джусраев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллоевна, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахмулло Джусраевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафав Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Куралов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, кандидат экономических наук, доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Политика

Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Djuraev Risboy Haydarovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences

Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.

Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Gertsen

Tadjikhojaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor

Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor

Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.

Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

Artamonova Ekaterina Iosifovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences

Emelyanova Irina Evgenyevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health

Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy

Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia

Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia

Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany

Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine

Hazretli Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi

Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)

Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)

Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan

Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Inoyatov Sulaimon Inoyatovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University

Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

Majidova Rano Urishevna, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages

Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor, Doctor of Philology. Bukhara State University

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, Doctor of Philology. Bukhara State University

Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute

Akramova Surayo Renatovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyeich, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.

Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University

Jurayev Khushniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Tilavova Matlab Muhammadvna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University

Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University

Inoyatov Abdullo Shodieich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

Umarov Bakhridin Mingbayevich, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University

Bajayev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

Djumayev Rustam Ganiyevich, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

Artikova Khafiza Tuymurodovna, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

ULUG'BEK AKADEMIYASINING TARIXIY AHAMIYATI

Altiboyev Yuldosh Ergash o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotasiya: Ushbu maqolada Temuriyzoda shahzoda Muhammad Tarag'ay Shohruh o'g'li Temur nabirasi Mirzo Ulug'bekning Samarqandda qurdirgan rasadxonasi va madrasasi faolyati, u yaratgan akademiya, Ulug'bekning Samarqandda shakllantirgan yirik astronomik maktabi faoliyati, o'zi atrofida to'plagan o'z davrining etuk olimlari bilan birgalikda yaratgan va bizgacha saqlanib qolgan ilmiy merosi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: falakiyotshunoslik, "Zij", tazkira, astronomiya, ilmu nujum, tuhfa, muarrihlar, xattotlar, musavvirlar, riyoziyot, xandasa, ilmi xay'at, ilmi aruz.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АКАДЕМИИ УЛУГБЕКА

Алтыбоев Юлдош Эргаш угли
Чирчикский государственный педагогический университет

Аннотация: В данной статье рассматривается деятельность обсерватории и медресе, построенных в Самарканде Мирзо Улугбеком, внуком князя Мухаммада Тарагая Шахруха, сына Темура, созданной им академии, деятельность сформированной в Самарканде крупной астрономической школы Улугбека, и деятельности, которую он собрал вокруг себя, говорится о научном наследии, которое он создал вместе со зрелыми учеными своего времени и которое сохранилось до нас.

Ключевые слова: астрономия, «Зидж», tazkira, астрономия, наука астрология, дар, исто-рики, каллиграфы, художники, математика, каллиграфия, наука хаят, наука аруз.

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF ULUG'BEK ACADEMY

Altiboyev Yuldosh Ergash ugli
Chirchik State Pedagogical University

Abstract: In this article, the activity of the observatory and madrasa built in Samarkand by Mirzo Ulugbek, the grandson of Prince Muhammad Taragai Shahrukh, the son of Temur; the academy he created, the activities of the large astronomical school Ulugbek formed in Samarkand, and the activities he gathered around him. it is said about the scientific heritage that he created together with the mature scientists of his time and that has been preserved to us.

Key words: Astronomy, «Zij», tazkira, astronomy, science of astrology, gift, historians, calligraphers, painters, mathematics, calligraphy, science of khayat, science of aruz.

Kirish. Mustaqilligimizning ilk kunlaridanoq muhtaram Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov tashabbusi bilan azaliy qadriyatlarimiz va madaniy merosimizni tiklash ishlari boshlandi. Xususan, sho'rolar davrida salbiy yoritilgan madaniy merosimiz mustaqillik davrida o'zining munosib o'rnini egalladi. Bu ishlarning boshida osmon ilmlari shohi sifatida iz qoldirgan buyuk bobomiz Mirzo Ulug'bek nomini abadiylashtirish mujassam. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil maydagi qarori asosida 1994 yilda Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi juda keng nishonlandi. Samarqand shahridagi Ulug'bek akademiyasini restavratsiya qilish ishlari boshlandi [1]. Temuriylar sulolasining asoschisi Amir Temurning o'z davlatida fan va madaniyat taraqqiyotiga bergan e'tiborini o'ziga qadar yashagan jahongirlarning birontasi bilan ham qiyoslab bo'lmaydi. Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda madaniyat o'z rivojining yuksak cho'qqisiga chiqadi. Bu fikrni ulug' bobomiz va uning avlodlari qoldirgan ulkan moddiy madaniyat yodgorliklarigina emas, balki jahon fani va madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan Ulug'bek, Bobur kabi buyuklarning temuriylar sulolasidan bo'lganligi ham isbotlaydi.

Mirzo Ulug'bek temuriyzodalar ichida fan va madaniyat taraqqiyotiga eng ko'p va salmoqli hissa

qo'shgan hukmdordir. U Samarqandda birinchi falakiyotshunoslik akademiyasiga asos solgan hukmdor sifatida dunyoga nom taratadi. Bu so'zlar shunchaki rivoyat emas, balki jahonning ulug' allomalari tomonidan tan olingan haqiqatdir. Mirzo Ulug'bek davri, u qo'l ostidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy tarix va madaniyat, ilmiy faoliyati ancha keng o'rganilgan. Zero, temuriylar davri Markaziy Osiyo xalqlari madaniy-ma'naviy tarixining eng boy qatlamidir [2].

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Ulug'bek akademiyasini tan olgan va dunyoga taratgan kishi - bu fransuz yozuvchisi, faylasufi va tarixchisi Volter (1694-1778) dir. Bo'riboy Ahmedov ham o'zining "Ulug'bek" kitobida Volterning quyidagi so'zlarini keltiradi. "Transoksianada uning (Amir Temur nazarda tutilgan) o'rniga taxtga chiqqan mashhur Ulug'bek Samarqandda birinchi akademiyaga asos soldi, yer kurrasini o'lchashni buyurdi va falakiyotshunoslik jadvallarini tuzishda ishtirok etdi" [3].

Ushbu maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy va siyosiy tahlil, ketma-ketlik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, mazkur mavzuning tarixshunosligi anchagina boy sanaladi. XV asrda yozilgan Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma", Hofizi Abro'ning "Zubdat at-tavorix", Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Fasih Ahmad Havofiyning "Mujmali Fasihiy", Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla us-sa'dayn", Mirxondning "Ravzat us-safo", Xondamirning "Habib us-siyar" va Ibn Arabshohning arab tilida yozilgan "Ajoyib al-mavdur fi tarixi Taymur" asarlari va Mirzo Ulug'bekning o'zi yozgan "Tarixi arba' ulus" tarixiy asri ayni biz gapirayotgan davrdan guvohlik beruvchi birlamchi manbalar hisoblanadi. Bundan tashqari B.Ahmedov [3], B.Turayev [4], G.Hidayotov [5], Ashraf Ahmadlarning [6] Mirzo Ulug'bek Hayoti va uning ilmiy faoliyatiga bag'ishlangan asrlarida mavzu keng yoritilgan.

Muhokama va natijalar. Haqiqatdan ham Ulug'bek tomonidan qurdirilgan rasadxonani o'z davrining akademiyasi deb hech ikkilanmay ayta olamiz. Shu o'rinda tarixchi olim, professor G.A. Hidayotov bu haqda haq gapni aytgan: "Samarqandda barpo etilgan Ulug'bek rasadxonasi ulkan madaniy yutuq bo'lgan ediki, jihozi va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasadxona o'sha davrda ham, undan ancha keyin ham yaratilmadi. Rasadxonada 1018 ta yulduz tasvirlangan katalog tuzildi. Yulduzlarning belgisi o'ndan to'qqizigacha aniq bo'lgan turish burchaklari sinuslari va tangenslari natural qiymatlarining jadvallari, shuningdek, yer hududidagi ko'p sonli nuqtalar koordinatalari (kenglik va uzunlik)ni qamrab olgan jadvallar ishlab chiqildi. Rasadxonada Ulug'bekning bevosita rahbarligida o'tkazilgan ishlar uning matematika, geometriya va falakiyotshunoslik sohasida chuqur bilimlar sohibi ekanligidan guvohlik berar hamda bir qancha amaliy vazifalar yechimi uchun katta ahamiyat kasb etardi" [5].

Mirzo Ulug'bek shaxsi uning bilimdagi salohiyati va mahorati to'g'risida G'iyosiddin Jamshid Koshiy 1417-yili Samarqanddan otasiga yozgan xatida quyidagilarni ta'riflagan: "Allohga va ne'matlariga ko'p shukrlar bo'lsinkim, yetti iqlimning farmonbardori, islom podshohi donishmand kishidurlar. Men bu narsani odob rasmi yuzasidan aytayotganim yo'q. Haqiqat shuki, avvalo u kishim Qur'oni Karimning aksariyat qismini yoddan biladilar. ...Arab tilining naxv va sarfini yaxshi biladilar va arabchadan g'oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishi fiqhdan ancha xabardorlar: mantiq, ma'nolarning bayoni va usullaridan ham xabardorlar.

U kishim riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shunday jiddiy mahorat ko'rsatganlarki, kunlardan bir kun otda ketayotib, 818-rajab oyining uninchi va o'n beshinchi kunlari orasidagi (milodiy 1415-yil 15–20-sentabr) dushanba kuni yil mavsumining qaysi kuniga munosib kelishini aniqlashni istadilar. Shunga ko'ra, otda ketayotib, xayoliy hisob bilan Quyoshning taqvimini (o'sha kuni) bir daraja va ikki daqiqa ekanligini topdilar. Keyin otdan tushgach, (hisob to'g'riligini) bu bandaiy bechoradan so'rab oldilar. Inson bino bo'lganidan beri shu kungacha hali hech kimsa bu qadar aniq hisoblay olmagan edi.

Qisqa qilib aytmoqchimanki, u kishi bu fan sohasida g'oyat katta mahoratga erishganlar, yulduzshunoslikka taalluqli amallarni yaxshi bajaradilar va chuqur dalillar bilan xuddi keragidek isbotlaydilar. "Tazkira" va "Tuhfa"dan shu qadar zo'r dars o'tadilarki, ularga hech qanday qo'shimcha qilishning hojati qolmaydi"[3].

Ulug'bek akademiyasida 1417-yilda dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan olimlarning soni 100 dan oshib ketadi. Ular orasida adiblar, muarrihlar, xattotlar, musavvirlar, geograflar bor edi. Falakiyot va matematika sohalari olimlari sharaffiroq va obro'liroq hisoblanganlar. Ayniqsa, bu borada Ulug'bek Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ulug'bekning eng sevimli shogirdi Ali Qushchi, Mavlono Muhammad Havofiyar eng bilimli va o'ta salohiyatli bo'lganlar.

Ulug'bek madrasasi darsxonalarida o'quv mashg'ulotlarining boshlanishi 1420-yilga to'g'ri

keladi. Vosifiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda madrasaning birinchi mudarrisligiga Mavlono Muhammad Havofiy tayinlangan. Madrasa bitishga yaqin qolganda qurilishda mehnat qilayotganlar bu yerga tashrif buyurgan. Ulug'bekdan kim madrasaga mudarris etib tayinlanadi, deb so'rashgan. Savolga javoban Ulug'bek mudarrislikka barcha ilmlardan xabardor kishini topajakligini aytadi. Shunda oddiy xizmatkorlar qatorida gishtlar orasida eski kiyimda o'tirgan Mavlono Muhammad bu lavozimga men munosibman, deb o'zini tanishtiradi. Ulug'bek Mavlono Muhammadni imtihon qiladi. Mavlono Muhammadning javoblaridan to'la qoniqish hosil qilgan Ulug'bek uni hammomga olib borib yuvintirib, kiyintirishga farmon beradi. Madrasa ochilishidagi birinchi ma'ruzani Mavlono Muhammad o'qiydi. Ma'ruzaning mohiyati shu qadar ilmiy va murakkab bo'lganki, uni hozir bo'lgan 90 olimdan faqat Mirzo Ulug'bek bilan Qozizoda Rumiylar tushungan, xolos.

Ulug'bek madrasasida ilohiyot ilmlaridan (Qur'on, hadis, tafsir.) tashqari, riyoziyot (matematika), xandasa (geometriya), ilmi xay'at (fala-kiyotshunoslik), tibbiyot (meditsina), tarix, geografiya, ilmi aruz (poeziya) singari dunyoviy ilmlar ham o'qitilgan.

Mirzo Ulug'bekning avlodlariga qoldirgan ilmiy merosi - asarlariga to'xtaladigan bo'lsak ular son jihatidan ko'p emas. Ularning eng asosiysi "Zijji" bo'lib, bu asar "Zijji Ulug'bek", "Zijji Ko'ragoniy" [7] nomlari bilan mashhur.

Kitob ikki bo'limdan iborat. Birinchi bo'lim batafsil kirishni o'z ichiga oladi, ikkinchisida elliptik tizimdagi 1018 yulduz jadvali mavjud. Muqaddima, o'z navbatida, to'rt qismga bo'lingan. Birinchi qismda sharq xalqlarining astronomik hisob-kitob usullari xronologik tarzda bayon etilgan. Bu erda arablar, yunonlar, eronlar, xitoylar va uyg'urlarning taqvim hisoblari, ularning o'zaro o'tishlari va milliy bayramlar hisoblari o'z aksini topgan.

Muqaddimaning ikkinchi qismi amaliy astronomiya muammolariga bag'ishlangan. Shu bilan birga, ekliptika va ekvator orasidagi burchakni aniqlash, osmon jismlarining koordinatalarini aniqlash usullari, meridian chizig'ini chizish, qiblaning azimutini aniqlash, geografik koordinatalarni o'rnatish, uzunligini aniqlash masalalari. yil va osmon sferasida differensial o'lchovlarni o'tkazish yoritilgan.

Uchinchi qismda geosentrik tizimga asoslanib, sayyoralarning zohiriy harakatlari sharhlanadi.

To'rtinchi qism munajjimlar bashorati haqida ma'lumot beradi [8].

Ulug'bek ilmiy maktabida astronomiyadagi xatolar tuzatildi. Yangi kuzatuv materiallari asosida Quyosh, sayyoralar, Oy va yulduzlarning harakati jadvallari ko'rinishidagi qonunlar topildi. Bundan tashqari, biz "Pi" cheksizligini tasvirlashda haqiqatga yaqinlashdik, har qanday trigonometrik funktsiyani daraja sinusi yordamida aniqlash haqida ilmiy kashfiyot qilindi. Osmon jismlarining harakatini, yulduzlarning joylashishini o'rgangan Mirzo Ulug'bek tabiat fanlari bilan bir qatorda aniq fanlarda ham bir qancha qonuniyatlarni kashf etdi.

Optik asboblarni ixtiro qilinishidan oldin tuzilgan astronomik jadvallar ichida Ulug'bek jadvali haqli ravishda eng mukammal hisoblanadi. Bu jadval Sharqda ham, G'arbda ham vaqtni aniqlash, geografik koordinatalarni o'lchash, shuningdek, turli astronomik masalalarni hal qilishda keng qo'llanilgan.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, Zijji Kuragoniy bergan yulduzlar jadvali o'ziga xosligi va yulduzlar soni bo'yicha Ptolemey astronomik jadvalidan keyin ikkinchi o'rinda turadi [9].

Ulug'bekning ilmiy tadqiqotlarda trigonometrik usuldan foydalanishi o'sha davr uchun yangilik edi. Mirzo Ulug'bek kuzatish usuli va ilmiy asboblarning roliga katta e'tibor bergan, ayniqsa, ilmiy ishonchlilikni qayd etgan.

Undan tashqari Ulug'bek matematikaga oid "Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola", falakiyotshunoslikka oid "Risolai Ulug'bek", tarix ilmiga bag'ishlangan "Tarixi arba' ulus" [10] (To'rt ulus tarixi) va musiqiy ilmlarni o'z ichiga olgan "Risolai'dar ilmi musiqa" (Musika ilmi haqida risola) kabirisolalarini yozgan.

Ulug'bek akademiyasining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri G'iyosiddin Jamshid Koshiydir. Ulug'bek bilan hamnafas ijod qilgan G'iyosiddin Jamshid Koshiy "Zijji xoqoniy", "Bog'lar sayri" va "Osmon narvoni", matematikaga bag'ishlangan "Xorda va sinuslar haqida risola", "Hisob kaliti" va "Doira haqida risola" asarlarini yozgan.

Mirzo Ulug'bekning yana bir safdoshi Qozizoda Rumiylardir. Ulug'bek uni ustozim deb e'zozlaydi. Zero, Rumiylar 1360-yilga yaqin tug'ilgan bo'lib, 20–25 yoshlar atrofida, ya'ni Ulug'bek tug'ilmasdan ilgari Samarqandga kelgan va Temur safiga o'tgan. Ayni shu bois ham Ulug'bek Qozizoda Rumiylar, Mavlono Ahmad kabi zamonasining buyuk falakiyotshunoslari ta'sirida shakllanadi va uning bu ayni

fanlarga qiziqishi va e'tibori ortib bordi.

Ulug'bek akademiyasining iste'dodli vakillaridan biri bo'lgan Ulug'bekning ishonchli va sodiq shogirdi Ali Qushchi Samarqandiydir (1403– 1474). Ulug'bek Ali Qushchini o'z o'g'illari Abdullatif va Abdulazizlardan azizroq va qadrliroq hisoblar va uni “farzandi anjumand” der edi.

Ali Qushchi zamonasining Ptolomeyi deb nom olgan. Uning falakiyot, arifmetika va algebraga oid oltita asari bor. 1449-yilda Ulug'bekning fojiali o'limidan so'ng u tuzgan akademiya ham tarqalib ketadi. Ali Qushchi yana Samarqanddan Tabrizga boradi, u yerdan 1473-yilni Istanbulga o'tadi. Turkiya sultoni Muhammad Fotih uni katta hurmat bilan qarshi oladi. Ali Qushchini As-Sofiya madrasasiga bosh mudarris etib tayinlaydi. Ali Qushchi bu yerda rasadxona qurdiradi, “Zijj”ini Turkiyada tarqatadi. Turkiya orqali “Zijj” Yevropaga tarqaladi. Bugungi kunda “Zijj”ning dunyoda 120 ga yaqin forsiy va 15 dan ortiq arabiy nusxalari mavjud. Ulug' olim Ali Qushchi 1474-yil 17-dekabrda olamdan o'tadi. Uning qabri Ayyub Sulton qabristonidir.

Shunday qilib, Mirzo Ulug'bek jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan. Tarixchi olim Bo'riboy Ahmedov aytganidek, “...Mirzo Ulug'bek tirikligidayoq o'ziga haykal o'rnatib ketdi” [3]. Ulug'bekning “Zijj”i buyuk bir falakiyotshunoslikka oid asar bo'lib, u dengizchilarga ishonchli mayoq sifatida 500 yildan buyon xizmat qilib kelmoqda va hozirgi kunda ham bu jadval o'zining aniqligi jihatdan ilmiy va amaliy qiymatini yo'qotmaganligiga bugun o'zimiz guvoh bo'lmoqdamiz.

Ulug'bek to'g'risida uning zamondoshi Abdurazzoq Samarqandiy: “...geometriya ilmida minglarcha madrasalardan ham Ulug'bekdek olimni topolmaysan”, deya takidlaydi. Mirzo Ulug'bekning zamondoshi va do'sti, u bilan hamnafas ijod qilgan G'iyosiddin Jamshid Koshiy Mirzo Ulug'bek haqida quyidagicha fikr bildiradi: “...Ulug'bek donishmand kishidir. Men bu narsani odob rasmi yuzasidan aytayotganim yo'q. U kishi Qur'oni Karimning aksariyat qismini yoddan biladilar. Tafsirlarni va mufasssirlarning har bir oyat haqidagi so'zlarini yoddan biladilar va arabchada g'oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishi fiqhdan ancha habardorlar, mantiq ma'nolarining bayoni va usullaridan ham xabardorlar, riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shundayjiddiy mahorat ko'rsatganlar” [4].

Xulosa. O'zbek xalqining faxri-iftixori hisoblanmish Muhammad Tarag'ay Ulug'bekni butun dunyoda astronomiya fanining yirik vakili, adolatli shoh sifatida ulug'lashadi. Ulug'bek keng qamrovli olim, astronom, matematik, tarixchi va faylasuf mutafakkir sifatida tarixda o'zidan yorqin nom qoldirdi. Millatimiz faxri hisoblanmish Mirzo Ulug'bekning nomi asrlar osha avlodlarimizning dunyoqarashini shakllantirishda faxrlanish, vatanparvarlik g'oyasining ma'naviy ozuqasi bo'lib xizmat qilaverishig ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabyotlar

Тургунов, М. С. Академия Улугбека / М. С. Тургунов. — Текст: непосредственный // Вопросы исторической науки: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2015 г.). — Москва: Буки-Веди, 2015. — С. 136-137.

Вохидов Ш.Х. Библиотека медресе Мирза Улугбека в Бухаре (из истории формирования фонда библиотеки в XVIII веке) // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2017. №2 (51).

Ахмедов Б. Улугбек. Тошкент, 1989. -Б. 112.

Тураев Б.О. Мухаммад Тарағай Мирзо Улугбек (1394 – 1449) Т, Наврўз, 2018, 64 б.

Ҳидоят Г.А. Менинг жонажон тарихим. Тошкент, 1998, 256 б.

Ашраф Аҳмад. Улугбек Мухаммад Тарағай. Т.: А.Қодирий нашриёти, 1994, 156 б.

Улугбек Мухаммад Тарағай. Зижи жадиди Гурағони. “Зидж” А.А. Ахмедова. Ташкент: Фан, 1994. 457 с.

Кубаева Шоира Тошмуродовна Развитие инновационного мышления в Самаркандской академии Улугбека // Universum: общественные науки. 2014. №5 (6).

Мирзо Улугбек. Илми нужум. — Т.: 1994. — 28 б.

Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Т.: Чўлпон, 1994. 352 б.

MUSTAQILLIK YILLARI SAMARQAND VILOYATI IQTISODIY RIVOJLANISHIDA XORIJIYINVESTITSİYALARNING O'RNİ (1991-2016 YY.)

Daminov Nabijon Abduolimovich

Navoiy davlat pedagogika instituti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" kafedrası dotsenti, t.f.f. d (PhD).

Annotasiya. Maqolada O'zbekistonning taraqqiy topgan davlatlar safida o'z o'rniga ega bo'lishining kafolati uning iqtisodiy taraqqiyotidadir. Ma'lumki, hozirgi sharoitda xorijiy investitsiyalarsiz iqtisodiyotni rivojlantirib bo'lmazligini deyarli har bir mutaxassis va xo'jalik yurituvchi sub'ekt anglab etganini nazarda tutsak, respublikamiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni yanada kengroq jalb etish bag'oyat samarali ish ekani anglashadi. Samarqand viloyatida ya'ni 1991-2016 yillarda xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishdagi sa'y – harakatlar va erishilgan natijalar va muammolar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Samarqand viloyati, xorijiy investitsiyalar, integratsiyalashtirish, O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosati, iqtisodiy yaqinlashuv, chet el qo'shma korxonalari.

THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF SAMARKAND REGION DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE (1991 -2016)

Daminov Nabijon Abduolimovich

Navoi State Pedagogical Institute, associate professor of the "National idea, foundations of spirituality and legal education" department, doctor of philosophy (PhD) in history.

Annotation: In the article, the guarantee of Uzbekistan's place among the developed countries is its economic development. It is known that almost every specialist and business entity realizes that the economy cannot be developed without foreign investments in the current conditions, and they understand that attracting foreign investments to the economy of our republic is a very effective thing. In Samarkand region, in 1991-2016, the efforts and efforts in attracting foreign investments and the achieved results and problems were analyzed.

Key words: Samarkand region, foreign investments, intergration, republic of Uzbekistan of foreign policy, foreign trade, closing economical, foreign joint venture.

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991 – 2016 ГГ.)

Даминов Набижон Абдуолимович

Навоийский государственный педагогический институт, доцент кафедры «Национальная идея, основы духовности и правового воспитания», доктор философский наук (PhD) по истории.

Аннотация: В статье залогом места Узбекистана среди развитых стран является его экономическое развитие. Известно, что практически каждый специалист и субъект предпринимательства осознает, что без иностранных инвестиций в нынешних условиях развитие экономики невозможно, и понимают, что привлечение иностранных инвестиций в экономику нашей республики – это очень эффективное дело. В Самаркандской области, то есть в 1991-2016 годах, были проанализированы усилия и усилия по привлечению иностранных инвестиций и достигнутые результаты и проблемы.

Ключевые слова: область Самарканд, зарубежные инвестиие, интеграция, внешняя политика республики Узбекистан, внешняя торговля, экономическое сотрудничество, совместные зарубежные компании.

Kirish. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ular o'z iqtisodiyotini yuksaltirish jarayonida, albatta, u yoki bu turdagi xorijiy investitsiyalardan foydalanishgan. Bunday tajriba O'zbekiston Respublikasiga ham xos xususiyat sanaladi. Xorijiy investitsiyalar xalq xo'jaligi tarmoqlari iqtisodiyotiga jalb etilgan taqdirda bu tarmoqlar rivojlanadi, ya'ni aholi bandligi o'sadi, tovar xizmatlarining asosiy o'lchov mezon bo'lgan sifat yaxshilanadi, ichki iste'mol bozorlari mustahkamlanadi, davlatga import qilinishi lozim bo'lgan tovarlar va xizmatlar o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqariladi. Davlatlararo iqtisodiy yaqinlashuv, siyosiy muzokaralar orqali strategik hamkorlik qilinishining yangi bosqichlariga erishiladi.

Adabiyotlar sharhi. Mustaqillik yillarida Samarqand viloyatiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilinish tarixi ilmiy jihatdan kam o'rganilgan. Shu sababdan, bu mavzu tadqiq etishda arxiv manbalari fondida saqlanayotgan hujjatlar asosiy manba vazifasini bajardi. Qolaversa, davriy matbuot materiallaridan o'z

navbatida mavzu mazmunini oydinlashtirishga xizmat qiladigan manbalar sirasiga kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu mavzuni yoritishda tizimli – xronologik va qiyosiy tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullardan foydalanilgan holda ishdagi yutuqlar va muammolar yoritib berildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

O'zbekiston Respublikasidagi investitsiyalar tuzilmasi va xususiyati takror ishlab chiqarishni kengaytirish dinamikasi va yo'nalishini belgilab beradi. YAngi korxonalarni qurish, amaldagilarini texnologik qayta jihozlash va rekonstruksiya qilish ishlari olib borilmoqda, yangi ish o'rinlari barpo etilmoqda [1].

Hozirgi sharoitda xorijiy investitsiyalarsiz iqtisodiyotni rivojlantirib bo'lmashligini deyarli har bir ziyoli mutaxassis va xo'jalik yurituvchi sub'ekt anglab etganini nazarda tutsak, respublika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni yanada kengroq jalb etish bag'oyat samarali ish ekani yaqqol anglashiladi. Shuning uchun ham bu yo'nalishga alohida e'tibor bilan qarash va uni rivojlantirishga ahamiyat berilishi zarur.

Samarqand viloyatida xorijiy investitsiyalarning jalb etilishi bir necha bosqichlarda amalga oshirildi. Samarqand viloyati zamini tabiiy xomashyo va intellektual salohiyatga juda boy hisoblanadi, bunda chet el investitsiyalarini jalb qilishning katta imkoniyatlari mavjud bo'lib, jumladan:

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash;

Avtomobillar va avtomobillar uchun ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish;

Marmar, granit, albaster, qurilish materiallarini sanoat asosida ishlab chiqarish;

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish;

Trikotaj buyumlarini ishlab chiqarish;

CHorva mahsulotlarini sanoat asosida qayta ishlash;

Milliy xalq hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish;

Turizmni rivojlantirish.

Samarqand viloyati sarmoyaviy salohiyati 1991–2016 yillarda tub o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bunday o'zgarishlarning yo'nalishi investitsiya kiritilish jarayonlarini o'ziga xos bosqichlarga bo'lib o'rganishni taqozo etadi. P.SH. Xushbaqov “Mustaqillik yillarida O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi: muammo va ziddiyatlar (Samarqand viloyati misolida)” mavzusidagi tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasida 1991–2001 yillarda Samarqand viloyatiga xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi [2] to'g'risida to'xtalgan, lekin investitsiyalarning jalb qilinishini alohida bosqichlarga bo'lmagan. Tarixchi olim U.O. Narzullayev o'zining “Navoiy viloyatining zamonaviy tarixi va barqaror rivojlanish omillari”[3] mavzusidagi tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasida Navoiy viloyatiga investitsiyalarning jalb qilinishini to'rt bosqichga bo'lgan, ya'ni birinchi bosqich 1991 – 1995 yillar, ikkinchi bosqich 1996–2007 yillar, uchinchi bosqich 2008–2016 yillar, to'rtinchi bosqich – 2017 yil va undan keyingi yillar.

YUqoridagi fikrlar umumlashtirilib qiyosiy tahlil qilinar ekan, Samarqand viloyati iqtisodiyotini rivojlantirish va bunda xorijiy investitsiyalar jalb qilinishini besh bosqichga bo'lib tasniflash mumkin, deb hisoblaymiz. Bunga ko'ra, birinchi bosqich 1991–1994 yillarni, ikkinchi bosqich 1995 – 1999 yillarni, uchinchi bosqich 2000–2007 yillarni, to'rtinchi bosqich 2008–2014 yillarni, beshinchi bosqich 2015 yil undan keyingi yillarni o'z ichiga oladi.

Birinchi bosqich O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillarida jarayonlar barcha sohalarida cheklangan investitsiya resurslari sharoitida kechdi. Investitsiyaning barcha moliyaviy manbalari va mulkchilik shakllari bo'yicha kuzatilgan taqchilligi aynan shu davrga to'g'ri keladi. Mazkur davr investitsiya faoliyatining o'ta murakkab davri hisoblanadi. Tarixchi U.O.Narzullayev dissertatsiyasida shunday deydi: “Salohiyatli investorlar erkin faoliyat ko'rsatishi uchun huquqiy sharoitning shakllanish bosqichida ekanligi, davlat investitsiya siyosatida esa investitsiya maqsadlariga yo'naltirilgan mablag'larning to'la himoyalanganligi, bank kreditlari uchun sanoatdagi tavakkalchilikning yuqori darajada ekani, bozor iqtisodiyotining tartibsiz va shiddatli raqobati, yillik inflyatsiya darajasining yuqori ekanligi, O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasining muomalaga chiqarilmaganligi investitsiya jalb etish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan asosiy omillar hisoblanadi” [4].

1994 yildan boshlab viloyat iqtisodiyotiga jalb etilayotgan investitsiya va iste'mol harakati muvozanatga kela boshladi. Samarqand viloyati investitsiya imkoniyatlari kengligi, hududda tashkil topgan yuqori intellektual injener-texnik salohiyat, uning tabiiy resurslari, er osti va er usti boyliklari investorlarni o'ziga jalb eta boshladi [5]. Ushbu bosqichda bozor infratuzilmasi vujudga keldi. Uning me'yoriy-huquqiy bazasi, xususiy sektor, soliq siyosati shakllanib bordi. SHuningdek, kichik va o'rta korxonalarni, uy-joy fondini, ijtimoiy soha tarmoqlaridagi korxonalarni (umumiy ovqatlanish, savdo, maishiy xizmat ko'rsatish kabilarda) faol xususiyashtirish jarayoni boshlandi hamda yirik korxonalarni aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirishga

tayyorgarlik ko'riga borib, eng muhimi, O'zbekiston xalqaro iqtisodiy munosabatlarning to'laqonli sub'ektiga aylandi.

Bu bosqichning dastlabki yillarida mamlakatga investitsiya jalb etish, uni davlat tomonidan muvofiqlashtirish hamda tartibga solishning huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy mexanizmi unchalik shakllanib ulgurmagan bo'lsa-da, Samarqand viloyatining ichki imkoniyatlari, asosan, ishlab chiqarish uchun tabiiy resurs salohiyatining yuqori darajada ekani yirik investitsiyalar hajmini o'z iqtisodiyotiga jalb etishga ma'lum darajada muvaffaq bo'ldi. 1994 yilda Samarqand shahrida Angliya davlati bilan birgalikda tashkil etilgan "Samko-Koka Kola" qo'shma korxonasi tomonidan viloyat iqtisodiyotiga 209 ming AQSH dollari hajmida investitsiya kiritilgan edi [6].

Ikkinchi bosqich 1995 – 1999 yillarni qamrab oladi. 1995 yilga kelib O'zbekiston Respublikasiga 11 milliard 800 million so'mlik xorijiy investitsiya kiritilgan bo'lib, shundan Samarqand viloyati ulushi 4 foizni tashkil etgan, jumladan, "Samjinteks" qo'shma korxonasi 446 million 800 ming so'm, "Biznes markaz" 12,5 mln. so'm, "Folksvagen avtomobil markazi" 5 million so'm investitsiya kiritgan [7]. Samarqand viloyati qo'shma korxonalari 1997 yilda 5 milliard so'm hajmida investitsiya kiritgan. 1998 yilga kelib mamlakatda ishlab chiqarilayotgan yalpi ichki mahsulotning 7,5 foizi, qishloq xo'jalik mahsulotlarining 13 foizi, xalq iste'mol mollarining 13,5 foizi Samarqand viloyati hissasiga to'g'ri keldi. Samarqandning iqtisodiy salohiyati bilan har tomonlama rivojlangan industriya, qishloq xo'jaligi, transport va aloqa, xizmat ko'rsatuvchi ko'p tarmoqli katta kuch-qudratga ega bo'lgan iqtisodiyotni tasavvur qilish kerak. Samarqand viloyati iqtisodiyotiga 1998 yilda 68 million 700 ming AQSH dollari miqdorida xorijiy sarmoya jalb etilganligi e'tiborga loyiqdir. Bu ko'rsatkich 1997 yilga nisbatan qariyb 10 million AQSH dollariga ko'p demakdir [8]. Viloyatda chet el kredit liniyalari hisobidan 1999 yil 1 yanvar holatiga ko'ra 3 ta loyiha bo'yicha 3 million 99 ming AQSH dollari hisobida moliyalashtirilgan. Shundan ikkita loyiha bo'yicha "Urgut-ladamarmar" qo'shma korxonasiga 1 million AQSH dollari va "Afrosiyob – marmar" xususiy korxonasiga 2 million 700 ming AQSH dollari orqali evropa rivojlanish va Taraqqiyot Bankining birinchi kredit liniyasi hisobidan moliyalashtirilgan [9]. Bitta loyiha bo'yicha "Nyu-York–Samarqand–industrial interrayz" qo'shma korxonasi Osiyo rivojlanish kredit liniyasi hisobidan 289,0 ming AQSH dollariga moliyalashtirilgan. Evropa rivojlanish va Taraqqiyot Bankining ikkinchi kredit liniyasi orqali yiliga 4,4 mln. juft paypoq ishlab chiqarish uchun "Munlayt" qo'shma korxonasi 3 million 996 ming AQSH dollariga hamda yiliga 10 ming kub metr marmar ishlab chiqarish uchun "Samarqandmarmar" hissadorlik jamiyatiga 819 ming AQSH dollari, Osiyo rivojlanish Banki birinchi kredit liniyasi orqali yiliga 1680 tonna pasta va 1908 tonna meva konservalari ishlab chiqarish uchun "Ishtixon konserva" aksiyadorlik korxonasiga 2 million 514 ming AQSH dollari mablag'lari bilan moliyalashtirilgan [10].

Samarqand viloyatiga 1999 yilga kelib kichik va o'rta biznesni rivojlantirish uchun xorijiy banklar kredit liniyalari bo'yicha jami 10 yil mobaynida 13 million 400 ming AQSH dollari miqdorida mablag' yo'naltirilgan. Shundan evropa rivojlanish va Taraqqiyot Banki kredit liniyasi hisobidan beshta loyihaga 9 million AQSH dollari, Osiyo rivojlanish Banki hisobidan uchta loyihaga 4 million AQSH dollari hamda boshqa xorijiy kredit liniyalari orqali ikkita loyihaga 0,4 mln. AQSH dollari hisobida investitsiya jalb etilgan. Viloyat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishga katta e'tibor berganligi uchun 1999 yilda 6 milliard 700 million so'mlik xorijiy investitsiya kiritilgan [11].

Samarqand viloyatida iqtisodiyotni rivojlantirish va xorijiy investitsiyalar jalb qilishning uchinchi bosqichi 2000–2007 yillarni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichda xorijiy investitsiyalar kiritish hajmi oshibgina qolmay, o'zining iqtisodiy samarasini, amaliy natijalarini ham bera boshladi. 2000 yilning o'zidayoq Samarqand viloyatida investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarni amalga oshirish borasida bir qator ishlar amalga oshirilgan. Moliyalashtirishning barcha manbalari hisobidan 39,9 mlrd. so'mlik sarmoya, shundan 5 milliard 100 million so'mlik xorijiy investitsiya kiritilgan. Viloyatga kiritilgan investitsiyalar hajmi 1999 yilga nisbatan 3,8 foizga o'sgan [12]. Samarqand viloyatida 2003 yilda iqtisodiyotni erkinlashtirish va isloh qilishning izchil davom ettirilishi natijasida iqtisodiy o'sishning barqaror sur'atlari ta'minlangan. Yalpi hududiy ichki mahsulot 6,9 foizga, sanoat mahsulotini ishlab chiqarish hajmi 11,1 foizga, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish hajmi 6,8 foizga o'sgan. Asosiy sarmoyalar, ya'ni investitsiyalar kiritish 7,9 foizga o'sdi, aholining pul daromadlari 45,5 foizga, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlariga berilayotgan kreditlar 20,4 foizga o'sgan. Tashqi savdo aylanmasi hajmi 4,9 foizga, eksport hajmi 7,5 foizga o'sgan. Tashqi savdo aylanmasida 4 million AQSH dollaridan ortiq miqdorida ijobiy saldoga erishilgan. Viloyatda faol, puxta o'ylangan investitsiya siyosatining amalga oshirilishi natijasida 2003 yilda viloyat iqtisodiyoti qariyb 109 million AQSH dollarini tashkil etdi [13]. Samarqand viloyatida 2005 – 2007 yillarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hududiy dasturi ishlab chiqilgan. SHu dasturga muvofiq viloyatda 2005 yilda

16 ta loyiha bo'yicha jami 7 million 200 ming AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar jalb qilinishi hamda 636 ta yangi ish o'rinlarining yaratilishi belgilangan. Natijada dasturga nisbatan joriy yil (2005 yil) da 26 ta loyiha bo'yicha jami 37 million 600 ming AQSH dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar jalb qilinib, 122,2 foizga o'sishi ta'minlangan, 940 ta yangi ish o'rinlari yaratilib, bu ish 147,8 foizga bajarilgan [14]. Xorijiy investitsiyalarning salmog'i ko'pashishi natijasida viloyat iqtisodiyoti yuksalib ishsiz aholi ish bilan ta'minlanishi va turmush sharoitlari yaxshilanshiga omil bo'ldi.

Xullas, Samarqand viloyatida 2007 yilda 42 million AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiya kiritilishi natijasida 21 ta sanoat korxonasi ishga tushirilgan va 933 ta yangi ish o'rinlari tashkil etilgan [15].

Samarqand viloyatida xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda qulayliklar yaratish hamda iqtisodiyotni yuksaltirish maqsadida viloyat hokimligi tomonidan, 2008-2014 yillarni o'z ichiga olgan etti yillik dastur ishlab chiqilgan. Shu yillarda xorijiy investorlar uchun imtiyozlarning keng tizimi yaratildi. O'zbekiston investitsiya borasida ishonchli hamkor, o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni qat'iyon bajaradigan mamlakat sifatida e'tirof etildi. Xorijiy sarmoyadorlarga yaratilgan rag'batlantirish mexanizmi ba'zilar taxmin qilganidek "moliyaviy qopqon" sifatida emas, balki tom ma'noda investitsiya iqlimini yanada qulaylashtirish, ishbilarmon va tadbirkorlar uchun O'zbekistonning xalqaro investitsiya bozorida raqobatbardoshligini oshirishda katta ahamiyat kasb etdi.

Mamlakat investitsiya jarayonlarini kuchaytirishga qaratilgan ana shunday chora-tadbirlar natijasida respublikaga kiritilayotgan investitsiyalar sezilarli darajada ortdi, 2008 yilda 23,3 foizga ko'paydi. Shu davrda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 8 trln. 483,7 mlrd. so'm miqdorida investitsiyalar ajratilgan. Boshqacha aytganda, 2008 yilda respublikamiz iqtisodiyotiga 64 milliard AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etildi. Bu 2007 yilga nisbatan 28,3 foiz ko'pdir. Uning yalpi ichki mahsulotga nisbatan ulushi 23 foizni tashkil etdi. Samarqand viloyatiga 2007 yilda 42 million AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etilgan bo'lsa, 2008 yilda 281 milliard 100 million so'm xorijiy investitsiya jalb etildi [16].

2008–2014 yillarida Samarqand viloyati hududiy investitsiya dasturiga asosan jami 312 ta loyiha bo'yicha 316 million 100 ming AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etilgan. Viloyatda 2008 yilda 32 ta loyiha bo'yicha 18 million 800 ming AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiya jalb etilgan bo'lsa, 2014 yilga kelib 50 ta loyiha bo'yicha 57 million 300 ming AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb qilingan. 2014 yilda jalb qilingan xorijiy investitsiyalar hajmi 2008 yilga nisbatan 3 barobarga, ya'ni 304 foizga o'sgan [17]. Jalb qilingan xorijiy investitsiyalar natijasida o'tgan davr mobaynida viloyatda zamonaviy texnologiyalar bilan faoliyat ko'rsatayotgan 90 dan ortiq qo'shma va xorijiy korxonalar faoliyatini boshlagan. Samarqand viloyatiga 2009 yilda xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish hududiy dasturi asosida bir yilda jami 65 ta loyiha bo'yicha 37 million 400 ming AQSH dollari miqdorida investitsiyalar o'zlashtirilgan, natijada 150 milliard so'mlik sanoat korxonalari qo'shimcha mahsulotlar chiqarishga hamda 14 million AQSH dollari miqdorida mahsulotlarni eksport qilishga va 1474 ta yangi ish o'rinlarining yaratilishiga erishilgan. Ushbu investitsiyalar Samarqand shahri, Jomboy, Paxtachi, Urgut va Samarqand tumanlari korxonalari hissasiga to'g'ri keladi.

Samarqand viloyatiga 2010 yil davomida barcha manbalar hisobidan 18 milliard 400 million so'mlik investitsiya jalb etildi. SHu xorijiy investitsiyalar va kreditlar jalb etish hududiy dasturi asosida 9 ta loyiha bo'yicha jami 4 million 904 ming AQSH dollari miqdorida investitsiya o'zlashtirilgan va bu belgilangan rejaga nisbatan 117,3 foizni tashkil etgan. Natijada viloyat sanoat korxonalarida 46 milliard so'mlik qo'shimcha mahsulotlar ishlab chiqarilgan hamda 3 million 500 ming AQSH dollari miqdoridagi mahsulot eksport qilingan, 1290 ta yangi ish o'rinlari yaratilishiga erishilgan [18]. Investitsiyalarning jalb qilinishi natijasida viloyatda engil sanoat, oziq-ovqat, qurilish materiallari, kimyo, charm-poyabzal, farmatsevtika va boshqa sanoat sohalari rivojlandi. Buning evaziga viloyatda jahon talablariga javob beradigan mahsulotlarni tayyorlash jarayoni jonlandi hamda viloyatning eksport salohiyati sezilarli darajada oshdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yilda respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2010 yilda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalariga bag'ishlangan yig'ilishdagi ma'ruzasida respublika hududlaridagi mahalliy hokimlar tomonidan engil sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar raqobatbardoshligini ta'minlash, ularni modernizatsiya qilish va zamonaviy texnologiyalar bilan qayta jihozlash uchun sohaga investitsiyalarni jalb etishga e'tibor berilmayotgani tanqid qilingan edi. Prezidentning ma'ruzasidan so'ng Samarqand viloyat mahalliy hokimligi va shu sohaga tegishli mutasaddi rahbarlarining javobi tariqasida, 2010 yilda viloyat iqtisodiyotining etakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik jihatdan qayta jihozlashni jadallashtirish bo'yicha o'zlashtirilgan investitsiyalar 1,8 barobarga o'sgan. SHundan so'ng to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi 7 million 800 ming AQSh dollarini tashkil etgan hamda 180 ta loyiha amalga oshirilgan, 3012 ta yangi ish o'rinlari

yaratilgan. Samarqand viloyati 2010–2012 yillarda engil sanoatni rivojlantirish maqsadida 7 million 600 ming AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiyalarni jalb qilgan hamda 285 ta yangi ish o'rni tashkil etishga erishgan [19]. Shu sa'y-harakatlardan so'ng Samarqand viloyati o'zining iqtisodiy, intellektual salohiyati bilan mamlakatda etakchi o'rinlardan birini egallab kelishga sabab bo'ldi.

Darhaqiqat, investitsiya – iqtisodiyot rivojlanishini harakatlantiruvchi kuch, u korxonalarni texnologik tomondan ta'minlab, sifatli mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirishga ko'maklashadi. Viloyatda 2012 yil hududiy investitsiya dasturiga asosan 32 ta loyiha bo'yicha 54 million 800 ming AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiya jalb etilishi belgilangan. 2012 yilning yakuniga ko'ra esa ushbu dastur doirasida 41 ta loyiha amalga oshirilgan. Buning samarasi o'laroq 58 million 588 ming 500 AQSH dollari miqdorida investitsiya o'zlashtirilgan, bu ko'rsatkich 2011 yilga nisbatan 137,0 foizga o'sishga erishilganidan dalolatdir. Eng muhimi, uning 15 million 801 ming 800 AQSH dollari to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va 10 million 27 ming 400 AQSH dollari xorij kreditlari hisoblanadi [20].

Ma'lumki, investitsiya xorijlik ishbilarmonlar uchun qulay muhit yaratilgan hududlargagina yo'naltiriladi, Samarqand viloyatida shunday shart-sharoitlar mavjud. Viloyatga olti yil (2006 – 2012 yillar) mobaynida Turkiya, Rossiya Federatsiyasi, Birlashgan Arab Amirliklari, Janubiy Koreya, Xitoy, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Fransiya, SHveysariya, Yaponiya ishbilarmonlari o'z sarmoyalarini kiritdi. Xorijiy investitsiyalarni tarmoqlar kesimida tahlil etadigan bo'lsak, bunda asosiy ko'rsatkich engil sanoat ulushiga to'g'ri keladi. Tarmoqqa kiritilgan investitsiyalar mavjud sarmoya miqdorining 41,8 foizini tashkil etadi. Vaholanki, bu miqdor 2011 yilda 35,9 foizni tashkil etgan. SHuningdek, qurilish mollarini ishlab chiqarishda 30,9 foiz, oziq-ovqat sanoatida 19,1 foiz hamda metalni qayta ishlash, qishloq xo'jaligi shuningdek, turli xizmatlar ko'rsatishda ham investitsiyaning salmoqli ulushi bor [21].

O'zbekiston Respublikasi xususiylashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasi viloyat hududiy boshqarmasida Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 31 maydagi "Davlat mulki ob'ektlaridan kelgusida samarali foydalanish va ularni tasarruf etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori ijrosining bajarilishi bo'yicha Boshqarma boshlig'i E.Qurbonov, Zarafshon gazetasining muxbiri Sh.Sanayev bilan muloqotda, jumladan, yuqoridagi ko'rsatilgan yilda viloyatga xorijiy investitsiyalar oqimini kengaytirish borasida bir qator chora-tadbirlar ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilmoqda. Xususan, viloyatning 2013 yilga mo'ljallangan xorijiy investitsiyalari va kreditlarni jalb qilish hududiy Dasturiga asosan viloyatga 2013 yilda 14 ta loyiha bo'yicha jami 54 million 900 ming AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar jalb etilishi belgilangan. Viloyatda 2013 yilning olti oy yakuniga ko'ra dastur doirasida qo'shimcha 29 ta loyiha bilan birga, jami 26 million 336 ming 600 AQSH dollari miqdorida investitsiya o'zlashtirilgan va 2012 yilning mos davriga nisbatan 102,7 foiz o'sishga erishilgan [22].

2008–2014 yillarda viloyatning yalpi hududiy mahsuloti 1,9 barobarga o'sib, Respublika yalpi ichki mahsulotining 6,3 foizni etib, shu davr mobaynida aholining real daromadlari aholi jon boshiga 3,3 barobarga o'sgan [23]. Jadal va mutanosib iqtisodiy o'sish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishda faol va aniq yo'naltirilgan investitsiya siyosatini yuritish eng muhim omil ekanligini hayotning o'zi isbotladi. 2008–2014 yillar viloyat iqtisodiyotiga barcha manbalar hisobidan 8,3 trln. so'mlik kapital mablag' o'zlashtirilgan, shundan 53,4 foizi yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish va ishlab chiqarishni oshirishga sarflangan. Bunda jami kapital qo'ymalarning 390 million AQSH dollaridan ziyodini xorijiy investitsiya va kreditlar tashkil qilgan. Xorijiy investitsiyalarning 50 foizi to'g'ridan-to'g'ri jalb qilingan. Shu etti yil ichida (2008 – 2014 – dissertant) investitsiya dasturi asosida viloyatda jami 1844 ta ijtimoiy soha ob'ektlari, shundan 451 ta bolalar sporti, 26 ta musiqa va san'at maktablari, 595 ta boshqa ob'ektlar yangidan qurildi, rekonstruksiya qilindi hamda kapital ta'mirlandi [24].

Samarqand viloyatiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning beshinchi bosqichi 2015 yil va undan keyingi yillarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasining 2014 yil 9 dekabrda "Investitsiya faoliyati to'g'risida" [25]gi Qonunning qabul qilinishi Samarqand viloyatining iqtisodiyotini yanada yuksaltirishga xizmat qildi. 2015 yilda xorijiy investitsiyalarni jalb etish ishlari samarasi o'laroq viloyatda 9 oy davomida iqtisodiyotga jalb etilgan investitsiyalar hajmi 2 trillion 52 milliard so'mni tashkil etgan. Bu 2014 yilga nisbatan 126,4 foizga ko'pdir [26]. Jalb qilingan xorijiy investitsiyalar, asosan, engil sanoat, oziq-ovqat sanoati, qurilish materiallari, charm-poyabzal sanoati, farmatsevtika, xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish maqsadlariga yo'naltirilgan hamda 1167 ta yangi ish o'rni yaratilgan.

Xulosa. Viloyatning ulkan iqtisodiy salohiyatidan yanada samarali foydalanish maqsadida xorijiy investitsiyalarni jalb etish, ular ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rivojlantirish va qo'shma korxonalar miqdorini ko'paytirish bugungi modernizatsiyalashuv jarayonida ayni muddaodir. Qo'shma korxonalar tashkil etishning zarurati tovar ishlab chiqarishni ko'paytirishga sezilarli hissa qo'shdi va xalqaro savdoda tovar almashuvi hamda keng xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish uchun qulay sharoitlar yaratildi.

Ma'lumki, ko'plab qo'shma korxonalar tashkil etilishi mamlakat iqtisodiyoti rivojini jadallashtiradi va davlat mavqeining xalqaro doirada ortib borishini ta'min etadi.

Olib borilgan tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki, Samarqand viloyatida investitsiya muhiti yildan-yilga barqarorlashib va yaxshilanib borgan. Ana shu ijobiy o'zgarishlardan kelib chiqqan holda milliy iqtisodiyotga kiritilayotgan yirik hajmdagi va ustuvor yo'nalishlardagi investitsiyalar oqimi sur'atlarini yanada oshirish talab etiladi. Tan olish joizki, 1991–2016 yillarda xorijiy investitsiyalar jalb etilishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan omillar ham bo'ldi, bular sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Konvertatsiya muammosi;
2. Samarqand viloyatida yigirma besh yil davomida internet aloqalari va axborot almashish tizimining zamon talabi darajasida hal etilmaganligi;
3. Investorlar faoliyatining himoya qilinishdagi huquqiy normalar ijrosini ta'minlashda muammolar borligi;
4. Xorijiy investorlarning Samarqand viloyatidagi mavjud investitsiya salohiyati va muhiti to'g'risida reklama tizimi yaxshi yo'lga qo'yilmadi.

Adabiyotlar

1. YUldashev R. Investitsiyaviy faollik iqtisodiyotni rivojlantirish omili. //Jamiyat va boshqaruv, 2010 № 2-son.
2. Xushbaqov P.SH. Mustaqillik yillarida O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi: muammo va ziddiyatlar (Samarqand viloyati misolida). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2007.– B. 20.
3. Narzullayev U.O. O'zbekiston Respublikasi Navoiy viloyatining zamonaviy tarixi va barqaror rivojlanish omillari. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019. – B. 57,64, 65.
4. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 292- yig'ma jild, 187-varaq.
5. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 292- yig'ma jild, 187-varaq.
6. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1- fond, 1-ro'yxat, 877-yig'ma jild, 100-varaq.
7. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1410-yig'ma jild, 135- varaq.
8. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1410- yig'ma jild, 135- varaq.
9. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1410-yig'ma jild, 135- varaq.
10. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1404-yig'ma jild, 13-varaq.
11. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1455-yig'ma jild, 156- varaq.
12. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1455-yig'ma jild, 156- varaq.
13. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, ro'yxat, 1451-yig'ma jild, 133- varaq.
14. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 1448-yig'ma jild, 194- varaq.
15. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivi. 23.12. 2006 yil hisoboti. – B.16.
16. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxiv ma'lumoti. 22.12. 2008 yil hisoboti. – B.17.
17. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivi ma'lumoti. 25.12. 2009 yil hisoboti. – B.84.
18. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxivi ma'lumoti. 14. 12. 2015 yil hisoboti. – B.32.
19. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 2325-yig'ma jild, 112- varaq.
20. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 2407-yig'ma jild, 100- varaq.
21. Samarqand viloyat hokimligi arxivi. 1-fond, 1-ro'yxat, 2407-yig'ma jild, 100 – varaq.
22. Haydarov A. Investitsiya–yuqori sifat, bejirim dizayn, muhimi, iqtisodiy yuksalish omili. //Zarafshon gazetasi, 2013 yil 26 mart.
23. Samarqand viloyat Iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxiv ma'lumoti. 23.12. 2013 yil hisoboti. B. 26.
24. Sanayev SH. Investitsiya oqimi iqtisodiyot rivojining muhim omili. //Zarafshon gazetasi, 2013 yil 23 iyun.
25. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxiv ma'lumoti. 14. 12. 2015 yil hisoboti. B.24.
26. Samarqand viloyat iqtisodiyot boshqarmasining joriy arxiv ma'lumoti. 14. 12. 2015 yil hisoboti. – B.32.

XIVA XONLIGIDA HARBIY ISH TARIXIDAN

Gulboev Nizomiddin Normamatovich

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti "O'rta asrlar tarixi" bo'limi katta ilmiy xodimi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xiva xonligi harbiy qurolli kuchlaridagi turli mansab va unvon egalarining vazifalari, harbiy ishdagi turli urug'larning ishtiroki, qurol-aslahalari, harbiylarni moddiy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy himoyasi, jang olib borish san'ati, qo'shin tarkibi, harbiy xizmatga chaqirish, qo'shin miqdoridagi o'zgarishlar, mudofaa masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Xiva, harbiy mansab va unvon egalari, qilich, o'q-yoy, qo'shin miqdori, burong'or, juvong'or, ijtimoiy himoya, jang san'ati, mudofaa.

ИЗ ИСТОРИИ ВОЕННОГО ДЕЛА В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ

Гулбоев Низомиддин Нормаматович

Академия наук Узбекистана, Институт истории, отдел «История средних веков», старший научный сотрудник

Аннотация. В данной статье рассмотрены обязанности обладателей различных воинских должностей и званий в Хивинском ханстве, в том числе участие различных родов в военных операциях, вооружение войск, материальное обеспечение и социальная защита воинов, боевое искусство, состав войск, организация призыва на военную службу, изменения численности войск, вопросы обороны.

Ключевые слова: Хива, обладатели воинских должностей и званий, меч, лук и стрелы, численность войск, бурангар, джувангар, социальная защита, боевое искусство, оборона.

FROM THE HISTORY OF MILITARY WORK IN KHIVA KHANATE

Gulboev Nizomiddin Normamatovich

Uzbekistan Academy of Sciences, Institute of History, Department of «History of the Middle Ages», senior researcher

Abstract. In the article are analyzed various duties of military officials and titles in the Khiva khanate, in part the participation of tribes in military operations, army weapons, social welfare and social protection of soldiers, martial arts, army composition, changes in troop numbers, defense issues.

Key words: Khiva, holders of military positions and ranks, sword, bow and arrows, number of troops, burangar, juvanger, social protection, martial art, defense.

Kirish. XVI-XIX asrlarda Turkiston xonliklaridagi harbiy qurolli kuchlar, ularning tuzilmalari bir-biriga o'xshash edi. Xususan, Xiva xonligida XVI asrdan Arabshohiylardan bo'lgan sulola hukmronlik qilgan bo'lsa, XVIII asr ikkinchi yarmidan hokimiyat tepasiga chingiziylar o'rniga yangi sulola vakillari Qo'ng'irotlar keldi. Qo'ng'irotlar sulolasidan bo'lgan Muhammad Amin inoq (1770–1790) va Avaz inoqlar (1790–1804) davrida taxtga soxta xonlarni qo'yib davlatni boshqarib keldi. 1804 yil taxtga kelgan Qo'ng'irotlar sulolasidan bo'lgan Eltuzar inoq (1804–1806) "xon"lik titulini olib o'zini "xon" deb e'lon qildi va shundan boshlab 1920 yilgacha Xivada hukmronlik qilgan Qo'ng'irotlar sulolasi o'zlarini "xon" deb atay boshladi. Ushbu sulola davrida davlatning xavfsizligini ta'minlash, tashqi siyosiy kuchlardan himoyalash, mamlakatda tartib-intizomni saqlash maqsadida harbiy kuchlar rivojlantirilib borildi. Davlat boshqaruvida markazlashtirilib, ushbu sulola hukmronlik qilgan davri siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohada yuz bergan muhim o'zgarishlar bilan belgilanadi. Bu vaqtga kelib harbiy sohaga ham jiddiy e'tibor qaratila boshlandi. Xonlik qo'shini yangi, zamonaviy qurol-yarog'lar bilan ta'minlandi, qo'shin tuzilmalari kuchaytirildi. Markaziy hukumat tomonidan harbiy sohada islohotlar o'tkazilib, ko'plab urug' va qabilalar o'rtasidagi kurashlarga chek qo'yildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xiva xonligi harbiy tarixini yoritishda mahalliy manbalar, bu erga kelgan sayyohlar, harbiylar, elchilar, savdogarlarning kundaliklari, xotiralari, hisobotlari va arxiv hujjatlari muhim ahamiyatga ega. Ushbu manba va hujjatlarda xonlik harbiy taktik-strategiyasi, boshqaruvi, harbiy bo'linmalar, qurol-yarog'lari, navkarlarga berilgan maosh va er-suvlar, harbiy mansab egalari to'g'risida

muhim ma'lumotlar berilgan. Bunda asosan Abulg'ozixonning "Shajarayi turk", Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol", Ogahiyning "Riyozi ud-davla", "Jome al-voqeoti sultoniy", "Zubdatu-t-tavorix", "Gulshani davlat", "Shohidi ul-iqbol", Muhammad Yusuf Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy"[1] asarlari, O'zbekiston Milliy arxivida "Xiva xonlari kanselyariyasi" nomi istida saqlanayotgan I-125 jamg'arma hujjatlari muhimdir. Bundan tashqari Xivaga kelgan chet ellik I.Blankennagel, N.Muravev, G.Danilevskiy, A.Vamberi, Mak Gaxan, Ismoil Mirpanjiy[2] ning kundalik xotiralari va hisobotlarida xonlik harbiy holati, ta'minoti, qo'shin boshqaruvi, taktik-strategik usullari, harbiy mansab egalari faoliyati, mudofaa qobiliyati to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar berilgan.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Mazkur maqola mavzusini o'rganishda birinchi navbatda birlamchi turli manbalar, sayohatnomalar, arxiv hujjatlarini tahlil qilish, qiyosiy solishtirish usullaridan foydalanilgan. Ayrim adabiyotlarda Xiva xonligida muntazam qo'shin mavjud bo'lmagan yoki harbiy qo'shin qoloq bo'lgan degan g'oyaning asossizligi ochib berilgan. Harbiy sohaga oid ma'lumotlarni o'rganishda xolislik, tarixiylik, davriylik kabi tamoyillarga amal qilib, Xiva xonligidagi harbiy sohaga oid ma'lumotlarni tadqiq qilishga e'tibor qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Xiva xonligi qo'shini muntazam va nomuntazam qo'shindan iborat bo'lgan. Qo'shinning asosan "otliq" va "piyoda" qo'shin guruhidan iborat bo'lib, asosiy zarbdor kuch, bu "otliq" qo'shin bo'lgan. Navkarlar o'zbek, qoraqalpoq, turkman, qozoq va boshqalardan tashkil topgan. Ular turli urug'larga bo'lingan bo'lib, qo'ng'iroq, yovmut, taka, jamshidiy, yimroli, chovdur, go'klan, saqar, qorachaqa, orolqo'ng'iroq, ag'orli, ali-eli, mang'it, qipchoq, qoradoshli, uyg'ur, nayman, tobin va boshqalardan tashkil topgan. Qo'shin bevosita xonga bo'ysungan hamda harbiy harakatlar vaqtida ularga xon tomonidan sarkardalar tayinlanib ular o'z urug'larini boshqargan. Bu to'g'risida Muhammad Yusuf Bayoniy Xiva xoni Muhammad Aminxonning (1846-1855) safarga chiqishini tasvirlar ekan, xon oldidan avval Pahlavon Mahmud, undan keyin Eltuzarxon, Muhammad Rahimxon I, Olloqulixon, Rahimqulixon tug'ini ko'tarib, so'ngra qo'ng'iroq, qoraqalpoq, yovmut, yimroli, go'klan, jamshidiy kabi, jami 25 ta boshqa urug'larning bayroqlarini ko'tarib o'tganliklarini yozadi[3].

Xonlikda harbiy mansab egalari davlat chegaralarini mustahkamlash, qo'shni davlatlar bilan tashqi aloqalarni olib borish, faol ichki va tashqi siyosat yuritishda muayyan harbiy kuchlarga tayangan. Buxoro va Qo'qon xonliklarida kuzatilgani kabi Xivada ham qo'shinni boshqarishda muayyan ierarxiyaga bo'ysunilgan. Xonlikda harbiy kuchlarni boshqaruvning o'ziga xos boshqaruv tizimi mavjud bo'lib, bir qator harbiy mansab va unvonlar, xususan, sarkarda, sipohsolor, lashkarboshi, yasovulboshi, mingboshi, yuzboshi, dahboshi (ellikboshi), o'nboshi, bahodirlar bu tizimning turli pog'onalarini egallaganlar. Dastlab, o'nboshi, ellikboshi, janglarda mahorati oshganlarga yuzboshi, mingboshi hamda boshqa mansablar va bahodir unvonlari berilgan.

Xonlikda rasman harbiy kuchlar boshlig'i oliy hukmdorning o'zi sanalgan. Biroq turli tarixiy shart-sharoitlar taqozo etganida qo'shinni boshqarish ishi – sarkardalik turli mansab egalari zimmasiga yuklatilgan holatlar tarixiy manbalarda qayd etiladi. Bunda ularning xonga sadoqati, tajribasi va urug'lar o'rtasidagi obro'yi hisobga olingan. Qo'shnbegi, mehtar, inoq, otaliq, biy, beklarbegi, parvonachi, mirob kabi mansab egalarining ham o'z navkarlari bo'lib, ular xon tomonidan ma'lum bir guruhga, ayrim hollarda katta qo'shinga sarkardalikka tayinlangan[4]. Muhammad Aminxon davrida (1846–1855) yuqori harbiy unvon amir ul-umarolik mansabi joriy etilgan bo'lib[5], bungacha bu unvon Muhammad Amin inoq (1762-1790) davrida berilgan edi.

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab avval rioya etib kelingan udumlarda, o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Jumladan, "Yasovulboshi" mansabi egasi harbiy harakatlar vaqtida xon tomonidan qo'shin boshlig'i vazifasiga tayinlanish bilan birga mamlakat ichida ichki nazoratni ham ta'minlagan. XIX asr birinchi yarmida bu mansab egasi turkman urug'lariga sarkardalikka tayinlangan. Xususan, yovmut urug'iga Rahmatulla yasovulboshi va Qorachuqa urug'iga Mahmud yasovulboshi sarkarda bo'lgan[3].

XIX asr oxirlarida yasovulboshi Xivada ikki kishidan iborat bo'lib, biri qo'shin boshlig'i, ikkinchisi rasmiy arizalarni ko'rish ishlariga ma'sul bo'lgan[5]. Yasovulboshining yordamchilari yasovullar deyilib, ular viloyatlarda turli sun'iy sug'orish kanallarini qazish va ta'mir etish ishlarini ham nazorat qilgan[7]. Yasovullar xonga kelgan arznomalarni ham tekshirganlar. Shuningdek, XX asr boshlarida tinchlik vaqtida saroyda xonni qo'riqlash, ichki nazorat (politsiya), qamoqxona ishlariga boshchilik qilgan, maxfiy farmonlar ham uning qo'lida turgan[8].

Mingboshi mansabiga tayinlangan shaxs qo'shindagi mingta va undan ko'proq navkarga boshliq

bo'lgan[9]. Bundan keyingi, to'pchiboshi-artilleriya boshlig'i, yuzboshi – yuzta, ellikboshi (panjohboshi) [10] – ellikta, o'n boshi – o'nta navkarga boshliq bo'lgan[9]. XVI-XIX asrlarda bu harbiy lavozim egalari uchta xonlikda ham bir xil vazifani bajargan bo'lib, ularning vazifalari o'zgarmagan.

Davlat chegarasi xavfsizligini ta'minlash, "qorovulbegi"ga, ya'ni chegara xizmati boshlig'iga yuklatilgan. Qorovulbegini ham qo'lida o'z navkarlari bo'lib, ular chegaradan o'tayotgan har bir kishini tekshirib mamlakatga kirgizganlar. Bundan tashqari "bojbon"lar ham bo'lib, ular mamlakat hududiga kirib kelayotgan savdogarlardan va boshqalardan turli xil bojlarni undirganlar.

Shaharda harbiylar mamlakatdagi ichki tartibni saqlashda ham muhim rol o'ynaganlar. Xususan, turli markazlarda ichki tartibni saqlash ishlari bilan mirshablar shug'ullangan. XX asr boshida Xivaning darvozalarini jami 50 nafar mirshab va 9 nafar yuzboshi qo'riqlagan. Ular poytaxt shaharni qo'riqlash bilan birga xon qarorgohi Arkni ham qo'riqlab turganlar.

Harbiy yurishlarda xonga hamroh bo'luvchi oliy sudya boshqa xonliklardagi kabi an'anaviy "qozi urdu" ("qozi o'rda") yoki "qozi askar"[11] deb atalib, ular harbiy jinoyatlar bo'yicha, shariat qonun-qoidalari asosida hukm chiqarganlar, shuningdek, ayrim hollarda oddiy fuqarolarning ishlarini ham ko'rganlar.

Qal'alar himoyasida uning mustahkamligiga javobgar shaxs "kutvol" yoki "katovul" hisoblangan[11]. Xon oldiga arzga kelganlarning arizalarini "dodhoh" ko'rib, xonga etkazgan hamda javobini arzchiga ma'lum qilgan. Xiva xonligiga dodxoh mansabi Buxorodan kelgan[11]. Dodhoh harbiy harakatlarda ham ishtirok etgan. Saroy darvozalarini qo'riqlashga eshikog'asi mas'ul bo'lib, u ham harbiy harakatlarda ishtirok etgan[12].

Shuningdek, dasturxonchi, oshmehtar, shig'ovulni ham o'z navkarlari borligi arxiv hujjatlarida keltirib o'tiladi[13].

Xonlik qo'shinida musiqachilar bo'linmalari ham mavjud bo'lib, harbiylarni yurish vaqtida ruhlantirish hamda ko'rikdan o'tkazishda, bevosita qo'shindagi nog'orachi va harbiy musiqachilar guruhi muhim o'rin egallagan. Bular karnaychi (shifurchi), surnaychi, nog'orachi, tablchilar bo'lib, ular xonning saroydan chiqishini xalqqa ma'lum qilish bilan birga qo'shin harakatga kirganda yoki jang boshlanganda harbiylarni ruhiy, ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaganlar.

Xiva xonligida balog'at yoshiga etgan va o'z hohishi bilan murojaat etgan har bir yigit harbiy xizmatga olingan. Yigitlar o'zlarining harbiy xizmatga chaqiriluvini, asosan, tavochilar, ya'ni jarchilar tomonidan, harbiy harakat to'g'risidagi xon farmonining o'qib eshittirilishi, bozorlar va masjidlardagi e'lonlar orqali bilib olganlar. Masjidlar orqali harbiy xizmatga yaroqli kishilarning ro'yxati tuzilib, ular harbiy harakatlarga jalb etilgan. Nogiron yoki xizmatga yaroqsiz kishilar harbiy xizmatga olinmagan. Harbiy xizmatni o'tash muddati ko'rsatilmagan bo'lib, qo'shin ichida yoshi ulug' kishilarni ham uchratish mumkin bo'lgan. Ular ko'p janglarda tajriba orttirib yosh navkarlarga o'z bilim va ko'nikmalarini o'rgatib borganlar.

Harbiy xizmatga olinganlarning maxsus ro'yxati tuzilib, har bir askarning nomi va unga berilgan ot-ulovi maxsus daftarlarda, harbiy amaldorlar, xon devoni tomonidan yoki masjidlarda yozib borilgan. Shuningdek, ushbu ro'yxatlarda harbiy xizmatga olinganlar qaysi viloyat, masjiddan olinganligi va kimning farzandi ekanligi hamda oilada katta yoki kichikligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham qayd etilgan.

Navkarlar yurish vaqtida ko'p hollarda o'zlarini o'zlari ta'minlagan, biroq yurishdan keyin ushbu xarajatlar odatda xon tomonidan ma'lum bir to'lov evaziga to'lab berilgan. Harbiylar o'zlariga kerakli narsalarni arzon va qisqa vaqt ichida sotib olishlari uchun, harbiy qarorgoh atrofida bozorlar tashkil qilingan bo'lib, navkarlar narsalarni shu joydan sotib olganlar. Bu narsa dehqon va savdogarlarga ham, harbiylarga ham qulay bo'lgan[15].

Xonlik harbiy qo'shini tuzilishi jihatdan o'rta asr an'analarini saqlab qolgan bo'lib, arabchada o'ng qanot "maymana" va chap qanot "maysara"[16] deyilgan bo'lsa, bu atama turk-mo'g'ulchada o'ng qanot "burong'or" va chap qanot "juvong'or" deb ham atalgan. Harbiy harakat vaqtida asosiy kuchlarning oldida boruvchi harbiy bo'linma "manglay" yoki "hirovlul"[17] deyilgan. Ulardan oldin qorovullik bo'linmasi yuborilgan va qo'shin orqasidan yuruvchi bo'linma "soqa" harakatlangan.

Aholidan to'plangan qo'shin turiga "qoracherik"(ko'ngilli qo'shin)[18] deyilgan. Bundan tashqari "bahodirlar dastasi" deb atalgan guruh ham majud bo'lib, ular jang vaqtida tez va shijoat bilan harakat qilganlar. Janglarda mardlik ko'rsatgan sarkardaga tug' bilan birga nog'ora ham berilgan. Maxfiy xizmat xodimlari josus, munhiy, ayyor, axborotchi yoki buhri deyilgan.

Xonlik qo'shini safida farroshchi, kemachi va qayiqchi navkarlar, mahramlar, miltiqsozlar, doruchilar,

yunuvchi (duradgor) va temirchi ustalar, piyoda to'pchilar, kulollar, piyoda sarbozlar guruhi tunqator (tunqator), chodirchi navkarlar ham bo'lgan.

Bundan tashqari lashkar yig'ish uchun xon tomonidan "navkar talabi" bilan turli hududlarga farmon ham yuborilgan bo'lib, ular belgilangan muddat ichida, har kun guruh-guruh bo'lib yoki o'zlari kelib qo'shilganlar. Axal, Tajan va Marvda o'tirgan taka, solur va sariq urug'laridan to'plangan navkarlarning guruh bo'lib kelganligi manbalarda qayd etiladi[19]. Xonlikga harbiy xizmatga olingan turkmanlar harbiy yurishlar uchun 10 ta oiladan 1 ta otliq navkar olingan va hukumat ularga harbiy xizmati uchun har bir navkar uchun 10 tanobdan er bergan[20].

Muhammad Rahimxon I (1806–1825) davrida Oliy Kengash ta'sis etilgan bo'lib, unda harbiy yurishlar, muhim davlat ahamiyatiga molik masalalar ko'rib chiqilgan. Ushbu Kengash haftaning juma kunida yig'ilish o'tkazganligini N.N.Muravev o'z asarida yozib qoldiradi[20].

XVI–XIX asrlarda ham Buxoro va Qo'qon xonliklaridagi kabi Xivada ham harbiylar primitiv qurollar bilan birga yangi zamonaviy qurol turlaridan ham foydalanib kelganlar. Ularni sovuq va o't-ochar qurol turlariga ajratish mumkin. Sovuq qurol turlariga qilich, xanjar, nayza, o'q-yoy, oybolta, sovut, dubulg'a kirgan. O't-ochar qurol turlariga esa to'fang, berdanka (miltiq), to'p va to'pponcha (pistolet)lar kirgan. Xiva xonligida ham bu qurol turlari deyarli o'zgarmay, XX asr boshlarida ham jangdagi asosiy qurol turlaridan biri bo'lib qolaverdi.

Xivada jangdagi asosiy qurol turi qilich, nayza, xanjar, o'q-yoy, oybolta va boshqalar hisoblangan. Harbiylarning qilichi egilgansimon va ko'p hollarda juda yaxshi Xuroson temiridan tayyorlangan. Sovuq qurol turlaridan bo'lgan nayza esa hamma joyda ham ishlatilmagan. Uning dastasi ingichka qamishdan, yarim sajen uzunlikda yasalgan. Nayza eng yaxshi temirdan tayyorlangan. Jangda uzoq masofadan otish uchun kamon va o'q-yoydan ham foydalanilgan. Oyboltaga o'xshash qurol yoki xanjarning bir turi "chekan" deyilib, jangda sovut kiygan jangchini engish uchun ishlatganlar.

XIX asrda xonlikdagi Yangi Urganch va Chimboy asosiy temirchilik markazlari edi. Ularda turli metall buyumlar bilan bir qatorda, harbiy qurol-aslahalar ham tayyorlangan. Shuningdek, Hazorasp bekligida miltiq va Yangi Urganch yaqinidagi Begovot qishlog'ida qilich tayyorlangan. Miltiqdan XVI–XVIII asrlarda ham foydalanganlar, biroq ularning soni kam bo'lgan.

XIX asr ikkinchi yarmiga kelib esa Xivada turli-tuman zamonaviy qurol-yarog' turlari ham ishlatila boshlandi. Ruslar bilan Xivaga kelgan amerikalik jurnalist Mak-Gaxan Xivadagi qurol-yarog'lar to'g'risida yozib, qilich, xanjar, miltiq hamda turli baho va o'lchamdagi to'pponchalarni eslatib o'tadi[21].

Yana bir qurol turi "shamxol" deyilib, bu qurol elkaga qo'yib, uzoqqa otiladigan og'ir qurol bo'lib, ko'proq merganlar foydalangan[22]. Qo'shinda maxsus shamxolchilar bo'limasi ham bo'lgan. Xiva devonbegisi Matmurot qoldirgan ma'lumotga ko'ra, shamxol Xivada ishlatilgan qurol bo'lib, undan juda uzoqqa otishda foydalanilgan[23].

Xonlikda to'pchilar bo'linmasi bo'lib, u jang vaqtida asosiy hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. To'pxona xon qarorgohi atrofida bo'lib, agar harbiy harakat vaqtida qarorgoh ko'chsa, to'pxona ham ko'chgan. Bayoniy o'zining "Shajarayi Xorazmshohiy" asarida Olloqulixon (1825–1843) tomonidan qo'shin to'pxonasi Yusuf mehtar deganga topshirilgani va to'pxona qo'shından oldinda borib harbiy qarorgohda joylashib olinishligi to'g'risida buyruq berganligini ta'kidlab o'tadi. Ushbu to'plardan foydalanishda qullar ham qatnashgan bo'lib, ular "to'pchi dug'ma"lar deyilgan.

Tarixiy manbalarda XVI–XVII asrlarda ham to'plardan harbiy harakatlarda foydalanganligi to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi.

To'plar katta va kichik to'plarga bo'lingan. Xonlikdagi kichik to'plar, ya'ni "falkonet"lar ham mavjud bo'lgan[23]. To'plarining soni har-xil bo'lib, ayrim ma'lumotlarda poytaxt shahar Xivaning Ichan-qal'asi uchta darvozasida 20 ta to'p va to'p o'rnatilgan maxsus moslama[24] bo'lgan bo'lsa, boshqa bir ma'lumotda, 1870 yilda xonlikda 60 ta to'p mavjud bo'lgan deyiladi.

To'p va miltqlarning o'qini tayyorlashga ishlatiladigan dori (porox)ni xivaliklar o'zlari tayyorlagan va uni bozorda sotganlar, lekin uni tayyorlash uchun oltingugurtni Buxorodan sotib olganlar[26]. Porox asosan, Ilali, Ko'hna Urganch va Oqtepa bozorlarida sotilgan. Asosiy xaridor yaqin o'rtada yashovchi turkmanlar bo'lib, bunday poroxning bir pud narxi 6 rubldan 12 rublgacha bo'lgan[21].

Xiva xonligida Buxoro va Qo'qon xonliklaridagi kabi harbiylarga e'tibor ancha yuqori bo'lib, oliy hukmdor ularga suyangan holda ichki va tashqi siyosat yuritgan. Harbiylarni rag'batlantirish va moddiy ta'minlashda har-xil sovg'a-salomlar, to'nlar, qilich, pichoq, Xiva atrofidan ma'lum miqdorda er-suv ajratib berilgan. Ogahiy harbiylarni rag'batlantirilgani, ularni moddiy tarafdin davlat tomonidan doim

qo'llab-quvvatlab turilganligi haqida shunday yozadi, "Mirmuhammadxon jamshidiy boshlig' borchha sarkardalarg'a oltun raxtlig' tavsanu to'pchoq va kimxo xil'at va tamomi zar futa va tillo dastalig' pichoq in'om qilib, har birig'a xurshidi ofoq yonglig' mumtozlig', sarafrozlig'lar etkurdilar. Sanodidi lashkariyadin dog'i yuz kishiga xanjari murassa' bila libosi mulamma' inoyat qilib, yana ming kishiga sarupoyi zardor baxshishidan bahrabardorlig' bag'ishladilar. Va bosh kesib kelturgon muborizlarig'a har bosh uchun panjai ehsonidin o'n tillo in'om qilib, shodikim etdilar va yaro ko'torgon bahodirlarg'a bog'i bu tariqada atovu karam bila barumandlig' etkurub, o'zga askariyani dog'i iltifoti podshohona va inoyoti xisravnadin bahramand va arjumand qildilar..."[27].

Jang vaqtida yarador bo'lgan harbiylar 5-10 tilla miqdorda pul yoki boshqa narsa bilan ta'min etilgan. Buni Bayoniyning quyidagi so'zlari ham tasdiqlaydi: "... yamut bahodirlorig'a sarpoy va in'omlor berdilor. Niyoz bahodirkim Chorjuy urushida kub maydondorliq etib, og'ir zaxm kutorib erdi, onga ziyodati in'omlor etdilor...". Harbiy harbiy yurishdan qaytib kelgan sarkardalarga turli xil sarpo yoki oltin kamar berilganligini "Shajarayi Xorazmshohiy" asarida ko'rish mumkin. Unda "Saloq Qurbon Qilichxon Xurosondin kelib mulozamatg'a etdi. Ul hazrat onga mehribonliq kurguzub sarpoy berdilor va oltun kamar berib sarafroz etdilor..." - deb qayd etiladi.

Harbiy yurishlardan qaytgan navkarlarga 5 tilladan "navkar puli" berilgan. Harbiy mansabi yuqoriroqlar 50-100 tilladan yoki bundan ham ko'proq pul olgan. Bundan tashqari "ot puli", "qunuq puli", "ozuqa puli" ham berib borilgan. Har bir navkar yurishda qo'lga tushirgan o'ljasining 1/5 qismini "g'on" sifatida xonga berishi lozim bo'lgan.

Navkarlarga xizmati evaziga bulardan tashqari, 5-10 tanobdan, ayrim hollarda jangda ko'rsatgan jasorati, iqtidoriga qarab bundan ham ko'proq er-suv berilgan. Xususan, 1852 yilda mehtar tomonidan go'klan navkarlariga 50 tanobdan er o'lchab berilgan. Xonlikdagi harbiylar va diniy ulamolar soliqlardan ozod etilgan.

Navkarlarga qurollar bilan birgalikda, otlar ham berilgan bo'lib, qo'shinga olingan otlarga tamg'a bosib qo'yilgan.

Xon qarorgohi bo'lgan "Ichon-qal'a" o'ziga xos mudofaa vazifasini o'tagan. Olloqulixon davriga kelib, 1842 yilda "Dishan qal'a" ya'ni "tashqi qal'a" devorlari quriladi. Bu qal'a devorlarining ustiga maxsus kichik ravoq va teshiklar ishlangan bo'lib, bu erdan jangchilar o'q-yoy, nayza yoki miltiqdan otishda foydalanganlar. Shu bilan birga teshiklar kuzatuv vazifasini ham o'tagan.

XVI-XIX asrlarda Xiva qo'shinidagi harbiylar o'q o'tmaydigan sovut, ya'ni javshan kiygan va qalqon bilan himoyalanganlar. Buni ular kiyimlari ustidan kiyganlar. Xivalik harbiylar odatda o'zlariga tegishli kiyimlariga qilich va pichoq taqib yurganlar.

Shu o'rinda xonlikdagi harbiylar soni masalasi ham muhim masalalardan biri hisoblanadi. Harbiy jang olib borishda qo'shin miqdori ham asosiy o'rin egallagan. Qo'shin soni turli vaqtlarda o'zgarib turgan. Bu asosan hukmdorning shaxsiy sifat va xislatlariga ham bog'liq bo'lgan.

XVI-XIX asrlarda Xiva qo'shini soni o'zgarib turgan. Odatda bu narsa harbiy harakatlarni muhimligi va ko'lamiga ham bog'liq bo'lgan. Katta yurishlarda qo'shin soni ancha ortgan. Qo'shin soni haqida XIX asr boshida Xivada bulgan N.N.Muravev bu erdagi qo'shin sonini 12 000 navkardan iborat deydi. 1813 yilda Muhammad Rahimxon I tomonidan Eronga qilingan yurishda 12 000 kishi ishtirok etgan.

1829 yilga kelib qo'shin soni 40 000 kishiga etkazgani kuzatish mumkin. Buni shu yili Olloqulixon (1825-1842) tomonidan Eronga qilingan yurish tasdiqlaydi. Unda 40 000 harbiy qatnashgan bo'lib, yo'lda vabo kasalligining tarqalishi sabab bu yurish amalga oshmaydi. Qo'shin orqaga qaytishga majbur bo'ladi.

1855 yil Muhammad Aminxon tomonidan Saraxsga uyushtirilgan yurishda ham 40 000 kishi ishtirok etgan bo'lib, xonga ko'mak berish uchun jamshid, qorayob, tiyman, Maymana va Shibirg'ondan solur, soruq, taka, go'klan, yovmut va boshqa turkman urug' hamda aymoqlaridan navkarlar keladi. Rus manbalari ma'lumotiga ko'ra, 1855 yilda Xiva otliq navkarlari 25 000 dan 35 000 gacha bo'lgan.

Xiva xonligi Rossiya protektoratiga o'tganidan so'ng xonlik qo'shini soni kamayib ketganini kuzatish mumkin. Xonlikda 1500-2000 atrofida qo'shin saqlashga ruxsat oladi. Bular asosan tinchlikni saqlab turish, turli xil soliqlarni yig'ish, saroyini qo'riqlash ishlarini bajargan.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, Xiva xonligi tarixiga oid yozma manbalarda davlatning ushbu ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotiga oid ma'lumotlar bilan bir qatorda xonlikdagi harbiy ish, mansab va unvonlar, qurol-yarog'lar, qo'shin tarkibi, harbiy taktika, qo'shin ta'minoti va hokazolar

haqida boshqa manbalarda uchramaydigan muhim ma'lumotlar keltirilib o'tiladi. Garchi o'lka Rossiya protektorati o'rnatilgan bo'lsada, harbiy soha ham rivojlantirilib borildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк / Нашрга тайёрловчилар Қ.Муниров, Қ.Маҳмудов. Тошкент, 1992.

Бланкеннагель. Замечания майор Бланкеннагеля. Впоследствии поездки из Оренбурга в Хиву в 1793-94 годах. СПб.,

Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти (кейин – ЎзФА ШИ). № 9596. 333-в.

Ўзбекистон Миллий архиви (кейин – ЎзМА). И-125 жамғарма, 2-рўйхат, 557-йиғмажилд.

Сайид Ҳомид тўра Комёб. Таворих ул-хавонин / Масъул муҳаррир А.С.Сагдуллаев. Тошкент, “Академия”, 2002. – Б.64.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. М., 2003. – С.249.

Иванин М.И. Хива и река Аму-Дарья. СПб., 1873. – С.60.

Институт Востоковедение Российской Академии наук. Ф-33 (А.Кун), опись-1, дело-13. 41 об, 42-л.

Путешествие по Средней Азии венгерского ориенталиста Арминия Вамбери (1863) // История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в.) / Сост.: Лунин Б.В. Т., 1990. – С.148.

Bregel Y. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm. By Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahiy / Translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel. Brill. Leiden-Boston-Koln, 1999. – P.762.

Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). Т., 1997.

Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Т., 1959. – Б. 355.

ЎзМА. И-125 жамғарма, 1-рўйхат, 575-йиғмажилд. 1, 3, 3 орқа варақ; И-125 жамғарма, 2-рўйхат, 537-йиғмажилд. 35 орқа, 38 орқа, 41-варақлар.

ЎзМА. И-125 жамғарма, 1-рўйхат, 521-йиғмажилд. 26 орқа, 79 орқа варақлар.

Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. Жоме ал-воқеоти султоний. Асарлар. VI-жилд. Т., 1980. – Б.54.

Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий / Сўз боши: Н.Жумахўжа, И.Адилова. Т., 1994. – Б.26; Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси) / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н.Жабборов. Т., 2009. – Б.63.

Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси) / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н.Жабборов. Т., 2009. – Б.216;

Muhammad Rizā Mīrāb Agahī. Jāmi‘ al-vāqi‘āt-i sultānī // Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. Samarkand-Tashkent: ICAS, 2012. – P.222.

Карпов Г.И., Батцер Д.М. Хивинские туркмены и конец Кунградской династии (Материалы по истории туркмен). Ашхабад, 1930. – С.22.

Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч.2. М., 1822. – С.65.

Военные действия на Оксусе и падение Хивы. Соч.Мак-Гахана. Перевод с английского (с рисунками). М., 1875. – С.181.

Firdaws al-iqbal: history of Khorezm / by Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi; translated from Chaghatay and annotated by Yuri Bragel. Leiden; Boston; Keln; Brill, 1999. – P.585-586.

Туркестанский сборник. Том 75. – С.112f.

Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Исследования и описание документов с историческим введением / Предисловие акад. Крачковского И.Ю. Л., 1940. – С.76, 172, 178.

Туркестанский сборник. Том 72. – С.5.

Веселовского Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. От древнейших времен до настоящего. М., 1877. – С.207.

Огаҳий. Жоме ал-воқеоти султоний. Асарлар. VI-жилд. Т., 1980. – Б.16.

O'ZBEKISTONDA MUSTAQILLIK ARAFASI VA UNING DASTLABKI YILLARIDA BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH SHART SHAROITLARI

Hamroev Shuhrat Sharofovich

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti.

Annotatsiya: maqolada XX asrning 80-yillari oxiri va 90-yillari boshida O'zbekiston mustaqilligi arafasi va uning dastlabki yillarida respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tish shart sharoitlari, iqtisodiy-ijtimoiy ahvol masalalari bayon qilingan. Unda iqtisodiyotda bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich shakllantirib va rivojlantirib borilishi, aholi turmush darajasining o'zgarishi, iqtisodiy erkinlik, ishlab chiqarish korxonalarining ahvoli, qishloq xo'jaligi xom ashyosi va mehnat resurslaridan to'laroq foydalanish hisobiga iqtisodiy rivojlanish darajasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: bozor iqtisodiyoti, mustaqillik, aholi turmush tarzi, ziddiyat, inqiroz, ishloq xo'jaligi, xom ashyo, tayyor maxsulot, tijorat, savdo, rivojlanish, narxlar.

УСЛОВИЯ ПЕРЕХОДА К РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ В УЗБЕКИСТАНЕ НАКАНУНЕ И ПЕРВЫЕ ГОДЫ ЕЁ НЕЗАВИСИМОСТИ

Хамроев Шухрат Шарофович

Институт переподготовки и повышения квалификации руководителей и специалистов дошкольных образовательных организаций.

Аннотация: в статье описаны предпосылки перехода к рыночной экономике в Республике Узбекистан в конце 1980-х – начале 1990-х годов, а также экономическая и социальная ситуация в республике. Описан уровень экономического развития, обусловленный постепенным формированием и развитием рыночных отношений в экономике, изменением уровня жизни населения, экономической свободой, состоянием производственных предприятий, полным использованием сельскохозяйственного сырья и рабочей силы.

Ключевые слова: рыночная экономика, независимость, образ жизни населения, конфликт, кризис, промышленность, сыре, готовый продукт, коммерция, торговля, развитие, цены.

CONDITIONS OF TRANSITION TO A MARKET ECONOMY IN UZBEKISTAN ON THE EVE AND FIRST YEARS OF ITS INDEPENDENCE

Hamroev Shuhrat Sharofovich

Institute for retraining and improving the qualifications of directors and specialists of pre-school educational organizations.

Abstract: the article describes the prerequisites for the transition to a market economy in the Republic of Uzbekistan in the late 1980s - early 1990s, as well as the economic and social situation in the republic. The level of economic development is described, due to the gradual formation and development of market relations in the economy, changes in the standard of living of the population, economic freedom, the state of production enterprises, and the full use of agricultural raw materials and labor.

Key words: market economy, independence, lifestyle of the population, conflict, crisis, industry, raw materials, finished product, commerce, trade, development, prices.

O'zbekiston mustaqilligi arafasi va uning dastlabki yillarida bozor munosabatlariga o'tayotgan bir sharoitda ijtimoiy-iqtisodiy ahvol o'ta murakkab edi. Uzoq yillar davomida hukm surgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimining asoratli ta'siri sharoitida muammolarni hal etishning yagona to'g'ri yo'li – bu iqtisodiyotda bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich shakllantirib va rivojlantirib borish edi. Jumladan, quyidagilar murakkab vaziyatning o'ziga xos xususiyatlari sifatida namoyon bo'ldi: aholining turmush darajasi bo'yicha O'zbekiston sobiq SSSR tarkibida oxirgi o'rinlardan birida turar edi; aholining 60% dan ko'proq asosiy qismi yashaydigan qishloq joylarida industrial rivojlanishning ahamiyatli darajada orta qolishi sharoitida iqtisodiyotda yirik sanoat shaharlaridagi gigant korxona-monopolistlarning haddan tashqari konsentratsiyasi va ixtisoslashuvi hukm surardi; iqtisodiyotda narxni tashkil etish va resurslarni taqsimlash bilan bog'liq kuchli nomutanosibliklar kuzatilar edi; mamlakat o'z davlatchiligining asoslarini yaratish zarurati oldida turardi; og'ir ekologik ahvol mavjud edi[1].

Avvalombor respublika mintaqalarining rivojlanish xususiyatlariga e'tibor berildi. Bunda iqtisodiy erkinlik tufayli ishlab chiqarish korxonalari o'zlarida mavjud bo'lgan tabiiy boyliklar, qishloq xo'jaligi xom ashyosi va mehnat resurslaridan to'laroq foydalanish hisobiga iqtisodiy rivojlanish darajasini yanada

ko'tarish imkoniga ega bo'ldi[2]. O'sha paytda O'zbekistonda markazlashtirilgan va yagona bir markazdan boshqariluvchi iqtisodiyotdan – bozor iqtisodiyotiga o'tish zarurligi quyidagi bosqichlarni amalga oshirishni taqozo etdi:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning huquqiy asoslarini yaratish, ya'ni uni ta'minlovchi yuridik qonunlar tizimini yaratish. 2. Bozor infrastrukturasini shakllantirish. Bunda bozor iqtisodiyotiga xos aloqalarni o'rnatishga ko'mak beruvchi, ya'ni bozorga xizmat ko'rsatuvchi sohalarni, tashkilot, korxona va muassasalarni yaratish. 3. Mulkchilik va xo'jalik yuritish usullarini xususiylashtirish. 4. Narxlarni erkinlashtirish, narx ustidan davlat nazoratini minimal darajaga keltirish kabilar[3].

Respublikadagi ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning negizida uzoq yillar davomida hukm surib kelgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimining asoratli ta'siri yotishini, shunga ko'ra ularni hal etishning yagona to'g'ri yo'li – bu iqtisodiyotda bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich shakllantirib va rivojlantirib borish ekanini qat'iy belgilab berdi. Jumladan, ushbu jarayonning maqsadga muvofiq tarzda, samarali va eng muhimi, aholi turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmagan holda amalga oshishi uchun quyidagi tadbirlarga alohida e'tibor qaratdi:

- O'zbekiston sharoitida bozor mexanizmining mohiyati va mazmuniga har tomonlama real baho berish, uning joriy etilishida vujudga kelishi mumkin bo'lgan murakkabliklar va noxush oqibatlarni ko'zda tutish, o'tish davri keskinliklarini yumshatishga yordam beradigan zarur mexanizmlarni shakllantirish;

- nonning chakana narxi, boshqa narxlardan ayri holda bir tomonlama oshirilishi g'alla bilan paxta, ulardan olinadigan mahsulotlar narxlarining ekvivalentligiga erishish yo'lidagi sa'y-harakatlarni, ko'zda tutilayotgan yoqilg'i, metall va texnika narxlarining oshirilishi, paxtaga haq to'lashni ko'paytirish tartiblarini takomillashtirish;

- respublika uchun katta ahamiyat kasb etuvchi boshlang'ich sharoitlarni hisobga olish va barobarlashtirish masalasiga chuqur e'tibor qaratish lozim edi[4].

Ushbu davrda inqiroz sharoitida bozor islohotlarini tadbqiq etish, davlat mulki va tovarlarini bosqichma-bosqich xususiylashtirish, ularni tadbirkorlarga bo'lib berish hamda sotish ishlari amlaga oshirildi. Jumladan, birgina 1990 yilda qishloq xo'jaligi va chorvachilik tasarrufidagi mol mulklar, xususan 61,5 ming qoramol, 384 ming bosh qo'y, 34 ming echki va cho'chqa, 7,8 mln tovuq etishtiruvchi sub'ektlar xususiylashtirish sharti bilan shaxsiy xo'jaliklar (tadbirkorlar) ga sotilgan[5]. Agrar sohada amalga oshirilgan islohotlar natijasida 1989-1990 yillarda 1,5 milliondan ko'proq oilaga qo'shimcha er ajratilib, 700 ming oilaga yangi tomorqa erlari berilgan[6]. To'g'ri, hali o'sha pallada sobiq sovet tuzumi, davlat mulkining monopolistik xarakteri hamda markazlashgan rejali boshqaruv tizimi hukmronlik qilar, xususiylashtirish va bozor iqtisodiyoti haqida so'z yuritish murakkab edi. Shunday sharoitda islohotlarning tizimli amalga oshirilishi uchun avvalo uning huquqiy mexanizmi bo'lishi zarur edi. Shu boisdan, "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida" gi Qonunning qabul qilinishi davlat mulkchiligini bosqichma-bosqich tugatish va xususiylashtirish manfaatlarini himoya qilishda muhim voqea bo'ldi. Mazkur Qonunning mantiqiy davomi sifatida 1991 yil 19 noyabrda qabul qilingan "Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida" gi Qonuni ham muhim ahamiyat kasb etdi[7].

Ushbu Qonunga muvofiq dastlab xizmat ko'rsatish, savdo, tijorat, umumiy ovqatlanish, transport, tayyorlov va qayta ishlovchi korxonalar xususiylashtirildi. Ba'zi iqtisodchilarning qayd etishlaricha ushbu davr kichik xususiylashtirish bosqichi (1992 yildan boshlanganligi qayd etiladi) nomini olgan bo'lsada, tarixiy nuqtai nazardan uning shakllanish davrini sal oldinroq, ya'ni yuqorida qayd etilganidek, 1991 yil 19 noyabrda ushbu sohaga talluqli maxsus Qonun qabul qilinishi bilan boshlangan, desak to'g'riroq bo'ladi. Chunki har qanday jarayonning shakllanishi va rivojlanishiga uning huquqiy asosi ta'sir ko'rsatishi shubhasiz. Shu boisdan qabul qilingan mazkur qonunga ko'ra xususiylashtirish birinchi navbatda savdoda, maishiy xizmat ko'rsatish va mahalliy sanoatda amalga oshirila boshlandi. Aholi uchun eng zarur mollarni talon orqali sotish yo'lga qo'yildi[8]. Uzoq yillik bir markazdan boshqariluvchi iqtisodiyotdan – bozor iqtisodiyotiga o'tish zarurligi quyidagi vazifalarni amalga oshirishni taqozo etdi:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning huquqiy asoslarini yaratish, ya'ni uni ta'minlovchi yuridik qonunlar tizimini yaratish;

2. Bozor infrastrukturasini shakllantirish. Bunda bozor iqtisodiyotiga xos aloqalarni o'rnatishga ko'mak beruvchi, ya'ni bozorga xizmat ko'rsatuvchi sohalarni, tashkilot, korxona va muassasalarni yaratish;

3. Mulkchilik va xo'jalik yuritish usullarini xususiylashtirish;

4. Narxlarni erkinlashtirish, narx ustidan davlat nazoratini minimal darajaga keltirish kabilar

Vaholanki, respublikadagi ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning negizida uzoq yillar davomida hukm surib kelgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimining asoratli ta'siri yotar, shunga ko'ra ularni hal etishning yagona to'g'ri yo'li – bu iqtisodiyotda bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich shakllantirib va rivojlantirib borish ekanini qat'iy belgilab berdi. Bunda eng avvalombor mulklarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga e'tibor qaratildi.

1991 yil noyabr oyidan boshlangan xususiylashtirish jarayoning boshlang'ich bosqichida davlat korxonalari asosan hissadorlik jamiyatlari (HJ), ma'suliyati cheklangan jamiyat (MChJ) va xususiylashtirish korxonalarining boshqa tashkiliy-huquqiy shakllariga aylantirildi. Tashkil etilgan ko'pgina hissadorlik jamiyatlarining ustav jamg'armalarida davlat ulushi saqlab qolindi.

Ya'ni, xususiylashtirishning boshlang'ich, murakkab bir tarixiy davrida barcha sohalardagi chuqur inqirozli holat, shubhasiz tadbirkorlikning ilk shakllanish bosqichiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Masalan, oldingi davlat mulki va xususiylashtirish mulkchilik hamda mulk shakllari o'rtasida tengsizlik yuzaga keldi, ishlab chiqarish hajmi pasayib ketdi. Xo'jalikning eskirgan kolxoz-sovхоз tizimi qishloq xo'jaligi va chorvachilik sohasiga ayniqsa salbiy ta'sir ko'rsatdi. Masalan, 1990-1992 yillarda mamlakat xo'jaliklarida go'sht ishlab chiqarish yiliga o'rtacha 15–17% ga tez pasayib bordi[9]. Ishlab chiqarishning umumiy hajmida engil sanoatning ulushi keyingi 50 yil ichida eng past ko'rsatkich sifatida 54 % dan 37 % ga, oziq-ovqat sanoatining ulushi 30 % dan 14 % ga tushib qoldi, umumiy ishlab chiqarishda qishloq xo'jalik mashinasozligining ulushi atigi 5 % ga o'sib, 11 % ni tashkil etdi[10].

Respublikaning Birinchi Prezidenti Islom Karimov o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari 1992 yil 4 yanvardagi IX sessiyasida so'zlagan dasturiy nutqida hamda 1992 yil avgust oyida nashr etilgan «O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li» asarida O'zbekistonning taraqqiyot yo'lini har tomonlama puxta belgilab berdi. O'zbekistonning o'ziga xos taraqqiyot yo'li Islom Karimovning keyingi asarlari, ma'ruza va nutqlarida yangi ma'no – mazmun bilan to'ldirilib, aniqlashtirilib borildi. O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tish modeli Islom Karimov tomonidan ishlab chiqildi. Besh tamoyilni o'z ichiga olgan bu modelning mazmuni va mohiyati Prezidentning 1993 yilda nashr etilgan «O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» nomli asarida asoslab berildi[11].

Muhimi, iqtisodiy mustaqil taraqqiyot yo'li xalq tomonidan ham, xalqaro maydonda ham taraqqiyotning «o'zbek modeli» deb qabul qilindi. O'zbek modeli ishlab chiqishda, birinchidan, xalqaro tajriba asos qilib olindi. Ikkinchidan, xo'jalik imkoniyatlari, shart-sharoitlari, eski tuzumdan meros bo'lib qolgan muammolar hisobga olindi. Albatta bu borada maxsus mutasaddi organlar ham tashkil etilgan bo'lib, 1992 yil 10 fevralda Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va xususiylashtirish qo'mitasi shunday tashkilotlardan biri edi.

Bunda asosiy e'tibor mulkni isloh qilish va mulkchilikning turli shakllariga o'tish masalalari muhim bo'lgan bir paytda, respublikada toboro xususiylashtirish sektor salohiyatini ko'tarish muhim edi. Ya'ni, barcha xo'jalik mulklarini xususiylashtirish, ya'ni davlat mulki monopoliyasini cheklagan holda xususiylashtirish mulkka aylantirish sharoitida ishsizlar soni ko'payayotganligi, ijtimoiy mehnat unumdorligi va aholining daromadlari kamayib, pirovard natijada xalq farovonligi pasayib ketayotgan edi.

Ammo qisqa muddatda xususiylashtirish va kichik biznes uchun keng yo'l ochilishi, mavjud inqirozli holatga qaramasdan o'sha paytda etishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 26 %, shu jumladan, go'shtning 49 %, sutning 65 %, junning 66 % va sabzavotning 43 % shaxsiy tomorqalar hissasiga to'g'ri kelgan. 1990 yilning o'zida yakka xo'jaliklarda etishtirilgan qishloq, xo'jaligi mahsulotining umumiy hajmi 300 million so'mdan oshganligi[12] ning o'ziyoq xususiylashtirish mulkning ahamiyatini yaqqol namoyon etadi.

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish bozorining ko'p bo'g'inli infratuzilmasini yaratishni talab qildi. Chunki muayyan infratuzilmaga ega bo'lmasdan bozor mexanizmlari to'liq ishlay olmaydi. O'tish davrida bozor infratuzilmasi shakllantirish va kengaytirish borasida ko'plab amaliy tadbirlar amalga oshirildi. Isloholar davrida respublikamizda bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi infratuzilmaning asosiy bo'g'inlari – turli muassasalar, tashkilotlar va korxonalar majmuasi vujudga keldi. Avvalambor, ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi – transport, aloqa, suv va energetika ta'minoti, yo'l va ombor xo'jaligi tuzilmalari yaratildi.

Tovar va xomashyo bozorida xizmat qiluvchi – tovarlar va xomashyo birjalari, biznes-inkubator, auditorlik va konsalting firmalari, ko'plab savdo uylari, auksionlar, tijoratchilik idoralari, reklama firmalari, savdo-sotiq va ularni nazorat qiluvchi davlat muassasalari tashkil etildi. Bu sohadagi dastlabki qadam – mahsulot etkazib berishga majburiy davlat buyurtmasining tugatilishi bo'ldi. Davlat buyurtmasi tugatilgach, tovar resurslarini markazlashgan tartibda taqsimlashga mutasaddi ta'minot tashkilotlari ham tugatildi. Ularning o'rniga tovarlar bozorini shakllantiruvchi birjalar tizimi tashkil etildi. O'zbekistonda 1991 yilning avgustidan «O'zbekiston» respublika universal agrosanoat birjasi, «O'zulgurjibirjasavdo» – O'zbekistonda ulgurji va birja savdosi bo'yicha Respublika davlat-aksiyadorlik uyushmasi (1994 yil mart), «Toshkent» Respublika tovar-xom ashyo birjasi (1994 yil 8 aprel) va boshqa birjalar faoliyat ko'rsatmoqdi. 1992 yil 12 avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «Birjalar va birja faoliyati to'g'risida» gi Qarorni qabul qildi[13].

Respublikamizda tadbirkorlar va aholini ro'y berishi mumkin bo'lgan turli zararlardan himoya qiluvchi sug'urta bozori vujudga keldi. Davlat ishtirokida bozor munosabatlariga xizmat qiluvchi «O'zbekinvest»

(1994 yil 13 aprel), «O'zagrosug'urta» (1997 yil 25 fevral), «Kafolat» (1997 yil 14 mart) kabi uchta yirik sug'urta kompaniyasi tashkil etildi. Ko'plab xususiy sug'urta kompaniyalari, shuningdek, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikda ishlaydigan qo'shma sug'urta kompaniyalari ham vujudga keldi [14].

Xulosa qilib aytganda, respublika mustaqilligi arafasi va uning dastlabki yillarida bozor iqtisodiyotini rivojlantirishga islohotlarning muhim bo'g'ini sifatida qaraldi. Uning shakllantirilishi va rivojlantirilishi hamda yuzaga kelgan muammolardan chiqish quyidagi omillar bilan izohlandi:

- birinchidan O'zbekistonda bozor munosabatlariga davlat ahamiyati darajasida e'tibor qaratilishining muhim omili, nafaqat SSSR ning parchalanishi va bozor iqtisodiyotiga o'tilishi, balki unga rivojlangan jahon iqtisodiyotining tarkibiy qismi va jahon tarixiy tajribasida sinab ko'rilgan soha sifatida qaraldi. Chunki uning faoliyati endigina bozor iqtisodiyotiga o'tgan O'zbekistonda davlatning bosh islohotchilik yo'li, deb atalgan taraqqiyotning milliy modeli ma'lum ma'noda o'zini oqlay boshlaganligini, muhimi odamlar ongida mulkka egalik hissi shakllanishiga bevosita ta'sir qilganligini tasdiqladi;

- ikkinchidan, bu borada talay muammolar yuzaga kelgan bo'lsada, muhimi bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik aholi bandligini ta'minlashga, munosib ish o'rinlari shakllanishiga, bandlikni ta'minlashga, ichki va tashqi bozorni maxsulotlar bilan ta'minlashga xizmat qilib, oilaviy tadbirkorlik, hunarmandchilik kabi sohalar tarkib topishi uchun keng imkoniyatlar yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekistonning eng yangi tarixi. (Fan doktori ilmiy darajasiga talabgorlar uchun o'quv qo'llanma). T. 2013.-B. 101.
2. Maroziqov A. Mustaqillikning dastlabki yillarida Farg'ona viloyatida tadbirkorlik: erishilgan natijalar va mavjud muammolar tahlili // Farg'ona vodiysi tarixining dolzarb muammolari. Respublika ilmiy anjumani materiallari – Namangan. 2020. – B. 619.
3. O'zbekistonning eng yangi tarixi. (Fan doktori ilmiy darajasiga talabgorlar uchun o'quv qo'llanma). T. 2013.-B. 104.
4. O'zbekistonning eng yangi tarixi. (Fan doktori ilmiy darajasiga talabgorlar uchun o'quv qo'llanma). T. 2013.-B. 105.
5. Назраткулов А. Социальные проблемы Узбекистана и пути их решения. (1971-1990 гг // Монография. – Тошкент.: Фан, 1991. – С. 143.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Тошкент.: Ўзбекистон. 2011. –Б 12. Яна қаранг: Туляганова С. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон қишлоқларида мулкчилик муносабатларининг ўзгариши ва эришилган ютуқлар тарихи / Рисола. – Тошкент., 2015. – Б. 7.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикасининг Қонунлар тўплами. – Тошкент, 1991.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раёсати ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг “Нархларнинг либераллаштирилиши муносабати билан республика ва унинг aholиси манфаатларини ҳимоя қилиш билан бог'лиқ чора-тадбирлар тўғрисида” ги Қарори. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. 12.11. 1991.№. 289.
9. Рахимов М.А., Рахматуллаев Ш., Турсунова Р., Назаров Р. Очерки новейшей истории Республики Узбекистан. – Ташкент: Адабиёт Учкунлари, 2016. – С. 109.
10. Социальное развитие и уровень жизни населения Узбекистана // Статистический сборник. – Ташкент. 1994.
11. Каримов И. А. «Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли». Т. 1993.
12. Г'уломов С ва бошқалар. Кичик бизнес ва тadbirkorлик асослари. – Тошкент., 1996. – Б. 46.
13. Ўзбекистон Республикасининг Қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 1991. №1, №2, №4; Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Тошкент, 1990. № 31-33. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – Тошкент, 1994. №1--№5.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тadbirkorликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, Тошкент, 1995 й., № 7-8.; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 № 9 ҳамда «Хусусий тadbirkorликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағ'батлантириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони // (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. Тошкент, 1995. № 4.

SOMONIYLAR SULOLASI HUKMRONLIGI DAVRIDA TARIX FANI HOLATI: ASOSIY YO'NALISHLAR, ASARLAR VA ULARNING AHAMIYATI

Mamadaliyev Husniddin

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti katta ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Tariximizni o'rganishda yozma manbalar muhim o'rin tutadi. Somoniylar sulolasi davri tarixi (819 – 999-yillar) asosan boshqa hududlarda yozilgan ammo sulola tarixi bo'yicha ma'lumot beradigan ishlar asosida o'rganilgan. Maqolada bevosita sulola hukmronlik qilgan davr va hududlarda yozilgan tarixiy asarlar, ularning yo'nalishi va ularda ko'tarilgan masalalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: yozma manbalar, somoniylar sulolasi, umumiy tarix, biografiya, mintaqaviy tarix, tarix falsafasi, mualliflar, vazir.

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА ВО ЭПОХУ ПРАВЛЕНИЯ САМАНИДСКОЙ ДИНАСТИИ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ, ТРУДЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ

Мамадалиев Хусниддин

Старший научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана, кандидат исторических наук

Аннотация. Письменные источники играют важную роль в изучении истории. История династии саманидов изучалась преимущественно на основе сочинений, написанных в других регионах, но дающих важные сведения по истории династии. В статье рассматриваются исторические труды, написанные в период правления династии и в регионах непосредственно подчиняющихся ей, а также их направления и поднятые в них идеи.

Ключевые слова: письменные источники, династия саманидов, всеобщая история, биография, региональная история, философия истории, авторы, визирь.

HISTORY WRITING DURING THE RULE OF THE SAMANID DYNASTY: MAIN DIRECTIONS, WORKS AND THEIR IMPORTANCE

Mamadaliyev Husniddin

Senior researcher at the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan, candidate of historical sciences

Annotation. Written sources play an important role in the study of history. The history of the Samanid dynasty has been studied primarily on the basis of works written in other regions, but which contain important data on the history of the dynasty. The article examines historical works written during the reign of the dynasty and in the regions directly subordinate to it, as well as their directions and ideas.

Key words: written sources, Samanid dynasty, general history, biography, regional history, philosophy of history, authors, vizier.

Kirish. Arab tilidagi yozma manbalar Birinchi Renessans davri tarixini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Albatta, Birinchi Renessans davrida turli fan yo'nalishlari rivojlangan. Shunday sohalardan biri bu tarix fani hisoblanadi. Tarix fanining o'sha vaqtdagi holatini biz bugunga qadar saqlanib qolgan yozma manbalar, ulardagi asarlari etib kelmagan mualliflar va ularning ijodi to'g'risidagi fikrlar orqali o'rganishimiz mumkin. Albatta, tarix ilmining durdonalari hisoblanmish Muhammad ibn Jarir Tabariyning (829 – 923-yillar) “Tarix ar-rusul va-l-muluk” (Payg'ambarlar va podsholar tarixi), Abul Abbos Ahmad Ya'qubiy (taxminan 897-yilda o'lgan) va Ahmad ibn A'sam Kufiy (926-yilda o'lgan) kabi mualliflarning “Futuh”, Abul Hasan Ali Mas'udiyning (896 – 957-yillar) “Muruj az-zahb” (Oltin yaylovlar), Ibn Javziyning (1116 – 1201-yillar) “Al-muntazam” (Ketma-ketlik) asari, Ibn Asirning (1160 – 1233-yillar) “Al-kamil fi-t-tarix” (Mukammal tarix) va boshqa shu kabi tarixiy manbalar ma'lum ma'noda bizning o'lkamiz, ya'ni Turon hududi o'tmishini ham qamrab olgan. Boshqa hududlarda yozilgan bu ishlarda o'sha davrda manbalarda Movarounnahr, Xorazm, Turkiston degan nomlar bilan tasvirlangan yurtimiz tarixiga alohida o'rin ajratilgan. Ammo bizning Turon hududida qanday tarixiy asarlar yozilgan va ularda asosan qanday masalalar yoritilgan, hukmron sulola bo'lmish somoniylar (819 – 999-yillar) tomonidan tarix ilmiga qanday homiylik qilingan, unga jamiyat va davlat qanday vazifalarni yuklaganligi

masalasi bugungi kunda qiziq va kam o'rganilgan mavzulardan hisoblanadi. Maqolada, aynan IX – X asrlarda somoniylar sulolasi hukmronligi davrida tarix ilmi holati ko'rib chiqiladi. Avvalo, mazkur mavzuning dolzarbligi tarixchi olimlarning faoliyati, yashagan davri va ularning jamiyatdagi o'rniga doir ma'lumotlarni aniqlash va muayyan xulosalarga kelish zaruriyati bilan belgilanadi. Ikkinchidan, yaratilgan asarlarning nomi, ularning yo'nalishlari va ularda ilgari surilgan g'oyalar orqali o'sha davr mintaqasi tarix ilmidagi ustun yo'nalishlar, qarashlar va muammolar haqida muayyan xulosalarga kelish mumkin. Uchinchidan esa, sulola hukmronlik qilgan qariyb ikki asr davomida yaratilgan ishlarni tahlil qilish orqali tarix ilmining rivojlanish dinamikasi haqida xulosalar olish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuga oid alohida ish bajarilmagan bo'lsa-da, somoniylar sulolasi (818 – 999-yillar) tarixiga bag'ishlangan ayrim ishlarda mavzuga doir kichik bo'limchalar ajratilgan [9]. Ammo bu qismda tarix ilmiga oid manbalar ichiga boshqa fan yo'nalishlari xususan, aniq fanlar yo'nalishidagi ishlar aralashtirib yuborilgan. Ayrim ishlarda esa boshqa jarayonlarni yoritish asnosida manbalar va ularning mualliflarining tarix ilmiga qo'shgan hissasi va foydalangan manbalari haqida fikrlar ilgari surilgan [7]. Yana manbashunoslik nazariy masalalariga doir ishlarda IX – X asrlarda Turonda yaratilgan tarix faniga bag'ishlangan ishlarga alohida to'xtalangan [5. 6].

Tadqiqotlar metodologiyasi. Mazkur maqola mavzusini o'rganishda birinchi navbatda tarix ilmi manbashunoslik yo'nalishining manbalarni aniqlash, tavsiflash va tahlil qilish usullaridan foydalanilgan. Somoniylar sulolasi davrida (819 – 999-yillar) tarixiy asarlar asosan arab va fors tillarida yozilgan. Bu davrda islom dinining katta ta'siri o'z navbatida tarixni yoritishga ham ta'sir ko'rsatgan. Shunday bo'lsa-da, somoniylar sulolasining hokimiyatining mustahkamlanib borishi natijasida X asr ikkinchi yarmiga kelib, islomdan oldingi tarixiy meros ba'zi jihatlari ham tarixchilar ijodidan o'rin ola boshlagan. Masalani o'rganishda xolislik, tarixiylik va vorislik kabi tamoyillarga amal qilgan holda IX – X asrlarda yaratilgan tarixni yoritgan ishlar tadqiq etishga e'tibor qaratiladi.

Tahlil va natijalar. Somoniylar sulolasi davrida (819 – 999 yillar) Turonda tarix ilmi rivoji boshqa musulmon hududlari, xususan o'sha davr Arab xalifaligi markazi Bag'doddan katta farq qilmagan. Ya'ni yozilgan asarlar mazmunini tahlil qiladigan bo'lsak, ular ko'proq islom olamida katta o'ringa ega bo'lgan shaxslar tarixi, umum musulmon tarixi, hududlar tarixi, turli sohalar olimlari tarjimai hollarini yoritgan turkum asarlarga tasniflashimiz mumkin. Shuningdek, arab tilidagi asarlar fors tiliga, yoki aksincha eski fors, pahlaviy tillarida yozilgan asarlar arab tiliga tarjima qilina boshlagan.

Birinchi turkum, ya'ni islom olamida katta o'ringa ega bo'lgan shaxslar tarixi to'g'risidagi asarlarga to'xtaladigan bo'lsak, ularning katta qismi Muhammad alayhissalom (570 – 632-yillar), sahobalar va boshqa shu kabi shaxslar faoliyatiga bag'ishlangan. Birinchi navbatda bunday ishlar qatoriga imom Muhammad ibn Ismoil Buxoriyning (810 – 870-yillar) “Asmo as-sahoba” (Sahobalar ismlari) asarini kiritish mumkin. Biroq bu asar bugunga qadar saqlanib qolmagan. Hofiz Abul Hasan Ali ibn Umar Dorqutniyning (918/919 – 995-yillar) asarida bu haqida fikrlar aytilgan [1]. Imom Buxoriy somoniylar sulolasi hukmi ostidagi erlarda muqim yashamagan, u umrining katta qismini sayohatlarda o'tkazgan. Ammo shunday bo'lsa-da bu hududlarga ko'plab safarlar qilgan, oxir oqibat Samarqandda vafot etgan. Shuningdek, uning ilmiy asarlari va ilmiy merosi ilm ahli, hukmdorlar va oddiy aholida katta qiziqish uyg'otgan.

Mazkur turkumga oid yana boshqa asarlardan somoniylar sulolasi hukmi ostida bo'lgan Nishopurda yashagan va katta ta'sirga ega imomlardan bo'lgan Abul Abbos Muhammad ibn Abdurrahmon Dag'uliyning (937-yilda o'lgan) “Fazoil as-sahoba”, hamda kelib chiqishi arablarning tamim qabilasidan bo'lgan va Samarqandda vafot etgan Muhammad ibn Ayyoshiy Samarqandiyning (932-yilda o'lgan) “Siyrat Abu Bakr” (Abu Bakr biografiyasi), “Siyrat Umar” (Umar biografiyasi), “Siyrat Usmon” (Usmon biografiyasi), “Siyrat Muoviya” (Muoviya biografiyasi) kabi asarlarini ko'rsatish mumkin [9]. Bunday yo'nalishdagi ishlar somoniylar sulolasi hukmronligining oxirgi yillarida yashagan mualliflar tomonidan ham yozishga kirishilgan va boshqa sulolalar davrida nihoyasiga etkazilgan. Ulardan Nasaf shahrining imom xatibi bo'lib faoliyat ko'rsatgan Ja'far ibn Muhammad Mustag'firi Nasafiyning (961 – 1041-yillar) “Ma'rifat as-sahoba” (Sahobalarni tanish) asarini ko'rsatish mumkin [9].

Yuqorida nomlari ko'rsatilgan asarlar bugunga qadar etib kelmagan, ammo etib kelgan boshqa manbalarda ular to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Mazkur asarlarning yozilishiga birinchi navbatda insonlarning islom tarixi bilan qiziqishlari, islomning paydo bo'lishi, mazkur din tarqatgan eng asosiy g'oyasi bo'lmish yakkaxudolik, yana yakkaxudolik g'oyasi orqali birdamlik va bunyodkorlik ruhini odamlarga taqdim etish intilishi, qolaversa, islom dinining juda murakkab jarayonlarda tarqalgani, bunda

birinchi navbatda Muhammad payg'ambar, keyin uning izdoshlari sahobalar, hamda boshqa shaxslar hayotlari va faoliyatlari bilan bog'liq voqealarni bilishga insonlarning qiziqishlari sabab bo'lgan. Mazkur tarixiy jarayonlarni yoritishda bu masalada turkiy xalqlarning o'rni va hissasiga ham kerakli joylarda o'rin ajratilgan.

Yuqoridagi asarlar bugunga qadar etib kelmagan bo'lsa-da, IX asrda Bag'dodda faoliyat ko'rsatgan adib va faqih Abu Usmon Amr ibn Bahr Johiz (775 – 868-yillar) “Manoqib al-atroq” asarida kufalik arablarning toiy qabilasidan bo'lgan tarixchi Haysam ibn Adiyga (732 – 822-yillar) suyangan holda shunday ma'lumotni bergan: “Haysam ibn Adiy aytishicha, Muborak Turkiyga uning yonida Hammod Turkiy [bu ikki qo'mondon xalifa Abu Ja'far Mansur davrida (754 – 775-yillar) Bag'dodda faoliyat ko'rsatgan turkiylardan bo'lgan] ham bo'lgan paytda ulardan Sizlar mazhijlardanmisiz deb so'radilar. Shunda u kim u mazhiplar, Biz Ibrohim Xalilulloh va mo'minlar amiridan boshqasini tanimaymiz” [13]. Bu davrda arablarning mazhiy qabilasidan bir vakil Turkklar diyoriga kelgan, o'sha erda qolib ketgan va turklar ulardan tarqalgan degan ma'lumotlar keng tarqalgan. Mazhiplar yamanlik arab qabilasi bo'lgan. Yuqoridagi javobdan turklar mazhijlarga aloqador ekanliklarini tan olmasliklari va o'zlarini islomdan oldingi qadimgi davrlardan “ahli kitob” bo'lganliklari va o'sha voqea sodir bo'lgan vaqtda esa allaqachon musulmon ekanliklarini nazarda tutganliklarini xulosa qilish mumkin. Johizning shu misoli orqali IX asrda turklarning diniy tasavvurlari haqida tushuncha hosil qilish mumkin.

Ikkinchi turkumni umumiy tarix yo'nalishidagi ishlar tashkil etadi. Ularning ichida Dovud ibn Muhammad ibn Muso Avdaniy Buxoriyning (932 yilda o'lgan) “Ahsan az-zamon” (Davarning eng yaxshi voqealari) asari [9], Mutahhar ibn Tohir Maqdisiyning (965 yili o'lgan) somoniy vazirlaridan biriga taqdim etgan “Al-bad' va-t-tarix” (Ibtido va tarix) kabi asarlarni ajratib ko'rsatish mumkin [4].

Maqdisiyning “Al-bad' va-t-tarix” asari bugunga qadar ma'lum bir qisqartirishlar bilan etib kelgan. Afsuski, Mutahharning hayoti va ijodiy faoliyati to'g'risida ma'lumotlar saqlanib qolmagan. U somoniylar sulolasiga qarashli Eron hududidagi Bust shahrida yashagan. Maqdisiy asarining beshinchi jildida Turonning arablar tomonidan bosib olinishi to'g'risida qisqa ma'lumotlar berilgan. Oltinchi jildida esa abbosiylar sulolasi (750 – 1258-yillar) qo'shini tarkibidagi turkiy qo'mondonlar va Turon viloyatlari to'g'risida qisqa xabarlar keltirilgan [4]. Asarning ahamiyatli jihati unda tarixiy voqealarni falsafiy mushohada qilishga urinilgan.

Yana shunday ishlar qatoriga Abu Zayd Ahmad ibn Sahl Balxiyning (850 – 934-yillar) “Fazilat ilm tarix” (Tarix ilmi fazilati) asarini ko'rsatish mumkin [9]. Bu asar saqlanib qolmagan, ammo unda asosan tarix fanining falsafasi haqida fikrlarni ilgari surilgan.

Yana umumiy tarix yo'nalishida Muhammad Tabariy tomonidan yozilgan “Payg'ambarlar va podshohlar tarixi” asari somoniy hukmdor Mansur ibn Nuh (961 – 976-yillar) topshirig'i asosida uning vaziri Abu Ali Bal'amiy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan [3].

Abu Abdulloh ibn Ahmad ibn Ja'far Farg'oniy (973 yilda o'lgan) ham Tabariyning asariga qo'shimchalar kiritgan [9]. Biroq, bu tarjima bugunga qadar etib kelmagan.

Somoniylar davri yaratilgan asarlar sodda-oddiy va tushunarli ekanligi, ritorik qochirimlari kamligi bilan ajralib turadi.

Hududlar tarixiga bag'ishlangan asarlarni esa ikkiga bo'lish mumkin. Ularning birinchisi hududlar tarixini aks ettirsa, ikkinchisida ma'lum bir hududdan etishib chiqqan turli sohalarda faoliyat ko'rsatgan olimlar ro'yxati keltirilgan. Birinchi guruh ishlar ichida mashhur Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiyning (899 – 959-yillar) “Buxoro tarixi” asari ajralib turadi [8]. Yana bu guruhga Abul Abbos Ja'far ibn Muhammad ibn Mu'taz Mustag'firiyning (961 – 1041-yillar) “Nasaf tarixi”, “Kesh tarixi” kabi asarlarni kiritish mumkin [10].

Muhammad Narshaxiyning asaridagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali ma'lum bir hududlarga bag'ishlangan ishlarda hududning islomdan oldingi tarixi va madaniyatiga xos jihatlar ham nisbatan kengroq yoritilganligini ko'rishimiz mumkin.

Ikkinchi guruhdagi ishlarga Abul Horis Asad ibn Hamduya Varsiniyning (927-yilda o'lgan) “Mafoxir ahl Kas va Nasaf” (Kesh va Nasaf ahli faxrlanadigan narsalar), Abu Zayd Balxiyning (932-yilda o'lgan) “Fazoil al-Balx” (Balxning oliy jihatlari) asarlarida hududlarda etishib chiqqan olimlar, joylarning muqaddas jihatlari va boshqa masalalar yoritilgan [9]. Afsuski yuqoridagi asarlar bugunga qadar etib kelmagan, shu sababli ularning mazmuni haqida chuqur tasavvurlarga ega emasmiz.

Turli soha olimlari tarjimai hollariga bag'ishlangan asarlar bu davrda yozilgan va tarixiy asarlar

qatoridan joy olgan. Ularni ma'lum bir yo'nalishlar masalan muhaddis olimlar, faqihlar olimlar ro'yxati, ma'lum bir hududdan etishib chiqqan barcha sohalarida faoliyat ko'rsatgan olimlar ro'yxati, hamda alohida olimlarning hayot faoliyati va fazilatlarini madh etilgan manoqib asarlarni ko'rsatish mumkin.

Imom Buxoriyning "At-tarix al-kabir" va boshqa asarlarida asosan muhaddislik faoliyati bilan shug'ullangan shaxslar biografiyasi keltirilgan. Tojiddin Subkiy (1327 – 1370-yillar) ismli o'rta asr muallifi "Kitob at-Tarix al-kabir"ga ijobiy baho bergan va uni tengi yo'q asar deb atagan. Bugungi kunda Buxoriyning boshqa asarlari chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, "Kitob at-tarix al-kabir" deyarli o'rganilmagan [11]. Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotam Buxoriy Nahviy Varroqning "Shamoil al-Buxoriy" asarida esa Imom Muhammad Buxoriyning hayoti va faoliyati yoritilgan [12].

Jumladan, Imom Buxoriyning "At-tarix al-kabir" asarida Muhammad ibn Salim Xurosoniy Balxiy, Iso ibn Ubayd Marvaziy kabi muhaddis olimlar, yana ayrim davlat arboblari, mansabdorlar va shaharlar diniy-ma'rifiy muassasalari to'g'risida ham juda qisqa ma'lumotlar keltirilgan [11].

Yana Abu Ja'far Buxoriy Varroqning asari orqali esa biz imom Muhammad Buxoriy hayotiga oid u yashagan davrga nisbatan eng yaqin, hamda muallif Buxoriyning shogirdi bo'lganligi, doimo uning yonida bo'lganligidan kelib chiqib, eng to'g'ri va haqqoniy ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Asarda ayniqsa Buxoriy hayotining oxirgi damlari, u dafn etilgan qishloq, odamlarning uning qabriga ziyoratga kelganligi, qabr joylashgan mazilning ziyoratgohga aylanishi, qabrni qo'riqlash bo'yicha imkoniyat cheklanganligi, bu masala qabrni yogochlar bilan o'rab qo'yish orqali hal etilganligi haqida juda qiziq va muhim qaydlar keltirilgan. Yana bu asarda o'sha vaqtda Samarqandda to'rt yuz kishi hadis ilmini o'rganganligi, asarlar matnini ko'chirish bilan shug'ullanadigan kotiblar faoliyati, ko'plab olimlarning ismi va faoliyat ko'rsatgan erlari haqida ma'lumotlar berilgan [12].

Xulosa va takliflar. Somoniylar sulolasi vakillaridan davlat ta'sirini kuchaytirgan amirlar, Ismoil ibn Ahmad (892 – 907-yillar), Nasr ibn Ahmad (914 – 943-yillar), Mansur ibn Nuh (961 – 976-yillar) va undan keyingi yillarda nisbatan kuchliroq rivojlanganligi ko'zga tashlanadi. Bunda sulolaning yuqoridagi vakillari o'z saroylarida yaxshi ilmiy muhit yarata olganlar. Bu esa bir qator durdona asarlarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan. Shuningdek, hududning arablar bosqinidan oldin ham boy tarixga ega ekanligi, ilm-fan rivojlanganligini ko'rsatuvchi jihatlar ham tarixiy asarlarda tobora o'rin olib borgan.

ADABIYOTLAR

Hofiz Abul Hasan Dorqutniy. As-sahoba allatyi ittafaqa alayho al-Buxoriy va muslim. Jobir Abdulloh as-Surayyi' nashrga tayyorlagan. Ar-Riyod, 2012. 3-10-betlar.

Ibn an-Nadim. Fihrist. Bayrut. Dor al-ma'rifa. 1970.

Kotib Chalabiy yoki Hoji Xalifa ismi bilan mashhur Mustafo ibn Abdulloh Qustantiniy. 1-jild. London, 2000. 298-bet.

Mutahhar al-Maqdisiy. Al-bad' va-t-tarix. 5-6-jildlar. Parij, 1916 – 1919.

Robinson Ch. F. Islamic Historiography. Cambridge University Press, 2003. P. XVI.

Rosenthal F. A history of Muslim historiography. 2nd revised edition. Leiden: E.J. Brill, 1958. – 656 p.

Камолиддин Ш. Саманиды. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2012. С. 267-316.

Мухаммад ан-Наршахи. Тарих-и Бухара. История Бухары / Перевод, комментарии и примечания Ш.С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е.Г. Некрасовой. Ташкент: SMIA-SIA. 2011.

Ножий. М. Фарҳанг ва тамаддуни исломий дар қаламрави сомониён. Баргардон доктор Л.Бойматов. Душанбе, 2011. 1096-1100-бетлар.

Shamsiddin Zahabiy. Siyar a'lom an-nubalo. 17-jild. Bayrut, 1996. 564-565-betlar.

Muhammad ibn Ismoil Buxoriy. Kitob at-tarix al-kabir. Haydarobod: Usmoniyya nashriyoti, 1941-1959.

Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotam Buxoriy Nahviy Varroq. Shamoil al-Buxoriy. 2019. 11-17-betlar.

Abu Usmon Amr ibn Bahr Johiz. Rasoil al-Johiz. 1-jild. Al-Qohira, 1964. 75-bet.

ЎРОЛ ТАНСИҚБОЕВ УЙ МУЗЕЙИ

Mirxakimova Feruza Xoldorjon qizi
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston xalq rassomi, badiiy akademiyaning chinakam a'zosi, O'zbekiston Rassomlar uyushmasining raisi, akademik O'rol Tansiqboevning uy muzeyining tashkil etilishi tarixi, muzey ekspozitsiyasi, eksponatlari tahlili orqali ijodkorning ijodiy faoliyati haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: uy muzey, eksponat, ekspozitsiya, rasm, etyud, mehmonxona, ijodkor, yodgorlik, kolleksiya, zal, qaror, fotoxujjat.

ДОМ-МУЗЕЙ УРАЛ ТАНСИҚБОЕВА

Мирхакимова Феруза Холдоржон кизи
Докторант Наманганского государственного университета

Аннотация: В данной статье представлена подробная информация об истории создания домашнего музея народного художника Узбекистана, действительного члена Академии художеств, председателя Союза художников Узбекистана, академика Урала Тансиқбоева. Экспозиция и экспонаты дома-музея.

Ключевые слова: дом-музей, экспонат, экспозиция, картина, этюд, гостиница, создатель, памятник, коллекция, зал, решение, фотодокумент.

URAL TANSIQBOEV HOUSE MUSEUM

Mirkhakimova Feruza Kholdorjon kizi
Doctoral student of Namangan state university

Annotation: This article provides detailed information about the creation history of the home museum of the People's Artist of Uzbekistan, a true member of the Academy of Arts, the chairman of the Union of Artists of Uzbekistan, academician Urol Tansiqboev, through the analysis of the home museum exposition and exhibits.

Keywords: house museum, exhibit, exposition, painting, etude, hotel, creator, monument, collection, hall, decision, photo document.

O'zbekiston xalq rassomi, badiiy akademiyaning chinakam a'zosi, O'zbekiston Rassomlar uyushmasining raisi, akademik O'rol Tansiqboev asarlari hamisha tasviriy san'at ixlosmandlari badiiy didining eng yuqori pog'onalarida turgan. Ijodkorning uy muzeyiga kirar ekansiz ijodkorning bu xovlida qisqa muddat yashab ijod etgan bo'lsa-da, ijodkor ma'naviy olami, didi, fe'liyatini ishkoma uyda o'z izlarini qoldirishga ulgurgan edi. O'rol Tansiqboev xovlida 1967-1974 yillarda hayotining oxirigacha yashagan. Rafiqasi Yelizaveta Yakovlevna Tansiqboeva tashabbusi bilan musavvir xotirasini abadiylashtirish maqsadida 1976 yilda me'moriy yodgorlik o'rnatildi. O'zbekiston Hukumatining 1979 yil 13 dekabrda № 838 sonli "SSSR xalq rassomi, O'zbekiston Respublikasi Akademiyasining haqiqiy a'zosi uy-muzeyini tashkil etish to'g'risida" gi qaroriga binoan uy muzey 1981 yil 16 yanvarda memorial muzey o'z faoliyatini boshladi. [1]

Uy muzeyining umumiy maydoni 377 kvadrat metrni tashkil qiladi. Ko'rgazma va ko'rgazma maydoni - 357 kv.m. Mablag'larni saqlash uchun maydon 20 kvadrat metrni tashkil qiladi. Uy muzeyning asosiy bino 2 ta bo'lib:

1. Yozgi uy - rassom 1967 yildan 1974 yilgacha yashagan bino olti qismdan iborat bo'lib, birinchi qavatda oshxona va ikki xonadan iborat.

2. Ma'muriy binolar (ma'ruza zali), ko'rgazmalar zali

1994-yilda O'rol Tansiqboev tavalludining 90 yilligi munosabati bilan ochilgan navbatchilar xonasi, isitish tizimi kollektori joylashgan yordamchi xona. [2]

Uy muzeyning xovlisida mo'jazgina ijodkor tomonidan ekilgan daraxtlardan tashkil topgan bog' ham yodgorlikning bir qismi hisoblanadi. Kirishdagi hovlining chap qismida 110 yillik shamshot daraxti mavjud bo'lib, uning bu erda o'sishi bejiz emas, daraxt musavvirning oldingi uyidan ko'chirilib

o'tkazilgan. Bugungi kunda muzey ekspozitsiyasida rassom qalamiga mansub 400 dan ortiq asarlar mavjud. [3] Unda rassom ijod namunalari ekspozitsiyasi, rassom hayoti va ijodiga oid hujjatli materiallar, molbert, bo'yoqlar uchun stolchalar, fotohujjatlar va musavvirning chet el muzeylarida saqlanayotgan asarlaridan nusxalar bor. [4]

Uy muzeyga kirishdagi dahlizdan chap tomondagi xonada ijod xonasi joylashgan. Xonada ijodkorning devorlarda ilingan rangtasvir asarlari orqali O'rol Tansiqboevning turli davrlardagi faoliyatiga tegishli. Bundan tashqari bu uyda musavvir hayoti va ijodini aks ettiruvchi katta hujjatli materialni o'zida mujassamlashtirgan arxiv suratli hujjatlar musavvir asarlari, reproduksiya joylashtirilgan. Rassomning ijodkor sifatida shakllanishi va hayotining muhim qirralari bilan tanishishimiz mumkin.

Muzeyda jami 4550 eksponat mavjud yuo'lib, rassomga tegishli bo'lgan hujjatlar, kutubxonasi va e'zishmalari kiradi.[5] Uy-muzeyning asosiy fondi hujjatlar, kutubxona, fotosuratlar, uy-ro'zg'or buyumlari va etnografiya, amaliy san'at, rangtasvir, grafika va haykaltaroshlikdan iborat. Uning ustaxonasida namoyish etilaётgan albomlarda atoqli mo'yqalam ustasining haёт va ijod yo'li to'g'risidagi 2500 dan ko'proq fotosuratlar va hujjatlar to'plangan.[6] Uy muzey eksponatlari tarkibida ijodkorning asarlaridan tashqari u foydalanilgan buyumlar: jovon, bo'yoqlar, kist, stol, stul, va boshqa maishiy buyumlar xam mavjud.. Ayniqsa, uning stol ustidagi mashinka, sharq rassomi qiyofasidagi haykalcha hamda unga tegishli bir qator jihozlar tashrif buyuruvchilarga qiziqish uyg'otadi. Ikkinchi qavatda O'rol Tansiqboev o'z qo'li bilan yaratgan stol va stul joy olgan. [7]

Ikkinchi qavatda rassomning yotoqxonasi joylashgan bo'lib xonaga kiraverishda ijodkorning turli xil kartinalari devorga ilingan. Kartinalar orasida "Issiqko'l", "Ryabina", "Xumsonda" kabi kartinalar xonaga o'zgacha ko'rk bag'ishlab turibdi. Xonadagi mebellarning did bilan joylashtirilgan bo'lib, yotoq krovati va kiyim javoni «Riga» davlatida ishlab chiqarilgan ekan.

Keyingi kichik hujra ijodkorning grafikada ishlagan kartinalariga ajratilgan. Ko'pchilik rassomni faqat rangtasvirchi sifatida taniydi. Bu xona burchagidagi ko'hna sandiq e'tiborni tortadi. Bu sandiq ijodkorning buvisidan qolgan bo'lib, unda Tansiqboevga tegishli shaxsiy buyumlar saqlanar ekan.

Hujraning yonida yopiq ayvonda rassomning oxiriga etkazilmagan asari, bir necha kartina va yana buvisidan qolgan va erga solingan antiqa gilam mavjud.

Uz mavzusini topa olgan O'rol Tansiqboev, ijod yo'lini anglab olishda, memorial ustaxonadagi ko'rgazmaga qo'yilgan asarlar katta yordam beradi.

Ustaxonada ekspozitsiya ma'lum bosqichda joylashtirilmagan. Estetik tomonlama yondashilgani bois, ko'proq kartina hajmi va manzara manerasiga ahamiyat qaratilgan. 1930-1935 yillardagi dastlabki izlanishlar davrida u avangard uslubida ijod qiladi. Kichik etyudlardan iborat xuddi ana shunday asarlar rassomning ilk katta qadamlari sifatida kiraverishda o'ng qo'lda joylashtirilgan. [8] Kartinalarda ushbu uslubga xos dekorativlik, turli yo'nalishlar uyg'unligi yaqqol sezilib turadi. Uning 1940-1950 yillardagi ijodiy faoliyatida sof realizm o'z kuchini ko'rsata boshlaydi. Uyning keyingi qismida joylashtirilgan "Qo'shiqlar", "Mening o'lkam", "Sharshara" "Chimyondagi etyudlar" kabi asarlarida kompozitsiya va perespektiva aniqligi, eng kichik detallarning ham tabiiy ishlanganligini kuzatish mumkin.

Xona to'rida O'rol Tansiqboevning 1960 - 1970 yillarning birinchi yarmi, umrining so'nggi yillarida yaratgan asarlaridan bir necha namunalari joylashtirilgan.

Ustaxonadan, shuningdek, rassomning do'stlari hamkasblari davrasidagi fotosuratlar, o'zining avtoportreti Hamda burchaklarda kichik byusti o'rin olgan. Merabashvili tomonidan ishlangan portretda Tansiqboev olami, xarakter chizgilari va ruhiyati aks etgan bo'lsa, V.Akudin ishlagan parodiyada rassom xarakteri bo'rttirib ko'rsatilgan.

Bundan tashqari qavat-qavat taxmonli stolda rassomning ish qurollari mavjud. Suv bo'yoq, moybo'yoq, palitra kistlar-barisi o'z holicha saqlangan. Aytishlaricha, ularning ba'zilarini rassom o'z qo'li bilan yasagan ekan. Ustaxonaning yana bir burchagida ijodkorning davlat tomonidan taqdirlanib topshirilgan bir qancha orden, medallar saqlanadi. Ular orasida sobiq Oliy Sovet deputatligi nishoni ham borki, bundan O'rol Tansiqboev hayotiy faoliyati ijtimoiy hayotning turli jabhalarida davom etganligi ko'rinadi.

1958 yili "Qayroqqum GESI" asari uchun berilgan kumush medali va boshqa Qator medal va faxriy yorliqlarini sanab o'tish mumkin. Uning ijodi Qanchalik sermahsul bo'lsa o'z davrida munosib baholangan. O'zbek tasviriy san'atini rivojiga qo'shgan hissasi uchun vafotidan keyin ham 2002 yil 22 avgustdagi "O'zbek milliy madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan marhum adabiyot va san'at

namoyandalarini mukofotlash to'g'risida" gi PF-2916 sonli farmoniga ko'ra "Buyuk xizmatlari uchun" nishoni bilan taqdirlandi. [9]

Ustaxona O'rol Tansiqboev shaxsiyati, ijod va hayot yo'li haqida kerakli tasavvur uyg'otadi.

Mehmonxona haqida gapirganda devorlariga ham musavvirning beqiyos go'zallik, maftunkorlik aks etgan kartinalari ilingan. Xona markazida mehmon kutish uchun stol-stul, to'g'ri chinnivorlar bilan bezatilgan mebellar ijodkor xashamatni yoqtirmagani uchun keyin qo'yilgan. O'rol Tansiqboeva rassomning o'ziga xos kamtarligini ko'rsatish maqsadida oddiy stelajlarga oyna o'rnatirib bor buyumlarini namoyish etgan. Kitob javonlarida badiiy adabiyot va san'atga oid maxsus adabiyotlar mavjud.

Tabiatning ana shu erka va nozanin gullari o'rtasiga O'rol Tansiqboevning baland postamentga byusti o'rnatilgan. Byust 1976 yilda moskvalik haykaltarosh Abramsumyak tomonidan ishlangan. Ko'rinadiki, atirgullarni rassom juda yoqtirgan va bu boni ham o'z qo'llari bilan barpo qilgan ekan. Unda bir xurmo daraxti ham qad rostlagan. Toshkent shahrida hali bu meva daraxti noyob bo'lgan paytlarda rassom ko'chatni birinchilardan bo'lib, Surxondaryodan keltirgan deyishadi. katta-katta barglari bilan hovliga soya-salqin solib, fayz bag'ishlagan xurmo muhtasham ko'rgazmalar zaliga yo'l ko'rsatadi.

Turli tantana va tadbirlarga mo'ljallab uyushtirilgan ko'rgazmalarda rassomning shu mavzudagi asarlar bilan to'ldiriladi. Shunday ko'rgazmalardan biri "9 may Xotira va Qadrlash" kuniga bag'ishlab ochilgan ekan. Rassom urushda bo'lmagan bo'lsada, insonparvarlik ko'magi berib turgan. Ikkinchi jahon urushi manzaralari tasvirlangan asarlarda, olovli to'qnashuvlar va vatan uchun astoydil kurashayotgan qahramonlar ifodalangan.

Ikkinchi qavatning yo'lagida ham arxiv burchagi bor. Bu erda ham fotoreproduksiyalarni ko'rish mumkin. 1973 yilgi IV rassomlar s'ezdida qatnashgan Uzbekiston mo'yqalam ustalarining fotosuratlari, rassom o'limidan to'rt kun avval 1974 yili 14 aprelda tushgan suratining kattalashtirilgan nusxasi, taniqli vrach terapevt Aleksey Nazarov tomonidan sovg'a qilingan fortopiano ham shu erdan joy olgan.

Har ikki qavatda ham vitrinalarga kichik-kichik etyudlar, kartinalar tartib bilan joylashtirilgan. Fond unchalik katta bo'lmasada, maxsus stelajlar o'rnatilgan.

Muzey yagona maqsad, O'rol Tansiqboev merosini saqlash va ommaga targ'ib qilish uchun faoliyat yuritadi. U poytaxtda birinchi tashkil etilgan memorial muzey hisoblanadi.

Muzey eksponatlaridan tashqari muzey tarkibida O'rol Tansiqboev hayoti va ijodiga bag'ishlangan turli ocherk, maqolalar, turli yozma manbalar saqlangan. Bunga misol sifatida biz "Vspominanie Ural Tansykbayev" asarida O'rol Tansiqboev haqida [10] Rempel, Rahim Axmedov, I.Savitskiyning rassom hususida bildirilgan fikrlar, xotirasida qolgan esdaliklari yoritilgan. Ularga misol qilib quyidagilarni aytish mumkin.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, uy muzey ekspozitsiyalari orqali rassomning o'sha paytda yashagan muxiti va ijodi haqida batafsil ma'lumot beradi. O'rol Tansiqboev butun hayoti o'tgan uy, ustaxona, ko'rgazmalar zali va undan joy olgan eksponatlar hozirgacha tashrif buyuruvchilarga katta madaniy meros sifatida holisona xizmat ko'rsatib kelmoqda.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Фонд Р - 2487, Опис - 3, жилд - 5151, бет-195
2. Фонд М - 7, Опис - 1, жилд - 298, бет-2
3. Абдуллаева С. Дом музей Урала Тансыкбоева// Веч. –Ташкент.-1987, 3 марта. Нар.худож. СССР. Д. Академии художеств СССР. лауреат .Гос премии Узб СССР.
4. Дом музей Урала Тансыкбоева// Веч. –Ташкент. 1987, 3 марта.
5. Назарова Дилноза. Мемориал уй музейлари haqida. Finland, Helsinki international scientific online conference "Sustainability of education socio-economic science theory". 240 -245pp.
6. Гласс Ю.И. Тошкент музейлари: (Справочник-йўлқўрсаткич). – Тошкент: Ўзбекистон. 1983. – Б. 61.
7. Открыт Дом-музей У. Тансыкбаева: [Художник] Узбекистана, 1981, 17 Янв.
8. Плевакин Б. Большое сердце Художника. К 80 Летнюю со дня рождения народного художника УзССР и Урала Тансыкбаева. Правда Востока, 1984, 12 июня.
9. <https://lex.uz/ru/docs/2369426>
10. Источник: Урал Тансыкбаев. Воспоминания, документы. Ахмедов Р.Старейшина узбекской живописи. -Ташкент.: Гафура Гуляма, 1988, - С.22-24.

O'ZBEKISTONDAGI BELARUSLAR HAQIDA

Xomitov Ravshan Xomitovich

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti vazifasini bajaruvchi, t.f.f.d
(PhD)*

Annatotsiya: Ushbu maqolada ko'p millatli O'zbekistonda belarus diasporasi masalasiga bag'ishlangan.

Unda ushbu xalqlarning O'zbekiston hududiga ko'chib kelishi, joylashuvi, mashg'uloti va turmush tarziga oid arxiv manbalariga asoslanib ma'lumot beriladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining belarusliklarga yaratib bergan sharoiti, o'zbek xalqining bag'rikenglikgi va bu xalqlar bilan hamjihatligigiga oid ilmiy tahlillar bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: millatlararo bag'rikenglik, migratsiya, muloqot, statistika, demografiya, etnik tarkib, milliy markaz.

О БЕЛОРУСАХ В УЗБЕКИСТАНЕ

Хомитов Равшан Хомитович

и.о. доцент Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, кандидат исторических наук.

Аннотация: Данная статья посвящена вопросу белорусской диаспоры в многонациональном Узбекистане.

В нем представлены сведения, основанные на архивных данных, о миграции, местонахождении, занятиях и образе жизни этих народов на территорию Узбекистана. Также описан научный анализ условий, созданных Республикой Узбекистан для белорусов, толерантности узбекского народа и солидарности с этими народами.

Ключевые слова: межнациональное согласие, миграция, общение, статистика, демография, этнический состав, национальный центр.

ABOUT BELARUSIANS IN UZBEKISTAN

Khomitov Ravshan Khomitovich

*Acting associate professor of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek,
Ph.D. (PhD)*

Abstract: This article is devoted to the issue of the Belarusian diaspora in multi-ethnic Uzbekistan.

It provides information based on archival data on migration, location, occupation and lifestyle of these peoples to the territory of Uzbekistan. Also, the scientific analysis of the conditions created by the Republic of Uzbekistan for the Belarusians, the tolerance of the Uzbek people and solidarity with these peoples is described.

Key words: interethnic harmony, migration, communication, statistics, demography, ethnic composition, national center.

Ma'lumki, O'zbekiston hududi barcha davrlarda ko'p millat va turli din vakillari yashaydigan makon hisoblangan. Bunday holat sodir bo'lishiga ma'lum sabablar ham imkoniyat bergan.

Xususan, birinchidan: qadimdan bu hududda yashovchi xalqlar tabiiy hodislarning oldida o'z bo'lib, yashash va turli sabablar bilan migratsiya jarayonlarini sodir etgan.

Ikkinchidan: doimiy ravishda janub, sharq, shimoldan bu mintaqaga harbiy hujumlar qilingan. Buning natijasida ko'p hollarda ma'lum vaqtga qadar o'lkaning qaramligi bilan yakunlangan. Aynan shu jarayon ko'p millatlilik holatiga asosiy sabab bo'lgan. O'z navbatida O'zbekiston hududida ulkan davlatlar ham vujudga kelgan, shu vaqtlarda boshqa hududlardagi olimlar, harbiylar, savdogarlar, ishchilar, asirlar bu hududlarga ko'chirib olib kelingani ham ma'lum.

Uchinchidan: savdo – sotiq munosabatlari, madaniyatlararo munosabatlar, dinlararo masala va boshqa ko'plab sabablar bilan majburiy yoki ixtiyoriy holda ko'chirib yoki ko'chib kelishlar natijasida O'zbekiston hududida turli millat va xalqlardan iborat etnik tarkib vujudga keldi.

Jumladan, ko'p millatli O'zbekiston aholisi tarkibida belaruslar ham mavjuddir. Garchi, masofa

jihatidan bir – birdan uzoqda joylashgan o‘zbek va belarus xalqlari o‘rtasidagi munosabatlar o‘rta asrlarga borib taqalsada, ya’ni, bu asosan savdo – sotiq hamda madaniy munosabatlarda o‘z aksini topgan.

Biroq bu ikki xalqlar o‘rtasidagi munosabatlar asosan Rossiya imperiyasi hamda sovet Rossiyasi davlatining milliy siyosati bilan bog‘liqdir. Chunki, tarixning ma’lum davrida bu hududlar aynan shu davlatlarga siyosiy qaram bo‘lgan.

Aynan, XIX asrning 60 yillaridan boshlab, O‘zbekiston hududidagi xonlik va amirlik erlariga Rossiya imperiyasi bosqinining boshlanishi, slavyan xalqlarining bu hududlarga ko‘chirib kelishiga asosiy sabab bo‘lgan.

Ular asosan harbiy xizmatchi, ishchi, sanoat, ta’lim, sog‘liqni saqlash va boshqa sohalarining vakillaridan bo‘lgan belarusliklar ko‘chirib keltirilgan. Bu haqida 1897 yil aholini ro‘yxatga olish hujjatlarida qayd qilinadi. Bundan ma’lumki ularning soni kamchilikni tashkil etgan. Biroq vaqt o‘tib belarusliklar O‘zbekiston hududida ko‘chib kelishi faollashtirilgan.

O‘sha davrlardagi siyosiy voqealarni nazarda tutib, belarusliklarning O‘zbekiston hududiga ko‘chib kelish holatini quyidagicha davrlarga bo‘lish mumkin: Jumladan,

Birinchi davr: Rossiya imperiyasi boshqaruv vaqtida sodir bo‘lgan.

Ya’ni, XIX asr 60 yillarning birinchi yarmida belaruslik etnik guruh vakillari Markaziy Osiyoga majburiy holda ko‘chirib keltirilgani haqida tarixiy dalillar mavjud.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkiston o‘lkasi hududida joylashgan rus qo‘shinlarida, mahalliy rus ma’muriyatida va mutaxassislar – er o‘lchagichlar, topograflar hamda boshqa sohalar tarkibida belaruslar kam sonda bo‘lsada, mavjud bo‘lgan.

Shuningdek, aynan XIX asr davomida belaruslar unumdor erlarning taqchilligi sababli ham ma’lum bir ijtimoiy muammolarga duch kelgan.

Bu davrda belaruslarning O‘zbekiston hududidagi eng zich yashash joylari Samarqand viloyati hamda Farg‘ona vodiysi hududlari bo‘lgan.

Shaharlardan - Toshkent, Samarqand, Qo‘qon shaharlarida ularning vakillari ko‘pchilikni tashkil etgan.

Birinchi jahon urushi yillarida Turkistonga oz sonli belaruslar qochqin sifatida kelgan. 1917 yilning iyun oyida Toshkentda millatparvar qabiladoshlardan iborat “belaruslar ittifoqi” tuzildi. Ittifoq kichik va ta’sirsiz bo‘lsada, vatandoshlarini ixcham yashash joylarida birlashtirishga harakat qildi. Biroq bu g‘oyalarini amalga oshira olmadi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 1920 yilda Samarqandda 299 nafar, Kattaqo‘rg‘onda 11 nafar, Jizzaxda 7 nafar, Xo‘jant tumanida 91 nafar, Amudaryo bo‘limida 10 nafar belaruslar yashagan. Turkistonda fuqarolar urushining tugashi, iqtisodiyot va qishloq xo‘jaligining barqarorlashuvi bilan belarus etnosining yangi oqimi boshlandi. Bu XIX asr oxiri XX asr boshida hozirgi O‘zbekiston hududi barcha millatlar uchun tadbirkorlik va o‘zining moddiy ahvolini yaxshilab olish uchun imkoniyat beradigan joylardan biriga aylangani ham sabab bo‘lishi mumkin.

Ikkinchidan: sovet Rossiyasining shakllanishining dastlabki davri.

XX asr boshida Turkiston, Buxoro amirligi, Xiva xonligida 9 million aholi yashagan bo‘lib, 500 ming atrofida slavyanlardan (rus, ukrain, belaruslar) iborat bo‘lgan [1].

Shuningdek, 1920 yillar atrofida Turkiston o‘lkasining Sirdaryo viloyati aholisining 0,2 foizi belaruslardan iborat bo‘lgan [2].

1926 yil O‘zbekiston milliy tarkibida belaruslarning ulushi [3].

№	Millati	Ming kishi	Foizda
1.	Barcha aholi	5267,7	100,0
2.	o‘zbeklar	3475,3	66,0
Jumladan:			
3.	belaruslar	3,5	0,1

Uchinchidan: 1941-1945 yillar ikkinchi jahon urushi vaqtlarini o‘z ichiga oladi.

Aynan ushbu yillarda belaruslar bu erda ikkinchi jahon urushidan oldin ham, Qozog‘iston va O‘zbekiston chegarasidagi dashtlarni o‘zlashtirish boshlangan paytda – agronomlar, shudgorlar, qishloq

xo'jaligi ishchilari sifatida paydo bo'lgan. Urush paytida odamlar butun oilalari bilan bu erga evakuatsiya qilindi - ular orasida buyuk belarus shoiri va nasriy yozuvchisi Yakub Kolas ham bor edi, uning ijodi Belarus adabiyoti tarixida butun bir davrni tashkil etadi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida g'arbiy hududlardan O'zbekistonga ishchi va xizmatchilar bilan birga zavod va fabrikalar ko'chirildi. O'z navbatida, O'zbekistondan belarus millatiga mansub ko'plab askarlar frontga jo'nab ketishdi, ulardan etti nafari Sovet Ittifoqi Qahramoni bo'ldi. Ular orasida G.M. Stankevich, E.K. Stempkovskaya, A.N. Tulga, E.S. Belyavin, A. A. Vashkevich, V.R. Jigunov, B.A. Maistrenko bor edi.

To'rtinchidan: 1966 yil Toshkent zilzilasi bartaraf etish uchun belaruslarning ko'chib kelish davri.

Aynan shu yili bu erga ko'ngillilar kelishi ixtiyoriy ravishda amalga oshdi. Shu yillarda 2000 dan ortiq belaruslar ko'chib kelgan. ular ko'plab uy-joylar, ijtimoiy binolarni qurib aholiga topshirishgan. Masalan, poytaxtning Uchtepa tumanidagi 24-mavzedagi uylar ularning qo'llari bilan qayta qurilib, ayrimlarga "Toshkentliklarga belaruslardan xursandchilik" degan yozuvlar yozilgan. Umuman olganda, belaruslik quruvchilar tomonidan shaharda 26,6 ming kvadrat metrdan ortiq uy-joy qurildi. Qurilish qisqa vaqt ichida, tom ma'noda yozda, vaqtinchalik binolar hali ham tik turgan paytda bajarilishi kerakligini hisobga olsak, bu katta ko'rsatkich. Ko'pchilik ish tugaganidan keyin ham shu erda qolishdi – ularga O'zbekistonning iliq iqlimi, mahalliy aholining mehmondo'stligi, mavsumiy meva va sabzavotlarning ma'qul bo'lgani ham sabab bo'lgan.

XX asr 50 yillarda belaruslarning O'zbekistonga mexanik migratsiyasi davom etdi. Mutaxassislar va ishchilar O'zbekistondagi to'qimachilik sanoatida ishtirok eta bordi.

Shuningdek, belaruslik harbiy xizmatchilar O'zbekiston hududda harbiy xizmatni o'tagani va ba'zi hollarda ular bu hududlarda yashab qolganligini ko'rish mumkin.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra 1959 yildagi aholini ro'yxatga olish hujjatlarida O'zbekistondagi shaharlarda 7 ming, 1970 yilda - 14 ming, 1979 yilda birgina Toshkentda 6326 nafari belaruslar yashagan.

Beshinchidan: 1970-1989 yillar davomida kadrlar siyosati va xalq xo'jaligi sohasiga ishchilarni ko'chirib kelish jarayoni sodir bo'lgan.

Agar ushbu yillarda amalga oshirilgan aholini ro'yxatga olish hujjatlariga ko'ra O'zbekiston aholisi tarkibida belarusliklar miqdorini ko'radigan bo'lsak, ular quydagicha:

1939 – 1970 yillar oralig'ida O'zbekiston milliy tarkibidagi belarusliklar miqdori [4].

№	Millati	1939 yil		1959 yil		1970 yil	
		Ming kishi	foizda	Ming kishi	foizda	Ming kishi	foizda
1.	Jami aholi	6271,3	100,0	8105,7	100,0	11799	100,0
2.	o'zbeklar	4.081,1	65,0	5038	62,2	7724,7	65,5
Shu jumladan:							
3.	belaruslar	4,0	0,07	9,5	0,1	17,0	0,15

Demak ko'radigan bo'lsak, o'tgan asrdagi yillar davomida O'zbekiston hududida belarusliklar doimiy ravishda ko'payib borgan. Bunga bir qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablar imkoniyat yaratib bergan edi.

Shu o'rinda aytish kerakki, O'zbekistondagi belarusliklarning asosiy qismi shaharlarda yashagan. Bundan ko'rinadiki, asosan ular ishchilardan iborat edi. Ya'ni,

O'zbekistondagi belaruslarning shaharlarda yashash miqdori (% da) [5].

№		Jami shahar aholisi foiz hisobida			
		1939 yil	1959 yil	1979 yil	1989 yil
1.	Jami aholining shaharda yashashi	23,1	33,6	41,4	40,8
2.	belaruslar miqdori	62,5	77,6	84,2	86,2

Demak, agar uni to'liqroq tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagi holatga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Belarusliklarning O'zbekistondagi shahar va qishloqlarda yashash holati foizda [6].

№		1939 yil		1959 yil		1979 yil		1989 yil	
		shahar	qishloq	shahar	qishloq	shahar	qishloq	shahar	qishloq
1.	belaruslar	0,2	0,03	0,3	0,05	0,2	0,0	0,3	0,0

Bu davrga oid aholini ro'yxatga olish hujjatlaridagi ma'lumotlarni davom ettirdigan bo'lsak, quyidagi raqamlarni ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston milliy tarkibidagi belarusliklar miqdori [7].

№	Millati	1979 yil		1989 yil	
		Ming kishi	foizda	Ming kishi	foizda
1.	Jami aholi	15389,3	100,0	19810,1	100,0
2.	o'zbeklar	10569,0	68,7	14142,5	71,4
Шу жумладан:					
3.	belaruslar	25,9	0,2	34,8	0,2

Bu davrda ya'ni 1970-1975 yillarda Toshkent traktor zavodining ochilishi munosabati bilan O'zbekistonga Belarusdan ko'plab mutaxassislar keldi. Belarusliklar ishlab chiqarishning deyarli barcha sohalarida, ilmiy va madaniy muassasalarda ishlashni davom etdi.

Oltinchidan: 1991 yildan O'zbekiston Respublikasi hududidagi belarusliklar diasporasining rivojlanish davri.

So'nggi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 19 mingga yaqin belarus istiqomat qilgan. Ularning aksariyati pravoslavlar, ammo ularning taxminan 20 foizi katoliklardir.

Keyingi yillarda ba'zi oilalar Belarusga qaytib ketishdi. Bu tabiiy hol hisoblandi.

Eng muhimi O'zbekistonda belarus diasporasi a'zolarining milliy urf-odat, marosim, an'ana hamda qadriyatlarini tiklash borasida keng imkoniyatlar yaratib berdi. Uning qonuniy asoslari, tashkiliy jihatlarida ko'mak berdi. Natijada ular uchun O'zbekiston ikkinchi vatanga aylandi.

Shuningdek, «Vetrak» musiqali teatr guruhi tashkil topdi.

Belarus milliy madaniy markazlari tashkil topdi. Ularning eng faol a'zolari Lixodziyevskiy Anatoliy Stepanovich – filologiya fanlari professori, Filanovich Margarita Ivanovna — O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan arxeolog, Natalya Vasilevna Bobrova O'zbekistondagi yagona temirchi ayol bo'lib, TTZ (Toshkent traktor zavodi) da 40 yillik ish tajribasiga ega hisoblandi [8].

O'zbekiston Respublikasida belarusliklarning miqdori [9].

№	millati	2001 yil		2002 yil		2004 yil		2006 yil	
		Ming kishi	foizda	Ming kishi	foizda	Ming kishi	foizda	Ming kishi	foizda
1.	jami	24813,1	100,0	25115,8	100,0	25707,4	100,0	26312,7	100,0
2.	o'zbeklar	19444,3	78,4	19781,4	78,8	20462,7	79,6	21165,4	80,4
3.	belarus	23,2	0,1	22,7	0,1	21,8	0,1	20,1	0,1

Bu haqdagi fikrimizni davom ettirsak, jumladan, mamlakat poytaxtidagi belarusliklarni miqdori ko'radigan bo'lsak, quyidagicha ko'rinishga guvoh bo'lish mumkin. Chunki, ular asosan Toshkent shahrida yashashgan.

Toshkent shahrining milliy tarkibida belarusliklar [10].

	Millati	1959 yil		1970 yil		1979 yil		1989 yil	
		Ming kishi	foiz	Ming kishi	foiz	Ming kishi	foiz	Ming kishi	foiz
1.	o'zbek	339,6	34,4	513,0	37,2	718,5	40,8	910,3	44,2
2.	belarus	2,7	0,3	5,9	0,4	6,3	0,4	10,7	0,5

O'zbekistonda yashovchi belarusliklar turli millat vakillari bilan ko'plab aralash nikohlar mavjud hisoblanadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin 1993 yilda Toshkent shahrida “Svitanak” belarus madaniy markazi tashkil etildi. Shundan boshlab o'zbekistonlik belaruslar o'z ona tilini, ajdodlar madaniyatini o'rganish va xalq bayramlarini tiklash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Markaz madaniy ma'rifiy faoliyatining ustuvor yo'nalishlari muhim sanalarga bag'ishlangan ma'ruzalar, kontsertlar va tadbirlarni o'tkazib keldi.

Markaz qoshida yana bir yoshlardan tarkib topgan jamoa — “Dvijeniye” raqs ansambli faoliyat ko'rsatadi. Uning repertuarida belarus, o'zbek va boshqa xalqlarning raqslari o'rin olgan.

Umuman xulosa qilib aytganda 2017 yil ma'lumotiga ko'ra butun dunyoda bo'ylab, ya'ni 55 ta davlatda 1 484 875 nafar belarus yashab kelmoqda. Jumladan, ularning ma'lum qismi O'zbekistonda istiqomat qiladi .

1993 yil 21 yanvardan boshlab O'zbekiston – Belarusiya o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatilgan ekan, ikki xalqning tarixan tarkib topgan xalqlar do'stligi, o'zaro bir – birini tushunishi, og'ir hamda qiyin damlarda sinovdan o'tgan hamfikrligi davlatlararo munosabatlarda xalq diplomatiyasi sifatida muhim kafolat bo'lmoqda.

Фойдаланилган адабиётлар:

О.Б. Ата – Мирзаев Народонаселение Узбекистана история и современность. - Т., 2009. – С.114 бет

Станюкович Т.В поселения и жилища русского, украинского и белорусского населения среднеазиатских республик и Казахстана // этнография русского населения Сибири и Средней Азии. –М., 1962. - С.222

Всесоюзная перепись населения 1926 Т., XV. – М., 1928. С.8-9

Манбалар: О.Б. Ата – Мирзаев Народонаселение Узбекистана история и современность Т., 2009 й. С 129, Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Узбекская ССР. –М., 1962. – С.138-143., Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года. Т., IV. Национальный состав СССР. Часть 1. Книга 2. – М., 1971. – С.546.

О.Б. Ата – Мирзаев Народонаселение Узбекистана история и современность Т., 2009 й. С 92

Итоги всесоюзной переписи населения 1989 года. Национальный состав Узбекская ССР. –Т., 1990. – С.57-58

Итоги всесоюзной переписи населения 1989 года. Национальный состав Узбекская ССР. –Т., 1990. – С.51-56

<https://repost.uz/>

Демографический ежегодник Узбекистана 1991 – 2003. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. – Т., 2004.

Ахмедов Э.А., Сайдаминова З.А. Республика Узбекистан: Краткий справочник. – Т., Узбекистан, 1995.

ФИНИКИЯ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ САВДО-СОТИҚ МУНОСАБАТЛАРИ

Якубов Хусниддин Мухитдинович

Чирчиқ давлат педагогика университети Гуманитар фанлар факультети “Факультетлараро ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада қадимги Финикия ва унинг тарихий савдо-сотик муносабатлари ҳақида сўз боради. Финикия шаҳарлари Олд Осиё мамлакатларини Эгей денгизи ҳавзаси, Африка ва Арабистон билан боғлайдиган муҳим савдо йўллари туташиган ерда жойлашганлигининг таҳлили берилган.

Калит сўзлар: Финикия, савдо-сотик, Сурия, Ливан, Олд Осиё, Кичик Осиё, Месопотамия, Арабистон, Қизил денгиз, Миср.

ФЕНИКИЯ И ЕЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Якубов Хусниддин Мухитдинович

Чирчикский государственный педагогический университет
Преподаватель кафедры «Межфакультетские общественные науки»

Аннотация: В этой статье о древней Финикии и ее исторических торговых отношениях. Дан анализ того, что финикийские города располагались на стыке важных торговых путей, соединявших страны Древней Азии с бассейном Эгейского моря, Африкой и Аравией.

Ключевые слова: Финикия, торговля, Сирия, Ливан, Древняя Азия, Малая Азия, Месопотамия, Аравия, Красное море, Египет.

PHOENICIA AND ITS HISTORICAL TRADE RELATIONS

Yakubov Khusniddin Mukhitdinovich

Chirchik State Pedagogical University
Lecturer at the Department of Interfaculty Social Sciences

Annotation: In this article is about ancient Phenicia and its historical trade relations. An analysis is made of the fact that Phoenician cities were located at the junction of important trade routes connecting the countries of Ancient Asia with the Aegean Sea basin, Africa and Arabia.

Key words: Phenicia, trade, Syria, Lebanon, Ancient Asia, Asia Minor, Mesopotamia, Arabia, Red Sea, Egypt.

КИРИШ. Қадимги давлатлардан бири ҳисобланган Финикия ўзи билан бирга мавжуд бўлган давлатлар қаторида ажралиб туради. Сабаби, унинг жўғрофий жойлашуви ўзига хослигидир. Суриянинг Финикия номини олган денгиз бўйи қисми қадим вақтда савдо йўллари орқали Ўрта ер денгизининг шарқидаги ороллар Кипр, Крит ва Эгей денгизи архипелаги билан боғланган. Энг қадимги денгиз ва қарвон йўллари туташиган ерда жойлашган Финикиянинг жўғрофий ҳолати бу мамлакатда ўша вақтдаёқ савдо ривожига ёрдам берган. Финикия ғарб ва шарқдан Ливан ҳамда Антиливан тоғ тизмалари билан ўралган. Оронг дарё водийсининг бир - биридан ажралганлиги, бутун мамлакатнинг тарихий ҳамда маданий жиҳатдан бирлашувига имкон берадиган катта дарёларнинг йўқлиги туфайли бу ерда ягона ва қудратли давлат вужудга келиши учун қулай шароит бўлмаган. Ҳақиқатдан ҳам, Финикия тарихининг бутун давомида доим ўзаро уришиб келган қатор майда давлатлардан иборат бўлган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ. Финикиянинг сиёсий жиҳатдан парчаланишига шу ҳам сабаб бўлганки, у қадимдан атрофи қудратли давлатлар билан ўралган бўлиб, улар бой ўлкани истило қилиш ва унинг доимо савдо шаҳарларини босиб олишга интилиб келганлар. Иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қудратли бўлмаган Финикия уларга қаршилиқ кўрсата олмас эди. Шунинг учун ҳам у ўша вақтдан, муттасил равишда гоҳ бир, гоҳ иккинчи қўшнисининг қўл остига ва маданий таъсири остига тушиб келган. Финикиянинг тарихига назар ташласак, савдо-сотик, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққий этганлигини кўришимиз мумкин. Бунинг сабаби қишлоқ ҳўжалигида юқори ҳосилдорлик, хунармандчиликдаги муваффақиятлар ва қулай жўғрофий

шароит мавжудлигидир [1]. Финикия шаҳарлари Олд Осиё мамлакатларини Эгей денгизи ҳавзаси, Африка ва Арабистон билан боғлайдиган муҳим савдо йўллари туташган ерда жойлашган. Бу савдо курукликдаги йўллар ва денгиз йўллари орқали олиб борилган. Кичик Осиё, Месопотамия, Арабистон, Қизил денгиз ва Мисрдан савдо карвонлари Финикия шаҳарларига келганлар. Юklar одатда, от-уловда, аммо шу билан бирга араваларда ҳам ташилган. Ибодатхонадаги суратлар икки ғилдиракли арава мавжуд бўлганидан далолат беради” [2]. Рас - Шамрадан топилган ва милоддан аввалги III минг йилликка оид енг қадимги ёзувлар ҳам Угарит давлати аҳолисининг савдо фаолиятини таърифлаб беради. Карвон йўллари орқали олиб борилган савдо Суриянинг шимолий қирғоғидан то Қизил денгиз соҳилидаги Ақаба кўлтиғигача бўлган ҳудудларни, шу билан бирга Ханаанни ўз ичига олган.

Финикияда айниқса денгиз савдоси равақ топди. Милоддан аввалги IV минг йилликда, қадимги шоҳлик давридаёқ мисрликлар Финикиядан турли хил моллар олиб кетганлар. Улардан зайтун мойи ва ёғоч алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Финикияликлар шу билан бирга вино, кедр мойи, чорва моллари, дон, упа-эликлар ва шифобахш дори – дармонлар келтирганлар. Савдо ва иқтисодда ёғоч муҳим ўрин тутган. Финикия савдо шаҳарларига яқин жойлашган Ливан ва Антиливан тоғ тизмалари, шунингдек Кичик Осиё, Кавказорти, Ўрта ва Шимолий Сурия ҳамда Фаластиннинг ёндош тоғ ўлкалари ўша вақтда катта ўрмонлар билан қопланган эди. Кедр, Киликия қарағайи ва денгиз бўйи қарағайлари ҳамда бошқа қимматбаҳо дарахт навларининг мўл - кўллиги ва бу ҳудудлар дарахтга бойлиги ерлик савдогарларга катта миқдорда ёғоч, бинокорлик ва елканли кемалар учун зарур ёғочларни Миср, шунингдек Месопотамияга сотиш имконини берган. Бу жараёнлар Сети I давридаги бўртма нақшда яхши ифодаланиб, унда Ливан султонларининг Миср шоҳи учун кедр дарахтлари кесётганлари тасвирланган. Финикияликлар бошқа мамлакатларга ҳам ёғоч олиб бориб сотганлар. Масалан: Тир шоҳи Хиран Исроил - Яҳудий салтанати шоҳи Сулаймонга Қуддус ибодатхонаси қурилиши учун кедр дарахтлари юборган. Милоддан аввалги VIII асрда финикияликлар Оссурия шоҳи Саргон II нинг саройи қурилиши учун ёғоч етказиб берганлар. Баъзан Финикия Оссурия шоҳларига хирожни кедр дарахти билан тўлаган.

МУҲОКАМА. Финикия шаҳарларининг Миср билан олиб борган савдоси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу савдонинг маркази Библ шаҳри бўлиб, унинг номи Қадимги шоҳлик давридаги Миср ёзувларида ҳам учрайди [4]. Библда олиб борилган қазилмалар натижасида архаик давргача бўлган вақтга оид кўплаб Миср буюмлари топилган бўлиб, улар Библ билан Миср ўртасидаги савдо алоқалари қадимдан мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Ўрта шоҳлик даврида улар ўзаро қизғин савдо олиб борганлар. Финикия шаҳарлари, асосан Библнинг Миср билан савдоси милоддан аввалги II минг йиллик ўрталари ва иккинчи ярмида, яъни Финикия билан Сурия, Миср фиравнлари томонидан босиб олиниб, Миср давлати таркибига қўшилган даврида янада равақ топади. Амарна архивида сақланган дипломатик хатлар бу савдо ривожланганлиги ҳақида аниқ маълумот беради. Улардан бирида, Миср учун Мемфис қандай аҳамиятга эга бўлса, Библ ҳам шундай аҳамиятга эга бўлганлиги қайд этилган. Бу даврда мисрликлар Финикиядан кўплаб турли моллар олиб кетадилар. Амарна архивидаги хатларда Финикиядан Мисрга дон, чорва моллари ёғоч, қул ва чўрилар юбориб турилганлиги баён қилинган. Хетт давлати, Митанни, Бобил ва Оссуриядан Мисрга моллар ҳам Финикия шаҳарлари орқали етказилган. “Финикиянинг савдо шаҳарлари – Арад ва Беритдан моллар ортилган кемалар Мисрга тўхтовсиз жўнатиб турилган. Финикия султонлари ўз хатларида Мисрга савдо карвонлари юбориб турилганлигини баён қилганлар. Финикия милоддан аввалги III минг йилликдан бошлаб қатор қўшни мамлакатлар, жумладан, Месопотамия ва Кичик Осиё билан яқиндан алоқа ўрнатган эди. Финикия учун хетт қабилалари билан савдо ҳам катта аҳамиятга эга бўлган” [5]. Қадим замонда Финикияда ҳам Шарқдаги бошқа мамлакатлардаги каби ижтимоий тузум бўлган. Рас-Шамрадаги қазилма ишлари вақтида топилган афсона ва дostonларда ўз ифодасини топган жамоа - деҳқончилик анъаналари бу ерда қадимги жамоа тузumi бўлганлигини кўрсатади. Бироқ савдонинг тараққий етиши милоддан аввалги III минг йиллардаёқ қадимги қишлоқ жамоларининг аста - секин табақаланиб, емирилишига, қулдорлик муносабатларининг ривожланишига олиб келган. Рас - Шамрадан топилган ва милоддан аввалги II минг йилликка оид расмий ҳужжатларда савдогарлар, бадавлат кишилар ва ҳатто хусусий ер эгалари тилга олинади. Бу нарсa синфий табақаланишни анча ривожланганлигини кўрсатади. Ўрта шоҳлик даврига оид Миср ёзувларида фиравннинг душманлари орасида “таванлик киши-

лар” ҳам тилга олинади: улар Финикия шаҳарларининг нотинч савдогар ва ҳунарманд аҳолиси бўлиб, улар Миср истилочиларига қарши тез - тез қўзғолон кўтариб турганлар. Милоддан аввалги V-IV минг йилликда Финикия ўзининг қулай географик жойлашувига кўра, Месопотамия ва Нил водийси аҳолиси билан фаол савдо-сотик олиб бродан” [6]. Финикиянинг аксар ҳудудида деҳқончиликни ривожлантириш ноқулай бўлган. Айниқса Ливан тоғ тизмалари денгиз томон сиқиб қўйилган тор Финикия соҳилида деҳқончиликка яроқли серунум ерлар жуда оз бўлган. Бу мамлакатда энг қадимги уй ҳайвони чўчка бўлиб, кейинчалик йирик қорамол пайдо бўлди, ҳўкиз кейинроқ ҳўжаликда иш ҳайвони сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Фақат Финикия табиий шароити деҳқончилик ривожланиши имконини берган. Бу ерларнинг тупроғи унумлиги ва суви етарли эди. Бу ерларда қадим неолит давридан бугдой, арпа ва тарик экилган. Донли ўсимликлар билан бир қаторда дастлабки техника ўсимликлари ҳам етиштирилган” [7].

НАТИЖА. Милоддан аввалги III минг йилликда зиғир экиб, ундан мато тайёрлашни билганлар. Бу матоларнинг излари сопол синиқларида сақланиб қолган. У вақтдаги деҳқончилик қурол-асбоблари жуда содда бўлиб, аввал чопқи ишлатилиб, сўнг унинг ўрнини оддий омонч эгаллаган. Омонч одатда ешак, ҳўкиз, баъзан одам (қул) лар ҳам қўшиб ер ҳайдалган. Донни ҳайвонлар ва махсус асбоб воситаси билан янчганлар, бу эса деҳқончилик асбобларини такомиллаштириш соҳасида эришилган муваффақиятлардан далолат беради. Қадимги ёрғучоқ ўрнини тегирмон тоши эгаллаганлиги ҳам деҳқончилик бир қадар юксалганлигини кўрсатади. Шулар туфайли Финикия қадимги Шарқ мамлакатлари орасида иқтисодий жиҳатдан энг тараққий этган мамлакатлардан бири бўлган”. Денгиз бўйидаги ерлари унумдор, лекин ниҳоятда тор ва кичкина бўлган финикияликлар қадимги замонлардаёқ деҳқончилик қилишга яроқли ернинг ҳар бир қаричидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Аҳоли соҳилдаги ва дарё водийларидаги ерни ишлаш билангина чекланмай, терраса (нишоб ерларда пол - пол қилиб экин экиш) усулини яратиб, бу мақсадда Ливан тоғларининг ёнбағирларидан фойдаланганлар. Деҳқончиликда ер тузилишининг ва суғоришнинг бу усули қадимда Кичик Осиё, Оссурия, шунингдек инклар мамлакатида (Жанубий Америкадаги Перуда) кенг тарқалган ва ҳозирги кунга қадар Филиппин оролларида сақланиб қолган. Бу усул шундан иборатки, тоғ ёнбағирларидаги ерларга сунъий равишда устма - уст жойлашган қатор терраса шаклида ишлов берилади ва тоғдан тушадиган сув билан текис суғорилади. Одатда шундай тоғ террасаларида мевали боғлар ва тоқзорлар етиштирилган. Финикияда ғаллакорлик билан бирга деҳқончиликнинг янада интенсивроқ турлари, жумладан узумчилик ва унинг самараси сифатида виночилик шу тариқа вужудга келган. Финикия виноси машҳур бўлиб, унинг таърифи Рим давригача сақланиб қолган. Рим аҳли узумчилик ҳусусида карфагенлик Магонни далил сифатида келтирадилар. Магон Шимолий Африкадаги Финикия мустамлакаларида йирик узумчилик ва виночилик ҳўжаликларининг тажрибасидан фойдаланган.

ХУЛОСА. Деҳқончилик ҳўжалигининг янги шакллари маҳаллий аҳолининг баъзан қўшни мамлакатларга қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари, масалан, зайтун мойи ва вино каби маҳсулотлар чиқариш имконини берган. Миср ёзувларида Оронт дарёси водийсидаги Жаҳин давлатининг бойликлари қуйидагича таърифланади: “Боғларда турли мевалар тўлиб тошган. Вино сув каби оқади. Террасаларда тўкилиб ётган ғалла ҳатто қумдан ҳам кўп”. Ўша даврлардаёқ Финикияда турли ҳунарлар пайдо бўла бошлаган. Ливан тоғларидан темир рудаси қазиб олинган. Уни қазиб олиш ва ишлаш усули нисбатан енгил бўлган. Мамлакатда айниқса тўқимачилик тараққий этган. Финикияликлар мато бўйаш маҳорати билан ном қозонганлар. Бўёқ Финикия экспортида жуда муҳим ўрин тутган. Бу бўёқларнинг финикияча номланиши Оссурия ва қадимги яҳудий тилларидаги шу маъноли сўзларга яқин бўлган. Оч қизил ранга бўялган жун матолар тайёрланганлиги Рас - Шамрадан топилган ва милоддан аввалги XIV асрга оид ёзувларда учрайди. Тўққизил бўёқлар тайёрлайдиган устахоналар Угарит шаҳрининг денгизга туташ қисмида жойлашган. Ойна тайёрлаш соҳасида Финикия аҳли катта ютуқларга эришган. Бироқ бу техникани Финикияликлар мисрликлардан ва қисман оссурияликлардан ўрганганлар. Ливан тоғларида қурилиш ва мачта ясада ишлатиладиган яхши дарахтларнинг кўплиги ёғоч буюм яшаш ва кемасозликнинг ривожланиши имконини берган. Библ, Сидон ва Тир верфларида (схемалар қуриладиган ва таъмирлайдиган корхоналар) эшакли катта кемалар қурилган. Эшакчилар одатда қуллардан иборат бўлиб, улар курсиларга қишанлаб қўйилган. Кема ҳалокатга учраганда қуллар ғарқ бўлганлар. Финикияликлар ўз даврининг моҳир кемасозлари ҳисобланганлар. Қадимги Шохлик давридаёқ мисрликлар кема турларидан бирини “библ кемаси” [9] деб атаганлар. Қабила номининг “Финикияликлар” деб

аталиши ҳам мисрча “кемасоз” деган маънони англатган “фенеху” сўзидан келиб чиққан бўлса, эҳтимол. Ҳатто милoddан аввалги V асрда яшаган юнон тарихчиси Герадот ҳам, форс флолотидаги кемалар ичида “финикияликлар ясаган кемалар бошқалардан яхши сузиши билан ажралиб турарди” деб ёзади. Финикия кемасининг қадимги тури оғир бўлса ҳам, лекин денгизда сузишга мослашган, у елканлар ёрдамида ҳаракатланиб, катта юк ташишга мўлжалланган.

Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, қадимги Финкия давлатида мавжуд бўлган савдо-со-тиқ, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳақида ўрганишимиз бизга ўша даврнинг манзарасини янада яхшироқ билишга ёрдам беради ва қадимги савдо муносабатлари ҳақида чуқурроқ билимга эга бўлишимизга кўмаклашади.

АДАБИЁТЛАР:

1. А.Назаров. Қадимги дунё тарихидан. Гулистон, 2006. 110-бет
2. В. Авдиев. Қадимги Шарқ тарихи. Т.:Шарқ. Т.:1976, 140-бет.
3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси 7-том. Давлат илмий нашриёти. Т.:2005, 180-бет
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 4 - Т.:Давлат, 2002, 50-бет.
5. www.uz.wikipedia.org/finikiya
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Finikiya>
7. www.ziyounet.uz/kutubxona/qadimgi

O'ZMA HUJJATLARI O'ZBEKISTON SSR SOG'LIQNI SAQLASH TARIXIGA OID MANBA SIFATIDA (1924-1941 YILLAR)

Choriev Sherzodjon Shokirdonovich

O'zbekiston Milliy universiteti Tarix fakulteti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston SSRning 1924-1941 yillarda sog'liqni saqlash tizmi tarixiga oid O'zbekiston milliy arxivida saqlangan muhim fondlarning manbaviy ahamiyatini ochib berishga bag'ishlangan. Shuningdek, maqolada ushbu fondlarda saqlangan hujjatlarning tavsifi berilib, ulardagi respublikada mavjud bo'lgan troxoma, bezgak, so'zak, sil, suvdan qo'rqish (vodoboyazn), leyshmanioz, pendin yazvasi, sibir yazvasi, "Pappa-tachi" isitmasi, ichburug', mohov kabi kasalliklar haqida saqlangan manbalarning aniq manzillari ko'rsatib berilgan. Maqola respublikaning sog'liqni saqlash tarixi bo'yicha ilmiy izlanish olib borayotgan tadqiqotchilarga muhim yo'lko'rsatgich bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston SSR, sog'liqni saqlash, Moliya komissarligi, Statistika boshqarmasi, arxiv, fond, hujjat.

ДОКУМЕНТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА УЗБЕКИСТАНА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ УЗБЕКИСТАНСКОЙ ССР (1924-1941 ГОДЫ)

Чориев Шерзоджон Шокирдонович

доцент исторического факультета Национального университета Узбекистана

Аннотация. Данная статья посвящена раскрытию источникового значения хранящихся в Национальном архиве Узбекистана важных фондов по истории здравоохранения Узбекской ССР в 1924-1941 годах. Также в статье описаны документы, хранящиеся в этих фондах, которые содержат сведения о таких заболеваниях, как трохима, малярия, оспа, туберкулез, водобоязн (водобоязн), лейшманиоз, пендиновая болезнь, сибирская язва, лихорадка «Панпа-тачи», гонорея, проказа, указаны точные адреса источников. Статья служит важным путеводителем для исследователей, проводящих научные исследования по истории здравоохранения республики.

Ключевые слова: Узбекская ССР, здравоохранение, Наркомфин, Статистическое управление, архив, фонд, документ.

DOCUMENTS OF THE NATIONAL ARCHIVE OF UZBEKISTAN AS A SOURCE ON THE HISTORY OF HEALTH CARE OF THE UZBEKISTAN SSR (1924-1941)

Choriev Sherzodjon Shokirdonovich

Associate Professor of the Faculty of History of the National University of Uzbekistan

Annotation. This article is devoted to revealing the source value of important funds stored in the National Archives of Uzbekistan on the history of health care of the Uzbek SSR in 1924-1941. The article also describes documents stored in these funds, which contain information about diseases such as trochoma, malaria, smallpox, tuberculosis, hydrophobia (hydrophobia), leishmaniasis, pendine disease, anthrax, Pappa-tachi fever, gonorrhea, leprosy, the exact addresses of the sources are indicated. The article serves as an important guide for researchers conducting scientific research on the history of healthcare in the republic.

Key words: Uzbek SSR, healthcare, Narkomfin, Statistical Department, archive, fund, document.

KIRISH. Respublikamizda sog'liqni saqlash tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida, soha maskanlarining moddiy-texnik bazasi mustahkamlanib, tibbiy yordam ko'lamini kengaytib, sifati oshib bormoqda. Sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi xalqimiz salomatligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston sog'liqni saqlash tizimi tarixi uzoq tarixga ega hisoblanadi. Aynan, barcha sohalar kabi O'zbekiston SSR tashkil etilgandan 1941 yillargacha bo'lgan sog'liqni saqlash sohasiga oid ko'plab tarixiy ma'lumotlar bugungi kunda arxivlarda saqlanib kelmoqda. Ushbu hujjatlar soha tarixiga oid birlamchi manba hisoblanib, mavzu bo'yicha bugungi kunga qadar mukammal tarixiy tadqiqotlar amalga oshirilmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ushbu tadqiqotda O'zbekiston SSR sog'liqni saqlash

tizimi tarixiga oid O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroi qo'mitasi (R-86), Xalq komissarlar soveti (R-837), Sog'liqni saqlash xalq komissarligi (R-131), Moliya komissarligi xalq komissarlik (R-93)lari arxiv fondlarining manbaviy ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, fondlarda saqlangan hujjatlarning turlari, ma'lumot berish xususiyatlari tahlil etilgan.

Tadqiqot metodlar.

Maqolada O'zbekiston Milliy arxiv hujjatlari asosida O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimi tarixi haqida ma'lumot beruvchi asosiy fondlarning manbaviy ahamiyati ochib berilgan bo'lib, fondlarni manbaviy ahamiyati tarixiy manbashunoslikning tanqidiy tahlil usulidan foydalanildi. Shuningdek, fondlardagi statistik materiallar statistik tahlil usuli yordamida tahlil etilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. O'zbekiston SSR Sog'liqni saqlash xalq komissarligi ham dastlab tashkil etilgan komissarliklardan biri hisoblanib, sog'liqni saqlash tizimi tarixini yoritishda uning arxiv hujjatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Sog'liqni saqlash xalq komissarligi 1924 yil 22 noyabrda O'zbekiston SSR Inqilobiy qo'mitasining bo'yrug'i bilan tashkil etilgan. Komissarlik o'zining 1924-1932 yillarga oid arxiv hujjatlarini dastlab 1940 yillarda arxivga topshirgan va ular R-131-indeksi bilan 1960 yilda O'zbekiston markaziy davlat arxivi (hozirda O'zbekiston Milliy arxivi) tomonidan nashr etilgan yo'lko'rsatkichga kiritilgan. Fond tarkibida sog'liqni saqlash sohasiga oid buyruqlar, ko'rsatmalar, Hay'at kengashi qarorlari, ma'ruza hisobotlar, viloyatlar bo'yicha hisobotlar, aholi soniga ko'ra, kasalxonalarda yotish o'rinlari haqidagi muhim ma'lumotlar saqlangan [1].

1962 yilda O'zbekiston Ilmiy texnika va tibbiyot hujjatlari Markaziy arxivi (hozirda O'zbekiston Ilmiy texnika va tibbiyot hujjatlari Milliy arxivi) tashkil etilgach, komissarlik arxiv hujjatlari ushbu arxiv saqloviga o'tkazilgan.

Ammo ta'kidlab o'tish lozimki, O'zbekiston Milliy arxivida shunday fondlar borki, ularda O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasiga oid muhim hujjatlar jamlangan. Shunday fondlardan biri O'zbekiston SSR Statistika boshqarmasining R-1619-fondi hisoblanadi. Fond 11-ro'yxatining 20, 21, 22, 23 yig'majildlarida O'zbekiston SSR 1913, 1928, 1932, 1937-1942 yillarga oid hisobot hujjatlari saqlangan. Ayniqsa, ro'yxatning 32, 36, 37, 38 yig'majildlarda respublikaning viloyatlari bo'yicha ham alohida statistik hisobotlar saqlangan. 44-yig'majildda esa respublika sog'liqni saqlash sohasiga 1924-1954 yillarda sarflangan harajatlar bo'yicha muhim moliyaviy hujjatlar mavjud. Undan tashqari ro'yxatning 353 dan 357 gacha, 446 dan 465 gacha, 829 dan 842 gacha, 916 dan 922 gacha bo'lgan yig'majildlarda ham ushbu sohaga doir muhim hisobotlar, statistik materiallar, se'zd materiallari jamlangan [2]. Ro'yxat tarkibida saqlangan yig'majildlarni ma'lumot berish xususiyatlariga ko'ra, quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Instrumentariy hujjatlari (statistika boshqarmasiga hisobot topshirish bo'yicha buyruqlar, ko'rsatmalar, sohaga tegishli ro'yxatga olish hujjatlari, blankalar)
2. Sog'liqni saqlash sohasidagi statistik ma'lumotlar bo'yicha ma'ruza hisobotlari
3. Tibbiyot muassasalari tizimi va kadrlar masalasiga oid hisobotlar
4. Nogironlar uylari bo'yicha hisobotlar
5. Ko'p bolali va yolg'iz onalar, nafaqa tayinlash hamda ularning soni bo'yicha hisobotlar
6. Shifokor-ekspertlar bo'yicha hisobotlar,
7. Sanatoriya va dam olish uylari hisobini yuritish hisobotlari [3].

Ta'kidlab o'tish lozimki, ushbu fondga o'tkir yuqumli kasalliklar, bolalar o'limi sabablari va statistikasi bo'yicha ham alohida majmuaviy hisobotlar mavjud.

Shuningdek, O'zbekiston SSR hukumati arxiv fondlari va rahbarlarining rasmiy hisobotlari va ma'ruzalarida ham sog'liqni saqlash masalalariga oid ko'plab ma'lumotlar berib o'tilgan [4]. Ular sirasiga O'zbekiston SSR MIQ (R-86) [5] va XKS (R-837) [6] fondlarini kiritish mumkin. O'zbekiston SSR Moliya xalq komissari ham o'z hisobotlarida sog'liqni saqlash sohasida sarflangan harajatlar va amalga oshirilgan ishlar haqidagi ma'lumotlar berib o'tilgan [7]. Masalan, O'zbekiston SSRda 1924-1926 yillarda faoliyat olib borayotgan sog'liqni saqlash muassasalar soni haqida komissarli umumlashtiruvchi jadval ma'lumotlari uchraydi [8].

Shuningdek, yuqorida ta'kidlab o'tilgan hujjatlarda respublikada mavjud bo'lgan troxoma, bezgak, so'zak, sil, suvdan qo'rqish (vodoboyazn), leyshmanioz, pendin yazvasi, sibir yazvasi, "Pappa-tachi" isitmasi, ichburug', mohov kabi kasalliklar statistikasi, ularga qarshi kurashish chora- tadbirlari, haqida muhim ma'lumotlar saqlangan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekiston SSR hukumati va rahbarlarining rasmiy hisobotlari va ma'ruzalari, O'zbekiston SSR MIQ (R-86) va XKS (R-837), Moliya xalq komissarligi (R-93), Statistika boshqarmasi (1619) fondlari respublika sog'liqni saqlash tarixini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hisobotlarda har yili statistik ma'lumotlar ko'paytirilib ko'rsatilgan bo'lsa-da, respublika sog'liqni saqlash sohasi etarlicha mablag'lashtirilmagan, natija besh yillik rejalarda rejalashtirilgan ishlar to'liq amalga oshirilmagan. Aholi sonining o'sib borishi, mahalliy tilda so'zlashuvchi kadrlar etishmovchiligi masalalari to'liq o'z echimini topmagan. Ushbu sohaga oid arxiv hujjatlarining manbaviy tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu sohaga oid arxiv manbalari asosida maxsus tarixiy tadqiqotlar olib borishni talab etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Путеводител по отделу фондов октябрьской революции и социалистического строительства. // под.ред. кандидата наук. Л.М.Ланда. Ташкент. Центральный государственный архив Узбекской ССР. 1960. –С.177

ЎзМА, Р-1619-фонд, 10-рўйхат таҳлили

ЎзМА, Р-1619-фонд, 10-йимажилдлар рўйхати, кириш қисми, 3-варақ

Материалы к отчёту правительства Узбекской ССР. Издания ЦИК.1926. –С.90; Отчет правительства Узбекской ССР. Доклад Файзуллы Ходжаева. Издания ЦИКа Советов УзССР. 1926

ЎзМА, Р-86-фонд, Ўзбекистон ССР Марказий ижро қўмитаси

ЎзМА, Р-837-фонд, Ўзбекистон ССР Халқ комиссарлари совети

Масалан, ЎзМА, Р-93-фонд, 1-рўйхат, 3-йиг'мажилд

ЎзМА, Р-93-фонд, 1-рўйхат, 3-йиг'мажилд, 31-варақ

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

ОПИСАНИЕ ВНЕШНОСТИ ЧЕЛОВЕКА В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОСЛОВИЦ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Абдуллаева Раъно Хикматовна

Преподаватель, Самаркандский государственный университет им. Ш. Рашидова

Аннотация: Анализ концепта «красота» в узбекской и русской пословичной языковой картине мира показал, что в семантическом поле национальных ценностей в обоих языках «красота» распределяется на следующие тематические группы: 1. Обладание красотой. 2. Притягивающая сила, хорошее явление, желаемое сердцем и душой. 3. Чистый и без изъяна. 4. Беспрецедентный, удивительный. 5. Отношение к окружающим / к себе.

Семантическими признаками языковых единиц, репрезентирующих концепт «Красота», в обоих пословичных языковых картинах мира выступают антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный. В концепте «Красота» каждый семантический признак реализуется посредством языковых единиц, характерных для конкретного языка.

Ключевые слова: концепт, стереотипы, пословичная языковая картина мира, эстетическая оценка человека, репрезентация, антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный, эмоционально-оценочный, ценности.

DESCRIPTION OF A PERSON'S APPEARANCE IN THE RUSSIAN AND UZBEK LINGUOCULTURES (BASED ON THE MATERIAL OF PROVERBS OF THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES)

Abdullaeva Rano Khikmatovna

Lecturer, Samarkand State University named after: Sh. Rashidov

Annotation: Analysis of the concept «beauty» in the Uzbek and Russian proverbial language picture of the world showed that in the semantic field of national values in both languages, «beauty» is divided into the following thematic groups: 1. Possession of beauty. 2. Attractive force, a good phenomenon, desired by the heart and soul. 3. Clean and flawless. 4. Unprecedented, amazing. 5. Attitude to others / to yourself.

The semantic features of the language units representing the concept of «Beauty» in both proverbial language pictures of the world are anthropocentric, personal-individual, value-evaluative and emotional-evaluative. In the concept of «Beauty» each semantic feature is realized through linguistic units characteristic of a particular language.

Key words: concept, stereotypes, proverbial language picture of the world, aesthetic assessment of a person, representation, anthropocentric, personal-individual, value-evaluative, emotional-evaluative, values.

RUS VA O'ZBEK TIL MADANIYATIDA INSON KO'RINISHI TAVSIFI (RUS VA O'ZBEK TILIDAGI MAQOLLAR ASOSIDA)

Abdullaeva Ra'no Xikmatovna

Sh. Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: O'zbek va rus maqol tilidagi dunyo rasmidagi "go'zallik" tushunchasining tahlili shuni ko'rsatdiki, har ikki tildagi milliy qadriyatlarning semantik sohasida "go'zallik" quyidagi mavzuli guruhlariga bo'linadi: 1. Go'zallikka egalik. 2. Yurak va qalb istagan jozibali kuch, yaxshi hodisa. 3. Toza va benuqson. 4. misli ko'rilmagan, hayratlanarli. 5. Boshqalarga / o'zingizga munosabat. Har ikkala maqol tilidagi dunyo suratlarida "Go'zallik" tushunchasini ifodalovchi til birliklarining semantik xususiyatlari antropotsentrik, shaxs-individual, qadriyat-baho va emotsional-bahodir. «Go'zallik» tushunchasida har bir semantik xususiyat muayyan tilga xos bo'lgan lingvistik birliklar orqali amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: kontseptsiya, stereotiplar, dunyoning maqol tilidagi rasmi, shaxsga estetik baholash, tasvirlash, antropotsentrik, shaxsiy-individual, qadr-qiyimatli, hissiy-baholovchi, qadriyatlar.

Введение. Сфера использования портретной характеристики человека достаточно широка, она вклю-

часть в себя различные области науки, искусства, человеческого общения. Описание внешности человека занимает важное место в этической и эстетической картине мира любого народа. Необходимость использования портретного описания часто возникает в процессе коммуникации. При этом представления о внешности человека и критериях ее оценки меняются с течением времени. По этой причине представляется интересным обращение к пословичным текстам, в которых описываются характерные черты и запоминающиеся особенности внешности человека с точки зрения наивного сознания. Эта особенность восприятия при взаимодействии и коммуникации людей универсальна для представителей любой национальности. Но представление о красоте человека, эталоны (стереотипы и символы) красоты различны у представителей разных культур, что обуславливает и использование различных языковых средств при оценке внешности человека.

Пословицы, являясь обязательным компонентом любого национального языка, аккумулируют и передают народную мудрость из поколения в поколение. При наличии общих черт, паремии отличаются национально-культурным своеобразием. Трудность в понимании паремийного материала состоит в том, что слова, входящие в их состав и отражающие одни и те же для разных народов реалии, выступают носителями различных смыслов, служат выразителями тех или иных символов, эталонов, стереотипов, концептов.

Несовпадения в понимании национальных реалий обусловлены особенностями климата, географического положения, историческим и культурным своеобразием, особенностями уклада, быта того или иного народа.

Литературный обзор. Лингвокультурный аспект отражения эстетической оценки человека в пословичной языковой картине мира с точки зрения аксиологического подхода разграничивает понятия ценности / ценностного отношения и оценки. Процесс концептуализации окружающего мира носителями языка определенной лингвокультуры, включая ценности и оценку, вербализуется и отражается в пословичной языковой картине мира. Эстетическая оценка человека включает систему ценностей как общечеловеческих, мировоззренческих, так и ценностей, присущих определенной лингвокультуре [10,23]. Степень субъективности эстетической оценки зависит от самого носителя языка, особенностей восприятия им окружающего мира как члена той или иной лингвокультуры, то ее осмысление эстетической оценки человека в пословичной языковой картине мира происходит в процессе протекания процессов, направленных на взаимодействие: концептосферы как совокупности культурных концептов, представляющих когнитивную базу понятий; стереотипов как традиционных представлений о человеке, его деятельности и др., закрепленных в определенной лингвокультуре; системы ценностей, существующей в сознании носителей языка определенной лингвокультуры; пословичным фондом языка, включающим пословицы определенной лингвокультуры [8,44].

Одной из важнейших человеческих ценностей является красота. В философии красота описывается в аспекте взаимоотношения диаметрально противоположных характеристик объективного и субъективного. В качестве объективных оснований красоты называются симметричность, пропорциональность, гармоничность. В качестве субъективного критерия указывается совпадение с эстетическими вкусами субъекта. В теоретической эстетике отражено противопоставление естественной (природной) красоты и красоты изящной, созданной руками человека. Философы обращают внимание на взаимозависимость важнейших человеческих ценностей - Красоты, Добра, Истины.

В лингвистических исследованиях эстетическая оценка относится к сублимированным оценкам, которые представляют собой синтез сенсорно-вкусовых и психологических [7,23].

Изучение лингвистической категории эстетической оценки возможно с опорой на исследования концепта красота, поскольку он включает в себя поле мотивов (оснований) эстетической оценки (Н.Д. Арутюнова, Я. Г. Брагина, М.Л. Ковшова, Ю.В. Мещерякова, Н.В. Летуновская, О. В. Хабарова, О.В. Дудченко, Ю.В. Клинцева, Г.А. Садриева) [5,89].

В нашей статье мы предпринимаем попытку изучения концептов – оценок, затрагивающие эстетическую оценку человека в русской и узбекской пословичной языковой картине мира, отражающие процесс оценивания ситуации / поведения / состояния с точки зрения ценностной значимости и социально-культурных стереотипов, получивших статус знания и включенных в состав языковой картины мира [4,78].

Обсуждение. Анализ концепта «красота» в узбекской и русской пословичной языковой картине мира показал, что в семантическом поле национальных ценностей в обоих языках «красота» распределяется на следующие тематические группы:

1. Обладание красотой.

2. Притягивающая сила, хорошее явление, желаемое сердцем и душой.
3. Чистый и без изъяна.
4. Беспрецедентный, удивительный.
5. Отношение к окружающим / к себе.

С целью репрезентации эстетической оценки человека используются характерные образы и национальные стереотипы.

В тематической группе «Обладание красотой» для репрезентации эстетической оценки человека в качестве оснований для обладания красотой как ценностью мы выделили:

- значимость для человека с точки зрения духовной составляющей:

В русском языке:

Красота до вечера, а доброта на век.

Своя жена – своя и краса.

В узбекском языке:

Усти бутун, ичи тутун - Снаружи красота, а внутри пустота

Хусн тўйда керак, ақл кунда керак - Красота нужна на свадьбе, ум - всегда

- значимость как физическое преимущество перед другими:

В русском языке:

Красота без разума пуста.

Лицом красиво дерево, а одеждою - тело.

В узбекском языке:

Хуснига боқма, ҳунарига боқ - Не смотри на красоту, а смотри каков в работе

Бозорнинг кўрки – баққол, йигитнинг кўрки – соқол - Украшение базара - бакалейщик, украшение джигита - борода

Сумбул тақимда, йигит кўзи унда - Когда девица наряжена, юноша не может свести глаз с нее

- значимость в сравнении с каким-либо другим качеством (личностным):

В русском языке:

Не родись красивой, а родись счастливой.

Не гонись за красотой, а гонись за добротой.

В узбекском языке:

Одамнинг хуснига боқма, ақлига боқ - Дело не в красоте, а в уме

Чўлоқ бўлса ҳам нўноқ бўлмасин - Будь он хоть хромым, лишь бы не растяпой (неумехой)

В данной группе мы выделили:

- в русском языке: с сугубо положительной семантикой 2 пословицы, с сугубо отрицательной – 1 пословица, пословицы с оппозиционными отношениями – 3 (красивый – счастливый, красота-доброта).

- в узбекском языке: с сугубо положительной семантикой 2 пословицы, с сугубо отрицательной – 1 пословица, пословицы с оппозиционными отношениями – 3 (на свадьбе – в работе по аналогии времен-но-всегда, красота-ум, красота-доброта).

В тематической группе «Притягивающая сила, желаемое сердцем и душой» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки мы выделили:

- потребность человека / желание видеть красоту вокруг себя как процесс эстетизации окружающего мира:

В русском языке:

Дом красится хозяином.

Красотой сыт не будешь.

В узбекском языке:

Соч ҳам бир хусн - И волосы придают красоту

- желание человека иметь/видеть красоту душевную:

В русском языке:

Неказисто дерево, да вкусен плод.

Не родись красивым, а родись счастливым.

В узбекском языке:

Хусн тўйда керак, муҳаббат кунда керак - Красота нужна на свадебном пиру, а любовь повседневно

- красота как знак, символ хорошего:

В русском языке:

Что к лицу, то и красит.

В узбекском языке:

Яхшига ҳар ранг ярашур - Хорошему любой цвет подходит

- красота как притягивающая сила по сравнению с другими качествами:

В русском языке:

Красив как чернослив.

Красота приглядится, а ум пригодится.

В узбекском языке:

Сулув сулув эмас, суйган сулув - Не та красавица, что красива, а та красавица, что любима

Ҳар гулнинг иси бошқа - У каждого цветка свой аромат

В данной группе мы выделили:

- в русском языке: с сугубо положительной семантикой 3 пословицы, с сугубо отрицательной – 2 пословицы, пословицы с оппозиционными отношениями – 1 (неказистый – вкусный, не родись красивым, а родись счастливым).

- в узбекском языке: с сугубо положительной семантикой 3 пословицы, с сугубо отрицательной не найдено, пословицы с оппозиционными отношениями – 2 (на свадебном пиру – повседневно, не та, что красива, а та, что любима).

В тематической группе «Чистый и без изъяна» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- идеальная с точки субъекта оценки качество, как физическое, так и духовное / идеальный с точки зрения красоты, но наделенный негативными качествами:

В русском языке:

Аленький цветочек бросается в глаза.

Красавица в румянах не нуждается.

Хороша очами, да нехороша речами.

Собой красива, да не по красаве слава.

В узбекском языке:

Эркак киши қирққа кирса қирчилайдди - Сороколетний возраст как период расцвета для мужчины

- образцовость, незапятнанность плохими качествами, поступками / компенсация отсутствия красоты каким-либо качеством характера:

В русском языке:

Не взяла красотой, ластится лисой.

В узбекском языке:

Кампирнинг дарди ғозада - Старуха думает о румянах

Яхши хотин – уйнинг гули - Хорошая жена - цветок дома

В данной группе мы выделили:

- в русском языке: с сугубо положительной семантикой 2 пословицы, с сугубо отрицательной – не найдено, пословицы с оппозиционными отношениями – 3 (хороша-не хороша, не взяла красотой, а ластится..., красива – не по красаве слава).

- в узбекском языке: с сугубо положительной семантикой 2 пословицы, с сугубо отрицательной не найдено, пословицы с оппозиционными отношениями – 1 (старуха – румяна, аналогия молодости).

В тематической группе «Беспрецедентный, удивительный» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки мы выделили:

- необыкновенность по каким-либо отдельным свойствам, характеристикам:

В русском языке:

Красота - товар не лежалый.

Ни глаза во лбу, ни зуба во рту.

В узбекском языке:

Қўнгли қоранинг юзи қора - У кого душа черная, у того и лицо черное.

- вызывающий удивление, странный, обращающий на себя внимание:

В русском языке:

Мужик чуть краше черта - уже красавец.

Видом орел, а умом тетерев.

В узбекском языке:

Афтинг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама - Не обижайся на зеркало, если твоя физиономия крива

В данной группе мы выделили:

- в русском языке: с сугубо положительной семантикой не найдены, с сугубо отрицательной – 2 пословицы, пословицы с оппозиционными отношениями – 2 (вид-ум, черт-красавец).

- в узбекском языке: с сугубо положительной семантикой не найдено, с сугубо отрицательной - 2 пословицы, с оппозиционными отношениями – не найдено.

В тематической группе «Отношение к окружающим и к себе» в качестве оснований для репрезентации эстетической оценки человека мы выделили:

- отражение внутреннего духовного мира через внешние характеристики:

В русском языке:

Коли хорош, так не хвались: тебя и так заметят.

Красив тот, кто красиво поступает.

В узбекском языке:

Токқа чикмагунча дўлана қайда, жондан кечмагунча жонона қайда - Если не откажешься от жизни, то где же тебе видеть красавицу, а если не поднимешься в горы, то где же тебе видеть боярышник

Гулни севган тиканини ҳам севади - Любишь розу, люби и шипы ее

- проявление положительных качеств к окружающим:

В русском языке:

Некрасив собою, зато честен душою.

В узбекском языке:

Ранг кўр - ҳол сўр - Посмотри на цвет лица, потом справляйся о здоровье

Эгрисига эт битар, суйрисига сут битар - Кривизна исправится, со временем поправится

В данной группе мы выделили:

- в русском языке: с сугубо положительной семантикой 1 пословицу, с сугубо отрицательной – 1 пословицу, пословицы с оппозиционными отношениями – 1 (хорош – не хвались).

- в узбекском языке: с сугубо положительной семантикой 3 пословицы, с сугубо отрицательной не найдено, пословицы с оппозиционными отношениями – 1 (не откажешься – где же тебе видеть).

Положительная семантика эстетической оценки человека в узбекской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- указания на отдельный признак / характеристику (аромат, волосы, возраст);

- ассоциативных рядов (жена -цветок);

- оппозиционных отношений (снаружи-внутри).

Положительная семантика эстетической оценки человека в русской пословичной картине мира достигается посредством следующих способов:

- утвердительными бессоюзными предложениями (своя жена-своя краса);

- глаголами с семантикой дополнения (придают, красит).

Отрицательная семантика в русском языке достигается посредством следующих способов:

- подчеркивания полного / частичного отсутствия положительного качества / признака (до вечера- на век)

- сравнительной характеристики положительного и отрицательного качества/признака (неказистый-вкусный, некрасивый-честный, хорош-нехорош);

- сравнения с объектом, имеющим негативное качество/признака, подразумевающее употребление «как» (чернослив, черт, тетерев, ворона);

- отрицания необходимости (не будешь, не нуждается);

- сравнения объектов на основе их негативного проявления (очи-речи, красота – поведение, красота-душа);

- указания на не необходимость дополнения признака для идеального состояния (красота без разума пуста).

Как видим, отрицательная семантика эстетической оценки в русской пословичной языковой картине мира отражается в большинстве случаев в отношении признака.

В узбекском языке репрезентация отрицательной семантика достигается за счет:

- указания сферу значимости красоты (красота на свадьбе, ум в работе);

- отрицания и побудительного действия (не смотри..., а смотри...);
- оппозиционных отношений (не в красоте, а в уме, красива - любима)
- аналогий (душа черная - лицо черное);
- придаточных уступительных (не обижайся, если...)

Семантическими признаками языковых единиц, репрезентирующих концепт «Красота», в обоих словичных языковых картинах мира выступают антропоцентрический, личностно-индивидуальный, ценностно-оценочный и эмоционально-оценочный. В концепте «Красота» каждый семантический признак реализуется посредством языковых единиц, характерных для конкретного языка [3,45].

1. Антропоцентрический: пословицы обоих языков описывают качества человеческого характера, поведение, внешность, нормы поведения, эмоциональное и физическое состояние, а также ситуации межличностного взаимодействия:

В русском языке:

На иного взглянешь - картина, а разглядишь - скотина. (внешность)

Некрасив собою, зато честен душою. (нормы поведения)

Красота, как сила, молчалива, а спесь, как слабость, говорлива. (качество характера)

Встречают по платью, провожают по уму. (межличностное взаимодействие)

Ворона в павлиньих перьях. (эмоциональное состояние)

И толст, да прост, и телен, да делен. (физическое состояние)

В узбекском языке:

Гул ўсса - ернинг кўрки, қиз ўсса - элнинг кўрки - Цветок растет - красота земли, девочка растет - красота народа (внешность)

Яхшига ҳар ранг ярашур - Хорошему любой цвет подходит (нормы поведения)

Гулни севган тиканини ҳам севади - Любишь розу, люби и шипы ее (качество характера)

Эгрисига эт битар, суйрисига сут битар - Кривизна исправится, со временем поправится (межличностное взаимодействие)

Гул тикансиз бўлмайди, гўшт - суяксиз - Не бывает розы без шипов, а мяса - без костей (эмоциональное состояние)

Букурни гўр тузатар - Горбатого могила исправит (физическое состояние)

2. Личностно-индивидуальный: пословицы обоих языков помимо универсальных базовых ценностей – качеств характера отражают ценности воспитания, образования, индивидуального опыта:

В русском языке:

Не будь пригож, а будь пригоден.

Дал бы бог дородство, а красоту сама добуду (румяна).

Никчемному человеку и красота не нужна.

Пока красота спасет мир, уроды ее погубят.

Ученье – красота, неученье – простота [2].

В узбекском языке:

Аввал ўзинга бок, кейин ногора қок - Сначала посмотри на себя, потом бей в литагры

Қал тегаман деди, кўр ноз қилди - Плешивая согласна на замужество, а слепой заупрямился [11].

3. Ценностно-оценочный: пословицы обоих языков отражают эстетическую оценку человека, связанную с сопоставлением красоты с разными объектами оценки, имеющими ценность в данной лингвокультуре:

- в русском языке преобладающими ценностями являются честность, внутренняя красота души, наличие умственных способностей, доброта, счастье (языковые единицы: добрый, счастливый, хороший, умный, честный и др.).

- в узбекском языке чаще всего идет отсылка на ценности добра, умственные способности, разумность, семейное счастье (языковые единицы: добрый, хороший, счастливый, жена и др.).

4. Эмоционально-оценочный: пословицы отражают различные аффективные реакции человека и достаточно устойчивы в языке (ненависть, восхищение, страх, симпатия и т.д.), что является основными свойствами национальных стереотипов.

Анализ пословиц узбекского языка, репрезентирующих эстетическую оценку человека в концепте «Красота», показал, что национальная специфика каждого языка определяется следующими стереотипами.

В русской лингвокультуре:

- стереотип мужчины: чувство собственности (своя жена-своя краса), хозяин дома, падкий на красоту,

компенсация внешнего вида и ума;

- стереотип женщины: олицетворение красоты, обладание привлекательной внешностью, недостаточность красоты для счастья;

- стереотип красоты: красота - временна, красота - внешняя и красота внутренняя.

В узбекской культуре:

- стереотип мужчины: внешность для мужчины не важна, важность ума, трудолюбия;

- стереотип женщины: олицетворение красоты, обладание привлекательной внешностью, недостаточность красоты для счастья;

- стереотип красоты: красота временна красота внешняя и красота по отношению к другим (доброта, честность), красота внешняя и красота интеллектуальная.

Вывод. Анализ отобранных фрагментов подтверждает существование в сознании носителей языка моделей красоты, каждая из которых задана определённым «узором» эстетических предпочтений. Эти предпочтения представляют собой способ интерпретации красоты с позиции разных субъектов, которая осуществляется ими на основе особой иерархии частных ценностей, определяющих аксиологический итог - результирующую эстетическую оценку.

Таким образом, в русской лингвокультуре стереотипы концепта «Красота» определяются понятиями семьи, мужчины в роли хозяина и как сильного пола, важности разделения красоты на внешнюю и внутреннюю, недостаточности красоты для счастья.

Как видим, в целом стереотипы в обеих лингвокультурах практически совпадают, что объясняется выделенными ранее аналогичными тематическими группами и семантическим сходством большинства пословиц.

Литература

Абдуллаев Х. Энциклопедия ума. – Ташкент, ИПД Давр Пресс, 2016. – 448с.

Абдурахимов М. Узбекско-русский словарь афоризмов. – Ташкент: Укитувчи, 1986. – 214с.

Аксенова Е.Д. Лингвокультурологический анализ концептосферы «Здоровье человека» в русской паремии: автореферат диссер.канд.филол.наук. – М., 2008.

Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. –М.: Языки русской культуры, 1999. – 145с.

Богуславский В.М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека. –М., 1995. -98с.

Калонтаров Я.И. Мудрость трех народов. Панду хикмати се халк. Уч халкнинг хикматлари. – Душанбе, 1989. – 432с.

Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира. –М., 1996. – 167с.

Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – 204с.

Мудрость трех народов. Пословицы и поговорки народов Средней Азии. – Ашхабад, 1984. – 174с.

Мякишева Е.В. Эстетическая оценка человека в современном русском языке: лингвистический и лингвокультурологический аспекты: автореферат диссер.канд.филол.наук – Омск, 2009.

Садыкова М. Русско-узбекский фразеологический словарь. – Ташкент: Укитувчи, 1976. – 192с.

BADIIY ASAR QAXRAMONI NUTQIDAGI HISSIY EMOTSIONAL JUMLALAR TARJIMASIDA ASLIYATNI SAQLASH (G'. G'ULOMNING "SHUM BOLA" ASARI TARJIMASI MISOLIDA)

Asadova Chexrangiz Salim qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti, Ingliz-1 fakulteti, Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada badiiy asar qaxramoni nutqidagi hissiy emotsional jumlar tarjimasida asliyatni saqlash, badiiy nutq uslubi, asar tiliga munosabat, badiiy asarda syujetning namoyon bo'lishi, badiiy ifoda vositalari, asar tarkibidagi so'zlar hamda iboralar tasviri xususidafikr yuritilgan. Shuningdek, badiiy asar tilini ifodalashning o'ziga xos xususiyatlari hamda badiiy matnda tashqi tuyg'u va tasvirning ifodalanishi ko'rsatilgan. Badiiy asar tilini tadqiq qilishda asar muallifining nutqi va personajlar nutqining bir-biriga bog'liqligi badiiy nutq uslubiyatining tarjimada asosiy muammo va kamchiliklari izohlangan.

Kalit so'zlar: badiiy asar tili, emotsional jumlar, tarjima tili, asliyatni saqlash, badiiy nutq uslubi, janr va uslub.

Сохранение оригинальности в переводе эмоциональных предложений в речи героя художественного произведения (на основе перевода произведения Г. Гулама «Шум Бола»).

Асадова Чехрангиз

преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков, факультет английского языка-1, кафедра английского языка и литературы.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматривается сохранение своеобразия перевода эмоциональных предложений героя художественного произведения, стиля художественной речи, отношения к языку произведения, проявления сюжета в художественном произведении, средств обсуждения художественная выразительность, описание слов и словосочетаний в произведении. Также показаны особенности выражения языка художественного произведения и выражения внешних чувств и образов в художественном тексте. При исследовании языка художественного произведения выясняются взаимозависимость речи автора произведения и речи персонажей, основные проблемы и недостатки метода художественной речи при переводе.

Ключевые слова: язык художественного произведения, эмоциональные предложения, язык перевода, сохранение оригинальности, стиль художественной речи, жанр и стиль.

PRESERVATION OF ORIGINALITY IN THE TRANSLATION OF EMOTIONAL SENTENCES IN THE SPEECH OF THE HERO OF THE WORK OF ART (BASED ON THE TRANSLATION OF G. GULAM'S WORK «SHUM BOLA»).

Asadova Chexhrangiz

is a teacher of the Samarkand State Institute of Foreign Languages, Faculty of English-1, Department of English Language and Literature

ANNOTATION. In this article, the preservation of originality in the translation of the emotional sentences of the hero of the artistic work, the style of artistic speech, the attitude to the language of the work, the manifestation of the plot in the artistic work, the means of artistic expression, the description of the words and phrases in the work are discussed. Also, the specific features of expressing the language of the artistic work and the expression of external feelings and images in the artistic text are shown. In researching the language of a work of art, the interdependence of the speech of the author of the work and the speech of the characters, the main problems and shortcomings of the method of artistic speech in translation are explained.

Key words: language of artistic work, emotional sentences, translation language, preservation of originality, style of artistic speech, genre and style.

KIRISH. Badiiy asar qaxramoni uni nutqidagi hissiy emotsional jumlar tarjimasida asliyatni saqlash, badiiy asar tiligabo'lgan munosabat, uni badiiy-uslubiy tomondan tadqiq qilishancho davrlardan buyon amalga oshmoqda. Ammo, unga jiddiy e'tibor XX asrning 30-40 yillarida kuchaygan. Jahon adabiyotshinosligida, so'ngra o'zbek adabiyotshunosligida amalga oshirilgan ko'plab ilmiy ishlar buning isbotidir. Akademik V.Vinogradovning fikriga binoan: "Badiiy adabiyot tilini tadqiq qilish tilshunoslik va adabiyotshunoslikka yaqin, biroq ularning har

ikkisidan ajralib turuvchi maxsus filologik fanning tekshirish ob'yekti bo'lishi lozim", -deb ta'riflaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Adabiyotshunoslikda badiiy asar qaxramoni uni nutqidagi hissiy emotsional jumlar tarjimasida asliyatni saqlasheng murakkab kategoriyalardan biri sanaladi. Shuning uchun badiiy asar tilining ta'sirchan xususiyatini, ohangdorlik masalasini tadqiq etish adabiyotshunoslik fanining asosiy qismini ifodalaydi. XIX asrdan boshlab badiiy asar tilivabadiiy asar qaxramoni uni nutqidagi hissiy emotsional xususiyatlarini o'rganish boshlangan edi. Jumladan, italyan tilshunosi Banedetto Krochening ta'kidlashicha, estetik kategoriyalar individual bo'lganidek, badiiy asar tili bilan bog'liq lingvistik kategoriyalar ham individuallikni ifodalaydi. Chunki badiiy asar individual shaxs (yozuvchi, shoir yoki dramaturg)ning o'z nutqiy faoliyati namunasi hisoblanadi. Badiiy asarda til o'zining insonlar orasida aloqa vositasi xususiyatini saqlagan holda, o'zining ekspressiv xususiyatini namoyon etadi. Adabiy til hamda badiiy til umumxalq tili bilan chambarchas bog'liq hisoblansa-da, farq qiluvchi jihatlari ham mavjuttur.

Adabiyotning birinchi elementi bu-tildir, obraz yaratishdagi asosiy quroli hisoblanadi. Badiiy asar tarjimasida jarayonida ham tildan foydalanish muhim hisoblanib, unda muallif nutqi va bayonchi nutqi o'ziga xos jihatlarga egadir. Personajlar nutqini tipiklashtirish va individuallashtirishning badiiy asarda o'ziga xos mezonlari va tamoyillari mavjud. Arxaizm, neologizm, dialektizm kabi leksik vositalar, omonim, sinonim, antonim va paronim singari so'zning shakl hamda ma'no munosabatiga ko'ra turlari badiiy asarlarda muhim uslubiy funkciyalarga egadir. Umuman olganda, adabiy til taraqqiyotida mashhur, talantli yozuvchilarning alohida o'rni bor. Badiiy asar tili va uslubi masalalari deb nomlangan tanlanma fanda ana shu muammolar xususida fikr yuritiladi, filolog talabalarga badiiy asar tili xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini singdirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu tanlanma fan badiiy asarning g'oyaviy-estetik qiymatini belgilashda til vositalarining o'rni va ularni o'rganish usullari haqida talabalarga ixcham va asosli ma'lumotlar beradi. Shubhasiz, badiiy asarda kompozitsiya u yoki bu ijodiy ishning ketma-ketligini, mantiqiy davomiyligini tartibga keltiruvchi asosiy belgilardan biridir. Kompozitsiya lotin tilidan olingan bo'lib, compositio ijod, asar degan ma'noga ega. Kompozitsiya har qanday badiiy asarning asosiy qismlaridan biri bo'lib, ijod mahsuliga yagona birlik va umumiylikni taqdim etadi, uning elementlarini bir-biriga mos kelishini ta'minlaydi. Badiiy klassik adabiyotda eng ko'p tarqalgan kompozitsion tur bu rivojlanish (oshib borish, o'sish) kompozitsiysi hisoblanadi, u bir nechta murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladigan komponentlardan iboratdir. Syujet (fransuzcha - sujet predmet, mazmun) - adabiy asarda tasvirlangan harakatning mazmunini ifodalovchi voqealar sistemasi, aniq voqealar tizmasida namoyon bo'ladigan harakatlar tarixidir. Badiiy asar tarkibida so'zlar hamda iboralar sehrli va maftunkor raqqosalarga o'xshaydi, degan edi mashhur rus yozuvchisi M.Prishvin. So'zlar va iboralardagi ana shunday xususiyatni to'g'ri anglash va ularning estetik qimmatini haqqoniy izohlash maqsadida "Badiiy asar tili va uslubi masalalari" tanlanma fani oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakulteti o'quv dasturiga kiritilgan.³ Epistolyar adabiyotda so'z va gaplar obraz, manzara yaratishning o'ziga xos libosi, materialidir. Talantli yozuvchilarning qalami sehrli ostida so'zlar hayotdagi narsa va hodisalarni inson ongida aniq tiklaydigan, gavdalanitiradigan vositadir. Badiiy nutq faqat ko'chma ma'nodagi so'zlarning qo'llanilishidan iborat matn bo'lmay, majoziy vositalar badiiy nutqning o'ziga xos yordamchi vositasidir. Badiiy asarda leksik va frazeologik vositalarning obrazlar xatti-harakatini, ularning boshqa obrazlar bilan munosabatini ko'rsatishdagi roli hisoblanadi. Badiiy nutq muallif nutqi, personajlar nutqi va hikoyachi bayonidan iborat matndir. Muallif nutqi va personajlar nutqining o'zaro aloqadorligi badiiy nutq uslubiyatining markaziy muammolaridan biridir.

Ayniqsa, badiiy asar tilini o'rganishda va uni tahlil qilishda yozuvchining yoki maktub egasining so'zga munosabati, so'z tanlash, so'z qo'llashdagi mahorati muhim ekanligini, til vositalarini, so'zlarni ishlatishda uning o'ziga xos uslubi, mahorati namoyon bo'lishini akademik V.Vinogradov "Badiiy asar tilini tahlil qilish asar goyasi bilan bog'liq hissiy mazmunni ifoda etuvchi lingvistik vositalarni ko'rsatib berishdir", -deyar ekan, u to'la haqlidir. Badiiy asarda syujetning yaratilishini g'oyaviy mazmun boshqaradi, g'oyaviy mazmunning talabiga uyg'un holda xarakterlar namoyon bo'ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etiladi. Voqealar silsilasi o'z navbatida asar g'oyasini badiiylashtiradi, uni tiriltiradi. Syujet obrazlarning o'zaro aloqalari, ular o'rtasidan qarama-qarshiliklar, simpatiyalar va antipatiyalar ekan, demak, u hayot ziddiyatlarini ham ixtiro qiladi, umumlashtiradi, kashf etadi. hayotiy ziddiyatlar asarga ifoda etilgan g'oyalar, tasvirlangan xarakterlar, kayfiyatlar kurashi tarzida ko'chadi va u konflikt deb yuritiladi. Badiiy asar tili- obrazli til. Yozuvchi o'z asarida bir qancha yo'llar bilan tilning obrazligiga, tasiriyligiga erishadi. Shulardan biri maxsus badiiy tasviriy vositalarini, maxsus leksik pesurslarni, poetik figuralarni, so'z o'yinlarini mohirona qo'llash yo'li bilan asar tilining obrazlilikiga erishishdir. Badiiy asar tilining poeyikligi, obrazlilikiga, tasviriyiligi asar g'oyasini, shuningdek qahramon xarakterini jozibali qilib ochishga xizmat qiladi.

Badiiy asar tili ko'plab o'xshatish va tasviriy vositalarga boy bo'ladi va his tuyg'uga to'la bo'ladi, ilmiy asar tili esa teskarisi. Unda aytilayotgan fikr jo'n, sodda, hech qanday odamni to'lqinlantiradigan so'z tasviri ishlatilmaydi. Badiiy asar tilining asosiy maqsadi go'zallik qonuniyatlariga muvofiq dunyoni rivojlantirish, badiiy asar muallifining ham, o'quvchining ham estetik ehtiyojlarini qondirish, badiiy tasvirlar yordamida o'quvchiga estetik ta'sir ko'rsatishdir. Umuman badiiy adabiyot tilining xususiyatlari bir necha omillar bilan belgilanadi. U keng metafora bilan ajralib turadi, deyarli barcha darajadagi til birliklarining obrazlilik, barcha turdagi sinonimlardan foydalanish, polememiya, so'z boyligining turli uslublari kuzatiladi. Badiiy uslubda (boshqa funktsional uslublardan solishtirganda) so'zni idrok etish qonuniyatlari mavjud. So'zning ma'nosi ma'lum darajada muallifning maqsadga muvofiqligi, badiiy asarning janri va kompozitsion xususiyatlari bilan belgilanadi, birinchidan, ma'lum bir adabiy asar kontekstida lug'atlarda yozilmagan badiiy noaniqlikni qo'lga kiritishi mumkin, ikkinchidan, uni saqlab qoladi ushbu asarning mafkuraviy va estetik tizimi bilan bog'liqligi biz tomonidan chiroyli yoki chirkin, ulug'vor yoki poydevor, fojiali yoki kulgili deb baholanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Badiiy adabiyotda lingvistik vositalardan foydalanish oxir-oqibatda muallifning xohishiga, asarning mazmuniga, tasvir yaratilishiga va u orqali adresatga ta'sir ko'rsatishiga bog'liq. Yozuvchilar o'z asarlarida, avvalambor, ular fikrni, histuyg'ularni to'g'ri etkazish, qahramonning ma'naviy olamini chinakam ochib berish, til va qiyofani real ravishda qayta tiklashdan kelib chiqadi. Nafaqat tilning me'yoriy dalillari, balki umumiy adabiy normalardan chetga chiqish ham muallifning niyatiga, badiiy haqiqatga intilishiga bog'liq. Adabiyotda til o'ziga xos mavqega ega, chunki bu qurilish material, quloq yoki ko'rish orqali seziladigan, ularsiz asar yaratib bo'lmaydi. Tilning eng yaxshi tomoni, uning kuchli qobiliyatlari va noyob go'zalligi badiiy adabiyot asarlarida mavjud bo'lib, ularning barchasiga tilning badiiy vositalari orqali erishiladi. Badiiy ifoda vositalari xilma-xil va ko'p sonlidir. Tilning ekspressiv vositalariga nutqning stilistik shakllari yoki shunchaki nutq figuralari kiradi: anafora, antitez, birlashmaslik, gradatsiya, inversiya, ko'p foydalanish, parallelizm, ritorik savol, ritorik murojaat, sukut, ellips, epifora. Badiiy ifoda vositalariga ritm (she'r va nasr), qofiya, intonatsiya kiradi. Odatda, badiiy nutq uslubi uchun odatda va umumiy tomonidan ta'qib qilinadigan alohida va tasodifiy narsalarga e'tibor beriladi. Badiiy olam - bu "yangidan yaratilgan dunyo", tasvirlangan voqelik ma'lum darajada muallifning fantastikasi, demakdir nutqning badiiy uslubida asosiy rol subyektiv lahzani o'ynaydi. Atrofdagi barcha voqelik muallifning tasavvurida aks etadi. Ammo badiiy matnda biz nafaqat yozuvchining dunyosini, balki bu dunyodagi yozuvchini ham ko'ramiz: uning afzal ko'rganlari, tanqidlari, hayratlari, radlari va boshqalar. Badiiy nutq uslubining hissiyotlilik va ekspressivligi, metaforik, mazmunli xilma-xilligi yozuvchining qo'llagan badiiy mahoratiga ham bog'liqdir.

Badiiy matnda birinchi o'ringa tashqi tuyg'u va tasvirning ravshanligini namoyon qiladi. Ilmiy nutqda aniq belgilangan mavhum tushunchalar, gazeta va jurnalistik nutqda ijtimoiy umumlantirilgan tushunchalar, badiiy nutqda aniqlangan ko'plab so'zlar aniq, hissiy ifodalarni qamrab oladi. Shunday qilib, uslublardan birini to'ldiradi. Badiiy nutq uchun, ayniqsa, she'riy, inversiya xarakterlidir, ya'ni so'zning semantik ma'nosini oshirish yoki butun iborani maxsus stilistik rang berish uchun jumladagi so'zlarning odatiy tartibini o'zgartirish xosdir. Badiiy nutqning sintaktik tuzilishi muallifning obrazli va hissiyotlari oqimini aks ettiradi, shuning uchun bu erda har xil sintaktik tuzilmalarni topishingiz mumkin. Har bir muallif o'zlarining mafkuraviy va estetik vazifalarini amalga oshirish uchun lisoniy vositalarni taqdim etadi. Badiiy nutqda hatto to'g'ri ma'nosida qo'llangan so'z lug'atdagi ayni shu so'z bilan teng kelmasligini, u estetik jihatga ega bo'lgan yaxlit badiiy asar matni tarkibida boshqa so'zlar bilan faqat ma'no va grammatik jihatdangina emas, balki hissiy-estetik jihatdan ham munosabatga kirishish mumkinligini M.M.Yo'ldoshev to'g'ri ko'rsatib o'tadi. Biror asarni o'qish aniq va oson, boshqa uslublardan foydalanish faqat rang va haqiqiylikni yaratish uchun juda muhimdir. Ammo badiiy uslubda maqolalar yozayotganda, tilni diqqat bilan kuzatib borishingiz kerak. O'quvchining qahramonlarga yoki voqealarga munosabatini shakllantirish uchun muallif o'z histuyg'ularini etkazadi. Bundan tashqari, uning munosabati ijobiy ham, salbiy ham bo'lishi mumkin.

Badiiy asar qahramoni nutqidagi hissiy emotsional jumlar tarjimasida asliyatni saqlash muhim hisoblanadi. Misol tariqasida G' G'ulomning "Shum bola" asarida qahramonlar nutqining ingliz tiliga tarjimasida hissiy bo'yoqdor jumalarni ko'plab uchratish mumkin.

Masalan, "-Hoy, hoy, nima deyapsan, jinni? - debso'rab qoldi. Ingliz tiliga tarjima qilinganda: "-Hey, hey, why do you shout like that, you idiot?" shunday tarjima qilinadi.

"Bolalar javobga oshiqib chuvvos bilan:

-Kalxat! -deyishadi.

-Yo'q, topolmading.

-Zarg`aldoq.
-Yo`q, topolmading.
-Ukki.
-Topding, topding! – deb tan berishadi onaboshilar.”
“-Eagle! –they cried.
-No, you couldn` t find it.
-A hen?
-No.
-A small owl?
-Yes, you are right! –the had mothers admitted.”
“-Voy, ablah-ey, pochchangning qumrisini nima qilding?
-Nima qilibman?
-Lo`lilarga sotgan ekansan-ku!
-Sotmaganman. Molga ayirbosh qilganman.
-Mollaring shumi, boy bo`lib qolibsan, ey lo`livachcha.”
“-Hey, you, silly, what did you do to your brother-in-law`s bird?
-What did I do?
-You had sold it to a gypsy!
-I did not sell it, I exchanged it for something.”
“-Ur, sheshangdi!..
-Kissabir, kissabir!
-Bozorga o`g`ri aralabdi!
“-Chur-chur” hushtakbozlik.”
“-“Hit him!”
“-A thief, thief!”
The scandal started.”
“-Ha, taqsir, bir etimni hadeb ura berishmi, xizmatga tuhmatmi, taqsir? – deb yig`lab yubordim.
-Ha, xizimating boshingni esin! –dedi domla. –Eshakni so`yib qo`yibsan-ku, padarla`nat! Men bu eshakni Buxoroyi sharifdan uch tilloga olgan edim. O`zi ham qanday eshak edi-ya, bay-bay...eshagim...”
“-Why do you hit an orphan like me? Is that your gratitude towards me?” –I shouted and cried out.
-You are a big idiot!” –said the teacher. –You have slaughtered the donkey instead, stupid! I used to buy that donkey for three sums in Bukhara. It was a very good donkey, oh my God!.. Oh...”
“-Xo`sh, sen kimsa?
Men ham xuddi shu gapni takror qildim.
-Sen o`zing kimsan?
-Sendan so`rayapman!
-O`zingdan so`rayapman!
-Jonigdan umiding bormi, hoy yigit?
-O`zingni jonigdan umiding bormi?
-Tavba!
-Astag`furillo!”
“-Well, who are you?”
I also repeated his words.
“-And who are you?”
“-I`m asking you!”
“-And I`m asking you!”
“-Do you want to live, hey guy?”
“-And do you want to live?”
“-Oh my God!”
“-Oh my God!”

Badiiy asarni tarjima qilishda tilini ifodalashning o`ziga xos xususiyatlaridan biri bu rang-tasvirdir. G`. G`ulomning “Shum bola” asarida ham yozuvchi rangni atmosferani namoyish qilish, qahramonlarni tavsiflash uchun ishlatadi. Ushbu asarda ohanglar palitrasi asarga chuqurroq kirib borishga, yozuvchining ifodalaganvoqealar

rivoji va qahramonni yanada chuqurroq anglashga ko'maklashadi. Shuningdek, badiiy olam - bu muallif ko'rgan dunyo: uning hayratlanishi, afzal ko'rishi, rad etilishidir. Bu hissiyotga va kitob uslubining ko'p qirrali bo'lishiga olib keladi. Badiiy uslub - bu asar yaratish uchun qurilish materialidir. Fikrni to'g'ri ifoda etish uchun kerakli so'zlarni topib, syujet va qahramonlarni faqat muallifgina topishi mumkin. Faqatgina yozuvchi o'quvchilarni o'zi yaratgan maxsus olamga kirishga va qahramonlarga mehr uyg'otishga qodir.

XULOSA

Shunday qilib, yuqoridagi fikrlar shuni namoyon qiladiki, badiiy asar qahramoni nutqidagi hissiy emotsional jumlar tarjimasida asliyatni saqlash, badiiy asar tiliga munosabat, uni chuqur tahlil qilish xususiyatlarini izohlash olimlarning doim diqqat markazida bo'lgan. Sababi shundaki, badiiy adabiyotni tahlil qilish va uni tarjima qilishda, uning til xususiyatlarini bilmasdan turib, badiiy asarning asosiy g'oyasi va mazmunini umumiy shaklda chuqur idrok qilib bo'lmaydi. Badiiy asarni tarjima qilish, tilini o'rganish va tahlil qilish ingliz va o'zbek tilshunosligida, shuningdek, jahon tilshunosligida ko'plab ilmiy izlanishlarni amalga oshirilganligini keltirib o'tish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Виноградов В. О языке художественной литературы.-М.: Гостехиздат, 1957.-С.4
2. Yo'ldoshev B, Qurbonov T. Badiiy asar tili va uslubi masalalari. Samarqand. 2006. B.88.
3. Doniyorov X, Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. Toshkent: Fan. 1988. B.71. 4. Виноградов В. О теории художественной речи. -М., 1971. -С. 105-211.
5. Tuxtasinov I.M. "A naughty boy" Tashkent: Yangi asr avlodi. 2017. P.7-40.
6. G'. G'ulom "Shum bola" Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi. 2018. B.3-50.
7. Yo'ldoshev B, Bobojonov F, Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari. Navoiy: Navoiy DPI nashri. 2001. B.7-11.
8. Yo'ldoshev B, Bobojonov F, Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari. Navoiy: Navoiy DPI nashri. 2001. B.7-11
9. Habibova, M. N. (2021). The theme feminism in the epistolary novels in modern times. ISJ Theoretical & Applied Science, 11(103), 1101-1105.
10. Ravshanovna, K. K. (2021). The image of babur mirza in the interpretation of stephen meredith. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(11), 239-244.
11. Hasanovna, D. M. (2021). SEMANTIC IMPLEMENTATION OF RESULTATIVE STRUCTURES. METHODS, 7(6).

AVLONIY IJODIDA NAVOIY AN'ANALARI

Axrorova Mahina Avazovna

Sh. Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jadid adabiyoti vakili Abdulla Avloniy Alisher Navoiy asarlarinipuxta o'rgangani, u o'z asarlarida Navoiyga ergashgani, uning an'alarin g'oyaviy davom etgani. Maqolada har ikki ijodkor asarlardan parchalar keltirilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Jadid, mumtoz adabiyoti, o'zbek dramaturgi, Amir Temur Ko'rogon, Hayrat-ul-abror.

NAVOI TRADITIONS IN AVLONI CREATIVITY

Akhrorova Makhina Avazovna

Sharof Rashidova is a teacher at the Faculty of Preschool and Primary Education at Samarkand State University

Annotation: In this article, the representative of Jadid literature, Abdulla Avloni, carefully studied the works of Alisher Navoi, who wrote a lot about loyalty to the country in his works.

Keywords: Jadid, classical literature, Uzbek dramatist, Amir Temur Korogon, Hayrat-ul-abror

НАВОЙСКИЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ АВЛОНИ

Ахророва Махина Авазовна

Шароф Рашидова – преподаватель факультета дошкольного и начального образования Самаркандского государственного университета.

Аннотация: В данной статье представитель джадидской литературы Абдулла Авлони внимательно изучил творчество Алишера Навои, который в своих произведениях много писал о верности стране.

Ключевые слова: Джадид, классическая литература, узбекский драматург, Амир Тему́р Корогон, Хайрат-уль-Аброк.

An'ana bu ma'lum bir ijodkor ijodini chuqur o'rganib unga xos ijobiy xislatlarini o'zida mujassam qilib, yangicha ruh berib, davom ettirish hisoblanadi. An'ana asrdan-asrga, davrdan-davrga o'tib kelayotgan tajriba. Ya'ni asardagi obrazlar, uning ruhiyati, qarashlari va tasvir etish vositalari hisoblanadi. Adabiyotning etuk vakillari ijodini o'rganib, uning g'oyaviy-badiiy jihatlarini yangi avlod vakillari qayta boyitib, o'z o'quvchilariga etkazadi. Buyuk adabiyot vakillarining barhayot asarlari bir necha yillar davomida o'rganilib, boyitib boriladi. Jadid adabiyoti vakillari asosan, novatorligi ya'ni yangilik kashf qilgani, bilan boshqa davr adabiyoti vakillaridan farq qiladi. Bu davr adabiyot vakillarini shunday ta'riflasak bo'ladi: Mumtoz adabiyot namunalarini o'zida mujassamlashtirib, yangilikni tushunishga qodir ijodkorlar-bu jadidlardir. Shulardan biri bo'lgan Abdulla Avloniyning boy adabiy me'rosi ham mumtoz adabiyotimizning zaminida shakllangan.

Jadid adabiyoti vakillaridan biri Abdulla Avloniy ham o'z asarlarida Navoiyga ergashgan, o'z asarlarida Navoiy an'alarini g'oyaviy jihatdan davom ettirgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

O'zbek dramaturgiyasi va teatrining, yangicha maorifi va matbuotining asoschilaridan. "Hijron" taxallusi bilan she'rlar bitgan, bir qator yangicha darsliklar yozgan. Noshir, tarjimon, elchi, muallim. Serqirra ijodining barcha namuanlari xalqni yuksak va ezgu amallarga chorlovchi g'oyalar bilan yo'g'rilgan[1] ijodkor Abdulla Avloniy Navoiy asarlarini puxta o'rgangan, ularning har birini mag'zini chaqqan. Biz mana shu natijalarni Avloniy asarlarida ko'rishimiz mumkin. Avloniy hikoyalaridan Navoiyning ruhi ufurib turadi. Uning qarashlari, g'oyalarini jaded adabiyoti vakili Abdulla Avloniy davom ettirgandek go'yo.

Abdulla Avloniyning "Birinchii muallim" kitobida To'g'rilik haqida quyidagi hikoyat keltirilgan:

Bir kampirning uyida bir tup balx tuti bor edi. U daraxt nihoyatda to'g'ri o'sgan edi. Bechora kampirning shu tutdan boshqa hech narsasi yo'q edi. O'sha tut orqasidan kun o'tkazar edi. Bir kuni ul shaharning podshohi bir ayvon solmoqchi bo'lub, ustun axtarganda, kampirning tuti to'g'ri keladi. Podshoh tutni ming oltinga sotub oldi. Bechora kampir boy xotin bo'ldi. Bir kuni tutini ko'rgali bordi. Ko'rdiki, tuti Jannat kabi bir ayvon o'rtasida turibdur. Kampir tutiga qarab dedi:

Ey tutim, to'g'riliging qildi bizi davlatg'a yor,

Egri bo'lsang, san o'tun bo'lg'ay eding, man xor-zor.

To'g'rilar jannatning ayvonidadur,
O'g'rilar ranjualam konindadur[1].

Alisher Navoiy ham "Hayrat ul-abror" dostonida har bir inson o'ziga to'g'rilikni odat qilmog'i haqida so'z yuritarkan, turli narsa va hodisalarning, kundalik turmushda ishlatiladigan juda ko'p buyum va jihozlarning to'g'ri va egri xususiyatlarini solishtiradi. Masalan, biron manzilga bormoqchi bo'lsangiz, o'sha erga eltuvchi to'g'ri yo'l bo'lsa-yu, siz aylanma yo'ldan yursangiz, albatta manzilga kechroq etasiz. Sham o'zi to'g'ri bo'lgani holda, uni tikka qo'yib yondirasiz. Atrofga shu'la sochib, kishilarga uzoq vaqt yorug'lik beradi. Shuning uchun ham u kerakli narsa sifatida e'zozlanadi, ehtiyot qilinadi. Shu'laga intilgan parvona - maydagina kapalak uning atrofida aylanib, egri harakatlar qilgani uchun o'sha shu'laga urilib yonib ketadi. Sarvning qomati to'g'ri bo'lgani uchun xazon kulfatidan ofat ko'rmay, doim ko'm-ko'k. Bog'dagi toza sunbul har narsaga chirmashib o'sgani uchun egrilik uning yuzini qora qildi[2].

Yuqoridagi misollardan ko'rishimiz mumkin, Avloniy ham Navoiy kabi to'g'ri bo'lgan inson hamma vaqt baland martabalariga erishishi mumkinligini, uni parvarishlagan ota-onasiga ham rahmat olib kelishi mumkinligini ta'riflagan. To'g'rilikni ta'riflash bobida Navoiyga ergashgan, uning an'anasini davom ettirgan. Xuddi mana shunga o'xshagan misollarni biz "Ikkinchi muallim" kitobida ham ko'rishimiz mumkin. Bu kitobda ham Navoiy "Hayrat ul-abror"da keltirilgan ikki do'st hikoyatiga o'xshash hikoyani uchratishimiz mumkin:

Chin do'st
Ikki odam bir-biriga do'st bo'ldilar chunon,
Bir nafas ayrilmas erdi bir-biridan ikki jon.
Maslahat birla safar qilmoqni aylab ixtiyor,
Bo'ldilar sahro tamoshosi uchun bir kun ravon.

Yo'lda bir daryodan o'tmak to'g'ri keldi do'stlara,
O'lturub bir kemaga ketmog'da erdilar hamon.
Bir zamon to'lqun kelub ul kemani qildi xarob,
Ul iki o'rtog' yiqildilar suv uzra nogahon.

Suv yuzinda ul zamon ketmakda erdilar oqib,
Suvchilar keldilar ushlab olg'ali suvdan amon.
Ul iki do'stning birini tutsa, suvchig'a dedi:
Qo'y mani, avval borub, do'stumni qutqar beziyon.

Suvchi borub ushlasa o'rtog'ini,
Ul ham aylar do'st qutulsun deb fig'on.
Ko'rdingizmi, ey suchuk o'g'lonlarim,
Do'stlig'dan bu siza bir doston.

Avloniy qalamiga mansub "Chin do'st" hikoyasida ikki do'st bir-birini juda qadrlashini, hatto, cho'kayotgan paytda ham o'z jonini qutqarishdan oldin, do'stini "beziyon" qutqarishini aytgan. Xuddi mana shu hikoyani yozishda Abdulla Avloniy Alisher Navoiy an'anasini davom ettirgan. Har ikki hikoyatda do'stga muhabbat, sadoqatning eng yuqori pog'onalari aks ettirilgan. Do'stlik kabi buyuk tushuncha davr, vaqt tanlamasligini shu ikki hikoyadan ham anglashimiz mumkin. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostoning sakkizinchi maqolotida "Ikki vafoliq yor xususida" hikoyatini keltiradi. Unda to'rt ulus xoni Amir Temur Ko'ragon iqlimlarni bosib olar ekan, Hindiston uchun juda qattiq janglar bo'ldi. Yovlar kofir bo'lib, shahanshoh ularning barchasini qirib tashlashni buyuradilar. Har bir askar o'z xohishicha bosh kesishga kirishadi. Boshlar sellardagi toshlar kabi hamma joyni to'ldiradi. Shu mahal ikki do'st qotillarga duch keladi. Sipoh ulardan birini boshini kesayotganda, ikkinchisi "Senga bosh kerak bo'lsa, uning boshiga tegmay, mening boshimni kesa qol!" deb iltijo qila boshlaydi. Sipoh oldingi hindini qoldirib, keyingisini o'ldiray deb tig' ko'targanda, o'rtog'i qotil oyog'iga bosh qo'yib o'zini o'ldirishni tilardi. Ikki do'st o'z boshlarini oldin kestirish uchun bir-birlari bilan talashishardi. Shu hol davom etar ekan, el orasida "al-omon" ya'ni "o'ldirishni to'xtatib, qolganlarni omon qoldiringlar", degan e'lon eshutiladi.

Ey Navoiy, xudo senga shunday yor bersa,
Sen ham unga boshing bilan joningni fido qilgin[3].

Navoiy o'z asarlarida do'stga sadoqatni mana shunday tarannum qiladi, ya'ni do'stiga sadoqatli do'st o'z jonidan ko'ra do'stini ustun qo'yadi, Avloniy asarida ta'riflagan do'st ham xuddi shunday qutqarish kelganda,

birinchi o'z jonini emas, do'stini jonini qutqarish kerakligini aytishadi. Shunday qiyin vaziyatda ham u obrazlar do'stlarini qutqarishni xohlashadi.

Hazrat Mir Alisher Navoiy o'zining betakror ijodida do'stlik tushunchasiga alohida urg'u berganlar. "Xamsa" dostonining to'rtinchi dostoni bo'lmish "Sab'ai sayyor" dostonida ham do'stlik tushunchasi, do'stga sadoqatli bo'lish, o'ziga ravo ko'rganini do'stiga ham ravo ko'rish tuyg'ulari hikoyatlar zahirida yoritilib bergan. Dostonda shoh Bahromga aytilgan birinchi hikoyat, ya'ni hindistonlik musofir tomonidan qora qasrda hikoya qilingan Farrux va Axiy hikoyatini olib ko'raylik. Shaxzoda Farrux tushida ko'rgan mahvashni axtarib Halabga kelishi, uni bir bor uchratib, hushidan ayrilishi, saxovati bilan nom qozongan Axiyning g'am-anduhga cho'mib, qora palosga o'ranib iztirob chekayotgan Farruxni uchratib qolishi, uni uyiga taklif qilib mulozamat ko'rsatishi, u bilan suhbat qurib uning dardidan voqif bo'lib, Farruxning ishq tushgan go'zal o'z yori ekanligini bilib, sevgan yorini taloq qilib, do'sti Farruxga nikohlab berishi do'stlikning, oliyanoblikning eng yuqori bosqichidir. Bu do'stlik xuddi Avloniyning Chin do'st hikoyatidek, javobli do'stlik edi. Farrux nikohiga olgan go'zal yorning g'am-anduhga botib nola qilishidan bor gapni bilib oladi va Axiyning mardligiga hayratga tushadi. Ayolni o'ziga singil kabi tutadi va do'stini izlaydi. Axiy ham ishi yurishmay, Hindistonga borib qoladi. U erda ikki do'st topishadi. Farrux singlim deya Axiyning ayolini to'y-tomosho qilib o'ziga nikohlab beradi shu tariqa ularning do'stligi abadiy bo'lib, bir-birlari qo'llab-quvvatlab baxtli hayot kechiradilar[4].

Alisher Navoiy yolg'on do'st haqida ham hikoyat yozadi, unda yolg'on do'stlarni ko'rsatib, bularni do'stligi haqiqiy do'stlikdan uzoqligini aytadi. Xususan, Sab'ai Sayyor dostonida shoh Bahrom payshanba kuni sandal qasrda Muqbil va Mudbil hikoyatini Buxtardan Xovarga yo'l olgan sayohatchilardan eshitadi. Yo'lovchilar Bahromga quyidagi hikoyatini aytib beradilar: Muqbil va Mudbir do'st tutinadi. Mudbirning axmoqona gaplaridan Muqbil ko'p ozor chekar edi. Ular safarga chiqadilar. Dengizga kemaga chiqishadi, to'fon sabab kema g'arq bo'ladi. Ikkisi omon qoladi, quruqlikka chiqqach daraxt kovagidan chiqayotgan suv bo'ladi, unda suvni ichgan odam yolg'on gapirsa, yorilib o'lishi haqida yozilgan bo'ladi. Uni ikki do'st ham ichishadi. Keyin ular kemada suzib, qirg'oqqa borganlarida, Xovar shohiga duch keladilar. Mudbir o'zini savdogar do'stini esa qulim deb tanishtiradi va shu zahoti yolg'on gapirganligi sabab yorilib o'ladi. Hikoyatda o'z manfaatini ustun qo'yuvchi, yolg'onchi do'stlar qoralanadi. Xuddi mana shunday yolg'on do'stlarning qoralanishini biz Abdulla Avloniyning "Ikkinchi muallim" kitobida ham ko'rishimiz mumkin. "Yalg'on do'st" hikoyatida ikki kishi do'st bo'lib, safarga chiqadilar. Bir tog' ichida ketib borayotganda, uzoqdan bir yo'lbarsni ko'radilar, do'stlardan biri yugurib, darhol daraxtning ustiga chiqib oladi. Ikkinchisi shoshilib qolib, nima qilishini bilmay, erga cho'zilib o'likka o'xshab cho'zilib yotadi. Yo'lbars kelib hidlab-hidlab o'lik deb o'ylab qaytib ketadi. O'rtog'i daraxtdan tushib yo'lbars qulog'iga nima deganini so'raydi. Yo'ldoshi: "Oh, do'stim! Shodlig'ingda o'rtog' bo'lub, g'am vaqtingda tashlab qochadurg'on nomard kishilar ila yo'ldosh bo'lma!"-deb so'zlab ketdi, deb javob beradi. Abdulla Avloniy ham Navoiy kabi yolg'on do'stlardan uzoqroq yurishni, ulardan hech qachon yaxshilik kutib bo'lmasligini ta'kidlab o'tadi.

Har ikki adib ham ilm olish kerakligini, insonni ilm ulug'alshini aytib o'tadi. Navoiy ilm haqida quyidagi fikrlarni aytadi:

Er kishiga zeb-u ziynat hikmat va donishdur.

-deb, Ilmni har bir insonni go'zal qiladigan, unga zeb beradigan vosita sifatida ta'riflaydi. Inson mol-mulki bilan emas, donishi ya'ni ilmi bilan ulug'lanishini aytadi. Xuddi shunday fikrlarni biz Abdulla Avloniyda ham ko'rsak bo'ladi:

Shavkati inson erur ilmu adab,

E'tibor etmas anga molu nasab.

Yuqoridagidan ko'rinib turibdiki, Jadid adabiyoti vakillaridan biri bo'lmish Abdulla Avloniy ham ilm olish uni ulug'lash kerakligini, ilm bilan odob insonning shon-shuhratini oshiruvchi vosita ekanligini, mol-nasab bilan inson shavkatli bo'lmasligini ta'kidlaydi. Bunday so'zlar bilan Navoiy ham, Avloniy ham insonni ilm olishga, odobli bo'lishga undaydi. Xaloyiqni yolg'iz mana shu barcha johillik va qullikdan qutqarishini aytib o'tadi. Abdulla Avloniy yana bir asarda ilmga quyidagi ta'rif beradi:

Emish har elg'a qadri ilmu balo,

O'la ilmu maqomi baski bolo.

Kishikim ilmu fandin boxabardur,

Haloyiqqa mo'tabardur.

Tiriklikda kishikim qilsa har kor,

Aning osonlig'ina ilmu darkor.

Hamma elda, har zamonda ilmning qadri yuqoriligini, ilm va fandan xabardor shaxsni xalq qadrlashini, qaysi ishning mutaxassisi bo'lmasin ilmi inson o'z ishinings ustasi bo'lib etishishini ta'kidlaydi. Ilmga Navoiy zamonida ham, Avloniy zamonida ham, hozirda bizning zamonimizda e'tibor berilmoqda. Buning sababi barcha narsalardan yagona najot yo'li –ilm sanaladi. U insonni ulug'lovchi, insonni jamiyatda shaxs sifatida tanituvchi vosita sanaladi. Shuning uchun ham ilm har zamonda, hamma joyda urfdan qolmaydi.

Navoiy "Hayrat-ul abror" dostonining ettinchi maqoloti Qanoat bobiga bag'ishlangan. "Kim uchun qanoat bir fan, odat bo'lib xizmat qilgan ekan, bilingki, boy qilgan ham ana shu qanoat bo'lgan. Oltin-kumushlaru turli bezaklarni boylik hisoblamagin, chinakam boylik qanoat ganjidir... Shoh tama' qilsa, jig'ildonga aylansa, qanoatli darvesh podshoh bo'lg'usidir"[5].

Unda Navoiy inson qanoatli bo'lishi kerakligini, qanoatli inson nimagaki erishsa, shundan ham xursand bo'lib, hatto eng boy odam bir nimadan rohatlanamasa ham, qanoatli inson shundan rohatlanib, o'zini shohlarcha his qilishini aytib o'tgan. Xuddi mana shunday qanoat haqidagi xulosalarni biz Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" kitobida ham ko'rishimiz mumkin: "Qanoat bir xazinadirki, naqdinasi kundan-kun ortar. Bu xazinaga ega bo'lgan kishilar umrlarini shavq va rohatda kechirurlar"[6].

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, har ikki ijodkor ham qanoatga bir xil ta'rif bergan. Agar inson qanday sharoitda bo'lishidan qat'iy nazar qanoat bilan yashasa, u haqiqiy boy inson sanaladi. Agar, qanoat qilmay yashasa hatto shoh bo'lsa ham u xotirjam hayot kechirolmay, o'zining nafsiga qul bo'lib yashashini ta'kidlagan. Bunga misol sifatida Navoiy ikki do'stni keltirib, biri qanoat qilgani uchun podshoh bo'lganini, birini esa ta'ma xoksor qilganini keltirib o'tgan. Shunga o'xshash hikoyani Avloniy ijodida ham uchratishimiz mumkin. "Birinch muallim" kitobidan "Qanoat" hikoyatida bir kishining Ali va Vali ismli ikki o'g'li bo'lgan ekan. Ali qanoatli, Vali esa qanoatsiz ekan. Bir kuni otasi bolalarini sinash uchun bozordan olma olib kelib, "bolalarim keling, olma beraman",- debdi. Vali tezlik bilan kelib: "Menga hammasini bering"-debdi, Ali esa "Otajon menga bittasini bersangiz bo'ladi"-debdi. Otasi Alining qanoatiga ofarin qilib, quchog'iga olib, ikkita olma beribdi. Ammo, Valiga qanatsiz bo'lma deb adab beribdi.

Qanoat bilan qorun to'ydurursiz,
Qanoat bo'lmasa, ko'p och qolursiz.
Qanoatsiz kishi bag'rini dog'lar,
Qanoatlik kishi og'zini yog'lar.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul abror" dostonining so'z ta'rifiga bag'ishlangan bobi quyidagi satrlar bilan boshlanadi:

So'z guharig'a erur oncha sharaf-
Kim, bo'la o'lmas anga guhar sadaf.

Navoiy so'zni "gavhari noyob" sifatida ta'riflaydi. Unga, hatto, sadaf ham tenglasha olmasligini ta'kidlaydi. Yana bir joyda "Masih" kabi tiriltiruvchi xususiyatga so'z ega ekanligini ta'kidlab, hatto jon taslim qilayotgan insonni yaxshi so'z qutqarib qolishini aytadi. Xuddi mana shu fikrlarni biz Avloniy ijodida ham ko'rishimiz mumkin:

Kim izoh qilibdi husn nimasi:
Kelishgan ko'krakmi, xushbichim qomat?
Yo shahlo ko'zlarmi? Lekin goho biz
Bularning hech birin husn demaymiz.
So'z bilmas lablarni mumkinmas sevmak:
Otashsiz nigoh-u, hidsiz bir chechak!

Ajib o'xshashlik. Barkamol inson tushunchasi tamom boshqa muhit va davrda yashagan ikki buyuk shoirda deyarli bir xil talqin qilinyapti. Ikkinchi tomondan esa bunga ajablanmaslik kerak, chunki umuminsoniy g'oyalar davr va muhit bilan cheklanib qolmaydi. Tabiiyki, so'z hali o'zligicha hech narsa anglatmaydi. U muhim va kerakli ma'noni anglatgandagina ma'lum ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir adiblar masalaning bu jihatini hech qachon chetda qoldirmaganlar. So'zning foydali va mzmundor bo'lishi karligini ko'zda tutganlar. Avloniy ham so'zning inson qadr-qimmatini belgilashdagi roliga umuminsoniy qarashlardan kelib chiqib baho berdi. So'zning ma'nosiga alohida diqqat qildi. Til va so'z odobi haqidagi umuminsoniy fikrlarni davom ettirdi: "... so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lehab ko'rsatadurg'on tarozudir. Aql sohiblari sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini so'zlagan so'zidan bilurlar... Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lib, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurg'on bo'lmasa asalarilar orasida g'o'ng'illab yurgan qovoqari kabi quruq g'o'ng'illamoq, faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdir. Boshimizga keladurg'on qattiq kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun "ko'p o'yla, oz so'yla" demishlar".

Xulosa. Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jadid adabiyoti namoyandalaridan biri bo'lmish Abdulla Avloniy Navoiy asarlarini puxta o'rgangan, va unga ergashgan. Bu ergashish to'g'ridan-to'g'ri bo'lmasa-da, g'oyaviy ergashish bo'lgan. Avloniy Navoiyni o'zining ma'naviy ustoz deb bilib, uning an'alarini davom ettirgan. Biz ishimizda uning bir qisminigina misol sifatida keltirdik. Zero, bunday an'ana Avloniy ijodida serob. Avloniy Navoiy vafotidan 375 yil keyin tavallud topgan bo'lsa-da, Navoiy va Avloniy yashagan davr va muhit bir-biridan mutlaq farq qilsa-da, ularning umumiy insoniy qarashlari juda ham mushtarak. Ikki davr vakili ham xalqni avvalo o'qishini, bir-biriga sadoqatli bo'lishi, odob va axloqli bo'lishini orzu qilgan bu borada ham yaxshi, ham yomon obrazlardan misollar keltirib ommaga, insonlarga etkazishga harakat qilishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. –B. 74.

Alisher Navoiy. Sab' ai sayyor. Mukamal asarlar to'plami. 20 jildlik. –T.: Fan, 1992. 10-jild.

Abdulla Avloniy. Toshkent tongi. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979

Abdulla Avloniy “Turkiy Guliston yoxud axloq” Toshkent, “Ma'naviyat” 1992-yil.

Adabiyot (Majmua) Akademik litseylarning uchinchi bosqich o'quvchilari uchun. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent-2010.

S. Hasanov Navoiyning etti tuhfası.-T.: Adabiyot va san'at, 1991.

M. Muhiddinov Nurli qalblar gulashani.-T.: Fan, 2007.

N. Rasulova Alisher Navoiyning “Sab' ai sayyor” dostonida do'st timsolining yaratilishi. Oriental Renaissance: Innovativa, educational, natural and social sciences, Volume 1, November 2021.

Xurramov Mansur, Pardayeva Mohinur Abdulla Avloniyning “Birinchı muallım”, “Ikkinchi muallım” asarlarida tarbiya masalasi. International Consortium on Academic, Trends on Education and Science -2021.

Yo'ldosheva Mohidil Sobirjon qizi “Abdulla Avloniy chin ma'noda muallım”. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS) -2022

SUBORDINATE DEVICES OF STRUCTURAL SEMANTIC CONVERTING OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS (ON THE BASE OF ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES)

Amriddinova Nazira Shamsidinovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. The article dwells on comparison of differences and similarities between proverbs, sayings, idioms and phraseological units. The semantic converting of the phraseological units with the help of subordinate devices is also illustrated on the examples of English and Tajik phraseological units.

Key words: idiom, phraseological unit, proverb, saying, subordinate device, aphorism, agglutination, lexical structure, lexical stability.

Introduction: The modern comparative linguistics is an indispensable instrument for producing the structure and peculiarities of phraseological formations. This scientific sphere takes a certain position not only in general, but in Tajik linguistics as well. Comparative-typological researches of phraseological units (PhU) in English and Tajik languages have great importance for the development of phraseology as a scientific sphere in modern linguistics. At first, researchers considered proverbs and sayings to be phraseological units. But later V.V. Vinogradov also changed his opinion by saying: “Proverbs and sayings have the structure of the sentence and cannot be considered as word equivalents” [4, 131]. But in general, proverbs, sayings and phraseologisms have figurative meaning.

Materials and Methods: However, many scientists argue on this issue saying that proverbs and sayings take a special niche in phraseology which is proved by phraseological features of proverbs and sayings:

stability of lexical structure;

Phraseological word-combinations Wolf in sheep’s clothing – Гург дар чоман (либос) меш are equivalents; and their key words гург – меш, wolf – sheep are stable.

Allegorical specifics and stability of meanings;

He said, “He hath no care but for (the loss of) viands: silence, then, is the best answer to a fool” [3, 213].

Дер ояду шер ояд, Кам бошаду хуб бошад, Ҷавоби аҳмак сукут аст.

F. Zulfigarova in her scientific research devoted to the study of idiomatic expressions, reckons the inclusion of proverbs and sayings into phraseology as they have many common features with the varieties of PhU.

However, at the same time, the author points at the distinctive peculiarities of idioms in comparison with proverbs and sayings:

a) idioms can be substituted by a word-equivalent, used in a direct meaning, but proverbs cannot have such kind of substitution; idiomatic word-combination a cold day in hell has the meaning, never – ҳеч гоҳ, no away – бе ҳеч вачҳ, can be translated and its synonym is when donkeys fly (when pigs fly) – вақте ки харҳо парвоз мекунанд (вақте ки хукҳо парвоз мекунанд): Don’t you want to call him? “When donkeys fly!” It’ll be a cold day in hell before I see her again.

b) idioms can be formed as the sentences or infinitive word-combinations, whereas proverbs and sayings are not used in the infinitive-form.

But some elements as well as other phraseological units can be changed. As the result we watch lexical-structural variety of the proverbs and sayings: Ман аз осиеб омадаму ту меғӯй дӯл холӣ аст. Агар бинӣ набошад, чашм чашма кофта меҳӯрад [10, 125].

Let us consider some ways of semantic converting of phraseological units with the help of subordinate devices.

Results: Agglutination in the sphere of phraseology. Agglutination is one of the means of phraseological derivation. Phraseological derivation is one of the brightest devices of transformation of phraseological unit (PhU). This kind of transformation can also be seen in the literary works in Tajik language. The device of agglutination was used by S. Ulug-zade in the novel “Восеъ”, Sorbon in the novels “Шарифа”, “Туграл”.

Let us consider the example from “Восеъ” by Ulug-zade: Одамони доруға омада ба ӯ дарафтиданд. Дастбагиребонӣ, занозанӣ ба амал омад. Нозим мушт мекуфт ва калла мезад, ҳеч таслим намешуд [12, 215].

Basic phraseological unit “дастбагиребон шудан” means “to quarrel, argue”, and during the transformation of PhU the structure is changed, all the components of the PhU are joined together. Besides, verbal PhU which means “to quarrel, argue” turns into noun. Phraseological unit “дастбагиребон шудан” in the following example is transformed in this way: Оё зарур буд, ки ӯ, Восеъ бо он нобакор дастбагиребон шавад? “Шояд ки за-

рур набуд, аммо, аз тарафи дигар, дастбагиребон нашудани ман мумкин ҳам набуд. Охир, он лаънатӣ ба чони ҳамма расонд, ба ҳамма ба ҳарду калон сагворӣ мечакад, ҳамаро мегазад!"...[12, 21] From usual phraseologism "даст ба гиребон шудан", we can see the appearance of occasional word дастбагиребон, which means "quarreling".

There is also another example of agglutination: Одамони Восеъ чун асбобу ускунаи лозима надоштанд ва дар он шароити бесарусомониҳо тақопӯҳо лозим будани асбобу ускуна ба хотирашон нарасида буд, бо дасти ҳолӣ ҳар қадар кӯшиш кунанд ҳам, дари маҳками оҳанкӯби зиндонро кушода ёшикаста натавонистанд ва он гоҳ ба кӯчонидани дар зӯр заданд [12, 334].

Usual phraseological unit "сару сомониҳо" means "relax, have a rest". While transformation by the agglutination device towards usual PhU, there is an addition of prefix "бе-", which changes the meaning of the phraseologism. Occasional word бесарусомониҳо means "mess". The use of occasional lexeme helps author characterize location.

Undoubtedly, this example shows that while transformation by agglutination device, there is new occasional word.

There are also examples of modification of PhU by agglutination device: Аноргул Ризоро аз барои ҷаққонӣ ва корбудкуниаш дӯст медошт ва то тавонишонаш бо вай муомилаи нағз мекард; дар дилаш аз шавҳараш мамнун буд, ки вай ин дастёрии бадаступочаро ба дарди худ овард [12, 197].

Occasional word is formed on the basis of the usual PhU "бо дасту поча будан", which means "to be able". Such connection characterizes positive features of one of the heroes from the novel "Восеъ", Rizo.

Let us see the example of modification by agglutination device in the novel "Tugral" by Sorbon: Чунон ки ба лонаи мӯрчагон об рехта бошанд, масҷоҳиён косақучомонам шуданд [11, 388].

The saying коса қучо монам шудан is transformed in this example with the meaning of "not to know his own place".

Ҳилолиро сангсор карданд, Салмонро ба зиндон андохтанд... ва лак андар лак чунин ҳукму қатлҳои худобехарона! [11, 425]

The saying аз худо беҳабар будан is also transformed with the meaning "to be unfair, to act dishonestly".

The same occasionalism can also be met in the following example: Инсонанд... Дунёбоҳабаранд... Бобои Наврӯз гузаштанд. Накибхон Туғрал ҳар гоҳ, ки ба Самарқанд рафта оянд, хабари тоза меоранд аз аҳволи амири Бухорову Оқпошшо... [11, 11].

Transformation by agglutination device shows positive attitude of one of the heroes towards protagonist of the novel Nakibkhon Tugral. In the analyzed example "дунёбоҳабар" means "to be aware".

Аҷаб он аст, ки амини деҳ на мурад ва на сиҳат шавад; на фалачиаш маълум, на саръиаш ва на ақл-бохтагииаш [11, 108].

In the demonstrated example, we see the modification of verbal phraseological unit ақли қасе бохтан with the meaning of "absent-minded".

Discussion: The reasons of modification of phraseological units are the intension of the authors to overcome traditional forms and use fresh, unexpected means, devices and the ways of transition of the idea. Agglutination device is mostly used by Tajik authors and leads to the structural change, but not the semantic one.

Authorial aphorisms, based on phraseological units. Aphorisms – are ready formulations of human's experience, life wisdom, character and positions, expression of admire and irony, laughter, sadness, jokes, etc. This is a golden fund of world and national culture. One of the ways of creations of aphorisms is authorial aphorisms, created on the base of phraseological units. For example, E. L. Voynich in the novel "The Gadfly" uses this device while creating aphorisms in order to show the matters of evil and good, truth and lie. Let us see the bright example from this work: "Ah! But I have . life would be unendurable without quarrels. A good quarrel is the salt of the earth; it is better than the variety show!" [192, 158]. = Мумкин, аммо ман меҳоҳам. Зиндагонии бечанҷолу кашмакаш ба дил мезанад. Кашмакаши дуруст намаки замин аст. Ин аз тамошои сирк хубтар аст [180, 152].

The main hero of the novel was a member of anti-government party. During the weekly meetings he always insisted on his own position, argued with other members by proving his being right. E.L. Voynich creates aphorism from usual phraseologism "the salt of the earth". The creation of aphorism from usual phraseologism describes the following situation: quarrel is the main part of the main hero's life as he considers life to be uninteresting without quarrels.

Let us see another authorial aphorism in the novel by E.L. Voynich: There are very few young men who will

give much trouble if proper consideration and respect for their personality are shown to them. But, of course, the most docile horse will kick if you are always jerking at the rein [4, 54]. = Агар ба ҷавонон эҳтироми муайяне зоҳир кунем, онҳо калонҳоро хеле кам ташвиш медиҳанд. Аммо агар ҷилавро дам ба дам кашидан гиред, ҳар кадом аспи ром ҳам найрангҳои тоза эҷод мекунад [6, 39].

While translating into Tajik, translator uses word by word translation and all the components of the transformed phraseological unit are shown in the translation.

Authorial aphorism is formed from usual phraseological unit “docile horse” with the meaning of “a quiet person”.

For example, Kunin includes into phraseology only those English proverbs and sayings, the meaning of components of which either partially or fully reinterpreted. There are proverbs where all the components keep their meanings: Better late than never; All is well that ends well [Oxford, 2004, 21]. And they refer to the formation of non-phraseological character. As the result some proverbs are regarded as PhU, others are excluded from phraseology.

We have to mention that some researchers who include proverbs and sayings into phraseology, distinguish some difference and specifics which draw them together:

1) Proverbs and sayings as well as phraseologisms reflect life situations and other moments on their own.

The fish always stinks from the head downwards [Oxford, 2004, 113] – Моҳӣ аз сар мегандад; Об аз сар лой [8, 240].

2) Sometimes proverbs and sayings are synonymous and monosemantic to stable phrases.

Look before you leap [Oxford, 2004, 186] – Ба кӯрпаат нигоҳ карда по дароз кун! (proverb) [8, 107]; ба кӯрпа нигоҳ карда по дароз кардан (phraseological unit).

Such phrases with monosemantic meaning are used in the form of proverbs and sayings:

Оқилонро як ишорат бас бувад,

Ошиқонро ташнагӣ з-он кай равад.

For men of reason a single indication is enough, (but) how should the thirst (longing) of lovers be removed thereby? [3, 213], - ба оқил як ишорат (phraseological unit) – Оқилро як ишорат бас аст (proverb) is the equivalent for the proverb Доно ба ишораи абру кор кунад, нодон ба захми ҷавгон [13, 80]. A word is enough for the wise [Oxford, 2004, 339].

Conclusion: The given examples show that a certain part of phraseological units can be used as proverbs and sayings. However, it does not mean that phraseologisms, proverbs and sayings are the same notions. The value of this kind of phrases is in their producing homogeneous distinct events and parallels of phraseologisms towards proverbs and sayings.

If we pay attention to the grammatical structure of phraseological units, we will notice their resemblance to word-combinations, and sometimes to proverbs and sayings.

The basic characteristic features of phraseological units are the importance of their use according their meaning, stability of lexical structure, syntactic relations and ready-language-units. These features are considered to be constant for every phraseological unit.

Literature:

1. Amriddinova N. Sh. Extra-linguistic reasons for semantic variation of phraseologisms. Theoretical and applied science, Philadelphia, USA, volume 101. 2021. – P. 652-653

2. Hornby A. Oxford advanced learner's dictionary / A. Hornby. – Oxford University press, 1989. – 1580 p.

3. The Mathnawi of Rumi, Jalaluddin. Volume 2. Translation and commentary by Reynold A. Nicholson. – London, 1968. – 365 p.

4. Voynich, E.L. Gadfly / E.L. Voynich. – USA, H. Holt, 1897. – 373 p.

5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи / М., 1963. – 253 с.

6. Войнич Э.Л. Гурмагас / тарҷумаи Улуғзода С. – Душанбе: Маориф, 1982. – 320 с.

7. Игболов О.Ш. Лексико-семантический анализ особенностей пословиц и поговорок в таджикском и английском языках (на материале «Маснави ма’нави» Джалоуддина Руми). Дисс...кан.фил.наук, Душанбе, 2017. – 166 с.

8. Калонтаров Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии с русскими. (Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ ва аналогияи русии онҳо) / Я.И. Калонтаров. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 534 с.

9. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. – М., 1984. – 942 с.

10. Сайфитдинова М.Р. Стилистическое функционирование фразеологических средств в художественных произведениях (на материале таджикского и английского языков). Дисс...кан.фил.наук Худжанд, 2019. – 160 с.

11. Сорбон. Кулӣёт. Чилди VI / Сорбон. – Душанбе: “Эҷод”, 2009. – 432 с.

12. Улуғзода С. Восеъ / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 368 с.

13. Фозилов М. Гулчини зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикию форсӣ / Муллоҷон Фозилов. – Душанбе: Дониш, 1976. – 374 с.

ЛИСОНИЙ КОРПУСЛАР ТАСНИФИДА ДИАХРОНИК КОРПУСЛАРНИНГ ЎРНИ

Атабоев Нозимжон Бобожон ўғли

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент БухДУ Хорижий тиллар факультети декани

Аннотация. Дунёда лисоний тадқиқотлар сифати статистик таҳлилларга асосланар экан, соҳада тил корпусларини яратиш амалиётининг самарали натижаси матн таҳлили жараёнида сарфланадиган вақтнинг тежалишига имкон яратади. Ушбу мақола ўзининг олдига тил корпусларини таснифлашга доир қўлаб илмий қарашларни таҳлил қилиш орқали бу борадаги назарияни ишлаб чиқиш ва таснифлашга оид янги ёндашувни таклиф этишни ммақсад қилиб олган.

Калит сўзлар: корпус лингвистикаси, тасниф, корпус, диахроник корпус

THE PLACE OF DIACHRONIC CORPUS IN THE CLASSIFICATION OF LANGUAGE CORPORA

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li

Doctor of philosophy (PhD) in philology, associate professor, Dean of the Faculty of Foreign Languages of BukhSU

Abstract. Since the quality of linguistic research in the world is based on statistical analysis, the effective result of the practice of creating language corpora in the field allows saving the time spent in the process of text analysis. This article aims to propose a new approach to theorizing and classifying linguistic corpora by analyzing several scientific approaches to the classification of language corpora.

Key words: Corpus linguistics, classification, corpus, diachronic corpus.

МЕСТО ДИАХРОНИЧЕСКОГО КОРПУСА В КЛАССИФИКАЦИИ ЯЗЫКОВЫХ КОРПОРА

Атабоев Нозимжон Бобожон ўғли

Кандидат наук (PhD) по филологии, доцент, Декан факультета иностранных языков БухГУ

Аннотация. Поскольку качество лингвистических исследований в мире основано на статистическом анализе, эффективный результат практики создания языковых корпусов в полевых условиях позволяет сэкономить время, затрачиваемое на процесс анализа текста. Целью данной статьи является предложить новый подход к теоретизированию и классификации языковых корпусов путем анализа нескольких научных подходов к классификации языковых корпусов.

Ключевые слова: Корпусная лингвистика, классификация, корпус, диахронический корпус.

Кириш. Корпуснинг таснифланиши қайси мақсадларда қўлланилиши ва ундан қандай натижа кутиш мумкинлиги тўғрисидаги назарияларни ҳам кўриб чиқишга ундайди. Зеро, корпус таҳлилларининг аҳамиятини англаш орқали унинг аниқ турларини кўрсатиш бир қадар осонлашади. Н. Владимовнинг фикрича, корпус таҳлилларни ўтказишни ният қилган ҳар қандай тадқиқотчи жараённинг қуйидаги тартибда боришига эътибор бериши зарур [13; С. 26]: а) киритилган сўз ёки сўз бирикмасини корпусда кидирувга бериш; б) алоҳида майдонда сўзнинг семантик майдонини ҳисобга олган ҳолда кидирув натижаларини кўрсатиш; в) сўзларнинг корпусда қўлланилганлик частотасини чиқариш; г) аниқ параметрлар асосида кидирув натижаларини тартиблаш. Лингвистик тадқиқотларда лисоний корпуслардан қўлаб мақсадларда фойдаланишади. Хусусан, С. Вадяев корпус таҳлиллари қуйидаги вазифаларга ечим топишга қаратилганини таъкидлаган [12; С. 28]:

- 1) сўзларнинг маъносини аниқлаш;
- 2) ўзаро зиддиятли сўз формалари ва қурилмаларининг қўлланилиши бўйича частоталарни кўрсатиш;
- 3) синтактик моделлар яратиш;
- 4) частотали луғат тузиш;
- 5) стилистик бирликлар тадқиқи.

Бу жараёнларнинг барчаси жуда тез фурсатларда компьютер программалари ёрдамида амалга оширилади. Конкордансда кидирув натижалари қисқа вақт оралиғида кечади. Ушбу тезкорлик корпус фойдаланувчига (асосан таржимонларга) ўзларига керак бўлган сўз ёки иборани тез ва осон топиш имконини беради.

Асосий қисм.

Илк корпус таснифи сифатида корпуснинг автоматлаштирилганлиги ёки йўқлигидан келиб чиқилса, Ч. Мейер Pre-electronic corpora – пре-электрон корпуслар терминини ишлатиб, улар сирасига компьютер эрасига яратилган корпусларни мисол қилиб киритиш мумкинлигини айтган (Бровн корпусига яратилган корпуслар) [9]. Бугунги кунда яратилаётган корпуслар эса electronic corpora – электрон корпуслар сифатида таърифланади. Корпусларни тўлиқ-автомат ва ярим-автомат жараёни турларга бўлиш мумкин, чунки корпуслар таркибига киритиладиган лисоний бирликларни теглаш жараёни бугунги кунда икки усулда ташкил этилади.

Биринчи усулда матн таркиби тўлиқ автоматлаштирилган тартибда тегланади. Масалан Sketch Engine муҳитида яратиладиган лисоний корпуслар фақат матнларни киритиш орқали амалга оширилади, бунда тил ва Н-грам дастури танланиши етарли. Баъзи корпусларда эса автоматлаштирилган теглаш жараёни тузувчилар томонидан қўлда бошқатдан кўриб чиқилади.

В.П. Захаров очик фойдаланиш имкониятининг йўқлиги боисбаъзи инглиз тили корпусларини «ёпиқ» корпус сифатида эътироф этади. Бундан келиб чиқадики, корпуслар очик фойдаланишда бўлса, улар «очик» корпус сифатида таснифланиши мумкин [15].

Кейинги талқин М. Davies томонидан таклиф этилган бўлиб, унда корпусларни микдорий ҳажмига кўра таснифлаш таклиф этилган. Улар сирасига қуйидагиларни киритган [5]:

1. Кичик ҳажми: 1-5 миллион сўзли, илк-авлод корпуслари киради. Мисол, Brown Corpus (ва «Бровн туркуми»га кирувчи LOB, Frown ва FLOB кабилар).

2. Ўрта ҳажми: иккинчи авлод, жанрига кўра тартибга солинган корпуслар киради. Мисол, 100 миллион сўзли British National Corpus.

3. Каттароқ ҳажми: замонавий, жанр жиҳатдан тартибга солинган корпуслар. Масалан, 450 миллион сўзли Corpus of contemporary American English (COCA).

4. Катта матн архиви: Lexis-Nexis.

5. Ўрта катта ҳажми: Google Books.

6. The Web – кўринишидаги бутун қидирув тизимини ўз ичига оладиган корпус каби. Масалан, Google-based searches.

7. Интернет тармоғи ҳажмидаги корпора: Sketch Engine.

8. Google Books учун кенгайтирилган интерфейс: google-books.byu.edu.

Корпусларни ҳажмига кўра таснифлаш ва қарор қилишни нисбий ёндашув сифатида хулосалаш мумкин. Чунки 1996 йилда Ж. Свартвик [11], 2000 йилда Л. Бурнард [3] BNCни жуда катта корпус дея баҳолашади. М. Девиснинг таснифида эса (2015 йил) BNC ўрта ҳажми корпус сифатида зикр этилган. Бугунги кунда миллиардлаб сўзли матний бирликларни ўз ичига олган корпусларнинг яратилаётгани сир эмас, албатта, бу тасниф ҳам кейинги ўн йилликда яна ўзгаришига ишончимиз комил.

Корпусларни таснифлаш мақсадида уларни махсус принципларга асосланиши зарурлиги сабабли, бир неча олимлар ўз қарашларини қуйидагича таъкидлашган:

сўзловчи нуқтаи назаридан: шева, ижтимоий иқтисодий келиб чиқиши, ёш, жинс, таълим ва бошқа факторлар [8];

мулоқот мақсадига кўра: матн тури, функционал фарқланиш, рўйхатнинг шаклланишига кўра ва бошқалар [2];

корпуснинг мақсадига кўра: умумий, махсус, ўрганувчи, педагогик, тарихий, параллел, қиёслаш ва кузатув кабилар [1];

мулоқот турига кўра: сўзлашув, ёзма, компьютер [10].

К. Кеннеди корпусларни қуйидагича таснифлайди [7]:

1. Умумий корпора ва махсус корпус (масалан, BNC = British National Corpus ва Bank of English) бутун тилни ёки суб-тилни ифода этади.

2. Тарихий ва замонавий корпуслар (масалан, Helsinki Corpus ва ARCHER) тилнинг тарихий ёки замонавий ҳолатини ифода этишига кўра белгиланади.

3. Худудий корпус ва турли худудларнинг корпуси (масалан, WCNZE = Wellington Corpus of Written New Zealand English) муайян бир худуднинг тил хусусиятларини ифода этишга қаратилган корпуслар тушунилади.

4. Ўрганувчи корпуси ва тил соҳиби корпуси (масалан, ICLE = International Corpus of Learner English) тил ўрганувчилар ёки тил соҳиблари томонидан қўлланилган тил бирликларининг йиғиндиси; кўп тилли ва бир тилли корпуслар (масалан, COCA – бир тилли) бир ёки бир неча тиллардан ташкил топган корпусларни киритиш мумкин; сўзлашув ва аралаш корпуслар (масалан, LLC = London-Lund Corpus of Spoken English) тилнинг бир ёки бир неча ҳолатини кўрсатиш учун қўлланилади.

И.Ф. Ганиева корпусларни репрезентативлик ва матнлар танловига кўра иккига бўлишни таклиф этади: а) бутун тилни қамраган корпус – тилнинг барча нутқ бирликларини ифода этиш учун яратилади [14]. Мисол, British National Corpus (<http://thetis.bl.uk>), Mannheim corpus of German language (<http://corpora.ids-mannheim.de/~cosmas>), Russian National Corpus (<http://ruscorpora.ru>); б) режалаштирилган корпуслар – жамиятнинг муайян гуруҳини акс эттирувчи матнлар жамланмасига айтилади. Бундай корпуслар махсус мақсадларга кўра йиғилган корпуслар сирасига киради.

Ж. Беннет [1] ҳам юқорида айтиб ўтилганидек, корпусларнинг таснифланишига ўз қарашларини билдириб ўтган, шулардан икkitаси бошқалардан фарқ қилади: 1) ўрганувчилар корпуси – тил ўрганувчилари томонидан қўлланилган лисоний бирликлардан ташкил топган матнлар йиғиндиси; 2) педагоглар корпуси – дарс жараёнини шакллантиришда ўқитувчилар томонидан қўлланиладиган лисоний бирликларни таркибига олган корпуслар тушунилади, улар ўз ичига дарсликлар ҳамда ўқитувчи нутқ бирликларини олиши мумкин.

Н. Даш «Корпус тилшунослиги: умумий кириш» [4] китобида «схема» деб номланган мезонларга мувофиқ корпусга тасниф берган. Бу тасниф бугунги кунда бошқа таснифларга нисбатан аниқроқ шаклда ифода этилган, яъни ушбу схема, имкон қадар аниқ ажратилган тоифалар билан корпусни таснифлашнинг оқилона усулини таклиф қилди. Бундан ташқари, корпус, суб-корпус ва уларнинг таркибий қисмларига таснифлашнинг турли мезонлари қўлланилган. Мисол учун, ташқи ва ички объектлар, жумладан, тил мезонлари қўлланилади. Кўриниб турибдики, ташқи мезонлар асосан корпуснинг объектлари, иштироки, ижтимоий жойлашуви, тилнинг коммуникатив функцияси ва бошқалар билан боғлиқ бўлган матн типологиясидан ажралиб туради. Бу масалаларни ҳисобга олган ҳолда Н. Даш корпусни кенг схемалаштирилган ҳолда таснифлайди, турларни қуйидагича мезонларга кўра беришни таклиф этади: матн жанри, базанинг хусусиятлари, матн тури, дизайн мақсади ва қўллаш хусусиятлари.

1.1-жадвал

Н.Даш таснифи

Корпусларни таснифлаш усуллари				
Матн жанри	Базанинг хусусиятлари	Матн тури	Дизайн мақсади	Қўллашнинг хусусияти
Сўзлашу в корпуси	Умумий корпус	Бир тилли корпус	Изоҳсиз корпус	Таржима корпус
	Махсус корпус			Қўш корпус
Нутқ корпуси	Суб тил корпуси	Икки тилли корпус		Изоҳли корпус
	Намунавий корпус		Ҳаволали корпус	
Ёзма корпус	Адабий корпус	Қўп тилли корпус	Қиёсланадиган корпус	
	Мониторкорпус		Кенг имкониятли корпус	

С. Вадяев корпусларнинг яратилиш принциплари тўғридан-тўғри уларнинг амалий татбикига боғлиқлигини айтиб ўтади [12]. Шу ўринда унинг бу фикрини асословчи С. Хьюстоннинг таснифини келтириш ўринлидир [6]:

1. Махсус корпус (specialised corpus) — фақат бир турдаги матн турларини ўз ичига олган корпуслар тушунилади (масалан, газета материаллари, илмий мақолалар, маъруза матнлари ва ҳ.к.). Унинг мақсади танлаб олинган матн турларининг лингвистик хусусиятларини очишга қаратилган бўлиб, тадқиқотчилар ўзлари изланиш олиб бораётган соҳа тил хусусиятларини аниқлаш учун махсус корпуслар яратишади. Бу типга мансуб таниқли корпуслар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин: Британия дискурс корпуси CANCODE (Cambridge and Nottingham Corpus of Discourse in English), 5 миллион сўз ҳажмидаги норасмий сўзлашув улубига хос матнлардан ташкил топган, Академик услубдаги Инглиз тили Мичиган корпуси MICASE (Michigan Corpus of Academic Spoken English).

2. Умумий корпус (general corpus) тилнинг турли услубларидаги матнларни ўз ичига олади. Бу турдаги корпуслар аниқ бир соҳага тегишли муаммога ечим топиш учун корпуслар яратиш эмас, балки турли хилдаги матнларни йиғиш орқали уларни умумлаштириб, тилнинг ифодасини акслантириш учун қўлланилади. Бу турдаги корпуслар сирасига Bank of English (400 млн. с.) ва COCA (Corpus Of Contemporary American English) ларни киритиш мумкин.

3. Қиёсий корпус (comparable corpus) ўз ичига икки ёки ундан ортиқ турли тилли ёки турли тил вариантли суб-корпусларни қамраб олади. Бунда ҳар бир суб-корпус ўзаро мутаносиб категориялар асосида шакллантирилиши талаб этилади. Масалан, ICE (International Corpus of English), ҳар бир инглиз тили вариантдан 1 миллион сўзли матнларни ўз таркибига киритган.

4. Параллел корпус (parallel corpus) ҳам таркибан бир неча суб-корпуслардан ташкил топади. Фарқли томони унда матнларнинг аниқ иккинчи ёки кейинги тиллардаги таржимаси киритилиши шарт. Параллел корпуслар таржимонлар томонидан кенг қўлланилиб, ўзаро тиллараро тушунчаларнинг эквивалентини топиш имконини беради.

5. Ўрганувчи корпуси (learner corpus) ўзида тил ўрганувчилар ва тил соҳиблари томонидан қўлланилган нутқ бирликларини акс эттиради. Ушбу турдаги корпуслар тил ўрганувчилар оқсайдиган ўринларни аниқлаб, тил соҳибларининг нутқ фаолияти билан солиштириш имконини беради. Масалан, Инглиз тилининг халқаро

ўрганувчи корпуси ICLE (International Corpus of Learner English). Ҳар бири 20000 сўздан иборат кичик корпусларни ўз ичига олган инглиз тили ўрганувчилари томонидан ёзилган иншоларни ҳар хил давлатлар кесимида киритиб борилади.

6. Педагог корпуси (pedagogic corpus) – чет тилларни ўқитиш жараёнида қўлланиладиган лисоний бирликларни ўз ичига олган матнлар тўплами. Бундай корпус таркибига ўқув қўлланма ва материаллар кирилиши мумкин.

7. Тарихий / диахроник корпус (historical / diachronic corpus) тил тарихидаги ҳар хил даврларни ўзида акслантирадиган матн birlikларидан ташкил топади. Тиллар ривожини тадқиқотида қўл келади. Масалан, Инглиз тилининг Хельсинский корпуси (Helsinki Corpus), 700 йилдан то 1700 йиллар оралиғида яратилган матнларни ўз ичига олган (1,5 млн. С.).

8. Кузатув корпуси (monitor corpus) тилда содир бўлаётган ўзгаришларни ўрганиш учун қўлланилади. Ҳар хил вақт оралиғида яратилган лисоний birlikлар корпус таркибига давомли қўшиб борилади.

Н. Даш ва С. Хюстонларнинг таснифлари тўлиқроқ қамров доирасига эга эканлигини кўриш мумкин. Юқорида эслатиб ўтилган корпус таснифлари турли нуқтаи назарларга асосланганлиги сабабли бир корпус айна пайтда бир турга ёки бир неча турга мансуб бўлиши мумкин. Масалан, СОСА (тадқиқот объектимиз) бир тилли, умумий, замонавий, ҳаволали, турли ҳудудларни акс эттирувчи (АҚШ таркибидаги штатлар назарда тутиляпти), бутун тилни қамраган ва ҳ.к. турларга мансуб бўлиши мумкин. Бу эса унга қайси ёндашув асосида қаралишига боғлиқ.

Маълум маънода корпусларни қўллаш мумкин бўлган соҳаларга кўра уларни туркумлаш назарияси шартли равишда якуний шаклга келтирилди ва унда мавжуд терминлардан фойдаланилди. Лисоний корпусларни қўллаш мумкин бўлган соҳалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: А) таржима амалиёти ва чоғиштирма лингвистика: махсус/ умумий корпус; қиёсий корпус; бир/кўп тилли корпус; оғзаки/ёзма корпус; Параллел корпус ва ҳ.к. Б) лексикография: махсус/умумий корпус; ҳаволали корпус; оғзаки/ёзма корпус; қўш корпус; бир/кўп тилли корпус ва ҳ.к. В) адабиёт назариясида: параллел корпус; муаллифлик корпуси; адабий корпус ва ҳ.к. Г) лингводидактика ва тилларни ўқитиш: махсус/ умумий корпус; ўрганувчи/ педагог корпуси; кузатув корпуси; оғзаки/ёзма корпус ва ҳ.к. Д) этимология ва тил тарихи тадқиқи: махсус/ умумий корпус; тарихий/замонавий; кузатув корпуси; ҳудудий корпус ва ҳ.к. Бу рўйхатни ҳам фойдаланувчи қўллаши мумкин бўлган барча тил хусусидаги назарий ва амалий тадқиқотларда аҳамиятли бўлган корпуслар ва соҳалар билан қаторда давом эттириш мумкин.

Хулоса. Корпус таснифи буйича олиб борилган ишлар қўламини ва қамрови кенг бўлиб, юқоридаги фикр-мулоҳазаларни рад этмаган ҳолда, корпус турларини якуний қолипга солиб бўлмайди, дея хулосалаш ўринли. Чунки корпус тури корпус тузувчининг прагматик мақсадидан келиб чиқиб шаклланади, унинг дизайн ҳамда структураси ҳам айнан тадқиқот вазифаларидан келиб чиқиб яратилади. Шу аснода янги корпус ўзи билан янгича тур ва таснифлаш тамойилини ҳам олиб келиши мумкин. Бу эса мукамал корпус таснифини ишлаб чиқишга тўсқинлик қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Bennett G.R. Using Corpora in the Language Learning Classroom: Corpus Linguistics for Teachers. – Michigan: ELT, 2010. – 134 p. Available at: <http://www.press.umich.edu/titleDetailDesc.do?id=371534>
2. Biber D. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use / D. Biber, S. Conrad, R. Reppen. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 300 p.
3. Burnard L. Reference Guide for the British National Corpus – World Edition, 2000. – 331 p.
4. Dash N.S. Corpus Linguistics: A General Introduction. – CHIL, Mysore. 2010. – 1-11 pp.
5. Davies M. Corpora: An Introduction // English Corpus Linguistics edited by D. Biber and R. Reppen. UK. – 2015. – P. 11.
6. Hunston S. Corpora in Applied Linguistics – Cambridge University Press, 2002. – P 14-16.
7. Kennedy C., Tiziana M. An evaluation of intermediate students' approaches to corpus investigation // Language learning and technology 5(3), – 77-90 pp. URL: <http://www.llt.msu.edu/vol5num3/kennedy/>
8. Labov W. The anatomy of style-shifting. In P. Eckert y J. R. Rickford (Eds), Style and Sociolinguistic Variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 85-108 pp.
9. Meyer C.F. Pre-Electronic Corpora // Corpus Linguistics: International Handbook. Volume 1. 2008. – P 1.
10. Siekmeyer A. Strukturelle Kategorien des sprachlichen Ausbaus bei Jugendlichen mit Deutsch als Erstsprache und Deutsch als Zweitsprache. – Universität Saarbrücken dissertation. – 2011.
11. Svartvik J. Using Corpora For Language Research edited by Jenny Thomas and Mick Short. – London and New York: Longman, 1996. – P 9.
12. Вадяев С.Е. Лингвистические принципы построения и Использование корпуса текстов для Исследования официально-делового стиля Современного немецкого языка (на материале электронного корпуса «DER») диссер... для кандидата филологических наук. – Самара. 2005. – С 29.
13. Владимов Н.В. Корпусный подход к решению переводческий проблем (на материале английского и русского языках). Дис. ...канд. филол. наук. – Москва: РГБ, 2005. – С 26.
14. Ганиева И.Ф. «Об использовании корпусов в лингвистических исследованиях» // Филология и искусствоведение. – Россия: БГУ, 2007, Т.12, №4, 104-106 ст.
15. Захаров В. П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие / Захаров В. П. – СПб, 2005. – 48 с. – Режим доступа: <http://download.yandex.ru/class/zakharov/plan.pdf>

BADIIY ASAR TAHLILI HAQIDA

Hasanova Malika G'ofir qizi,
O'zbekiston Milliy universiteti Filologiya va tillarni o'qitish fakulteti talabasi

Ilmiy rahbari – f.f.b.f.d. (PhD) U.Ametova

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy asar tahlili haqida ma'lumotlar, uning mazmun-mohiyati, badiiy asar tahlilida aynan nimalarga, qaysi jihatlar e'tibor berish zarurligi borasida fikr-mulohazalar bayon qilingan. Namunalar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar tahlili, adabiy tahlil, muallif, kitobxon, g'oya, sarlavha, lingvistik

ОБ АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Хасанова Малика Гофур кизи,
Студент факультета филологии и языкознания Национального университета Узбекистана

Научный руководитель – Ф.ф.ф.д. (PhD) У.Аметова

Аннотация. В данной статье изложены сведения об анализе художественного произведения, его содержания, размышлениях о том, на что именно, на какие аспекты необходимо обратить внимание при анализе художественного произведения. Показаны образцы.

Ключевые слова: анализ художественного произведения, литературный анализ, автор, читатель, идея, название, лингвистический

ON THE ANALYSIS OF A WORK OF ART

Khasanova Malika Gofur khizi,
Student of the Faculty of Philology and Linguistics of the National University of Uzbekistan

Scientific supervisor - F.A.I.A.V. (PhD) U.Ametova

Annotation. This article provides information about the analysis of a work of art, its content, reflections on what exactly, what aspects should be paid attention to when analyzing a work of art. Samples are shown.

Keywords: analysis of a work of art, literary analysis, author, reader, idea, title, linguistic

KIRISH. Badiiy adabiyot, badiiy asarlar insonlarga juda kuchli ta'sir ko'rsata oladigan ilohiy bir kuchdir. U inson his-tuyg'ularini va ongini tarbiyalashda ulkan rol o'ynaydi. Badiiy asarlarning mualliflari bilan birgalikda kitobxon hayotning turli tomonlari, xarakterlar va hodisalar mohiyatiga kirib boradi hamda o'zida ularga bo'lgan munosabatni shakllantiradi. Insonni o'ylashga, fikrlashga va kechayotgan voqealarni tahlil qilishga chorlaydi. Inson ruhiyati tasvirlanar ekan, uni shakllantiruvchi, yuzaga chiqaruvchi asosiy vosita jamiyat, ijtimoiy muhit ekanligi ma'lum. O'smir shaxsi ijtimoiy munosabatlar mahsulidir, buning sababi, u doimo inson davrasida, ular bilan o'zaro ta'sir doirasida bo'ladi. Shunday ekan, uning hissiy va aqliy rivojlanishida ijtimoiy muhit katta o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Badiiy asar haqida gap ketganda, avvalo, uning badiiy kommunikatsiya (badiiy muloqot) vositasi ekanligiga to'xtalish joiz. Ma'lumki, muloqot paytidagina til hodisasi nutq hodisasiga aylanadi. Adabiy badiiy asar til vositalaridan tarkib topuvchi matn ekan, demak, u ham mohiyat e'tibori bilan nutq hodisasidir. Zero, adabiy badiiy asar muloqot asosida dunyoga keladi, ya'ni, ijod jarayoni mohiyatan muloqotdir. Ayni shu muloqot – ijodiy jarayon asar matnida muhrlanadi[1]. Xuddi maktubga o'xshash, asarni o'qish jarayonida muloqot qaytadan jonlanadi, endi yozuvchi tasavvurdagi «suhbatdosh» mavqeida tursa, o'quvchi real suhbatdoshga aylanadi[2]. Ko'ramizki, badiiy matn muddati kechiktirilgan badiiy muloqot, badiiy asar esa shu muloqotning amalga oshirishini ta'minlovchi vosita ekan. Demak, ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqotni amalga oshirishga xizmat qilgani uchun ham badiiy asar badiiy muloqot vositasi deb tushuniladi.

MUHOKAMA

Ma'lumki, ko'pincha yozuvchi va shoirlarimiz asarni farzandga qiyos etadilar. Darhaqiqat, asarning dunyoga kelishini farzand tug'ilishiga qiyos etsa arzigulik. Shunga o'xshash, badiiy asar ham ijodkor ongida yetiladi, payti kelgach qog'ozga tushiriladi va o'quvchiga yetkaziladi. Ya'ni, endi ijodkor ongida yetilgan asarning yaratilmasligi mumkin emas, ijod psixologiyasi shuni taqozo qiladi. Adabiyot tarixi buni ko'plab faktlar bilan tasdiqlaydi: ko'plab ijodkorlar yaratajak asari hayotida turli noxushliklar keltirib chiqarishi, hatto hayotiga xavf solishi mumkinligini bilgani holda ham uni yaratish fikridan qaytmaganlar.

Badiiy asar – butunlik, bu butunlikdagi biror bir unurni asar mazmun- mohiyatga putur yetkazmagan holda olib tashlash mumkin emas[4]. Sababi, badiiy asarni tashkil qilayotgan unsurlarning barchasi bir-biri bilan mustahkam aloqada, ayni shu aloqalar asosida butunlik yuzaga keladi, ya'ni, badiiy asar – qismlardan tashkil topayotgan butunlik, bir sistemadir.

NATIJA

Badiiy asarlar tahlili odatda turli kishida turlicha taassurot qoldiradi va bu odamlarning turli ijod mahsullarga turlicha baho berishiga ham olib keladi. Badiiy asar tahlilida bizga kerakli ma'lumotlar muallif biografiyasi, asar nomi, asar

mavzusi, asar g'oyasi, asar sarlavhasi haqida fikr, ligvistik tahlili, asardagi milliy kalorit, asardagi tugun, kulminatsiya, yechim, natija, asardan olgan taassurot va maqulligi. Misol tariqasida Jorjiy Zaydonning "Farg'ona kelini" asari tahliliga qarashimiz mumkin:

Muallif biografiyasi: Jorjiy Zaydon (1861-1914) arab yozuvchisi, adabiyot sohasidagina emas balki til falsafa, tarix, huquq, geografiya, jurnalistika sohalarida ijod etgan. Mashhur tarixiy romanlari: "G'assonlik qiz", "Horun ar-Rashidning singlisi", "Farg'ona kelini"

Asar nomi: "Farg'ona kelini"; Janr: roman; ijodiy metod: realizm;

Asarning mavzuviy tasviri: tarixiy.

Asar mavzusi: asar qahramonlari Jahon va Zirg'om o'z muhabbatlari yo'lida ko'plab to'siqlarga uchrasada, o'z muhabbatlari uchun kurashadilar. Zirg'om o'z sevgisi Jahonga yetishish uchun ko'plab sarguzashtlarni boshidan kechiradi.

Asar g'oyasi: Jorjiy Zaydon bu romanda IX asrda arab xalifaligida, xususan Movarounnahrda o'tgan voqealarga asoslangan holda yozgan.

Asar sarlavhasi haqida fikr: asar sarlavhasi judaham to'g'ri tanlangan, bu yozuvchining yuksak mahoratini ko'rsatib bera olgan.

Asarning lingvistik tahlili: Frazologizmlar: ko'ngliga qo'l solib ko'rmoqchi, quyub qo'ygandek o'zi, issiqning hovrini ko'taradi; Toponimlar va joy nomlari: Farg'ona, Qo'qon, Toshkent daryosi, Eron, Bag'dod, Arbadil, Tabariston, Turkiston, cho'llar; Kasb hunarga oid so'zlar: dehqon, hokim, xizmatchi, cho'ponlar, lashkarboshchi, askarlar, kohin.

Asardagi milliy kalorit: hamma Navro'z bayramiga tayyorgarlik ko'riishlar, hovlilarni tozalash, mehmonlar uchun nozu-ne'matlar, ovqat pishirishlar, odamlar bolalariga sovg'a olishlari.

Asardagi tugun: Hokim Zirg'omning onasiga ishonmay saroyiga chaqiradi va uni sinash uchun amaldorlaridan biriga eriga bermoqchiligini aytadi, Zirg'omning onasi esa buni rad etadb yolg'iz o'g'limni o'zim boqaman deb javob beradi, hokim ularga saroyidan joy beradi, yillar o'tgach Zirg'om va hokimning qizi Jahon bir biriga oshiq bo'lishadi.

Asar kulminatsiyasi: Jahon va Zirg'omning uzoq ayriliqdan so'ng tasodifiy uchrashib qolishi. Ko'plab qiyinchilik va ayriliqlardan so'ng ikki sevishgan birga bo'lishi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, badiiy adabiyotning inson hayotida ahamiyati juda yuqori. Inson ardoqlab keladigan eng noyob hislar insonparvarlik, adolat, shafqat, o'zaro hamjihatlik, do'stlik, mehr va muruvvat, sevgi-muhabbat singari o'lmas insoniy tuyg'ular kishi ongida, shuurida, ruhiyatida mujassamlashadi va bu hislar adabiyotga oshno insonlar qalbiga ko'chib o'tadi. Tuyg'ular esa faqat aql orqali emas, balki ko'ngil orqali seziladi, ta'sir o'tkazadi. Shunday ekan, badiiy asarlar badiiy adabiyotning muhim ajralmas tarkibiy qismi bo'lib qolaveradi. Tahlil orqali asar muallifi aytmog'chi bo'lganlarini anglash eng muhim masaladir. Bunday tahlillar o'quvchiga mutolaa uchun yo'nalish beradi, zarar asarlarni topib o'qish va tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Umurov H. Badiiy ijod asoslari. –T.: O'zbekiston, 2001.
2. Quronov D., Usmonov H. Ideal va badiiy yaxlitlik//Tafakkur.-1996.-№4.- B.36-41
3. Шайхисламов, Н. (2021). Замоновий тилшунослик йўналиши: контакт лингвистикаси. Scientific progress, 1(4).
4. Jo'rjiy Zaydon Farg'ona kelini (roman). 2021
5. Umurov. H. Adabiyot qoidalari. Toshkent: O'qituvchi. 2002. B. 5-8
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 2004 y. 224-b.

YOZUVNING XORIJIY TILNI (INGLIZ TILI) O'RGANISHDAGI ROLI*Jabborova Dilafruz Ismatullo qizi**Qarshi Davlat universiteti tayanch doktoranti, Qarshi muhandislik iqtisodiyot institutida o'qituvchi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada xirijiy tilni (ingliz tili) o'rganishda yozuvning o'rni haqida fikr yuritilgan. Yozuvning kelib chiqish tarixi va yozuv haqidagi olimlarning qarashlari muhokama qilingan. Bundan tashqari, maqolada yozuv kompetensiyasi haqida munozara yuritilgan bo'lib, kompetensiya termini olimlarning fikrlari yordamida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: yozuv, xorijiy til, yozuv kompetensiyasi, piktografik yozuv, ideografik yozuv, fonografik yozuv

РОЛЬ ПИСЬМА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК (АНГЛИЙСКИЙ)*Жабборова Дилафруз Исмагулло кизи**Докторант Каршинского государственного университета**Преподаватель Каршинского инженерно-экономического института*

Аннотация: В данной статье рассматривается роль письма в изучении языка хириджи (английского). Обсуждается история возникновения письменности и взгляды ученых на письменность. Кроме того, в статье рассматривается письменная компетентность, а термин компетентность поясняется с помощью мнений ученых.

Ключевые слова: письмо, иностранный язык, письменная компетентность, пиктографическое письмо, идеографическое письмо, фонографическое письмо.

THE ROLE OF WRITING IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE (ENGLISH)*Jabborova Dilafruz Ismatullo kizi**PHD student of Karshi State University**Teacher at Karshi engineering-economics Institute*

Abstract: This article discusses the role of writing in learning the foreign language (English). The history of the origin of writing and the views of scholars about writing are discussed. In addition, the article discusses writing competence, and the term competence is explained with the help of scientists' opinions.

Keywords: writing, foreign language, writing competence, pictographic writing, ideographic writing, phonographic writing

Kirish. Ingliz tilini o'qitish va o'rganish bugungi kunda davlat ahamiyatiga molik masalalardan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Miromonich Mirziyoyev "Shiddat bilan o'zgarayotgan zamonda raqobatga tayyor bo'lishimiz kerak. Uchinchi renessans poydevorini mustahkam qilish uchun ham chet tillarini o'rganishni kuchaytirishimiz kerak. Qanday og'ir bo'lmasin, bu masala e'tiborda bo'lishi, urg'uni alohida berishimiz lozim" deb ta'kidlagan edi 2021-yil 6-mayda chet tillarini o'rganish masalasi muhokama qilingan yig'ilishda. Bundan tashqari Prezidentimiz chet tillarini o'rganish o'ta muhimligini e'tirof etgan holda maktab, litsey, kollej va oliygoh bitiruvchilari kamida ikki tilni mukammal bilishi lozimligi haqida so'z yuritadi.

Tilni mukammal o'rganish uchun kuch, g'ayrat va shijoat bilan harakat qilish lozim. Vaholanki yoshlarimizga qo'yilgan talablarni bajarish va ko'zlangan maqsadga erishish uchun ulardan ulkan sabr va mehnat talab etiladi. Marrani yuqori oldik va bundan hech qo'rqmasdan ildam qadam tashlamog'imiz lozim. Yoshlarimiz, ularga yaratilgan imkoniyatlardan unumli foydalangan holda bir emas bir necha tillarni o'rganishlari talab etiladi.

Chet tillarini o'rganishga mamlakatimizda alohida e'tibor qaratilgan. Buni natijasi o'laroq bugungi kunda 25 ta oliygohda o'qitish chet tilida olib borilmoqda. Xalqaro til sertifikatini olgan bitiruvchilar soni 700 nafardan 7 ming nafarga etgan. Ushbu ko'rsatkich so'nggi uch yilga qaraganda 10 barobar oshgan. Bundan tashqari yoshlarimizning 60 ming nafari etakchi xorijiy oliygohlarda tahsil olmoqda. [1] Ko'rsatilayotgan yuksak e'tibor talabalarning kelajakda etuk, o'z mutaxassisligi doirasida yuqori malakali, tajribali, ko'p ma'lumotga ega hamda raqobatbardosh kadr bo'lib etishishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar sharhi. Chet tillarini o'rganish davlat siyosati darajasigacha ko'tarilgan va bu islohotlar o'z navbatida chet tillarini o'rganishda o'zgacha dunyo qarash va yangidan yangi usullarni yuzaga keltirmoqda. Bundan tashqari yurtimizda chet tillarini o'rganishni ommalashtirish borasidagi ko'plab qonunlar va qarorlar imzolanmoqda. Xususan ulardan 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga ko'ra:

2021/2022 o'quv yilida xorijiy tillarni o'qitishga ixtisoslashtirilgan oliy ta'lim muassasalariga qabul parametrlari ikki baravarga, davlat granti asosida qabul ko'rsatkichlari esa uch baravarga oshirildi;

2022/2023 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim muassasalarining magistratura mutaxassisliklariga hamda oliy ta'limdan keyingi ta'lim ixtisosliklariga tanlovlarda milliy yoki unga mos darajadagi xalqaro sertifikatga ega shaxslar ishtirok etishi tartibi joriy etilsin. Bunda, filologiya yo'nalishlari bo'yicha kamida S1 darajadagi milliy yoki unga mos darajadagi xalqaro sertifikat, nofilologik yo'nalishlari bo'yicha esa B2 darajadagi milliy yoki unga mos darajadagi xalqaro sertifikat talab etilishi nazarda tutilgan.[2]

Til o'rganishda yozuv muhim rol o'ynovchi vositalardan biri hisoblanadi. Inson yaralibdiki o'z ehtiyojini qondirish uchun turli xil kashfiyotlar yaratmoqda. Ular ichida tahsinga sazovor ishlardan biri – yozuvning kashf qilinishidir. Dastavval yozuv kashf qilinishidan oldin buyumlardan xotira sifatida foydalanishgan, ma'lumotni etkazish uchun hech

nima bo'lmagan. Keyinchalik esa yozuv axborot almashish vositasiga aylangan. Bugungi kunda yozuvsiz hayotimizni tassavvur qilish qiyin, negaki har bir faoliyatimiz yozuv bilan bog'liq.

Yozuv kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biri. Yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan (tovush tili 400—500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan, yozuvning paydo bo'lganiga esa 4—5 ming yillar bo'lgan). Og'zaki til (nutq)ning zamon va makon nuqtai nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati yozuv ning paydo bo'lishiga olib kelgan. Og'zaki til talaffuz vaqtidagina va ayni paytda muayyan masofadagi (tovush to'lqinlari etib borishi mumkin bo'lgan) kishi uchungina mavjuddir. Boshqa sharoitlarda tilga ehtiyoj paydo bo'lishi bilan inson dahosi bu ehtiyojni qondira oluvchi vositalarni qidira boshlagan, natijada belgilar tizimidan iborat yozuv dunyoga kelgan. Yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o'zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik harakterdagi axborotlarni qayd etish, saqlash zaruriyati bilan bevosita bog'liq.[3]

Muhokama va natija. Yozuv yillar osha turli xil bosqichlardan o'tib kelmoqda va shunga ko'ra uning bir nechta turlari mavjud. M.T.Irisqulov yozuvni quyidagi turlari haqida "Tilshunoslikka kirish" nomli darsligida ma'lumot bergan:

Piktografik yozuv – jonli va jonsiz narsalarni rasmini chizish orqali ma'lumot almashish usuli. Bu atama ikki so'zdan iborat bo'lib lotincha pictus (chizilgan), grekcha grapho (yozaman) degan ma'noni anglatadi.

Ideografik yozuv – belgilar bir so'zni yoki tushunchani anglatadi. Idea grekcha – tushunaman, grapho grekcha – yozaman degan ma'noni anglatadi. Ayrim manbalarda logografik yozuv deb ham ataladi. Logografik yozuvning biroz mukammallashtirilgan shakli esa iyeroglifik yozuv hisoblanadi.

Fonografik yozuv – so'zning nafaqat grammatik tuzilishini balki fonetik tuzilishini ham ifodalaydi ya'ni so'zning tovush tarkibini aks ettiradi. bu atama grekcha bo'lib phone (tovush), grapho (yozaman) degan ma'noni anglatadi.[4]

Shu tariqa alifbolar (har bir davlatning o'z alifbosi bo'lib, muayyan o'zgarishlarni amalga oshirilgan) yaratilib, hozirgacha foydalanib kelinmoqda.

Yozuv ko'nikmasini har uchchala turidan moliya yo'nalishlarining ingliz tili darslarida samarali foydalanish imkoniyati mavjud. Masalan, piktografik yozuvlardan chet el valyutalarning maxsus belgilari, kurlarning real vaqt rejimida o'zgarishi, yalpi ichki maxsulot ko'rsatkichlarida juda muhim omil sanaladi. Bundan tashqari talabalarga vizual vositalar orqali o'rgatish samarali ekanligini bir necha bor isbotlangan. Ideografik yozuvlar esa har bir kompaniyaning "tashrif qog'ozi" hisoblanib butun dunyoda brendni so'zsiz tanib olish imkonini berishi sir emas. Mashhur brendlar "Apple", "Nike", "Toyota" kabi logotiplarini namoyish etib ularni faoliyatini yozma ravishda ifodalashga o'rgatish orqali dars jarayonini rang barangligini ta'minlash barobarida talabalarga o'z bizneslarini yo'lga qo'yishga ham motivatsiya shakllantiriladi.

Endigi fikr va mulohazalarimiz kompetensiya so'zining qo'llanilishi hamda uning mazmuni va mohiyati haqida bo'ladi.

Kompetensiya atamasini dastavval ingliz tilida yozilgan adabiyotlarda qo'llanilgan. Aslida lotin tilidan olingan so'z bo'lib, o'zbek tiliga "bilim", "malaka" va "ko'nikma" deb tarjima qilinadi. Chet tillarni o'qitish metodikasida "bilim", "ko'nikma" va "malaka" kabi tushunchalar tilni qo'llanilish jarayonida faoliyatga yo'naltirilgan omil va ta'limda natijaviylikni talab qiladi. Chet tillarni o'rganish mobaynida talabalar tomonidan olingan bilim, malaka va ko'nikmalar majmuyi ya'ni nazariy bilimlar, amaliyotda – kommunikativ muloqotda mustaqil qo'llay olishdir. Tilshunoslik tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak "kompetensiya", "kompetentlik" tushunchalari tilshunoslikda ilk bor XX asr o'talarida (1955 yilda) N.A.Chomsky tomonidan qo'llangan bo'lib, tilni ishlatish jarayonida «faoliyatga yo'naltirilgan bilim, ko'nikma va malakalar majmui sifatida» talqin etilgan, "kompetitsiyaviy yondashuv" esa ta'limda natijaviylikni ko'rsatuvchi omil sifatida qayd etilgan.[5] Chomskiy kompetensiyaga "so'zlovchi va tinglovchining til haqidagi bilimlari" deb ta'rif beradi va so'zlovchida nazariy bilimlar bo'lmasa grammatik jihatdan to'g'ri gap tuza olmasligini ta'kidlaydi.

Kompetensiya, kommunikativ yondashuv va kommunikativ kompetensiya masalari bilan mashhur metodik olimlar E.I.Passov, I.L.Bim, V.I.Baydenko shug'ullanib kelgan. V.I.Baydenko kompetensiyani ikkiga: umumiy kompetensiya(universal) va predmet-kasbga yo'naltirilgan turlarga ajratgan.[6]

Bundan tashqari F.Sattorova kompetensiyalarga ta'rifda ikki yondashuv mavjudligini ta'kidlaydi:

- Amerikacha yondashuvda kompetensiyalar xodimlarning xulq-atvori namunasi sifatida ko'rib chiqiladi. Agar xodim zarur ko'nikma va bilimlarga ega bo'lsa, yaxshi natijalarni namoyish etadi.

- Yevropacha yondashuvda kompetensiyalar ish vazifalari va kutilgan ish natijalarining tavsifi, ya'ni qabul qilingan standartlarga muvofiq harakat qilish qobiliyati sifatida ko'riladi.[7]

Kompetensiya atamasining mazmuni va mohiyati haqida kengroq gapiradigan bo'lsak, olimlar bu borada turlicha ta'rif va tushuntirishlarni ilgari surishgan. Soha va vaziyatga ko'ra kompetensiya termini farqli ifodalanadi.

R.W. Whiting fikricha kompetensiya atamasi "insonni yuqori ishlashga olib borishda namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlarni" anglatadi.[8]

Fikrimizcha, yozuv insoniyatni taraqqiyotga etaklagan omillardan biri hisoblanib, u orqali xalqlar har sohada bilim, tajriba va malaka almashib kelmoqda vaholanki bu jamiyatni taraqqiy etishiga yo'l ochib bergan vositadir. Til o'rganishda yozuv muhim ahamiyat kasb etadi. Qayd qilib borilgan ma'lumotlarni o'qish orqali til o'rganish bir muncha oson va samarali hisoblanadi. Ingliz tili misolida oladigan bo'lsak, ingliz tilida ravon so'zlashish – o'z fikrini aniq va ravshan qog'ozda ifodalay olish degani emas. Har bir aspektini o'rganish alohida e'tibor va mashaqqat talab etadi. Ayniqsa yozuv borasida aksariyat talabar oqsaydi, shu jumladan biz tadqiqot olib borayotgan Moliya yo'nalishining quyi bosqich talabalariga ham o'rganilayotgan tilda (ingliz tilida) o'z fikrini chiroyli ifodalash biroz mushkul. Biz bilamizki, aniq fanga ixtisoslashgan soha vakillarida, xususan, raqamlar, statistic bazalar bilan ishlaydigan xodimlarda nutqni yozma ifodalashda bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu ayniqsa xorijiy hamkorlar bilan olib boriladigan yozishmalarda, akademik faoliyatda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ingliz tilini mukammal bilishlariga qaramay, yozma nutqda qiyinchiliklarga duch

kelayotganligining asosiy sababi mazkur kompetensiya ustida jiddiy tadqiqot olib borish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. O'z fikrini ingliz tilida tinglovchiga yozish orqali to'g'ri va oson etkazib berish uchun, avvalambor so'zlarni o'rinda qo'llay olish hamda grammatik qoidalarga rioya qilgan holda yozish muhimdir.

Endigi fikr va mulohazalarimiz kompetensiya so'zining qo'llanilishi hamda uning mazmuni va mohiyati haqida bo'ladi.

Kompetensiya atamasini dastavval ingliz tilida yozilgan adabiyotlarda qo'llanilgan. Aslida lotin tilidan olingan so'z bo'lib, o'zbek tiliga "bilim", "malaka" va "ko'nikma" deb tarjima qilinadi. Chet tillarni o'qitish metodikasida "bilim", "ko'nikma" va "malaka" kabi tushunchalar tilni qo'llanilish jarayonida faoliyatga yo'naltirilgan omil va ta'limda natijaviylikni talab qiladi. Chet tillarni o'rganish mobaynida talabalar tomonidan olingan bilim, malaka va ko'nikmalar majmuyi ya'ni nazariy bilimlar, amaliyotda – kommunikativ muloqotda mustaqil qo'llay olishdir. Tilshunoslik tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak "kompetensiya", "kompetentlik" tushunchalari tilshunoslikda ilk bor XX asr o'rtalarida (1955 yilda) N.A.Chomsky tomonidan qo'llangan bo'lib, tilni ishlatish jarayonida «faoliyatga yo'naltirilgan bilim, ko'nikma va malakalar majmui sifatida» talqin etilgan, "kompetitsiyaviy yondashuv" esa ta'limda natijaviylikni ko'rsatuvchi omil sifatida qayd etilgan.[9] Chomskiy kompetensiyaga "so'zlovchi va tinglovchining til haqidagi bilimlari" deb ta'rif beradi va so'zlovchida nazariy bilimlar bo'lmasa grammatik jihatdan to'g'ri gap tuza olmasligini ta'kidlaydi.

Kompetensiya, kommunikativ yondashuv va kommunukativ kompetensiya masalari bilan mashxur metodik olimlar E.I.Passov, I.L.Bim, V.I.Baydenko shug'ullanib kelgan. V.I.Baydenko kompetensiyani ikkiga: umumiy kompetensiya(universal) va predmet-kasbga yo'naltirilgan turlarga ajratgan.[10]

Bundan tashqari F.Sattorova kompetensiyalarga ta'rifda ikki yondashuv mavjudligini ta'kidlaydi:

- Amerikacha yondashuvda kompetensiyalar xodimlarning xulq-atvori namunasi sifatida ko'rib chiqiladi. Agar xodim zarur ko'nikma va bilimlarga ega bo'lsa, yaxshi natijalarni namoyish etadi.

- Yevropacha yondashuvda kompetensiyalar ish vazifalari va kutilgan ish natijalarining tavsifi, ya'ni qabul qilingan standartlarga muvofiq harakat qilish qobiliyati sifatida ko'riladi.[11]

Kompetensiya atamasining mazmuni va mohiyati haqida kengroq gapiradigan bo'lsak, olimlar bu borada turlicha ta'rif va tushuntirishlarni ilgari surishgan. Soha va vaziyatga ko'ra kompetensiya termini farqli ifodalanadi.

R.W. Whitening fikricha kompetensiya atamasi "insonni yuqori ishlashga olib borishda namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlarni" anglatadi.[12]

Har ikki "kompetensiya yoki kompetentlik" atamaları shaxsiy xususiyatlarni va standartga erishishni xulosa qilishda ishlatiladi" deb ta'kidlaydi R.B.Brown.[13]

Kompetensiya va kompetentlik tushunchalariga berilgan ta'riflar:

Kompetensiya

Kompetentlik

1.	R.W.White (1959) - yuqori ishlashga olib keladigan shaxsiy xususiyatlar[14]	R.E. Boyatzis (1982) va L.M.Spenser va P.S.Spenser (1993) - bu yuqori ishlash bilan tasodifiy bog'liq bo'lgan asosiy xususiyatlardir[15]
2.	D.C.McClelland (1976) - bu vazifani samarali bajarishga olib keladigan asosiy xususiyatlar va atributlardir[16]	W.P.Birkett (1993) - muayyan kontekstda vazifani bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va munosabatlar kabi individual xususiyatlar[17]
3.	S.R.Faerman va boshqalar. (1990) - bu loyihani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalardir[18]	S.B.Parry (1996) - bu ishning muhim qismiga ta'sir qiluvchi tegishli bilim, ko'nikma va munosabatlar klasteridir[19]
4.	Kadrlar xizmati komissiyasi (1986) - bu ish standartiga muvofiq faoliyatni amalga oshirish uchun xulq-atvor xususiyatlaridan foydalanish[20]	Yangi Zelandiya malakaviy organi (1997) - bu muayyan kontekstda belgilangan standartlarga muvofiq topshiriqni bajarishda bilim, ko'nikma va munosabatlardan foydalanish qobiliyatidir[21]

Bu ikki atamani bir xil ma'noda qo'llanilishi to'g'risidagi bahs-munozara hozirgi kunga qadar davom etmoqda. T.P.Popovanning tadqiqot ishida "kompetensiya" va "kopetentlik" terminlari o'rtasidagi farqlarni ochib berishga harakat qilingan.[22] J.Ravenning 1984-yilda chop etilgan "Zamonaviy jamiyatda kompetentlik" nomli asarida kompetentlikka keng ta'rif berilgan. Unda "u juda

ko'p miqdordagi komponentlardan tashkil topgan bo'lib, ulardan ko'pchiligi bir-biriga nisbatan mustaqil. Ayrim komponentlar ko'proq kognitiv sohaga tegishli." V.Xutmaxerning umumlashtiruvchi ma'ruzasida kompetensiya ko'nikma, kompetentlik, qobiliyat, mahorat kabi tushunchalar bilan bir qatorda ishlatilsada, uning mazmuni hali to'la ochib berilmaganini ta'kidlab o'tgan.[22]

Xulosa. Bizningcha, kompetensiya va kompetentlik so'zlarining o'xshashligi va farqi mavjud. Kompetensiya - bir kishining belgilangan ishni bajarish uchun kerakli bilim, ko'nikma va qobiliyatlar to'plamini ifodalovchi umumiy tushunchadir. Bunda, shaxsning amaliyotda qanday muvaffaqiyatli bo'lishi kerakligi ham kompetensiyada nazarda tutiladi. Kompetentlik esa, bir kishining belgilangan ishni muvaffaqiyatli bajarish uchun kerakli bilim, ko'nikma va qobiliyatlarini amaliyotda to'g'ri qo'llash, o'rganilgan bilimlarni amalga oshirish va yaratuvchi yondashuvga erishish bilan bog'liqdir. Bunda, shaxsning amaliyotda muvaffaqiyatli bo'lishi va o'z darajasini oshirishi kritik ahamiyatga ega. Boshqacha aytganda, kompetensiya umumiy tushuncha bo'lib, shaxsning umumiy qobiliyatlarini ifodalaydi. Kompetentlik esa, shaxsning belgilangan sohada muvaffaqiyatli bo'lishi uchun kerakli bilim, ko'nikma va qobiliyatlarini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Videoselektor 2021-yil 6-may. Elektron manba: <https://kun.uz/uz/63333992>
2. Elektron manba: <https://lex.uz/uz/docs/426736?ONDATE=12.05.2022%2000>
3. Musayev, B., & Nazirova, Z. (2022). Yozuvning kelib chiqish tarixi va uning rivojlanish bosqichlari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (11), 474-482.
4. Irisqulov M. T "Tilshunoslikka kirish", Toshkent- "Yangi asr avlodi". – 2009. 220-225.
5. Зимняя И. А. Ключевые компетенции-новая парадигма результата образования //Высшее образование сегодня. – 2003. – №. 5. – С. 34.
6. Литонина Н. В. Формирование учебно-познавательной компетенции школьников средствами иностранного языка //Иностранные языки в школе. – 2012. – №. 6. – С. 69-74.
7. Sattorova F. Lingvistik kompetensiyaning ingliz tilini xorijiy til sifatida o'qitishdagi ahamiyati //Uzbekistan: Language and Culture. – 2021. – T. №. 2.
8. White R. W. Motivation reconsidered: the concept of competence //Psychological review. – 1959. – T. 66. – №. 5. – С. 297.
9. Зимняя И. А. Ключевые компетенции-новая парадигма результата образования //Высшее образование сегодня. – 2003. – №. 5. – С. 34.
10. Литонина Н. В. Формирование учебно-познавательной компетенции школьников средствами иностранного языка //Иностранные языки в школе. – 2012. – №. 6. – С. 69-74.
11. Sattorova F. Lingvistik kompetensiyaning ingliz tilini xorijiy til sifatida o'qitishdagi ahamiyati //Uzbekistan: Language and Culture. – 2021. – T. 2. – №. 2.
12. White R. W. Motivation reconsidered: the concept of competence //Psychological review. – 1959. – T. 66. – №. 5. – С. 297.
13. Brown R. B. Meta-competence: a recipe for reframing the competence debate //Personnel Review. – 1993. – T. 22. – №. 6. – С. 25-36.
14. White R. W. Motivation reconsidered: the concept of competence //Psychological review. – 1959. – T. 66. – №. 5. – С. 297.
15. Boyatzis R. E. The competent manager: A model for effective performance. – John Wiley & Sons, 1991.
16. McClelland D. C. A guide to job competency assessment. Boston: McBer and Co //McClelland A Guide to Job Competency Assessment 1976. – 1976.
17. Birkett W. P. Competency based standards for professional accountants in Australia and New Zealand: Discussion Paper. – Link Printing, 1993.
18. Faerman S. R. et al. Supervising New York state: A framework for excellence //Albany, NY: Governor's Office of Employee Relations. – 1990.
19. Parry S. B. Just What Is a Competency?(And Why Should You Care?) //Training. – 1996. – T. 35. – №. 6. – С. 58.
20. Kadrlar xizmatlari bo'yicha komissiya (1986), "SASUNote16:guidanceondesigningmodulesfor accreditation, mimeo", Standards and Assessment Support Unit, Sheffield.
21. Yangi Zelandiya malakaviy organi (1997) New Zealand Qualification Authority (1997), "New Zealand qualification authority", Government Printer, Wellington.
22. Попова Т. П. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентов 1-го курса заочного отделения языкового вуза. – 2013.–186 с

VASHINGTON IRVING ASARLARIDA SATIRA VA YUMOR IFODALANISHINING LISONIY MANZARASI

Rasulova Soxiba Ulug'bekovna

Samarqand davlat chet tillar instituti, Ingliz tili va adabiyoti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Vashington Irving hikoyalari misolida satira va yumor badiiy vositasi tahlilga tortilgan. Asarlarda satira va yumorni yuzaga keltiruvchi faktorlar aniqlangan. Yozuvchi asarlarida qahramonlaridagi tashqi jihatdan ko'zga ko'rinmaydigan, lekin ichki jihatdan yaramas, arziyas odatlar fosh etiladi. Kulgu qanchalik fosh etsa, uning mohiyati shunchalik ochib berishi misollar orqali tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: satira, sarkazm, yumor, obraz, talqin, parodiya, kinoya.

ЛИНГВИСТИКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ САТИРЫ И ЮМОРА ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВАШИНГТОНА ИРВИНГА

Расулова Сохиба Улугбековна

Самаркандский государственный институт иностранных языков, Старший преподаватель кафедры английского языка и литературы

Аннотация: В данной статье анализируется сатира и юмор на примере рассказов Вашингтона Ирвинга. В произведениях выявлены факторы, создающие сатиру и юмор. В произведениях писателя раскрываются внешне незаметные, но внутренне озорные, мелочные повадки его героев. Чем откровеннее смех, тем больше его сущность анализируется на примерах.

Ключевые слова: сатира, сарказм, юмор, образ, интерпретация, пародия, ирония.

LINGUISTIC FEATURES OF THE EXPRESSION OF SATIRE AND HUMOR IN THE WORKS OF WASHINGTON IRVING

Rasulova Sokhiba Ulugbekovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages Senior teacher of the department of english language and literature

Abstract: This article analyzes satire and humor as an example of Washington Irving's stories. Factors that create satire and humor are identified in the works. The writer's works reveal the outwardly invisible, but internally mischievous, petty habits of his characters. The more revealing the laughter, the more its essence is analyzed through examples.

Key words: satire, sarcasm, humor, image, interpretation, parody, irony.

Satira (gr.satura – turli, aralash so'zidan) – ijtimoiy hayotning ma'lum tomoni yo ayrim guruh va shaxslarning yaramas salbiy xislatlaridan achchiq kulib va uni tanqidiy tasvirlab yozilgan hajviy asar. Satirik asarlar turli janrlarda (roman, povest, hikoya, she'r va boshqa janrlarda) yozilishi mumkin. U holda bunday asarlar "satirik roman", "satirik povest", "satirik hikoya", "satirik she'r" deb ataladi.[1.199]. Badiiy ijodda satiraning o'rni katta. Xususan, Fransua Rable, Djonatan Svift, V.V.Mayakovskiy, N.V.Gogol, V.Irving, Ch.Dikkenslarning satirik asarlari davr adabiyotining etuk namunalaridir. Satirada hayotdagi qusurlar ustidan zaharxanda kulgu, sarkazm, masxaralash usuli etakchilik qiladi. Qahramonlardagi tashqi jihatdan ko'zga ko'rinmaydigan, lekin ichki jihatdan yaramas, arziyas odatlar fosh etiladi. Kulgu qanchalik fosh etsa, uning mohiyati shunchalik ochiladi.

Satirik obraz qisman salbiy obrazga uxshab ketsa-da (davr ikkala tipdagi obrazlar vositasida hayotdagi salbiy kishilar yoxud hayotdagi qusurlar tanqid qilinadi), ular o'rtasida prinsipial farqlar ham bor: salbiy obrazda hayotdagi qusurlar inkor qilinsa-da hajv etilmaydi – yozuvchi ular ustidan ochiqdan-ochiq, kulmaydi. Satirik obrazlarda esa, aksincha, hayotdagi qo'surlar ustidan zaharxanda kulish, sarkazm, kinoya, masxaralash usuli etakchilik qiladi. Satirik obrazning hatti-harakatlari va qilik-odatlaridan kishi nafratlanadi, ulardan jirkanadi. Komik-yumoristik obraz - butun faoliyati quvnoq, kulgi bilan yo'g'rilgan xarakter. Bu xil obrazlar vositasida yozuvchi hayotdagi ayrim nuqsonlar ustidan kuladi, ularni tuzatishga da'vat etadi. Rus adabiyotshunosi V.Dneprov romanni, Yu.Borev satirani, qator kino nazariyotchilari ssenariyni, o'zbek adabiyotshunosi B.Sarimsoqov esa paremiyani alohida adabiy tur deb hisoblashni taklif etadilar. Albatta, bu takliflarning hammasi ham muayyan asosga ega, biroq ularni qabul qilmaslikka sabablar ko'proq ko'rinadi. Masalan, roman o'zida epos va dramaga xos xususiyatlarni jam etgani shubhasiz, lekin romandagi dramatik unsurlar epos tarkibiga singib ketadi, uning xizmatida bo'ladi. Ya'ni, roman dramani o'ziga singdirgani holda ham epik asar bo'lib qolaveradi. Chunki uning asosini rivoyat tashkil qiladi, dramatik unsurlar esa voqealarni hikoya qilishning usullaridan biriga aylanadi. Yoki satirani alohida tur deb sanashga monelik qiladigan sabab shuki, u o'zini epik, lirik va dramatik turlarda birdek namoyon eta oladi.

Irving satiradan nafaqat qahramonlarning axloqiy jihatdan qoloq ekanligini ko'rsatish, balki hikoyaga hazil qo'shish uchun ham foydalanadi. Yozuvchi satirada mubolag'adan, fantaziyadan foydalanish orqali voqeani atayin bo'rttirib oladi. Yozuvchi satirik obrazning tashqi qiyofasini ham masxara qilib ko'rsatishi mumkin. Masalan o'rganish obyektimiz Vashington Irving asarlarida, xususan, "Rip Van Vinkl", "Arvo h kuyov", "Sirli kema" kabi asarlarida muallif kishilarning nuqsoni ustidan kulmaydi, balki hajv, tanqid ostiga olingan kishilarning yaramas xislatlarini, xulq-atvorlarini bo'rttirib ko'rsatadi. Adibning "Rip Van Vinkl" hikoyasi bosh qahramoni Rip obrazi orqali davr va inson fojiasi satirik yo'l orqali ochib berilgan. Hikoya sujetida Ripning qismati, oilaviy ahvoli va o'zi tengi insonlardan ancha ortda qolgani (yosh holida) tasvirlari o'sha davr va davr insonlarining nuqsonlarini zaharxanda kulgu orqali ko'rsatib bera olgan. Jumladan:

“Uning bolalari xuddi qarovsiz o‘sgan etimlarday yoqavayron, irkit bo‘lib yurishardi. Uning o‘g‘li Rip quyib qo‘yganday otasining o‘zi edi va unga padarining na faqat juldur kiyimi, balki feli ham meros bo‘lib qolishi shundaygina ko‘rinib turar edi”. Rip oilasidan, xotining diydoyolaridan qochib tog‘ga ketadi va u erdagi bir kechalik uyqu hayotida katta bir davrni yo‘qotishiga olib keladi. U qishlog‘iga qaytganda qishloq o‘zgarib ketgan, uyi tanib bo‘lmas ahvolda. Qadrdon iti esa unga qarab irillamoqda: “O‘zining uyiga olib boradigan yo‘lni unchalik mashaqqatsiz topib oldi. Lekin u tomonga dilida mana hozir Van Vinkl xonimning hayqirishi yangrasa kerak degan vahima bilan yaqinlashdi. Uylari inqirozga yuz tutgan: tomi o‘yilib, derazalari pachoqlangan, eshiklarning oshiq-moshig‘i qo‘porilib yotardi. Uy yonida oriq, chalaqorin, Qashqirga o‘xshagan bir it tentib yurardi. Rip uni chaqirdi, lekin it tishlarini g‘ichirlatib irilladi-da, nari ketdi. Bu unga judayam alam qildi: “Mening o‘zimning itima, - xo‘rsindi bechora Rip, - u ham meni unutib qo‘yibdi”. Ripning kechmishi nihoyatda o‘ziga xos tarzda bayon qilingan. Butun boshli yigirma yil bir yoz oqshomida o‘tib ketmoqda. Bu albatta o‘ziga xos kulguli va bir inson umrining naqadar ma‘nisiz o‘tganligidan dalolatdir. “Mehnatning og‘ir engilligiga qarab, kishiga oq non va qora non eyish nasib etadi. Rip Van Vinkl bunga e‘tibor bermaydiagan, hatto mehnat evaziga farovon yashagandan ko‘ra qo‘lini qovushtirgancha och-nahor o‘tirishni afzal biladigan boqi beg‘am fuqarolar toifasiga mansub kishi edi” Mazkur misolda muallif obrazning dangasalik nuqsonini “boqi beg‘am” so‘zi orqali satirik qo‘llagan. Ripning beparvoligi va yalqovligi va oilasini xonavayron qilgani uchun Van Vinkl xonimdan tinmay tanbeh eshitardi. Amerikaliklar Rip Van Vinklga eslab qolishga sabab bo‘lgan holat uning dangasiligidir. Shu sabali o‘z uyini tez-tez tark qilib turar, qishloqning bekorchilaridan tashkil topgan klubga doimiy kelib turardi. Irving ushbu klub personajlarini “oqilu falasuf” deb tasvirlab, tanqidiy yo‘nalishning birlamchiligini maydonga keltiradi. “Lekin ba‘zida qandaydir bir o‘tkinchi yo‘lovchi tashlab ketgan eski gazeta sabab bo‘lib, ularning o‘rtasida shunday donishmandlarcha munozaralar avj olardiki ayrimbir davlat arboblarning bunaqa gaplardan oqif bo‘lmoqligi uchun uncha-muncha pul xarj qilishlariga to‘g‘ri kelardi” keltirilgan pachadagi “donishmandlarcha” so‘zi bekorchilarni masxara qilib, satirik kulgini kuchaytirgan.

Satirada “achchiqlangan hisning hammasi, energiyasi, olijanob g‘azabning momaqaldiroq va chaqmog‘i” mavjud. Bu yo‘nalishlar satirik hikoyalarda yanada jiddiylashadi. Satirik til fasodni chatnatuvchi nashtardir. U o‘z tegishli kishisiga elektr tokiday tez ta‘sir eta oladi va uni o‘sha lahzada ma‘naviy jihatdan chil-parchin qiladi. V. Irving satirik novellalar, ocherklar yozib, burjua Amerikasini, uning vakillarini tanqid ostiga oladi. “Shayton va Tom Uoker”, “Xazina izlovchilar” nomli asarlarida Irving hindu qabilalarini qirib tashlash siyosatiga qarshi chiqdi [6.259].

“Shunda ular butun boshli lug‘atdan eng murakkab so‘zni ham tutilmasdan o‘qiy oladigan maktab muallimi, mittigina va nihoyatda olifta kiyinib olgan olimchalik bo‘lmish Derrik va Bummelning qiroatli o‘qishini shunaqangi tantanavor vaziyatdagi bir diqqat bilan tinglashdirki, oho!” quyidagi misolda muallif mubolag‘a usulidan foydalangan, kichkina, maqtanchoq va olifta muallim obrazini tasvirlashda olim darajasida ko‘tarishi hajviy (satirik) kulgini namoyon qiladi, yoki uning oliftaligi butun bir lug‘at kitobidagi oddiy so‘zlarni o‘qishini klub bekorchilari tantanali tinglagan. Muallif bu erda muallim ustidan yumorni qo‘zg‘atgan. Ushbu holat ham Ripning xotinniaing g‘azabini keltirdi. Erimning boqi beg‘am bo‘lishida klub a‘zolari aybdor deb o‘yladi va “mo‘tabar zotlar yig‘inidan” Ripni mahrum etdi. To‘da boshi Nikolas Vedder avliyosifat zot deb keltirilgan. Muallif ushbu qahramonga nisbatan taskari satirik modusi talqin etgan. Ya‘ni qahramon o‘zini buyuklar qatoriga qo‘shmoqchi bo‘lganini kulgi ostiga olyapti. “Bu oliy yig‘inning ijtimoiy qarashlariga qishloqning otxoni va qahvaxonaning egasi Nikolas Vedder rahnamo edi; u ertadan kechgacha qahvaxona eshigi oldidan jilmas, quyosh ko‘tarila borgani sari kattakon daraxtdantushib turgan soya qancha uzoqlashsa oftobdan pana bo‘lish uchun u ham shunchalik ko‘p surilib o‘tiraverganidan qo‘shnilari uning harakatini kuztib, vaqtni naq quyosh soatiga qarab bilgani kabi aniq aytib bera olishardi” Kulgi obyektida olingan personaj ertalabdan kechgacha soat vazifasini bajarishi ustidan kulinadi.

Yuqoridagi tahlilimizda Ripning Qashqir ismli kuchugiga to‘xtalgandek. U Pipning yakkayu yagona qadrdoni edi. Van Vinkl xonim erining dangasalik va bekorchiligida sherigi deb bilganidan zulimiga duchor bo‘laverardi. “Gapning po‘skallsini aytganda, barcha halol itlarga xos hamma xususiyatlarga ega edi, mabodo o‘rmonning biron yirtqichiga to‘g‘ri kelib qolganida jasurligida hech bir hayvonga yon bermasdi, lekin doim g‘iybat sasib turadigan qahrli xotin tilining ta‘nalari qarshisida unaqangi jasurliklar ip esholmaydi-ku!” jumlaning yumoristik ruhi – jasurlikda tenggi yo‘q it xonimning oldida xuddi bir jinoyat bilan qo‘lga tushganday pusib, dumini osiltirib ma‘yuslanib qolardi. Hazilning tabiiyligi yozuvchi it ustidan kulgan.

Shunday qilib, Rip Van Vinkl o‘z uyidan bezib toqqa qochib ketadi. Rip Van Vinklga mitti kishilar yuz yillik rom bilan siylagach, qahramon chorak asr uxlab qoladi. Uyiga qarib qaytgan Rip vatani va vatandoshlarini taniy olmaydi. Chunki bu orada Angliyaning mustamlakasi bo‘lgan uning vatani mustaqillikni qo‘lga kiritgan edi. Hamma erda grajdanlik huquqi, saylovlar, kongress a‘zolari hamda ozodlik haqida jar solayotgan siyosatdonlarni uchratadi. Amerika Qo‘shma Shtatlarining mustaqilligi barchaga erkinlik, teng huquqlilik keltirmagan edi. Yozuvchi yangi tartiblar ustidan kinoya qiladi. Kulgili joyi shundaki, sodir bo‘lgan o‘zgarishlar uni qiziqtirmasdi, chunki Ripning xayotidagi siyosiy o‘zgarishlar tashvishlantirmagandi. Xayotidagi yagona zolim inson, xotinining o‘limi uni xursand qildi yozuvchi buni yumorning asosiy mezoni ekanligini ko‘rsatdi. “Gapning po‘skallasini aytganda, Rip siyosatning unchalik farqiga bormas edi: davlatlar va imperiyalar hayotida bo‘layotgan o‘zgarishlar uning diqqatini jalb etmasdi; u jabr-zulmning o‘zi shuncha yillar ozorini totgan bir turini – yubkaning zolimona hukromliginigina bilar edi. Uning baxtiga bu zulmga ham chek qo‘yilgandi; oilaviy bo‘yinturuqni bo‘ynidan xalos etgan Rip endi Van Vinkl xonimning istibdodini xayoliyayam keltirmayuydan bemalol chiqib ketaverar va uyga istagan paytida qaytishi mumkin edi”. Ush parchada Irving majoziy ma‘no qo‘llagan. Rip xotinining o‘limi – Angliya hukmronligining emirilishini nazarda qolaversa kulgi tanqidiy tabiatga egadir.

Yozuvchining shuhratini beqiyos shoyon qilib yuborgan asari “Iblis va Tom Uoker” (The Devil and Tom Wolker) hikoyasi tadqiqotimizning keyingi obyektidir. Ushbu asarda Irving 1700-yillardagi Puritan Yangi Angliyaliklarni masxara qilish uchun satiradan foydalanadi. Unda asar yaratilgan yillardagi ruh hukmron: ikkiyuzlamachilik, sudxo‘rlik va

ochko'zlik, mulkparastlik, diniy uyushmalar va qul savdosini fosh qilish masalalari qo'yilgan. Xudbinlik va ochko'zlik o'z-o'zini yo'q qilishga olib keladi, gunohkor xatti-harakatlar jazoga olib keladi. Hatto o'lim bilan yakun topishini Irving ko'rsatadi. «Iblis va Tom Uoker» - bu uchta shaxsning hikoyasi: Tom Uoker, uning rafiqasi va iblis. Tom Uoker juda ziqna odam, uning rafiqasi ham xuddi shunday qurumsok. Ular o'zlarining boyliklarini ko'paytirish uchun bir-birlaridan pul yashirishgan, nima qilib bo'lsada bir-birlarini chuv tushirishga intilishgan. Tom satirik obrazdir. U boylik orttirishga urinuvchi munofiq, makkor xudbin, soxta tekinox'r kimsa. Uning munofiqona xatti-harakatlari, mol-dunyo qarshisida odamiylik sifatlarini yo'qotishi, hatto boylik yo'lida xotinidan judo bo'lsa ham g'amga berilmagan holatlari kulgili ochilgan. Tom Uoker xarakteri satirik vaziyatlarda sharmanda qilinib, muallif buni to'liq ochib bergan. Biz tahlilimizda satirik holatni o'zida aks etgan tasvirlar bilan o'rtoqlashmoqchimiz. Jumladan "Tom Uoker degan eti ustixoniga yopishgan bir ziqna kimsa yashab turgan. Uning xotini ham o'ta qurumsokligi bilan ma'lum bo'lgan, ular nihoyat darajada xasis bo'lishganidan, hatto bir-birini nima qilib bo'lsa-da, chuv tushirishga intilishgan." [8.190]. Muallif asarda asosiy g'oya qilib olgan satira - ochko'zlikdir. Qahramonlarimiz hech tugamagan ochko'zligi uchun badalini ham to'laydi. Oilada juftliklar topgan boyliklarini birga baham ko'rishadi, ammo bularda bir-birlarining mulkini o'g'irlash, ba'zida oilaviy mulk ustida qirpichoq bo'lib janjallashib ketardi. Irving asar voqealarida usha davr voqealarini satira qilgan, 1800-yil boshlari doimiy er egaligi va iqtisodning o'sish davri edi. Amerikalik er egalari va ishbilarmonlari o'zlarida etralicha boylik bo'lishiga qaramasdan, bundanam ko'p boylikka ega bo'lishni xoxlashgan, qahramonimiz Tom Uoker singari. Muallif satira qilgan yana bir misollardan biri nikoh munosabatlaridir. Irving bu xarakterlarni yaratish orqali jamiyatda erlarini haqorat qilib, hurmat qilmaydigan ayollarni masxaralagan, Tomning oiladagi nizolarni bo'rttirish orqali tasvirlagan. Er-xotin munosabatlari quyidagi misolda ko'rishiz mumkin: "Tomning xotini o'taketgan mijg'ov va shallaqi, ezma va qo'li bexosiyat banda edi. Ko'pincha uning eri bilan adi-badi aytishib, chinqirayotgan ovozi eshitilib turar, uning afti-basharasining momataloq bo'lib ko'karib yurushidan bu xil g'idi-bidilar faqat qarg'ishu baqiriqlar bilan cheklanib qolmasligi ko'rinib turardi". Muallif Tomning rafiqasi bilan tortishuvlariga urg'u beradi va ularning bir-biriga qanday zarba berishini mubolag'a qiladi. Irvingning ta'kidlashicha, janjalkash ayol bilan yashash shunchalik yomonki, iblis bn yashashga tengdir. Bundan tashqari, Tomning xotini bilan kelisha olmasligi tufayli nikoh tanqid qilinadi. Tom xotiniga xazina haqida va Qora odamning shartlarini aytganida, u erini ko'ndirishga unday boshladi. "Xotinining bor xarisligi jo'sh urdiyu, u erini zanjining shartlariga ko'nishga unday boshladi, chunki shu tarzda butun hayotlariga etadigan dunyoni qo'lga kiritish mumkin ediyu, lekin xotinining gapiga kirmaslikka ahd qildida, terslik bilan rejalaridan mutlaqo voz kechdi" [9.505]. Aslida boylik uchun jonini qurbon qilishga tayyor bo'lgan Tom, ammo xotini sababli taklifni rad etdi. Tom xoxlamaganini ko'rgan xotini bu boyliklarga o'zi bo'lishni o'yladi: "Nihoyat xotini mustaqil harakat qilishga, mabodo utinishlari muvaffaqiyat keltirgani holda bor boyliklarni yolg'iz o'zi egallab olishga jazm etdi". Muallif ushbu parchada Tomning xotinini shuhratparast, ehtiyotkorsiz ayol ekanligini ko'rsatmoqchi, hatto boylik uchun kerak bo'lsa iblis bilan uchrashish - bu xavf-xatarga arziydi deya tasvirlangan. Muallif ochko'zlikni satira qilgan. Ammo bu urinish xotini kutgandek bo'lmadi, Qahramonimiz o'rmonga xotinini izlashga borganda, faqatgina uning organ a'zolarini topdi xolos. Oiladagi munosabatlarning yana biri, Tom xotinining o'limiga munosabati satira qilinadi, undagi kulgini kitobxon sezadi va his qiladi: "Mol-mulkidan ajralgan Tom sabr-toqatli bo'lgani uchun xotinidan judo bo'lsa ham g'amga berilmadi. O'ziga bir muncha xizmati singanidan u qora daraxt kesardan hatto minnatdor ham bo'lganday bo'ldi". Tomni shunday ta'nakor ayoldan ozod qilgani uchun iblisdan minnatdor ham bo'ladi. Ushbu uchta parchada tanqid obyekti oiladagi er-xotin munosabatlari, Irving satirik obrazlar siymosini chizar ekan, turli bo'rttirish, mubolag'a, oshirib ko'rsatishdan foydalanadi [10.508]. satira yordamida Irving o'z zamonlarida mavjud bo'lgan notinch oilalar muhitini Tomning janjalkash, nizoli oilasi tasvirida ko'rsatib berdi. Irvingning oilaviy qadriyatlaridan noroziligini namoyish etadi. "Rivoyatga ko'ra, nihoyat Tom sabru toqati tugab, ko'ngliga orom bermay qo'ygan xazinani nima qilib bo'lsa-da, qo'lga kiritish uchun har qanday shartga ham ko'nishga qaror qilgan bir kuni kechqurun botqoqlik atrofida elkasiga boltasini tashlab olgancha allaqanday bir qo'shiqni hirgoyi qilib aylanib yurgan odatdagiday daraxtkesar kiyimidagi qora odamga yuzma-yuz bo'libdi". Yuqoridagi misolda Irving Tomning ochko'zligini satira qiladi, go'yoki xotinining o'limi unga baxt keltirganday. Nihoyat boylikni qo'lga kiritgan Tom mashhur sudxo'rga aylandi. Boylik ko'zini ko'r qildi, hech kimni nazar-pisand qilmay qo'ydi. Muallif mol-dunyo qarshisida odamiylik sifatini yo'qotgan Tom va qashshoq kambag'al suhbatini satira qiladi. "Qashshoq dallol to'lov muddatini bir necha oygagina cho'zishni iltimos qilgandi. Beshavqat, badjahl Tom garovxatning muddatini uzaytirishdan butunlay voz kechdi.

- Axir oilam tariqday tarqab ketib, tilanchilik qilishga mahkum bo'ladi-ya, - yalindi qarzdor.
 - Rahm-shavqat har kimning o'z uyidan boshlanadi, - javob berdi Tom. - Men eng avvalo o'zimning tirikchilgim haqida qayg'urishim kerak, og'ir zamonlar, hech imkoni yo'q".

"Shunday qilib Tom barcha muhtojlarning mehriboniga aylandi va o'zini barcha "kambag'aldagi do'stlar" kabi tuta boshladi" muallif satirada mubolag'a usulini qo'llagan "kambag'aldagi do'stlar" iborasida, aslida present qo'yib pul beradigan sudxo'r Tom qashshoq aholiga nisbatan shunchalik beshavqat edi. Qarzdorlarning nochorligidan foydalanib, ularni shilib olib, pulni vaqtida to'lamagani uchun xonavayron qilardi.

Irving bugungi kunda jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlarni tanqid qiladi. U din va diniy uyushma oqimlari, shuningdek qul savdosini ustidan zaharxanda kulgi, sarkazm masxaralash usuli etakchilik qiladi. "kvakerlar va anabaptistlarni ta'qib etishga homiylik qilish bilan ko'ngil ovutaman". Bu iqtibosda Irving dinni tanqid qiladi. Bu davrdan oldin Puritanlar ismli diniy guruh bor edi va ular dinning eng sof shaklini topish umidida Angliya cherkovini tark etishgan. Hikoyaning yakuniy qismida nafaqat ochko'zlik, balki dindorlikning yuzaki ko'rinishlariyu toat ibodatlarini qoyil qilib yurishi ham satira qilingan. Bunga Tom Ouker yorqin misoldir. Qilgan gunohlarini kechirish uchun qilingan tavbalar barchasi yuzaki edi, u o'ylardiki bu amallar gunohlarini kechirilishida etarli deb. Tom Uoker ikkiyuzlamachi bo'ladi, ibodat qilib tavba tazarru qiladiyu, lekin soxta dindor qiyofasida boylik orttiradigan, munofiq kimsadir. Oxir-oqibat, Tomning soxta diniy g'ayrat jabhasi uni qachonlardir boylik evaziga iblis bilan bitishgan bitim va majbo'riyatlaridan qutqarish uchun etarli emas edi.

"- Agar sizning orqangizdan biron chaqa foyda ko'rgan bo'lsam, iblisarga em bo'lay!

Bu so'zlar uning og'zidan chiqar-chiqmas eshikning uch marta qattiq-qattiq dukillatgani eshitildi. Kim taqillayotganini bilish uchun Tom o'rnidan qo'zg'aldi. Eshikda betoqat pishqirib, er deysinayotgan qop-qora tulporning jilovini tutgancha zanj odam turadi". Shu tariqa Tom Uoker shu ketgancha iblis bilan qaytib ko'rinmadi. Uning xarom yo'llar bilan to'plagan boyligi yonib kul bo'ldi. Yozuvchi ishongan narsalari uni joniga ozor berganini satira qiladi.

Ular faqat xudoning so'ziga sodiq bo'lgan din bilan shug'ullanishdi. Bu odamlar juda soqov edilar, garchi odatda ular xudoning so'ziga sodiq bo'lsalarda, xudoning xatti-harakatlarini ayblashdi. Hikoya davomida masxara qilinadigan yana bir narsa - Irving qul savdosi haqida gapiradi. Iblis Tomga pullarni qul savdosiga tikishini aytdi, ammo Tom "ushbu jumalar tomonidan aytilgan.

Yumor inglizcha namlikdir, inson tanasidagi namlik, suyuqlik deb ko'chma ma'noda tushunishgan. U xarakterning tashqi belgisi va xulqida ko'rinadi. Yumor kulgi, hazil, kulgiga moyillik, da'voga moslik, beozor sho'xlik tarzidagi holatdir. Bir muncha engil tanqidga asoslangan kulguli asar. Yumoristik asarda yozuvchi turmushdagi va ayrim kishilardagi ba'zi bir kamchiliklardan kulib, uni tanqid qiladi. Bunda yozuvchi tanqid qilamayotgan obyektning yo'q bo'lib ketishini istamaydi, unga hatto achinadi va undagi kamchiliklarning tuzalishini istaydi. Bu bilan yumor satiradan faqr qiladi. Biroq satirada yumor elementi bo'lganidek, yumorda satira elementi mavjud. Yumoristik asar kitobxonning kulgusini qistashi bilan birga, ma'lum ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan fikrni ilgari suradi. Adabiyotning xilma-xil namunalari (roman, hikoya, komediya, poema, she'r, epigramma va boshqalar)da yumor bo'la oladi. G'arb adabiyotidagi asosiy namoyandalari Servantes, L. Stern, Ch.Dikens, V.Irving, N.V.Gogol, M.Tven; o'zbek adabiyotida esa Muqimiy, G'.G'ulom, A.Qahhor, S.Ahmad va boshqalar tasviriy san'atda Yumor voqea, narsa, jonivor, ayniqsa, kishilarning xatti-harakati kulgili tasvirlangan, engil tanqid etilgan, umuman ko'rinishi, ishi hazil-mutoyiba tarzida ko'rsatilgan tasvir (ko'pincha grafika asari)dir. Maxmur satirik bo'lsa, Muqumiy va Zavqiy satiric va, ayni holda, yumorist edilar. Saltikov-Shchedrin satiric, chunki u samoderjaviye va pomeschiklar hukmronligini tugatishni xoxladi. Gogol – yumorist, uningcha, rus dvoryan va chunovniklar jamiyatda o'z xatolarini tushunishi, anglashi va tuzalishi lozim. Abdulla Qahhor hajviyotchi edi, uning ijodida satira va yumor jamlangan. Hayotdagi ayrim nuqsonlar engil, quvnoq kulgu ostiga olinadi va ularni tuzatishga chorlaydi. Yozuvchi V.Irving Amerika adabiyoti tarqqiyotiga yumoristik hajviyalari bilan ulkan hissa qo'shgan ulkan adibdir. Uning "Komendant Manko va askar rivoyati" afsonasida obrazlar tasvirida yumoristik ruh ustunlik qiladi. Jumladan: "Qadim-qadim zamonlarda Al-Hamro qal'asiga "komendant Manko" yoki "Bir qo'l" deb nom chiqargan eski shavkatli jangchi hokimlik qilar edi. U bir qo'lini jangda yo'qotgandi. Uning o'zi ko'pni ko'rgan qari jangchi ekanligi bilan faxrlanardi. Mo'ylabini rosa o'stirib, ko'zlariga etguncha burab olgan, uzun qayirma qo'ng'li safar etigi kiygan, uzun sixga o'xshash Toledo ustalari yasagan qilichining dastasiga ro'molchasini qistirib olgan edi". Mazkur afsonada obrazning tashqi qiyofasini tasvirlashda yozuvchi yumordan foydalanganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Tasvirda "Mo'ylabini rosa o'stirib, ko'zlariga etguncha burab olgan", etikning sixga o'xshashi tasvirlari yumor orqali ifodalanganki, bu o'sha davr kishilarining tashqi qiyofasini ko'z oldimizda gavdalanitiradi.

Adabiyotlar

- Hamidiy H., Abdullaeva Sh., Ibragimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. T.: O'qituvchi, 1970, 199-b.
- Днепров В.Д. Идеи времени и формы времени.- М.,1980.
- Борев Ю. Основные эстетические категории.-М.,1981.
- Sarimsoqov B. Adabiy turlar haqida mulohazalar//O'zbek tili va adabiyoti.-1993, №5-6.
- Charles E. Bressler, 2003, p.238. Magdalena Baga. Maqola, The Character of Rip Van Winkle: Representation of disappearing cultural identity. October 2020 Jambura Journal of English Teaching and Literature 1(2):113-126. doi:10.37905/jetl.v1i2.8465.
- Hamidiy H., Abdullayeva Sh., Ibragimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1970. – 259b.
- To'ychiyev U. O'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari – T.: "Yangi asr avlodi", 2011. – 477 b. B 508.
- Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar.T.:O'zbekiston davlat nashriyoti, 1955, 190-b.
- Ummat To'ychiyev. O'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari. T.: Yangi asr avlodi, 2011, 136-b, B-505.
- Vashington Irving. Hikoya va afsonalar. M. Maxmudov va boshq. Tarjimasi. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. – 61b. B 508.
- Q.Azizov, O. Qayumov. Chet el adabiyoti tarixi. T.: O'qituvchi, 1987,126-b, B-329.

ALISHER NAVOIY «NAZMU-L-JAVOHIR» ASARIDAGI ARABIZMLARNING STILISTIK FUNKSIYALARI

Sotvoldiev Sirojiddin

Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. O'zbek matnshunosligi hozirgacha erishgan yutuqlarning katta kismi hazrat Alisher Navoiy asarlarini tadqiq qilish bilan chambarchas bog'langan, desak mubolag'a bo'lmaydi. «Nazmu-l-javohir» asari hozirga qadar ustoz-manbashunoslarimiz tomonidan ko'p bor tadqiq etilgan, o'rganilgan, ilmiy-tanqidiy matni tuzilgan va ruboiylari qayta-qayta sharhlangan. Asarning yozilish tarixi va tuzilishi haqida ma'lumotlar etarli. Mazkur maqolada asardagi oyat va hadislarni taxrij qilish, arabcha iqtiboslar transliteratsiyasi va tarjimasiga oid ilmiy mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: matnshunoslik, Alisher Navoiy, «Nazm-u-javohir», arabizm, oyat, hadis, «Nasru-l-laoliy», qo'lyozma.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ АРАБИЗМА В «НАЗМУ-Л-ДЖАВОХИР» АЛИШЕРА НАВОИ

Сотволдиев Сироджиддин

преподаватель кафедры восточных языков Восточного университета

Аннотация. Без преувеличения можно сказать, что большая часть достижений узбекской текстологии до сих пор тесно связана с изучением творчества Алишера Навои. «Назм-у-л-джавахир» много раз изучался нашими учителями и источниковедами, был составлен научно-критический текст, его рубай неоднократно интерпретировался. Информация об истории и структуре произведения достаточно. Эта статья содержит научные комментарии по редактированию оятов и хадисов в произведении, транслитерации и переводу арабских цитат.

Ключевые слова: текстоведение, Алишер Навои, «Назм-у-джавахир», арабизм, аят, хадисы, «Насру-ль-лаолий», рукопись

STYLISTIC FUNCTIONS OF ARABISM IN ALISHER NAWAI'S "NAZM UL-JAVOHIR"

Sotvoldiev Sirojiddin

is a teacher of the Department of Oriental Languages of the Oriental University

Abstract. It is no exaggeration to say that a large part of the achievements of Uzbek textology so far is closely connected with the study of the works of Alisher Navoi. "Nazmu-l-javokhir" has been studied many times by our teachers and source scholars, a scientific-critical text has been compiled and its rubai have been repeatedly interpreted. There is enough information about the history and structure of the work. This article contains scientific comments on the editing of verses and hadiths in the work, transliteration and translation of Arabic quotations.

Keywords: textual studies, Alisher Navoi, «Nazm-u-javokhir», Arabicism, oyat, hadith, «Nasru-l-laoliy», manuscript.

Kirish. Matnshunoslik sohasiga kirib kelgan har bir mutaxassis albatta Hazrat «ko'ngil mulki»ga bir bor bo'lsa ham «qo'l solib ko'rish»ga va bu maxzanning ochqichlarini topishga harakat kiladi. Xazratning «ko'ngil mulki»da «ma'no abkori xullalari murassa' etilgan» [1,136] bir javohir borki, u ham bo'lsa hikmatu nazm bo'stonida qadri baland baholanadigan «Nazmu-l-javoxir asaridir. Bu asar hozirga qadar ustoz-manbashunoslarimiz tomonidan ko'p bor tadqiq etilgan, o'rganilgan, ilmiy-tanqidiy matni tuzilgan va ruboiylari qayta-qayta sharhlangan [2;3;4]. Shu bois, asarning yozilish tarixi va tuzilishi haqida to'xtalmay, e'tiborni undagi oyat va hadislarni taxrij qilish, ya'ni matn tarkibidagi oyat va hadislarning manbalarini va ularning matnosti vazifalarini aniqlash, arabcha iqtiboslar transliteratsiyasi va tarjimasiga oid ilmiy mulohazalarga qaratamiz.

Ma'lumki, ilmi badi'da turli tillardan yozilgan she'r mulamma' deyiladi. Mazkur san'at talmi' deb nomlanib, hazrat Navoiy ijodiyotida bu san'at juda ko'p uchraydi. Alisher Navoiy hazratlari Qur'oni karimni to'liq yod olgan, o'z ta'birlari bilan aytganda «...ko'prak avqotim Kalomulloh ishtig'oli va aning tafsiri qilu qoli bila o'tar erdi. Yoki ahodis daryosig'a g'avvoslik qilur erdim» [4,15]. Shuning uchun ham bu olim zot Qur'on oyatlarining nozil bo'lish sabablaridan ham yaxshi darajada xabardor bo'lgan va o'z fikrlarini quvvatlash uchun ulardan iqtibos keltirishda o'ziga xos mahorat hosil qilgan. Jumladan, «Nazmu-l-javohir» muqaddimasining o'zida 21 o'rinda Qur'on oyatlaridan, 5 o'rinda esa hadislardan iqtibos uchraydi. Mumtoz adabiyotshunosligimizda Qur'on yoki hadis so'zlarining she'riyatda ishlatilishi alohida san'at sanalib, u iqtibos deb yuritiladi. «Ilm o'zlashtirmoq» ma'nosidagi bu so'z Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislarini she'r ichida keltirish yoki ularning mazmunini she'rda ifodalash san'ati nomidir. Musulmon mamlakatlarining shoirlari bu usulga keng murojaat qilib, o'zlarining lirik va liro-epik asarlarda oyatlar va hadislarni keltirganlar. Hadislarga bag'ishlab yozilgan «Arba'in»lar ham iqtibos usulida yozilgan...» [11,60-61].

Metodlar. «Nazm...»dagi birinchi iqtibos Inson surasidan olingan bo'lib, unda «Darhaqiqat, insonga u esga olinadigan narsa bo'lmagan bir zamon kelmadi?» [5,584], deyiladi. Hazrat Navoiy nega muqaddimadayoq bu oyatni keltirmoqda? Buning etarlicha asoslari bor. Mufasssirlarning rivoyatlariga ko'ra, Inson surasining dastlabki o'n oyati hazrat Aliy va Fotima roziyallohu anhumo haqlarida nozil bulgan [6,430]. Suraning 7-10-oyatlarida «Ular nazrga vafo qilarlar va yomonligi keng tarqaladigan kundan qo'rqrarlar. O'zlari taomni yaxshi ko'rib tursalar ham uni miskin, etim va asirlarga berarlar. «Sizlarni faqat Allohning roziligi uchun taomlantiramiz va sizlardan mukofot yoki tashakkur xohlamaymiz. Biz qo'rqinchli, shiddatli, uzun kunda Robbimizdan qo'rqurmiz» (derlar)» [5,584], deya hazrat Aliy va Fotima roziyallohu anhumoning fazilatlarini madh etiladi. «Nazmu-l-javohir» asari esa hazrat Aliy roziyallohu anhuga nisbat beriladigan «Nasru-l-laoliy» hikmatlarining nazmiy tarjimasini ekani ma'lumu mashhur. Bu o'rinda alloma ajdodimizning nozik didi

ko'zga tashlanmokda.

Keyingi ruboiyning uchinchi misrasida yana mazkur oyatga ishora qilinib, unda oyatning nozil bo'lish sababi ochiqqlanadi:

«Bir do'stqa «hal atā» keldi anga
kim, zoti aro «la fata» keldi anga».

Uchinchi misradagi «hal atā» iborasi «Inson» surasining ilk so'zlaridir. Shuningdek, ruboiyning to'rtinchi misrasida esa hadisdan iqtibos keltirilgan: «La fata» («Yigit yo'q...»). Bu ibora hadisning bir qismi bo'lib, hazrat Aliy vasf etiladi. Uhud jangida Aliy ibn Abu Tolib roziyallohu anhu bir qo'lida Islom bayrog'ini, ikkinchi qo'lida mashhur zulfiqor qilichini tutib kurashadi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam bu ishini maqtaydilar. Hasson ibn Sobit roziyallohu anhu esa bu holatni baytga solib, «Zulfiqordek qilich yo'q. Aliydek yigit yo'q»[7, 354], deydi va bu mashhur bo'lib ketadi. Ruboiyning to'rtinchi misrasidagi «La fata...» («Yigit yo'q...») iborasi bilan shu voqeaga ishora qilinmoqda.

Hamddan so'ng muallif Payg'ambar sollallohu alayhi vasallamga na't aytar ekan, «...ul Rasul bobida bo'la olurkim, «Ana madinat-l-'ilmi wa 'Aliyyun babuha» aning hadis mo'jiza nizomidin rivoyatidir» [4,16] deya qayd etadi. Hadisning ma'nosi «Men ilm shahriman. Aliy esa uning eshigidir» demakdir. Hadisda Rasulullohning fazilatlarini bilan birga hazrat Aliyning madhi xam borligi sababidan muallif shu o'rinda keltirib, ikki tomonlama yutukka erishgan: ham Payg'ambarimizni vasf etgan, ham asarning dunyoga kelishiga sababchi bo'lgan hazrat Aliy bilan bog'liq jihatini topa olgan. Hadis matni «Sunani Termiziy»da 3723-rakam ostida shunday keltiriladi: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Men hikmat hovlisiman, Aliy uning eshigidir», dedilar»[8,214]. Hadisning hukmini aksariyat muhaddislar zaif deb aytishgan, ammo imom Hokim o'z «Mustadrok»ida bu xadisni sahih deb baholagan[9,58].

Na't qismida keltirilgan ruboiyda yana ikkita oyatdan iqtibos bor. Har ikkisida ham Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning fazilatlarini vasf qilinadi. Alloma shoir ruboiyning birinchi misrasi – «Ul sham'ki, «wa-dz-dzuha» quyoshi yuzidur»dagi «wa-dz-dzuhā» iborasi bilan Qur'oni karimning shu nomli 93-surasi tafsiri bilan tanishib chiqishga bizni undaydi. «Zuho» («Choshgoh») surasi Payg'ambarimiz da'vat yo'lidagi mashaqqatlar sabab biroz tushkunlikka tushgan, dushmanlarning ta'na-dashnomlari ostida ruhiyatlarini cho'kkan kunlarda nozil bo'lib, u zotning haq Payg'ambar ekanliklarini yana bir bor ta'kidlab, Alloh taoloning madadi haqida xushxabar bulib, do'stu dushmanlar orasida Nabiyining yuzini yorug' qilgan edi. Shunga ishoratan hazrat Navoiy «wa-dz-dzuhā» quyoshi yuzidur demokda. Oyatning ma'nosi: «Choshgoh bilan kasam...» (Zuxo surasi, 1-oyat) [5,597].

Ikkinchi misrada esa «Ma zagho» bila surma chekilgan ko'zidur» deyish bilan hazrat Navoiy bizga Me'roj voqeasi va unda Rasululloh ko'rsatgan yuksak odobdan hikoya qiladi. Oyatning mazmuni: «Nigoh burilmadi ham, haddidan oshmadi ham» (Najm surasi, 17-oyat) [5, 498]. Ya'ni u zot Alloh taoloning huzurida buyuk xulk bilan turdilar. Nigohlarini burmadilar ham, haddilaridan oshmadilar ham.

Ushbu ruboiyning uchinchi va to'rtinchi misrasi yana hazrat Payg'ambarimiz va Aliy roziyallohu anhuni bog'laydigan iqtibos bilan bezatilgan. Hazrat Navoiy uchinchi misrada keyingi misrada keltiriladigan hadisning turkiy ma'nosini berib, «O'zi ul va ul o'zidur» deydi. Keyin esa «Inni minka fa-anta minni» xadisini keltiradi. Imom Buxoriy rivoyatida hadisning matni «Anta minni va ana minka» shaklida kelgan [10,204]. Imom Termiziy, Ibn Moja va Imom Ahmad rivoyat qilgan hadisda: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam «Aliy mendandir. Men Aliydandirman. Men ado etishim lozim bo'lgan narsalarni faqat o'zim yoki Aliygina ado etadi», dedilar». Hadisning sifati hasan-g'arib-sahihdir.

Na't an'anaga muvofiq salovot bilan yakunlangan: «Fa-qul shalawātu-llāhi alayhi wa 'ala 'ālihi wa 'aṣḥābihi bi-lisāni-l-'ajzi wa-rrudzā, khususan 'alā-s-Siddiqi wa-l-Fāruqi wa Ṣi-n-nūrayni wa-'Aliyyi-l-Murtadza» (Tarjimasi: «O'jizlik va rozilik ila «U zotga, u zotning oilasiga va sahobalariga, xususan Siddiq, Foruk, Zunnurayn va Murtazoga Allohning salovati bo'lsin» deb ayt»).

Bulardan tashqari, asar muqaddimasida Shams (1-oyat), Zuho (2-oyat), Baqara (23-, 26-, 30-oyatlar), Rahmon (68-oyat), Isro (70-oyat), Tiyn (4-oyat), Najm (3-4-oyatlar), Voqi'a (22-23-oyatlar), Nahl (90-oyat), Fath (1-3-oyatlar), Inson (18-oyat), Hud (44-oyat) suralaridan iqtiboslar olinib, ular yordamida muallif fikrlari kuchli dalillangan. Natijada asar «...fotihasiidan xotimasig'a degincha oyati kalomi Maliki allom bila muzayyan-u, ahodisi Rasuli anom alayhis-solatu va-s-salom bila muzayyan» bo'lishiga erishilgan.

«Nazm...»da ikkita o'rinda duo ma'nosidagi turg'un iboralar uchraydi. Birinchisi, hazrat Aliy ismi zikr etilganda «radziya-l-lohu anhu» karrama-l-lohu wajhahu», ya'ni «Alloh undan rozi bo'lsin va yuzini aziz kilsin» iborasidir. Ikkinchisi esa muallif o'zini nazarda tutganda kamtarlik ila «sattara-l-lahu uyubahu wa ghafara Zunubahu», ya'ni «Alloh ayblarini yashirsin va gunohlarini kechirsin» deya munajat qiladi.

Natijalar va munozara

«Nazmu-l-javohir» asaridagi arabizmlarning asosiy qismi hikmatlardan iborat va ular 268ta bo'lib, arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Avval hikmat berilib, undan so'ng turkiy ruboiy keltiriladi. Hazrat Navoiy asarlarining O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlangan 20 tomlik «mukammal asarlar to'plami» va keyinroq nashr etilgan 10 jildlik «to'la asarlar to'plami»ga kiritilgan «Nazmu-l-javohir» asari va ilmiy-tanqidiy matni bilan tanishish chog'ida, arabiy hikmatlarning imlosi, transliteratsiyasi va tarjimasi bilan bog'liq ayrim mulohazalar tug'ildi. Masalan, 57-ruboiyga asos bo'lgan hikmatni mutolaa qilamiz: «فَمِنْ غَيْرِ خَلِّ النَّاسِ». Hikmatda gapning egasi izofaviy birikmadan iborat. Uni o'zbek tiliga so'z birikmasining moslashuv usulida o'girish har doim ham o'zini oqlamaydi, ya'ni xulqning chiroyliligi» tarzida. Ba'zan sifatlovchi-sifatlanmish (bitishuv) usuli asl tildagi ma'noni aniqroq ifodalashga yordam berishi mumkin. Demak, ushbu izofani «chiroyli xulq», «go'zal xulq» yoki kalkalash yo'li bilan «husni xulq» deb o'girish samaraliroq bo'ladi: «Husni xulq boylikdir».

Asardagi 69-ruboiyga asos bo'lgan hikmat quyidagicha: «صِرْجَالُ غَيْرِ سَفَنٍ أَعَادَ», ya'ni «Kishining ofati – xirsining injiqligidan deb bil». Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy kulyozmalar fondi va Xamid Sulaymon

nomidagi qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan asarning bir nechta nusxalari bilan tanishilganda, ayrimlarida mazkur hikmat «صَرْحُ الْغَفْدِ سَفْنِ الْاَوْدِ» shaklida yozilgani ma'lum bo'ldi. Shunda uning ma'nosi: «Nafsning davosi hirsdan kechmoqdir» bo'ladi. Bu ma'noni ruboiyning oxirgi misrasi ham tasdiqlaydi: «Kechmak mundin aning davosi bilg'il». Bu ruboiy ham, uning asosi bo'lgan hikmat ham mantiqan o'zidan oldingi 68-ruboiy va hikmatning davomidir: «سَفْنِ الْاَوْدِ» – «Kishiga alam hirsdan etadi». Ruboiyning umumiy mazmunida nafsdagi dard hirs bilan bog'liqligiga e'tibor qaratilmokda: «...nafsga hirsdin etar dard oxir». Unday bo'lsa, bu dardni qanday davolash kerak? Bu savolga 69-hikmat va ruboiy javob bo'lib kelgan, ya'ni: «Nafsning davosi hirsni daf qilmoqdir». Demak, ayrim qo'lyozma nusxalarda uchragan «ءاود» va «غفد» so'zlari hikmatni to'g'ri o'qish va tushunishga yordam bera oldi.

Xulosa. Mulohazalarimizga xulosa o'laroq, quyidagilarni ta'kidlashni istardik:

1. Turkiy matn va tabdilda arabcha hikmatlarning original til va transliteratsiya shaklida berilishida arab tili grammatikasi xususiyatlarini hisobga olish zarur. Misol uchun, aksariyat hikmatlarda «bir-birini taqozo qiluvchi buyruq maylidagi fe'llar» ishlatilgan (o'zbek tilidagi «...sang, ...san» - ga o'xshash). Masalan:

«أَهْلُ الْغَفْدِ كَلَّيْ عُبْدَع» «Ahlingga odob bersang, ulardan foyda ko'rasan».

«هُدْسَتْ يَيْسُ الْمِلَا نَسْحَا» «Yomonga yaxshilik qilsang, uni bo'ysundirasan».

«حَبْرَتِ قَرْخَالِ ابِ اَيْنْدَلِ عِب» «Bu dunyoni oxirat evaziga sotsang, xursand bo'lasan».

2. Qo'lyozmalarda arabcha hikmatlardan oldin ba'zan «مَمَالِكُ نَمُو» va «مَمَالِكُ» hikmatlardan keyin esa ba'zan «قِدْص» kabi («Uning so'zidan», «Uning so'zi», «Amir rost aytibdi», «U rost aytibdi» ma'nosida) birikmalar keladi. Ularni hikmatning umumiy ma'nosiga qo'shib yuborish mazmunga daxl kiladi: «رِيْمُ الْاَلِ قِدْصِ دَجْتِ اِبِ دَج» - «Topganingga shukr kil yaxshi ishdir». Hikmatning asl matnini «Topganingga kanoat kil» deb o'g'irish maqsadga muvofiq. Keyingi ibora esa «Amir (ya'ni hazrat Aliy) rost aytibdi» ma'nosini beradi.

3. «Nazmu-l-javohir» asaridagi hikmatlar arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Bu mezonni hisobga olish ortidan hikmat va ruboiylar tartibidagi kichik o'zgarishni ham payqash mumkin bo'ladi. Masalan, 171-hikmat «ع» ('ayn harfi bilan boshlangan) so'zi bilan boshlanadi. 170-hikmat esa «ع» (g'ayn harfi bilan boshlangan) so'zi bilan boshlangan. Asarning abjadiy tartibiga bo'ysunilsa, ushbu hikmatlar o'rin almashgani ayon bo'ladi. Ammo asarning ko'lyozma nusxalari orasida 171-hikmat «عِلْغ» (ghala) so'zi bilan berilgan nusxalar ham bor. Bu so'z hikmatning umumiy mazmuniga «الْع» ('ala) so'zidan ko'ra munosibroq bo'lib chiqadi: «نَنْقِطُ الْمِلَا رِقْ يِلْغ» - «Taqvodorlarning qadri baland bo'ldi».

Demak, «Nazmu-l-javohir» asarida kelgan 21 ta oyat, 5 ta hadis, 268 ta hikmatning manbalarini aniqlash, taxrij qilish, transkriptsiyada to'g'ri ifodalash va ma'nolarini to'g'ri talqin qilish orqali asarning ilmiy qimmati yanada ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. // Тўла асарлар тўплами. Тошкент: Ғафур Ғулом. 2011.

Рашидова М. «Назму-л-жавоҳир» асарининг (монография). –Тошкент: Мумтоз сўз, 2011.

Ражабова М. Алишер Навоийнинг шеърӣ дурдонаси. –Тошкент: Фан, 2008.

Алишер Навоий. Назму-л-жавоҳир (илмий-танқидий матн. Тайёрловчи М.Рашидова). -Тошкент: Мумтоз сўз, 2011.

Куръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси (муфассир шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф). Тошкент: Ҳилол-нашр, 2018.

Абу Лайс Самарқандий. Баҳру-л-улум. 3-жилд. -Байрут: Дору-л-кутуб, 1993.

Девони Хассон ибн Собит. «Ал-мавсуъату-ш-шеърӣя» энциклопедияси. -Байрут, 2008.

Имом Термизий. Жомеъу-т-Термизий. 6-жилд. Байрут: Дору-л-фикр, 2000.

Имом Ҳоким. Мустадрок. Байрут: Дору-л-кутуб, 1996.

Имом Бухорий. Ал-Жомеъу-с-сахих. 3-жилд. - Байрут: Дору-л-фикр, 1999.

Ҳожиахмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз кофия. – Т.: Ҳикмат, 1999.

Sotvoldiev, S. (2023). PRINCIPLES OF COMPOSITION OF SCIENTIFIC-CRITICAL TEXT OF IBN SAYYID'S DICTIONARY» AL-MUSALLAS». THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY, 1(7), 62-66.

Sotvoldiev, S. (2022). PRINCIPLES OF COMPOSITION OF SCIENTIFIC-CRITICAL TEXT OF IBN SAYYID'S DICTIONARY» AL-MUSALLAS». Thematics Journal of History, 8(1).

Maxammaddin o'g'li, S. S. (2023). IBN MOLIK HAYOTI VA UNING ARAB TILSHUNOSLIGIDA TUTGAN O'RNI. Vol. 2 No. 11 (2023): Innovative Development in Educational Activities (IDEA)

Sirojiddin, S. (2023). «МУСАЛЛАС» ТУРИДАГИ ЛУҒАТЛАРИНИНГ АРАБ ЛЕКСИКОГРАФИЯСИДАГИ ЎРНИ. Innovative Development in Educational Activities, 2(11), 356-365.

BADIIY MATNNI STRUKTUR-SEMIOTIK TAHLIL QILISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Saidova Rayhonoy Abdug'aniyevna
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti, (PhD)

Annotatsiya. Zamonaviy adabiyotshunoslikda rivojlangan mamlakatlarda yuzaga kelib shakllanishga ulgurgan strukturalizm, semiotika, germeneytika sohalariga qiziqish kuchayib bormoqda. Bu tabiiy hol, albatta. Chunki davr, jamiyat, hayot rivojlanib borgani sayin yangi, nisbatan mukammal ta'limot, nazariyalarga ehtiyoj oshadi. Bu o'rinda biz ushbu maqolada bevosita daxldor bo'lgan badiiy matnni tahlil qilishda semiotika va strukturalizmning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritdik. Semiotika belgi haqidagi fan sifatida juda ko'p sohalariga kirib borgan. Belgi haqidagi qarashlarni badiiy adabiyotga nisbatan qo'llash ham katta samara berayotir. Chunki adabiyotshunoslikning tadqiq manbai bo'lgan badiiy matn (qisqartirgan holda matn deyish mumkin) boshdan oxir belgilar tizimidan iborat.

Kalit so'zlar. Semiotika, strukturalizm, badiiy matn, semiotic tizim, leksiya, shakl, estetik-poetik tizim, kodlar, muallif, g'ayri matn, matn bepoyonligi, belgi.

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРНО-СЕМИОТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Саидова Райхоной Абдуганиевна
Бухарский государственный педагогический институт, доцент, (PhD)

Аннотация. В современном литературоведении растет интерес к областям структурализма, семиотики и герменевтики, возникшим в развитии стран. Это естественно, наконец. Потому что по мере развития времени, общества и жизни возрастает потребность и новых, относительно совершенных учений и теорий. На этом этапе мы задумались об особенностях семиотики и структурализма в анализе художественного текста, что имеет непосредственное отношение к данному состоянию. Семиотика – наука, изучающая знаки и многие другие области. Применение визуальных символов к благочестивой литературе также очень эффективно. Потому что художественный текст (сокращенный текст), являющийся исследовательским источником литературоведения, состоит из системы знаков от начала до конца.

Ключевые слова. Семиотика, структурализм, художественный текст, семиотическая система, лекция, форма, эстетико-поэтическая система, коды, автор, нетекст, бесконечность текста, знак.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF STRUCTURAL-SEMIOTIC ANALYSIS OF ARTISTIC TEXT

Saidova Rayhonoy Abdug'aniyevna
Bukhara State Pedagogical Institute, associate professor, (PhD)

Abstract. Interest in the fields of structuralism, semiotics, and hermeneutics, which have emerged in developed countries, is growing in modern literary studies. This is natural, of course. Because as time, society, and life develop, the need for new, relatively perfect teachings and theories increases. At this point, we thought about the specific features of semiotics and structuralism in the analysis of the literary text, which is directly related to this article. Semiotics, as a science of signs, has entered many fields. Applying the views of the symbol to fiction is also very effective. Because the artistic text (abbreviated text) which is the research source of literary studies consists of a system of signs from beginning to end.

Keywords. Semiotics, structuralism, artistic text, semiotic system, lecture, form, aesthetic-poetic system, codes, author, non-text, text infinity, sign.

O'tgan asr davomida rivojlangan g'arb mamlakatlarida strukturalizm va semiotika bo'yicha ko'pgina nazariy ishlar yaratilgan. Birinchi bo'lib fransuz etnologi Klod Levi-Stross yigirmanchi asrning qirqinchi-elliginchi yillarida yaratgan tadqiqotlarida struktur metodlardan foydalandi. U Markaziy va Janubiy Amerika mahalliy xalqlari folklori namunalarini struktur metodlar asosida tadqiq etgan va samarali natijalarga erishgan. Strukturalizmning alohida fan sohasida shakllanishi va jahon miqyosida e'tirof etilishida yana bir fransuz allomasi Rolan Bartning xizmatlari katta bo'ldi. Bu olim struktur usullar bilan chegaralanib qolmay, bu sohaga zamonaviy semiotika yutuqlarini ham olib kirgan.

R.Bartning "Tillarning urushi", "Muallifning o'limi", "Matn lazzati", "Bir hikoyaning struktural tahlili", "Belgi tassurotlari", "Asardan matn sari", "Adabiyot va ramziy til", "Mifologiyalar" kabi ishlari alohida e'tirofga loyiqdir. Bundan tashqari, g'arb adabiyotshunosligidagi Jan Marining "Strukturalizm kalit", Lokanning "Matnlar" kabi tadqiqotlari strukturalizm muammolariga bag'ishlangan.

Strukturalizm va semiotika bo'yicha rus adabiyotshunosligida ham muayyan ishlar amalga oshirilgan. Mixayil Baxtinning "polifonik taffakkur" haqidagi nazariyasi g'arb estetikasida strukturalizmning paydo bo'lishida muhim manbalardan biri bo'lgan.

O'tgan asrning oltmishinchi yillarida rus olimi Yu.M., Lotman Rossiyada "struktur maktab"ga asos solgan edi. Bu davrda uning tashabbusi bilan strukturalizm muammolarida bag'ishlangan xalqaro anjuman o'tkazilgan. Bu olim 1972-yili "Analiz poeticheskogo teksta" ("Poetik matn tahlili") tadqiqotini nashr ettirgan.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, o'zbek adabiyotshunosligida bu fan XXI asrning boshlaridan shakllana boshladi. Bu yo'nalishda hozircha biror-bir yirik tadqiqot amalga oshirilmagan bo'lsa-da, turli maqolalar, tezislari chop etilgani bu boradagi izlanishlarning boshlanganini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali strukturalistik tahlillarga bag‘ishlangan bir qancha izlanishlarni e‘lon qildi. Jumladan, G‘ayrat Murodov, Qurdosh Qahramonov, Dilmurod Quronov, Suvon Meliyev, Muhammadjon Xolbekov, Uzoq Jo‘raqulovlar bu borada ma‘lum bir ishlarni amalga oshirdilar.

Strukturalizm - o‘tgan asrning 50-60 yillarida shakllangan fan sohasi. F. De Sossyur ta‘limotini badiiy adabiyotga qo‘llashga urinish natijasida yuzaga kelgan. Fransuz strukturalizmining yirik namoyandasi Rolan Bart strukturalizmi faoliyat deb hisoblaydi: “Strukturalizm undan foydalanuvchi hamma uchun faoliyat, ya‘ni muayyan sohadagi fikriy amaliyotning tartibga tushgan izchilligi sifatida yuzaga chiqadi” [1]. Strukturalizm ta‘limoti o‘zagida “struktura” tushunchasi turadi. Struktura atamasini sodda qilib aytganda, yuksak ichki tartib tarkibidagi intizomdir, deb izohlasak bo‘ladi. Struktura tizim tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u tizim qaror topishining tuzilishi va ichki shakli bo‘lib, bu shakl mazkur tizim elementlari o‘rtasidagi barqaror o‘zaro aloqalarning birligi sifatida yuzaga keladi.

Strukturalizmdagi shakl, ya‘ni strukturaning (strukturalizmga shakl strukturaga salkam teng tushuncha hisoblanadi) ijodkor tabiati, ya‘ni mavjud ma‘noni kuchaytirishi, hatto yangi ma‘no yaratish iqtidori haqidagi etakchi aqida bu ilmiy oqimning eng kuchli jihati hisoblanadi. Struktural tahlil nigohi yakka hodisaga qaratilganda, uning ichki va quyi qatlamlariga kirish, voqea va obrazlarning ramzlashuv darajasini aniqlah, avval ko‘zga tashlanmagan ma‘no o‘choqlarini ko‘rgazmali tarzda ochish imkoniyati tug‘iladi. Struktur-semiotik yondashuv muayyan ilmiy usul bo‘lib, u butun asar yoki ma‘lum kontekst zaminidagi badiiy ma‘no va mazmun teranliklari kashf etilishiga ko‘maklashishni maqsad qilib oladi. Strukturalizmga badiiy matnga yagona estetik-poetik tizim deb qaraladi. Strukturalistlarning fikricha, “badiiy matn son-sanoqsiz birliklar majmuasidan iborat. Mana shu birliklarda mavjud bo‘lgan kod(semiotikada belgi)lar bir-biri bilan aloqa-munosabatga kirishadi. Bunday munosabatlar matn yaxlitligi va harakatini yuzaga keltiradi” [2].

“Struktural metodlar –strukturalizmga qo‘llaniladigan usullar majmui. “Ular, asosan, quyidagilardan iborat:

- 1) tahlil uchun badiiy matn namunasini tanlash;
- 2) tanlangan matnni bir necha marta sinchiklab sekin va juda sekin o‘qish va mohiyatini uqishga urinish;
- 3) matn yoki uning ma‘lum bir qismini bo‘lak(leksiya)larga ajratish;
- 4) matn asosida bo‘laklarni raqamlab chiqish;
- 5) tahlil jarayoni (har bir bo‘lakdagi kod(belgi) mufassal, atroflicha ko‘rib chiqiladi, Bu jarayonda qiyosiy usuldan foydalanish mumkin emas, ya‘ni bo‘lakdagi kod yoxud kodlar badiiy matndagi yoxud boshqa matndagi kodlar bilan muqoyasa etilmaydi (ammo bu talabga strukturalistlar hamma vaqt rioya etavermaganlar);
- 6) tahlil jarayoni yakunlangach, kodlararo munosabatlar aniqlanadi;
- 7) pirovardda barcha fikrlar umumlashtiriladi, strukturalistlarning ta‘biri bilan aytganda, matnning nazariy modeli yaratiladi” [3].

Struktur-semiotik tahlil jarayonida muallif (ijodkor) e‘tibordan soqit qilinadi. Bunday usul shoir yoki adibni butunlay inkor etish, uning xizmatlarini tan olmaslik degani emas. Muallifni matndan ajratish va asosiy e‘tiborni badiiyat namunasiga qaratish tadqiq va tahlil teranligi uchun xizmat qiladi. Bunday holda ijodkor shaxsi kamsitilmaydi, aksincha uning qalamiga mansub badiiy ijod namunasi juda teran, atroflicha o‘rganib chiqiladi. Natijada matnning mohiyati oydinlashadi, undagi ichki qatlamlar aniqlanadi, ijod mahsulining badiiy-estetik qimmati ma‘lum bo‘ladi.

Badiiy matnda muallif bevosita ishtirok etib, voqea, qahramon kabilarga o‘z munosabatini bildirib tursa, tabiiyki, muallifni e‘tibordan soqit qilishning hech bir imkoni bo‘lmay qoladi. Bunday vaziyatda ijodkorga badiiy matn tarkibidagi obrazlardan biri sifatida qaraladi. Bunday usul muallif matnning yakkayu yagona xo‘jayini degan qarashni rad etish maqsadiga xizmat qiladi.

An‘anaviy adabiyotshunoslikda muallif doimo asosiy o‘ringa qo‘yilgan. Badiiy asardagi har qanday yutuq shakl-shubhasiz muallifning xizmati deb qarab kelinadi. Yaxshi asar yozgan ijodkor maqtalib, uning xizmatlari ta‘kidlab ko‘rsatiladi. Ba‘zan hatto ko‘pincha tahlil jarayonida badiiy asar bir chekkada qolib ketib aytiladigan asosiy fikrlar qalamkashga qaratiladi. Bunday holda badiiy asarning adabiy-estetik tizim tarzidagi xususiyatlari etarli darajada ochilmay qolishi tabiiy.

Jahon so‘z san‘atining ayrim namoyandalari badiiy asarning voqea tizimi, qahramonlari xarakteri hamma vaqt ham o‘zlarining izm-ixtiyorlarida emasligini payqagan edilar. “Rus yozuvchisi Ivan Turgenev “Otlar va bolalar” romanini yozishga kirishar ekan, bosh qahramon Bazarovni to‘la-to‘kis salbiy qahramon sifatida tasvirlashni o‘z oldiga asosiy maqsad qilib qo‘ygan ekan. Biroq voqea oqimi, xarakter mantig‘i taqozosiga ko‘ra bu obraz adibning niyatiga zid ravishda ijobiylashib borgan va Bazarov taraqqiyparvar yoshlarning umumlashma ijobiy timsoliga aylanib qolgan” [4].

Shunga yaqin hodisani o‘zbek nasri tarixida ham ko‘rsa bo‘ladi. “Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanini yozishga kirishar ekan, asosiy qahramonlardan biri bo‘lmish Kumushbibi o‘limini o‘z ijodiy rejasiga kiritganmi yoki yo‘qmi – buni biz bilmaymiz. Ammo uning o‘g‘li Habibulla Qodiriyning eslashicha, atoqli nosir romanda Kumush vafotini yozayotgan vaqtda yig‘lagan ekan” [5]. Mazkur yodnomadan shunday xulosa kelib chiqadiki, ijodkor sevimli qahramoni o‘limini istamagan. Ammo matnning tabiiy oqimi, uning mustaqil qonuniyatlari ushbu obraz mavtini taqozo etgan va muallif matn talabiga bo‘ysungan.

“Badiiy matn mustaqil maydondir. U faqat o‘ziga aloqador qonuniyatlari doirasidagina harakat etadi va o‘z mohiyatini namoyon qiladi. Badiiy matnning mustaqilligi, avvalombor shu narsada ko‘rinadiki, u nafaqat muallifga, shuningdek, muayyan bir mafkura, ta‘limot, dunyoqarashga ham bo‘ysunmaydi. Bu matn har qanday g‘oya yoxud idealni rad qiladi degani emas. Matn badiiy qatlamlarida ma‘lum bir nuqtai nazar, qarashlarni ifoda etgan mafkura va nazariyalar aks etadi, albatta, Ammo matn ularga bir yoqlama(tendenstioz) munosabatda bo‘lmaydi. Badiiy matn tarkibidagi obrazlar bunday ta‘limot va dunyoqarashlarga inkor yoki tasdiq jihatidan yondashishlari mumkin, biroq matn bunday qarashlarga nisbatan betarafligini saqlab qoladi”.

Semiotikada matnning bepoyonligi haqidagi fikr doimo ta‘kidlanib kelinmoqda. Matnning poyonsizligi deganda,

ikki narsa e'tiborga olingan:

Badiiy matn hududidagi belgilarning son-sanoqsizligi.

Badiiy matn tahlili davomida yangidan yangi ma'nolarning kashf etilishi hamda bu jarayonning muttasil davom etishi.

Badiiy matnni g'ayrimatndan farqlash lozim. Matn mukammal adabiy-estetik tizimdir. Undagi har bir birlik(so'z, jumla, gap, matnning ayrim bir bo'lagi) o'z o'rnini va vazifasiga ega. Ularni o'zgartirish yoxud qisqartirish mumkin emas. Agar shunday qilinsa, matn mukammalligiga putur etadi va badiiy-estetik tizim izdan chiqadi. O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad o'z esdaliklarida yozishicha, u tajriba tariqasida mashhur so'z ustasi Abdulla Qahhorning ayrim hikoyalaridagi ba'zi bir so'zlarni ma'nodoshiga almashtirishga harakat qilgan. Ammo bu ishdan hech bir natija chiqmagan. Matn o'z tarkibidagi birliklardan voz kechishni istamay boshqa lisoniy birliklarni qabul qilmagan. Bu hodisa shundan dalolat beradiki, matn daxlsiz hududdir. Bu adabiy-badiiy hudud boshqa tashqi xurujlardan juda mustahkam ihotalangan.

Har qanday badiiy asar matn bo'lavermaydi. Matn talablariga javob bera olmaydigan asar g'ayrimatn hisoblanadi. G'ayrimatnni struktur-semiotik jihatdan tahlil qilishning iloji yo'q. Chunki unda belgilarning mukammal tizimi shakllanmagan. G'ayrimatnning ziddi va muxolifi hisoblangan badiiy matn adabiyotshunosga jiddiy va teran tahlil va tadqiq uchun noyob materialdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.: 1989, С. 254.
2. Meliyev S. Strukturizm va struktur tahlil haqida.- O'zbek tili va adabiyoti.- Toshkent. 2009. №2 B12
3. S Rayhonoy, G Murodov STRUCTURAL SEMIOTIC ANALYSIS OF A LITERARY TEXT//International journal of scientific and technology research. – 2020. No.2.– С. 3319-3323.
4. Бахтин М.М. Проблема текста. В его кн.: Эстетика словесного творчества.- М.: 1979.
5. Murodov G'. "Yulduzli tunlar" romanida badiiy kodlar.- BuxDU ilmiy axboroti, 2000, 3-son.
6. Saidova R. A. SEMIOTIC SQUARE AND BINARY OPPOSITION //Theoretical & Applied Science. – 2020. No.2.–С. 201-205.

ZAMONAVIY ELEKTRON LUG'ATLAR YARATISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Sodiqova Sevinch Aliyevna

O'zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti Xorijiy til va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada lug'at tuzishning tarixiy bosqichlari, zamonaviy lug'atshunoslikning nazariy va amaliy asoslari hamda elektron lug'atlar yaratishda qanday tamoyillarga amal qilinishi kerakligi haqidagi soha olimlarining fikr va mulohazalari keltirib o'tilgan. Til aloqa vositasi va ijtimoiy madaniyatning aksi sifatida so'z va grammatika shaklida asosiy darajalarga ega.

Kalit so'zlar: lug'at, leksikografiya, bir tili, ko'p tili, elektron lug'atlar, foydalanuvchi, shakl, konsepsiya, zamonaviy texnologiyalar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЕЙ

Содыкова Севинч Алиевна

старший преподаватель кафедры иностранных языков и литературы факультета зарубежной филологии Национального университета Узбекистана, доктор философии по филологическим наукам

Аннотация. В этой статье представлены исторические этапы составления словаря, теоретические и практические основы современной лексики, а также мнения и мнения ученых отрасли о том, каким принципам следует следовать при создании электронных словарей. Язык как средство общения и отражение социальной культуры имеет базовые уровни в виде слов и грамматик.

Ключевые слова: словарь, лексикография, одноязычие, многоязычие, электронные словари, пользователь, форма, понятие, современные технологии.

THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF CREATING MODERN ELECTRONIC DICTIONARIES

Sodiqova Sevinch Aliyevna

senior teacher of the Department of Foreign Languages and Literature of the Faculty of Foreign Philology of the National University of Uzbekistan, doctor of philosophy in philological sciences

Annotation. This article cites the historical stages of dictionary construction, the theoretical and practical foundations of modern lexicography, and the opinions and opinions of scientists in the field of what principles should be followed when creating electronic dictionaries. Language as a means of communication and as a reflection of social culture has basic levels in the form of words and grammars.

Keywords: dictionary, lexicography, monolingual, multilingual, electronic dictionaries, user, form, concept, modern technologies.

Kirish. Leksikografiyaning fan sifatida rivojlanishi, birinchi navbatda, mamlakatlar, madaniyatlar va sivilizatsiyalar o'rtasida iqtisodiy, savdo, madaniy va diplomatik munosabatlarni o'rnatish uchun aloqa zarurati bilan bog'liq. Bunday ehtiyoj, o'z navbatida, tegishli lug'atlar yordamisiz mumkin bo'lmagan chet tillarini o'rganish uchun zarur shart bo'lib xizmat qildi. Lug'atlarga bo'lgan talab ko'p asrlar davriga ega bo'lgan madaniyatlararo aloqa zarurati bilan birga paydo bo'ladi. Binobarin, lug'atlarni tuzish amaliyoti qadimgi davrlardan kelib chiqqan va shu kungacha davom etmoqda, axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan takomillashtirish. Shunga ko'ra, u kengayadi va miqyosi, zamonaviy jamiyat hayotining turli sohalarida o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan lug'atlarni tuzish usullari optimallashtirilgan. Shu ma'noda lug'atlarni hayotning moddiy va ma'naviy tomonining keng ko'lamlari ifodasi sifatida ko'rish mumkin alohida madaniyat va nomlangan qadriyatlarni keyingi avlodlarga o'tkazish usulidir.

Elektron lug'atlar garchi foydalanuvchilar doirasida anchayin mashhur bo'lsa-da, biroq olimlar orasida ushbu leksikografik mahsulotning dizayn bosqichlari haqida yagona nuqtayi nazar, yagona yondashuv yo'q. Boshqacha qilib aytganda, o'ziga xos texnik echimlarni o'z ichiga olgan elektron lug'atlar yaratish bosqichlari batafsilroq bayon etilgan bo'lib, aksar hollarda lug'at tuzish ma'lum bir nazariya emas, balki mavjud dasturiy qobiq orqali amalga oshiriladi. E'tibor qilish kerakki, lug'atni yaratish talablari

juda muhim bosqichlardan oldin keladi. Xususan, har qanday lug'atni tuzish analitik bosqichdan boshlanishi kerak. Bu ma'lum bir sohada leksikografik mahsulotlar maydonidagi haqiqiy vaziyatni va foydalanuvchilarning zaruriy ehtiyojlarini tahlil qilish, yangi lug'atni yaratish dolzarbligi va maqsadga muvofiqligini aniqlash, uning parametrlarini tanlashga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish jarayonini qamrab oladi. Lug'at parametrlariga va uning yaratilish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar orasida leksikografik va tashqi faktorlar mavjud bo'lib, bunda birinchi faktor lug'at foydalanuvchilarining ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq sanalsa, ikkinchi faktor haqiqiy sharoitlardan kelib chiqqan holda lug'at loyihasini yaratishni taqozo etadi.

Elektron lug'at leksikografik obyekt sanalib, shuning uchun uni yaratishda leksikografik birliklarni ta'riflashning umumiy tamoyillari asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jumladan, V. Dubichinskiy leksikografik tavsifning besh asosiy tamoyilini ajratadi. Bular quyidagilar:

1) leksikografik asarlarning uzluksizligi – ma'lum bir lug'at materialining bayoni doimo mavjud leksikografik an'analariga asoslanadi;

2) lug'atlar yaratishda subyektiv omil alohida ahamiyat kasb etadi;

3) o'zgarmas pragmatizm bilan bog'liqlik;

4) so'z turkumlarini tanlashda normativlikka asoslanish;

5) leksikografik asarlarning nazariy va amaliy xilma-xilligi.

Har qanday lug'atni loyihalashda muhim tipologik parametr funksional shartlilik hisoblanadi. V. Tabanakova va M. Kovyazinalarning fikricha, lug'atda dominant parametr to'rtta universal vazifani aks ettiradi: yozuv (axborot), tizimlashtirish, o'quv va normativlik (5,176).

V. Shirokovning qayd etishicha, an'anaviy tarzda lug'at yozuvi kamida ikki komponentli hisoblanadi, ya'ni u registr (chap) va interpretativ (o'ng) qismlardan iborat bo'ladi. Chap yoki ro'yxatga olish leksikografik qism bo'lib, odatda, leksikografiya obyekti bo'lgan tilning har qanday birligi bu qismni aks ettirishi mumkin. Bunday lug'aviy birliklar majmuyi uning registrini belgilaydi. Lug'at yozuvining o'ng qismining tuzilishi va mazmuni lug'at turiga bog'liq bo'ladi: u tegishli ro'yxatga olish birligining lingvistik tavsifini beradi (uning ma'nosi, boshqa tillarga tarjima qilish, leksik, grammatik xususiyatlar va b.q.) yoki nimani anglatishi haqida turli xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi (2, 12).

Lug'atdagi ro'yxatga olish birliklari ko'plab tarkibiy va semantik aloqalar bilan bir-biriga o'zaro bog'langan bo'ladi va birgalikda tuzuvchilarning maqsadlarini amalga oshiradigan muayyan tizimni tashkil qiladi. Bundan tashqari, har qanday lug'atning lug'at maqolalari bir xil turdagi leksikografik tuzilmalarni tavsiflash uchun o'xshash sxemalarga ega bo'lishi kerak. Ro'yxatga olingan birliklarni tavsiflash qoidalari, metodlari va vositalari tizimi lug'atning asosini tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da, V. Shirokovning ta'kidlashicha, lug'at yozuvining "chap" va "o'ng" qismlari atamaları shartli hisoblanadi, chunki lug'atlarning ayrim turlarida registr va interpretatsiya qismlari tuzilmalari elementlarining "almashinishi" yoki "aralashishi" uchrab turadi (2,13).

N. Sivakova elektron lug'atning gipermatnli tuzilishi "kompozitsion" atamasining an'anaviy tushunchasini qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi, deb hisoblaydi. Elektron lug'at kontekstida kompozitsiyani lug'at menyusi yoki interfeysi deb atash mumkin. Ammo bu kompozitsiyani faqat "tashqi" identifikatsiyalash bo'lib qoladi. Foydalanuvchi shaxsiy so'rov yordamida lug'atning axborot zonalarini faollashtirish orqali o'zining kompozitsion echimini yaratishi mumkin (6,15).

I. Kudashevning so'zlariga ko'ra, lug'at tarkibini shakllantirishni mikrostatlar – lug'at birliklari yoki ular haqidagi ma'lumotlar qismini to'g'ri loyihalash orqali boshlash tavsiya etiladi. Bunda yaratuvchi mikrostatlarning tasnifini tuzadi, ularning mazmuni va tuzilishini loyihalashtiradi va ularni birlashtiradi. Tarjima korrespondensiyalari bo'lgan lug'aviy birliklarning mikrostatlari ko'p tilli lug'atda lug'atga kirishning juda ko'p turini hosil qiladi (1, 364).

Leksikograf V. Dubichinskiy ham lug'atga kirishni lug'atning eng muhim qismi deb hisoblaydi. Lug'atning mikrostrukturasi yoki murakkab lug'atga kirish modeli quyidagi komponentlarni o'z ichiga olishi mumkin: bosh birlik (so'z, ibora, morfema, frazeologiya va b.q.), grammatik xususiyatlar (nutqning bir qismi, jinsi, soni va h.k.), fonetik xususiyatlar (transkripsiya, intonatsiya), birlikning semantikasi (talqin, ta'rif, tarjima ekvivalenti, sinonimlar), frazeologik o'xshashliklar, so'z shakllanish xususiyatlari, etimologik va tarixiy xususiyatlar, foydalanish illyustratsiyalari (iboralar, jumlar, kotirovkalar), leksikografik belgilar (grammatik, semantik, uslubiy, emotsional-ekspressivlik, xronologik), referatlar, ensiklopedik ma'lumotlar (3, 44).

E. Karpilovskaya elektron (kompyuter) lug'atning maqola tuzilmasini unda tasvirlangan til obyektlari haqidagi ma'lumotni lug'atda aks ettirish, joylashtirish va grafik tasvirlash modeli deb hisoblaydi. Til ma'lumotlarini dasturiy joylashtirish prinsipi moslashuvchan model bo'lib, unda har bir axborot turiga alohida qism beriladi va bunday qismlarning mavjudligi (yoki aksi) juda muhim sanaladi. Bunday formatni ishlab chiqish ma'lumotlar bazasi va leksikografik protsessorni yaratish bilan birga, elektron lug'at tuzish jarayonining ajralmas qismi bo'lib xizmat qiladi (7, 49).

L. Belyayevaning fikricha, elektron lug'at ma'lumotlar bazasi bo'lib, unda har bir maqola guruhlashtirilgan matn sifatida taqdim etiladi. Bunday lug'at qat'iy tuzilishi va ma'lumotlarni ifodalashning yuqori darajada

rasmiylashtirilishi lozim (4,167). Elektron lug'atlar nisbatan yangi hodisa bo'lib, u tez rivojlanmoqda va keng foydalanuvchilar orasida mashhurlikka erishmoqda (1, 88).

Elektron lug'atlarni yaratishning nazariy va amaliy jihatlari allaqachon ko'plab zamonaviy olimlar tomonidan o'rganilgan. Xususan, tarixiy jihatdan Alchina A., balog V., Baranov A., Belyaeva L., Dubichinskiy V., Karpilovskaya E., Kupriyanova E., Marchuk yu., Palkova A., Pastor V. va boshqalarning asarlarida yoritilgan asarlari alohida e'tiborga loyiqdir.

Kompyuterlar lug'atlarni yaratishda qo'llanila boshlagandan so'ng, elektron kompaniyalar tarjima qilish uchun cho'ntak gadjetlarini ishlab chiqish ustida ishlay boshladilar. Foydalanuvchilarga mo'ljallangan interfeyslarga ega bo'lgan birinchi elektron "lug'atlar" (LK-3000 va Kreyg M100) texnik jihatdan ko'chma elektron kalkulyatorlar va shaxsiy raqamli yordamchilarning avlodlari edi. 1976 yilda ishlab chiqilgan LK-3000 yoki Lexicon, va «Elektron lug'at va til tarjimoni» sifatida patentlangan ekranda ingliz va boshqa bir qator tillarning (fransuz, nemis, yunon, italyan, ispan) so'zlari o'rtasidagi yozishmalarni namoyish etdi.

Keyinchalik, Internet juda ko'p miqdordagi axborot resurslarini joylashtirishning yana bir markaziga aylandi. Dastlab, lug'atlarni ishlab chiqishga katta mablag' sarflagan noshirlar o'z mahsulotlarini internetda bepul tarqatishni xohlamadilar. Bundan tashqari, tadqiqotchilar onlayn almashish lug'atlarining qog'ozga nisbatan ishonchsizligini ta'kidladilar, chunki hech kim onlayn lug'atlar taqdim etgan ma'lumotlarning to'g'riligi uchun javobgar emas edi va veb-manzillar va sahifalar tarkibi doimiy ravishda o'zgarib turardi. Onlayn lug'atlar sonining ko'payishi va sifatining yaxshilanishi qisman o'zlarining onlayn mahsulotlari uchun haq olishni boshlagan yoki ularni jalb qilish uchun marketing vositasi sifatida qo'llagan noshirlar siyosatining o'zgarishi (CD yoki matnga elektron kirishni sotib olish - Oxford English Dictionary Online, Cambridge Dictionaries Online va boshqalar) bilan bog'liq edi. Ko'pgina nashriyotlar uchun umumiy amaliyot turli formatlarda o'z lug'atlarini taklif qilish edi: qog'oz, disk, onlayn.

2000-yillarning boshlarida yuqori tezlikdagi keng polosali texnologiyalardan foydalanish ko'plab oddiy foydalanuvchilar uchun ma'lumot olish imkoniyatini kengaytirdi. Internetda lug'atlarni rivojlantirishning yana bir tendentsiyasi ko'p funktsiyali ko'p tilli bepul to'ldirish lug'atlarini yaratish edi. Birinchi Wiktionary 2002 yilda ingliz tilida yaratilgan, uning sxemasi bo'yicha boshqa tillarning lug'atlari yaratilgan

Shunday qilib, tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, dastlab kompyuterlar faqat lug'atlarni tuzish jarayoniga yordam berishdi, so'ngra qog'oz ma'lumotlarini kompyuter muhitiga o'tkazishga yordam berishdi va nihoyat elektron lug'atlarni «noldan» tuzish uchun asos bo'lishdi (3, 45).

V. Pastor va A. Altsina bilan bugungi kunda terminologiya tarjimonlar ishining asosiy omili ekanligiga rozi bo'lish kerak. Ixtisoslashgan sohalarning rivojlanishi fan va texnologiyaning rivojlanishi bilan o'sib bormoqda va tarjimonlar matnning yuqori darajadagi ixtisoslashuvi bilan bog'liq muammolarni hal qilishlari kerak. Ushbu bozor talablari tarjimonlar nima uchun o'zlarining terminologik ehtiyojlarini tez va samarali qondirish uchun resurslarni qidirayotganliklarini tushuntiradi (4, 77).

Demak, elektron lug'at yaratish ichki va tashqi aloqalar yig'indisidagi murakkab tizimni loyihalash va uning tarkibiy qismlarini tashkil etishni o'z ichiga oladi. Shuning barobarida, ayni paytda elektron lug'atni loyihalash bosqichlarining yagona qat'iy tizimi mavjud emas. Shuningdek, elektron lug'at tuzishning muhim bosqichlari texnologik va konseptual bo'lib, bu tuzuvchidan alohida ahamiyatli yondashuvni talab qiladi. Aks holda zamonaviy leksikografiya talablariga javob bermaydigan mahsulot yaratilishiga olib kelishi mumkin. Bu holat, ayniqsa, ta'lim jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan elektron lug'atlar ishlab chiqishda o'ta dolzarb bo'lib, tahliliy va konseptual bosqichdagi har qanday e'tiborsizlik, ehtiyotsizlik ta'lim resursidan foydalanishda didaktik tamoyillarning buzilishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кудашев И. С. проектирование переводных словарей специальных словарей. Хельсинки, 2007.
2. Лингвистико-информатические студии: Празни украинского мовноінформатического Фонда Національної академії наук України: 3-й вид. лексикографія Тлумачна. Книга 1. Київ, 2018.
3. Дубичинский В.В. Лексикография: навч.- метод. постиб. Харків: НТУ «ХПИ», 2012.
4. Беляева Л.Н. Автоматизированная лексикография и потенциал прикладной лингвистики // Известия А. И. РГПУ имени Герцена. 2010.
5. Табакова В.Д., Ковязина М.А. Функциональная модель переводной специальной лексики. 2006.
6. Сивакова Н.А. Лексикографическое описание английских и русских фитонимов в электронном словаре: Автореф. дисс. К.ф.н. Тюмень, 2004.
7. Карпиловка Е.А. Введение в прикладную лингвистику: компьютерная лингвистика: учебное пособие. Донецк, 2006.

КОГНИТИВНАЯ МЕТАФОРА КАК СПОСОБ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ АКТРИСЫ. (ТЕАТР»С.МОЭМА)

Тагаева Тамара Баходыровна

Самаркандский Государственный Институт Иностранных Языков, старший преподаватель кафедры “Английского языка и литературы”

Аннотация: рассматриваются возможности и уровни когнитивных метафор для характеристики языковой профессиональной личности актрисы Д.Лэмберт, отмечаются три уровня ее лексики, как отражение психологического и эмоционального состояния героини. Метафорическое мышление Джулии конструируется автором, как в форме внутреннего монолога, так и в прямой речи героини. Метафорические конструкции определяют когнитивный дискурс в некоторых ситуациях даже вокруг сравнения.

Ключевые слова: творческая языковая личность, когнитивная метафора, функции метафоры, мышление и сознание, перевод.

COGNITIVE METAPHOR AS A WAY TO CHARACTERIZE THE PROFESSIONAL LINGUISTIC PERSONALITY OF AN ACTRESS. (THEATER»WITH.MAUGHAM)

Tagaeva Tamara Bakhodurovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages, Senior Teacher of the Department of English Language and Literature

Abstract: The possibilities and levels of cognitive metaphors for characterizing the linguistic professional personality of actress D. Lambert are considered, three levels of her vocabulary are noted as a reflection of the psychological and emotional state of the heroine. Julia's metaphorical thinking is constructed by the author; both in the form of an internal monologue and in the direct speech of the heroine. Metaphorical constructions define cognitive discourse in some situations even around comparison.

Keywords: creative linguistic personality, cognitive metaphor, metaphor functions, thinking and consciousness, translation.

AKTRISANING PROFESSIONAL TIL SHAXSINI TAVSIFLASH USULI SIFATIDA KOGNITIV METAFORA

Tag'aeva Tamara Baxodirovna

Samarqand davlat chet tillar instituti, «Ingliz tili va adabiyoti» kafedrasining katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Aktrisa D.Lembert tili kasb-hunar shaxsini ta'riflash uchun kognitiv metaforalarning imkoniyatlari va darajalari ko'rib chiqilmoqda, qahramonning psixologik va emotsional holatining uchta darajasi qayd etilmoqda. Juliyaning metaforik tafakkuri muallif tomonidan ichki monolog shaklida ham, qahramonning bevosita nutqida ham dizayn qilinadi. Metaforik konstruksiyalar ba'zi vaziyatlarda hatto taqqoslash atrofida ham kognitiv diskursni belgilaydi.

Kalit so'zlar: ijodiy til shaxsi, kognitiv metafora, metafora funktsiyalari, fikr va ong, tarjima.

В последние десятилетия XX века когнитивная параболa современной филологии предполагает изучение метафоры на качественно новом уровне. В центре внимания ученых вместо только стилистических характеристик метафоры оказались ее когнитивные, смыслообразующие функции и возможности. В настоящее время пристальное внимание ученых направлено на постижение связи национального языка и мышления: «...ключом к пониманию природы человеческого сознания является мышление и речь» [11. 214]. В художественном тексте писатель конструирует образ героя, наделяя его(по задуманному лекалу) фикциональным сознанием, мышлением, логически соответствующим словарем. Можно предположить, что реальные филологические наблюдения над языковым сознанием возможны для создания параметров сознания героя в художественном тексте, что свидетельствует о мастерстве писателя: «... структура индивидуального сознания может рассматриваться как некая универсальная...»[11,218].

В повести С.Моэма «Театр» главная героиня профессиональная успешная актриса Джулия Лэмберт, которую автор награждает острым языком, гибким умом, мгновенной реакцией. В данной

статье поставим два вопроса, которые возможно решить в плоскости рассмотрения специфики профессиональной коммуникации актрисы, принадлежащей к «... так называемым элитарным языковым личностям со своеобразным профессиональным сознанием».

Профессиональное сознание актрисы и «специфические регуляторы поведения» представляют собой закрепленное умение пользоваться своим телом и мимикой, жестами, как на сцене, так и в аналогичных ситуациях в жизни, чтобы произвести определенное эмоциональное впечатление на зрителя: «With the experienced actress's instinct to fit the gesture to the word, by a moment of her head she indicated the room through which she had just passed. С.Моэм создает образ успешной актрисы, для характеристики которой важны две составляющих: принадлежность в детстве и юности к среднему классу, а в зрелом возрасте – к высшему обществу. Это сказалось на формировании трех уровней лексики языка. Следует отметить стилевое пристрастие С.Моэма к многочисленным метафорам в речи всех персонажей, а также в нарративе «от автора». Согласимся с установкой современной когнитологии, что именно в метафоре «стали видеть ключ к пониманию основ мышления». С.Моэм создает лексику Джулии достаточно грубой как в «мыслях», так при общении со служанкой: «You shut your trap, you old cow» (Maugham :33). Джулия хитра и безжалостна к сопернице Эвис Крайтон : «... but she had a score to settle with Avie... Slut!».

Автор создает другую лексику Джулии в разговорах с аристократами (Чарлз, Долли). Третий уровень связан с ее профессиональной деятельностью, начитанностью, ее культурной осведомленностью (музеи, книги).

Поскольку вопросы особенности профессиональной языковой личности достаточно освещены (Н.А.Ригина, Мишланова, С.Л. Азначеева, Е. Н.), можно суммировать, что профессиональная личность проявляется с разных сторон, так как концепция языковой личности представляет собой синтез психологического и языковедческого знания.

Отметим, что С.Моэм в «Театре» использует два типа повествования: авторское и создает лингвостилистическую само характеристику Джулии, причем, зачастую используя для этого сравнения и метафоры. К примеру,

автор подчеркивает бессознательный мгновенный факт обольщения Тома:

«She gave him another sort of smile, just a trifle roguish; she lowered her eyelids for a second and then raising them gazed at him for a little with that soft expression that people described as her velvet look»«. В рамках данной статьи при описании языковой личности актрисы ограничимся выявлением некоторых особенностей вербально-семантического, когнитивного и прагматического компонентов ее языкового сознания, в первую очередь проявления эмоционального состояния в определенных ситуациях.

С.Моэм эмоциональное, предельно подвижное состояние Джулии выражает через часто повторяющиеся метафоры: «You just wrung my heart» или «She could be so crazy». Отметим, что наделяя Джулию эмоционально широкой палитрой чувств, автор подчеркивает ее любимую метафору, которую актриса применяет в разных ситуациях ко всем мужчинам: «Poor lamb». Если по отношению к Тому данная метафора логична, включает разницу возраста и социального статуса. Данная метафора дополняет ее презрительное отношение к аристократу Чарльзу, делая нелепую ситуацию в спальне еще более комичной. С.Моэм только изредка «позволяет» Джулии быть откровенной самой себе, так как профессиональная деформации актрисы вынуждает ее «держаться лицо». Повторяя как «мантру» - ежедневные комплименты Майклу, Джулия признается только сама себе: «I thought I'd married the handsomest man in England and I've married a Tailor's dummy».

Современные филологи исследуют тесную связь мышления и языка, механизмы его образности: «Языковая способность считается проявлением общих когнитивных механизмов, следовательно, через посредство языка можно изучать человека- его мышление, память, познавательные процессы» Необходимо согласиться с утверждением А.Н.Чудинова о когнитивной подходе, в соответствии с которым: «...метафора представляет собой одну из форм мышления, особенно эффективную в условиях осмысления»[6,288] С.Моэм создает героиню, которая по роду своей деятельности является не просто эмоциональным барометром внешнего, реального мира, но и анализатором своего психологического состояния, необходимого для создания рисунка роли, что так же можно выразить метафорой- « между небом и землей». Представляется, что данное «метафорическое» состояние Джулии подтверждают слова Лакоффа, который считал метафору не

каким-то «случайным феноменом, нарушающим условия истинности, но когнитивным инструментом, который модернизирует конвенции и открывает новые перспективы» [3,17].

Лингво-когнитивный уровень определяется спецификой отражения профессиональной языковой личностью актрисы явлений действительности и представляет собой тезаурус личности, в котором запечатлена ее система знаний о мире, или «картина мира», а также многочисленные оценки Джулией окружающих ее героев. Этот уровень характеризуется тем, что в качестве его единиц выступают различные понятия, идеи, метафоры, цитаты из многочисленных пьес. Писатель как бы классифицирует метафорические оценки, которые дает Джулия окружающим, на «позитивные и негативные». Сцена, в которой актриса объясняется с режиссером Лэнгтоном, показывает, насколько сочно-грубой бывает ее лексика: «You devil, you swine, you filthy low-down cad... You rotten old eunuch» ». С профессиональной точки зрения у Джими чутье на таланты, он ценит игру молодой и перспективной актрисы: « You just wrung my heart». В моменты отчаяния С.Моэм позволяет своей героине выражать чувства от предательства Тома в самобичевании, выраженном в негативных метафорах: « I hate myself, I'm a beast, I'm a slut, I'm Just a bloody bitch. Эмоциональный контраст в данной сцене отражает добродушие и незлопамятность Майкла, способного высоко оценивать талант Джулии, невзирая на ошибки: « Duse couldn't hold a candle to you» ». Как уже отмечалось, уровни лексики Джулии постоянно в движении, С.Моэм в форме «внутреннего монолога» конструирует эмоциональное состояние героини в различных ситуациях. Платонические взаимоотношения с Чарльзом с одной стороны забавляют Джулию, с другой – вызывают уважение любовные письма аристократа: « Her soul had been muddled, and in his distinction of spirit she had washed herself clean» . С.Моэм подчеркивает, что интеллектуальный «багаж» актрисы уровня Джулии должен быть разнообразным: цитаты из сыгранных пьес, афоризмы великих (Сенека), ситуативная аналогия с предметами искусства, картинами. Подчеркнем, что образное восприятие мира и себя в нем актрисы Джулии, автор закрепляет в сравнениях. Аналогии с картинами великих художников характеризуют ее вкусовые, интеллектуальные пристрастия, а также подчеркивают ее постоянное актерство в жизни. Собираясь на свидание к Чарльзу, Джулия создает определенный эмоциональный настрой при помощи «сценического костюма»: «...a dress of flowered organdie, very pretty and springlike with its suggestion of Botticelli's Primavera» [3,89]. Более того, С.Моэм подчеркивает ее обольстительную игру настройкой на определенное выражения лица: « she found so seductive in Romney's portraits of Lady Hamilton . Можно предположить, что подобные сложные аналогии входят в систему оценок Джулии окружающего мира, в центре которого она создает себя. С.Моэм делает свою героиню не только талантливой актрисой, но и проницательным психологом, умеющим «руководить» и направлять действия мужчин. Майкл при своем профессионализме режиссера, оказывается доверчивым исполнителем игры Джулии, которой необходимо ввести в спектакль Айвис: «I don't want to queer poor Tom's pitch» («Maugham :99). Можно предположить, что С.Моэм подчеркивает постоянное пограничное состояние своей героини, которая моделирует поведение на тонкой грани между реальностью и сценой : «Метафоры заложены уже в самой понятийной системе мышления человека, это особого рода схемы, по которым человек думает и действует» [5, 39]. Данная грань разрушена в сцене, когда Джулия не может определить своего места и соответственно реплик в мизансцене с Роджером. 18 летний сын «задыхается в атмосфере притворства», ищет правды. С.Моэм делает данную сцену как бы в двух планах: искреннего признания Роджера (« If I belived in Got I'd be a priest») и мгновенной вспышки фантазии актрисы Джулии: « She saw herself in a brocaded dress and string of pearls. The mother of the Borgias» . Серьезные обвинения сына в неискренности родителей, в желании добаться до сердцевины души матери, вновь создается автором как метафоричная реакция Джулии: «She was beginning to feel more and more like Hamlet's mother».Задумав отомстить Тому, Джулия включает в свою игру возможности и отношения на театральных подмостках (что само по себе метафорично):режиссера Майкла, которого она убеждает в том, что Айвис влюблена в него. Автор показывает способности актрисы на мгновенное преображение(интонационное, поведенческое) от восторга до негатива в ситуации короткого времени. Так, изменив мизансцену, что меняет смысл всей пьесы, Джулия обращается к автору пьесы: « Your play's brilliant, but in that scene there's more that brilliance there's genius». С.Моэм порой использует возможности скобок, чтобы отделить истинный смысл поступка и слов Джулии. Приведем два примера. Первый, назовем его ежесекундной реакцией актрисы: «(In twenty four hours the mug'll think...)». Метафоры как бы позитивного и негативного смысла характеризуют Джулию, ее умение играть с мужчинами. Второй пример соединяет в диалоге с Томом его уверенность в будущей карьере Айвис (слова, сказанные накануне спектакля) и реакцию на ее игру после триумфа Джулии: « You simply wiped the floor with her. (Avice's career» ...»)(Maugham :110). По мнению Ю.Н. Караулова, структура языковой личности

складывается из трех уровней: вербально-семантического (или структурно-системного), когнитивного (или тезаурусного) и прагматического (или мотивационного) [5, 35-37]. Считаем, что эти же три уровня являются доминантными при характеристике профессиональной языковой личности актрисы Д.Лэнгтон.

Как уже отмечалось, диапазон лексики Джулии создан автором от самого низшего до возвышенного регистров: «Язык Джулии сильно разнился, когда она говорила сама с собой и с другими людьми» (Моэм 1982:206)

. Служанка Эви на постоянной основе получает только одно: «Shut up, you old hag... you old cow», как бы закрепленные негативные метафоры. Одновременно с негативом автор создает эмоционально-высокое ощущение Джулии от успеха пьесы: «I feel on the top of the world. I feel like a million dollars» (Maugham :111). С.Моэм любит употреблять метафоры, основанные на значимости для эмоций сердца и души. Их можно лишь констатировать. Интереснее «необычные», связанные с ментальностью англичан. В рамках данной статьи невозможно писать о проблемах перевода на русский язык, сделанного Г.Островской. Однако, подчеркнем адекватность и идентичность перевода метафор, не нарушая мироощущение Джулии, ее «broken heart»: «She gave free rein to her anguish» (Maugham :82). Перевод другой метафоры интерпретирован на ментальность русского читателя, но близок по семантике: «He says you eat of his hand» » (Maugham :68). В русском переводе аналогичный смысл выражен следующей фразой: «Он говорит - вы пляшете под его дудку». Русский перевод дает пронзительное рассуждение Джулии об обиде, которую нанес ей –актрисе, молодой самодовольный любовник. Джулия выходит на «тропу войны», нанесет Тому удар его же инструментом, поэтому так к месту звучит приговор: «снявши голову, по волосам не плачут». Данный перевод метафорической конструкции не выпадает из психологического кризиса героини и не нарушает диапазон ее тезауруса. Современные тенденции, опираясь на результаты исследований в области когнитивной, лингвистики, определяют метафору как «... средство мыслительной деятельности, согласно которым она является одной из форм концептуализации когнитивного процесса, результатом которого является формирование новых понятий» [4, 384].

В рамках классификации Ю.Н.Караулова можно выделить несколько уровней употребления Джулией метафор. 1. Автор создал настоящую Джулию, умеющую реагировать на происходящее с разительной остротой. В оригинале мини сцена или рисунок роли, в которую ситуативно погружается актриса. К примеру, недвусмысленная сцена в спальне у Чарльза, где Джулия вынуждена сыграть по очереди несколько ролей. С.Моэм выражает ее реакцию сравнением: «...a little like a Circassian slave introduced by the chief eunuch to the inspection of the Grand Vizier...» (Maugham :111). Думается, что исполнение этой роли не ограничивается в сознании великой актрисы только внешним проявлением - ассоциативной позой; задействованы внутренние ресурсы (мимика, пластика, взгляд, интонация). Все вышеперечисленное из простого сравнения превращается в когнитивную метафорическую конструкцию – образа Черкешенки. Тем более, что С.Моэм прибегает к мгновенному озвучиванию Джулией данной роли и авторским комментариям в скобках: «The bitterness of life is not death, the bitterness of life is that love dies. (She'd heard something like that said in a play)» (Maugham :92).

Языковое сознание актрисы можно считать пограничным, так как Джулия и в жизни мгновенно создает мизансцены, в которых она творчески реализует свой опыт и профессионализм актрисы. Таким образом, когнитивные метафоры и метафорические конструкции являются у С.Моэма прекрасной и глубокой, логически оправданной характеристикой образа Джулии –женщины и актрисы.

Литература:

1. Мишланова, С. Л. Азначеева, Е. Н. Языковая личность профессионального исполнителя классической музыки [Текст] / Е. Н. Азначеева // Языки профессиональной коммуникации: материалы междунар. науч. конф. – Челябинск, 2007-с. 76-78
2. Занина М.А. Метафора в научно-техническом дискурсе // Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах. Сб.ст. участников IУ Международной научной конференции 25-26 апреля 2008 г. Челябинск Из-во РЕКПОЛ, 2008. - с.383-386//
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Эдиториал, 2002. -264 с.
4. Лакофф Д. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры под редакцией Р.Д. Арутюнян, М.А. Журиной. М.: Прогресс, 1990. - с 387-417.
5. Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика. Курс лекций. СПб: Филологический факультет: СПбГУ, 2011. - 256с.
6. Уфимцева Н.В. Языковое сознание. : динамика и вариативность. М.: Институт языкознания РАН, 2011. - 252 с.
7. Чудинов А.Н. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры. Екатеринбург, 2001. -238с

THE ENGLISH INTERNET COMMENTARY: ANALYZING SYMPATHETIC EXPRESSION

Tulanbayeva Shahnozaxon Shavkatbekovna
Teacher Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract. This article explores the use of English internet commentary as a platform for expressing sympathy. By analyzing a selection of articles and relevant sources, the study investigates the linguistic and syntactic features employed by users to convey empathy, understanding, and support in online discussions. The research highlights the prevalence of syntactic structures and word choices that contribute to sympathetic expression, shedding light on the unique characteristics of internet discourse. Additionally, the article examines deviations from normative syntactic patterns, suggesting that the online context promotes democratization and simplification of language structures. This study provides insights into the role of English internet commentary as a means of conveying sympathy and offers a valuable perspective on the evolving nature of online communication.

Key words: English internet commentary, Sympathy expression, Online communication, Internet discourse, Linguistic features.

INGLIZ TILIDAGI INTERNET SHARHI: SIMPATIK IFODANI TAHLIL QILISH

Tulanbayeva Shahnozaxon Shavkatbekovna
Andijon davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada hamdardlik bildirish uchun foydalaniladigan ingliz tilidagi onlayn internet sharhlari o'rganiladi hamda tanlangan maqolalar va tegishli manbalarni tahlil qilish orqali, onlayn munozaralarda hamdardlik, tasalli berish va qo'llab-quvvatlash uchun internet foydalanuvchilari tomonidan qo'llaniladigan lingvistik va sintaktik xususiyatlari tadqiq qilinadi. Hamdardlikni ifodalashga hissa qo'shadigan sintaktik qurilmalar va so'z tanlovlarining keng tarqalganligi va internet diskursining o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Bundan tashqari, maqolada onlayn kontekst til qurilmalarini demokratlashtirish va soddalashtirishga yordam beruvchi normativ sintaktik qoidalardan chetga chiqishlar ko'rib chiqiladi hamda hamdardlikni bildirish vositasi sifatida ingliz internet sharhining roli haqida tushuncha beriladi.

Kalit so'zlar: Inglizcha internet sharhi, Hamdardlik bildirish, Onlayn muloqot, Internet diskurs, Til xususiyatlari.

АНГЛИЙСКИЙ ИНТЕРНЕТ-КОММЕНТАРИЙ: АНАЛИЗ ВЫРАЖЕНИЯ СИМПАТИИ

Туланбаева Шахнозaxon Шавкатбековна
преподаватель Андийжанский государственный институт иностранных языков

Абстрактный. В этой статье рассматриваются онлайн-комментарии на английском языке, используемые для выражения сочувствия, и посредством анализа избранных статей и связанных с ними источников исследуются лингвистические и синтаксические особенности, используемые интернет-пользователями для выражения сочувствия, утешения и поддержки в онлайн-дискуссиях. Выделены распространенность синтаксических приемов и словесного выбора, способствующих выражению эмпатии, а также особенности интернет-дискурса. Кроме того, в статье рассматриваются отклонения от нормативных синтаксических правил, которые помогают демократизировать и упростить лингвистические средства онлайн-контекста, а также дается представление о роли англоязычных интернет-комментариев как средства выражения эмпатии.

Ключевые слова: Интернет-обзор английского языка, Эмпатия, Интернет-коммуникация, Интернет-дискурс, Языковые особенности.

Introduction: The advent of the internet has revolutionized communication, providing individuals with new platforms to express their thoughts, emotions, and opinions. One significant aspect of online communication is the English internet commentary, which serves as a space for users to engage in discussions, share experiences, and express empathy towards others. This article explores the linguistic

features and syntactic structures employed in English internet commentary to express «sympathy,» analyzing various sources and previous research.

The importance of empathy and support in online interactions cannot be overstated. Galichkina emphasizes the crucial role of empathy in computer communication, highlighting its significance in establishing meaningful connections within virtual communities[4]. Goroshko further acknowledges the role of internet genres in facilitating empathetic exchanges and fostering a sense of belonging[5]. Understanding how sympathy is expressed in English internet commentary is essential for comprehending the dynamics of online discourse and its impact on social interactions.

Examining the linguistic characteristics of internet commentary reveals intriguing patterns in word choices and syntactic structures. Kompantseva [7] argues that the democratization and simplification of language structures in online spaces have led to new norms and conventions in internet communication. These norms often deviate from traditional syntactic patterns, allowing for creative and concise expressions of sympathy. Furthermore, the evolving nature of online communication necessitates an exploration of how empathy and support are conveyed in this unique linguistic context.

Materials and Methods:

A comprehensive corpus of online comments and discussions was collected from various internet platforms, including social media websites, online forums, and comment sections of news articles. The data collection process aimed to capture a diverse range of topics and contexts in which sympathy was expressed. Previous studies on internet discourse collection methods were consulted to ensure a systematic and representative selection of the data [4,5].

The selection of the corpus followed specific criteria to ensure the relevance and representativeness of the data. Comments written in English were included, focusing on expressing sympathy or empathy. A variety of genres and discourse types were included to encompass different emotional contexts. Relevant studies on empathy in online communication and discourse were consulted to inform the selection criteria [4,21].

The collected corpus underwent a rigorous annotation process to identify instances of sympathy expressions. Trained annotators categorized the comments based on the nature and intensity of sympathy conveyed. The annotation guidelines were developed based on established frameworks for analyzing empathy and pragmatic language use in online context [4,7]. Inter-annotator agreement was measured to ensure consistency and reliability.

The annotated corpus underwent a comprehensive linguistic analysis to identify recurring patterns, syntactic structures, and lexical choices associated with expressing sympathy. The analysis focused on examining the syntactic variations and deviations from traditional sentence structures in the internet commentary. Key linguistic features, such as word order, use of intensifiers, adverbial phrases, and modal verbs, were examined. Previous studies on language and empathy, discourse analysis, and pragmatics were consulted to inform the analytical approach [5:45].

The findings from the linguistic analysis were compared and contrasted with previous research and relevant sources. This comparative analysis involved examining similar studies on internet discourse, sociolinguistic theories, and pragmatic frameworks related to empathy and online communication. Key sources included studies on internet genre and language functioning, cognitive and pragmatic aspects of internet communication, and norms of language usage in online contexts[7:65].

The results of the linguistic analysis were interpreted and discussed within the theoretical framework of empathy, online communication, and pragmatics. The discussion aimed to elucidate the underlying motivations and sociocultural factors influencing the use of specific linguistic features in expressing sympathy in the English internet commentary. Theoretical perspectives from sociolinguistics, pragmatics, and discourse analysis were drawn upon to provide a comprehensive interpretation of the findings[4:34].

Results and Discussion. In this study, we conducted a comprehensive analysis of English internet commentary to explore how individuals express sympathy in online contexts. The analysis yielded significant findings pertaining to the linguistic features, strategies, cultural influences, and emotional support associated with the expression of sympathy in online discourse.

Linguistic Features and Strategies

Our analysis revealed a range of linguistic features and strategies employed to convey sympathy in online comments. Intensifiers and adverbial phrases were commonly used to enhance the empathetic tone of messages [9:60]. For instance, phrases such as «I truly understand your pain» or «I'm deeply sorry for

your loss» were frequently employed. Metaphorical language was another prominent strategy observed in sympathy expression [10:42]. Metaphors allow individuals to establish emotional connections by drawing on shared experiences and feelings.

1. Intensifiers and adverbial phrases:

- «I truly understand your pain.»
- «I'm deeply sorry for your loss.»
- «I can't even begin to imagine how difficult this must be for you.»
- «My heart goes out to you and your family.»

2. Metaphorical language:

- «May the light of love guide you through this dark time.»
- «Sending you virtual hugs and strength during this challenging period.»
- «Your loved one may be gone, but their spirit will forever shine bright.»
- «I hope you find solace in the memories and love that will always bloom in your heart.»

3. Shared experiences and feelings:

- «I've been through a similar situation, and I know how overwhelming it can be.»
- «You're not alone in this; we're here to support you every step of the way.»
- «There's a community of people who understand what you're going through and are here to listen.»
- «The pain of losing someone dear is something we all experience, and we stand by your side.»

These linguistic features and strategies help create a compassionate and empathetic tone in online comments, allowing individuals to express their sympathy effectively.

Cultural Influences

Cultural and contextual factors significantly influence the expression of sympathy in online environments. Cross-cultural differences were observed in condolence expressions, indicating variations in how sympathy is conveyed across different cultural backgrounds [16:67]. Cultural norms, values, and social expectations shape the ways individuals express sympathy online [15:39]. For example, some cultures may emphasize direct expressions of sympathy, while others may employ more indirect or nuanced approaches. Understanding these cultural nuances is essential for effective communication and understanding within diverse online communities.

Role in Emotional Support and Community Building

Our analysis highlighted the role of sympathy expression in building emotional support and fostering online communities. Sympathetic comments create a sense of belonging and solidarity among community members, encouraging further engagement and support [17:349]. Empathy, a core element of sympathy, has been recognized as a vital component in developing meaningful online interactions [20:65]. The ability to express and receive sympathy online facilitates emotional connections and helps individuals cope with challenging situations.

Examples from Online Commentary

To illustrate these findings, let us consider examples from the analyzed online commentary. In response to a post about someone's loss, a commenter expressed sympathy by saying, «I can only imagine the pain you must be going through. My heartfelt condolences to you and your family.» This example showcases the use of intensifiers («only,» «imagine») and an empathetic phrase («heartfelt condolences») to convey sincere sympathy.

Another example demonstrates the use of metaphorical language: «May you find solace in the memories you shared with your loved one. They will forever be a guiding light in your life's journey.» Here, the metaphor of a guiding light is employed to evoke empathy and provide emotional support.

These examples highlight the diverse linguistic strategies employed in sympathy expression and emphasize the role of cultural context in shaping such expressions.

Implications for Online Discourse and Communication

The findings of this study have important implications for online discourse and communication. Understanding the linguistic strategies, cultural influences, and emotional dynamics involved in expressing sympathy can enhance the effectiveness of online interactions and foster a sense of empathy within digital communities. Additionally, sentiment analysis and emotion detection techniques can be applied to analyze and evaluate the impact of sympathy expressions in online platforms [13:922]. Such analyses contribute to a deeper understanding of the emotional dynamics and social support mechanisms within digital environments.

By categorizing commentaries expressing sympathy based on their semantic content, we can better understand the underlying motivations and strategies used by individuals to convey empathy and support in English internet commentaries. These categories highlight the diverse ways in which people reach out to offer comfort, understanding, and practical assistance in various online communities.

The semantic content of the comments expressing sympathy was analyzed based on the classification presented in the work of A. Micalllizzi [12], and divided into five categories in accordance with it:

1. Aggressive statements towards the perpetrator:
«This monster deserves the harshest punishment! I hate him with all my heart!»
2. Commenting on the situation as a whole:
«A tragic story that touches everyone. I hope justice will prevail!»
3. Appeal to the feelings of the victim:
«My heartfelt condolences to the family and loved ones of the deceased. No one deserves such a terrible fate.»
4. Expression of sympathy, condolences:
«My thoughts and prayers are with the family and friends of the deceased. May she find peace, and may they find the strength to overcome this loss.»
5. «Stop expressing your hatred and respect the mourning atmosphere. This is not the place for insults and rude comments».

When examining the aforementioned groups of commentaries, certain linguistic characteristics can be noted. For example, aggressive statements towards the perpetrator in some cases express hope for a fair punishment: «Terrible... hopefully, the perpetrator(s) will be dealt with severely. My condolences to the bereaved.» In this case, the author uses the intensifier «severely» to indicate the necessity of imposing strict punishment on the criminals. The statements can also refer to the perpetrators using derogatory terms: «Fundamentally, these villains and, above all, their masterminds seek the destruction of the world as a whole, including themselves. Killing and dying are not means to an end for these psychopaths but the end itself.» Here, the use of derogatory terms like «villains» and «psychopaths» in place of the word «criminals» aims to degrade the perpetrators as inferior members of society and demonstrates the commentator's solidarity with the victims while expressing the commentator's disapproval of the crime.

Here we can observe how commentators express sympathy towards the victims and emphasize the condemnation of the crime. Commenting on the overall situation involves describing the events as shocking, intolerable, and alarming. Commentators utilize various literary techniques to convey their sentiments. For instance, they employ personification, suggesting that «the world is reeling from the impact of this tragedy.» Furthermore, metaphors are used to vividly portray the events, such as referring to a conflict as «a living nightmare that engulfs innocent lives.» The commentaries often conclude with rhetorical questions, reflecting the commentator's indignation towards the ongoing events. Commenters also make use of appropriate adjectives to express their disbelief, such as finding certain incidents «absolutely inconceivable.» Expressive language, including idiomatic expressions like «to crumble under the weight,» is employed to underscore the gravity of tragic events, as seen in the case of a cultural heritage site collapsing, leaving behind a trail of devastation and loss.

Appealing to the victim's emotions as a category of commentaries aims to demonstrate to the readers the complete unacceptability and repulsiveness of the situation the victim has experienced, evoking sympathy in the interlocutor. To achieve this, commentators often use intensifiers that carry an evaluative function and are intended to give the speech an emotional tone. In the following example, we can observe the use of the adverb «heart-wrenching» as such an intensifier: «It is truly heart-wrenching what is happening there... Even more devastating, of course, is that millions of innocent people have to endure immense suffering, people who never wanted this civil war.»

Expressions of sympathy or condolences are often found in comments, using clichés that convey «compassion,» «empathy,» and «support»: «It's a tragic incident. My thoughts and prayers are with the victims and their families...» Another way to show sympathy is for the commenter to connect their own emotions to the described event: «I'm deeply shocked and saddened. How can such a loving God allow such a tragedy?» In this instance, the adjectives «shocked» and «saddened» serve an expressive purpose, demonstrating the commentator's emotional response to the situation described in the article.

Shaming the interlocutors for inappropriate comments is an interesting approach as a way of expressing sympathy, as it implicitly calls upon the criticized commentator to exhibit socially acceptable feelings in the context of the article's events. To add more emotional color to their statements, comment authors may also resort to using colloquial and expressive language. The following example demonstrates the use of a colloquial expression to belittle the previous commentator's statement: «Do you really need to clutter these comments with your empty words? People here have lost their homes or, even worse, family members.» The figurative colloquial expression «cluttering speech bubbles» is employed here to signify the lack of value in the words of the previous commentator within the context of the internet article, as the word «Sprechblase» not only has its literal meaning of «a speech bubble emanating from a comic book character, enclosing a statement, depicted as an elliptical line,» but also colloquially refers to «an empty, clichéd, repetitive statement» [10:42].

Conclusion:

As we have seen, the analysis of English internet commentary as a platform for expressing sympathy has provided valuable insights into the linguistic features, syntactic structures, cultural influences, and emotional dynamics involved in online interactions. The study highlighted the diverse strategies employed, such as the use of intensifiers, adverbial phrases, metaphorical language, and shared experiences, to convey empathy and support. The flexible syntactic structures observed, including incomplete sentences and the use of emojis, contribute to the concise and impactful nature of sympathy expressions in online discourse.

Cultural factors play a significant role in shaping the expression of sympathy in online environments, with cross-cultural differences influencing the choice of language and approaches to conveying empathy. Understanding these cultural nuances is crucial for effective communication and fostering a sense of community in diverse online spaces.

The findings also underscore the importance of sympathy expression in emotional support and community building within digital platforms. Sympathetic comments create a sense of belonging, solidarity, and emotional connection among users, encouraging further engagement and support. The study emphasizes the role of empathy in online interactions and highlights its significance in developing meaningful connections within virtual communities.

The implications of this research extend to the broader understanding of online discourse and communication. By analyzing the linguistic features, cultural influences, and emotional dynamics associated with sympathy expression, this study provides valuable insights for improving online interactions, developing sentiment analysis tools, and enhancing social support mechanisms within digital environments.

In conclusion, this study sheds light on the unique characteristics of English internet commentary as a means of expressing sympathy. The analysis of linguistic features, syntactic structures, cultural influences, and emotional dynamics provides a comprehensive understanding of how individuals convey empathy and support in online discussions. As online communication continues to evolve, it is crucial to explore and adapt to the changing nature of language use in digital contexts, fostering empathy and meaningful connections in virtual communities.

References:

1. Abdullina, L. R. Freymovaya reprezentatsiya natsional'nykh osobennostey novostnykh kommentariyev kak zhanra internet-diskursa / L. R. Abdullina, A. V. Ageeva // Vestnik YuUrGU. Seriya: Lingvistika. -2017. - № 1. - S. 21-26.
2. Anishchenko, A. V. O nekotorykh osobennostyakh realizatsii emotsional'nykh kontseptov v komp'yuterno-oposredovannoy kommunikatsii / A. V. Anishchenko // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. - 2011. - Vyp. 624. - S. 15-22.
3. Akhrenova, N. A. Internet-lingvistika: novaya paradigma v opisanii yazyka Interneta / N. A. Akhrenova // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Lingvistika. - 2016. - № 3. - S. 8-14.
4. Galichkina, E. N. (2012). Kompyuternaya kommunikatsiya: lingvisticheskiy status, znakovye sredstva, zhanrovoe prostranstvo. Volgograd: Paradigma Publ.
5. Goroshko, E. I. (2009). Internet-zhanr i funktsionirovanie yazyka v Internete: popytka refleksii [Internet Genre and Language Functioning of the Internet: Attempt of Reflection]. Zhanry rechi. Saratov:

Nauka Publ.

6. Kazachkova, Yu. V. Vyrashteniye sochuvstviya v russkom i angliyskom rechevom obshchenii: dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.19 / Kazachkova Yuliya Vladimirovna. - Saratov, 2006. - 177 s.

7. Kompantseva L.F. Ot klassicheskogo yazykoznaniya-k internet lingvistike <http://ant12.livejournal.com/84106.html>

8. Matushevich, A. A. Grammaticheskie sredstva vyrazheniya emotsiy v setevom obshchenii / A. A. Matushevich // Vestnik VyatGU. - 2014. - № 3. - S. 94-97.

9. Benjamin, J. Tweets, Blogs, Facebook and the Ethics of 21st-century Communication Technology / J. Benjamin // Social Media: Usage and impact / ed. by Hana S. Noor Al-Deen and John Allen Hendricks. - N. Y.: Lexington Books, 2013. - P. 57-74.

10. Bunce, J. P. Virtual empathy: Positive and negative impacts of going online upon empathy in young adults / J. P. Bunce, L. M. Carrier, A. Spardlin, L. D. Rosen // Computers in Human Behavior. - 2015. - Vol. 52. - P. 39-48.

11. Collins, F. M. The relationship between social media and empathy [Elektronnyy resurs] / F. M. Collins. - 2014

12. Micallizzi, A. Anger, pain, shame, and cyber-voyeurism: emotions around E-Tragic events / A. Micallizzi // T. Benski & E. Fisher (eds.). Internet and emotions. Series: Routledge Studies in Science, Technology and Society. - N. Y.; L.: Routledge, 2014. - P. 193-210.

13. Pfeil, U. Patterns of empathy in online communication / U. Pfeil, P. Zaphiris // Proceedings of the SIGCHI: Conference on Human Factors in Computing Systems. - 2007. - P. 919-928.

14. Powell, P. A. Situational determinants of cognitive, affective, and compassionate empathy in naturalistic digital interactions / P. A. Powell, J. Roberts // Computers in Human Behavior. - 2017. - Vol. 68. - P. 137-148.

15. Gudykunst, W. B. (2005). Theorizing about intercultural communication.

16. Kadar, D. Z. (2010). Politeness, impoliteness and ritual: Maintaining the moral order in interpersonal interaction. University of Helsinki.

17. Preece, J. (2001). Sociability and usability in online communities: Determining and measuring success. Behavior & Information Technology, 20(5), 347-356.

18. Shestopalova, A. M Facebook Communication on Travel: Analysis of Communicative Intentions / A. M. Shestopalova, O. A. Souleimanova // Yazyk v sfere professional'noy kommunikatsii: sbornik materialov mezhdunar.nauch.-prakt. konf. (g. Ekaterinburg, 19-20 apr. 2018 g.). - Ekaterinburg, 2018. - S. 131 - 136.

19. Sh.Sh.Tulanbaeva. (2023). Exploring the role of nonverbal communication in conveying sympathy and support. American Journal of Philological Sciences, 3(06), 130-136. <https://doi.org/10.37547/ajps/Volume03Issue06-21>

20. Shavkatbekovna, T.S. (2022). Sympathy and condolences in english linguoculture. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities, 2(1.6 Philological sciences).

21. Tian, Y. (2019). Empathy in computer-mediated communication: A meta-analysis. Computers in Human Behavior, 96, 61-69

21. Tertychnyy A.A. Zhanry periodicheskoy pechati, Moscow, Aspekt Presspubl., 2000. <http://evartist.narod.ru>

BILIM – SAODAT YO‘LI*Xo‘janova Gulchehra,**Toshkent davlat yuridika universiteti qoshidagi akademiy litsey kafedra mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Annotatsiya: Sharq adabiyotining muhim maslaklaridan biri ilm-ma'rifatni ulug'lash, uni targ'ib etishdir. Bu an'ana ilk turkiy dostonlardan boshlanganligi shubhasiz. Maqola "Hibat ul-haqoyiq" dostonida bilim xususidagi qarashlarning tahliliga bag'ishlangan. Jumladan, adib tayangan asos ilohiy manbalar, ifoda usuli e'tiborga olingan. Asarning bugungi yoshlarga ta'siri ham yodda tutilgan.

Kalit so'zlar: doston, ma'rifat, din, hadis, axloq, bilim, mukoshafa, matn, maqol.

KNOWLEDGE IS THE WAY TO HAPPINESS*Khojhanova Gulchehra,**at the Tashkent State University of Law academic lyceum department head, candidate of philological sciences, associate professor*

Abstract: One of the important aspects of Eastern literature is the glorification of knowledge and its promotion. There is no doubt that this tradition began with the first Turkish epics. The article is devoted to the analysis of views on knowledge in the epic «Hibat ul-haqayq». In particular, the divine sources, the method of expression on which the writer relies, are taken into account. The impact of the work on today's youth is also kept in mind.

Key words: epic, enlightenment, religion, hadith, morality, knowledge, mukoshafa, text, proverb.

ЗНАНИЯ – ПУТЬ К СЧАСТЬЮ*Ходжанова Гульчехра,**в Ташкентском государственном юридическом университете заведующий отделением академического лицея, кандидат филологических наук, доцент*

Аннотация: Одним из важных аспектов восточной литературы является прославление знаний и их пропаганда. Нет сомнения, что эта традиция началась с первых турецких эпосов. Статья посвящена анализу взглядов на знание в эпосе «Хибат уль-хакайк». В частности, учитываются божественные источники, способ выражения, на который опирается писатель. Также учитывается влияние работы на современную молодежь.

Ключевые слова: эпос, просвещение, религия, хадис, мораль, знание, мукошафа, текст, пословица.

Kirish. «Hibat ul-haqoyiq» ma'no va mazmun e'tibori bilan o'ziga xos bir axloqiy-ta'limiy asardir. O'tgan asrning o'ninchi yillari o'rtalaridan boshlab, ya'ni «Hibat ul-haqoyik» ilk bora nashr etilganidan buyon tadqiqotchilar uning ma'no va mazmuni haqida o'z mulohazalarini ifodalab keladilar.

Asarning birinchi tadqiqotchi va noshirlaridan hisoblanmish R.R.Aratning e'tirofi etishicha, «Hibat ul-haqoyiq» she'riy shaklda yozilgan axloqiy kitobdir. Undagi fikrlar ko'p marotaba oyat, hadis va boshka arabiy baytlar bilan ziynatlangan. Atoqli turk olimi M.F.Ko'pruluning fikricha, «Atebatul haqoyik» axloq haqida diniy nuqtai nazar bilan yozilgan.ta'limiy asar, ya'ni bir nasihatnomadir... Mafkura jihatidan bu asarni «Qutadg'u bilig» bilan muqoyasa qiladigan bo'lsak, yarim asrlik muddat orasida diniy qarash va diniy hukmlarning naqadar kuchayganligini anglaymiz. «Qutadg'u bilig»da mavjud bo'lgan falsafiy mushohada o'rnida «Atebat ul haqoyiq»da diniy ideologiya hokimdur».

Adabiyotlar tahlili. O'zbek adabiyotshunosligida Adib Ahmadning hayoti va asari haqida birinchi bo'lib maqola e'lon qilgan professor Fitrat shunday yozadi: «Hibat ul-haqoyiq» mundarija e'tibori bilan «diniy axloq» o'rgatuvchi manzum bir risoladan iboratdir» [3,43]. Akademik Oybek ta'rifi binoan, «Hibat ul-haqoyiq» ham «Qutadg'u bilig» singari didaktik asardir. «U islom dini axloqini tashviq qilish uchun yozilgan»[5,6].

«Hibat ul-haqoyiq» ustida ilmiy tekshirishlar olib borgan uyg'ur, tatar, qozoq olimlari ham asarda axloqiy didaktik mohiyat ustuvor ekanligiga diqqatni jalb etadilar. Bizning nazarimizda, «Hibat ul-

haqoyiq»ning ma'no tamoyili va mundarijasi haqida qat'iy xulosaga kelish uchun, avvalo, uning g'oyaviy qurilishini nazardan o'tkazish lozim bo'ladi.

Tadqiqot va natijalar. Bizning nazarimizda, asarning g'oyaviy-badiiy quvvatini belgilaydigan va Adib Ahmadning mutafakkirlik iste'dodini ko'rsatadigan boblardan biri, ilmdan bahs etilgan bobdir. Uningcha, ilm nuri bilan saodat yo'li yorishadi. Bu yo'lga kirishni istagan odam, albatta, ilm egallashi zarurdir:

Bilik birla bil(i)nur saodyt yo'li,
Bilik bil saodat yo'lini bula.

Mazmuni: Bilim bilan saodat yo'li ochiladi, shunga ko'ra, ilimli bo'l, baxt yo'lini izla [1,40].

Darhaqiqat, Adib Ahmadning ilmni baxt va saodat yo'li deb belgilashi tasodifiy emas. Insoniyat farzandi ilm orqali o'zini jaholat, nodonlik, gumroxlik singari ofat va balolardan xalos etadi. Ikkinchidan, u Haqni botildan farqlab, dunyo va hayot sirlarini bilish imkoniyatiga erishadi. Eng muhimi, ko'nglini o'tkinchi orzu-havaslardan muhofaza aylaydi. Hech bir e'tiroz yo'qki, Adib Ahmad ilm va uning fazilatlari haqida so'z yuritganda, eng avvalo, din va shariat ilmini nazarda tutgan. Shu o'rinda u ilmni faqat din doirasida tushunib, talqin qilgan deyish ham haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Uning uchun adab, nafs tarbiyasi, komil inson martabasiga ko'tarilish ham bevosita ilm bilan aloqador edi. Bir tasnifga ko'ra, Sharqda ilm ikkiga ajratilgan. Birinchisi, o'qish va mantiqiy fikrlash orqali egallanadigan ilm. Bunga kasbiy ilm deyilgan. Ikkinchisi, vahbiy ilm bo'lib, u Alloh tomonidan kalbga berilganligi uchun ma'rifat deyilgan. Diniy ilmlar ham ikki turga bo'linadi:

1. Muomala ilmi.
2. Mukoshafa ilmi.

Muomaladan maqsad insonning amali, axloki va ibodatini o'rganishdan iboratdir. Muomala ilmi ham o'z navbatida ikki qismga bo'lingan: ilmi zohir va qalb fe'llarini o'rganuvchi ilmi haqiqatdir. Mukoshafa ilmi deb so'zdan emas, hol orqali bevosita Haqdan olinadigan ilmga aytiladi. Dunyodagi barcha ilmlar haqiqatni bilish va dunyoning sir-asrorlarini kashf etib, insonni komillashtirishga xizmat qiladi. Sharqning ilg'or fikrli olim va oriflarining e'tirofiga ko'ra, kimyo, matematika, fizika, astronomiya kabi fanlarning hammasida ham xayrli maqsadlar bor. Botiniy ilm axloq va haqiqat ilmi bo'lganligi uchun uni egallash ancha qiyin bo'lgan. Ahmad Yugnakiyning ilm va ma'rifat to'g'risidagi fikrlariga chuqurroq nazar tashlansa, bu buyuk mutafakkirning axloq va haqiqat ilmiga tayanib, fanning barcha tarmoqlarini o'qib o'rganishga da'vat qilganligi sir bo'lmay qoladi. Shuning uchun shoir ilm tushunchasini keng miqyosda qabul qilib, ham diniy, ham dunyoviy ilmlar xususida mushohada yuritganligini, albatga, hisobga olish lozim.

«Biz erkak deb yurgan kishilardan ko'plari xotundir. Xotun deganimiz zotlar orasida haqiqiy eranlar (avliyoulloh) esa bisyor», degan ekan Ibn Arabiy. Xuddi shunga o'xshash gap Farididdin Attorning «Tazkirat-ul avliyo» asarida Robiya al-Adaviyya munosabati bilan ham aytilgan. Bunda hadisda zikr etilgan «Alloh sizning shakllaringizga emas, niyatlaringizga boqar», — degan fikrga asoslanilgan. E'tiborli tomoni shundaki, Farididdin Attor va Ibn Arabiy kabi allomalardan ancha oldin Adib Ahmad «Biliklik tishi er, johil er tishi» (bilimlik xotin kishi — er kishidir, bilimsiz erkak — xotin kishidir) degan hukmni bayon qilgan. N.S.Banarlining ta'kidlashicha, Adib Ahmadning bilimli ayolni erkak bilan teng ko'yishi yangi ijtimoiy nuqtai nazarning ifodasi bo'lib, «Bu nuqtai nazarga ko'ra, ayol islomiyatning ilk asrlaridan boshlab eski turk qavmlari muhitida yuksak mavqega ko'tarilganligidan dalolat beradi[2,145]». Ma'lumki, o'tmishda ilm va ma'rifat bir-biridan qat'iy tarzda ajratilmagan bo'lsa-da, ular ayni bir narsa deb ham qaralmagan. Haqqoniy ma'rifat esa ilhomga tayangan vositasiz ilm, ya'ni irfon demoqdir. Shuningdek, Allohni tanish va bilish ilmiga ham ma'rifat deyilgan. Adib Ahmad «Bilik birla bilinur to'ratkan idi — yaratgan Tangri ilm bilan taniladi», — deydi. Shu erda shoirning eran, ya'ni avliyoullohdan bahs yuritishini ko'zdan kechirsak:

So'ngakka tek eranga bilik,
Eran ko'rki aql o'l, so'nakning yilik, -

So'ngakda ilik bo'lishi lozim ekanligi kabi er kishiga bilim kerakdir, er kishining ko'rki aqlidir, so'ngakning ko'rki esa ilikdir [1,41], deyishi ham bevosita ma'rifat bilan bog'liq. Bunday xulosaga kelishimizning yana bir sababi shundaki, Adib Ahmad tiriklikning tub mazmuni va inson uchun abadiyat sirini kashf qilishni xam ma'rifat egallashda ko'radi. U bilimsiz, ma'rifatsiz umr kechirishni hayot

hisoblamaydi. Ming ilmsizdan birgina ilm va ma'rifat sohibini ustun qo'yadi:

Biliklik biringa biliksiz mingin,
Tengakli tengadi bilikning tengin.

Mazmuni: Bilimlikning biri bilimsizning mingiga teng, ilimli kishilar ilmning qadriga etadi [1,41].

Adib Ahmad bu bobdagi bayt va misralarning, deyarli, har birida «biliklik» va «biliksiz» so'zlarini qo'llaydi. Biliklikning fe'l-atvori, fazilat va haqiqatlari nima-yu, biliksizning taqdiri va zavoli nimalardan iboratligini donishmandlik bilan tavsiflab beradi. Uningcha, zar qadrini zargar biladi deganlaridek, bilimli odam ilmning mohiyatini aniq anglaydi va uni qadrlaydi. Ikkinchidan, u nima ishga qo'l ursa, bilib qiladi va keyin pushaymon qilmaydi. Bilimdon odam faqat botinda emas, zohirda ham boshqalarga namuna ko'rsata oladi. Chunki, u hech qachon keraksiz so'zni ishlatmaydi va undan voz kechishga qodir bo'ladi:

Biliklik keraklik so'zin so'zlayur,
Keraksiz so'zini ko'mub kizlayur.

Mazmuni: Bilimli kishi kerakli so'zni so'zlaydi, keraksiz so'zni ko'mib yashiradi [1,48].

Shu tariqa bilimli kishi o'zining hikmatli so'zlari, adab va tavoze'korligi bilan Arabu Ajamda olqishga sazovor bo'ladi. Bu kabi xislat va fazilatlardan benasib kolgan bilimsizlarning har qanday kulfat va fojeaga giriftor bo'lishini Yugnakiy shunday asoslaydi:

Biliksizga haq so'z tatiqsiz erur,
Anga pand-nasihat osigsiz erur.
Ne turluk ariqsiz arir, yuv desa,
Johil yup arimas arigsiz erur.

Mazmuni: Ilmsizga to'g'ri so'z ma'nosizdir, unga o'git-nasihat foydasizdir. Bir qancha yuviqsizlarga yuvinish uchun buyurilsa toza bo'lur, ammo johil qancha yuvinmasin pok bo'lmaydi [1,44].

Bir qarashda, Ahmad Yugnakiyning ilmning manfaati va jaholatning zarari haqidagi bunday qarashlari ancha jo'n va oddiy bo'lib tuyuladi. Aslida esa, bu mutafakkir ijodkor eng zarur so'z va tushunchalarga tayanib, ilimli odamning barcha zamonlar uchun birdek ataladigan badiiy ta'rifini beradi hamda o'quvchi tasavvurida uning jonli siymosini yaratadi. Uning qiyofasini ko'z oldingizga gavdalandirmoqchi bo'lsangiz, tabiiy tarzda ilmni sevguvchi va ilm egallash uchun zahmat chekuvchi, axloq-odobi baland bir dono odamning qiyofasi namoyon bo'ladi. Ehtimol, ana shuning uchun ham asarning keyingi bo'limlarida muallif nuqtai nazari bilan ma'rifatparvar shaxsning nuqtai nazarlari o'zaro bog'lanib, bir-birini to'ldirib borganga o'xshash bir taassurot hosil qiladi. Masalan, tilni tiyish va odob-axloqqa bag'ishlangan qismdagi fikrlarni olaylik. Albatta ular, eng avvalo, Adib Ahmadga tegishlidir. Lekin ayni paytda ulardagi biror bir jumlani ham bilimli kishilarga begona yoki ularning mushohadasidan yiroq jumlar deyish mumkin emas. Demak, shoir asarida o'z davri ilm ahlining ilg'or qarashlarini umumlashtirishni ko'zlagan va buning uddasidan chiqqan deyishga asosimiz bor. Buning bir sababi shuki, asardagi bir qator baytlar mazmun mohiyati bilan xalq maqollariga nihoyatda yaqin turadi:

Sonip so'zlagan er so'zi so'z sogi,
O'kush yangshagon til ay olmas yogi.

Mazmuni: O'ylab so'zlagan kishining so'zi to'g'ridir, o'rinsiz ko'p vaysagan til shafqatsiz yovdir [1,47].

Bu baytni o'qiganda xalqimizning til odobi, xususan, tilni asrashga oid «O'ynab so'zlasang ham o'ylab so'zla» kabi maqollari xayolga keladi.

Xulosa. Ahmad Yugnakiyning ilm, ma'rifat haqidagi fikr-qarashlari bugungi yoshlar uchun ham ibratdir. Adib bilimning foydalarini shunchaki ta'rif-tavsif etmaydi, balki uning asari bevosita ilm va olimlikning targ'ibiga ham xizmat qiladi. Yugnakiyning ifoda tarzining jonli va ta'sirchanligi esa alohida ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq. – T.: Badiiy adabiyot, 1968.

Banarli N. Rasmi turk adabiyoti tarixi. 1 – jild.

Fitrat A. «Qutadg'u bilig». «Maorif va o'qitg'uvchi», 1925, 2-son.

Fitrat A. Aybatul haqoyiq. «Maorif va o'qitg'uvchi». 1928, 10-son.

Fariddin Attor, «Tazkirat-ul avliyo». -Toshkent, 1997.

Xo'janova G. Hibat ul-haqoyiq haqiqatlari. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2001.

O'zbek poeziyasnnipg antologiyasi. 1948.

SUBPLOTS IN CHINGIZ AYTMATOV'S NOVEL THE DAY LASTS MORE THAN A HUNDRED YEARS

Sha Rula

PhD student National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Annotation. As Chingiz Aytmatov's first full-length novel, *The Day Lasts More than a Hundred Years* (1980) is featured with multiple layers of subplots, i.e. the life of Yedigei and his friends in the Boranly-Buranniy junction, the astronauts' encounter with extraterrestrial civilization, and the ancient legend of the Mankurt, representing respectively the present, the future and the past. With the story of Boranly-Buranniy junction as the main plot, the author uses the subplots so skillfully that created an illusion that different dimensions of time are intertwined, breaking the intuitive linear view of time, thus invoking the readers' reflection of the relationship of the past, the present and the future. The article aims at revealing all subplots in this prominent masterpiece.

Key Words: subplot, *The Day Lasts More than a Hundred Years*, Chingiz Aytmatov

CHINGIZ AYTMATOVNING "ASRGA TATIGULIK KUN" ROMANIDA HIKOYA SATIRLARI

Sha Rula

mustaqil tadqiqotchisi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya. Chingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun" (1981) birinchi romanida bir necha qatlamli hikoyalar taqdim etilgan bo'lib unda: Edigey va uning do'stlarining Buranniy bekatidagi hayoti, kosmonavtlarning erdan tashqari sivilizatsiya bilan uchrashuvi, va Manqurt haqidagi qadimgi afsona haqida bo'lib, bunda muallif hozirgi damni, kelajakni va o'tmishni ifodalashga harakat qilgan. "Buranniy" bekatidagi voqeani asosiy syujet sifatida olgan muallif ikkilamchi syujetlardan mohirona foydalanadi, bu esa vaqtning turli o'lchamlarini bir-biriga bog'lash illyuziyasini yaratadi, vaqtning intuitiv chiziqli ko'rinishini buzadi va shu orqali o'quvchini vaqtlar munosabati haqida fikr yuritishga majbur qiladi: o'tmish, hozirgi vaqt va kelajak. Maqolaning maqsadi - romandagi barcha mumkin bo'lgan syujet satirlarini aniqlash va tasvirlash.

Kalit so'zlar: hikoya, "Asrga tatigulik kun", Chingiz Aytmatov.

СЮЖЕТНЫЕ ЛИНИИ В РОМАНЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «И ДОЛЬШЕ ВЕКА ДЛИТСЯ ДЕНЬ»

Ша Рула

независимый соискатель Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация. В первом романе Чингиза Айтматова «И дольше века длится день» (1980) представлено несколько слоев сюжетных линий: жизнь Едигея и его друзей у Буранного полустанка, встреча космонавтов с внеземной цивилизацией и древняя легенда о Манкурте, олицетворяющая соответственно настоящее, будущее и прошлое. Взяв в качестве основного сюжета событие на Буранном полустанке, автор умело использует второстепенные сюжеты, что создает иллюзию переплетения разных измерений времени, нарушая интуитивный линейный взгляд на время, тем самым вызывая у читателя рефлексии взаимосвязи времен: прошлое, настоящее и будущее. Цель статьи – выявить и описать все возможные сюжетные линии в романе.

Ключевые слова: сюжетная линия, «И дольше века длится день», Чингиз Айтматов.

Introduction. *The Day Lasts More than a Hundred Years* is a remarkable novel written by Chingiz Aytmatov. In this novel, the author demonstrated his superb story-telling technique with three subplots which are seemingly unconnected while actually interlocked. "The science fiction facet of the story highlighted the quest of the United States and the Soviet Union to explore outer space. The two superpowers have a shared dream of domination, not only on Earth but also beyond it. Ironically, the space station the two nations shared was named Parity." [1] The three subplots, namely the ancient legend of the mankurt, the memory of Yedigei during his journey to bury his best friend Kazangap, and the spaceship Parity's encounter with Lesnaya Grud, a highly-developed extraterrestrial civilization, represent respectively the

past, the present and the future.

1.1 The Story of the Mankurt

In the first subplot, the author told the story of mankurt, a kind of unthinking slave who was deprived of memory, self-identity and independent thinking. In ancient time, the Kazakh nomads, the native inhabitants of the Sarozek was constantly at war with the Zhuan'zhuan, a ruthless nomadic group for pastures and water. In one particular war, the son of a local mother, Naiman-Ana, was captivated by the Zhuan'zhuan. Everyone thought he was died, but neither his body nor his horse were found. And the mother Naiman-Ana always had a funny feeling that her son was still alive. One day a group of merchant came and she heard an astounding news from them: they saw a mankurt on the Zhuan'zhuan's territory who was about the same age as her son. Hardly could she contain her astonishment and excitement, Naiman-Ana decided to ride her camel and look for her son on her own. She sneaked out of the village at midnight and went a long way until she saw a lone camel-herder on the steppe. As she came near, she could be sure that the herder was her son. She burst into tears but only to find that the most dreadful thing had happened: her son became a mankurt. And there is no doubt that a mankurt has no soul, as the author described:

The mankurt did not know who he had been, whence and from what tribe he had come, did not know his name, could not remember his childhood, father or mother --- in short, he could not recognize himself as a human being. [3; 126]

Despite this cruel fact, Naiman-Ana decided to evoke her son's memory anyway. But her son didn't reply her at all, and it seemed that all he cared was the order of his Zhuan'zhuan masters. When the mother persistently tried to awaken her son, she was spotted by the Zhuan'zhuan, who ordered the mankurt to shoot his mother and the latter did so without any hesitation. Naiman-Ana was killed by her own son and when she fell off her camel, the white scarf she wore suddenly flew and became a white bird, who cried: "Do you remember whose child you are? What's your name? Your father is Donenbai! Donenbai!" And the place where Naiman-Ana was buried was called Ana-Beiit, meaning the Mother's Resting Place. "This mixture of observing Muslim traditions, sense of ethnic pride, as well as the elements of Jaddism finds clear expression in *The Day Lasts More than a Hundred Years*. The depiction of the funeral is a powerful literary statement on tradition and belief in modern Central Asia." [2]

1.2 The Memory of Yedigei

In the second subplot, the author told the memory of Yedigei, which revolved mostly around the Boranly-Burannyi junction, a deserted place with horrible weather. One day Yedigei came back and heard that his friend, Kazangap was died. So he decided to give him a proper funeral. According to the Kazakh tradition, he should be buried at the Ana-Beiit, where Naiman-Ana was resting. But due to the length and difficulty to get there, the son of Kazangap rejected this idea and suggested that they should simply bury his father nearby. This irritated Yedigei and he insisted on burying his friend in Ana-Beiit. So they set off, and on their way, Yedigei couldn't help but remembering the old days. Both Yedigei and Kazangap used to live near the Aral Sea. But due to the irrigation projects of the Soviet planners, they were forced to leave their homeland and come to the barren Boranly-Burannyi junction, which was called by the local people "the mailbox".

Later another couple, Abutalip and Zaripa also came to the junction. They were also the 'outcast' of their previous world. Abutalip was a veteran who had fought at the front in Yugoslavia, during which he had been captivated once. When he returned from the war, he found that he was rejected everywhere simply because he was once a captive, and people doubted he may be a spy. So the couple had no choice but to come to the Boranly-Burannyi junction. Although life was tough at the junction, the couple never lost their hope for life. They worked hard, and educated their children well. In his free time, Abutalip often wrote his days in the front and also recorded the ancient legends passed by their ancestors. However, unfortunately, what he had written was reported by someone they knew to the authority. And soon he was arrested and the reason was that he didn't praise Stalin in his writings. In the end, Abutalip died from heartbroken in prison and his wife Zaripa left the junction with their two children.

When Yedigei and his fellow men finally reached the Ana-Beiit, they found that it has become a secret military base, and they were not allowed to enter, let alone burying a man. But Yedigei decided to persuade the guard and the officer who was also a Kazakh by telling them the traditions of the Kazakh people. But the officer seemed quite indifferent, because in his eyes, there was nothing more important than the order of the authority. In despair, Yedigei and his fellow men buried Kazangap outside the

military base. And when they finished, they saw the flames of a rocket and none of them knew what had happened just now.

1.3 The Encounter with the Extraterrestrial Civilization Lesnaya Grud

In the third subplot, the author told a science fiction. Two superpowers, the US and the Soviet Union, jointly launched a project named Demiurgos, aiming to explore the energy reserves in outer space. So they sent two astronauts on the spaceship Parity to explore the outer space. However, the two astronauts suddenly stopped answering any signals without warning. So the authority decided to send two more astronauts to search them. However, the truth was that the former two astronauts were no longer on the spaceship, and there were no traces of blood or any accidents. Only when they caught sight of a letter did they knew what had happened. It turned out that the two astronauts had received radio signals from an extraterrestrial civilization and were invited to their planet, Lesnaya Grud. Out of a strong curiosity and a sense of responsibility for the whole human race, they decided to accept the invitation and embarked an unprecedented journey. But they didn't report their plan to the headquarter, and they explained the reason as follows:

We have acted in this way because we can all too easily foresee the various feelings, contradictions, passions which will arise as soon as political forces begin to act --- those forces which see in every extra goal in a hockey match a political victory and the superiority of one state system over another! Who can be sure that the possibility of contact with an extraterrestrial civilization will not become just another reason for internecine conflict? [3; 60]

In Lesnaya Grud, the astronauts saw how people there master high technology et have no concept of war. And they believed people on Earth should build a diplomatic relationship with Lesnaya Grud, because it was far more advanced than the Earth and the people there were friendly. However, when the leaders of the two superpowers learned about all this, they decided to carry out the Operation Hoop, which contains a train of anti-satellite rockets that could destroy other spacecraft. And they ordered that the two astronauts should never return to the Earth. So just like that, the prospect of contacting with higher civilization was denied by the leaders, while the ordinary people had no idea about this event that changed the destiny of the whole human race.

The Function of the Subplots in The Day Lasts More than a Hundred Years

Different from the conventional usage of subplots, the three subplots in this novel take place at different times and have no direct connection with one another. And it is also worth noticing that the three subplots are intertwined and are not arrange in a linear order, so the author seemed to consciously blur the boundaries between the past, the present and the future. So it makes one wonder what purposes these subplots serve.

First of all, by blurring the boundaries between the past, the present and the future, the author wants to convey the message that we should not forget the past. In the story of the mankurt, the mother reminded the son of his father, and when Yedigei tried to persuade the officer, he asked the question: "Slushai, a kto tvoi otets?" ("Hey, Who's your father?") This is not a coincidence. This question seems constantly hovering in this novel. The author's intention is to let the readers think about the importance of their tradition.

In this novel, the son of Kazangap has no belief, he only believes in power. This arrangement showed the author's deep concern about the next generation. In his view, it is an extremely dangerous thing to forget one's tradition, because in this way, one would become a modern mankurt, a slave to power and money. So this again echoes the story of the mankurt. It also made the readers feel that the history always repeats itself, and if we don't learn from the past, then tragedies will happen again and again.

Secondly, the subplot of the science fiction suggests that everything in the world is interconnected in some way. The science fiction part of this novel has aroused the most debates. Some readers felt this part was irrelevant to the other two subplots. However, the location of the secret military base is quite revealing. It is located exactly at the Ana-beiit, and this is also where Yedigei planed to bury Kazangap. So the three subplots actually merged in this point. By choosing the same place for the three stories to take place, the author suggested that he was conveying the same message through the three subplots, that is, everything in the world is interconnected. Because of the Hoop project, the Ana-beiit was turned into a military base, and as a result, Yedigei could not bury his friend properly. And from another angle, although no one knew what happened to the spaceship Parity, the destiny of all the people in the world

was changed without any awareness. In the end of the story, the author describes such a scene:

The sky seemed to be falling about their heads, opening up in swishing clouds of flame and smoke... The man, the camel, the dog, those three most simple creatures, ran off, terrified out of their wits. Seized by fear, they ran together, fearing to be separated from each other. Across the steppe they ran, their frantic progress lit up by the pitiless, gigantic, terrifying flames. [3; 51]

By this close description, the author suggests that all life on the Earth are on the same boat, and one's destiny could influence another.

Conclusion

The three subplots in *The Day Lasts More than a Hundred Years* made this novel unique, with each of them independent, et interlocked perfectly. "Aitmatov uses various devices to broadcast and reinforce steppe narratives of Russian colonialism in their homeland. The novel ends inconclusively for Yedigei and his compatriots, but it does conclusively show that the Russians, having mankurtized the steppe, are now trying to do the same to the world. This can be clearly seen in the post-Soviet era of Russian imperialism – the collapse of the Soviet Union was conclusive in its rejection of communism, but inconclusive in its rejection of authoritarianism and Russian imperialism." [4] The ancient legend represents the tradition of the Central Asians, the life story of Yedigei represents the present situation of Central Asians, and the science fiction represents the future of human race. The intertwined way of narration has successfully blurred the boundaries of the past and the present, indicating the importance of tradition and memory. By letting the three subplot happen at the same site, the author suggested that everything in the world are more or less interconnected, and one's deeds may influence the life of another. There is no doubt that the employment of three subplots has given this novel a lot flavor and also add to its philosophical depth.

References

Book Review # 437: *The Day Lasts More than a Hundred Years* <https://thetorogichronicles.com/2023/06/03/book-review-437-the-day-lasts-more-than-a-hundred-years/>

Joseph P. Mozur. "Doffing Mankurt's Cap---Chingiz Aytmatov's *The Day Lasts More than a Hundred Years* and the Turkic National Heritage". *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, No. 605, 1987. <https://ds-exhibits.swarthmore.edu/scalar/the-20th-century-russian-novel-/vir-1>

Chingiz Aytmatov *The Day Lasts More than a Hundred Years*. Indiana University Press, 1983.

Shetty V. *The Day Lasts More than a Hundred Years: An Exploration of Russian Colonialism in Central Asia* // Chingiz Aitmatov Essays (3/6)

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA DISKURS TADQIQOTLARI VA YONDASHUVLARI

Mansurova Xurshida Abdulkarim qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Diskurs – ekstralingvistik omillar bilan birgalikda uyg'un, voqelik nuqtai nazaridan qaralayotgan matn, maqsadli harakat sifatida odamlarning o'zaro munosabati va ularning ongli mexanizmlari (kognitiv jarayonlari)ning tarkibiy qismi sifatid ko'rib chiqiladigan nutqdir. Ushbu maqolada hozirgi zamon tilshunoslikda dolzarb bo'lgan diskurs tushunchasi va uning lingvokulturologik talqini yoritilgan.

Kalit so'zlar: diskurs, lingvokulturologiya, matn, kommunikatsiya, lisoniy birlik, antropotsentrik, badiiy matn, adabiy aspekt.

DISCOURSE STUDIES AND APPROACHES IN MODERN LINGUISTICS

Mansurova Khurshida Abdulkarim kizi

1st stage foundation doctoral student of Tashkent State University of Uzbek Language and

Literature named after Alisher Navoi

Annotation: Discourse is a text that is considered in harmony with extralinguistic factors, from the point of view of reality, as a purposeful action, which is considered as an integral part of human interaction and their conscious mechanisms (cognitive processes). This article discusses the concept of discourse and its linguocultural interpretation, which is relevant in modern linguistics.

Keywords: discourse, lingvokulturology, text, communication, linguistic unit, anthropocentric, literary text, literary aspect.

ДИСКУРС-ИЗУЧЕНИЕ И ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Мансурова Хуришда Абдукарим қизи

Докторант I ого курса, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои abdukarimovna1997@gmail.com

Аннотация: Дискурс – это текст, который рассматривается в гармонии с экстралингвистическими факторами, с точки зрения действительности, как целенаправленное действие, которое рассматривается как неотъемлемая часть взаимодействия людей и их сознательных механизмов (когнитивных процессов). В данной статье рассматривается понятие дискурс и его лингвокультурологическая интерпретация, актуальная в современном языкознании.

Ключевые слова: дискурс, лингвокультурология, текст, коммуникация, языковая единица, антропоцентризм, художественный текст, литературный аспект.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik so'nggi yillar davomida sezilarli rivojlanib, har bir davr ijtimoiy zaruratidan kelib chiqqan holda o'z oldiga tegishli vazifalarni qo'ymoqda. Bugungi kunda tilshunoslik jamiyatida zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo'nalishlari va tamoyillari, xususan, diskurs tadqiqotlari uni tavsiflashning yangi usullarini, uning birliklarini tahlil qilishda yangi yondashuvlarni, qoidalarni talab qiladi.

Diskursni voqea rivojining ajralmas bo'lagi sifatida ta'riflash, N.D.Arutyunova (1990) ushbu kommunikativ hodisaning ikkitomonlamaligini ta'kidlaydi: bir tomondan, bu matn, og'zaki yoki yozma muloqotning og'zaki tarkibiy qismi, ikkinchi tomondan, bu kommunikativ vaziyat bo'lib, unda o'ziga xos tarzda harakat qiluvchi ishtirokchilar mavjud. Diskurs - bu shaxsiy, madaniy va vaziyatga qarab belgilanadigan kommunikativ amaliyot. Ushbu ta'rif tadqiqot sohasini kengaytiradi, bizning oldimizda nafaqat matn, balki kommunikativ vaziyatning muhim tarkibiy qismlari bilan shartlangan matnni yaratish va matnni idrok etish jarayonlari ham mavjud. Biroq, bu ta'rifda ham kuzatilishi mumkin bo'lgan haqiqat kommunikativ vaziyat haqidagi sharhlar bilan to'ldirilgan matn bo'lib qoladi. Bu matnni talqin qilishning ikkita asosiy turiga olib keladi: dekodlash, faqat fokusli matnga yo'naltirilgan va tafsir, bu ham fon matnini hisobga oladi va sharh janrida birinchi navbatda fon matniga bag'ishlangan.

Adabiyotlar sharhi. Diskursni o'rganish ko'plab zamonaviy tadqiqotchilarni o'ziga jalb qilgan (Van

Dijk, 2000; Demyankov, 2005; Kashkin, 2010; Makarov, 2003; Manaenko, 2003; Sidorov, 2009; Tyupa, 2010; Uxvanova-Shmygova, Chernskaya, 2010;). Ushbu o'rganishlar asnosida diskurs tahlili uchun bir nechta yondashuvlar kelib chiqdi.

Diskursiv tahlil til va matn o'rtasidagi munosabatni o'rganishga qaratilgan sohadir. U o'tgan asrning 60-70-yillarida tilshunoslik, semiotika, psixologiya, antropologiya va sotsiologiya sohalarida olib borilgan tadqiqotlar natijasida vujudga kelgan. [1] Diskurs lingvistik imkoniyatlarning haqiqiy holatini o'rganadi - turli xil matn va og'zaki nutqlardan, dialogdan tortib, yuqori darajada institutsional suhbatlargacha. Tilshunoslar gaplarning uzilgan holatini tahlil qilayotgan bir paytda Z.Xarrisning "Diskursiv tahlil" nomli maqolasi chop etildi. Maqola bugungi kundagi diskursiv tahlil tamoyillaridan yiroq bo'lsa-da, Z.Xarris matnda mavjud bo'lgan lingvistik elementlarni, matnning nutqiy vaziyatga munosabatini ko'rib chiqadi. Nutqni o'rganishga semiotik va fransuz strukturalistlarining kirib kelishi ham bu sohaning rivojlanishiga katta turtki bo'ldi. O'tgan asrning 60-yillarida J.Ostin kabi tilshunos faylasuflar J.Searl, X. Grice ham tilni ijtimoiy voqelik sifatida o'rganishni, muloqotning shakllanishini o'rganishni boshladilar va nutq nazariyasi pragmatik yo'nalishni tanladi va matndan anglashilgan ma'noni tahlil qila boshladi.

Diskursiv tahlil britaniyalik tilshunos M.Xollideyning tilga nisbatan funksional yondashuvlariga katta ta'sir ko'rsatdi. M.Xollideyning ilmiy ishlari tilning ijtimoiy vazifalari, mazmuni, rasmiy yozma va og'zaki nutq tahlilini o'z ichiga oladi.[2] Bundan tashqari, tilshunos olimlar Sinkler va Kultsart o'qituvchi va o'quvchi muloqotining diskursiv birliklar asosida tahlilini ishlab chiqdilar, o'z ishlarida shifokor-bemor, xizmat, intervyu, bahs-munozara, ishbilarmonlik muloqoti va hatto monologlarning diskursiv tahlilini berdilar. Britaniya an'analari asosan badiiy adabiyot diskursiv tahlil qilingan. Britaniya ilmiy nazariyalari struktur tilshunoslik tamoyillari, ya'ni birliklarni ajratish, nutqning mukammal shakllangan birliklarini tavsiflovchi qoidalar majmui asosida qurilgan.

Amerikalik tilshunoslarning diskursiv tahlili etno-metodik an'analarga, odamlarning tabiiy muloqotini kuzatish jarayonida ilmiy izlanishlarga asoslanadi. Turli madaniyatlarda hikoya qilish, salomlashish va imo-ishoralar kabi muloqot turlari o'rganiladi. Amerika an'analari ko'pincha aloqa tahlili deb ataladigan sohani diskursiv tahlilning asosiy tarmoqlaridan biri deb atash mumkin. Muloqotni tahlil qilishda lingvistik tuzilishga e'tibor berilmaydi, lekin asosiy e'tibor tabiiy muloqot ishtirokchilarining xarakteri, kayfiyati kabi omillarga qaratiladi.

Praga tilshunoslik maktabi ham diskursiv tahlilning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi va xususan, bu maktab grammatika va nutq o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatishi uchun alohida e'tirofga loyiqdir.

Muhokama va natija. Diskurs o'zining kommunikativ funksiyasi bo'yicha tuzilgan va muloqot vaziyatiga moslashgan nutq qurilmasidir. Shakl va funktsiya jihatidan muvofiqlashtirish nutqni boshqa birliklardan ajratish imkonini beradi. Biroq, nutq nazariyasi endigina shakllanmoqda, shuning uchun tahlilning ushbu yo'nalishida umumiy lingvistik usullardan foydalanish imkoniyatlarini izlash zarurati tug'iladi.

Bunday ilmiy izlanishlar, muammoga doir bildirilgan turli qarashlar dialogik nutqning tilshunoslikda yechilishi va tadqiq qilinishi kerak bo'lgan jihatlar mavjudligidan dalolat beradi. Dialogik nutq odatda "ikki yoki undan ortiq shaxslar o'rtasidagi suhbat" deb ta'riflanadi. Bu haqiqiy, ammo noxolis fikr. Gap shundaki, dialogik nutq ijodkor uchun ijodiy texnikaning eng qiyin qismlaridan biri hisoblansa, uning sintaktik xususiyatlari, pragmatik va diskursiv mazmuni va tuzilishi tilshunos uchun katta ahamiyatga ega. Ayrim manbalarda dialoglar va ularning xususiyatlari badiiy adabiyotning nasriy va dramalari matnida o'rganiladi. Bunday asarlarda dialoglar yozish ogzaki nutqning jonli shakli ekanligi etirof etiladi. Diskurs ijtimoiy amaliyotning bir turidir. Bu shaxsiy maktubdan gazeta xabarigacha, oilaviy suhbatdan siyosiy nutqgacha bo'lgan har qanday og'zaki va yozma muloqotga qaratilgan bo'lib, kommunikativ hodisaning bir qismini tashkil qiladi. Bunda fikrlar va his-tuyg'ular tildan foydalanish orqali yetkaziladi yoki almashinadi.

Diskurs tushunchasiga lingvistik yondashuvlar va uning mazmun-mohiyatini ochib berish borasida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. V.E.Chernyavskaya diskurs tushunchasini matn tushunchasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqib, quyidagi ta'rifni beradi: "Diskursni situatsion kontekst bilan chambarchas bog'langan matn(lar) sifatida tushunish kerak" deb ta'kidlaydi.[3] V.Z.Demyankov esa diskurs haqida bir nechta gapdan yoki gapning mustaqil qismidan tashkil topgan matnning ixtiyoriy qismi deb izoh beradi. Shunday qilib, diskurs matnga nisbatan kengroq tushunchadir. Yu.S.Stepanov diskursni muqobil dunyo, fakt, sabab tushunchalari bilan bog'laydi. U, shuningdek, diskursga alohida ijtimoiy borliq ko'rinishida namoyon bo'lgan "til ichidagi til" sifatidagi keng lingvofalsafiy izoh beradi. Bunda diskursni shunchaki

til sifatida grammatika, stil yoki leksikon kabi hisoblab bo'lmaydi. U avvalambor o'zida alohida grammatika, alohida leksikon, alohida so'z ishlatilish va sintaksis qoidalari va alohida semantika mavjud bo'lgan matn bo'lib, bir so'z bilan aytganda diskurs alohida dunyodir. Garchi Yu.S.Stepanov diskursni matnlarda mavjudligi haqida aytgan bo'lsa-da, uning diskursni alohida dunyo sifatida ko'rishi diskurs matn doirasidan tashqari tushuncha deb xulosa qilishga olib keladi.

Professor Karasik esa "Diskurs – bu matn va kommunikativ vaziyatning birligi" deya ta'rif beradi.[4] Debora Shafrin bu tushunchaga uch tomonlama yondashadi. Birinchi yondashuv tilshunoslikning formal yo'naltirgan pozitsiyasidan diskursning shunchaki gap yoki so'z birikmasi darajasidan yuqorida turadi deb hisoblaydi – "language above the sentences or above the clause". Ikkinchi yondashuv diskursga "the study of discourse is the study of any aspect of language use" – "tilning turli-tuman ishlatilishi" sifatida funksional ta'rif beradi. Bu yondashuv tilning keng ijtimoiy-madaniy kontekstdagi vazifasini o'rganishni nazarda tutadi. Uchinchi yondashuv shakl va funksioning o'zaro harakatini ta'kidlaydi: diskurs – fikr "discourse as utterances". Unga ko'ra diskurs "gapdan ko'ra kattaroq bo'lgan lisoniy tuzilmalarning yig'indisi emas, balki tilning qo'llanilishini funksional tashkil qilgan, matn holiga kelgan birliklarning majmuidir. O'zbek tilshunosligida diskurs borasida lingvistik tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. U matn va diskurs muammolari to'g'risida quyidagilarni bayon etadi: "Agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo'lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko'rsatkichga asosan "og'zaki" va "yozma" sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Shu bilan birga, ularning birini moddiy ko'rinishli hodisa, ikkinchisini esa bu xususiyatdan xoli ko'rinishda tasavvur qilish biroz qiyin masala.

Maqsadli ifodalanagan kommunikativ mazmun va so'zlovchining istagi bilan bog'liq bo'lmagan holda tinglovchi idrokida hosil bo'ladigan informativ mazmun bir-birini inkor etmaydi, balki ular o'zaro birikib muloqotning samaradorligini ta'minlovchi muhim omilga aylanadi. Boshqa manbalarda diskursning janr kabi ekanligi, nutqiy janr – tipik tuzilishi, lisoniy vositalardan foydalanishning o'ziga xosligi, aniq adresatga qaratilganligi, ma'lum kommunikativ maqsad va ma'lumot yetkaza olishi, etiketlik kabi jihatlari bilan ajralib turuvchi nutq turi ekanligi ifodalanadi. Shuningdek, maxsus olib borilgan tadqiqotlarda diskursning ijtimoiy tabiati orqali publitsistik diskurs, siyosiy diskurs, ilmiy diskurs, badiiy diskurs, baholovchi diskurs kabi yangi tushunchalarning yuzaga kelganligi qayd etiladi.

Bundan ko'rinib turibdiki, talqin va izohlarning xilma-xilligi diskurs tushunchasining ko'p qirrali va keng qamrovli ekanligini yaqqol ifoda etadi. Eng avvalo, diskurs ifodalanish vositasiga ko'ra, ikki boshlang'ich guruhlariga – og'zaki va yozma diskursga bo'linadi. Og'zaki nutq ko'proq takrorlash, ikkilanish va qisqartirishni o'z ichiga oladi, chunki u real vaqtda ishlab chiqariladi, yozma nutq esa buning aksi. Og'zaki nutqdagi takrorlash so'zlovchi nimani anglatishini qayta keltirib o'tish va tushunmovchiliklarni oldini olish kabi bir nechta funksiyalarga ega. Og'zaki diskurs uchun intonatsiya juda muhimdir. Ayniqsa buni siyosiy nutqlarda kuzatishimiz mumkin. Bu orqali ma'ruzachilar nutqning ma'nosini tinglovchilarga tushunarli qilib ifodalab beradi. M.Hallidey diskursni uning parametrlari, elementlari, mavzusi, uslublari orqali talqin etadi.[5] Diskurs tushunchasi mohiyatida odamlarning ijtimoiy muloqotga kirishishi uchun asosiy qurol tushuniladi. So'ngi paytlarda zamonaviy lingvistik tadqiqot materiallarida diskursning quyidagi tiplari ajratiladi: pedagogik, siyosiy, tanqidiy, harbiy, diniy, iqtisodiy, ilmiy, o'quv, media va h.k. Ya'ni inson faoliyatining har qanday jabhasiga taalluqli bo'lgan diskurs turlari mavjud. Yuqoridagi tilshunos olimlarning fikrlaridan xulosa qilib aytish mumkinki, diskurs bir paytning o'zida ham lisoniy faoliyat jarayoni, hamda ushbu faoliyatning mahsulidir. Shuningdek, diskurs bu insonlarning o'zaro fikr almashinishi, muloqot qilishi, bir-biriga turli fikrlarni va ma'lumotlarni yetkazishi va ularni yetkazishda turli vositalardan foydalanishi, ikkala suhbatdosh uchun ham tushunarli bo'lgan jarayon hisoblanadi.

Diskursni o'rganishning birinchi bosqichi, belgilovchi bilan belgi o'rtasidagi ajralmas munosabat bilan belgilanadi, unga ko'ra, belgilovchining idrokini belgilovchilardan biri shartlaydi, uning mikrostruktura darajasini (frastik va transfrastik) qamrab oladi. U nutqni yaxlit, ya'ni diskursiv birliklar yig'indisi sifatida tushunish uchun zarur bo'lgan makrostruktura darajasidagi aloqalarni ochib berishga qaratilgan zamonaviy nazariyalar tomonidan ilgari surilgan.

Faqat lingvistik tizimga taalluqli deb da'vo qiladigan strukturalistik nazariyalar, shuningdek, semiotik va ramziy tekislikni e'tiborsiz qoldiradigan o'zaro ta'sir istiqbollari aniq qoniqarsiz. Ushbu "kamchiliklar" talaffuz, o'zaro ta'sir, bitim va ishlash kabi tushunchalar asosida yangi fanlararo sohaning shakllanishiga olib keladi, unda tergov apparati shakllanadi, bu ma'noni aniqlash uchun ma'lum parametrlarni o'rnatadi: niyat, harakat, kontekst va ijtimoiy-o'zaro ta'sir me'yorlari. Til akti va ijtimoiy

akt o'rtasidagi chambarchas bog'liqlik "Diskurs tahlili nima uchun boshqalarga emas, balki ba'zi bir bayonotlarga ustunlik berilganini tushuntirishi kerak emas, balki bu bayonotlar kuchlarni qanday safarbar qilganligi va ijtimoiy tarmoqlarga qanday ta'sir qilganini ham ko'rsatishi kerak" degan tushuncha bilan ta'kidlanadi. Umuman olganda, nutqni tahlil qilishdan bosh tortish, tilni ifodalash funktsiyasi orqali kontseptsionalash va uning kommunikativ harakat belgisini ilgari surish aloqa ma'nosini belgilaydigan nuqtai nazarni sezilarli darajada o'zgartirishga olib keladi.

Diskursning tematik yondashuvi o'z tahlilini referentlar tekisligiga o'tkazadi va dunyo cheksiz voqelikning tushunilgan bo'laklari bo'lgani uchun, bu tushunchadagi diskurs tipologiyasi tezaurus qurish bilan bir xildir. Diskursni bunday tushunish til fanida juda keng tarqalgan bo'lib, biz iqtisodiy, ekologik, gastronomik, alpinizm, filatelik va boshqa diskurs turlari haqida gapirishimiz mumkin. Diskursni bunday o'rganish mantig'i tilga tizimli-strukturaviy yondashuvga mos keladi: mavzu bo'yicha tushunilgan nutqning u yoki bu turini o'rganish tematik lug'atga, ma'lum bir mavzuga oid syujetlar to'plamiga va stilistikaga to'g'ri keladi.

Xulosa. Yuqoridagi tilshunos olimlarning fikrlaridan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, diskurs bir paytning o'zida ham lisoniy faoliyat jarayoni, hamda ushbu faoliyatning mahsulidir. Shuningdek, diskurs bu insonlarning o'zaro fikr almashinishi, muloqot qilishi, bir-biriga turli fikrlarni va ma'lumotlarni yetkazishi va ularni yetkazishda turli vositalardan foydalanishi, ikkala suhbatdosh uchun ham tushunarli bo'lgan jarayon hisoblanadi. Va yana, aynan badiiy diskursning o'zi his tuyg'ular va qadriyatlar almashinuvi amalga oshiriladigan nutq turidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Teun A. van Dijk (1997). Discourse Studies. SAGE Publications.
2. Norman Fairclough (2001). Language and Power (2nd edition). London: Longman.
3. Zellig S. Harris (1952). Discourse Analysis (Journal article). Linguistic Society of America.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent 2008.
5. Chudinov A.P. Politicheskaya Lingvistika: Ucheb posobie. Moskva: Nauka 2006.

LINGVISTIK TASVIR DUNYONING LISONIY MANZARASINING OBYEKTI SIFATIDA

Daliyeva Madina Xabibullayevna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
(PhD) dotsenti

Annotatsiya: "Lingvistik tasvir dunyoning lisoniy manzarasining obykti sifatida" deb nomlangan maqolada dunyo lingvistik manzarasining mohiyati, ularning paydo bo'lish manbalari, funksiyalari va tasnifi tushuntirilgan. Konseptik va lingvistik dunyo manzarasining farqlari ularning subyektlarining o'ziga xosligini hisobga olgan holda taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: dunyo tasviri, dunyoning lingvistik tasviri, dunyoning konseptik tasviri, tug'ma bilim.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ЯЗЫКОВОГО ОПИСАНИЯ

Далиева Мадина Хабибуллаевна
Узбекский государственный университет мировых языков
(доцент) доцент

Аннотация: В статье «Лингвистическая картина мира как объект лингвистического описания» раскрывается содержание языковых картин мира, истоки их формирования, функции и классификация. Представлены различия концептуальной и языковой картин мира с учетом своеобразия их сюжетов.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, концептуальная картина мира, врожденное знание.

LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD AS AN OBJECT OF LINGUISTIC DESCRIPTION

Daliyeva Madina Khabibullaevna
Uzbekistan State World Languages University
(PhD) associate professor

Annotation: In the article "Linguistic picture of the world as an object of Linguistic description" is explaining the substance of the world linguistic pictures, origins of their formation, functions and classification. Differences of conceptic and linguistic world pictures are presented taking into singularity of their subjects.

Key words: picture of the world, linguistic picture of the world, conceptual picture of the world, innate knowledge.

Introduction. "Language is the key to all knowledge and all nature, the word of all beings contains a picture," wrote G. R. Derzhavin.

The picture of the world in philosophy, linguistics, and psychology is the idea of the world reflected in the human consciousness. Also sometimes synonymous concepts are used: "vision of the world", "image of the world", "world vision", "perception of the world", "model of the world", "image of reality", "thesaurus".

The picture of the world expresses "the specifics of man and his existence, his relationship with the world, the most important conditions of his existence in the world." [1, 11].

The picture of the world reflects the main components of human consciousness - cognitive, moral, aesthetic, which correspond to the spheres: science, morality and law, art. Practice creates a picture of the world and influences it, regulates human behavior.

The history of the formation of the concept of "picture of the world" is connected with the development of physics at the turn of the 19th–20th centuries. The term "picture of the world" was introduced by Ludwig Wittgenstein as a term of philosophy and logic in his "Logic-Philosophical Treatise" to designate a system of images that interconnectedly reflect the totality of the results of knowledge of the world achieved by science. Since the 60s of the last century, the problem of the picture of the world began to

be considered by semiotics (the works of the German scientist Leo Weisgerber) in the study of primary modeling systems (language) and secondary systems (myth, religion, folklore, poetry, cinema, painting, architecture).

Literature review. Interest in the linguistic picture of the world was evident in the works of W. Humboldt. The German scientist I. Herder was considered one of the founders of the modern doctrine of the linguistic picture of the world.

General philosophers (G.A. Brutyan, R.I. Pavilenis) and linguists (Yu.N. Karaulov, G.V. Kolshansky, V.I. Postovalova, G.V. Ramishvili, B.A. Serebrennikov, V.N. Telia and others) distinguish between conceptual and linguistic pictures of the world.

We, following V.V. Morkovkin, believe that the opposition of the conceptual and linguistic picture of the world is not entirely correct "due to the formal diversity and multi-directionality of these terms. The term "linguistic picture of the world" indicates that the carrier of the picture of the world is language, while the term "conceptual picture of the world" indicates what elements the epistemological object under discussion is made up of" [2, 52].

The eclecticism of this opposition is also manifested in the fact that concepts, according to most linguists, are the basic units of the linguistic picture of the world. It seems to us more acceptable to use the term picture of the world, which in this work will be used as a synonym for the conceptual picture of the world.

There are complex relationships between the picture of the world as a reflection of the real world and the linguistic picture of the world as a fixation of this reflection. The boundaries between them seem unsteady and uncertain [3, 271].

Let's try to see the differences between the picture of the world and the linguistic picture of the world. The world is a person and the environment in their interaction. The reflection of the world in the mind, a person's ideas about the world, information about the environment and a person is a picture of the world. Information about the environment and a person, processed and recorded in language, is a linguistic picture of the world.

The bearer of both the picture of the world and the linguistic picture of the world is a person - a linguistic personality or some community - a "Sophian" person. Accordingly, we will talk about individual and collective pictures of the world.

A person's knowledge of objective reality consists of creating a picture of the world. The sources of its formation can be the following (according to V.V. Morkovkin):

- a) innate knowledge - at the level of innate knowledge, a person is no different from an animal;
- b) knowledge gained by a person as a result of his practical activities - the experience of human interaction with nature and society;
- c) knowledge obtained from texts with which a person becomes acquainted throughout his life;
- d) knowledge developed in the process of thinking;
- e) knowledge instilled in the native language - "cognitive inheritance, the starting capital provided by the ethnic group" [2, 32-43].

Discussion. The picture of the world of both an individual and a "Sophian" person is formed on the basis of all the above sources, i.e. information about the world is obtained through various channels. The linguistic picture of the world is based only on the knowledge instilled in the native language, its units and categories. However, it should be borne in mind that any knowledge possessed by a linguistic person is, to one degree or another, conditioned by language.

The picture of the world is a mental formation, although thinking outside of language is virtually impossible, since it is one of the hypostases of the mental-lingual complex, along with consciousness and language [2, 19-23]. The main elements of the picture of the world are information - some informational integrity. The picture of the world is exhibited in language, in gestures, in fine arts and music, rituals, things, etiquette, facial expressions, fashions, housekeeping methods, technology of things, in sociocultural stereotypes of people's behavior, etc.

The linguistic picture of the world is a mental - lingual formation, its elements are concepts, i.e. designated information. An ethnic language serves as an exhibitor of the linguistic picture of the world.

The differences between the picture of the world and the linguistic picture of the world are presented in the table.

As can be seen from the above, the basis for differentiating the picture of the world and the linguistic

picture of the world is the fixity and representation of information in language.

The picture of the world can be global, universal, because it contains the logic of human thinking. In this sense, all people's pictures of the world have common features, since human thinking is carried out according to the same laws. However, representatives of different eras, different social and age groups, different areas of scientific knowledge and professions may have different pictures of the world. People speaking different languages may, under certain conditions, have similar pictures of the world, while people speaking the same language may have different pictures. In the picture of the world, the universal, national, social and personal interact.

The linguistic picture of the world is determined by the ethnic language and is represented in it, therefore, it cannot be global in nature, although universal human elements are certainly represented in it.

Thus, the linguistic picture of the world relates to the picture of the world as a particular to the whole, while occupying a significant space in the picture of the world, since the knowledge instilled in a person by his native language far exceeds in volume and qualitative diversity the knowledge obtained from all other sources combined.

The linguistic picture of the world, being interfaced with the picture of the world and superimposed on it, does not completely cover it. "The linguistic picture of the world is capable of displaying only part of the "image of the world" [4, 46]. This stems from the contradiction between the infinity of the world and the finite number of discrete units of language [4, 43]. E.S. Kubryakova expresses an opinion about the integration of the linguistic picture of the world into the conceptual one as parts into the whole: "The linguistic picture of the world... is considered as an important component of the general conceptual model of the world in a person's head, i.e. the totality of a person's ideas and knowledge about the world, integrated into a certain whole and helping a person in his further orientation in the perception and knowledge of the world" [5, 169].

E.S. Kubryakova identifies three zones of "the influence of language on emerging concepts and concepts," i.e. zones in which there is a discrepancy between the conceptual and the linguistic, depicting them in the form of adjacent, built-in circles of different sizes and different diameters. The first zone reflects the direct influence of language on emerging concepts; the second is mediated by generalizations and abstractions formed on the basis of the properties of linguistic signs and their functioning on the basis of meanings extracted from linguistic forms and then abstracted; the third zone has no verbal expression [5, 145-146].

V.A. Maslova believes that "the conceptual picture of the world is much richer than the linguistic picture of the world" [6, 50]. The proof is given by the fact that the conceptual picture of the world can be represented using spatial (top - bottom, right - left, east - west, distant - close), temporal (day - night, winter - summer), quantitative, ethical and other parameters.

In the process of learning about the world, a person constantly develops and adjusts his picture of the world, and this happens quite quickly. The linguistic picture of the world naturally changes more slowly, it is conservative and retains the archaic elements of early pictures for a long time. These elements serve as the basis for creating a new picture of the world; in the process of cognition, they are filled with new meaning. At the same time, the linguistic picture of the world can contain both outdated and new pictures of the world.

From the point of view of V.B. Kasevich, "differences arise between the archaic and semantic system of the language and the actual mental model that is valid for a given language community and manifests itself in the texts it generates, as well as in the patterns of its behavior" [7, 58]. Such a linguistic continuum ensures the continuity and development of the linguistic picture of the world and the picture of the world.

The object of study of linguistics is, after all, the linguistic picture of the world, since its exponent is language. Therefore, let us dwell in more detail on the features of the linguistic picture of the world.

Conclusion. A person's position, his attitude toward the world (nature, animals, himself, and other people), as well as his behavior, are all influenced by the worldview and world picture that a linguistic and cultural community represents. This mentality is manifested in their assessment of the state of the environment and the possibility of changing it. The way the world is reflected in human awareness is not passive; it is actively reflective.

A kind of collective philosophy is formed by the meanings represented in language and is implicitly embedded throughout the entire linguistic and cultural group.

References:

1. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 8-69.
2. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы. М., 1996. 415 с.
3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976. 356 с.
4. Залевская А.А. «Образ мира» vs «языковая картина мира» // Картина мира и способы ее репрезентации: научные доклады конференции «Национальные картины мира: язык, литература, культура, образование» (21 – 24 апреля 2003 г., Курск) / ред. Л.И. Гришаева, М.К. Попова. Воронеж: ВГУ, 2003. С. 41-47.
5. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 141-172.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / Мн.: ТетраСистемс, 2004. 256 с.
7. Касевич В.Б. О когнитивной лингвистике // Общее языкознание и теория грамматики. СПб, 1998.

O'ZBEK TILIDA FE'LNI FE'LGA BOG'LOVCHI VOSITALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Shavkatov Sherzod Shavkatovich

Navoiy davlat pedagogika instituti, Ingliz tili amaliy kursi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. 'zbek tilidagi gaplarda fe'l ko'proq kesim vazifasida kelganligi tufayli biriktiruvchi maqomida namoyon bo'ladi. Shu sababli bu turkum so'zlari barcha mustaqil so'z turkumlari bilan ifodalangan gap bo'laklarini biriktirib kela oladi. Fe'lning grammatik mohiyati grammatik shakllari, kategoriyalari va gapdagi vazifalari bilan boshqa turkumlardan ajralib turishida namoyon bo'ladi. Fe'lni fe'lga bog'lovchi vositalar sifatida kelishik va ko'makchi shakllari birikmaga muayyan semantik munosabatlarni ham yuklaydi.

Kalit so'zlar: fe'l, ko'makchi, kelishik, sifatdosh, harakat nomi

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СРЕДСТВ, СОЕДИНЯЮЩИХ ГЛАГОЛ С ГЛАГОЛОМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Шавкатов Шерзод Шавкатович

Навоийский государственный педагогический институт, преподаватель кафедры практического курса английского языка

Аннотация. В предложениях узбекского языка глагол появляется как союз благодаря тому, что он выполняет функцию причастия. Следовательно, слова этой группы могут соединять части предложений, представленные всеми самостоятельными группами слов. Грамматическая сущность глагола проявляется в его грамматических формах, категориях и функциях в предложении, отличающих его от других групп. Падежи и предлоги как средства соединения глагола с глаголом также накладывают на сложное слово определенные смысловые отношения.

Ключевые слова: глагол, предлог, падеж, причастие, инфинитив.

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF MEANS CONNECTING VERB WITH VERB IN THE UZBEK LANGUAGE

Shavkatov Sherzod Shavkatovich

Navoi State Pedagogical Institute, teacher of the Department of English Language Practical Course

Abstract. In Uzbek sentences, the verb appears as a conjunction due to the fact that it functions as a participle. Consequently, words of this group can connect parts of sentences represented by all independent groups of words. The grammatical essence of a verb is manifested in its grammatical forms, categories and functions in a sentence, distinguishing it from other groups. Cases and prepositions, as means of connecting verb to verb, also impose certain semantic relationships on a complex word.

Key words: verb, preposition, case, participle, infinitive.

Fe'l so'z turkumining leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinar ekan, uning boshqa so'zlarga, jumladan boshqa bir fe'lga birikishi haqidagi ma'lumotlar ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki so'z ba'zi ma'nolarini boshqa so'zlar bilan birikkandagina namoyon qila oladi. Masalan, "non" so'zining "daromad" ma'nosi "topmoq" fe'lga qo'shilsagina yuzaga chiqadi. Tilshunoslikning eng muhim obyekti bo'lgan so'z tadqiqi shu tufayli uning birikuvchanlik xususiyatlari bilan bog'liq holda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

O'zbek tilida fe'lni fe'lga bog'lashda sifatdosh shakllarining ham ahamiyati katta. Bu shakl fe'lni fe'lga bog'lashga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qilmasligi, shu birikuv uchun asos vazifasini bajarishi mumkin. Chunki sifatdosh shaklining umumiy grammatik ma'nosi va substansial mohiyati quyidagicha ta'riflanadi: "o'zgalovchi kategoriyasining tarkibiy qismi bo'lgan sifatdosh nutqda fe'llarni otlarga (ba'zan fe'llarga) bog'lash vazifasini o'tshga ixtisoslashgan" [1:202]. Anglashiladiki, sifatdoshning mohiyatida shaxs va narsaning harakat bilan bog'liq belgisini ifodalab kelish, ya'ni fe'lni otga bog'lash vazifasi yotadi. Boshqacha aytganda, sifatdosh shakli fe'lni sifat vazifasini bajarishga xoslaydi. Shu

tufayli sifatdosh shaklidagi fe'l ko'proq otlarga birikadi. Ammo sifatdoshda otlashish xususiyati mavjud va u sifatdosh shaklidagi fe'lning boshqa bir fe'ga birikishiga imkon beradi. Masalan, Qatnashganlar gapirdi, So'raganlarga etkazildi kabi gaplarda sifatdoshlarning otlashishi ularni hokim maqomdagi fe'llarga biriktirgan. Keltirilgan misollarda sifatdoshlar fe'lni hokim so'z maqomidagi fe'lga biriktiruvchi vosita sifatida namoyon bo'lgan. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, sifatdoshda garchi ham fe'llik, ham sifatlik belgilari bo'lsa-da, ular mazmunan harakatni ifodalaganligi uchun fe'l so'z turkumiga mansub birliklar sifatida talqin qilinadi. Bu esa yuqoridagi misollarda fe'lning fe'lga birikishi natijasida hosil bo'lgan gaplar ekanligini anglatadi. Sifatdoshlar ba'zan to'g'ridan to'g'ri fe'lni fe'lga biriktiruvchi vosita bo'lmay, shu birikuvni ta'minlovchi vositaning qo'shilishiga imkon beruvchi affiks sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, yodlaganlarini takrorlamoq, e'tiroz bildirganlarga tushuntirmoq kabi birikmalarda fe'lni fe'lga bog'lovchi vositalar sifatida tushum va jo'nalish kelishiklari qo'llangan. Ammo kelishik shakllarining fe'lga qo'shilishida sifatdosh shakli qo'llanishi zaruriydir. Chunki sifatdosh shakllarisiz fe'lni fe'lga bog'lovchi kelishik shakllarini tobe maqomdagi fe'lga qo'shishning imkoni yo'q bo'lar edi. Umuman olganda, sifatdoshlar fe'lni fe'lga biriktirganda ularning otlashishi talab etiladi. Zero, "sifatdoshlar ham xuddi sifat singari otlashish xususiyatiga ega. Sifatdosh bog'langan ot gapda tushib qolib sifatdosh ot bajargan vazifani bajaradi" [2:251]. Otlashish natijasida sifatdoshga shaxs yoki predmetlik semasi qo'shiladi. Boshqacha aytganda, sifatdoshlar harakat bilan bog'liq bo'lgan muayyan belgiga ega bo'lgan shaxs yoki narsalarni ifodalagandagina hokim maqomdagi fe'llar bilan birikma hosil qiladi. Sifatdoshlarning bir qancha qo'shimchalari mavjud bo'lsa-da, ulardan -gan (-kan, -qan), -ydigan, -adigan, -(a)yotgan kabi shakllari yordamida hosil bo'lgan sifatdosh hokim maqomdagi fe'l bilan birikma hosil qila oladi.

Fe'lning harakat nomi shakli vositasida hokim fe'lga birikishi sifatdoshga nisbatan osonroq. Chunki harakat nomi "fe'lning otga xoslangan shakli bo'lib otlar kabi egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini oladi va gapda ular bajaradigan gap bo'laklari vazifasida keladi" [3:151]. Harakat nomi fe'lga ot turkumining xususiyatlariga ega bo'lishga ko'maklashar ekan, unda hokim maqomdagi fe'lga birikish imkoniyatini ham paydo qiladi. Zero, harakat nomi shakli ta'sirida fe'l "o'z fe'llik belgisini sifatdosh va ravishdoshga qaraganda ko'proq xiralashtiradi, ya'ni harakat/holat belgisi kuchsizlanib, predmetlashish – gapda otga xos belgi bilan sintagmatik munosabat hosil qilish jarayoni kuzatiladi" [4:304-305]. Bu shuni anglatadiki, o'zgalovchilarning bu turi fe'lni fe'lga biriktirganda uni tobe maqomdagi fe'lga "predmetlik" xususiyatini qo'shadi, shu sababli ham manbalarda "harakat nomi" atamasi bilan yuritiladi. O'qishni yakunlamoq, suhbatlashishdan qochmoq, tortinmaslikni uqtirmiq kabi birikmalarda tobe fe'llarni hokim maqomdagi fe'llarga kelishik shakllari biriktirgan. Ammo kelishik shakllari fe'lga qo'shilishi uchun harakat nomi shakllariga ehtiyoj seziladi. Harakat nomi shaklidagi fe'lning boshqa fe'lga birikishida birikmaga kelishik shakllari qo'shishi mumkin bo'lgan semantik xususiyatlar haqida gapirish o'rinli bo'ladi. "Kelishik kategoriyasi ot va otlashgan so'zlarning boshqa so'zlar bilan grammatik aloqasini ko'rsatishga xizmat qilar" [5:259] ekan, ularning semantik xususiyatlari ham ikki fe'lni biriktirganda namoyon bo'lishi tabiiy. Zero, "turkiy tillar kelishiklar tizimi haqida gap borganda, avvalo, turkiy tillarning eng qadimiy bobo til davridagi kelishiklar tizimi ko'zda tutilsa, ikkinchidan, turkiy tillarning mustaqil tillar va lahjalarga ajralish va undan keyingi taraqqiyoti davridagi kelishiklar tizimining holati ko'zda tutiladi" [6:92]. Ammo kelishiklarning vazifalari va semantik xususiyatlari o'sha davrdan buyon katta o'zgarishlarga uchragani yo'qligini ta'kidlash o'rinli. Quyida har bir kelishik va uning ikki fe'llarni biriktirishda namoyon bo'ladigan semantik xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Kelishik shakllari fe'lning sifatdosh va harakat nomi shakllarini hokim maqomdagi fe'lga bog'lashda xizmat qiladi. Bunda har bir kelishik shakli va fe'lning vazifa shakllarida turlicha ma'no munosabatlari yuzaga chiqadi. Fe'lning harakat nomi shakli hokim maqomdagi fe'l bilan kelishiklar yordamida birikma hosil qilganda quyidagi ma'no munosabatlarini kuzatishimiz mumkin:

bosh kelishikdagi harakat nomi shakli hokim maqomdagi fe'lga birikkanda, aksariyat hollarda qiyoslash, o'xshatish munosabati yuzaga chiqadi. Bunday birikuv natijasida hosil bo'lgan gaplarda, odatda, kesim ham harakat nomi shaklida bo'ladi. Masalan, O'qish – o'rganish. Fe'lning sifatdosh shakli ham bosh kelishikdagi ot o'rnida qo'llanishi uning boshqa bir fe'lga birikishi uchun imkoniyat yaratadi. Bunda sifatdosh bosh kelishik shaklidagi otning fe'lga birikishi natijasida ifodalanadigan barcha ma'no munosabatlarini o'zida aks ettira oladi. Masalan, Ishlagan tishlaydi (maqol). Mazkur gapda harakat va uning bajaruvchisi ifodalangan. Shuningdek, bosh kelishikdagi sifatdosh hokim maqomdagi fe'l orqali ifodalangan harakatning obyekti ma'nosini aks ettirishi mumkin: Ishlaganlar mukofotlandi kabi;

qaratqich kelishigidagi harakat nomi shakli birikkan fe'l ham harakat nomi shaklida bo'ladi. Chunki "qaratqich kelishigini olgan so'z egalik kategoriyasini olgan so'z bilan birga qo'llanadi. Bunday qurilishli so'z birikmasi [qaratqich kelishigidagi ism + qaralmish egalik kategoriyasidagi ism] so'z birikmasi umumiy qolipining voqelanishi" [4:356] dir. Ya'ni [qaratqich + qaralmish] birikuvi ismlar orasidagi munosabat hisoblanadi. Qaratqich kelishigi harakat nomini hokim maqomdagi fe'lga biriktirganda ular orasida "tegishlilik", "aloqadorlik" munosabatlari namoyon bo'ladi. Masalan, o'qishning boshlanishi, fikrlashning to'xtashi kabi birikuvlarda hokim maqomdagi fe'l ifodalagan harakat tobe so'z vazifasida kelgan so'zga "aloqador" ekanligini, ya'ni nimaning boshlanishi va to'xtashini ko'rsatmoqda. Sifatdosh shaklidagi fe'l qaratqich kelishigi yordamida boshqa fe'lga birikkanda quyidagi ma'no munosabatlarini ifodalashi mumkin: harakatning kimga qarashli ekanligi (suyunganning gapirishi);

tushum kelishigi o'zbek tilida tobe so'zni hokim maqomdagi fe'lga bog'lashi bilan ajralib turadi. Tushum kelishigida kelgan so'z fe'l anglatgan ish-harakatning ta'sirini o'z ustiga olgan, harakatni bevosita o'ziga qabul qilgan narsani ifodalaydi. Ammo "turkiyshunoslarning yakdil fikrlariga ko'ra, bu morfologik shaklning sintaktik mohiyati vositasiz to'ldiruvchini shakllantirishdir va uning o'nlab ma'noviy turlari morfologiya yoki sintaksis bilan aloqador bo'lmay, tobe yoki hokim so'zlarning o'zaro ma'noviy munosabatlari, ya'ni leksik-semasiologik omillar bilan belgilanadi" [7:163]. Shu sababli harakat nomi shaklidagi so'z tushum kelishigi yordamida boshqa bir fe'lga birikkanda yuzaga chiqadigan ma'no munosabatlarida tobe va hokim so'zlarning semantik xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, yurishni o'rganish, gapirishni boshlash kabi birikmalarda tobe va hokim so'zlarning lug'aviy ma'nosi birikuvda ifodalangan munosabatga ham ta'sir qilgan, deyishimiz mumkin. Shunday bo'lsa-da, yuqoridagi birikuvlarda hokim maqomdagi fe'l orqali ifodalangan harakat o'tgan boshqa harakat bilan bog'liq obyekt ma'nosiga ega bo'lishi bevosita tushum kelishigi shakli bilan bog'liq. Tushum kelishigidagi sifatdoshlr fe'lga birikkanda harakat bevosita o'tgan, ta'sir qilgan shaxs yoki narsani (pishganini emoq). Shaxs yoki narsa-buyum ma'nosini ifodalash uchun sifatdosh, albatta, otlashadi.

jo'nalish kelishigining so'zlarni biriktirganda "harakat va holat yo'nalgan shaxs yoki narsa", "atalganlik", "shaxs, narsa-buyumlarning bir holatdan boshqasiga o'tishi", "harakatning bajarilish maqsadi", "harakatning bajarilish sababi", "harakatning bajarilish payti, o'rni" kabi ma'no munosabatlarini yuzaga chiqaradi. Aslida, jo'nalish kelishigining sanalgan ma'nolari birikmani hosil qilayotgan so'zlarning lug'aviy ma'nosiga ham bog'liq. Masalan, o'qishga kelmoq birikmasida maqsad, ko'chishga yordamlashmoq birikmasida hokim maqomdagi fe'l orqali ifodalangan harakatning boshqa harakatga (jarayonga) qaratilganligini ifodalaydi. Sifatdosh shakli jo'nalish kelishigi shaklida boshqa fe'lga birikkanda quyidagi ma'no munosabatlari yuzaga chiqadi: sabab (o'qimaganiga afsuslanmoq), atalganlik (so'raganlarga yubormoq) kabi;

o'rin-payt kelishigining umumiy grammatik ma'nosi "oldingi so'zni keyingi so'zga hol va to'ldiruvchi vazifasida bog'lash" [4:356] tarzida voqelanishi harakat nomiga qo'shilganda ham namoyon bo'ladi. Masalan, ishlashda davom etmoq birikuvida shaxs yoki narsaning bir ish bilan shug'ullinishini, harakat va holatning nima to'g'risida, nima jihatdan bo'lishi kabi ma'no munosabati ifodalangan. Sifatdosh shakli o'rin-payt kelishigi yordamida boshqa fe'lga birikkanda payt munosabitini ifodalshi mumkin (zerikkanida o'qimoq);

chiqish kelishigi so'zlarni bog'lash bilan birga ular orasida chiqish o'rni, harakat va holatning boshlanish o'rni, qiyoslash, manba, payt, sabab kabi ma'no munosabatlarni ham qo'shadi. Harakat nomi shaklidagi fe'l hokim maqomdagi boshqa fe'lga birikkanda ham sanalgan ma'no munosabatlardan ba'zilar namoyon bo'ladi. Masalan: gapirishdan charchamoq (sabab), e'tiroz bildirishdan boshlanmoq (payt) kabi. Sifatdosh shaklidagi fe'l chiqish kelishigi yordamida boshqa fe'lga birikkanda quyidagi ma'no munosabatlarini ifodalaydi: sabab (uyalganidan qizarmoq), manbani (o'qiganlardan so'ramoq).

Shu o'rinda kelishik shakllarining darslik, qo'llanma va boshqa manbalarda berilgan ma'no turlarining aksariyati kelishik kategoriyasining umumiy grammatik ma'nosiga xos emasligi, birikmani hosil qiluvchi so'zlarning lug'aviy ma'nosi bunda muhim o'ringa egaligini ta'kidlab o'tish lozim. Qolaversa, kelishik kategoriyasining ko'proq ot so'z turkumi uchun xoslanganligini, fe'l bu kategoriya bilan o'zgarishi uchun muayyan shaklga (sifatdosh yoki harakat nomi) kirishi lozimligi ham fikrimizni dalillaydi. Chunki o'zgalovchi kategoriyalardan faqat fe'lning grammatik mohiyatida "fe'lni fe'lga bog'lash" xususiyati mavjud. "Sifatdosh va harakat nomi shakllarining "fe'lni fe'lga bog'lash" belgisiga nisbatan neytralligi sifatdoshning ko'p holda harakat nomidan farqlanmasligi bilan bog'liq" [4:280]. Chunki fe'lning

o'zgalovchi kategoriyalaridan sifatdosh va harakat nomi zamonaviy tasniflarda ham ismlar guruhiga kiritiladi. Shu tufayli ravishdosh shakli fe'lni fe'lga biriktiruvchi vosita vazifasini bajarsa, harakat nomi va sifatdosh shakllari kelishik shakllari fe'lni fe'lga biriktirishida vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kelishiklar yordamida bir fe'lning boshqa fe'lga birikishi ularning ko'makchilar yordamida ham birika olishini anglatadi. Zero, "ko'makchi – ot, olmosh, sifatdosh va harakat nomidan keyin kelib, uni hokim so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'z. Ko'makchi o'zidan oldingi mustaqil so'zga vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon kabi grammatik ma'no va munosabatni berish uchun qo'llanadi" [8:96]. Ko'makchilarning grammatik vazifa nuqtayi nazaridan kelishiklarga yaqin ekanligi tilshunoslikka oid manbalarda keltiriladi: "ba'zan kelishik shakllari anglatadigan ma'no ko'makchi bilan ham ifodalanadi" [5:375]. Anglashiladiki, ko'makchilar mustaqil so'zlar orasida, aytish mumkinki, ikki fe'l orasida ham, tobe munosabatni ifodalash va kelishik ma'nosini aniqlash uchun xizmat qiladi. Ko'makchilar yordamida harakat nomi va sifatdoshlar hokim maqomdagi fe'lga birikishi mumkin. Birikuv orasidagi munosabat bunda qanday ko'makchi qo'llanganligiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Quyida ko'makchilarning nisbiy ma'no turlari kesimida sifatdosh va harakat nomi shakllarining boshqa fe'lga bog'lash xususiyatlarini tahlil qilamiz:

yo'nalish ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (tomon, qarab, sari): gaplashayotganlar tomon yurmoq (sifatdosh), yuksalish tomon intilmoq (harakat nomi);

sabab ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (sababli, tufayli, uchun): o'qigani tufayli maqtalmoq (sifatdosh), intilish sababli yuksalmoq (harakat nomi);

maqsad ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (uchun): ishlash uchun bormoq (harakat nomi);

payt ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (avval, ilgari, burun, keyin, so'ng): kelishdan avval ogohlantirmoq (harakat nomi + chiqish kelishigi + ko'makchi);

vosita ma'nosini ifodalovchi ko'makchi (bilan, orqali): g'o'zani savalatish orqali tanilmoq (harakat nomi), g'o'zani savalatgani bilan tanilmoq (sifatdosh);

o'xshatish, chog'ishtirish, qiyoslash ma'nosidagi ko'makchilar (kabi, singari, yanglig', qaraganda, ko'ra): yurgani kabi yurmoq (sifatdosh), oqishi singari o'qimoq (harakat nomi);

atalganlik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (uchun): kutganlar uchun sotib olmoq (sifatdosh);

ziddlik, qarama-qarshilik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (qarshi): aytganlariga qarshi fikr bildirmoq (sifatdosh);

moslik, loyqlik ma'nosini bildiruvchi ko'makchilar (ko'ra, yarasha): ishlashiga yarasha to'lamoq (harakat nomi + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi), ishlaganiga yarasha to'lamoq (sifatdosh + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi);

aloqadorlik, bog'liqlik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (doir, oid): elektrlashtirishga doir izlanishlar (harakat nomi + jo'nalish kelishigi + ko'makchi);

to'siqsizlik ma'nosini ifodalovchi ko'makchilar (qaramasdan, qaramay): taqiqlashiga qaramay bormoq (harakat nomi + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi), taqiqlaganiga qaramay bormoq (sifatdosh + egalik shakli + jo'nalish kelishigi + ko'makchi). Umuman olganda, ko'makchilar vositasida ikki fe'l birikkan o'rinlarda kelishik shakllari ham ishtirok etishi mumkin. Bog'lovchi vositalarning bunday hamkorligi fe'l va boshqa turkum so'zlari birikuvida ham kuzatiladi.

Gap tarkibida fe'lni fe'lga biriktiruvchi vositalar sifatida ravishdosh shakli, kelishiklar va ko'makchilar xizmat qiladi. Kelishik shakllari va ko'makchilar bir fe'lni boshqasiga biriktirishi uchun tobe maqomdagi fe'l sifatdosh yoki harakat nomi shakllari bilan o'zgarishi talab etiladi. Sanalgan vositalar bilan ikki fe'lning birikishida yuzaga chiqadigan semantik munosabatlar biriktiruvchi vositlarga qanchalik bog'liq bo'lsa, birikmani hosil qiluvchi fe'llarning leksik xususiyatlariga ham shunchalik bog'liq bo'ladi.

Adabiyotlar:

Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Fan va texnologiya. 2010. – 404 b.

Hamroyeva O. Ona tili. – Toshkent: Akademnashr, 2016. – 334 b.

Shukurov O. Ona tili. – Toshkent: Fan, 2019. – 512 b.

Замонавий ўзбек тили. Морфология. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – 468 б.

Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399.

Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тприхий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – 260 б.

Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида. – Тошкент: Нихол, 2010. – 192 б.

Ona tili. Qomus. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2009. – 271 b.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

AUTIZM SPEKTORLI BOLALARDA IJTIMOYIY-MAISHIY MALAKALARINI RIVOJLANTIRISH

Abidova Nazokat Qutbiddinovna

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Oligofrenopedagogika kafedrası
dotsenti v/b, PhD*

Abdusattorova Aygul

Toshkent davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada autizm spektorli bolalarba ijtimoiy-maishiy malakalarning rivojlantirish mazmuni yoritiladi. Mazkur maqolada autizm spektorli bolalarba ijtimoiy-maishiy malakalarning rivojlantirishning samarali usullari tahlili aamlga oshirilgan.

Kalit so'zlar: Autizm, autizm spektorli bolalar, ijtimoiy-maishiy malakalar, rivojlantirish, samarali usullari, moslashish, madaniy-gigiyenik ko'nikmalar, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ko'nikmalari, kundalik ko'nikmalar

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-БЫТОВЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ С АУТИЧЕСКИМ СПЕКТРОМ

Абидова Назокат Кутбиддиновна

Доцент кафедры олигофренической педагогики Ташкентского государственного педагогического университета имени Низомия, к.м.н.

Абдусатторова Айгуль

аспирантка Ташкентского государственного педагогического университета.

Аннотация: В данной статье рассматривается содержание развития социальных и бытовых навыков детей с аутистическим спектром. В данной статье проведен анализ эффективных методов развития социальных и бытовых навыков детей с аутистическим спектром.

Ключевые слова: Аутизм, дети с аутистическим спектром, социально-бытовые навыки, развитие, эффективные методы, адаптация, культурно-гигиенические навыки, навыки самообслуживания, повседневные навыки.

DEVELOPMENT OF SOCIAL AND HOUSEHOLD SKILLS IN CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM

Abidova Nazokat Kutbiddinovna

Associate Professor of Oligophrenic Pedagogy Department of Tashkent State Pedagogical University named after Nizomiy, Ph.D

Abdusattorova Aygul

is a graduate student of Tashkent State Pedagogical University

Abstract: This article covers the content of development of social and household skills of children with autism spectrum. In this article, an analysis of effective methods of developing social and household skills of children with autism spectrum is carried out.

Key words: Autism, children with autism spectrum, social and household skills, development, effective methods, adaptation, cultural-hygienic skills, self-service skills, daily skills

So'nggi yillarda dunyo talablariga mos ravishda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan ta'lim oluvchilar sifatli inklyuziv ta'limolishi uchun zamonaviy infratuzilma va texnologiyalar yaratish, inklyuziv ta'lim pedagoglarining mahoratini oshirishning me'yoriyasoslari yaratilmoqda. "Inklyuziv ta'lim tizimi sohasidagi normativ bazani takomillashtirish, ... inklyuziv ta'lim jarayonlarini kengaytirish, inklyuziv

ta'lim tizimi uchun malakali pedagog kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, inklyuziv ta'limsohasiga zamonaviyaxborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalar joriy etish"¹ ustuvor vazifalar etib belgilangan. 2023 yil 30 aprelda kuchga kirgan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 19-moddasida xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga binoan barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklar sohibi ekanligi, shuningdek, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, qonun oldida tengliligi mustahkamlangan. Bosh Qonunning 50-moddasida hamma insonlarning ta'limolish huquqi, maktabgacha ta'lim va tarbiyani rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratilishi, bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich professional olishi davlat tomonidan kafolatlanadi. Alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanishi moddaning alohida bandida mustahkamlangan. Ya'ni, hamma qatori, imkoniyati cheklangan, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun davlat ta'lim standartlari va davlat talablari asosida ta'limning ochiqligi, umumiy o'rta ta'limning majburiyligi, ta'lim dasturlarini tanlashda tabaqalashtirilganyondashuv, ta'lim shaklini tanlashda ixtiyoriyligi qonun bilan ta'minlanadi. Ushbu modda mazmunan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 23-moddasiga va Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyaning 28-moddasiga to'liq mos keladi. Konstitutsiyaning 52-moddasida o'qituvchining mehnati jamiyat va davlatni rivojlantirish, sog'lom, barkamol avlodni shakllantirish hamda tarbiyalash, ma'naviy va madaniy salohiyatini boyitishini asosi sifatida e'tirof etiladi. Davlat o'qituvchining sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, ularni ijtimoiy va moddiy farovonligi, kasbiy jihatdan o'sishi to'g'risida g'amxo'rlikni kafolatlaydi. Qonunning 29-moddasida ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarning ta'limolish huquqi kafolatlari davlat tomonidan bolalarning belgilangan ta'lim standartlari va talablari darajasida bilim olishlari uchun zarur mablag'lar ajratishi hamda boshqa choralar ko'rishi bilan mustahkamlanadi. Shuningdek, ushbu moddada jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalar va nogironligi bo'lgan bolalar ular uchun maxsus ishlab chiqilgan ta'lim dasturlari bo'yicha ta'lim muassasalarida o'qish va tarbiyalanish hamda o'z jismoniy, aqliy qobiliyatlari va xohishlariga mos bo'lgan ta'limolish huquqi kafolatlangan. Yurtimizda imkoniyati cheklangan bolalarga zamon talablariga mos ta'lim-tarbiya berish, shuningdek, rivojlanishdagi turli nuqsonlarni barvaqt aniqlash va bosqichma-bosqich davolab tuzatib borish bilan bog'liq ishlar "Inson qadri uchun!" degan tamoyilga uyg'unlashib ketmoqda. Bolalar autizmi butun dunyo tibbiyoti va maxsus pedagogikasi oldida turgan muammolardan biridir. O'tgan asrning 60-70 yillarda autizmning dunyo bo'yicha tarqalishini tadqiq qilish Buyuk Britaniya va AQSH mutaxassislari tomonidan olib borilgan bo'lib, shu davrlarda har 10000 nafar bolaga nisbatan 2-4 holatni tashkil etgan edi. Lekin keyingi yillarda masalaga bo'lgan mutaxassislar e'tiborining kuchayishi va diagnostika metodlarining takomillashuvi natijasida XXI asrning birinchi o'n yilligida 160 nafar boladan 1 nafarida (Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga mos holda) va bugungi kunda esa har 100 nafar boladan 1 nafarida autizm belgilari mavjudligi e'tirof e'tilmoqda.

Autizmni tashxislashning murakkabligi va faqatgina rasman qayd etilgan holatlar inobatga olishini nuqtai nazaridan dunyoning deyarli barcha davlatlarida bo'lgani kabi yurtimizda ham bolalar autizm sindromi mavjud bo'lgan bolalar haqidagi aniq statistikani keltirish mushkuldir. Autizmli bolalarning rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqib, ijtimoiylashuvi va jamiyatga integratsiyalashuvi maxsus pedagogika oldidagi ko'p yillik dolzarb muammolardan biri bo'lib, autizm bolalar sonining o'sish tendensiyalari esa bu borada yangi yondashuvlar va tadqiqotlar zarurligini ko'rsatmoqda. Ijtimoiy ko'nikmalar har qanday bolaning mustaqil hayotini shakllantirish uchun asosdir. Ushbu ko'nikmalarining rivojlanishi bolaning jamiyatga kirishiga yordam beradi, u erda u mustaqil bo'ladi va uning to'liq a'zosi sifatida his qiladi. Shaxsning ijtimoiy muhitga kirishi va uning psixologik, madaniy va sotsiologik omillarga moslashishi jarayoni «moslashish» tushunchasidan foydalangan holda sotsializatsiya orqali ko'rib chiqiladi. Bolalar ishda (uy faoliyatida, o'z-o'ziga xizmat qilishda) kundalik hayotda zarur bo'lgan turli ko'nikmalar va qobiliyatlarni o'zlashtiradilar. Bola kattalar yordamisiz shug'ullana boshlaydi, mustaqil bo'ladi, ko'nikma va qobiliyatlarni takomillashtirish orqali qiyinchiliklarni engishga qodir. Shuning uchun bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonida ijtimoiy va kundalik ko'nikmalarni shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Jamiyat hayotining turli holatlarining o'z-o'zidan ta'siri sharoitida va ta'lim sharoitida bolaning kundalik ko'nikmalari va o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ko'nikmalarini egallash jarayoni sodir bo'ladi. Ko'nikmalarining ijtimoiy rivojlanish darajasi atrof-muhitning o'ziga xos xususiyatlariga, bolaning maqsadlariga va individual imkoniyatlariga bog'liq. Optimal natija tanish makon va vaziyatda erkin

harakat qilish va harakat qilish qobiliyatini, olingan ko'nikma va ko'nikmalarni notanish vaziyatga o'tkazish qobiliyatini, xulq-atvorning ijtimoiy normalarini bilish va ularni bajarish qobiliyatini anglatadi. Mutaxassislar o'n yillik tajriba natijalariga asoslanib, ijtimoiy va maishiy faoliyat kontseptsiyasini belgilaydigan beshta mezonni aniqladilar: O'z-o'ziga xizmat ko'rsatish (ovqatlanish, kiyim va poyabzal bilan ishlash, hojatxonadan foydalanish, tana gigienasi); Ovqatlanishni tashkil qilish (ovqat tayyorlash, ovqat tayyorlashda maishiy texnikadan foydalanish, menyu tuzish, retsept bo'yicha taom tayyorlash, dasturxon yozish, idish yuvish); Narsalarni parvarish qilish (poyabzalni parvarish qilish, kiyimni tozalash, kiyimni saqlash, qo'l yuvish, mashinada yuvish, dazmollash); Xonani tozalash (polni tozalash, changni tozalash, changni tozalash, nam polni tozalash, sanitariya-tesisatni tozalash, axlatni tozalash); Pul bilan ishlash, xarid qilish (pulni sotib olish funktsiyasi g'oyasi, byudjetlashtirish, rejalashtirish va xaridlarni amalga oshirish). Kundalik faoliyatning bunday murakkab va ko'p bosqichli ko'nikmalarini shakllantirish ko'p vaqtini, ko'nikmalarni egallash uchun puxta tuzilgan dasturni, o'quv jarayonining barcha ishtirokchilaridan sabr-toqat va qat'iyatni talab qiladi.

M.Yu. Vedenina ijtimoiy ko'nikmalarning quyidagi mezonlarini aniqladi: shaxsiy gigiena ko'nikmalari; stolda xulq-atvor ko'nikmalari (joyni tashkil qilish, qoshiqning qo'lda to'g'ri joylashishi, mustaqil ovqatlanish va boshqalar); kiyim-kechak (kiyimga bo'lgan munosabatlar); xavfsizlik; maishiy yordam ko'nikmalari (o'yinchoqlaringizni qo'ying, stol qo'ying, stolni tozalang va hokazo). A.R. Myuller ijtimoiy ko'nikmalarning boshqa odamlar bilan muloqot qilish qobiliyatlari (kattalar, bolalar bilan muloqot qilish va mavjud xulq-atvor qoidalariga rioya qilish kabi ko'nikmalar) mezonni ko'rsatkichi sifatida belgilaydi. Bola rivojlanishining asosiy shartlaridan biri uning atrofidagi odamlar bilan o'zaro munosabati bo'lib, bu bolalarning o'z-o'zini anglashining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Atrofdagilar bilan muloqot bolaning shaxsiyatini shakllantirishning eng muhim omili bo'lib, u boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatda bo'lish orqali o'zini baholash va bilishga qaratilgan inson faoliyati turidir. Agar u o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish va ijtimoiy yo'naltirishning eng oddiy ko'nikmalarini ham o'zlashtirsa, bolaning kattalarga qaramligini sezilarli darajada kamaytiradi, bu esa o'z navbatida bolaning o'ziga va qobiliyatiga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Shuning uchun oilada alohida e'tibor mavzusi bolada asosiy (minimal zarur) uy-ro'zg'or ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bolaning o'zi haqidagi fikrlari (fotosuratda uning ismini belgilash va o'zini tanib olish). Bolaning o'zi haqidagi g'oyalari rivojlanishi bilan uning jamiyatga kirishi boshlanadi. Faoliyat, bolaning atrofidagi dunyoni bilish, bu dunyo tizimida o'z-o'zini anglash sharti bilan bolaning shaxsiyatining shakllanishi sodir bo'ladi. Bola, birinchi navbatda, oilasi va do'stlari bilan o'zaro munosabatlar jarayonida «men» ning ijtimoiy mohiyatini tushuna boshlaydi, shuning uchun ijtimoiy va kundalik faoliyat ko'nikmalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirish ko'p jihatdan ota-onalarga bog'liq, chunki bola ko'p vaqtini oilada o'tkazadi. Shuning uchun bolaning shaxsiy ijtimoiy kompetentsiyasini shakllantirish va to'plangan inson tajribasini o'zlashtirish bevosita birgalikdagi faoliyat va ota-onalar bilan muloqotda amalga oshiriladi. Bola shaxsini yanada rivojlantirish uchun oiladagi birinchi munosabatlar tajribasi muhim ahamiyatga ega, bu uning dunyoga bo'lgan munosabatida katta rol o'ynaydi, uning xulq-atvori, farovonligi va odamlar orasida o'zini o'zi anglash xususiyatlarini belgilaydi.

Adabiyotlar

1. Дети с аутизмом / П. Саттари ; пер. с англ. З. Замчук. - Санкт-Петербург: Питер, 2005. - 224 с
2. Дети с нарушениями общения: ранний детский аутизм : / К.С. Лебединская, О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг, Р.К.
3. Ульянова, Т.И. Морозова. - М.: Просвещение, 1989. - 95 с.
4. Мамайчук, Ирина Ивановна. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии/ И. И. Мамайчук. - Санкт-Петербург : Речь, 2001. - 219 с.
5. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. - М., Педагогика, 2000. - 230 с.
6. Антонов Н.С. Слагаемые знаний: О межпредметных связях в учебном процессе. - Архангельск, Сев.-Зап. кн. изд-во, 2019. - 152 с.
7. Z.N. Mamarajabova & About The Development Technology Of Methodological Competences Of Future Deaf Teachers / Journal of Psychology English (2023) 231, (1), 1- 10. About the development technology of methodological competences of future deaf teachers

ILMIY ELEKTRON KUTUBXONALAR DOLZARB MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISHNING ZAMONAVIY USULLARI

*Arabbayev Arobidin Xusnidinovich
Andijon davlat universiteti
Informatika kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Axborot resursini saqlash va rivojlantirish, shuningdek, undan foydalanish imkoniyatini ta'minlash har qanday rivojlangan davlatning asosiy vazifasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan so'nggi paytlarda jahon hamjamiyati milliy madaniy va ilmiy merosni asrab-avaylashning eng samarali usullaridan biri sifatida raqamli kutubxonalarni rivojlantirishga yuqori e'tibor qaratmoqda. Yillar davomida olimlar, tadqiqotchilar, talabalar va talabalarga katta yordam ko'rsatishga qodir bo'lgan yangi axborot texnologiyalari faol muhokama qilinmoqda va asta-sekin rivojlanib kelmoqda.

Kalit so'zlar: monografiyalar, preprintlar, dissertatsiyalar, avtoreferatlar, GoogleScholar, Scopus, WebofScience, electron kutubxona, CyberLeninka, axborot.

ПРОБЛЕМЫ НАУЧНЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ БИБЛИОТЕК И СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ

*Араббаев Аробидин Хуснидинович
Андижанский государственный университет
Старший преподаватель кафедры информатики*

Аннотация: Поддержание и развитие информационных ресурсов, а также обеспечение доступа к ним является основной задачей любой развитой страны. В связи с этим в последнее время мировое сообщество уделяет большое внимание развитию электронных библиотек как одному из наиболее эффективных способов сохранения национального культурного и научного наследия. На протяжении многих лет активно обсуждаются и постепенно развиваются новые информационные технологии, способные оказать большую поддержку ученым, исследователям и студентам.

Ключевые слова: монографии, препринты, диссертации, рефераты, GoogleScholar, Scopus, WebofScience, электронная библиотека, КиберЛенинка, информация.

PROBLEMS OF SCIENTIFIC ELECTRONIC LIBRARIES AND MODERN METHODS OF SOLUTION

*Arabbayev Arobidin Khusnidinovich
Andijan State University
Senior teacher of the Department of Informatics*

Abstract: Maintaining and developing information resources, as well as providing access to them, is the main task of any developed country. In this regard, recently the world community has been paying great attention to the development of digital libraries as one of the most effective ways of preserving the national cultural and scientific heritage. Over the years, new information technologies capable of providing great support to scientists, researchers, and students have been actively discussed and are gradually developing.

Keywords: monographs, preprints, dissertations, abstracts, GoogleScholar, Scopus, WebofScience, electronic library, CyberLeninka, information.

Kirish. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi va keng joriy etilishi inson hayotining barcha jabhalariga, jumladan, iqtisodiyot, davlat boshqaruvi, fan va ta'limga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy jamiyat uchun eng muhim qadriyatlar - bu har bir insonning individual rivojlanishida va umuman davlatning farovonligini belgilaydigan muhim omillarga aylanib borayotgan axborot va bilim (axborot resursi deb ataladigan narsa). Axborot resursini saqlash va rivojlantirish, shuningdek, undan foydalanish imkoniyatini ta'minlash har qanday rivojlangan davlatning asosiy vazifasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan so'nggi paytlarda jahon hamjamiyati milliy madaniy va ilmiy merosni asrab-

avaylashning eng samarali usullaridan biri sifatida raqamli kutubxonalarni rivojlantirishga yuqori e'tibor qaratmoqda.

Yaqin kelajakda olimlar, tadqiqotchilar, talabalar va talabalarga katta yordam ko'rsatishga qodir bo'lgan yangi axborot texnologiyalari faol muhokama qilinmoqda va asta-sekin rivojlana boshlaydi.

Bunday texnologiyalar orasida bulutli axborot xizmatlari, ilmiy aloqa tizimlari, mobil ilovalar, ishlab chiqilgan qidiruv tizimlari, shaxsiy o'qish qurilmalari, avtomatlashtirilgan tarjima va talqin qilish tizimlari va boshqalar ko'proq tilga olinadi. Ko'rinib turibdiki, ushbu texnologiyalar muvaffaqiyatli joriy etilishi va keng qo'llanilishi bilan ular axborot resurslari mavjudligiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi, demakki, ta'lim sifatini oshirishga, ilm-fan sohasida jiddiy yutuqlarga erishishga o'z hissasini qo'shishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Rossiyada va dunyoda juda ko'p elektron kutubxonalar mavjud bo'lib, ular yondashuvlar, tashkil etish, to'plamlar tarkibi va materiallar bilan ta'minlash shartlari bilan farqlanadi. Ushbu ishda biz ilmiy nashrlar (davriy nashrlardagi maqolalar, monografiyalar, preprintlar, dissertatsiyalar, avtoreferatlar va h.k.) bilan ifodalanadigan zamonaviy bilimlarga kirishni jamlash va tashkil etishdan iborat bo'lgan ilmiy elektron kutubxonalarni ko'rib chiqamiz.

Hozirgi vaqtda Rossiya ilmiy nashrlarining o'qish qobiliyati etarlicha yuqori emas, bu, bir tomondan, bosma ilmiy jurnallarning kichik tirajlari bilan, boshqa tomondan, ushbu jurnallardan materiallarni elektron shaklda topish qiyinligi bilan izohlanadi. Internet yoki hatto ulardan foydalanish cheklangan. Ilmiy qidiruv vositalari bilan professional ravishda ishlaydigan olimlar va boshqa mutaxassislar (masalan, ixtisoslashtirilgan ma'lumotlar bazalarida yoki obuna orqali - pullik yoki bepul) hali ham ular bilan tanishishlari va ular bilan tanishishlari mumkin bo'lsa-da, oddiy foydalanuvchilar, qoida tariqasida, umumiy muammolar bilan shug'ullanadiganlarni topishlari va tanishishlari mumkin. Maqsadli qidiruv tizimlari (Google, Yandex va boshqalar) bunday imkoniyatga ega emas. Shunday qilib, mashhur qidiruv tizimlarida ularning «ko'rinishi» ni ta'minlash orqali ilmiy nashrlarga bo'lgan talabni oshirish mumkin. Bizningcha, bu jarayonda elektron kutubxonalar alohida o'rin tutishi mumkin va kerak. Keling, ular uchun quyidagi dolzarb vazifalarni tuzamiz.

O'quvchilar doirasini kengaytirish. Har qanday kutubxona uchun umumiy vazifa (ham an'anaviy, ham elektron). Shu bilan birga, kutubxonaning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning auditoriyasi shartli ravishda ikki qismdan iborat: maqsadli (olimlar, tadqiqotchilar, talabalar va boshqalar - kutubxona materiallaridan o'z kasbiy faoliyati uchun foydalanadigan odamlar) va maqsadli bo'lmagan (foydalanuvchilar - ta'minlovchilar). Qiziqishni qondirish uchun materiallar, ma'lumotnomalar va boshqalar). Tomoshabinlarning ikkinchi qismining ahamiyatini ortiqcha baholash qiyin, chunki aynan shu narsa ko'pincha u yoki bu Ilmiy elektron kutubxonalarning mashhurligida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ilmiy nashrlarning iqtiboslar ko'rsatkichini oshirish. To'g'ridan-to'g'ri elektron kitobning mashhurligiga bog'liq (birinchi vazifa) va maqsadli auditoriya uchun bevosita muhimdir. Maqola, muallif, jurnal (yoki kitob) iqtibos indeksini aniqlash uchun maxsus vositalarni talab qiladi, ular o'z ma'lumotlaringizga asoslanishi yoki GoogleScholar, Scopus, Web of Science kabi tashqi iqtibos tizimlari dan foydalanishi mumkin.

Ilmiy nashrlar sifatini oshirish. Bu, shuningdek, elektron kutubxonaning ommabopligi (birinchi vazifa), xususan, ilmiy nashrlarning keng foydalanuvchilar doirasi uchun ochiqligi, shuningdek, ilmiy ishlarni baholashga qodir bo'lgan faol ekspertlar soniga bog'liq.

Muhokama. Biz ilmiy elektron kutubxonani baholash mezonlari shaklida tuzilgan ushbu muammolarni hal qilish yo'llarini taklif qilamiz.

Kirish rejimi (ochiqlik).

Ilmiy elektron kutubxona o'z materiallarini uchta rejimdan birida (yoki ularning kombinatsiyasida) taqdim etishi mumkin:

Ochiq rejim: Ilmiy elektron kutubxona metadata va materiallarning to'liq matnlari (odatda HTML formatida) bilan Internetga to'liq ochiq kirishni ta'minlaydi, mashhur qidiruv tizimlari (Google, Yandex va boshqalar) tomonidan indeksatsiya qilish uchun ochiq, bu ularni topishni osonlashtiradi.

Cheklangan rejim: Ilmiy elektron kutubxona internetga faqat materiallarning metama'lumotlarini (sarlavha, mualliflar, referat va boshqalar) ochiq kirishni ta'minlaydi va to'liq matnlarni faqat ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilar uchun ochiq qiladi va, ehtimol, ba'zi cheklovlar bilan: formatda, ko'rilgan ishlar soni bo'yicha. kuniga va boshqalar. Maqolalarning to'liq matnlari, qoida tariqasida, tashqi qidiruv

tizimlari tomonidan indeksatsiyadan yopiladi va shunga ko'ra, ularning yordami bilan kerakli materialni topishning imkoni yo'q.

Pullik rejim: kutubxonaga pul evaziga kutubxona materiallarining to'liq matnlarini taqdim etishni ta'minlaydi (obuna yoki alohida materiallar uchun to'lov). Bunday holda, maqolalarning to'liq matnlarini qidiruv tizimlari tomonidan indeksatsiyadan ham ko'proq yopiladi va ularni topib bo'lmaydi.

Elektron kutubxonaning ochiqligi, bizning fikrimizcha, yuqoridagi barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'lidir: u olimlar va oddiy foydalanuvchilar orasida ham auditoriyani kengaytirishga yordam beradi va ilmiy ishlarning iqtibos darajasi va sifatini oshirishga olib keladi.

Universal foydalanish imkoniyati (harakatchanlik).

Ilmiy elektron kutubxona foydalanuvchiga xizmat sifatida taqdim etilishi mumkin, unga istalgan qurilmadan (shaxsiy kompyuter, planshet, mobil telefon) shaffof kirish mumkin.

Bu esa o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni hal etish, xususan, kutubxonaga, qoida tariqasida, eng faol va zamonaviy texnologiyalarga befarq bo'lmagan yangi foydalanuvchilarni jalb etish, ilmiy nashrlar sifatini oshirish imkonini beradi.

3. Ijtimoiy tarmoqlarda (ijtimoiy) munozara tizimi va qo'llab-quvvatlashning mavjudligi. Ilmiy elektron kutubxonadan foydalanish mumkin

Unda taqdim etilgan materiallarni muhokama qilish va materiallaringizga qiziqishni oshirish, ularning ochiqqligini oshirish va ekspertlar hamjamiyatida muhokama qilish uchun ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, mikrobloglarda vakillik qilish vositalariga qo'ng'iroq qiling. Bundan tashqari, foydalanuvchilarning ijtimoiy aloqalari yangi auditoriyani jalb qilish uchun ishlatilishi mumkin. Bularning barchasi ilmiy nashrlar auditoriyasini kengaytirish va sifatini oshirish bo'yicha belgilangan vazifalarni ham hal qiladi.

PLoS (Public Library of Science) 2006-yilda yaratilgan elektron kutubxona bo'lib, mohiyatan notijorat nashriyot bo'lib, tibbiyot va biologiya bo'yicha butunlay bepul va ochiq materiallarga ega bo'lgan bir nechta yirik jurnallarga ega (Creative Commons Attribution License ostida tarqatiladi. Barcha materiallar HTML formatida taqdim etiladi va tashqi qidiruv tizimlari tomonidan indekslanadi.

Turli uchinchi tomon ishlab chiqaruvchilari tomonidan yaratilgan mobil ilovalar uchun bir nechta variant mavjud. Iqtiboslarni hisoblash uchinchi tomonning Scopus, Web of Science, PubMed Central iqtibos tizimlari yordamida amalga oshiriladi. Kutubxonada iqtiboslarni boshqarish, shuningdek, ilmiy ishlarni targ'ib qilish va ularni jamoatchilik tomonidan baholash uchun ijtimoiy vositalar ishlab chiqilgan.

Arxiv — fizika, matematika, astronomiya, informatika va biologiyaga oid ilmiy ishlarni o'z ichiga olgan elektron kutubxona. Aksariyat nashrlar TeX formatida jamoat mulki sifatida taqdim etiladi, ammo hujjatlarni PostScript va PDF formatlariga eksport qilish mumkin. Uchinchi tomonlardan foydalanish mumkin bo'lgan bir nechta mobil ilova variantlari mavjud. Kutubxonaga qo'shilganda, ilmiy nashr avtomatik ravishda Citebase iqtiboslar bazasiga qo'shiladi, bu ilmiy ishlarning iqtibos indeksini hisoblash uchun ishlatiladi.

ScienceDirect — dunyodagi eng yirik ilmiy nashrlar elektron kutubxonasi (10 milliondan ortiq), Elsevier kompaniyasiga tegishli. Fizika, texnika, tabiiy, tibbiy, ijtimoiy va gumanitar fanlarga oid ilmiy maqolalarni o'z ichiga oladi. Maqolalarning ko'pchiligi pullik kirish huquqiga ega, ammo bir qator bepullari ham bor, ular uchun siz PDF formatida ro'yxatdan o'tishingiz kerak.

Iqtiboslarni aniqlash uchun Scopusning o'z ishlanmalaridan foydalaniladi - bibliografik va mavhum ma'lumotlar bazasi va maqola iqtiboslarini kuzatish vositasi.

PubMed Central (PMC) - 1996 yilda MEDLINE ma'lumotlar bazasining bepul analogi sifatida yaratilgan elektron kutubxona bo'lib, ochiq va qisman pullik (HTML) tizimida AQSh Milliy Sog'liqni saqlash institutining (NIH) tibbiy va biologik ilmiy nashrlarini o'z ichiga oladi. PubReader ko'rish dasturi barcha zamonaviy brauzerlar uchun ishlab chiqilgan bo'lib, uning yordamida siz maqolalarni shaxsiy kompyuterda ham, planshetlarda ham qulay tarzda o'qishingiz mumkin. Bundan tashqari, PMC bilan ishlash uchun uchinchi tomon mobil ilovalari mavjud. Jurnallarning impakt faktorini aniqlaydigan, har bir maqolaga havolalar sonini ko'rsatadigan iqtibos tizimi mavjud.

HighWirePress - 1995 yilda Stenford universiteti tomonidan ishga tushirilgan va deyarli 6 million to'liq matnli nashrlarni o'z ichiga olgan qidiruv tizimi, ulardan 2 millionga yaqini erkin foydalanish mumkin; YUNESKO - 1945 yildan beri YUNESKO vakolatining barcha sohalarini qamrab oluvchi 120 ming hujjatni o'z ichiga olgan YUNESKO ma'lumotlar bazasi (BMT); Bioline International — turli mamlakatlardagi tibbiy va biologik jurnallar uchun qidiruv tizimi.

So'nggi yillarda Rossiyada fan va ta'lim uchun elektron kutubxonalar yaratish mavzusi ham faol

rivojlanmoqda. Ushbu rivojlanishga turtki bo'lgan Rosobrnadzorning 1953-sonli buyrug'i, unga ko'ra har bir Rossiya universiteti elektron kutubxona tizimiga (ELS) ega bo'lishi kerak: o'zini tashkil qilish yoki kamida 5000 ta darslik va qo'llanmalarni o'z ichiga olgan uchinchi tomon ELSga ulanishi kerak.

Elibrary.ru Rossiyadagi eng yirik elektron kutubxona bo'lib, 2500 mingdan ortiq jurnallardan 14 millionga yaqin ilmiy maqolalarni o'z ichiga oladi. Materiallar cheklangan va pullik foydalanish imkoniyati bilan PDF formatida taqdim etiladi. Aksariyat materiallar obuna orqali tashkilotlarga taqdim etiladi. U o'zining iqtibos indeksiga (RSCI) ega - bibliografik ma'lumotlar bazasi, uning yordamida siz maqolalar va jurnallarning iqtiboslar darajasi haqida ma'lumot olishingiz mumkin.

Mathnet - nomidagi matematika instituti tomonidan yaratilgan butun Rossiya matematik portali. V. A. Steklova RAS matematika fanlari kafedrasini bilan birgalikda. Ko'p sonli matematik jurnallar, ilmiy nashrlar, ma'ruzalar, konferensiya materiallari, seminarlar va boshqalarni o'z ichiga oladi. Barcha materiallar PDF formatida ochiq holda taqdim etiladi. U o'zining iqtibos tizimiga ega, shuningdek, tashqi tizimlarda (GoogleScholar va boshqalar) maqolaning iqtiboslari haqida ma'lumot olish imkoniyatiga ega.

BookFund — o'quv va uslubiy adabiyotlarni o'z ichiga olgan yirik elektron kutubxona tizimi.

Ro'yxat shuningdek, materiallarni haq evaziga taqdim etishdan iborat bo'lgan ish printsipli bo'yicha alohida ko'rib chiqilmaydigan boshqa onlayn elektron resurslarni ham o'z ichiga oladi.

Ro'yxatda keltirilgan Rossiya Ilmiy elektron kutubxonalari o'zlariga yuklangan vazifalarni hal qiladilar, ammo xorijiy hamkasblari bilan solishtirganda, ular buni etarli darajada samarali bajarmaydilar.

Biz zamonaviy elektron xavfsizlikni uchta ustunga - ochiqlik, mobillik va ijtimoiylikka asoslashni taklif qilamiz. G'arb tajribasi nuqtai nazaridan, bu taklif yangi emas va dunyodagi eng yirik kutubxonalarda faol qo'llaniladi, ulardan ba'zilari yuqorida keltirilgan. Ularning barchasi turli darajada ochiqlik, harakatchanlik va ijtimoiylik orqali belgilangan vazifalarni hal qilishni namoyish etadi. Keyinchalik, ushbu usullarni batafsil ko'rib chiqamiz.

Ochiqlik. Ochiqlikning yorqin namunasi Vikipediya bo'lishi mumkin, u Google qidiruv tizimining 85% so'rovlar bo'yicha eng yaxshi 10 ta natijaga kiritilgan va holatlarning taxminan yarmidan ko'pida so'rov o'sha erda to'ldiriladi.

Bu shuni ko'rsatadiki, foydalanuvchilar turli xil ma'lumotnomalarni qidirishda ochiqligi tufayli uni Vikipediya osongina va tez topishadi.

Ilmiy nashrlarda mavjud bo'lgan ma'lumotlar ko'pincha foydalanuvchi so'rovlariga Vikipediya maqolalaridan kam bo'lmasligi mumkin va fanning turli sohalaridagi bilimlarning keng kesimini ifodalaydi. Ilmiy elektron kutubxona faqat o'zining ochiqligini ta'minlashi kerak va u nafaqat olimlar, balki o'zlari uchun ma'lumot izlayotgan oddiy foydalanuvchilar uchun ham mavjud bo'ladi. Shu tariqa auditoriyani ko'paytirish muammosini samarali hal etish mumkin.

Elektron bilimlarning ochiqligiga bo'lgan ehtiyoj mashhur «Ochiq bilimlar» tushunchasining quyidagi tamoyillariga juda mos keladi:

- bilim jamoat boyligidir,
- olimlar ommaviy bo'lishi kerak,
- ilm-fan va jamiyat axborotdan foydalanish erkinligidan foydalanadi,
- davlat hisobidan olib borilgan tadqiqot natijalari hamma uchun mavjud bo'lishi,
- bilimdan foydalanish orqali ta'lim sifati oshib borishi kerak.

Rossiya ilm-fan va ta'limining zamonaviy voqeliklari uchun ushbu tamoyillarning eng dolzarb qo'llanilishi plagiatga qarshi kurashdir. Ikki marta, 2012-yil sentabrda va keyin 2013-yil fevral oyida D.A. Medvedev talabalar, talabalar va o'qituvchilarga murojaatida Rossiyada ilmiy va ta'lim sohalarida plagiatga qarshi kurash texnologiyalarini joriy etish jarayonini tezlashtirish va jamoatchilik ekspertizasini muhokama qilish vositalariga ega bo'lgan hamma uchun ochiq bilimlar bankini yaratishni taklif qildi. Bu chora har bir mutaxassisga o'zining ommaviy ilmiy rezyumesini shakllantirish imkoniyatini beradi, bu esa hamkasblari va o'qituvchilariga uning yutuqlarini munosib baholash imkonini beradi va pirovardida uning professional ilmiy martaba sari yo'l ochadi. Ko'rinib turibdiki, ilm-fan yutuqlarining umumiy mavjudligi va ommabopligi plagiatga qarshi kurashda katta yordam beradi va pirovardida ilmiy nashrlar sifatini oshiradi.

2012 yil may oyida V.V. Putin «Ta'lim va fan sohasida davlat siyosatini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi farmonni imzoladi, boshqa narsalar qatori, 2015 yilga qadar rossiyalik tadqiqotchilar tomonidan nashr etilgan nashrlarning umumiy sonidagi ulushini oshirish vazifasini qo'yadi.

Web of Science ma'lumotlar bazasida indekslangan jahon ilmiy jurnallaridagi nashrlar, 2,44 foizgacha. "Ochiq bilimlar" kontsepsiyasining amalga oshirilishi Prezident tomonidan rossiyalik tadqiqotchilarning nashrlariga havolalarni topish ancha osonlashgani uchun ularni ko'paytirish bo'yicha qo'yilgan vazifaga to'liq javob beradi. Darhaqiqat, Milliy Fan kutubxonasidagi ilmiy maqolalarning to'liq matnlarining umumiy mavjudligi va ochiqligi ularning qidiruv tizimlarida yaxshi izlanishiga va buning natijasida ilmiy nashrlarning ko'rinishi sezilarli darajada oshishiga olib keladi. Xususan, Google Scholar ilmiy nashrlari uchun ixtisoslashtirilgan qidiruv tizimida to'liq matnlar ancha yaxshi reytingga ega.

Mobillik. Bugungi kunda Rossiyada 22,5 millionga yaqin mobil Internet obunachilari mavjud (etakchi xalqaro konsalting kompaniyasi J'son & Partners Consulting ma'lumotlariga ko'ra). O'tgan yil davomida mobil Internet auditoriyasining o'sishi 35% ni tashkil etdi, Internet-auditoriyaning umumiy o'sishi atigi 12% ni tashkil etdi (Yandex ma'lumotlariga ko'ra). Eng ko'p trafik - oyiga taxminan 450 MB - planshet foydalanuvchilari tomonidan ishlab chiqariladi (smartfon foydalanuvchilari uchun bir xil ko'rsatkich oyiga 303 MB). Smartfon foydalanuvchilari orasida erkaklar (61%), 18-34 yoshdagi yoshlar, oliy ma'lumotlilar (60%), ishlaydiganlar (76%) ko'proq.

Mobil internet foydalanuvchilarining qariyb 41 foizi smartfonda har kuni internetga kirishadi. Smartfon egalarining 75 foizi elektron pochta ni tekshirish uchun, 72 foizi ma'lumot (jumladan, ilmiy ma'lumot) qidirish uchun mobil ma'lumotlar uzatishdan foydalanadi.

J'son & Partners Consulting ma'lumotlariga ko'ra, 2013 yil oxiriga kelib smartfonlar savdosi 30 foizga, planshet kompyuterlar savdosi esa 40 foizga oshadi.

2013-yilda mobil qurilmalardan trafikning umumiy hajmi o'tgan yilga nisbatan ikki barobar ortadi. 2013 yilda Rossiyada mobil kontent bozori 30 foizga o'sadi va 3,2 milliard dollarni tashkil qiladi. Savdo va savdo bozorining o'sishi auditoriya dinamikasining xuddi shunday o'sishiga olib keladi: 2013 yilda mobil qurilmalardan foydalangan holda auditoriya auditining deyarli ikki baravar oshishi kutilmoqda.

Ushbu auditoriyaning maqsadli qismi (olimlar, aspirantlar, talabalar va boshqalar) zamonaviy mobil platformalarda ilmiy nashrlar bilan ishlashning yangi vositalari bilan ta'minlanishi kerak, ular orqali ilmiy nashrlar sifatini oshirish muammosini hal qilish mumkin. Tomoshabinlarning maqsadli bo'lmagan qismi ham ilmiy nashrlar va ilmiy faoliyatga qiziqishi va shu orqali auditoriyani kengaytirishi mumkin. Xususan, ushbu auditoriyaning ushbu yosh qismi bo'lajak olimlarni shakllantirish uchun idealdir va demografiya Rossiya Federatsiyasining «Fan va texnologiyani rivojlantirish» davlat dasturi maqsadlariga mos keladi, uning maqsadlaridan biri 43 yoshgacha bo'lgan tadqiqotchilarning o'rtacha yoshini qisqartirishdir.

Ijtimoiylik. Ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy demografiyasi shundayki, ulardan foydalanuvchilarning yarmidan ko'pi 25 yoshdan 44 yoshgacha bo'lgan odamlardir. Rossiyadagi eng ommabop ijtimoiy tarmoq "VKontakte" (taxminan 190 million foydalanuvchi) rasmiy statistik ma'lumotlariga ko'ra, ushbu tarmoq foydalanuvchilarining 70% dan ortig'i 25 yoshdan oshgan. Aynan mana shu auditoriya fanga qiziqish uyg'otish va ushbu auditoriyani ilmiy elektron kutubxonalarga jalb qilish orqali ilmiy kadrlarni "yoshartirish" maqsadidir.

Ushbu maqsadli auditoriya bilan ishlashdan tashqari, ilm-fanga qiziqish maktabdan boshlab, erta yoshda paydo bo'lishi kerak. Buning uchun siz SSSRda maktab o'quvchilarini ilmiy tadqiqot natijalari bilan ommabop ilmiy formatda tanishtirishning muvaffaqiyatli amaliyotidan foydalanishingiz mumkin. Keksa avlod vakillariga yaxshi ma'lum bo'lgan "Fan va hayot", "Yosh texnik", "Yoshlar uchun texnologiya", "Kvant" va hokazo jurnallar bugungi kunda yo butunlay unutilgan yoki nashr etilishi davom etayotgan, ammo tirajlari juda kamtar (ma'lumot uchun: Sovet davrida «Fan va hayot» jurnalining tiraji 3 million nusxani tashkil etgan, hozir esa 45 mingdan oshmaydi).

Mazkur jurnallar va boshqa ilmiy-ommabop adabiyotlarni internet tarmog'ida ochiq holda taqdim etish maktab o'quvchilarining fanga, ilmiy izlanishlarga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Ilmiy materiallarni elektron ko'rinishda taqdim etish bilan birga, ularni yoshlar o'rtasida targ'ib etishda ularning taqdimoti ham, shubhasiz, muhim omil bo'lmoqda. Bizning fikrimizcha, ijtimoiy tarmoqlarda o'zini isbotlagan usuldan foydalanish mumkin: maqsadli auditoriyaga esda qolarli va stilistik jihatdan yaqinroq dizayn, tadqiqotlar bilan tanishish uchun oddiy qulay va ochiq muhit, ularni muhokama qilish va muloqotning erkin formati.

Ilmiy raqamli kutubxonalar ijtimoiy tabiatining muhim natijasi ilmiy tadqiqotlar natijalarini muhokama qilishda mutaxassislar va kengroq internet hamjamiyatining ishtiroki bo'lib, pirovardida ularning sifati oshishiga olib keladi.

Natija. Shunday qilib, Rossiyada ilmiy ma'lumotlar va umuman, ilmiy ma'lumotlarga kirishni tashkil

etish bilan bog'liq hozirgi vaziyat ilm-fan rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatishga qodir emas: yoshlar o'rtasida ilmiy martaba nufuzi hali ham past va ilmiy ma'lumotlarning tashkil etilishi. tadqiqot jarayoni va olingan natijalar sifati ko'p jihatdan G'arbdan past. Bularning barchasi o'quv, ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlarni mutolaa qilishni ommalashtirish, fan, ta'lim va ilmiy-ommabop sohalarda bilimlarning keng foydalanishi va ochiqligini ta'minlashga qaratilgan elektron darsliklarning yangi avlodini yaratish vazifasining dolzarbligi haqida gapirish imkonini beradi.

«CyberLeninka» deb nomlangan raqamli elektron kutubxona.

Kiberleninka-bu ochiq kirish ilmiy elektron kutubxonasi (ochiq kirish), uning asosiy vazifalari fan va ilmiy faoliyatni ommalashtirish, ilmiy nashrlar sifatini jamoatchilik nazorati, fanlararo tadqiqotlarni rivojlantirish, zamonaviy ilmiy sharhlash instituti, Rossiya fanining iqtiboslarini oshirish va bilim infratuzilmasini qurishdir. Kiberleninka ochiq fan (Open Science) paradigmasi asosida qurilgan.

Bu nom ikki so'zdan tuzilgan «KY-BER» (ingliz tilidan tarjima qilingan «kompyuterlar, Internet» degan ma'noni anglatadi) va «LENINK» (bu Lenin nomidagi SSSR Davlat ordeni kutubxonasining umumiy qabul qilingan og'zaki nomi. V.I.Lenin, hozirgi Rossiya Davlat kutubxonasi) va tasodifan tanlanmagan. Bir tomondan, bu nom an'anaviy kutubxonalar, shu jumladan Rossiya Davlat kutubxonasi (Leninka) bilan aloqani ta'kidlaydi.

-kutubxona va kitobxonlar hamjamiyatidagi eng taniqli brend,

-boshqa tomondan, Cyber-Leninka onlayn kutubxonalarga tegishli ekanligi ta'kidlangan.

2012 yilning kuzida CyberLeninka <http://cyberleninka.ru> veb-sayti ishga tushirildi, bugungi kunda (2023 yil 29 noyabr holatiga ko'ra olingan ma'lumotlar) kuniga 6 000 000 mingdan ortiq noyob tashrif buyuruvchilarga ega. Kutubxona fondi 100 dan ortiq ilmiy jurnallarning 3 158 110 mingga yaqin maqolalarini o'z ichiga oladi (ulardan 70 ga yaqini Rossiya Federatsiyasi Oliy attestatsiya komissiyasi ro'yxatiga kiritilgan) va faol ravishda to'ldirilishda davom etmoqda.

Barcha jurnallardagi materiallar uchun nashriyotlar bilan litsenziya shartnomalari tuziladi. Shuningdek, ikkita mashhur ilmiy-ommabop jurnal ("Fan va hayot", "Yosh texnik") bilan o'z maqolalarini kutubxonaga joylashtirish bo'yicha shartnomalar tuzilgan. Ayni paytda barcha materiallar jamoat mulki bo'lib, bepul taqdim etiladi.

CreativeCommons litsenziyasi bo'yicha materiallarni taqdim etish va OpenScience kontsepsiyasiga muvofiq ishlaydigan xorijiy tizimlarda loyihani ilgari surish imkoniyati ham ko'rib chiqilmoqda.

Cyber-Leninka dasturiy ta'minotini amalga oshirishning muhim o'ziga xos xususiyati bu boshqa elektron kutubxona saytlariga nisbatan yaxshi reytingni ta'minlaydigan tashqi qidiruv tizimlari (Google, Yandex va boshqalar) tomonidan ilmiy maqolalarning to'liq matnlarini indekslash uchun saytni optimallashtirishdir. Bundan tashqari, kutubxona o'zining to'liq matnli qidiruv tizimiga va GRNTI rubrikatoriga muvofiq ob'ektlar bo'yicha katalogga ega. Oxirgi xususiyatni ta'minlash uchun ilmiy maqolalarni kataloglashning alohida tizimi maxsus ishlab chiqilgan.

2012 yil dekabr oyining oxirida Rossiya Davlat jamoat ilmiy-texnik kutubxonasi bilan KiberLeninkani Ilmiy va texnik ma'lumotlarning Ittifoq katalogiga kiritish to'g'risida kelishuvlarga erishildi (KiberLeninka jurnal emas, balki maqola bo'yicha ma'lumot beruvchi birinchi elektron kutubxona bo'ldi. So'nggi paytlarda elektron kutubxonadagi barcha materiallar GoogleScholar tizimida qidirilmoqda, bu Cyber-Leninka-da joylashtirilgan maqolalarning mashhurligini sezilarli darajada oshiradi.

2012 yil dekabr oyi boshida AppleiPad platformasi uchun birinchi mobil ilova chiqdi. Android platformasi uchun xuddi shunday dastur 2013 yilning bahorida chiqarilishi rejalashtirilgan.

CyberLeninka muhim ijtimoiy tarmoqlarda yaxshi namoyish etilgan: VKontakte (maqsadli auditoriyaning 8 mingdan ortiq kishilik guruhi), Facebook (maqsadli auditoriyaning 4 mingdan ortiq kishilik guruhi), GooglePlus, Odnoklassniki va Twitter mikrobloglar xizmati mavjud.

Xulosa. Hozirgi vaqtda loyiha ishonchli rivojlanmoqda va unga ko'rsatilgan qiziqish darajasi maqsadli auditoriya orasida bunday xizmatning dolzarbligi va talabiga javob beradi. Loyiha allaqachon mamlakatning etakchi kutubxonalari: Rossiya Davlat kutubxonasi (RSL) va Rossiya Davlat jamoat ilmiy-texnik kutubxonasi (SPNTL) tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Biroq, alohida nashriyotlar, universitetlar va boshqalar bilan o'zaro aloqada muayyan qiyinchiliklar paydo bo'ladi. (masalan, materiallar bilan ta'minlash bo'yicha shartnomalar tuzishda). Inersiya, o'zgarishdan qo'rquq va ochiqlikka harakat qilish, yangilikka ishonchsizlik va boshqalar. barcha mavjud materiallarni (jumladan, nashrlar veb-saytlarida jamoat mulki sifatida joylashtirilgan) nashr etishga va shu bilan o'quvchilar doirasini kengaytirishga yo'l

qo'ymang. Shunday qilib, loyihani ilgari surishning ustuvor vazifalaridan biri bu tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlikda «to'siqlarni olib tashlash» dir. Shu sababli, loyiha yirik davlat dasturlari va tashabbuslarida (davlat darajasida alohida maqom olish va h.k.) ishtirok etishi rejalashtirilgan, bu esa unga bo'lgan ishonch darajasini oshirishi va kutubxona fondini to'ldirish tezligini oshirish imkonini berishi kerak.

Loyihaning dasturiy ta'minotini amalga oshirish doirasida iqtiboslar, plagiatga qarshi kurashish, ilmiy ishlarni ochiq muhokama qilish va ochiqlikni ta'minlovchi boshqa xizmatlar tizimlarini yaratish rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

Axborot jamiyati bo'yicha Butunjahon sammiti: materiallar to'plami.

– M.: IGO WFP UNESCO “Axborot hamma uchun”, 2007. – 85 b.

URL: <http://www.ifap.ru/library/book193.pdf>

Abid, A. Jahon raqamli kutubxonasi va bilimlarga universal kirish.

URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/programme_doc_wdl.pdf

pdf

“KiberLeninka – yangi ilmiy kommunizm”.

URL: http://cyberleninka.ru/pr_01_09_12.pdf

4. Ochiq fan. URL: <http://science.okfn.org/>

5. Ilmiy-texnik axborotning davlat rubrikatori. URL: <http://grnti.ru/>

ЎҚУВЧИЛАРДА ҲУҚУҚИЙ САВОДХОНЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Атамурадов Хасан Юлдошевич

Тошкент Амалий фанлар университети Мактабгача таълим методикаси кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: мақолада умумтаълим мактабларида тарбия фанини ўқитиш орқали ўқувчиларда ҳуқуқий саводхонликни ривожлантириш усуллари, тамойиллари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: саводхонлик, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий саводхонлик, билим, кўникма, тарбия, таълим

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ У УЧАЩИХСЯ

Атамурадов Хасан Юлдошевич

Преподаватель Ташкентского университета прикладных наук

Аннотация: в статье отражены методы, принципы развития правовой грамотности у учащихся путем преподавания воспитания в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: грамотность, правовая культура, правовая грамотность, знания, навыки, воспитание, просвещение

PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF LEGAL LITERACY AMONG STUDENTS

Атамурадов Хасан Юлдошевич

Lecturer at Tashkent University of Applied Sciences

Abstract: the article reflects the methods and principles of developing legal literacy among students by teaching education in secondary schools.

Keywords: literacy, legal culture, legal literacy, knowledge, skills, education, enlightenment

Жаҳонда глобаллашув жараёни тезлашаётган бир пайтда ўқувчиларда ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш, ҳуқуқий компетенцияни шакллантириш, уларни такомиллаштириш ва ўқитиш масалалари долзарб бўлиб бормоқда. Бугунги кунга келиб ҳуқуқ таълимига доир турли интерфаол усуллар амалиётда кенг қўлланилмоқда. Ўқувчиларда ҳуқуқий компетенцияларни интегратив асосда ривожлантиришга катта эҳтиёж сезилади. Ривожланган хорижий давлатларда ҳуқуқни ўқитишга доир илмий адабиётларда бошланғич синфдан бошлаб қонунга риоя қилиш, хусусан, қонунга итоаткорликкага алоҳида эътибор берилади ва таълим жараёнида интерфаол усуллардан унумли фойдаланилади. Дунё тажрибасида ҳуқуқий саводхонлик машғулотида бир бўлим ёки бир мавзу билан тугаб қолмайди. Умумий ўрта таълимда, хусусан, касбий фанларни ўқитувчи дарсликларда келтирилган ўқув топшириқлари, кейслар тўғри яшаш кўникмаларининг осонгина шаклланишига олиб келади.

Ҳуқуқий компетенциянинг ҳам қуйидаги кўринишлари мавжуд:

Ижтимоий-ҳуқуқий компетенция – таълим жараёнининг меъёрий-ҳуқуқий асослари, хусусан, уни модернизациялаш борасидаги ҳужжатлар юзасидан билимлар, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги қоидалари ҳамда меъёрларига амал қилиш, болалар ва ўсмирларни ижтимоий ёмон иллатлардан муҳофаза қилишни билиш, таълим жараёнида талабаларнинг ҳаёти ва саломатлигини асрашни билиш, олий таълим муассасаси ва аудитория ҳужжатларини юритиш кўникмасига эга бўлиш демакдир.

Меъёрий-ҳуқуқий компетенция. Унинг мазмунига ўқитувчи-таълим оловчи, ўқитувчи-ота-она соҳасидаги муайян меъёрий муносабатларни эгаллаганликни, бола ҳуқуқлари ва катталарнинг болаларга нисбатан мажбуриятлари тўғрисидаги асосий ҳужжатлардан фойдаланиш билим ва маалакаларини (Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги халқаро конвенция, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Таълим тўғрисида»-ги қонун), инсоннинг инсонга, жамиятга ва табиатга муносабатини тартибга солиш ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни эгаллаганлик, экологик ва ҳуқуқий маданиятга эгаликни киритамиз.

Дунёда ҳуқуқ фанларини ўқитиш компетенциявий ёндашувга асосланган бўлиб, дарс жараёнида мазкур компетенцияларни шакллантириш ҳуқуқий саводхонликнинг ривожланишига олиб келади. Шу ўринда чет элда ҳуқуқни ўқитиш билан мамлакатимизда мазкур соҳани ўқитиш мақсадлари маълум маънода фарқ қилишини, уларни бир чизикда тасаввур қилиб бўлмаслигини таъкидлаш лозим. Шунга қарамай, инсон ҳуқуқини ўрганиш бўйича белгиланган даражалар ҳамма халқларда татбиқ қилинмоқда. Бўйсунувчанлик, қонунга ҳурмат кўрсатишни ўрганишга қўйилган мазкур талаблар асосида конституция мазмунини ўқиш тушуниш, тушунганларини ёзиб бера олиш малакалари шаклланади. Бундай ёндашувдан ижодий фойдаланиб, ҳуқуқ дарсларини ҳам самарали ташкил этиш мумкин. Ривожланган давлатларнинг ҳуқуқ ўқитиш методикасида интеграция асосида ўргатилади, асосан, топшириқларга таянади, кейс ва махсус топшириқлар аниқ фаркланади, ўз ўрнида ишлатилади. Шу сабабли уларнинг ҳуқуқий компетенцияни ўрганиш лаёқати юқоридир.

Республикаимизда ҳам ҳуқуқий фанларни ўқитиш компетенциявий ёндашувга асосланди. Бошланғич таълимдан бошлаб, олий таълимга қадар ҳуқуққа доир ўқув материаллари мазмунини такомиллаштириш, ўқувчиларда ҳуқуқий компетенцияни шакллантириш, унинг натижасида ҳуқуқий саводхонликни ошириш бугунги кунда давлат сиёсати даражасидаги долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Қонунлар моҳиятини ўқитиш орқали бўлажак мутахассисларда креатив фикрлаш кўникмаларини шакллантириш зарур. Зеро, “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз”, – деб таъкидланиши ҳуқуқ таълими олдида мамлакатимиз ёшларини ўз ҳақ-ҳуқуқларини англайдиган эркин ҳамда саводли баён қила оладиган мустақил фикр соҳиблари этиб тарбиялашдек долзарб вазифаларни қўяди. Шу маънода ўқувчиларда ҳуқуқий компетенцияни ривожлантириш орқали ҳуқуқий саводхонликни тўла шакллантириш, қонунга бўйсунуш кўникмасини ривожлантиришга замин яратиш ва мустақил фикрлашга ўргатиш учун ҳуқуқ таълимига доир ўқув материалларининг методик таъминотини такомиллаштириш зарурати мавжуд.

Республикаимизда кадрлар тайёрлашнинг педагогик асослари, ташкилий-методик шарт-шароитлари, тамойиллари, ушбу жараёни ташкил этишга қўйилаётган ижтимоий-педагогик талаблар, ахборот-коммуникация технологияларининг педагог кадрлар малакасини оширишдаги ўрни, педагогларнинг касбий ривожланишида ахборот-коммуникатив, ҳуқуқий компетентликка эга бўлишнинг аҳамияти А.Аминов, З.А.Артикбаева, У.Ш.Бегимкулов, Н.А.Муслимов, М.Дехқонова, М.Т.Жуманиёзова, Ш.Қ.Мардонов, М.Т.Мирсолиева, М.М.Ниматулаев, Б.Нуридинов, Д.М.Сайфуров, М.Файзиева, Д.А.Хидоятова, Т.Т.Шоймардонов, Р.Т.Юлдашев, А.Д.Асқаров ва бошқалар томонидан ўрганилган.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатларида кадрларнинг ахборот-коммуникатив, ҳуқуқий компетентлигини ривожлантиришга йўналтирилган педагогик фаолият моҳияти, механизми, омиллари, методик асослари В.И.Байденко, А.С.Белкин, И.И.Боброва, Л.В.Бочарова, Н.П.Бурцев, С.А.Быков, В.Н.Введенский, З.В.Возгова, Г.С.Вяликова, Н.Г.Витковская, В.Б.Гаргай, Н.Ю.Гончарова, А.В.Гоферберг, В.В.Гриншкун, С.А.Дочкин, В.М.Дрофа, С.А.Жданов, Д.Ф.Ильясов, Л.М.Исмагилова, С.Д.Каракозов, Р.О.Калошина, Ю.Н.Куликова, С.Д.Муканова, А.А.Мухатаев, Т.С.Панина, В.А.Паттурин, А.И.Тимошенко, А.А.Толкачева, О.В.Урсова, Н.А.Филинова, Е.К.Хеннерлар томонидан тадқиқ этилган.

Хорижлик олимлардан Э.Х.Морий (Е.Н.Mory), Томас Л.Фредман (Thomas L. Friedman), У.Биненграбер (U.Bienengraber), О.Ворндрен (O.Vorndran), М.Осборн (M.Osborn)ларнинг илмий ишларида кадрларнинг ахборот-коммуникатив, ҳуқуқий компетентлигини ривожлантиришнинг интеграцион, адаптив ва модулли технологиялари тадқиқ этилган.

Қайд этилган тадқиқотларда асосан, педагогик таълимида ўқувчиларнинг коммуникатив, касбий кўникмасини ривожлантириш фаолиятига доир, уларнинг таълим жараёнини лойиҳалаштиришга оид кўникмаларини шакллантириш, педагогик тафаккурини ривожлантириш, уларда таълим жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланиш кўникмаларининг айрим жиҳатлари очиқ берилган. Бироқ “Ўқувчиларда ҳуқуқий компетенцияни ривожлантириш” муаммоси мустақил тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган.

Тадқиқотнинг мақсади – ўқувчиларда ҳуқуқий компетенцияни инновацион ёндашувлар асо-

сида ривожлантиришни такомиллаштириш бўйича ўқув-методик таъминот яратиш, ундан келиб чиқувчи вазифалар қуйидагилар:

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари интегратив тизим: фанлараро боғлиқлик, субъектлар интеграцияси: ўқитувчи билан ўқувчилар таълимий муҳитнинг ташкилотчиси, бошқарувчиси ва иштирокчиси сифатида ҳамда корпоратив (гуруҳ жамоаси) бошқарув компонентлари асослаш;

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантиришнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантириш жараёнини лойиҳалаштириш модели прагматик таълим усули ҳамда таълим жараёнини лойиҳалаш тамойилларига устуворлик бериш асосида такомиллаштириш;

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантиришнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантириш жараёнининг таянч компетенция (рефлексив, когнитив, маърифий, коммуникатив, ижтимоий)лари ўқувчилар қобилиятларини қонун ва тафаккурнинг ўзаро диалектик боғлиқлигини интеграциялаш асосида такомиллаштириш;

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенцияни ривожлантиришда ҳуқуқий саводхонликка доир тушунчаларни изоҳлаш ва кейс-топшириқларнинг методик имкониятларини кенгайтиришга доир тавсиялар ишлаб чиқиш.

Мазкур мақолада тадқиқотнинг илмий янгилиги сифатида қуйидагилар таклиф қилимоқда:

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари интегратив тизим: фанлараро боғлиқлик, субъектлар интеграцияси: ўқитувчи билан ўқувчилар таълимий муҳитнинг ташкилотчиси, бошқарувчиси ва иштирокчиси сифатида ҳамда корпоратив (гуруҳ жамоаси) бошқарув компонентлари асосланади;

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантиришнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантириш жараёнини лойиҳалаштириш модели прагматик таълим усули ҳамда таълим жараёнини лойиҳалаш тамойилларига устуворлик бериш асосида такомиллаштирилади;

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантиришнинг ҳуқуқий компетенциясини ривожлантириш жараёнининг таянч компетенция (рефлексив, когнитив, маърифий, коммуникатив, ижтимоий)лари ўқувчилар қобилиятларини қонун ва тафаккурнинг ўзаро диалектик боғлиқлиги интеграцияон ёндашув асосида шакллантирилади;

ўқувчиларнинг ҳуқуқий компетенцияни ривожлантиришда ҳуқуқий саводхонликка доир тушунчаларни изоҳлаш ва кейс-топшириқларнинг методик имкониятларини кенгайтиришга доир тавсиялар ишлаб чиқилади.

Ушбу тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, педагогика ва таълим тарихини ўрганишда, ҳуқуқни ўқитиш методикасини такомиллаштиришда, олий таълимда ҳуқуқий компетенциянининг тутган ўрнини белгилашда муҳим назарий аҳамият касб этади. Шунингдек, мазкур диссертацияда акс этган назарий қарашлар шу йўналишдаги янги тадқиқотлар учун манба сифатида хизмат қилади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти сифатида ишда илгари сурилган ғоялар, назарий қараш ва амалий тавсиялар дарсликлар, ўқув қўлланмалар яратишда ҳамда маъруза матнлари тайёрлашда манба бўла олади. Умумий ўрта таълим мактабларида, шунингдек, олий ўқув юртларининг барча факультетларида “Ҳуқуқий саводхонликни ошириш” бўйича маъруза матнлари тузишда материал бўлиб хизмат қилиши, олий таълим муассасаларининг бўлажак мутахассисларига ҳуқуқий саводхонликни янада мукамал ўқитишда муҳим тавсия бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –14-б.
2. <http://fayllar.org/pedagogik-kompetentlik-v6.html?page>
3. <https://ppmedu.jdpu.uz/index.php/ppmedu/article/download/3297/2289/8279>

ЭФФЕКТИВНО ИСПОЛЬЗОВАТЬ ДОСТУПНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И УЛУЧШИТЬ РЕЗУЛЬТАТЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Ашууров Зафаржон,

Самаркандский государственный институт иностранных языков (СамГИИЯ), старший преподаватель кафедры «Гуманитарных наук и информационных технологий»,

Аннотация. Знание иностранных языков в настоящая время становится все более важным навыком. Оно не только расширяет кругозор и обогащает культурный опыт, но и открывает новые возможности на рынке труда. С развитием технологий обучение иностранным языкам стало более доступным и эффективным.

В этой статье рассмотрим, как использовать доступные технологии для улучшения результатов обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: эффективный, информационная технология, мобильные приложения, онлайн-платформы, электронные учебники, обучения, язык, образования

MAVJUD TEXNOLOGIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH VA XORIJIY TILLARNI O'RGANISH NATIJALARINI KO'TARISH

Ashurov Zafarjon,

Samarqand davlat chet tillar instituti (SamDChTI), «Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari» kafedrasida katta o'qituvchisi, email: zaki_uz@mail.ru

Annotasiya. Hozirgi kunda chet tillarini bilish tobora muhim mahoratga aylanib bormoqda. Bu nafaqat dunyoqarashingizni kengaytiradi va madaniy tajribangizni boyitadi, balki mehnat bozorida yangi imkoniyatlar ochadi. Texnologiyaning rivojlanishi bilan chet tillarini o'rgatish yanada qulay va samarali bo'ldi.

Ushbu maqolada biz chet tilini o'rganish natijalarini yaxshilash uchun mavjud texnologiyalardan qanday foydalanishni ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlari: samarali, axborot texnologiyalari, mobil ilovalar, onlayn platformalar, elektron darsliklar, o'rganish, til, ta'lim.

MAKE EFFECTIVE USE OF AVAILABLE TECHNOLOGIES AND IMPROVE FOREIGN LANGUAGE LEARNING OUTCOMES

Ashurov Zafarjon,

Samarkand State Institute of Foreign Languages (SamSIFL), senior lecturer of the Department «Humanitarian Sciences and Information Technologies»

Annotation. Knowledge of foreign languages is now becoming an increasingly important skill. It not only broadens your horizons and enriches your cultural experience, but also opens up new opportunities in the labor market. With the development of technology, teaching foreign languages has become more accessible and effective.

In this article we will look at how to use available technologies to improve the results of teaching foreign languages.

Key words: effective, information technology, mobile applications, online platforms, electronic textbooks, learning, language, education.

Существует множество доступных технологий для обучения иностранным языкам. В этой статье рассмотрим наиболее доступных технологий. Из них мобильные приложения, онлайн-платформы, подкасты и аудиокниги, видеоуроки и фильмы, разные социальные сети и приложения для общения, электронные учебники и онлайн-словари.

Цифровизация всех сфер деятельности государства и повсеместное использование мобильных устройств с возможностью загрузки разнообразных приложений значительно повысили интерес к концепции мобильного обучения в последние годы. Как правило, сегодня любое мобильное устройство (смартфон, планшет, ноутбук) имеет доступ к Интернету и, следовательно, неограниченный доступ к образовательному контенту в любом месте и в любое время.

Мобильное приложение представляет собой программное обеспечение, рассчитанное на применение на мобильных устройствах на основе различных платформ, таких как Android, IOS, Windows [1, с. 208]. На данный момент существует огромное количество мобильных приложений, устанавливаемых на телефон для качественного функционирования устройства. В рамках данной работы будут рассмотрены специализированные мобильные языковые приложения, которые пользователи устанавливают для образовательных целей.

Duolingo предлагает интерактивные уроки по множеству языков, включая английский, испанский, французский и др. Приложение включает в себя упражнения на грамматику, чтение, письмо и произношение

Memrise специализируется на запоминании слов и фраз. Приложение использует методику повторения и визуальные картинки для улучшения словарного запаса.

Babbel предлагает курсы по разговорной речи на разных языках. Уроки разработаны профессиональными преподавателями.

Rosetta Stone известен своим методом «погружения» в язык, предоставляя контент только на целевом языке. Приложение акцентирует внимание на разговорной практике.

Дистанционное образование – новая реальность, к которой надо основательно подготовиться не только студентам, но и частным учителям.

Успешный переход на удаленное обучение зависит от нескольких факторов: уверенное владение методикой преподавания, высокий уровень знания языка и правильный выбор платформы для преподавания онлайн.

Участники образовательной сферы вынуждены быстро адаптироваться под меняющиеся условия рынка и использовать даже мессенджеры: Telegram, Viber, WhatsApp. Однако, есть ряд гораздо более функциональных сервисов, которые поднимут качество занятия на более высокий уровень. К ним можно отнести:

Google Classroom,
Google Hangouts,
Zoom,
FreeConferenceCall,
EzTalks,
Skype.

Основные вопросы, которые пришлось бы рассмотреть перед началом работы над специализированными платформами для обучения иностранному в рамках программы вуза, – это дидактические и технические, такие как организация учебного процесса, общение преподаватель-ученик, учебные материалы, навыки учителей и учеников в использовании новых технологий. И эти сложности отмечают все преподаватели, которые обращаются к практике дистанционного обучения: «Дистанционная форма обучения выдвигает новые требования к учебным материалам: наличие видеоконтента, причем в формате коротких тематических роликов, модульное разбиение курса, тестирование по прохождению каждого модуля, наличие сетевых средств взаимодействия как с другими обучающимися, так и преподавателем (форумы и т. д.)» [2, с. 28]

Для вуза введение дистанционного обучения связано с большими материальными затратами: техническое оснащение, программно-технические средства, подготовка специальных кадров и т.д. В период пандемии коронавируса все преподаватели вузов Узбекистана использовали дистанционные технологии, и как показала практика, эта технология показала себя достаточно эффективным

Moodle является популярной платформой управления обучением (Learning Management System, LMS), которая широко используется в условиях дистанционного формата обучения. Она предоставляет инструменты для организации и управления учебными материалами, коммуникации между преподавателями и студентами, а также оценки успеваемости.

В условиях дистанционного обучения Moodle может быть особенно полезным для следующих задач:

Доступ к учебным материалам: Преподаватели могут загружать учебные материалы, такие как лекции, презентации, задания и другие документы, на платформу Moodle. Студенты имеют возможность получать доступ к этим материалам из любого места и в любое время, что облегчает

самостоятельное обучение.

Онлайн-взаимодействие: Moodle предоставляет инструменты для коммуникации между преподавателями и студентами. Это может включать форумы обсуждений, чаты, блоги или электронную почту. Студенты могут задавать вопросы, делиться своими мыслями, обсуждать учебные материалы и сотрудничать друг с другом в виртуальной среде.

Оценка успеваемости: Moodle предоставляет инструменты для создания и проведения онлайн-тестов, опросов и заданий. Преподаватели могут оценивать работы студентов, предоставлять обратную связь и записывать оценки в системе. Это облегчает процесс оценивания и отслеживания успеваемости студентов.

Организация курсов: Moodle позволяет преподавателям структурировать свои курсы, создавая модули и разделы для учебных материалов. Они могут легко организовать последовательность материалов, заданий и тестов, чтобы студенты могли последовательно пройти через материалы.

Отслеживание прогресса: Moodle предоставляет возможность отслеживать активность студентов, такую как время, проведенное на платформе, выполненные задания и пройденные тесты. Это позволяет преподавателям оценивать вовлеченность студентов и помогает студентам отслеживать свой прогресс.

Выбор платформы зависит от ваших целей, предпочтений и уровня знаний. Некоторые из них предоставляют бесплатный доступ, в то время как другие требуют платы за расширенные функции или сертификацию.

В современном мире тенденции таковы, что преподаватель английского языка уже не является главным источником знаний. Благодаря сети Интернет, мы имеем доступ к бесконечному числу образовательных ресурсов в свободном доступе. К ним относятся: электронные учебники для самостоятельного изучения английского языка, видеоуроки для учащихся любого уровня знаний (YouTube), фильмы и сериалы на английском языке с русскими субтитрами, приложения на смартфонах, позволяющие учить английский в любое время, английские книги, игры и так далее. Также многие сегодня используют социальные сети с целью повысить свой уровень английского языка посредством общения (переписка или видеозвонки) с носителями языка.

Использование подкастов, аудиокниг, видеоуроков и фильмов на целевом языке может быть отличным способом улучшить ваши навыки в обучении иностранным языкам.

Подкасты:	Аудиокниги:
1. Coffee Break Languages: Этот сериал подкастов предлагает уроки на различных языках, включая испанский, французский и немецкий. 2. Duolingo Podcasts: Duolingo также создает подкасты, которые рассказывают реальные истории на иностранных языках.	1. Audible: Audible предлагает аудиокниги на разных языках, включая классическую и современную литературу. 2. LibriVox: LibriVox предоставляет бесплатные аудиокниги в общественном достоянии на различных языках.
Видеоуроки:	Фильмы:
1. YouTube: Множество YouTube-каналов предоставляют видеоуроки по изучению иностранных языков. Например, "Learn English with EnglishClass101" или "Learn French with FrenchPod101" и многие другие. 2. BBC Languages: BBC Languages предоставляет видеоматериалы и видеоуроки на разных языках.	1. Netflix: Netflix предлагает множество фильмов и сериалов на разных языках. Вы можете смотреть их с субтитрами и включать аудиодорожку на целевом языке. 2. iTunes Store и Google Play: Здесь можно арендовать или купить фильмы на иностранных языках. 3. Языковые кинотеатры: В больших городах могут существовать кинотеатры, которые показывают фильмы на иностранных языках с субтитрами.

При использовании подкастов, аудиокниг, видеоуроков и фильмов для обучения, важно актив-

но участвовать в процессе, делая заметки, повторяя произнесенные фразы и стараясь понимать контекст. Комбинирование этих ресурсов с другими методами обучения, такими как учебники и приложения, может улучшить ваше владение иностранным языком.

Подводя итог, следует отметить, что изучение иностранного языка, с использованием доступных технологий даст положительные результаты лишь в том случае, если занятия вам интересны, так как именно интерес является важной движущей силой человеческой деятельности. Именно от этого аспекта зависит концентрация внимания и, следовательно, успех в обучении.

Список литературы

1. Данилов А.Р. Роль мобильных приложений в жизни современного человека // Скиф. Вопросы студенческой науки. 2017. №9. С. 208-211.
2. Прытков В.А., Шнейдеров Е.Н., Мигалевич С.А. Дистанционное образование как неотъемлемый атрибут современного университета // Дистанционное обучение – образовательная среда XXI века : материалы XI Междунар. науч.-метод. конф. (Республика Беларусь, Минск, 12–13 декабря 2019 года) / редкол. : В. А. Прытков [и др.]. – Минск : БГУИР, 2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.bsuir.by/confdo/documents/book-DO2019.pdf> (09.10.2020).
3. Коряковцева Н.Ф. Теория обучения иностранным языкам: продуктивные образовательные технологии: учебное пособие / Наталия Федоровна Коряковцева. – М.: Академия, 2015.3
4. Чиркова В.М. Интеграция мобильных приложений в электронную образовательную среду в процессе изучения иностранных языков // БГЖ. 2021. №2 (35). С. 198-200.

“ELEKTROTEKNIKA” FANINI “UMUMIY FIZIKA” FANI BILAN INTEGRATSIYALAB O‘QITISHDA VIRTUAL LABORATORIYA STENDLARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Bakhranova Umida Islomovna

Buxoro davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Oliy ta'lim muassasalari 6012300 – Texnologik ta'lim yo'nalishi o'quv rejasidagi “Elektrotexnika” fanini “Umumiy fizika” fani bilan integratsiyalab o'qitishda dasturiy ta'lim vositalariga asoslangan virtual laboratoriyalarni ishlab chiqish, undan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalarni shakllantirish orqali o'quv simulyatorlari va virtual laboratoriya stendlaridan foydalangan holda o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar pedagogik jihatdan nazariy asoslangan.

Kalit so'zlar: dasturlashtirilgan o'quv qurollari, elektron didaktik vosita, elektron darslik, o'quv simulyatorlari, virtual laboratoriya stendi, elektron konstruktor.

ПРЕПОДАВАНИЕ ПРЕДМЕТА «ЭЛЕКТРОТЕХНИКА» ИНТЕГРИРОВАНО С ПРЕДМЕТОМ «ОБЩАЯ ФИЗИКА» МЕТОД ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ СТЕНДОВ

Аннотация: Высшие учебные заведения 6012300 – Направление технологического образования разработка виртуальных лабораторий на основе программных средств обучения, методические рекомендации по их использованию при преподавании предмета «Электротехника», интегрированного с «Общей физикой» в учебной программе технологического образования, научно-методические рекомендации по организации учебного процесса с использованием учебных тренажеров и виртуальных лабораторных стендов в процессе формирования педагогически теоретически обоснованы.

Ключевые слова: программные средства обучения, электронный дидактический инструмент, электронный учебник, учебные тренажеры, виртуальный лабораторный стенд, электронный конструктор.

TEACHING «ELECTRICAL ENGINEERING» SUBJECT INTEGRATED WITH «GENERAL PHYSICS» SUBJECT METHOD OF USING VIRTUAL LABORATORY STANDS

Annotation: Higher education institutions 6012300 - development of virtual laboratories based on software training tools, methodical recommendations on their use in teaching «Electrical engineering» subject integrated with «General physics» in the curriculum of technological education scientific-methodological recommendations on the organization of the educational process using educational simulators and virtual laboratory stands through the formation are pedagogically theoretically based.

Key words: programmed teaching aids, electronic didactic tool, electronic textbook, training simulators, virtual laboratory stand, electronic constructor.

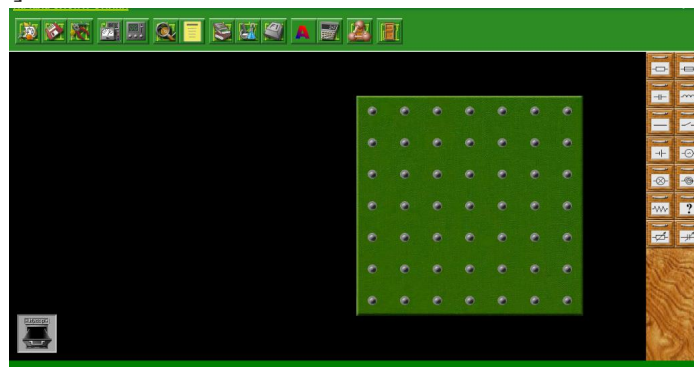
Introduction. We know from pedagogical experience that the use of information technology in higher education institutions, especially in the teaching of humanities and natural sciences in the field of technological education, plays an important role in increasing the effectiveness of education. Programmed learning tools have a special place in this.

The psychological and physiological effectiveness of programmed learning tools is determined first of all by the level of students' mastery of learning materials, upbringing and intellectual development, performance indicators, levels of motivational stability. Second, it is related to the teacher's activity, which is determined by the concepts of teaching, indicators of rational use of pedagogical technologies and teaching aids, stable motivation of the teacher to work, ability to work.

It is important to take into account the psychological and physiological characteristics of students in the development of programmed learning tools. The functional, psychological and physiological capabilities of students must be taken into account in the formation of students' independent learning skills and competencies based on the use of programmed educational tools. In this regard, the virtual laboratory

stand, part of the programmed e-learning tool developed in the department of «Electromagnetism» in physics, designed to improve the methodology of professional competence of future teachers of technology, designed for students of higher education 6012300 – Technological education (Future Teachers of Technology) .

The program consists of an electronic constructor, which allows you to display the assembly process of electrical circuits on a monitor screen, to study their mode of operation, to measure electrical quantities as in real experiments. [1;2].

Picture-1. View of the virtual stand head window.

One of the main features of the complex is that it is able to reflect the real physical process to the maximum.

Literature review

Based on the important tasks described above, to educate future teachers of "Technology" as teachers with high intellectual potential in "Physics", professionally mature, creative thinking and observation on the basis of innovative achievements of science. and the creation of a new generation of virtual learning tools programmed to train competitive, highly qualified personnel.

Of A.R. Juraev “Improving the methodology for the formation of professional competencies of future teachers based on training software” In the dissertation of Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences, on the basis of programmed teaching aids (convenience, visual, practical orientation) by developing didactic opportunities for the formation of general technical skills in the qualification requirements through the use of programmed teaching aids in the preparation of future teachers (expansion-computational-graphic, technological-design, creative design), improving the development of interactive teaching methods on the basis of the laws of virtual reality.

Research Methodology

The following is an example of a laboratory lesson from the Department of Electromagnetism in Physics:

The purpose of the work: to determine the specific resistance of the conductor and compare it with the quantity in the table.

1. Brief theoretical information

In 1826, the German physicist Georg Ohm (1787-1854) determined that the ratio between the voltage U between the ends of a metal conductor, which is part of an electrical circuit, and the current I in the circuit was a constant value.

$$R = \frac{U}{I} = \text{const} \quad (1)$$

This is called the electrical resistance of an R -sized conductor. Electrical resistance is measured in Ohm. In a part of a circuit with a current of 1 A with an electrical resistance of 1 Ohm, the voltage is 1 B:

$$1\text{Ohm} = \frac{1\text{B}}{1\text{A}}$$

Experiments show that the electrical resistance of a conductor is directly proportional to its length L and inversely proportional to the cross-sectional area S of the chain:

$$R = \rho \frac{L}{S}; \quad (2)$$

The constant parameter for this substance is called the specific electrical resistance of the substance. Relative resistance is measured at $\text{Ohm} \cdot \text{m}^2 / \text{m}$.

Below are photos of the procedure and the process of conducting laboratory classes using a virtual stand:

The method “Logically confusing chain”

The method “Logically confusing chain” – new concepts on the subject in the course of the lesson, to ensure the connection between the ideas expressed, to ensure the correctness of the stages of a technological process, to help them to express and place them logically in a consistent sequence. [3;4].

The task of students is to correctly place the logically and sequentially misrepresented information (steps), to correct the logical confusion, to "connect" the broken chain by placing the ideas in the right order.

Application of the method in training is carried out in the following order:

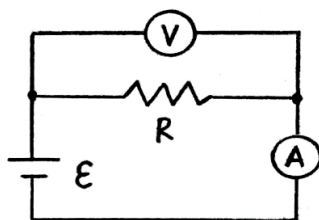
- students are divided into 3 or 4 small groups;
- handouts (cards) with confusing information are distributed to groups;
- Students try to “connect” the broken chain by identifying the logical errors and confusions expressed in the cards;
- At the end of the allotted time, one member of each group states the group's response;
- The teacher evaluates the opinions of the groups, demonstrates the correctness of the process using programmed teaching aids, interprets and summarizes the ideas.

2. The order of work

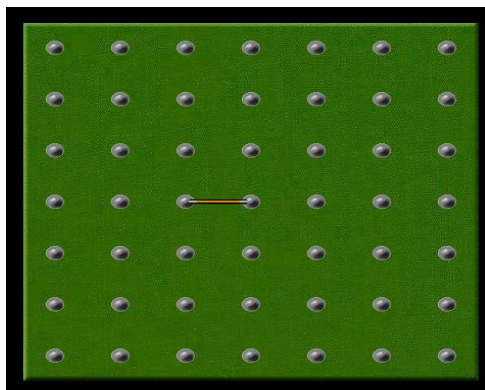
2.1. Assemble the wiring diagram shown in the figure on the assembly table:

2.2. Select nickel as the conductive material, specify the length and cross-sectional area dimensions:

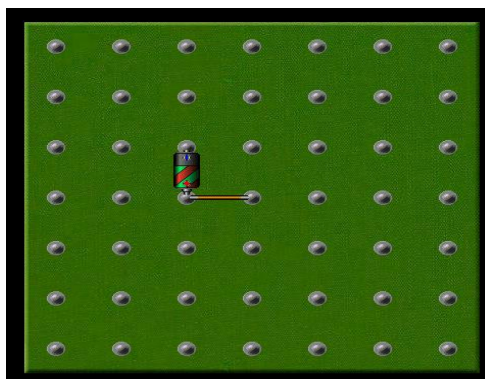
$$L = 100 \text{ m}; S = 0.1 \text{ mm}^2;$$

Picture-2. View of the electrical circuit.

Picture-3. Place the conductor on the mounting table.

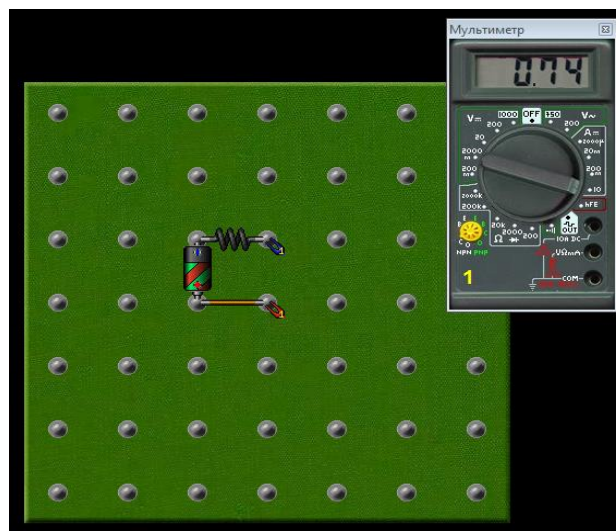
Picture-4. Place the AC power supply (battery) on the mounting table.

Picture-5. Place the real conductor on the mounting table.

2.3. Determine the current in the circuit using a multimeter.

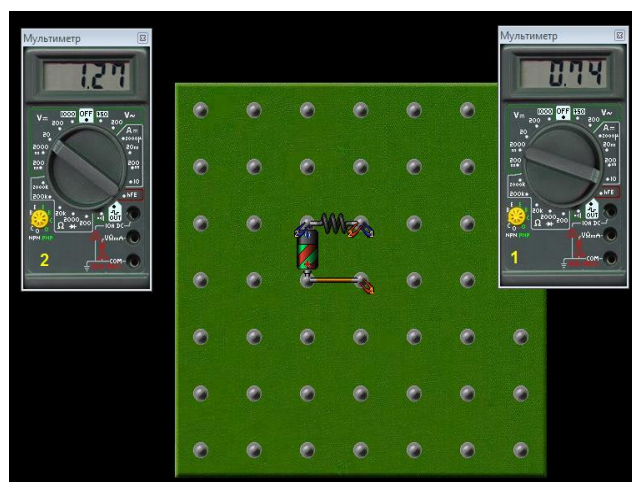
Connect the multimeter in series with the circuit, taking into account the alternating current and polarity, and turn it on in measurement mode. Record multimeter instructions.

Picture-6. Place the multimeter (to measure current) on the mounting table.

2.4. Using a multimeter, determine the voltage across the conductor experimentally.

To do this, the multimeter must be connected in parallel to the conductor, in the mode of measurement of constant voltage, taking into account the polarity. Record multimeter instructions.

Picture-7. Place the multimeter (for measuring voltage) on the mounting table.

2.5. Calculate the conductor resistance by formula (1).

$$R = \frac{U}{I} = \frac{1,27}{0,74} = 1,71 \text{ Ом}$$

2.6. Determine the specific resistance of nickel by formula (2).

Experience 1: (L = 100 м; S = 0.1 мм²;))

$$\rho = \frac{RS}{L} = \frac{1,71 \cdot 0,1 \cdot 10^{-6}}{100} = 0,17 \cdot 10^{-8} = 1,7 \cdot 10^{-9} \text{ Ом} \cdot \text{м}^2/\text{м}$$

2.7. By changing the length, 2.3 - 2.6. calculate the points, however, do not change the conductive material and the cross-sectional area.

Experience 2: (L = 200 м; S = 0.1 мм²;))

$$\rho = \frac{RS}{L} = \frac{1,71 \cdot 0,1 \cdot 10^{-6}}{200} = 0,08 \cdot 10^{-8} = 0,8 \cdot 10^{-9} \text{ Ом} \cdot \text{м}^2/\text{м}$$

Experience 3: ($L = 300 \text{ м}$; $S = 0.1 \text{ мм}^2$;))

$$\rho = \frac{RS}{L} = \frac{1,71 \cdot 0,1 \cdot 10^{-6}}{300} = 0,05 \cdot 10^{-8} = 0,5 \cdot 10^{-9} \text{ Ом} \cdot \text{м}^2/\text{м}$$

2.8. Enter the measurement results in the table:

Experience №	Length, м	Voltage, В	Electric current, А	Resistance, Ом	Tax rake resistance, Ом · м ² /м
1	100	1,27	0,74	1,71	$1,7 \cdot 10^{-9}$
2	200	1,27	0,74	1,71	$0,8 \cdot 10^{-9}$
3	300	1,27	0,74	1,71	$0,5 \cdot 10^{-9}$

2.9. Find the average value of the specific resistance and compare it with the quantity in the table.

$$\Delta \rho = \frac{\rho_1 + \rho_2 + \rho_3}{3}$$

$$\Delta \rho = \frac{1,7 \cdot 10^{-9} + 0,8 \cdot 10^{-9} + 0,5 \cdot 10^{-9}}{3} = 1 \cdot 10^{-9} \text{ Ом} \cdot \text{м}^2/\text{м}$$

2.10. Directly, measure the resistance of the conductor using an ohmmeter. Compare the results obtained.

Describe the results of the work done.

Conclusion

The virtual laboratory stand, which is part of the programmed e-learning tool developed by the Department of Physics «Electromagnetism» in improving the methodology of formation of professional competencies of future technology teachers, consists of developing theoretical skills and practical skills in laboratory experiments, programmed teaching aids. serves as an electronic didactic tool.

The constructor can be used in the teaching of physics in the direction of 6012300 – Technological education and for independent creative work of students, within its capabilities and in other matters.

References:

[1]. Kakhhorov S.K., Zhuraev A.R. Method of application of virtual stands in teaching subjects of electrical engineering, radio engineering and electronics// LXII International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education» (Boston. USA. September 22-23). 2019. – P. 44-47.

[2]. Zhuraev AR. The choice of the optimized content of labor education and the methodology of its training (5A112101 – Methodology of labor training). Tashkent - 2014 from 107.

[3]. Bakhranova U.I., Khaidarova F.Sh., On the Fredholm determinant associated with the family of generalized Friedrichs models // «Advances in Science and Education» monthly scientific - methodological

journal № 7 (8) / 2016 - Russia, Moscow P 5 - 7.

[4]. Saidov Q.S, Bakhranova U.I. Didactic opportunities to use virtual learning tools in the preparation of future teachers for professional careers // "European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences". Great Britain. Progressive Academic Publishing. (EJRRES) Vol. 8 No. (12), 2020. Part II, Pg, 92-96.

[5]. Zhuraev A.R., Bakhranova U.I. The use of tasks and concepts related to geometric shapes for the integrated teaching of labor education with the subject of geometry. «Advances in Science and Education» monthly scientific - methodical journal № 7 (8) / 2016 - Russia, Moscow, p. 83 - 85.

[6]. Zhuraev A.R. Improvement of the methodology for the formation of professional competencies of future teachers on the basis of teaching software. Abstract of a PhD thesis in pedagogical sciences. 13.00.05 - Theory and methodology of vocational education. Tashkent - 2019 from 56.

[7]. Zhuraev A.R. Methods of applying virtual laboratories in teaching hydraulics and heat technology // "European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences". -Great Britain. 2019. №7 (7). – P. 35-40.

[8]. Zhuraev A.R. Types of education and importance of ensuring the coherence of education content in terms of subject. "Science and world" International scientific journal. № 7 (35) / 2016, Russia Volgograd. Pg, 67-69.

[9]. Zhuraev A.R. Research and methodology background to the optimization of labour and professional training curriculum in general secondary education // International scientific journal. № 7 (35) / Russia Volgograd. International scientific journal. № 7 (35) / Russia Volgograd. Impact factor of the journal «Science and world» – 0.325 (Global Impact Factor 2013, Australia) 2016. – P. 70-71.

[10]. Zhuraev A.R., Aslonova M.S., Bakhranova U.I. Methodology of using electronic textbooks in teaching the direction «Technology and design» of the subject of technology // «Problems of Pedagogy» scientific and methodological journal № 3 (35) / Russia, Moscow. 2018 .- P. 23 - 25.

[11]. Zhuraev A.R., Rafova N.R. Methods of using the Flash program in teaching the subject of technology in the direction of «Technology and design» // «Asademy» scientific and methodological journal № 6 (33) / Russia, Moscow 2018 . - P. 79 - 80.

RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASHNING UMUMIY MASALALARI

Berdiyeva Guloyim Dilshodxo'ja qizi
“Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim” fakulteti
Oligofrenopedagogika kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni, aqliy zaif bolalarning ta'limi, ularni maktab ta'limiga tayyorlash va rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning maktab ta'limiga tayyorlashning umumiy usullari haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: nuqsonli, aqli zaif, interfaol metodlar, psixologik struktura, inklyuziv ta'lim, aqliy tarbiya.

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ ДЕТЕЙ С ОТКЛОНЕНИЯМИ В РАЗВИТИИ К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ

Бердиева Гулоим
Факультет «Специальной педагогики и инклюзивного образования».
Преподаватель кафедры олигофренопедагогики

Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы обучения детей с отклонениями в развитии, умственной отсталостью, их подготовка к школьному обучению, а также общие методы подготовки детей с отклонениями в развитии к школьному обучению.

Ключевые слова: дефективные, умственно отсталые, интерактивные методы, психологическая структура, инклюзивное образование, интеллектуальное образование.

GENERAL ISSUES OF PREPARING CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES FOR SCHOOL EDUCATION

Guloyim Berdiyeva
Faculty of «Special Pedagogy and Inclusive Education». Teacher of the department of oligophrenopedagogy

Abstract: This article covers the education of children with developmental disabilities, mental retardation, their preparation for school education, and general methods of preparing children with developmental disabilities for school education.

Key words: defective, mentally retarded, interactive methods, psychological structure, inclusive education, intellectual education.

Maktabgacha bolalik-hayotning katta va mas'uliyatli davridir. Bu yoshda bolaning psixik rivojlanishida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Bilishning faoligi etarli darajada o'sib boradi: idroki rivojlanadi, ko'rgazmala tasavvur, mantiqiy fikrlashning ilk ko'nikmalari paydo bo'la boshlaydi. Xotiraning mazmunli bo'lishi, ixtiyoriy diqqatining, bilish imkoniyatlarining o'sishiga zamin bo'ladi. Bolani atrof olamni tanishida, shuningdek muloqotning va bolalar faoliyatining boshqa turlarining rivojlanishida nutqning roli o'sib boradi. Maktabgacha yoshdagilarda og'zaki ko'rsatmalar orqali harakatlarni bajarish, tushuntirishlarni ko'rgazmali qurollar asosida bilimlarni egallashlari imkoniyati paydo bo'ladi. Ushbu yoshda tasavvurning asosiy xususiyati bu hissiy tasavvur-idrok va ko'rgazmali tafakkurdir. Maktabgacha yoshdagi bolada idrok, ko'rgazmali - harakat va ko'rgazmali - obrazli tafakkurini shakllanganiga qarab, uning keyingi bilish faoliyatining rivojlanishi shunga bog'liqdir. Ushbu yoshda bolalarda fazoda mo'ljal olish haqidagi tasavvurlari shakllanadi, bu esa bolani umumiy psixik rivojlanishida katta o'rin egallab, elementar sanoq operatsiyalarini amalga oshirishda va matematik tushunchalarni egallashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Maktab yoshida bola yangi ijtimoiy talablarni qabul etishi kerak. Maktabga borish uni oldiga bir qancha vazifalarni qo'yadi, ularni echish esa psixojismoniy rivojlanishni etarlicha etilganda erishish mumkin. Ushbu yoshda yangi faoliyat shakli rivojlanadi, bu o'quv faoliyati bo'lib - u boladan jismoniy ko'tara olishni hamda aqliy e'tibor talab etadi. U bilan bog'liq yangi motiv va talablar paydo bo'ladi. Maktabda o'qishning boshida bolada quyidagilarni shakllangan bo'lishi juda muhimdir: jismoniy

sog'lomlik; barcha psixik jarayonlarning etarlicha darajada rivojlanishi; emotsional-irodaviy etuklik; kattalar va tengdoshlari bilan muloqot ko'nikmalarini shakllanganligi; xat-savod, hisob-kitob o'rganish elementari, atrofdagi olam haqidagi tasavvurlar va bilim zahirasini etarlicha bo'lishi; mashg'ulotlarga qiziqish, bilim olishga bo'lgan faollik.

Bolaning ta'lim faoliyatida zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni egallashining keyingi dinamikasi, uning maktab ta'limiga moslashish jarayoni ko'p jihatdan ushbu muammoni muvaffaqiyatli hal etishga bog'liq. Shunday qilib, umumiy intellektual qobiliyatlarni shakllantirish aqli zaif bolani maktabga tayyorlash bo'yicha korreksion-pedagogik ishning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralishi kerak.

Ushbu pozitsiyalardan biz aqli zaif bolani maktabga tayyorlashda umumiy intellektual qobiliyatlarni shakllantirish uchun quyidagi shartlarni aniqladik: aqliy faoliyatni kompleks ta'sir qilish jarayonida korreksiya qilish va rivojlantirish, shu jumladan tuzatish va shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Fanga asoslangan amaliy mashg'ulotlar doirasida amalga oshiriladigan kognitiv faoliyat, idrok etish va aqliy faoliyatni shakllantirish omillari sifatida fikrlashning vizual shakllari va idrok tasvirlarini rivojlantirishga e'tibor berish; bolaning ta'limi aqliy faoliyatni bosqichma-bosqich shakllantirish jarayonida harakat usullarini to'liq namoyish qilish, uning ketma-ketligini tushuntirish va uni amalga oshirishga o'rgatish bilan amalga oshirilishi kerak; umumiy intellektual ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida kattalarning yordamini ta'minlash kerak - bola ta'lim vazifasini bajargunga qadar uning bosqichma-bosqich o'sishi (ko'tarilishi).

VIII turdagi maxsus (korreksion) bolalar bog'chalarining maktabgacha ta'lim muassasalarida aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning kognitiv rivojlanishini o'rganish quyidagi xususiyatlarni aniqladi: idrokning parchalanishi, kognitiv muammolarni hal qilishda harakatlarning maqsadga muvofiqligi yo'qligi, aqliy qobiliyatning past darajasi. Sinov usuli, aqliy funktsiyalarni shakllanmagan ixtiyoriy tartibga solish, kognitiv faoliyatda namoyon bo'ladi, o'rganilgan harakatlarni o'tkazishning past qobiliyati yoki to'liq imkonsizligi, kognitiv faoliyatni nazorat qilish va rejalashtirish qobiliyati. Biroq, maktabgacha yoshdagi aqliy zaif bolalarning kognitiv va umuman aqliy faoliyatining etarli emasligiga qaramay, biz ushbu toifadagi bolalarning kognitiv muammolarni hal qilishda potentsial imkoniyatlarini aniqladik, bu bizga tuzatish va pedagogik ishlarni tashkil qilish imkonini berdi. aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning proksimal rivojlanish zonasini hisobga olish. Biz tomonidan aniqlangan individual kognitiv jarayonlar o'rtasidagi korrelyatsiya bog'liqliklari bolaning rivojlanishiga tuzatish ta'sir qilish usullarini aniqlash uchun ishlatilgan.

Nazariy va o'quv adabiyotlarini, diagnostika ma'lumotlarini tahlil qilish natijasida aqli zaif bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida umumiy intellektual ko'nikmalarni shakllantirish metodologiyamizning yo'nalishlarini belgilab bergan ta'limning quyidagi tamoyillarini fundamental qilib oldik. : aqliy faoliyatni bosqichma-bosqich shakllantirish printsipi, umumiy intellektual ko'nikmalarni umumlashtirish printsipi, aqliy zaifligi bo'lgan bolaning haqiqiy va bevosita rivojlanish darajasini hisobga olish printsipi, faollik printsipi, hisobga olish printsipi. Intellektual nuqsonning belgilari, mexanizmlari va tuzilishi, birgalikdagi faoliyat printsipi, individual differentsial yondashuv printsipi va aqli zaif bolani o'qitishni algoritmashning tegishli printsipi, umumiy intellektual qobiliyatlarni shakllantirishda tabiiy muvofiqlik printsipi. aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bola.

Aqli zaif bolani maktabga tayyorlashda umumiy intellektual ko'nikmalarni shakllantirishga tuzatish-pedagogik ta'sirning quyidagi yo'nalishlarini aniqladik: pertseptiv faoliyat usullaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish (ob'ektning xususiyatlarini berilgan standartlarga bog'lash, modellash); tekislik ob'ektlarining figuralari); vizual fikrlash usullaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish (ob'ektlarni taqqoslash, tasniflash va tartiblash, kosmosda yo'naltirish uchun har xil turdagi shartli tasvirlardan foydalanish); boshlang'ich matematik ko'nikmalarni shakllantirish (to'g'ridan-to'g'ri miqdoriy hisoblashni bajarish, ob'ektlarni hisoblash va boshqalar), buning natijasida topshiriqni boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish va o'z faoliyatini rejalashtirish ko'nikmalari shakllantirildi; mashqlar jarayonida idrok etishni (analitik va yaxlit idrok etish, doimiylik, appersepsiya va idrokni oldindan ko'rish) rivojlantirish bo'yicha individual ish usullarini tashkil etish va shu asosda konturni tan olish qobiliyati kabi pertseptiv faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish; , siluet tasvirlari, o'zgartirilgan xususiyatlarga ega ob'ektlarning tasvirlari va boshqalar; shakllangan ko'nikmalarni samarali faoliyatda qo'llashni o'rgatish: dizayn, bolalar uchun didaktik o'yinlar.

Formativ eksperiment jarayonida aqli zaif maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv faoliyati diagnostika qilindi va ularning umumiy intellektual qobiliyatlarini o'zlashtirish amalga oshirildi. Diagnostika asosida aqli zaif bolalarning maktabga tayyorlash jarayonida ushbu ko'nikmalarni o'zlashtirish qonuniyatlari o'rnatildi. Ushbu toifadagi bolalarda umumiy intellektual qobiliyatlarning shakllanish darajasi tabiiy ravishda oshadi - ko'rsatmalarga rioya qilishning aniqligi, harakatlarni bajarishda mustaqillik, o'z faoliyatini va uning samaradorligini baholashning adekvatligi.

Umumiy intellektual ko'nikmalarni shakllantirish ushbu toifadagi bolalarni maktabga tayyorlashga va umuman ularning kognitiv rivojlanishiga yordam beradi, bu shakllantiruvchi va nazorat tajribalari natijasida olingan ma'lumotlar bilan tasdiqlangan. Binobarin, idrok etish va aqliy faoliyat usullarini bosqichma-bosqich shakllantirish jarayonida ularni qo'llash qobiliyatiga o'rgatilsa, aqli zaif bolada umumiy intellektual ko'nikmalarning shakllanish darajasi yuqori bo'ladi, degan farazimiz tasdiqlandi.

Bizning taxminimiz shundan iboratki, aqli zaif bolani maktabga tayyorlash jarayonida umumiy intellektual ko'nikmalarni shakllantirish, agar u fanga asoslangan holda amalga oshiriladigan aqliy faoliyatni tuzatish va rivojlantirish sharoitida tashkil etilsa, yanada muvaffaqiyatli bo'ladi. Amaliy mashg'ulotlar (modellash, qurish va ularning elementlari).), uning davomida kattalar yordamida ob'ektlarni o'zgartirish, o'zgartirish, yaratish, maktabgacha yoshdagi bolalar o'z harakatlarini nutq bilan birga olib boradilar, tasdiqlanadi.

Aqli zaif bolalarga xos bo'lgan, asosan mantiqiy fikrlash shakllarining buzilishi munosabati bilan, idrok va aqliy faoliyatni shakllantirish shartlari sifatida fikrlashning vizual shakllari va idrok harakatlarining rivojlanishiga e'tibor qaratildi. Bu holat, nazorat tadqiqoti natijalariga ko'ra, ularning rivojlanishining yuqori darajasini shakllantirishga imkon beradi va tuzatuvchi ma'noga ega.

Aqli zaif maktabgacha yoshdagi bolalarning faoliyat jarayonini qayd etish orqali biz ularni maktabga tayyorlash jarayonida umumiy intellektual ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha o'z zimmamizga olgan korreksion-pedagogik ishlar yo'nalishining samaradorligini aniqladik.

Umumiy intellektual ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida dozali yordam ko'zda tutilgan, bunda yordamning har bir bosqichi bola ta'lim vazifasini muvaffaqiyatli bajarmaguncha asta-sekin o'sib borishini nazarda tutgan. Maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan bajarilgan vazifalar asosida tuzilgan shakllangan ko'nikmalar dinamikasi grafiklari aqliy zaif bolalarning har xil turdagi yordamga nisbatan sezgirligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, aqli zaif bolani VIII turdagi maxsus (korreksion) ta'lim muassasasida o'qitishga tayyorlash uchun biz tomonidan ishlab chiqilgan usul, bu mavzu bo'yicha amaliy mashg'ulotlar sharoitida va ko'rishni rivojlantirish bilan kognitiv faollikni shakllantirishni o'z ichiga oladi. fikrlash shakllari va idrok tasvirlari, korreksiyalovchi va rivojlantiruvchi ta'sirga ega va pedagogik amaliyotda qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Психолого-медико-педагогическое обследование детей дошкольного и младшего школьного возраста Авторы-составители: Р.К.Айтжанова, Р. А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
2. Диагностика психического развития в раннем детстве. Авторы-составители: Р.К.Айтжанова, Р.А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
3. Отбор детей в специальные дошкольные учреждения. - М , 1972. Составители: Власова Т.А., Лебединская К.С., Мачихина В.Ф.
4. Психолого-педагогическая диагностика. Под редакцией И.Ю.Левченко и СДЗабрамной. М., АCADEMA, 2005г.
5. Венгер А. А., Выгодская Г Л , Леонгард Э.И. Отбор детей в специальные Дошкольное учреждения. М., Просвещение, 1972 г.

KURASHCHILARDA QO'LLANILADIGAN AN'ANAVIY «TASHLASH» HARAKATLARINING BIOMEXANIKAVIY YONDASHUV ASOSIDA KLASSIFIKATSIYALASH

Bobomurodov Feruz Ismoiljonovich., P.f.b.f.d.(PhD)

*O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti va Xalqaro kurash instituti dotsenti,
O'zbekiston., Chirchiq.sh.,*

Annotatsiya: Ilk bor kurashchilarning mashg'ulot jarayonida keng qo'llaniladigan «tashlash» texnik harakatlariga morfobiomekanikaviy yoshdashuv asosida yangi tik turish fazasi kiritilib (1. Tik turish fazasi. 2. Ushlab olish fazasi. 3. Tanani muvozanatdan chiqarish fazasi. 4. Tashlash fazasi. 5. Yiqitish fazasi), klassifikatsion sxema ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: o'zini o'zi massaj qilish, tiklanish, ish qobiliyati, massaj, jismoniy yuklama, sportchilarni tayyorlash.

Аннотация: Усовершенствована классификационная схема наиболее часто применяемого в борцовской практике технического действия «броски» с использованием морфо-биомеханического подхода. Отдельно выделена фаза «стоя» - как фаза аккумулирующая «стартовые силы» (1. Фаза «стоя»

*2. «Захват» 3. «Выведение тела из равновесия» 4. «Бросковое действие»
5. «Сбрасывание»;*

Annotation: for the first time, a new standing phase based on morphobiomechanical aging was introduced into the "throwing" technical movements of wrestlers, which is widely used in the training process (1. Standing phase. 2. Holding phase. 3. The phase of unbalancing the body. 4. Drop phase. 5. Demolition phase) developed a classification scheme.

Key words: training athletes, recovery, performance, massage, self-massage, physical activity.

Dolzarbli: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrdagi PQ-4881-son qaroriga hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda milliy kurash turlari xususan, belbog'li kurash va kurash bo'yicha yosh kurashchilarning texnik va taktik tayyorgarligini yaxshilashga bag'ishlangan bir qator metodlar taklif qilingan. (Kerimov N.A., Yuldashev A.M., Isakov R.M., 2009, Mirzakulov Sh.A., Isakov R.M., 2009). Kurash bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazish usullarini tanlashda (I. X. Boymurodov, F.A. Kerimov, 2009, A. Beknazarova, Sh.S. Mirzanova, Ishmuxamedova TR, 2014 y.) o'qitish usullari va uslublarini etarlicha tanlash, shaxsiy raqobat bardosh xususiyatlarini aniqlash, o'quv jarayonini rejalashtirish va nazorat qilish orqali shaxsiylashtirish tamoyiliga rioya qilishning o'ta muhimligini ta'kidladilar [1,2,3,4].

Shu sababli hozirgi vaqtda morfologik, fiziologik ko'rsatkichlarning baholash va tahlilini har tomonlama maxsus va umumiy tayyorgarlik mezonlari bilan birgalikda rivojlanitirishda ilmiy izlanishlar olib borishni taqqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi: Kurashchilarda qo'llaniladigan an'anaviy «tashlash» harakatlarining biomexanikaviy yondashuv asosida klassifikatsiyalash.

Tadqiqot usullari: Antropometriya – kurashchilarning tana o'lchovlari asosida kurashchilarning «tashlash» harakatlarining biomexanikaviy tahlili.

Tadqiqotni tashkillashtirish: «Tanani muvozanatdan chiqarish» fazasini bajarishda tana tuzilishi tipiga katta ahamiyat qaratiladi. Braxiomorf tipiga mansub kurashchilar UOM ning past joylashganligi tufayli dolixomorf tipidagi kurashchilarga nisbatan yuqori darajada mustahkam holat bilan ifodalanadi. Dolixomorflarda UOM ning joylashishi tayanch maydoniga nisbatan ancha yuqorida joylashgan. Undan tashqari, murabbiylar shuni inobatga olishlari kerakki, ushlab olish fazasida kaft mushaklariga, ayniqsa, kaft boshlanishi sohasi, bilak-kaft bo'g'imiga katta yuklama tushadi. Kaft uzunligi katta ahamiyatga ega, barmoq falangalari qancha uzun bo'lsa, ushlab olish shuncha mahkam va qattiq bo'ladi.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi: Biz tomonimizdan individuallashtirish tamoyilini hisobga olgan holda kurashchilarning individual texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan tajriba dasturi ishlab chiqildi, texnik harakatlarning bajarilish samaradorligiga ta'sir qiluvchi sportchilar somatotipi, morfokineziologik parametrlar va jismoniy ishchanlik qobiliyatlari ko'rsatkichlarini inobatga

olish asosida mashg'ulotlarning miqdori har bir sportchi uchun hisoblab berildi. Tana muvozanatini saqlashda umumiy og'irlik markazidan tushgan vertikal perpendikulyar uzunligi tayanch yuzasiga nisbatan uning joylashuv chegaralari «orqaga egilib ko'krakdan oshirib tashlash» usulining turli holatlarida tahlil qilindi. Lekin tana tuzilishining xususiyatlarini hisobga olish bilan bir qatorda, tanaga ta'sir etuvchi tashqi va ichki kuchlar kineziologik nuqtai nazardan tahlil qilinishi maqsadga muvofiqdir. Tik turishda texnik harakatlarni bajarishda anatomik va biomexanikaviy nuqtai nazardan «tashlash» usulini 5 ta fazaga bo'lish mumkin

1. Tik turish holati fazasi. 2. Ushlab olish fazasi. 3. Tanani muvozanatdan chiqarish fazasi. 4. Usulni bajarish (tashlash) fazasi.

5. Yiqitish fazasi (1-jadvalga qarang). E'tirof etish lozimki, biz ilk bor «tik turish» fazasini ajratdik, chunki aynan shu tik turish holatiga qisqa vaqt ichida tez harakatlanishga o'tish uchun start olish harakati sifatida qarash mumkin. Yakkakurash sport turlarida, shuningdek, kurash milliy sport turida tanani tez siljitish yoki turli xil texnik-taktik harakatlarni bajarishda vaziyatlarni o'zgartirish start harakatlari bilan boshlanadi. Bunday start holati birinchi harakat bilan start kuchining paydo bo'lishiga yordam beradi. Bu start kuchi ushlab olishni amalga oshirish bilan bog'liq harakatlarni ta'minlaydi. Ikkinchidan, tik turish xili ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu holatda og'irlik markazi proeksiyasi ko'proq ustunroq tomonga siljiydi, bu bellashuv vaqtida tez o'zgaruvchan vaziyatlar sharoitlarida holatni saqlab qolish uchun yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lishi lozim bo'lgan kurashchining muvozanat saqlash sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Gap shundaki, sportchilarda o'ng (o'ng tomonlama turish) va chap (chap tomonlama turish) tomondagi bir qator mushaklar, jumladan, yuzada joylashgan trapesiyasimon mushaklar, shuningdek, yuqoriroq va chuqurroq joylashgan belning kvadrat mushaklari zo'riqishi ortadi, chunki ustun qo'l ushlab olishda va tashlashda raqib holatini nazorat qilib turadi.

Tik turish holatini tahlil qila turib, biz bellashuv vaqtida tez kechadigan har xil vaziyatlarda tananing mustahkam holatini saqlab qolish muammosiga alohida e'tibor qaratdik. Tadqiqotlarimizda umumiy og'irlik markazining chekka chegarasigacha, ya'ni muvozanat saqlash holati yo'qotilgunga qadar siljish diapazonini aniqlash vazifasi ham bor edi. Shu sababli biz tana uzunligiga qarab, 30 nafar kurashchilarni ajratib oldik: bo'y uzunligi 160-169 sm ga teng past bo'yli kurashchilar,

170-179 sm ga teng o'rta bo'yli 180 sm dan yuqori baland bo'yli kurashchilar. Tik turganda, chapga, o'ngga, oldinga maksimal egilganda tushadigan UOM vertikal uzunligi hisoblab chiqarildi.

Sagittal yo'nalishda burilishlarni oxirigacha, ya'ni yiqilish mumkin bo'lgan lahza yuzaga kelgunga qadar dumg'azadan to yonbosh suyagining oldingi qirrasigacha ham o'ng, ham chap tomondan o'lchash amalga oshirildi. 30 nafar tekshirilgan kurashchilardan ayrimlarida, tana uzunligidan qat'i nazar, har xil ko'rsatkichlar aniqlandi, ya'ni tajriba davomida orqaning pastki yarmini tashkil etuvchi mushaklarning uzunligi bo'yicha asimmetriyasi aniqlandi.

5 nafar sportchida kichik asimmetriya, 6 nafar sportchida esa katta asimmetriya aniqlandi. Shunday qilib, kurashchilarda mushak-tonik asimmetriyalar aniqlanib, ular tananing (ko'krak qismining) bir tomonida katta mushak tonusi bilan ifodalandi.

Uzoq vaqt davom etadigan o'ta katta yuklamada bo'shashtirishga yo'naltirilgan tadbirlar amalga oshirilmagan vaziyatlarda ushbu mushak uzunligining kaltalashishi kuzatiladi va patologik tonus shakllanadi. Bunday holat elka kamarining yuqoriga va oldinga siljishi bilan kuzatiladi va kurakning o'sha yo'nalishda etakchi bo'lgan tomonda tushib qolishi yuzaga keladi.

1-jadval

«Tashlash» texnik harakatining morfobiomekanikaviy yoshdashuv asosida klassifikatsion sxemasi

Usulni amalga oshirish fazalari	Usulni amalga oshirishdagi biomekanikaviy tahlili	(UOM) joylashishining o'zgarishi
Birinchi faza «Tik turish» fazasi	Tik turish fazasi holatining oxirgi bosqichida qo'l-o'qlar va tana mushaklari taranglashgan, lekin ko'p emas, chunki tashlashning keyingi fazasi – ushlab olishni bajarishga tayyorgarlik ketayotgan bo'ladi. «Ushlab olish» fazasini bajarishdan oldin kurashchi tanasi oldinga chiqadi.	Bunda tana (UOM) ham oldinga siljiydi va tayanch maydonining oldingi chekkasiga etadi
Ikkinchi faza «Ushlab olish» fazasi	Raqibning tanasi ushlab olish fazasini ta'minlash uchun yagona o'zaro bog'liq biomekanikaviy tizimni tashkil etadi. Ushbu harakatda tana holatining o'zgarishi amalga oshadi va raqiblar orasida bog'liqlik shakllanadi. Ushlab olish fazasini amalga oshirish yoki bir qo'l, yoki ikkala qo'l, yohud belbog'dan ushlab olish bilan amalga oshiriladi. Ushlab olish boshlangan va tugallangan vaqt qayd qilinadi. Ushlab olishda asosiy yuklama qo'llar barmoqlari va kaftini buruvchi mushaklarga tushadi, ular taranglashgan va qisqargan holatda bo'ladi. Bilak-kaft bo'g'imida kaft va barmoqlarni bukuvchi hamda yozuvchi mushaklar ishlaydi, qo'l kaftining oldinga va orqaga harakati kaftni yaqinlashtiruvchi va uzoqlashtiruvchi mushaklarning qisqarishi hisobiga amalga oshiriladi. Bunda qo'l kaftining o'zi yozilgan holatda turadi, uni bukuvchi mushaklar esa maksimal tarzda cho'zilgan, bu joydan (qo'l, qo'llar, bel, bo'yindan) ushlab olish kuchining oshishini ta'minlaydi. Qo'l kaftining eng «mas'ul» joyi kaft oldi suyagi va kaft suyagi asosi hisoblanadi. Qo'l kafti uzunligi katta ahamiyatga ega, jumladan, barmoqlar falangalari uzunligi qancha katta bo'lsa, ushlab olish shuncha mahkam va qattiq bo'ladi. Biroq elka kamari va bilak mushaklariga katta yuklama tushadi, ular qo'lning o'ng yoki chap tomonlarga burilishlarini ta'minlaydi. Bu kichik ko'krak mushagi, o'mrov mushagi, trapesiyasimon mushakning pastki qismi, oldingi tishsimon mushakning pastki tishchalaridir. Undan tashqari, raqib kiyimi yoqasidan ushlab olish orqali uni nazorat qilishda sportchi raqib bilan o'zi orasidagi masofani qisqartirishga urinadi, buning oqibatida katta va kichik ko'krak mushaklari, o'mrov mushagi o'ta zo'riqadi. Bunda kurakning pastga siljishi kuzatiladi. Bunday holat katta va kichik rombsimon mushaklar, trapesiyasimon mushakning o'rta va pastki to'plami zaif bo'lganida kuzatiladi. Zaiflik orqa yuza mushaklariga nisbatan qo'yiladigan yuqori talablar va uzoq vaqt zo'riqish holatida bo'lish oqibatida kelib chiqishi mumkin. Shuningdek, bir tomonlama jismoniy yuklamada (yoki chapda, yoki o'ngda) kvadratsimon mushakda mos tomonda zo'riqish ortadi, bu ushbu mushakning kaltalashishida aks etadi. Ushlab olishda katta va kichik ko'krak mushaklari tonusining oshishi hisobiga ko'krak kifozining ortishi, shuningdek, bel lordozining yassilanishi sodir bo'ladi.	Ushlab olish fazasini bajarishda umumiy og'irlik markazi (UOM) joylashishining o'zgarishi Jismoniy toliqishda oyoqning faol tayanchi kamayishi va passiv tayanch ortishi mumkin – sportchi faqat oyog'ini oldinga qo'yadi va undan tayanch sifatida foydalanadi hamda bunda og'irlik kuchi oldinga qo'yilgan oyoqqa ko'chadi. Og'irlik kuchi ta'sirida tananing qo'llar kamariga nisbatan tushib ketishiga qo'llar kamarini tushiruvchi mushaklar to'sqinlik qiladi
Uchinchi faza «Muvozanatda n chiqarish» fazasi	Bu fazani bajarishda tana tuzilishi tipi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu faza ushlab olish amalga oshirilgandan so'ng boshlanadi. Unda ikkita kichik fazalarni ajratish mumkin: birinchi kichik faza raqib tanasi umumiy og'irlik markazining joylashishini o'zgartirishga qaratilgan. Bu raqiblarning bir-birlariga nisbatan tana a'zolari joylashishini o'zgartirishi hisobiga amalga oshiriladi. Oyoqlar mushaklari ishi statik holatni, ya'ni tana muvozanatini saqlashni ta'minlashga qaratilgan, shuning uchun sonni bukuvchi mushaklar kaltalashadi va tayanch oyoqda mustahkamlovchi xususiyatga ega ishini bajaradi. Boldir mushaklari ham faol ish bajaradi, bunda boldirning orqa yuzasida joylashgan mushaklar, masalan, uch boshli mushak katta kuch namoyon qiladi. Agar oyoq tayanch maydoni bilan aloqani yo'qotsa, bu bo'sh oyoqqa aylanadi, uning holati nomustahkam muvozanat holatini paydo qiladi. Ikkinchi bosqich – bu hujum uyushtirayotgan kurashchining o'z	Uchinchi faza hujum uyushtirayotgan kurashchi og'irlik markazining usulni amalga oshirish uchun optimal holatga siljishi bilan kuzatiladi. Braxiomorf tipiga mansub kurashchilar tana UOM ning past joylashishi sababli tana umumiy og'irlik markazi tayanch

	sa'y-harakatlari evaziga tashlashni amalga oshirish uchun hujum qilinayotgan kurashchining og'irlik markazini optimal qulay holatga olib chiqishigacha bo'lgan vaqt oralig'idir. Bu harakat bir zumda bajarilishi mumkin, bu erda ko'rsatib o'tilgan ikkala kichik fazalarni ajratib olish qiyin va unga yaxlit harakat sifatida qarash mumkin. Ayrim hollarda raqib shunday noqulay holatni egallashi mumkinki, bunda umumiy og'irlik markazi hujum qilayotgan kurashchiga tashlash usulini bajarish uchun qulay sharoit yaratishga yordam berib yuborishi mumkin. E'tirof etish joizki, muvozanat holatidan chiqarish fazasi tashlashni amalga oshirishning zarur qismi hisoblanadi. Ushbu faza yana vaqt parametrlari bilan ham ifodalanadi, ya'ni unda fazaning boshlanish va tugash vaqti hisobga olinadi.	maydoniga nisbatan braxiomorflarga qaraganda ancha yuqori joylashgan dolixomorflarga ko'ra yuqori darajadagi mustahkam holat bilan ajralib turadilar
To'rtinchi faza «Tashlash» fazasi	Ushbu fazani ikkita kichik fazalarga ajratish mumkin: a) tashlashga tayyorlanish fazasi; b) tashlashni amalga oshirish fazasi. Ushbu fazada hujum qilayotgan kurashchi raqibni irg'itib tashlash uchun yanada qulayroq holatni tayyorlash maqsadida zarur harakatlarni amalga oshiradi. Bu faza vaqt parametrlari davomiyligiga ko'ra turli xil vaqt oralig'iga ega. Bu fazaning boshlanishi raqib tanasini muvozanatdan chiqarish harakatining yakuniga mos keladi, vaqtning yakuniy nuqtasi raqibni irg'itib tashlash harakatiga mos keladi. Ushbu fazada usul, ya'ni tashlash amalga oshiriladi. Ko'p qo'llaniladigan tashlash harakati – bu «orqadan oshirib tashlashdir». Raqib tanasini muvozanatdan chiqargandan so'ng raqibni gilamdan ko'tarish va ushlab olish kichik fazalari amalga oshiriladi. Bu kichik fazada tashlash harakatidagi eng faol kuchlanishlarni o'z vaqtida amalga oshirish kuzatiladi, ya'ni go'yoki o'zini va raqibini «ko'tarib olishga» urinish bajariladi, bu esa kurash harakatlarining tuzilmasida eng etakchi elementlardan biri hisoblanadi. Boshqa eng muhim pallasi – qo'llar kamarining orqaga harakati va umurtqaning tekislanishidir. Bunda tanani oldinga egish, oyoqlarni yozish va qo'llar harakatlarini bir-biriga aniq muvofiqlash zarur. Raqibni mahkam ushlab olishni ta'minlagan holda ayni paytda raqibni o'ziga tortish lozim	Ushbu holat nomustahkam muvozanat holati turi bilan ifodalanadi
Beshinchi faza «Yiqitish» fazasi	Bu fazada raqibning gilamga yiqilishi sodir bo'ladi. U avvalgi faza jarayonida boshlanishi mumkin. Uning boshlanish vaqti va tugash vaqti ham qayd qilinadi va sportchining individual xususiyatlariga qarab o'zgarishi mumkin	Kurashchining gilamga yiqilishi sodir bo'ladi

Xulosa: Kurashda an'anaviy ajratiladigan 4 ta faza o'rniga, 5 ta faza ajratilib, birinchi faza sifatida, adabiyotlarda berilganidek, «ushlab olish» fazasi emas, balki «tik turish» fazasi ajratilgan. Bu fazani biz start kuchi rivojlanadigan start oldi holati sifatida baholadik. «Tik turish» holatining anatomik va biomekanikaviy tahlili amalga oshirilgan. Kurash milliy sport turida startdagi harakatlar bilan tanani tez siljitish yoki turli xil texnik-taktik harakatlarni bajarishda vaziyatlarni o'zgartirish boshlanadi. Birinchi harakat bilan bunday start holati start kuchining paydo bo'lishiga yordam beradi. U keyingi mahkam «ushlab olish» texnik harakati fazasini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni ta'minlashi aniqlangan.

Tashlash haraktlarining har bir fazasi, xususan, tik turish fazasi, ushlab olish fazasi, tanani muvozanatdan chiqarish fazasi, usulni (tashlashni) bajarish fazasi va yiqitish fazasining morfobiomekanikaviy tahlili o'tkazilgan. Har bir faza bo'yicha etakchi va yordamchi mushaklar ajratilib, UOMning (tayanch maydoniga nisbatan tananing umumiy og'irlik markazining) joylashishini hisobga olish amalga oshirilgan (tanani muvozanatdan chiqarish shunga bog'liq), oyoq-qo'llar bo'g'imlari ishi tahlil qilingan. Kurashchilar tomonidan tashlash harakatlari elementlarini bajarishda va egallashda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan texnik xatolar o'z isbotini topgan va bartaraf etilgan.

Kurash milliy sport turida barcha bellashuvlar tik turish holatida o'tishi sababli mushaklar joylashuvida bilateral simmetriyaning borligi katta ahamiyatga ega, u texnik-taktik harakatlarning bajarilish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Kurashchilar tanasi sohasida gipertonus aniqlanganda va shu

sababli asimmetriya holati paydo bo'lganda texnik-taktik harakatlarni bajarish sifati pasayadi, jumladan, elka harakatlari amplitudasi kamayadi, raqibning tana og'irlik markazini siljitish imkoniyati yo'qoladi, 3-faza - raqibni muvozanatdan chiqarish fazasini bajarish imkoniyati boy beriladi

Foydalanilgan adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4881-son qarori 2020-yil 4-noyabr.

Керимов Ф.А. Теория и методика спортивной борьбы //Учебник. Т., 2001, - 245 с.

Mirzaqulov Sh.A. Belbog'li kurash nazariyasi va uslublari //O'quv qo'llanma T.: 2014 - 216 b

Мирзанов Ш.С., Ишмухамедов Т.Р. Методика силовой подготовки юных белбогли курашистов //Фан - спортга, 2014, №3, стр. 3-9

Панасюк Т.В., Тамбовцева Р.В. – Конституциональные особенности физической работоспособности подростков. В II Международный научный конгресс «Современный олимпийский спорт и спорт для всех», Том II, Москва, 2003. – 135 с.

Сафарова Д.Д., З.Ю.Газиева, Н.Г.Гулямов Морфогенетические маркеры скоростных качеств в практике прогнозирующего отбора // Научно – теоретический журнал «Наука и спорт: современные тенденции», 2015, №3, том 8, стр. 32-38

Carter J.L. – "Somatotype characteristics of champion athletes", Rep, Antrop-Cong. ed. A. Hrdica, Praha, Humpolec. 1969.

Timility D. Protocols for Physiological assessment of male and female soccer players. In Physiological tests for Elite Athletes, Human Kinetics, 2000, 17, 356-362.

ZAMONAVIY TA'LIM MAZMUNIDA YOSHLARDA EKOLOGIK TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH

Bobomurodova Nargiza Jo'raevna

Buxoro davlat universiteti, ekologiya va geografiya kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Insoniyatning butun faoliyati davomida ekologik muammolar tobora kuchayib kelgan va ularni hal qilish uchun doimo shoshilinch choralar ko'rishni talab qilgan. Oxir-oqibat, insoniyat bu muammolarning mohiyatini bilib oldi va farovon yashash o'ziga eng qulay sharoitlarni yaratish uchun ularni yengib o'tishni o'rgandi. Bugungi kunda ekologik muammolar mavjud, tabiiy muhitning ekologik muammolari va umuman atrof-muhitni boshqarish ehtiyotkorlik bilan va shoshilinch hal qilishni talab qiladi, chunki inson faoliyati o'zining tabiiyligini yo'qotib, tobora ijtimoiy xususiyat kasb etmoqda. Mazkur maqola zamonaviy ta'lim mazmunida talaba-yoshlarning ekologik tafakkuri va savodxonligini shakllantirish muammosiga bag'shlingan.

Kalit so'zlar: jamiyat, tabiat, fan, ta'lim, ekologiya, dunyoqarash, tafakkur, mazmun, omil, prinsip, muammo, maqsad, metod, shakl, yechim.

РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЕ МОЛОДЕЖИ В СОДЕРЖАНИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бобомуродова Наргиза Жураевна

Ст.преподаватель кафедры экологии и географии Бухарского государственного университета

Аннотация: На протяжении всей деятельности человечества экологические проблемы становились все более острыми и всегда требовали неотложных мер для их решения. В конечном итоге человечество познало суть этих проблем и научилось их преодолевать, чтобы создать максимально комфортные условия для благополучной жизни. Сегодня существующие экологические проблемы природной среды и природопользования в целом требуют тщательного и безотлагательного решения, поскольку деятельность человека теряет свою естественность и все больше приобретает социальный характер. Данная статья посвящена проблеме формирования экологического мышления и грамотности учащихся в условиях современного образования.

Ключевые слова: общество, природа, наука, образование, экология, мировоззрение, мышление, содержание, фактор, принцип, проблема, цель, метод, форма, решение.

DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL THINKING OF YOUTH IN THE CONTENT OF MODERN EDUCATION

Bobomurodova Nargiza Zhuraevna

Senior Lecturer, Department of Ecology and Geography, Bukhara State University

Abstract: Throughout the history of mankind, environmental problems have become increasingly acute and have always required urgent measures to solve them. Ultimately, humanity learned the essence of these problems and learned to overcome them in order to create the most comfortable conditions for a prosperous life. Today, existing environmental problems of the natural environment and environmental management in general require a thorough and urgent solution, since human activities are losing their naturalness and are increasingly acquiring a social character. This article is devoted to the problem of developing environmental thinking and literacy of students in the conditions of modern education.

Key words: society, nature, science, education, ecology, worldview, thinking, content.

KIRISH. Insoniyatning butun faoliyati davomida ekologik muammolar tobora kuchayib kelgan va ularni hal qilish uchun doimo shoshilinch choralar ko'rishni talab qilgan. Oxir-oqibat, insoniyat bu muammolarning mohiyatini bilib oldi va farovon yashash o'ziga eng qulay sharoitlarni yaratish uchun ularni yengib o'tishni o'rgandi. Bugungi kunda ekologik muammolar mavjud, tabiiy muhitning ekologik muammolari va umuman atrof-muhitni boshqarish ehtiyotkorlik bilan va shoshilinch hal qilishni talab qiladi, chunki inson faoliyati o'zining tabiiyligini yo'qotib, tobora ijtimoiy xususiyat kasb etmoqda.

Yigirma birinchi asrda fan va texnika taraqqiyoti yangi bosqichga qadam qo'ydi. Ayniqsa ilm-fan sohasidagi innovatsiyalar asosidagi kashfiyotlar orqali fan va texnika qudratli ishlab chiqaruvchi kuchga aylandi.

Fan va texnikaning qudratli taraqqiyoti iqtisodiyot negizida yangi tamaddunning shakllanishi tendensiyasini vujudga keltirdiki, uni globallashuv jarayoni deb atash odat bo'ldi.

Aholi turmush tarzining yaxshilanishi, ilm- fan, tibbiyot sohasidagi taraqqiyot tabiiy ravishda aholi sonining o'sishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida tabiiy resurslardan foydalanish ko'lami oshishiga sabab bo'ldi. Tabiiy resurslardan nooqilona, rejasiz foydalanish ekologik vaziyatning yomonlashuviga ta'sir ko'rsatgani ham uning global ahamiyat kasb etishi bilan izohlanadi.

Bizni o'rab turgan va sog'ligimizga xavf tug'dirayotgan atrof-muhitning holati haqidagi ma'lumotlar barchamizni ozmi-ko'pmi ekologlarga aylantirib qo'ydi. Insonning negativ faoliyati atrof-muhitga halokatli ta'sir qilsa, planetamizning hozirgi holati inosn sog'ligiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi degan fikrlar yashab turgan davrimizing asosiy ekologik muammosiga aylandi.

Adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz olimlari E.Turdiqulov, A.To'xtaev, Yu.Shodimetov, J.Xolmo'minov, R.P.Mamatqulov, X.Mavlanov, E.V.Qodirov, O.Qudratov, A.N.Nigmatov, B.Ziyomammed, L.T.Shonosirov, A.R.Malikovalar ekologik ta'lim, ekologik savodxonlik, ekologik madaniyat, ekologik tafakkur yo'nalishida ilmiy tadqiqotlarni olib borishgan.

Yoshlar ongida ekologik tafakkurni shakllantirish hamda tabiatga nisbatan mehrli munosabatini shakllantirishning ilmiy-nazariy, ijtimoiy-falsafiy masalalari, muhim ustivor vazifalari, ratsional metodolik muammolarini o'rganishga doir ilmiy tadqiqotlarni xorijlik olimlardan P.G.Oldak, P.Doel, E.G.Moll, K.Garner, M.Valetta, M.P.Radjoner, E.V.Babina, S.N.Solomina o'z ilmiy tadqiqotlarida tadqiq etishganlar.

Ekologik ta'imning nazariy asoslarini Rossiyalik olimlar I.D.Zverev (ekologiya matkb ta'limi va tarbiyasining yangi aspekti), A.N.Zaxlebniy (ekologik ta'limning maqsad va vazifalari) B.G. Ioganzen va N.A.Rikov (tabiatga ehtiyotkor munosabat) I.T.Suravegina, A.P.Sidelkovskiy (o'quvchilarning tabiatga munosabti omillar) Ye.S.Slastenina, S.N.Glazachev, N.D.Andreeva, T.L.Kushnir, N.P.Nesgovorovoy, T.M.Nosova, A.V.Mironov, A.V.Afonin hamda L.A.Sitak (o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida ekologik ta'lim muammolari va yechimlari) tadqiq etishgan.

Muhokama. Ekologik savodxonlik muammosi bo'yicha manbalarning tahlili hozirgi kunda butunjaxon ilmiy-pedagogik jamoasi tomonidan bir- qancha umumiy prinsip va qoidalar ishlab chiqilganligini ko'rsatmoqda.

- bizni o'rab turgan atrof-muhit butun bir yaxlit tizimni tashkil etgan holda o'z tarkibiga «inson faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tabiiy aspektlarni oladi». (Ekologik ta'lim masalalari bo'yicha YuNESKO komissiyasi dokladi)

-jaxonda miqyosida atrof-muhit inqiroz holatida.

-atrof-muhitning inqirozi tizimli xarakterga ega bo'lib, global darajaga ko'tarilmoqda.

-global inqirozning asosiy sababi insoniyatning tabiiy resurslarni holsizlantirish yoki degredatsiyasi hisobidan iqtisodiy o'sish orqali o'zining moddiy ehtiyojlarini qoniqtirishga intilishi bilan izohlanadi.

-inqirozdan chiqishning yo'llari nafaqat ekologik xavfsiz texnologiyalarni rivojlantirish va maxsulotlar ishlab chiqarish, shuningdek insoniyatning ehtiyojlari va turmush tarzi bilan bog'liq bo'lmagan yangi axloqiy normalar va g'oyalarni shakllantirishga bog'liq bo'ladi.

-jamiyatdagi axloqiy normalar va g'oyalarni tashkil qilish jarayonidagi asosiy vazifani uzluksiz ekologik ta'lim va aholining ekologik savodxonligini oshirish masalasi egallaydi.

Aholining ekologik ma'anviyati uzluksiz ta'lim tizimida shakllanadi. Bu muammoni hal etishda asosiy manba ekologik ta'lim – tarbiya hisoblanadi.

Tabiatning rivoji uchun hayot, inson va jamiyatning paydo bo'lish imkoniyati tug'ilgan. Tabiat va uning sof komponentlarisiz inson yashay olmaydi.

Tabiat bag'rida bo'lishning o'ziyoq insondagi ko'pgina ekologik fazilarni tarbiyalaydi: munosabat, isoniylik, bardosh, toqat, kuch-quvvat olish, his – hayajon, sevish, rag'batlanish, sog'liqni saqlash va h.k munosabati uning ekologik madaniyati darajasi bilan belgilanadi. Bu esa mamlakatimizda ozod va obod, demokratik jamiyat qurish, rivojlangan bozor iqtisodiyoti munosabatlarini vujudga keltirish vazifalari bilan uyg'unlashadi.

-fan – texnika taraqqiyoti va aholining talablariga asosan ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi, tabiat

zaxiralaridan oqilona foydalanishning ilmiy – amaliy jihatlarini asoslab beradi.

-barkamol shaxsni ekologik madaniyatli qilib tarbiyalash, axloqiy, ilmiy – ma’rifiy va estetik jihatdan foydalanish uchun asrab yaxshilashga erishish kabi muhim pedagogik muammoning yechimini topishga imkon beradi.

-yer sharida tirik mavjudotlarning yashab qolishi, jumladan, sivilizatsiyaning davom etishi uchun havo musaffo bo’lishi tuproq va suv havzalarining sanitariya – gigienik holatiga g’amxo’rlik qilish barkamol shaxsning shakllanishiga asos bo’ladi.

Ekologik ta’lim-tarbiyani mustahkam asosda yo’lga qo’yish global ekologik inqirozning oldini olishning muhim omillaridan biri ekanligini jaxon hamjamiyati tushunib yetdi. Bu soxadagi strategik yunalish sifatida aholining ma’lum qismi va guruhlari, shuningdek alohida shaxslarning e’tiqodi va xatti-harakatlariga ta’sir ko’rsatish nazarda tutiladi.

Bizning fikrimizcha ekologiya, o’qitiladigan fan sifatida barcha ekologik muammolar bo’yicha aniq va to’liq ma’lumotlarni o’zida mujjasmalashtirib, mavjud muammolarni yechish, ularning oldini olish yullari, chora-tadbirlarini belgilovchi mayoq vazifasini bajarishi lozim.

Insonlarni ekologik ongli qarorlarni qabul qilishga o’rgatish, ekologik ta’lim va savodxonlikning asosiy mazmunini tashkil qilib, har qaysi insonning ekologik muammolarni yuzaga kelishida va atrof-muhitning zararlanishiga uz hissasi borligini anglash, tushunib yetishga o’rgatadi.

Ekologik bilimlarni o’qitishda pozitiv xolda yondoshish zarur. Shu sababli ekologik ta’limning samaradorligini ta’minlash uchun uni planetamiz aholisining barcha qatlamlariga yo’naltirish lozim. Bizning aholimiz ekologiya haqida nimani biladi?, «Ekologik xavf nima?», kabi mavzularga doir bir qator, pedagoglar ishtirokidagi muloqot-disskusiyalarning yakuni tabiatni muxofaza qilish zarur va inson atrof-muhitga negativ ta’sir ko’rsatmoqda degan xulosalarga olib keladi.

Aholining ko’pchilik qismi atrof-muhitning o’zi nima? Uning asosiy komponentlari nimalar, bu komponentlar bir-biri bilan qanday bog’langan, ularning har biriga va alohida butun yaxlit tizimiga insonning ta’siri qanday, shuningdek, inqiroz holatining haqiqiy sabablari nimada va ekologik vaziyatni qanday qilib ijobiy tomonga o’zgartirish haqidagi tushunchalar, bilimlarga ega emasligini ta’kidlashimiz zarur.

Bizning fikrimizcha ekologik bilimlar barcha ixtisosliklar bo’yicha mutaxassislarni tayyorlashning ajralmas qismi bulishi zarur. Shuningdek ta’lim tizimi xodimlari o’z pedagogik faoliyatlarining «ekologik mazmuni» ni tushungan holda ta’lim jarayonidagi barcha fanlarni o’qitishda ekologik bilimlarni integratsiyalash, uyg’unlashtirishga erishmog’lari muhim ahamiyat kasb etadi.

Ekologik bilimlarning integrativ xarakteri ta’lim jarayonini yangidan tashkil etish imkoniyatini beradi.

- Birinchidan biror bir o’quv predmeti yo’qki ular chegarasida ekologik bilimlarga joy bo’lmasa.
- Ikkinchidan ekologik ta’lim berishni ta’lim muassalaridan tashqarida ya’ni ommaviy ekskursiyalar, sayrlar, oromgohlar, tematik haftalar, ekspeditsiyalar shaklida tashkil qilish mumkin.

Ekologik bilimlarning integrativ xarakteri insonparvarlik g’oyalarga asoslangan, har tomonlama shakllangan butun bir yaxlit dunyoqarashni paydo bo’lishiga betakror imkoniyat yaratadi.

Ekologiyani o’qitish va uning mazmunida: hududiy va etno-madaniy xususiyatlar, shuningdek alohida ijtimoiy, professional va ma’lum yosh davridagi jamoalar, guruhlarning o’ziga xos qiziqishlari va istaklari hisobga olinsa, bu vazifa juda qiziqarli va har tomonlama qamrab oluvchi holat kasb etadi.

Ko’pgina mutaxassislar, jumladan psixologlarning fikricha atrof-muhitga munosabat insonning emotsional-intellektual hamda irodaviy faoliyatining uyg’unligida shakllanadi. Faqat shu holatdagina shaxsning ekologik muammolarga bo’lgan ijobiy ruhiy tafakkuri shakllanadi. Shu nuqtai nazardan ekologik ta’lim muammolarini hal etish nafaqat ta’lim mazmuni balki uni amalga oshirish shart-sharoitlari, metodlari, usul va vositalarini ham ko’rib chiqishni talab etadi.

Xulosa. Bizningcha ta’limning quyidagi metod, shakl va usullariga rioya qilinganda yoshlarning ekologik dunyoqarashi va tabiatga bo’lgan munosabat shakllanadi:

- o’quvchi yoshlarni doimiy tarzda ekologik bilimlarni egallashga undash (rolli va ishbop darslar, konferensiya, suhbat darslari, o’quvchilarning dokladi va viktorinalar)

- yoshlarni ijodiy tafakkurini rivojlantirishga ko’maklashish, insonning tabiatni asrashga qaratilgan faoliyat ko’ra bilish ko’nikmalarini shakllantirish (bu metodlar aqliy faoliyatni shakllantirishga

qaratilgan: tahlil, sintez, qiyoslash, kelib chiqish sabalarini o'rganish hamda o'quvchilarning bilish faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan an'anaviy ya'ni: suhbat, kuzatish, tajriba, laboratoriya va x.k.z bo'lishi mumkin)

- ekologik qarorlarni qabul qilish va yangi bilimlarni egallashga oid tadqiqotchilik ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

- o'quvchi yoshlarni mahalliy hamda regional ekologik muammolarni hal etish faoliyatiga doir amaliy ishlarga jalb etish (ko'chatlar ekish, obodonchilik, o'simliklar dunyosini asrash)

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдуллаев К.Ф., Бобомуродова Н.Ж., Кобилжонов К.К. Высокая духовность основа экологической культуры // Научное пространство: актуальные вопросы, достижения и инновации, 2020. С. 5-8.

2. Абдуллаев К.Ф., Бобомуродова Н.Ж. К проблеме взаимодействия общества и природы // Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI века, 2019. С. 255-256.

3. Бобомуродова Н.Ж. Экологическая культура как общечеловеческая ценность // ББК 74.48 Р 76, 2020. С. 188

4. Бобомуродова Наргиза Жураевна ЗАДАЧИ ШКОЛЫ ПО ОХРАНЕ ПРИРОДЫ ШКОЛЬНИКОВ // Вопросы науки и образования. 2021. №13 (138)

5. Глазачев С.Н. Экологическая культура учителя: Исследования и разработки экогуманитарной парадигмы. — М.: «Современный писатель», — 1998 — С. 432

6. Развитие системы образования — обеспечение будущего. Германова Г.Н., Горшенина М.В., Ескиндинова М.Ж., Зубарева В.А., Карасюк В.В., Коновалова Н.Г., Красильникова Е.В., Макеева И.А., Романенко Е.С., Стовец В.Г., Уткина А.Н., Шаркун Ю.Ф., Шаркун Ю.Ф., Шевченко С.В. Одесса, 2013. Том 1, Книга 3

7. Ситак Л.А. Формирование экологической культуры студентов педагогического колледжа во внеклассной работе: Монография, Пятигорск: ГОУ ВПО ПГЛУ, 2011.-172 с. («педагогический колледж -педагогический вуз»): Монография. -М. 2003, 174 с.

8. Ситак Л. А. Формирование экологической культуры студентов педагогических вузов средствами внеклассной работы// Крымский научный вестник. — №4 — 2015 г., Том 2. «Педагогические науки», с. 242-248. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://krvestnik.ru/pub/2015/09/SitakLA1.pdf>

9. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш. Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1994. — 240 б.

TARIX DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV VA NUTQIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

*Botirova Sevara Mamurovna,
Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi (PhD)*

Annotatsiya: Hozirgi zamon tarix darslarini o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar hamda uning samaradorligini oshirishda, asosiy o'rinni ta'limga interfaol usullarni, innovatsion pedagogik texnologiyalarini kiritish va ulardan mohirona foydalanish muhim o'rinda turadi. Zero, an'anaviy ta'limda o'quvchilar tayyor bilimlarni egallashga yo'naltirilsa, rivojlantiruvchi ta'lim mezonlariga muvofiq bilimlarni o'quvchilarning o'zlari mustaqil qidirib topishi, o'rganishi, tahlil qila olishi, xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga yo'naltirilishi ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada tarix darslarida innovatsion texnologiyalar asosida o'quvchilarning kommunikativ va nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirishda metodik tavsiyalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tarix darslari, tarix fani o'qituvchisi, innovatsion texnologiyalar, o'quvchilar, nutqiy kommunikativ qobiliyat

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE SKILLS BASED ON INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN HISTORY LESSONS

*Botirova Sevara Mamurovna,
(PhD) Senior teacher of Namangan State Pedagogical Institute*

Abstract: In order to meet the requirements for the teaching process of modern history classes and increase its effectiveness, the introduction of interactive methods and innovative pedagogical technologies into education and their skillful use are important. Because, in traditional education, students are directed to acquire ready-made knowledge, and in accordance with the criteria of developmental education, it is important for students to be able to independently search for knowledge, learn, analyze and draw their own conclusions. This article analyzes methodical recommendations for the development of communicative and speech skills of students based on innovative technologies in history classes.

Key words: history lessons, history teacher, innovative technologies, students, verbal communication skills

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

*Ботирова Севара Мамуровна,
(PhD) Старший преподаватель Наманганского государственного педагогического института*

Аннотация: Для удовлетворения требований к учебному процессу на уроках современной истории и повышения его эффективности важное значение имеет внедрение в образование интерактивных методов и инновационных педагогических технологий, их умелое использование. Потому что в традиционном образовании учащиеся направлены на приобретение готовых знаний, и в соответствии с критериями развивающего обучения важно, чтобы учащиеся имели возможность самостоятельно искать знания, учиться, анализировать и делать собственные выводы. В данной статье анализируются методические рекомендации по развитию коммуникативных и речевых навыков учащихся на основе инновационных технологий на уроках истории.

Ключевые слова: уроки истории, учитель истории, инновационные технологии, учащиеся, навыки речевого общения.

Kirish. Bugungi kunda tarix fani o'qituvchisidan birinchi navbatda uning maqomini oshirish, nufuzini belgilaydigan xislatlar ma'naviyati, saviyasi, bilim doirasi, dunyoqarashining kengligi, mutaxassislik fanlarini puxta bilish hamda o'z ustida ishlashi bilan belgilanadi. Shu bilan birga tarix fani o'qituvchisi

obro'sini belgilovchi mezonlar sifatida o'qituvchining bilimdon, halol, innovator, mehribon shirinso'z, kommunikativ bo'lishi shu bilan birga innovatsion texnologiyalarni mukammal o'zlashtirish, ulardan dars jarayonida samarali foydalanishni taqozo qiladi. O'qituvchilar bunday faoliyatga alohida tayyorgarlik ko'rishlari lozim, bu o'z navbatida, ta'lim muassasasi rahbarlari va o'quv-uslubiy birlashmalari xodimlarining asosiy vazifalaridan biri bo'lgan ta'limni rivojlantirishning istiqbol rejalarini tuzishda asosiy e'tiborni o'qituvchilarning u yoki bu asosda ijodiy faoliyat yuritishlari uchun zamin yaratish hamda tushuntirish ishlarini olib borishga qaratishlarini talab etadi. Tarix fani o'qituvchilarining kasbiy qiziqishlari doirasini kengaytirishga, metodik adabiyotlarni o'rganishdan nazariy-amaliy pedagogik salohiyatlarini oshirishda katta imkoniyatlar yaratadi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Men barchangizni tarixni o'rganishda yanada uyg'oq, yanada faol bo'lishga chaqirmoqchiman. Tarixga sergak qaragan odamgina doimo hushyor va ogoh bo'lib yashaydi. Bugungi vaziyatga ham kelgusi jarayonlarga ham xolis va haqqoniy baho bera oladi. Bu esa hozirgi murakkab va shiddatli zamonda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash, yuksak taraqqiyotga erishishning eng muhim shartidir" [1].

Tarix fani o'qituvchisi ma'lum zaruriy bilimlar bilan qurollangan bo'lishi va shu bilimlarni o'quvchilar ongiga singdirib, ularning olgan bilimlarini shaxsiy e'tiqodlariga o'sib o'tishiga erishtirmoq metodikasidan ham mohirona foydalana olmog'i lozim. Aks holda "Ta'lim — o'quvchilarga! Prinsipining amalga oshmasdan, ta'lim harakatsiz konservatsiya holida qolib ketishi mumkin" [2; 7-bet].

Taniqli tarixchi-metodist olim A.I.Strajyov tarix o'qituvchilari uchun egallashi zarur bo'lgan bilim va metodik mahorat xususida fikr yuritarkan, shunday yozadi: "birinchidan, tarixni ilmiy-metodologik jihatdan batafsil o'zlashtirib olmog'i kerak; ikkinchidan, turli sohalar bo'yicha aniq, tarixiy bilimlar bilan qurollangan bo'lmog'i kerak; uchinchidan, keng miqyosdagi umumma'naviy, umumbashariy dunyoqarashga ega bo'lmog'i kerak; to'rtinchidan, pedagogik hamda psixologik bilimlarni o'z ichiga olgan, mustaqil pedagogik fan va san'at sifatida shakllangan fan — tarix o'qitish metodikasi bilan har tomonlama qurollangan, zamonaviy tarix o'qituvchisiga xos sifatlar majmuyining sohibi bo'lmog'i kerak" [3; 278-bet].

Tarix ta'limi tizimi sohasiga tashqi tomondan doimo bo'lib turadigan o'zgarishlar amaldagi ta'lim tizimi oldiga fan, texnika, texnologiya, ishlab chiqarish, madaniyat va kundalik pedagogik amaliyot o'quvchilarning ko'nikuvi muammolarini uzluksiz ravishda ko'ndalang qo'yimoqda. Shu munosabat bilan tarix ta'limi tizimida tarix fanining tadqiqot jarayoni samaradorligini sifat jihatidan yuqori bosqichga ko'tarish, innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarini zamonaviy o'quv-metodik majmualarni ishlab chiqish, zamonaviy ta'lim mazmunini shakllantirish, uzluksiz ta'lim bo'g'inlariga mos bo'lgan davlat standartlari ishlab chiqishga kirishilgan va bu jarayon har bir fan xususiyatidan kelib chiqib amalga oshirilmoqda.

"Ta'lim samaradorligini oshirish, davlat ta'lim standartlarining bajarilishini ta'minlash, ta'limning sifat kursatkichini kafolatlashda zamonaviy pedagogik texnologiya hal qiluvchi omillardan bo'lib bormoqda. O'quv jarayonini demokratlashtirish, kelishuvchanlik asosida tashkil qilishda hamkorlik, ijodkorlik rivoj topmoqda. Bular o'quvchining o'quv mehnatini amalga oshirishida harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. O'quvchi va o'qituvchini doimiy izlanishga, uzluksiz o'z ustida ishlashga undaydi. Bu, o'z navbatida, ta'limda samaradorlikni ta'minlaydi" [4; 3-bet].

Bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayonida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini dars jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, kundan kunga kuchayib bormoqda, buning sabablaridan biri — an'anaviy ta'limda o'quvchilarni tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, endi zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari mustaqil qidirib topishlariga, anglashlariga, tahlil qilishlariga, mavzuga oid mustaqil xulosalar chiqarishga o'rgatadi. Mazkur jarayonda o'qituvchi o'smir shaxsning rivojlanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga zarur sharoit yaratadi va bu bilan bir qatorda o'zining boshqaruvchanlik hamda yo'naltiruvchanlik vazifasini bajarib boradi. Dars jarayonida o'quvchi endi asosiy figuraga aylanadi. Demak, ta'lim jarayonida innovatsion o'qitish metodlari — interfaol metodlar, axborot texnologiyalarning o'rni va roli katta ahamiyat kasb etadi. Mazkur zamonaviy pedagogik texnologiyalar va o'qituvchining mahorati, bilimi, tajribasi o'quvchilarni bilimli, yetuk, barkamol shaxs sifatida kamolga yetishlarini ta'minlaydi. Shunday ekan, ta'lim jarayonida trening texnologiyadan ham unumli foydalanish maktab o'quvchilarining kommunikativ va nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Trening (inglizcha train — o'rgatish, tarbiyalash) — bilim, ko'nikma va ijtimoiy munosabatlarni

rivojlantirishga qaratilgan faol o'rganish usuli. Agar kerakli natija nafaqat yangi ma'lumotlarni o'zlashtirish, balki olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash bo'lsa, trening ko'pincha qo'llaniladi.

Treningni turli maqsadlarda ko'rish mumkin:

ta'lim jarayoning o'ziga xos muhiti sifatida, ijobiy mustahkamlash yordamida zaruriy xatti-harakatlar namunalari shakllanadi hamda salbiy mustahkamlash yordamida keraksiz bo'lgan naqshlar "o'chiriladi"-korreksiya qilinadi;

kommunikativ malaka va ko'nikmalarni shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi o'qitish metodi sifatida; trening faol o'qitish metodi sifatida, bilimlarni uzatish, muayyan ko'nikma va malakalarni rivojlantiradi;

trening ishtirokchilarning o'zini o'zi ochishi va o'zlarining psixologik muammolarini hal qilish yo'llarini mustaqil izlash uchun sharoit yaratish usuli sifatida.

Innovatsion ta'lim shakllarining afzalliklari:

Birinchidan, mazkur usullar dars jarayonida o'quvchilarning olgan bilimlarini tushunishi, o'zlashtirishi va ijodiy jarayonni faollashtirishga imkon beradi, dars davomida nafaqat bilim olish, balki bevosita foydalanish jarayonida faol ishtirok etishi ta'minlanadi. Mashg'ulotlar paytida o'qitishning ilg'or shakl va usullaridan muntazam foydalanilsa, o'quvchilarda o'ziga ishonchsizlik tuyg'usi yo'qoladi va o'qituvchi bilan ishonchli munosabatlar o'rnatiladi;

ikkinchidan, o'qitishda trening metodidan foydalanish ishtirokchilarni muammolarni hamkorlikda hal qilish jarayoniga qiziqishlarini oshiradi va mashg'ulotlarda faol ishtirok etishga bo'lgan ehtiyojlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu o'quvchilarning izlanish faolligini kuchaytiradi, ijodiy hamkorlik muhitini yaratadi, tanqidiy, mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatdan chiqish yo'llarini o'ziga xos tarzda hal etish qobiliyatini shakllantiradi. O'z pozitsiyalarini, hayotiy qadriyatlarini asoslash; bag'rikenglik ko'rsatish bilan birga, boshqa nuqtayi nazarni tinglash qobiliyati, hamkorlik qilish, sheriklik munosabatlarga kirishish kabi xususiyatlarni rivojlantiradi ...".

Rasmiy jihatdan trening – bu shaxsning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga, o'zini va boshqalarni yaxshiroq tushunishga qaratilgan rahbar boshchiligidagi guruh mashg'ulotlari; shaxsiy tajribani olishning o'ziga xos usullaridan biri, bu yerda "har qanday treningning asosi guruh ishi bo'lib, bu uni maxsus tashkil etilgan guruh ta'sirida shaxsga ta'sir qilishning juda qulay texnologiyasiga aylantiradi" [5].

Hozirgi kunda psixologiyada trening tushunchasiga oid ko'p tarqalgan ta'riflar keltiriladi. Rus olimasi L.A.Petrovskaya psixologik treningni shaxslararo muloqot jarayonida bilim, ko'nikma va malaka ijtimoiy tamoyillar hamda tajribalarni rivojlantirishga omil bo'luvchi ta'sir etish vositasi ekanligini, muloqot jarayonida kompetentlikni rivojlantirish, psixologik ta'sir ko'rsatish vositasi ekanligini ta'kidlaydi.

G.A.Kovalevning fikricha, psixologik trening bu–majmuaviy ijtimoiy didaktik yo'nalish bo'lib, faol ijtimoiy-psixologik o'qitish metodlaridir. B.D.Parigin guruhiy maslahat metodlarini umuman jamiyat va hayotda muloqot qilish ko'nikmalariga o'rgatuvchi faol o'qitish uslubi sifatida tavsiflaydi.

Yuqoridagilaridan kelib chiqqan holda psixologik treningga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin. Treninglar ko'p funksiyaga ega bo'lib, ular inson psixologiyasini maqsadli o'zgartirishga qaratilgan bo'lib, guruh va tashkilotlar, insonning professional shaxsiy muvofiqligini ta'minlaydigan metoddir.

Treninglarni tashkil etishdan asosiy maqsad: o'quvchilarni psixologik (ruhiy) jihatdan ozod qilish, o'zlarida tabiiy erkinlikni his etishni, o'z guruhida tengdoshlari bilan va undan tashqarida o'qituvchilar va boshqalar bilan o'zaro samarali munosabat va aloqa o'rnatish o'rgatishdan iborat. Demak, trening

– shaxsda mavjud bo'lgan yoki vujudga keladigan muammolarni bartaraf etish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadida bahs-munozara, o'yin va mashqlar orqali o'tkaziladigan mashg'ulotlar yig'indisidir.

Shaxslararo kommunikativ ko'nikmalarini dars jarayonida o'quvchilarda rivojlantirish, takomillashtirish uchun tashkil etiladigan treninglarning maqsadi – muloqot jarayonida vujudga kelishi mumkin bo'lgan nizoli hamda muammoli holatlarni bartaraf etishga o'rgatishdan iborat. O'tkaziladigan treninglar treninglar ishtirokchilarga nima beradi?

Trening jarayonida har bir ishtirokchida kuzatuvchanlik qobiliyatining oshishiga yordam beradi;

Treningda ishtirok etayotgan sherigining verbal (so'z,nutq), noverbal (imo-ishora,hatti-harakat) muloqoti jarayonidagi farqni ajrata olishga o'rgatadi, ya'ni o'quvchilar muloqot davomidagi sherigining so'zlari bilan mutanosib bo'lmagan xatti-harakati, holati, imo-ishoralarni anglay olishga, tahlil qilishga o'rganadi;

Har qanday vaziyatlarda ham suhbatdoshi bilan samarali muloqotga kirisha olish yo'llarini egallashga o'rgatadi;

Nizoli va muammoli vaziyatlarda hulq-atvorini me'yorida ushlab turishga o'rgatadi;

Muloqot jarayonida boshqalarni, o'zini, shuningdek, odamlar orasidagi munosabatlarni yaxshiroq tushunishga o'rgatadi;

Shaxsning o'zini-o'zi anglash jarayonini tezlashtiradi;

O'zi va suhbatdoshining emotsional holatini solishtirishga, o'zidagi emotsional zo'riqishni pasaytirishga o'rgatadi.

Trening quyidagi usullardan iborat:

Keys – bu javob va yechimni talab qiladigan muammoli vaziyat. Ishning yechimi ham individual, ham guruhning bir qismi sifatida sodir bo'lishi mumkin. Ishning asosiy vazifasi – axborotni tahlil qilishni o'rganish, asosiy muammolar va yechimlarni aniqlash va harakat dasturini shakllantirish.

“Keys-stadi metodi bo'yicha o'rganilayotgan har bir muammo yoki mavzu yuzasidan amalga oshiriladigan ishlar rejasi, ularni bajarish tafsiloti, natijalar va xulosalar yig'indisi alohida keysni tashkil qiladi. Bu metod ta'lim jarayonida hayotiy vaziyatlardan foydalanishga qaratilgan. Bu esa, hozirgi kunlarda ta'lim sohasidagi dolzarb bo'lgan muammolardan hisoblanadi. Ushbu muammoni hal qilish imkonini berishi bu metodning alohida ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib turibdi” [6;12-bet].

Ishbilarmonlik o'yini – bu kasbiy faoliyatning, ijtimoiy o'zaro ta'sirning turli jihatlariga taqlid qilish.

Rolli o'yin – bu ishtirokchilarning muayyan vaziyatni hal qilish yoki ishlab chiqish uchun muayyan rollarni bajarishi.

Guruh muhokamasi – muammoli vaziyat, savol yoki topshiriqni birgalikda muhokama qilish va tahlil qilish. Guruh muhokamasi tuzilgan (ya'ni murabbiy tomonidan savollar yoki muhokama qilinadigan mavzular orqali boshqarilishi) yoki tuzilmagan (uning muvofaqqiyatli o'tkazilishi guruh muhokamasi ishtirokchilariga bog'liq) bo'lishi mumkin.

“Aqliy hujum” ijodkorlikni rag'batlantirishning eng samarali usullaridan biridir. Maxsus qoidalarni qo'llash orqali murakkab muammolarning yechimini topishga imkon beradi. Birinchidan, ishtirokchilardan iloji boricha ko'proq variant va g'oyalarni, jumladan, eng xayoliylarini ifoda etishlari so'raladi. Keyin bildirilgan fikrlarning umumiy sonidan amaliyotda qo'llanilishi mumkin bo'lgan eng muvaffaqiyatlilari tanlanadi.

“Fasilitatsiya – bu guruh ichidagi ma'lumotlar almashinuvini rag'batlantirish vositasi. Fasilitatsiya sizga xabardorlik jarayonlarini tezlashtirishga, guruh dinamikasini rag'batlantirishga imkon beradi. Fasilitatsiya paytida murabbiy guruh muhokamasi jarayoniga yordam beradi, bu jarayonni to'g'ri yo'nalishga yo'naltiradi” [7].

“Videotahlil – bu trener tomonidan tayyorlangan videolar yoki trening ishtirokchilari turli xil xatti-harakatlarni namoyish etadigan video yozuvlar namoyishi bo'lgan vositadir. Video tahlili har xil turdagi xatti-harakatlarning afzalliklari va kamchiliklarini vizual tarzda ko'rib chiqishga imkon beradi” [8].

Trening samaradorligi ko'p jihatdan muloqotdagi ishonch prinsipiga amal qilinish bilan bog'liqdir. Faqatgina, guruhda yaratilgan ishonch va samimiylik muhitigina guruh qatnashchilarining mashg'ulotda ko'rilayotgan barcha vaziyatlarga xolis fikr bildirishlari uchun imkoniyat yaratadi. Ishonish bu yerda faqatgina guruh ekspertining guruh qatnashchilariga bo'lgan ishonchini emas, balki ko'rilayotgan masalani hal qilish jarayonida qatnashchilarning o'zaro birgalikda bir butun bo'lib harakat qilishlarini ham ta'minlaydi.

Treningni olib boruvchi va ishtirokchilar, shuningdek, ishtirokchi-ishtirokchi ta'limdagi o'zaro hamkorlikni yuzaga kelishini ta'minlovchi ta'limiy faoliyat interfaol ta'lim deb yuritiladi. Interfaol ta'limda trener-ishtirokchilar, shuningdek, ishtirokchi-ishtirokchi ta'limda yuzaga keluvchi o'zaro munosabat, odatda, u yoki bu muammoni qay tarzda hal etish, qarorlarni qabul qilish borasidagi takliflarning ilgari surilishi va yakuniy qarorning qabul qilinishini ifodalaydigan munozara shaklida namoyon bo'ladi. Interfaol metodlar turli masalalar va o'zaro munosabatlarning keng qatlamini o'z ichiga oladi. O'quv materialini samarali o'zlashtirish jarayoni qanday bo'lishidan qat'iy nazar o'quvchining o'z shaxsiy tajribasi ta'lim samaradorligining asosiy manbasi hisoblanadi.

Xulosa

Trening ishlarida juda ko'plab mashaqqatli usullar va texnika ishlatilishiga qaramasdan, trening usullarining bir nechta bazalari mavjud. Shunday metodlardan ma'ruza, guruh bahsi, aqliy hujum va vaziyatli rolli o'yinlar alohida e'tiborga ega. Bundan tashqari trening nazariyotchilari va amaliyotchilari

asosiy usullar qatoriga senzitiv treningni ham qo'shishni taklif qiladilar. Bu esa shaxslararo sezgirlikni mashq qilishga yo'naltirilgan bo'lib, ishtirokchilarning ruhiy jismoniy birligini sezishga o'rgatadi. Bu o'zining ichiga noverbal o'zaro harakat texnikasini qamrab olgan bo'lib, bu narsa tanani tiliga sezgirlikni orttiradi. Bizning fikrimizcha, so'nggi yillardagi trening amaliyoti trening ishlarida meditatsiya va suggestiv texnikadan foydalanishni to'g'ri ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Хотира ва кадрлаш кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 09.05.2019. <https://uza.uz/uz/posts/>.

Тошпўлатов Т., Гаффоров Я. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: Turon-Iqbol, 2010. – Б. 7.

Стражёв А.И. Методика преподавания истории. Пособие для учителей. — М.: 1964. – С. 278.

Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. – Т.: Ўқитувчи, 2004. – Б. 3.

Тренинг коммуникативных умений – как эффективная педагогическая технология. Учебное пособие для преподавателей. Уссурийск, 2014.

Авлаев О.У., Бутаева У.А., Амирова Г. Таълимда интерфаол метод ва тренинглар. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: 2017. – Б. 12.

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Фасилитация>

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Видеоаналитика>

BO'LAJAK LOGOPEDLARNING METODIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Bozorov Otabek Yo'ichi o'g'li

Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogika oliy o'quv yurtlarida bo'lajak logopedlarning metodik kompetentligini shakllantirish uchun pedagogik jarayonni tashkillashtirish, ish tamoyil va metodlarini saralash, talabalarni nazorat qilish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: metodik kompetentlik, bo'lajak logopedlar, o'qitishning faollashtiruvchi metodlari.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ЛОГОПЕДОВ

Бозоров Отабек Ёлчи угли

преподаватель Ташкентского государственного педагогического университета.

Аннотация. В данной статье представлены рекомендации по организации педагогического процесса, определению принципов и методов работы, руководству студентов по развитию методических навыков будущих логопедов педагогических вузов.

Ключевые слова: методическая компетентность, будущие логопеды, активизирующие методы обучения.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF METHODOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE SPEECH THERAPISTS

Bozorov Otabek Yolchi o'g'li

teacher of Tashkent State Pedagogical University

Annotation. This article presents recommendations for organizing the pedagogical process, defining principles and methods of work, and guiding students in developing the methodological skills of future speech therapists at pedagogical universities.

Key words: methodical competence, future speech therapists, activating methods of teaching.

O'z kasbining etuk mutaxassisi bo'lish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar bilan talabalarni qurollantirish universitet oldida turgan ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi, lekin shu o'rinda talabani shaxs sifatida shakllanishini ham unutmasligimiz lozim. V.A.Slastenin [1] ta'kidlashicha, o'z kasbining mohir ustasi bo'lib etishish, uning shaxsiy-kasbiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Pedagoglarni etishtirib chiqaruvchi oliy ta'lim muassasalarida katta hajmdagi o'quv materialini o'zlashtirish talab etiladi. Bu esa talabalarda bilimlarni saralash, ularni integratsiyalashni murakkablashtiradi. Shuning uchun ham o'qitish davomida auditoriya mashg'ulotlarida talabalarni faollashtiruvchi, bilimlarni yaxlit qo'llashga o'rgatuvchi metod va tamoyillardan foydalanish zaruriyati tug'iladi. Pedagogika oliygohlari faoliyatini tashkil qilishdagi o'ziga xoslik o'qitishning barcha bosqichlarida buni amalga oshirishga imkon beradi.

Maxsus pedagoglar ishining murakkabligi va ko'p yondashuvligi (tibbiy, pedagogik, psixologik) mutaxassisning lavozim majburiyatlarini ham oshiradi hamda uning malaka talablariga quyidagicha o'ziga xos tus beradi:

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni saralash, tashxislash, olib boriladigan korreksion ishlarni rejalashtirish va tashkil etish;
- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni hayotga, jamiyatga moslashishiga ko'maklashish;
- ota-onalar (vasiyalar) va ta'lim ishtirokchilari bilan maslahat va hamkorlik ishlari tashkil etish;
- alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalarga nisbatan insonparvar munosabatda bo'lish, maxsus pedagogik bilimlarni targ'ibotini amalga oshirish hamda boshqalar aks ettiriladi. Tor doiradagi mutaxassis-maxsus pedagoglardan biri bu logoped bo'lib, u bevosita nutq kamchiliklariga ega bo'lgan bolalardagi nuqsonlarni tuzatish, bartaraf etish, bilinmaydigan darajaga keltirish bilan shug'ullanadi. Y.V.Koltakova, I.M. Yakovlevlarning tadqiqot ishlarida maxsus pedagog - logopedning kasbiy xususiyatlari kompetentlik nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Y.V.Koltakova logopedning malaka talabida uning o'ziga xos kasbiy,

psixologik va shaxsiy hususiyatlari, shuningdek, maxsus kompetensiyalarini ham ajratib ko'rsatadi, hamda "kasbiy faoliyat bilan bevosita bog'liq bo'lgan orttirilgan kompetensiyalarga tashxis qo'yish, prognostik, korreksion pedagogik va maslahat berish kompetensiyalari kiradi"[4] deya ta'kidlaydi. Muallif logopedning kompetentligi tarkibida "nutq kamchiliklariga ega bolalarni o'qitish va tarbiyalash usuli va metodlarini egallash va bilish" sifatida belgilanadigan metodik kompetentlikni ajratadi[5]. "Logopedning metodik faoliyati faoliyatning barcha turlarida zarur bo'lgan komponent hisoblanadi va mazkur faoliyat quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: aniq maqsadga qaratilganlik, loyihalash, rejalash, amalga oshirish, o'quv jarayonini diagnostikasi, o'qitish natijalarini ongli to'g'rilab turish"[5]

Ta'lim olish jarayoni ta'lim oluvchining qanday vazifa bajarishi bilan bog'liq bo'lgan muayyan hatti-harakatlaridan shakllanadi. Bular sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

bilimlarni faqatgina professor-o'qituvchilardan qabul qilish va uni tushunishdagi qiyinchiliklar;
asosiy bilimlarni professor-o'qituvchilardan qabul qilish va ular asosida qo'shimcha bilimlarni izlash va o'zlashtirish ;

bilimlarni mustaqil izlash va o'zlashtirish.

Dastlabki vaziyatda talaba professor-o'qituvchining ta'siri ostida shakllanuvchi ob'ekt bo'lib qoladi. Bunda o'qitish o'qituvchi tomonidan beriladigan turli metodlar asosida (bilim berish, tushuntirish, namoyish qilish va talabaning ma'lum xatti-harakatlariga talablar qo'yish asosida) tayyor axborot, tayyor bilimlar va malakalarning bayoni yotadi. Ta'lim olish taqlid qilishdan, aynan takrorlangan yoki ma'noviy idrok qilishdan, takrorlashdan, reproduktiv eslashdan, namunalar va qoidalarga oid mashqlardan iborat bo'ladi.

Keyingi vaziyatda professor-o'qituvchi talabalarning fe'l-atvoriga tashqi ta'sir ko'rsatish orqali o'quv faoliyatini tashkil etadi. Bu jarayonda avvalambor, talabalarning qiziqishlarini o'rganish lozim, shundan so'ng olingan natijalar asosida talabaga kerakli axborotlar uning qiziqishlariga monand tanlanadi va qo'llaniladi. O'quv faoliyatini tashkil etishda muammoli vaziyat, case-study, assessment, baxs-munozara, debat, hamkorlikda ishlash metodlarini qo'llash orqali bo'lajak o'qituvchilarni o'qishga, o'rganishga, bilim olishga, o'zlashtirishga rag'batlantiriladi, yo'naltiriladi. Auditoriya mashg'ulotlari bo'lajak logopedlarning turli pedagogik muammolarni hal etish va natijalarni tahlil qilish, mashqlar va xatolar, turli vaziyatlarni modellash va unda harakatlanish, bilimlarni saralash va tatbiq etish kabi amallardan tashkil topadi.

Uchinchi vaziyatda bo'lajak logoped o'z xohish-istaklari, maqsadlari, qarashlari, e'tiqodi asosida harakatlanadigan sub'ekt sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu vaziyat mustaqil ta'lim olishni, o'qishni, o'rganishni tavsiflab ketadi, ya'ni dasturni o'zlashtirish uchun yo'nalish olish, topshiriqlarni tanlash, bilim manbalarini izlash, o'zining ehtiyojlari va qiziqishlariga mos ravishda ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish kabi holatda yuzaga keladi.

Talabalarda kompetentlikni shakllantirishda ularning faoliyati tajribasiga tayaniladi. Aksariyat rivojlangan mamlakatlar mutaxassislari o'qitish nazariyasi yutuqlariga asoslangan ushbu qarashlarga qo'shiladilar. Ma'lum bir ish bilan shug'ullanish uchun o'sha faoliyat turini amalda qo'llab ko'rish kerak. Amaliyotga tayanmasdan biror narsani bajarib bo'lmaydi. Bo'lajak mutaxassisda qandaydir kompetetsiyani shakllantirish uchun uni faolligini oshirish kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, bo'lajak mutaxassislarning metodik kompetentligini shakllantirishning eng muhim yo'llaridan biri pedagogik jarayonda o'qitishni faollashtiruvchi metod va shakllarini saralash va qo'llash degan xulosaga kelish mumkin. O'qitishni faollashtiruvchi metodlar va shakllar deyilganda, bo'lajak mutaxassislarning auditoriya mashg'ulotlarida faol ijodiy munosabatga kirishishini va ularning auditoriyadan tashqari mustaqil ta'lim olishini rag'batlantiradigan o'quv jarayonini tashkil etish usullari tushuniladi.

O'zbekiston va xorijiy pedagoglar tomonidan amaliyotda talabalarning o'zaro munosabatlarini faollashtiruvchi bir qator ta'lim metodlari ishlab chiqilgan. Turli xil metodlarni saralash, o'rganish va amaliyotga joriy etish, fikrimizcha, talabalarning fan modullarini o'zlashtirishi mobaynida, ularning metodik kompetentligini shakllanishi uchun maqbul sharoit hozirlashi mumkin.

Auditoriya mashg'ulotlarida talabalarni faollikka undovchi metod hamda tamoyillarni qo'llash, ularda o'z bilimlaridan turli vaziyatlarda amalda foydalana olish, refleksiv tarzda o'z-o'zini rivojlantirish va axborotni qidirish, saralash, tanlash, tahlil qilish hamda umumlashtirish kabi bo'lajak kasbiy faoliyatida zarur sifatlarni tarkib topishiga zamin yaratadi.

Faollashtiruvchi metod va usullardan barcha auditoriya mashg'ulotlarida foydalanish mumkin va u

aksariyat hollarda an'anaviy metod va shakllar bilan parallel qo'llaniladi.

O'qish jarayonini tashkil etishda logopedik mashg'ulotlarni modellashtirish, assessment metodi, muammoli vaziyat, ishbilarmonlik o'yinlari, imitatsion o'yinlar, case-study, mashg'ulot ishlanmalarini yozish metodlaridan foydalanildi.

Bo'lajak logopedlarni metodik tayyorlashda logopedik-korreksion jarayonni modellashtirish (logopedik mashg'ulotlarda turli vaziyatlarni tahlil qilish, bunday vaziyatlarda harakatlar usullarini loyihalashtirish, tavsiya qilingan vaziyatlarda harakatlarni ijro etish) olingan bilimlarni tubdan o'zgartirishga, yaxlit holatga keltirishga imkon beradi.

Turli shakldagi logopedik mashg'ulotlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarni tahlil qilish bo'lajak logopedlarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning samarali usullaridan biri hisoblanadi. U bo'lg'usi mutaxassisga muammoni aniqlash, yuzaga kelish omillarini izohlash va uni bartaraf etishning samarali usullarini ishlab chiqish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Ushbu jarayonda eng dolzarb bo'lgan muammolar bo'yicha munozaralar o'tkaziladi. Bunday muhokama va munozaralarni o'tkazish bo'lajak logopedlarda muammoli vaziyatlarni ko'rish, bu vaziyatlarga xolis baho bera olish va uni echishning ishonchli usullarini tanlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga bo'lajak logopedlar muammoni (aytaylik biror nutq nuqsonini) bartaraf etishni turli yo'nalishlarda ko'rib chiqadilar va ular orasidan shu vaziyatdagi eng maqbul echim bo'la oladigan usullarni belgilaydilar. Bu ularda nafaqat yangidan-yangi usullar, metodlarni o'zlashtirishni balki, ularni tanlashda, saralashda nimalarga ahamiyat berish lozimligini ham o'rganish imkoniyatini beradi. Shu sababli bo'lajak logopedlarni turli fikrlar va g'oyalarning ichiga olib kirish; ularni qiyosiy tahlil qilish hamda baholashga o'rgatish; o'rganilayotgan vaziyatga bo'lgan sub'ektiv yondashuvni hosil qilish muhim hisoblanadi.

Logopediya yo'nalishi talabalarining metodik kompetentligining shakllanishi quyidagi omillarga asoslanadi:

- bo'lajak logopedlarning ta'lim jarayonida metodik ishga motivatsion jixatdan hozirligi;
- o'quv mashg'ulotlarida bo'lajak logopedlar tomonidan ijodiy faollikning namoyon bo'lishi;
- bo'lajak logopedlarning insonparvar yo'nalganligi;
- bo'lajak logopedlarning metodik faoliyatning subyektivi sifatida ishtirok etish imkoniyati bilan bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, biz logopedning metodik kompetentligi uning kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi ekanligi va uni etarli darajada shakllantirish logoped mutaxassislarni shaxsiy-kasbiy sifatlarini shakllantirishda muhim ko'rsatkich ekanligini ta'kidlashimiz mumkin.

Pedagogik jarayonda bajariladigan harakatlarini rejalashtirish bo'lajak logopedlarda amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilish usullaridan biri hisoblanadi. Bunday usullar bo'lg'usi mutaxassislarning maqsadga qaratilgan faoliyati yuzasidan, ularning individual qobiliyatlariga monand bilim egallashini taqozo etadi. Ushbu usul mazmunan biror-bir muammoli vaziyatni echishga bo'lajak logopedlarni qiziqtirishni ko'zda tutadi. Yaratilgan pedagogik vaziyatdagi nutq kamchiliklarini bartaraf etish yo'llarini topish uchun talaba shu nutq kamchiligini shaklini, darajasini, simptomatikasini aniqlashtirib olishi, unga ko'ra individual korreksion-logopedik ish dasturini ishlab chiqishi, ish bosqichlari va davrlarini belgilashi talab qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, professor-o'qituvchi bitiruvchilarni bo'lg'usi kasbiy faoliyatida ta'sirchan pedagogik metodlarini mustaqil yarata olishlarini ta'minlaydigan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishlari uchun sharoit yaratib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

Сластенин В.А. Профессионализм педагога: акмеологический контекст // Педагогическое образование и наука. – 2002. – № 4. – Б.4–9

Bozorov, O. (2022, April). Possibilities of forming the methodical competence of future teachers-speakers on the basis of interdisciplinary integrative approach. In International Scientific and Current Research Conferences (pp. 1-5).

Якубжанова Д.Б. Бўлажак дефектологларда касбий ижодкорликни ривожлантириш технологияси: пед. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. – Т., 2017. – 22 б.

Колтакова, Е. В. Проектирование содержания повышения квалификации учителей-логопедов на основе профессиографического подхода [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук. - М., 2009. - 236.

Яковлева, И. М. Формирование профессиональной компетентности учителя-олигофренопедагога [Текст]: монография / И. М. Яковлева. - М.:Спутник, 2009. - 220 б.

THE ANALYSIS ON DIFFERENCE BETWEEN MACHINE SCORING AND HUMAN SCORING IN WRITING ASSESSMENT

Fu Lei

*National University of Uzbekistan Named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Inner Mongolia
University of Finance and Economics, Hohhot, China*

Annotation. The research chooses 20 writing samples from the automated scoring system and compares the results of machine scoring and human scoring. Based on the analysis on the differences and the reasons leading to the differences, the research concludes the results of the automated evaluation system are reliable, and human assessment should be added to high-risk tests to ensure accuracy. According to the analysis on text features, the research provides some suggestion for language teaching and learning.

Key Words: Scoring, Difference, Analysis, Assessment

YOZMA ISHNI TEKSHIRISHDA DASTUR VA SHAXS TOMONIDAN BERILGAN BAHO O'RTASIDAGI FARQNI TAHLIL QILISH

Fu Lei

irzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi M

Annotatsiya. Tadqiqot avtomatlashtirilgan ball tizimidan 20 ta yozma maqola tanlab olindi va ularni inson bahosi bilan solishtirildi. Farqlarga olib keladigan sabablarni tahlil qilish asosida tadqiqot avtomatlashtirilgan ball tizimi natijalari ishonchliligi aniqlanib, ammo aniqlikni ta'minlash uchun yuqori xavfli testlarga inson bahosini qoshish kerak degan xulosaga kelindi. Matn xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida tadqiqot tilni o'qitish va o'rganish bo'yicha ba'zi takliflar taqdim etildi.

Kalit so'zlar: reyting, farq, tahlil, baholash.

АНАЛИЗ РАЗНИЦЫ МЕЖДУ ОЦЕНКОЙ, ВЫСТАВЛЕННОЙ ПРОГРАММОЙ И ЧЕЛОВЕКОМ ПРИ ПРОВЕРКЕ ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ

Фу Лей

независимый соискатель Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация. В ходе исследования были отобраны 20 письменных работ из автоматизированной системы оценки, результаты которых были сравнены с их оценкой человеком. На основании анализа различий и причин, приводящих к различиям, исследование пришло к выводу, что результаты автоматизированной системы оценки надежны, но для обеспечения точности к тестам высокого риска следует добавить оценку, проводимую человеком. На основе анализа текстовых особенностей, исследование дает некоторые предложения по преподаванию и изучению языка.

Ключевые слова: рейтинг, разница, анализ, оценка.

Introduction. Writing plays an important part in language learning process and presents language learners' ability. Language learners can improve their writing ability based on immediate feedback. In recent ears, Automated Writing Evaluation System (AWE system) is applied widely in the college writing courses. Language learners can practice writing and correct the mistakes based on the suggestion given by the system, so that they can improve the writing skills and autonomous learning. Meantime, the system can reduce the great burden teachers must experience when they do paper-pencil correcting.

The research is to answer three questions:

- i. Are the results of machine scoring consistent with the results by human scoring?
- ii. If there are some differences, what are the reasons leading to them?
- iii. What are the text features of high-score writing samples?

The research chooses 20 samples from iWrite 2.0, compares the scores provided by machine and human raters, and analyzes the reasons leading to the differences. The research also provides some suggestion on writing teaching and learning based on the text features by Eng-Editor.

A Literature Survey

The first AWE, Project Essay Grade (PEG), was invented by Ellis Page. He aimed to reduce the burden of teachers and hypothesized that the system can provide the score of the composition based on

some text features. Besides PEG, there are some other automated evaluation systems, such as Intelligent Essay Assessor (IEA), E-rater, IntelliMetric, Criterion and so on. (Dikli, 2006)

AWE have been applied in many high-stake tests. Different systems analyze the text from different indicators, and most of them may include vocabulary, syntax, text, mistakes and so on. (□&□□2018) Take TOEFL as an example. Vocabulary is assessed from complexity and average length; structure is from organization and development; mistakes include grammar mistakes, genre, usage and so on; content is assessed from key words and collocation. (Deane, 2013) In order to ensure the accuracy of test, the writing products must be assessed by both the system and human in the high-stake tests to ensure the accuracy.

In China, some famous automated evaluation systems have been invented, such as www.Pigai.org (Pigai system), iWrite 2.0 system. The writer searches for the articles on this topic and finds some researchers have conducted some studies on the evaluation system, including quantitative studies and qualitative studies. Pigai system provides the score based on the following indicators: average length of sentence, usage of different sentence structure, spelling, grammar, and vocabulary. However, the system provides less advice on structure, content, and organization. (□, 2013)

Some quantitative studies focus on the prediction of scores according to text features. Writing sections in College English Test 4/6 (CET4/6) are assessed by human from content, organization, and mistakes, and scored in different levels. Some researchers set a model with more than 10 indicators and find that the automated evaluation system depends on the quantitative features. (□&□□2018)

The automated teaching and evaluation system iWrite 2.0 can immediately evaluate students' compositions from four dimensions (language, content, organization, and mechanics) and highlight their errors and error types. □Li, & Xiao□2020) The system is the first one to build a word association network with less than 5 key words to assess the production from the relevance and coherence of the essay. It also represents the writing assessment for the language teachers to help improve teaching and learning.

The automated evaluation system can reduce the burden of teachers and help language learners improve writing products. However, it could not assess the organization, relevance, and argument. If it needs a more accurate assessment, the products should be assessment by human.

Research Methodology

The research is to analyze the reasons leading to the difference between the machine scores and human scores based on the text features.

Writing samples and writing task

The research chooses 20 samples from a writing competition by 20 students of from different majors, such as English language, Accounting, International business, Business administration and so on. The writers come from different grades, including 6 freshmen, 7 sophomores, 5 juniors, 1 senior and 1 first-grade post-graduate. More than 80% are major in humanity and management. All of writing samples are divided into 3 grades based on the machine scores, including 5 from Grade 1, 10 from Grade 2, and 10 from Grade 3.

The writing task is to read a paragraph about the contradictory views on silent carriages, then complete a composition on iWrite 2.0 system about this issue stating opinions and explaining reasons. The essays can be scored by the system.

Machine scoring and human scoring

After completing the task, all the essays can be scored by the system, and by three raters. The three raters are experienced language teachers, and one of them has experiences of assessing writing part in College English Test 4 (CET 4). There are some differences among the scores by different raters, and some differences between the machine scores and the average scores of human scorings. (Table 1)

Sample	Rater 1	Rater 2	Rater 3	Average score	Machine scoring	Difference
1	41.5	47.5	46.0	45.00	46.0	1.00
2	41.5	44.0	43.5	43.00	43.6	0.60
3	37.5	40.0	43.0	40.17	42.2	2.03
4	34.0	40.0	42.5	38.83	38.3	-0.53
5	34.0	41.5	45.0	40.17	38.7	-1.47
6	36.0	40.0	40.0	38.67	40.2	1.53
7	32.5	41.5	44.5	39.50	40.2	0.70
8	34.0	41.0	42.0	39.00	38.8	0.20
9	37.5	39.5	44.0	40.33	36.5	-3.83
10	36.0	39.0	38.0	37.67	37.0	-0.67
11	20.0	25.0	38.5	27.83	39.9	12.07
12	38.0	36.5	42.5	39.00	38.7	-0.30
13	35.0	40.0	44.5	39.83	38.6	-1.23
14	38.5	37.5	42.5	39.50	34.2	-5.30
15	31.5	39.0	39.0	36.50	35.0	-1.50
16	27.5	37.5	42.0	35.67	35.5	-0.17
17	29.0	36.0	41.5	35.50	34.3	-1.20
18	30.5	40.0	42.0	37.50	32.5	-5.00
19	29.0	39.0	41.5	36.50	31.1	-5.40
20	31.5	37.5	42.5	37.17	34.7	-2.47
Average	33.75	39.1	42.25	38.37	43.6	5.23

Table 1. Human scoring and Machine scoring

3.1. Results and Findings

3.2. Results of comparison

The formula for calculating difference between machine scoring and human scoring is to subtract the average score of human scoring from the machine score and count the proportion of samples with score

difference of 0-3. In some international tests, the total score is 6, and the samples with a difference of 1 can be in different levels. (白&王, 2018) The total score of the writing task is 50 points, and 3 is strict. (Table 2.)

	Difference (point)						
	<0.5	0.5--1	1—1.5	1.5--2	2—2.5	2.5--3	>3
Human scoring vs. Machine scoring	15%	20%	25%	5%	10%	0	25%

Table 2. Human scoring vs. Machine scoring

If the difference between the results of machine scoring and the result of human scoring is less than 3 points, and 75% of the machine scores are consistent with the human scores. Among the 5 samples with the difference of more than 3 points, there are 3 samples with a difference of more than 5 points, and 1 sample with more than 12 points. Consistency between the automated evaluation system and human scoring should be essentially 75% - 80%. (Burstin J & Chodorow M, 1999)

The research is to analyze the results from three dimensions: the reasons leading to differences in human scoring, the reasons leading to great differences of special samples, and the text features of high-score samples.

4.1.1 The reasons leading to differences in human scoring

The three raters are trained on scoring standards before scoring to assure the accuracy of scoring. (Table 3)

Argumentative Writing	
Content/Ideas (40%)	1. Writing effectively addresses the topic and the task; 2. Writing presents an insightful position on the issue; 3. The position is strongly and substantially supported or argued.
Organization/Development (30%)	1. Writing is well-organized and well-developed, using appropriate rhetorical devices (e.g. exemplification, classification, analysis, comparison/contrast, etc.) to support thesis or to illustrate ideas; 2. Writing displays coherence, progression, consistency and unity; 3. Textual elements are well-connected through explicit logical and/or linguistic transitions.
Language (30%)	1. Spelling is accurate; 2. Writing displays consistent facility in use of language; 3. Writing demonstrates appropriate register, syntactic variety, and effective use of vocabulary.

Table 3 Rating Standards of Human Scoring
(<https://uchallenge.unipus.cn/c/2022-05-13/512330.shtml>)

There are some differences among the scores given by the three raters.

Rater 1 gives the lowest scores, and the scores given by Rater 3 is most consistent with the machine scores. After scoring, the raters are interviewed, and explain the procedure of scoring. Rater 1 gives the scores separately and calculate the score for each sample. Rater 2 has some experiences on the assessment of writing of CET 4. The scoring is influenced by the standards of CET 4 and the daily writing assessment, so that Rater 2 gives highest scores. Rater 3 is the most experienced language teacher and the average score given by her is most consistent with the score by machine.

Although there are some scoring standards, different raters can be affected by other factors. Raters pay more attention to the complexity of sentences, content, grammar, spelling, and if there are more mistakes of spelling and more short sentences, the rater may give lower scores.

4.1.2 The analysis on 5 samples with great differences

There are 5 samples with a difference of more than 3 points, and they are No.9, No.11, No.14, No.18,

No.19. The research analyzes the reasons leading to the differences.

No.9 is a typical argumentative. The structure is clear, including personal view, reasons, special cases and conclusion. There are 17 sentences and most of them are combination of short sentences. And the total number of words is less than 500, and the level of vocabulary is below level 5, which is the one college students should get. The content of the text is not clear, and unrelated to the topic, which may be the reason of lower score given by machine and other two raters.

No.11 is a special one. Rater 1 and Rater 2 give the lowest scores because of its deviation from the topic. There are 5 paragraphs, and the structure is lack of relevance. However, the machine scoring system gives a higher score. The reason leading to the differences may be the content is part of reading passage, which is considered as the consistent with the topic.

No.14 consists of 7 paragraphs and 32 short sentences, but the content is clear, and there is an example to support the opinions. Three raters give the higher score compared with the scored by machine. However, there are some grammar mistakes.

No.18 and No.19 have some similarities. The length of writing is not matched with the order of 500 words, and there are so many grammar mistakes which are the reasons of the lowest scores by machine. The raters give the higher scores than system because the organization is more reasonable.

4.2 The analysis on the text features

The automated evaluation system iWrite 2.0 builds a word association network with less than 5 key words and assesses the writing from language, content, organization, and mechanics. Based on the analysis on the texts of 20 samples by Eng-Editor, the research concludes the text features of high-score samples from content, structure, and language.

The content of high-score writing is clear about the writer's opinions. Besides some common views of the public, there are some personal opinions on the topic and some examples, stories or data to support the opinions.

The structure of most samples is a typical argumentative one. The structure consists of 3---5 paragraphs, including Generation (phenomenon/introduction, personal experience), Body (reasons, different views, benefits), and Conclusion (personal view, benefits, measures). Therefore, the most samples may be supplied with the similar score except some special ones.

As to the language, there are some features based on the analysis by Eng-Editor. (Table 4)

Sample	VC/Grade	SC/Grade	LD/Grade	Level
1	6.96	6.32	6.39	6
2	7	7	6.98	6
3	5.91	6.38	5.92	5
4	7.08	6.75	7.25	7
5	4.39	7.37	5.05	5
6	4.88	5.25	4.99	4
7	4.94	3.78	4.95	4
8	4.81	4.04	4.93	4
9	4.98	3.68	4.41	4
10	4.30	6.55	4.78	4
11	0	0	0	0
12	4.07	5.74	4.31	4
13	4.00	3.93	4.06	4
14	4.78	6.97	4.99	4
15	4.31	7.00	4.17	4
16	3.91	3.29	3.87	3
17	4.19	4.07	4.33	4
18	3.99	5.99	3.98	3
19	4.89	7.00	5.02	5
20	3.97	6.32	4.00	4

Table 4 Text Complexity Analysis

(Data coming from languagedata.net/tester)

19 samples are analyzed by Eng-Editor except one, NO.11. The vocabulary classification (VC) is from 3.91 to 7.08, and the syntactic classification (SC) is from 3.29 to 7.37. The difficulty level (LD) is from 3.87 to 7.25. Level 5 is the common level college students should be on according to China's Standards of English Language Ability (CSE), but 68.42% of the samples are below level 5.

The high-score samples consist of more long sentences and compound sentences, and there are more conjunctive words or phrases in the text to connect each sentence. Non-finite verbs are used in writing to achieve a high score, but there are a lot of mistakes which leads to score deduction.

Conclusion

Based on the analysis of differences between human scoring and machine scoring, it is concluded that two different scoring methods are consistent in scoring. Machine scoring can reduce the burden of assessing paper writing of language teachers. Language learners can receive the feedback in time to correct their writing. However, machine scoring can make mistakes. Although human scoring can be affected by the evaluation literacy, experiences of raters and other scoring standards, human scoring should be additional to ensure the accuracy of assessment, especially in some high-stake tests.

Language teachers should help language learner do more writing exercises and practice using more compound sentences and non-infinite verbs in the writing. Language learners also need to increase reading and listening to accumulate vocabulary instead of the repetition of simple words used in writing.

The number of writing samples is limited and instead of a part of language learners in one university, so there are some limitations. To examine the result of improvement, the researchers should do some further studies on follow-up teaching.

References:

- [1] Burstein J & Chodorow M. Automated essay scoring for nonnative English speakers [A]. Proceedings of the ACL99 Workshop on Computer-Mediated Language Assessment and Evaluation of Natural Language Processing [C]. College Park, MD. 1999. 68-75.
- [2] Deane P. On the relation between automated essay scoring and modern views of the writing construct [J]. *Assessing Writing*, 2013, 18(1): 7-24.
- [3] Dikli S. An overview of automated scoring of essays [J]. *Journal of Technology, Learning, and Assessment*, 2006, 5(1): 1-35.
- [4] Jin, T., Lu, X., Guo, K., Li, B., Liu, F., Deng, Y., Wu, J., & Chen, G. (2021). Eng-Editor: An online English text evaluation and adaptation system. Guangzhou: LanguageData (languagedata.net/tester).
- [5] Li, F. P., & Xiao, L. Y. (2020). A Study on the Teaching of Professional-Oriented English Writing in Applied-Type University Based on I Write 2.0. *Creative Education*, 11, 1720-1729. <https://doi.org/10.4236/ce.2020.119125>
- [6] 白丽芳, 王建. 人工和机器评分差异比较及成因分析. *外语测试与教学* [J]. *外语测试与教学*, 2018 (3) :44-54.
- [7] 何旭良. 句酷批改网英语作文评分的信度和效度研究 [J]. *现代教育技术*, 2013, (5) :64-67.
- [8] 王建, 张藤耀. 二语写文本量化指标与机评分数的关系研究. *外语测试与教学* [J]. *外语测试与教学*, 2020 (3) :12-20.
- [9] 中华人民共和国教育部. 中国英语能力等级量表 [EB/OL]. (2018-07-25). http://www.moe.gov.cn/s78/A19/yxs_left/moe_810/s230/201807/t20180725_343689.html.
- [10] <https://uchallenge.unipus.cn/c/2022-05-13/512330.shtml>

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA BADIY GIMNASTIKANI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI VA ISTIQBOLLARI

Ibragimova Matluba Maxsudovna

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda o'smir qizlar orasida badiiy gimnastika sportini rivojlantirishda yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan islohotlar ko'lami hamda bu borada ishlab chiqilgan chora-tadbirlar, badiiy gimnastika sport turini barkamol avlod tarbiyalashdagi ijobiy xususiyatlari tahlil qilingan va o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, sog'lom avlod, badiiy gimnastika, sog'lom turmush tarzi, zamonaviy texnologiyalar, raqobat, emosional mazmun, iqtidorli sportchi, bo'sh vaqt, xoreografiya.

ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОЙ ГИМНАСТИКИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Ибрагимова Матлюба Максудовна

Преподаватель Ташкентского экономико-педагогического института, независимый исследователь

Аннотация: В данной статье рассмотрены масштабы реформ, реализуемых в условиях нового Узбекистана по развитию художественной гимнастики среди девочек-подростков, а также разработанные в этом направлении меры, положительные особенности спорта художественной гимнастики в воспитании художественной гимнастики. зрелого поколения анализируются и изучаются.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, здоровое поколение, художественная гимнастика, здоровый образ жизни, современные технологии, соревнования, эмоциональное наполнение, талантливая спортсменка, свободное время, хореография.

POSSIBILITIES AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF ARTISTIC GYMNASTICS IN THE NEW UZBEKISTAN

Ibragimova Matluba Maksudovna

Teacher of the Tashkent Institute of Economics and Pedagogy, independent researcher

Abstact: In this article, the scope of the reforms implemented in the conditions of the new Uzbekistan in the development of rhythmic gymnastics among teenage girls, as well as the measures developed in this regard, the positive features of the rhythmic gymnastics sport in raising a mature generation are analyzed and studied.

Keywords: New Uzbekistan, healthy generation, rhythmic gymnastics, healthy lifestyle, modern technologies, competition, emotional content, talented athlete, free time, choreography.

KIRISH. Bugungi kunda texnogen sivilizatsiya rivojlanayotgan jamiyatda sportga bo'lgan ehtiyoj kundan-kunga ortib bormoqda. Shu jumladan badiiy gimnastika sport turini ahamiyati, inson salomatligini saqlashda hamda o'sib kelayotgan avlodni barkamol avlod sifatida tarbiyalashdagi o'rniga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Jumladan Rossiya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya kabi mamlakatlarda badiiy gimnastika sport turining nafaqat o'smir yoshlarni tarbiyalashdagi jismoniy ahamiyati, balki, uning ma'naviy, axloqiy, estetik tarbiyalashdagi ahamiyatiga ham keng e'tibor berilmoqda. Mazkur mamlakatlarda yosh sportchilar jahon arenalaridagi sport musobaqalarida yuqori xoreografik chiqishlari bilan yuksak o'rin va e'tiroflarga sazovor bo'lmoqdalar.

Respublikamizda keying yillarda yosh avlodni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb etish, ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish siyosatiga keng e'tibor qaratilmoqda. Xususan, jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish, aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, o'quvchi-yoshlarni jismoniy tarbiya, hamda sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb etish, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va ommaviy sport tadbirlarini tashkil etish, sport musobaqalarini o'tkazish, iqtidorli sportchilarni saralab

olish, ularni maqsadli tayyorlash masalalariga e'tibor qaratilgan. O'sib kelayotgan avlodni har tomonlama jismonan va ruhan sog'lom inson sifatida tarbiyalashda badiiy gimnastika sport turning bugungi kundagi ahamiyatini o'rganish ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

MDH davlatlari olimlaridan Yu.K. Gaverdovskiy [5], V.M. Smolevskogo [7] gimnastika sport turini o'qitish metodikasi bo'yicha; L.A. Savel'yevoy [6], R.N. Terexinovoy, Yu.I. Tixonovalar [8] gimnastika sportini rivojlantirish usul va vositalari va texnologiyalari bo'yicha tizimli tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Mamlakatimizda badiiy gimnastika sport turini rivojlantirish mexanizmlari etarli darajada o'rganilmagan. Mazkur mavzu tadqiqotga muxtojligini aniqlashtirdik.

Tadqiqot ishimizda tizimlilik, qiyosiy tahlil, analiz, sintez va umumlashirish metodlaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Gimnastika ko'p muammolarini hal qiluvchi ko'p qirrali vositadir. Jismonan sog'lom, aqlan barkamol avlodni tarbiyalash jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanish asosida samarali amalga oshirilishi mumkin. Barcha o'quv muassasalari kabi, umumiy o'rta maktablarda ham jismoniy tarbiya bo'yicha yangi davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari, rejalari va boshqa me'yoriy xujjatlar o'qituvchi murabbiylar xizmatida faoliyat ko'rsatmoqda.

Yosh avlodning salomatligini mustahkamlashga qaratilgan bir qator qonun va qarorlar qabul qilinib kelinmoqda. Buni tasdig'i sifatida O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 4-sentyabrdagi "Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish to'g'risida"gi URK-394-son Qonuni [1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni [2], 2018-yil 5-martdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5368-sonli [3], Prezidentimizning yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish bo'yicha 5 ta muhim tashabbusning ikkinchi tashabbusi yoshlarni jismoniy chiniqtirish, ularni sport sohasidagi qobiliyatini namoyon qilishlari uchun zarur sharoitlar yaratish hamda "Bolalar sportini rivojlantirish" borasida qabul qilingan bu farmonlarga binoan va boshqa me'yoriy hujjatlar yuqoridagi fikrimizning yorqin isboti bo'la oladi.

Shuningdek, Yangi O'zbekistondasharoitidayoshavlodningsalomatligini mustahkamlashga qaratilgan yana bir qator qarorlar qabul qilinmoqda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 23.12.2022 yildagi PQ-449-sonli qarorida aholi o'rtasida gimnastika sport turlari (sport gimnastikasi, badiiy gimnastika, trampolin, akrobatika) ommaviyligini oshirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish tizimini takomillashtirish, xalqaro talab va standartlar asosida professional sportchilarni tayyorlash orqali milliy terma jamoalarimizning nufuzli musobaqalarda yuqori natijalarga erishishini ta'minlash maqsadida juda keng ko'lamdagi chora-tadbirlar olib borilmoqda. Haqiqatdan ham, mamlakatimizda barkamol avlod tarbiyasiga faqat ta'lim, sport yoki tibbiyot sohasining masalasi deb emas, balki zamonaviy texnologiyalar asosida barcha soha va tarmoqlar faoliyatini majmuali tarzda safarbar etishni taqozo etadigan ko'p qirrali, keng tarmoqli vazifa sifatida qaralmoqda. Umuman, ijtimoiy yo'nalishda qabul qilingan barcha dasturlardan tortib, oila va mahalla instituti haqida g'amxo'rlik, ayollarning jamiyat hayotidagi nufuzini oshirishga ko'maklashadigan chora-tadbirlargacha barchasining zamirida yagona maqsad, ya'ni yurtimizda barkamol avlodni voyaga etkazish masalasini hal etish yo'lidagi sa'yi-harakatlar aks etgan. Jumladan, bugungi kunda yurtboshimiz g'oyasi asosida tashkil qilingan, dunyoda noyob tuzilma sifatida e'tirof etilgan. Yosh qizlarning shijoati-shavqi, chaqqonligi-yu orastaligiga esa ming tasannolar aytsang arziydi. Bu borada chiniqish, toblanish maktabi bo'lgan sportning ahamiyati nechog'li muhim ekanini bugungi kunda barcha yaxshi biladi. Ayniqsa, malikalarning nafis harakatlarini yanada jozibali ko'rsatuvchi gimnastika mashg'ulotlari nafaqat ularning tana a'zolari ko'rkamligi-yu nafisligini ta'minlaydi, balki qizlarni sog'lom voyaga etishiga zamin hozirlaydi.

Badiiy gimnastika -bugungi kunda biz havas qilgan rivojlangan mamlakatlar qatorida jadal taraqqiy topib, ommalashib borayotgan sport turlaridan biridir, O'tkazilayotgan musobaqalardan ham ko'rish mumkinki, kundan-kunga ishtirokchilarning soni va mahorati oshib bormoqda. Nafaqat shahar, tuman markazlari, balki chekka qishloqlarda ham sportning bu turiga qiziqish va e'tibor oshib borayotganligi kishini quvontiradi. Bugungi kunda yurtimizda 10 mingdan ziyod qizlar sportning nafis turi bo'lmish badiiy gimnastika bilan shug'ullanib kelmoqdalar. Hozirgi paytda badiiy gimnastika - olimpiya sport turi bo'lib, unda sportchi qizlar texnik mahorat va musiqa ostida murakkab tana harakatlarini turli

buyumlardan foydalangan holda ifodali bajarishda o'zaro bellashadilar. Badiiy gimnastika uchun odatiy mashqlar qatoriga tuzilishi bo'yicha xilma-xil buyumlar (gardish, arqon, to'p, cho'qmor, lentalar) bilan bajariladigan mashqlarning buyumsiz amalga oshiriladigan harakatlar, akrobatik mashqlar, raqs va xoreografiya elementlari bilan uyg'un holda bajariladigan harakatlarni kiritish mumkin. Ushbu mashqlar badiiy gimnastikaning o'zga xos jihatlari aks ettiradi va uning asosini tashkil etadi.

Gimnastikachilarning sport mahorati rivoji jarayonida alohida tarkibiy qismlarga bo'lgan talablar bir xil bo'lmagan. Gohida ulardan biri, gohida boshqasiga ko'proq e'tibor qaratilardi, Bu jihat asosan musobaqalarning qoidalariga bog'liq bo'lardi. Shunday bo'lsada, badiiy gimnastikada har uchchala tarkibiy qism -murakkablik, kompozitsiya va ijro o'rtasida o'zga xos uyg'unlik mavjud bo'lishi kerak. Kompozitsiyani ijro etishda gimnastikachiga qo'yiladigan muhim talab — musiqa ritmini qabul qilish, ekspressiya va ifodalilik asosida texnik jihatdan murakkab kompozitsiyalarni ijro etishda emotsional -harakatchan obraz hosil qilishdan iborat. Musobaqa dasturlarining kompozitsion shakllari borasidagi ijodiy izlanishlarda musiqa katta o'rin tutadi. Musiqiy asarning xususiyati va emotsional mazmuni gimnastikachining (jismoniy, texnik, psixologik, ifodali, yosh jihatidan) individual xususiyatlariga javob berishi lozim. Gimnastikachining mahorati, musiqiyliigi, harakatlanish madaniyati qanchalik baland bo'lsa, uning imkoniyatlari shunchalik ko'p bo'ladi. Sportchi qizlarning ijro mahoratiga xos yana bir jihat xoreografik tayyorgarlikdan iborat. Xoreografiya-estetik tarbiya va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning muhim vositasi. Aynan xoreografiya mashg'ulotlari jarayonida sportchilar san'atga oshno bo'ladilar. Ularda harakatlar go'zalligini to'g'ri his qilish, ular orqali ma'lum emotsional holatlarni, turdi kayfiyat, hissiyotlarni ifoda etish qobiliyati tarbiya-lanadi. "Xoreografiya" tushunchasi (klassik, xalq, tarixiy-maishiy, zamonaviy) raqs san'atiga oid barcha jihatlarni o'z ichiga oladi. Xoreografiya gimnastikachilarning harakatlanish madaniyatini boyitish va ularning ifoda vositalarini kengaytirish, ijroga xos artistlik qobiliyatini oshirish imkonini beradi. Jahon gimnastika maydonidagi ortib borayotgan raqobat shuni taqazo etadiki, murakkablikni yuksak mahoratli ijro bilan uyg'un holda ko'rsata bilgan, alohida ifoda, emotsionallik va artistizmni namoyon etgan sportchilargina doimo g'alaba qozona oladi. Shu bois maxsus xoreografik tayyorgarlikka yanada sifatli yondashuv talab etiladiki, u gimnastikachilar harakat qilayotgan o'zgaruvchan sharoitlarda avvalo shaxsiy qobiliyatlarga taya-nish va doimo ilg'or bo'lish tamoyillariga asoslanmog'i lozim. Gimnastikaga oid yaqqol jihatlari bo'lishiga qaramay, "ifodali harakat" tushunchasi psixologiya sohasiga oiddir. Bu atama bilan psixologik tadqiqotlarda ruhiy holatlarning tashqi ifodalanishi {mimika, pantomimika va ekspressiyada namoyon bo'lishi} belgilanadi. Badiiy gimnastikada psixologik tayyorgarlik ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur sport turining yana bir o'ziga xos jihati shundan iboratki, gimnastikachilarning sport yutuqlari darajasi tegishli malakaga ega hakamlarning sub'ektiv bahosi bilan aniqlanadi. Badiiy gimnastika sport turida harakatlarning sifatiga xos ko'plab unsurlar namoyon bo'ladi. Ularni boricha qamrab olish, bu boradagi turli ma'lumotlarni tahlil qilish va aniq ekspertlik xulosasini berish - badiiy gimnastika nazariyasi va amaliyoti oldida turgan yusak maqsaddir. Mazkur vazifani hal qilishda ko'plab o'ziga xos xususiyatlar va jihatlarga e'tibor berish taqazo etiladi.

Badiiy gimnastika sport turi boqcha yoshidan (4-5 yosh) to'g'ri yo'nalishga qo'yilsa albatta yaxshi natijalarga erishish mumkin. Shunday ekan, eng avvalo tajribamizni maktabgacha ta'lim yo'nalishidan boshlashimiz kerak. Ulardagi kamchiliklarni bartaraf etsak juda katta natijalarga erishishimiz, iqtidorli sportchilarni yanada katta marralarga olib chiqishimiz mumkin.

Tadqiqotimiz davomida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Sport murabbiylarini tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish lozim.

Chekka viloyatlardagi sport inshootlarining moddiy-texnik ta'minotini markazdagi kabi ta'minlash zarur.

Yosh sportchilarni tayyorlashda sport maktablari sonini ko'paytirish kerak.

Mamlakatimizda badiiy gimnastika sport turini rivojlantirishda, sport murabbiylarini malakasini xalqaro toifadgi murabbiylar tomonidan malaka oshirish ishlarini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq.

XULOSA. Yangi O'zbekiston sharoitida sport turlarini rivojlantirishga keng e'tibor qaratilmoqda. Buning natijasi sifatida sport inshootlarining qurilishi, sport murabbiylariga berilayotgan keng imkoniyatlar, moddiy-texnik bazasining yaxshilanishini misol qilishimiz mumkin. Shu bilan birga badiiy gimnastika sport turini rivojlantirish chora-tadbirlarini jaxon standartlari talablari darajasida rivojlantirishda OTM larda kadrlar tayyorlash tizimi sifatini yanada yaxshilash talab qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish to'g'risida"gi URK-394-son Qonuni. www.lex.uz

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. www.lex.uz

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi «Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi «PF-5368-sonli Farmoni. www.lex.uz

Гавердовский Ю.К. Теория и методика спортивной гимнастики: учебник в 2 т. – Т.1: учеб. М.: Советский спорт, 2014. 368 с.

Савельевой Л.А., Терехиной Р.Н. Спорт высших достижений: спортивная гимнастика: учеб. пособие / под ред. Л.А. Савельевой, Р.Н. Терехиной. М.: Советский спорт, 2014. 148 с.

Смолевск. В. М. Гимнастика и методика преподавания: Учебник для институтов физической культуры / Под ред. В. М. Смолевского. Изд. 3-е, перераб., доп. М.: Физкультура и спорт, 1987. 336 с.

Тихонова Ю.И. Социальная организация физкультурно оздоровительной деятельности взрослого населения: гендерный аспект: дисс. ... канд. соц. наук. 2006. Пенза, 2005. 250 с.

ТАЛАБАЛАРДА КАСБИЙ-КРЕАТИВЛИК КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ-НИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Исманова Маъмура Абдумуниновна

ЧДПУ мактабгача таълим методикаси кафедраси уқитувчиси

Аннотация. Маколада шахс креативлигини психологик хусусиятлари, креатив фикрлашни ривожлантириш йуллари, талабаларда креативлик куникмаларини шакллантиришнинг назарий жиҳатлари ёритилган.

Калит сузлар: креативлик, потенциал, конвергент дивергент, ижодкорлик, иқтидор, рефлексия, интеллект, стереотип, интуиция.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности творчества личности, способы развития творческого мышления, теоретические аспекты формирования творческих способностей у студентов.

Ключевые слова: креативность, потенциал, конвергент-дивергент, творчество, талант, рефлексия, интеллект, стереотип, интуиция.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL AND CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL AND CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS

Abstract. This article examines the psychological characteristics of a person's creativity, ways of developing creative thinking, and theoretical aspects of the formation of creative abilities in students.

Keywords: creativity, potential, convergent-divergent, creativity, talent, reflection, intelligence, stereotype, intuition.

Talabalarda kasbiy sifatlarni namoyon etuvchi eng muxim ijtimoiy fazilatlaridan biri bu kreativlik hisoblanadi. Kreativlik tushunchasi talaba shaxsining ijodiy potentsiali birligi bilan birga uning mustakilligini ifodalovchi jarayondir. Kreativlik bevosita tafakkur bilan bogliq, unda sifat va miqdor namoyon bo'ladi. Talabaning kreativligi voqea va hodisalarning yuziga xos xususiyatini ijodiy anglashga asoslangan faoliyat hisoblanadi. Bunday pedagogning kreativlik sifatlariga ega birligi uning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy kuchvatini kasbiy faoliyatni sifatli, samarali tashkil etishga yulnaltiradi. Oliy tahlim jarayonida talabalarining kreativlik sifatlariga ega birlishlari ularda fikr va tarbiya jarayonlarini tashkil etishga anhanaviy yondashishdan farqli yangi foyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, yuziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka toqat qilmaslikka yordam beradi.

Tadqiqot davomida kator psixolog va pedagog olimlarning kreativlikka oid ilmiy manbalari yrganildi va tahlil qilindi.

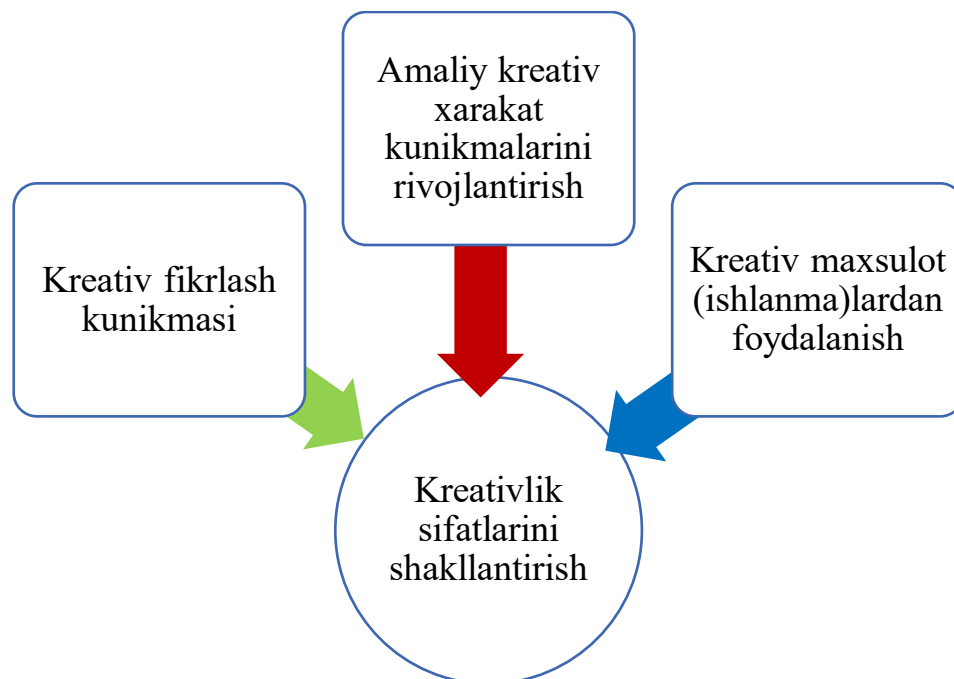
D.Gilford fikricha "konvergent fikrlash muammolarni hal qilishning barcha mavjud usullarini tahlil qilishga, ulardan faqat bittasini to'g'ri tanlashga qaratilgan. Konvergent fikrlash muammoning ilgari ma'lum bo'lgan ahamiyatsiz echimiga qaratilgan. Divergent fikrlash muammo hali aniqlanmagan, uni hal qilishning oldindan taklif qilingan, o'rnatilgan usuli bo'lmaganida namoyon bo'ladi. Konvergent fikrlash aqlni, divergent ijodkorlikni belgilaydi"[5; 447-b].

T. Libard, K. Mushuri ijodkorlikning quyidagi asosiy jihatlari aniklagan:

- jarayon sifatida;
- mahsulot yaratish sifatida;
- shaxsiy qobiliyat sifatida (aslida ijodiy qobiliyatlar);
- muhit sifatida (ijodkorlik mahsuliga bo'lgan talabni tashkil etuvchi soha, tuzilma, ijtimoiy kontekst);
- hal qilinishi kerak bo'lgan muammo sifatida [6; 77-b].

Kreativlik talaba shaxsining intellektual salohiyati bilan bogliq jihatlari bo'lib, tafakkurdagi ijodiylik va tahlim jarayonida ijodiy hamkorlik bilan rivojlanadi. Talabalar ijodini rivojlantirishda munosabat

va xatti-harakatlarini, o'qitish va o'qitishga yanada ochiq yondashuvni ta'minlashi maqsadga muvofiq. Derappi Patti talabalarda kreativlik sifatlarini shakllantirish quyidagi y'llar orkali amalga oshirilishini tavsiya etgan.

kreativ fikrlash kunikmasini shakllantirish, yag'ni talabalardagi fikrlash ravonligi, moslashuvchanlik, uziga xoslik, yaratuvchanlik kabi kunikmalarni shakllantirish;

amaliy kreativ xarakat kunikmalarini rivojlantirish, yag'ni talabalardagi kreativlikni shakllanishiga tushkunlik kiluvchi kontrsuggestiv, tezaurus va interaksion omillarni bartaraf eti shorkali ulardagi interfaollik vav a mulokotchanlikni rivojlantirish;

kreativ maxsulot (ishlanma)lardan foydalanish talabalarni kizikishlari va extiejarini kondirishga yunaltilgan ilgor tajribalar, ixtirolar, texnologiyalarni izlab topish va amaliyetga tadbik etish [Derappi Patti]

A.A.Andreev, V.I.Soldatkinning tahkidlashicha „ijodkorlik inson faoliyatining sifat jihatidan yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratuvchi jarayon". Ular ijodkorlik turlarini ixtirochilik, tashkiliy, ilmiy va badiiy ijodiy faoliyatga ajratgan [1;77-b). Talabalarda kreavtivlik k'ynikmalarni shakllantirishda oliy tahlim jarayonida erkin tanlov imkoniyati yaratilishi lozim. Ular y'zlari xoxlagan y'nalishda ilmiy yoki badiiy ijodiy faoliyatni mustak'il ravishda olib borishlari mumkin. Biroq, professor-y'kituvchilar k'yratma va y'nalishni belgilab berishi zarur.

A.Golovanovanning y'zining izlanishlarida kreativ yondashuv ikkita muxim aspektidan iboratligini tavsiya etadi.

1.Protsessual. Bunda talabalar ijodiy faoliyat subhekti sifatida ishtirok etadi, obhektiv xarakatlar t'ylaligicha namoyon etiladi. Muayayn boskich, faza va natijaga erishish, y'zgarishlar amalga oshadi.

2.SHaxsiy sifat. Talabalarda izlanuvchanlik, moslashish, yangilikki intilish va irodaviy fazilatlar ifodalanadi [6].

Demak, talabalarda kreativ k'ynikmalarni shakllantirishda ularning ijodkorligi, qobiliyatini rivojlantirishga y'naltiruvchi pedagogik vaziyatlar yaratish muxim ekan.

N.V.Rojdestvenskaya, A.V.Tolo'in tomonidan kreativlik borasida ilmiy foyalar ilgari surilgan. "Yangicha yondashuv va yangilik yaratish, noyoblik xamda insonning ichki motivatsiyasiga bo'liq jarayon" [5; 127-b] deb tahriflanadi. Oliy tahlim jarayonida talabalarni kreativ jarayonga jalb etish orkali ularda mustak'il fikrlash, y'kuv topshiriqlarini bajarishda yangicha yondashuv amalga oshiriladi, ularda kasbiy sifatlar rivojlanadi, kelgusida pedagogik faoliyatini tashkil etishda mazkur unsurlarga tayanadi.

Tadqiqotimizda talabalarda kreativ k'ynikmalarni rivojlantirishda integratsion yondashuvga ustuvorlik berish k'yzda tutildi. SHuningdek differentsial va individual tahlim asosida demokratik tamoyillarga tayanish maqsadga muvofiq. Natijada talabalarda bilim olishga intilish, y'zgalarning ijodiy faoliyatini xis

kilish, hamkorlikda ishlash, boshqalarning shaxsiy qarashlariga xurmatda b'ylish kabi malakalar paydo b'yladi. Bu esa talabalarning kreativ potentsialini oshirilishini tahminlaydi. Ular muammo echimini izlash uchun eng optimal usul va shakllarni topadi, y'kuv-tarbiya jarayonida sterotipdan chetlashadi, jamiyat talablariga rioya etishga intiladi, noanhaviy yondashuvlardan foydalanish tajribasiga ega b'yladi.

Фойдаланилган адабиетлар

1. Андреев А.А., Солдаткин В.И. Прикладная философия открытого образования: педагогический аспект. М: РИЦ Альфа МГОПУ, 2022.-168 с..
2. Брунер Джон. Психология познания. М.: Директмедиа Публишинг, 2008.- 782с.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
4. Голованова А. Коммуникативная креативность субъекта как фактор эффективности группового решения задач. Автореф. к.псих.н.Казань -2003.-
5. 23-с.
6. 5. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. Психология мышления / Под ред. А.М. Матюшкина. – М., 1995. – С.433-456.
7. Либард Т., Мушури К., Торджан С., Зенасни Ф. Психология кретивности: Пер. с . фр. М. : Когито-Центр, 2009. 215с).
8. Рождественская Н.В., Толщин А.В. Креативность:пути развития и тренинг.- СПб: Речь, 2006.-320 с.
9. Ғозиев Э.Тафаккур психологияси. Т.-1990.-184-б.

GIDRAVLIKA. ISSIQLIK TEXNIKASI FANINI O'QITISHDA VIRTUAL LABORATORIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Jo'rayev Akmal Razzoqovich

Buxoro davlat pedagogika instituti "Texnologik ta'lim" kafedrası professori, p.f.f.d (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi ta'lim muhiti sharoitining muhim shartlaridan biri hisoblangan bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari tizimli tahlil qilinib, ta'lim jarayonida virtual laboratoriyalardan foydalanish orqali ta'lim oluvchilarning fanga oid motivatsiyalarini yanada oshirishning didaktik imkoniyatlari o'rganilgan.

Oliy ta'lim muassasalari "60112300 – Texnologik ta'lim" yo'nalishi o'quv rejasidagi "Gidravlika. Issiqlik texnikasi" fanini o'qitishda dasturiy ta'lim vositalariga asoslangan virtual laboratoriyalarini ishlab chiqish, undan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalarni shakllantirish orqali ta'lim samaradorligini oshirish ilmiy-metodik jihatdan pedagogik asoslanib, talabalar o'zlashtirish samaradorligini oshirishda, ta'lim jarayonini rivojlantirishining dolzarb vazifalari haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Ta'lim tizimi, "Gidravlika. Issiqlik texnikasi", dasturiy elektron o'quv-metodik ta'minot, Suyuqlik harakati, virtual laboratoriya.

ГИДРАВЛИЧЕСКИЙ. МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ НАУКИ ТЕПЛОТЕХНИКА

Жўраев Акмал Раззоқович

Профессор кафедры "Технологическое образование" Бухарского государственного педагогического института, д.ф.п.н. (PhD)

Аннотация: В данной статье систематически анализируются теоретические основы развития профессиональных компетенций будущих учителей «Технологии», которые считаются одним из важных условий современной образовательной среды, а также использование виртуальных лабораторий в образовательном процессе. используется для дальнейшего повышения мотивации учащихся к науке, изучаются дидактические возможности.

Высшие учебные заведения «Гидравлика» по программе 60112300 – Технологического образования. Разработка виртуальных лабораторий на основе программных средств обучения в преподавании «Теплотехники» и повышение эффективности образования путем формирования методических рекомендаций по их использованию. Изложены мнения об актуальных задачах разработки.

Ключевые слова: Образовательная система «Гидравлика. Теплотехника», программное электронное учебно-методическое обеспечение, Движение жидкости, виртуальная лаборатория.

HYDRAULIC. METHODOLOGY OF USING VIRTUAL LABORATORIES IN TEACHING THE SCIENCE OF THERMAL ENGINEERING

Juraev Akmal Razzokovich

Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Professor, Department of Technological education, Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: In this article, the theoretical foundations of the development of the professional competences of future «Technology» teachers, which are considered one of the important conditions of today's educational environment, are systematically analyzed, and the use of virtual laboratories in the educational process is used to further increase the motivation of students in science. didactic possibilities are studied.

Higher educational institutions Hydraulics in the curriculum of 60112300 - technological education. Developing virtual laboratories based on software training tools in the teaching of thermal engineering, increasing the effectiveness of education by forming methodical recommendations for its use, scientifically and methodologically based on pedagogy, increasing the efficiency of students' learning, developing the educational process thoughts about current tasks are stated.

Key words: Educational system, «Hydraulics. Thermal engineering», software electronic teaching-

methodical support, Fluid movement, virtual laboratory.

KIRISH. Dasturlashtirilgan ta'lim vositalar kompyuter texnologiyalari yordamida o'quv jarayonini qisman yoki to'liq avtomatlashtirish uchun mo'ljallangan didaktik vosita hisoblanadi. Ular ta'lim jarayonini samaradorligini oshirishning istiqbolli shakllaridan biri bo'lib, zamonaviy texnologiyalarning o'qitish vositasi sifatida ishlatiladi. Pedagogik dasturlashtirilgan vositalari dinamik illustratsiyalar, ovozli jarayonlar, 3D animatsiyalar kabi effektlarni amalga oshiruvchi dasturlardan foydalanib yaratiladi.

Ta'lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalari, dasturiy ta'lim vositalarini joriy qilish va qo'llash, talabalarning axborotga bo'lgan ehtiyojlarini to'la qondirish, jahon axborot hamjamiyatiga kirish hamda axborot resurslaridan foydalanish uchun qulay sharoitlar yaratish kabi muhim vazifalarga jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda, virtual ta'lim vositalari asosida o'qitish, kretiv faoliyatga tayyorlashning to'g'ri yo'lga qo'yilishi, ta'lim islohotlarining muvaffaqiyatini taminlovchi muhim omil vazifasini o'taydi.

Yuqorida ta'kidlangan fikrlardan xulosa qilinadigan bo'lsa, dasturiy elektron metodik ta'minotdan foydalanib, ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish muhim vazifalardan biri ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, ta'lim sohasini tanlash va zarur muammolarni tahlil qilib, dasturiy elektron o'quv-metodik majmualarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishni taqazo etmoqda.

Uzluksiz ta'lim tizimini yanada rivojlantirishda, ta'lim oluvchilarga sifatli ta'lim xizmatlar va imkoniyatlarni oshirish, malakali kadrlar tayyorlash, bugungi kunning innovatsion talablaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Ta'lim sifatini tubdan oshirishda fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlash bilan birgalikda, elektron ta'lim muhitini yaratish muhim ahamiyatga ega ekanligini bildiradi. "Gidravlika. Issiqlik texnikasi" fani bo'yicha, (kirish, me'yoriy hujjatlar, ma'ruza mashg'uloti, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti, virtual laboratoriya, mustaqil ta'lim, taqdimotlar, 3D animatsiyalar, dasturlashtirilgan nazorat testi, tayanch so'z va atamalar, foydalanilgan adabiyotlar, mualliflar haqidagi ma'lumotlar)ni qamrab oluvchi dasturiy elektron o'quv-metodik majmuani yaratish va o'qitish metodikasini takomillashtirish jarayoni amalga oshirilgan.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga kiritilgan o'zgartirishlar ham hukumatimiz tomonidan ta'lim tarbiya jarayonini takomillashtirishga qaratilayotgan yuksak e'tibor namunasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv-tarbiya jarayonini modernizatsiyalash, pedagog mutaxassislar tayyorlash tizimi sifat darajasini oshirishda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni sohaga oid zamonaviy kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish, ilmiy-texnik innovatsiyalardan mustaqil ravishda, ijodiy foydalanish hamda istiqbolli vazifalarni hal qila olish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim vazifalardan sanaladi.

Yuqorida izohlangan muhim vazifalar asosida fikr yuritilib, bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarini yuqori intellektual salohiyatga ega, kasbiy etuk, ilm-fanning zamonaviy yutuqlari asosida mustaqil fikr va mushohada yurita oladigan pedagog qilib tarbiyalash hamda raqobatbardosh, yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda dasturiy elektron o'quv-metodik majmualarning yangi avlodini yaratishni talab qilmoqda.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ta'limni tashkil etishning dasturiy-metodik ta'minoti, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning milliy va jahon ta'lim tajribasiga asoslangan tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish orqali mamlakatimiz intellektual resurslari potensialini oshirish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

METODOLOGIYA. Tahlil metodi asosida tadqiqot mavzusiga doir bo'lgan ilmiy-metodik adabiyotlar tizimli tahlil qilindi va ilg'or pedagogik tajribalar o'rganilib fikrlar umumlashtirildi.

Kuzatish metodi asosida oliy ta'lim muassasalari 6012300 – Texnologik ta'lim yo'nalishiga o'qitiladigan "Gidravlika. Issiqlik texnikasi" fanini "Umumiy fizika" fani bilan integratsiyalab o'qitishni tashkil qilish va dars mashg'ulotlarini o'tkazish jarayoni kuzatildi.

Taqqoslash metodi asosida "Gidravlika. Issiqlik texnikasi" fani bo'yicha o'quv adabiyotlari bilan dasturlashtirilgan elektron o'quv-metodik majmuani shakllantirishning metodik asoslari va o'qitishning didaktik imkoniyatlari taqqoslandi.

Eksperimental (tajriba) metodi asosida oliy ta'limning me'yoriy hujjatlari va etakchi o'qituvchilarning tajribalarini o'rganilib, Buxoro davlat pedagogika institutining 6012300 – Texnologik ta'lim yo'nalishi

talabalariga “Gidravlika. Issiqlik texnikasi” fanining laboratoriya mashg‘ulotlari dasturiy elektron-o‘quv metodik majmua asosida, virtual laboratoriya tajriba darslari tashkil qilindi va o‘tkazildi.

MUAMMONING YECHIMI. Bugungi kunda bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida malaka talablarini bajarishning bir elementi hisoblangan “Gidravlika. Issiqlik texnikasi” fani bo‘yicha amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda o‘quv laboratoriya xonalarining moddiy texnik bazasi (laboratoriya jihozlari) talab darajasida shakllantirilmaganligi, mavjudlari esa bugungi kunning innovatsion talablariga javob bermasligi va ma‘nan eskirganligi fanni o‘zlashtirish darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Bo'lajak "Texnologiya" fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida virtual laboratoriya tushunchasi metodologik nuqtai nazardan ancha keng ma'noga ega bo'lib, "Gidravlika. Issiqlik texnikasi" fanidan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda foydalanib, yuqori samaradorlikka erishish mumkin.

“Gidravlika. Issiqlik texnikasi” fanini o‘qitishda virtual laboratoriyadan foydalanish muammosi hozirga qadar bunday o‘qitishning metodologik asoslari etarli darajada ishlab chiqilmaganligi, ishlab chiqilgan bo‘lsada ommalashtirilmaganligi va o‘quv jarayonida amaliy tadbiq qilinmaganligidadir.

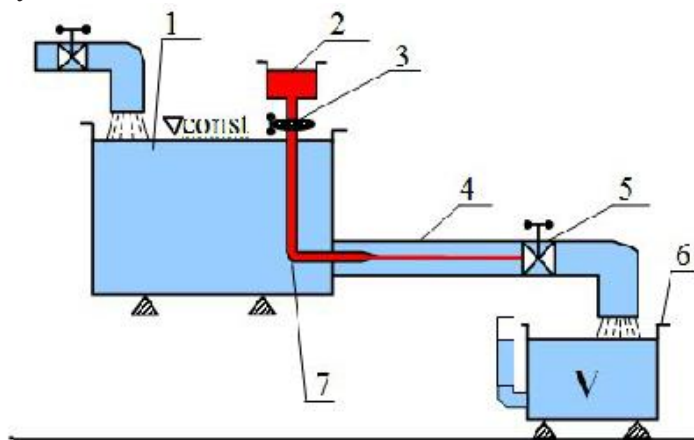
NATIJA. “Gidravlika. Issiqlik texnikasi” fanini o‘qitishga mo‘ljallangan o‘qitish vositalari, darsliklar, javdallar, videofilmlar, dasturiy elektron o‘quv-metodik majmualar, slaydlar, virtual laboratoriyalar va boshqalarni integratsiyalagan holda dasturiy metodik ta’minotini takomillashtirish orqali bu muammoning hal qilinishga erishish mumkin.

Virtual laboratoriya ma'lumotlar bazasini har bir mavzuni illyustratsiyalash imkonini beradigan axborotli materiallar tashkil qiladi.

Multimedia katalogi ma'lumotlari fanning o'quv dasturi asosida aniq mavzular bilan bog'langan bo'lib, aynan bir multimedia obyektidan o'qituvchi turli mavzularni tushuntirishda ko'rgazmali material sifatida foydalanishi mumkin. "Gidravlika. Issiqlik texnikasi" fanining laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarida ko'rsatmalilik o'quv jarayonini unumli tashkil qilish imkonini beradi, chunki ushbu fanining mazmuni suyuqliklarning muvozanat va harakat holatlari, texnik jarayonlar va obyektlar bilan bog'liqdir. Quyida laboratoriya mashg'ulotlarini virtual tarzda o'tkazish jarayonidan foto lavhalar keltirilgan (1-rasmga qarang).

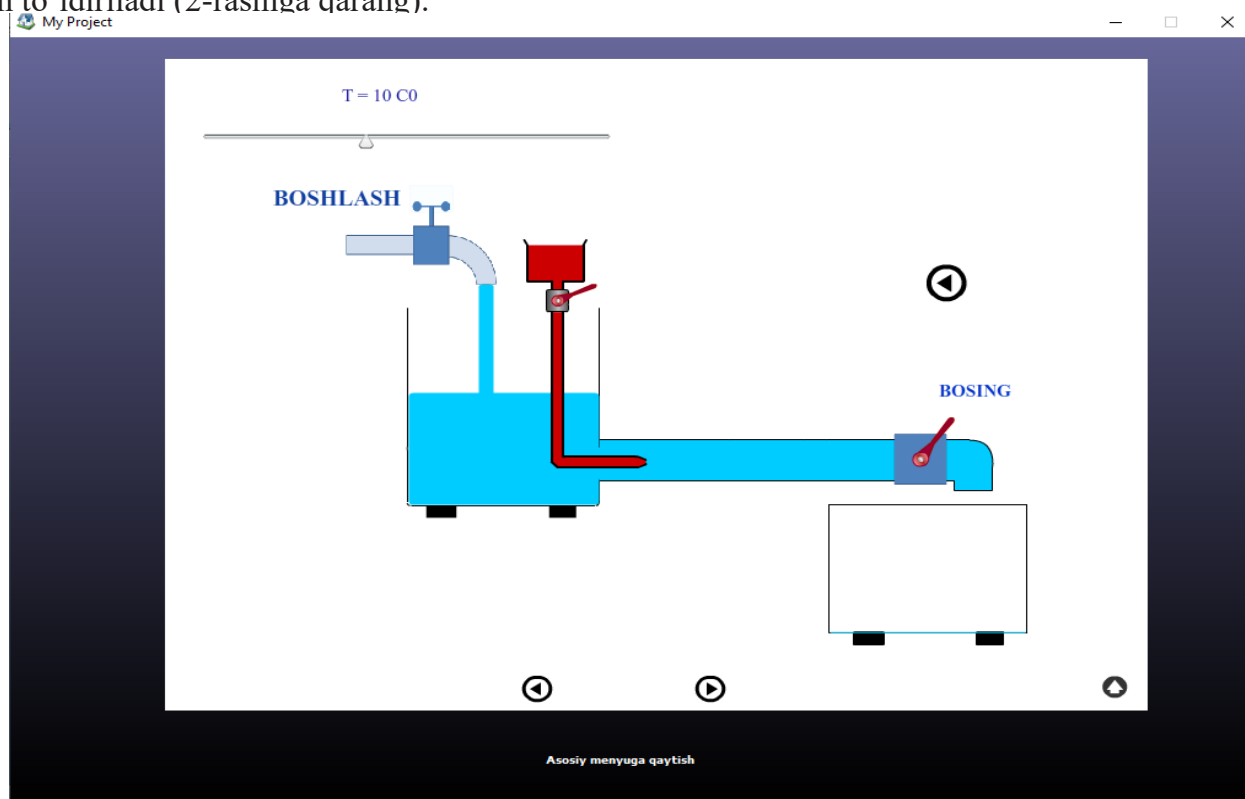
Tajriba qurilmasini tuzilishi. Tajriba qurilmasi bosim baki (1)dan, unga vodoprovod tarmogʻidan quvvur orqali suv keladi. Bakdagi suv sathini bir xil ushlab turish uchun joʻmrak (5) xizmat qiladi. Bakning ichiga unga tushayotgan suvni tinchlantirish uchun panjara va suv temperaturasini oʻlchash uchun termometr oʻrnatilgan boʻladi. Bak (1)ga shisha naycha (4) biriktirilgan, uning ohiriga suv harakati tezligini rostlab turish uchun joʻmrak (5) oʻrnatilgan. Suv sarfi oʻlchov baki (6) yordamida aniqlanadi. Qurilma boʻyoqli idish (2), naycha (7) va joʻmrak (3)ga ega (1-rasmga qarang).

Tajribada, harakat tartibi asosiy shisha quvur (4)da ko‘rinadi, asosiy oqimga bo‘yoq qo‘shilganda suyuqlik harakat tartibini o‘zgartirish quvurdan oqayotgan suyuqlik sarfini o‘zgartirish bilan amalga oshiriladi, uni jumrak (5) yordamida rostlanadi.

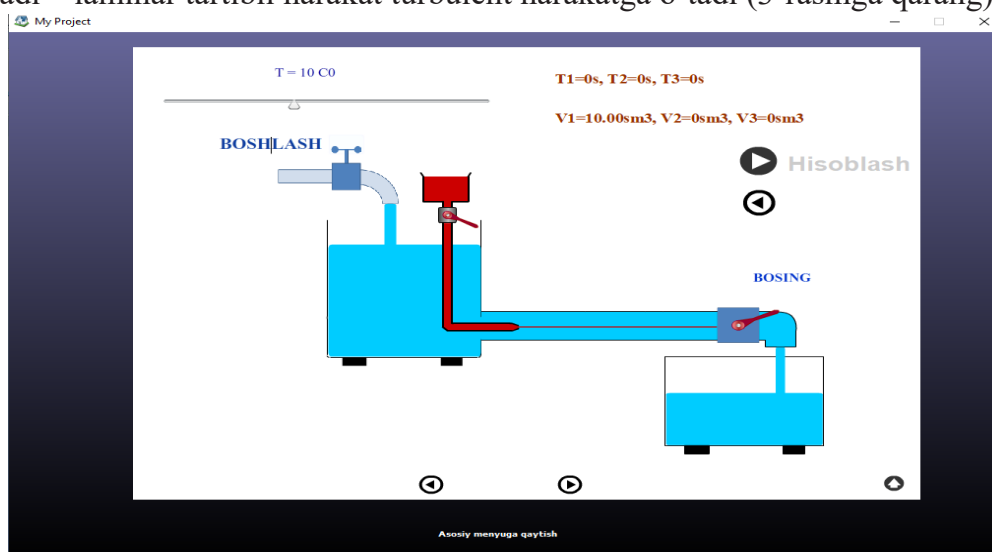
1-rasm. Suyuqlik harakat tartibini Reynolds asbobi yordamida tekshirishning virtual jarayoni

Ushbu rasmda suyuqlik harakat tartibini Reynolds asbobi yordamida tekshirishni tajribada o'rganishning virtual jarayonini kuzatishimiz uchun "Boshlash" nuqtasida sichqonchani chap tugmasi bosiladi va jo'mrakdan idishga suyuqlik quyiladi. Bosim baki (1), (3) va (5) jo'mraklar yopiqligida suv bilan to'ldiriladi (2-rasmga qarang).

2-rasm. Bosim bakini suv bilan to'ldirishning virtual jarayoni

Jo'mrak (5)ni biroz ochib quvur (4)da suyuqlik sarfi quyiladi, bunda sekin oqim vujudga keladi. Jo'mrak (3) ochilib, asosiy oqimga bo'yoq qo'shiladi. Bo'yoqning suyuqlikda to'g'ri chiziqli shaklida oqishi laminar harakat mavjudligini ko'rsatadi. Jo'mrak (5)ni ochilishini oshirib borib, suyuqlik tezligi oshiriladi, bunda harakat tartibi o'zgarishi kuzatiladi. Bo'yoq oqimi to'liqsimon shaklni oladi va laminar tartibi noturg'un bo'lib qoladi. Tezlikni yanada oshirilganda bo'yoq oqimi yo'qoladi, barcha suyuqlik bir tekisda bo'yaladi – laminar tartibli harakat turbulent harakatga o'tadi (3-rasmga qarang).

3-rasm. Suyuqlikda laminar harakat hosil bo'lishining virtual jarayoni

Oxirgi bosqich “Hisoblash” tugmasini bosish orqali virtual laboratoriya mashg‘ulotining natijalari aniqlanadi (4-rasmga qarang).

My Project

№	O'lchovlar ma'lumoti.		Hisoblar ma'lumoti.			Harakat tartibi	Doimiy kattalik $d = 2,5\text{sm}$
	$V (\text{sm}^2)$	$t (\text{s})$	$Q (\text{sm}^3/\text{s})$	$v (\text{sm}/\text{s})$	Re		
1	10.00	15.3999	0.65	0.13	14.9	laminar	$d=2.5$
2	0	0	NaN	NaN	NaN		$d=2.5$
3	0	0	NaN	NaN	NaN		$d=2.5$

Asosiy menyuga qaytish

4-rasm. Virtual laboratoriyaning yakuniy natijalari

Virtual laboratoriya orqali bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilari nafaqat mexanizmlarning strukturasi, tuzilishi, ishlash prinsipalarini o‘rganishlari hamda bir qancha amaliy ishlarni bajarib, o‘quv materialini idrok etish samaradorligini oshirish uchun esa mashg‘ulot obyektni yaxlit ko‘rish va uning kichik detallari bilan tanishish imkonini beradigan maxsus texnologik metodlar, masalan, Flash dasturida animastiyalash jarayonidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ushbu virtual laboratoriya mazmuni bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilarini o‘qitish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, 6012300 – Texnologik ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasidagi “Gidravlika. Issiqlik texnikasi” fanining o‘quv soatlari asosida o‘quv dasturi mazmuni yuzasidan ishlab chiqildi va tajriba dars mashg‘ulotlari o‘tkazilib, ta’lim jarayonida virtual laboratoriyalardan foydalanish samaradorligi yuqori ekanligi nazariy asoslandi.

XULOSA. Dasturlashtirilgan ta’lim vositalaridan foydalanib “Gidravlika. Issiqlik texnikasi” fani bo‘yicha bajarish imkoniyati etarli bo‘lmagan laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazishda talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga erishish mumkin.

Oliy ta’lim muassasalari 6012300 – Texnologik ta’lim yo‘nalishining “Gidravlika va issiqlik texnikasi” fanini virtual laboratoriya asosida o‘qitib qo‘llab bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilarining fanni o‘zlashtirish samaradorligini oshirishga erishish mumkin.

“Gidravlika. Issiqlik texnikasi” fani bo‘yicha ishlab chiqilgan virtual laboratoriya mazmuni kattagina ma’lumotlar bazasi, video-animatsiyali, multimediali fayllardan iborat bo‘lib, o‘qituvchi undan dars mashg‘ulotlarini o‘tkazishda talabalar tasavvurini talab darajasida shakllantirish va dars jarayonini samarali tashkil qilishda foydalanish uchun tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Kakhhorov S.K., Zhuraev A.R. Method of application of virtual stands in teaching subjects of electrical engineering, radio engineering and electronics// LXII International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education» (Boston. USA. September 22-23). 2019. – P. 44-47.

2. Zhuraev AR. The choice of the optimized content of labor education and the methodology of its training (5A112101 – Methodology of labor training). Tashkent - 2014 from 107.

3. Bakhranova U.I., Khaidarova F.Sh., On the Fredholm determinant associated with the family of generalized Friedrichs models // «Advances in Science and Education» monthly scientific - methodological journal № 7 (8) / 2016 - Russia, Moscow P 5 - 7.

4. Saidov Q.S, Bakhranova U.I. Didactic opportunities to use virtual learning tools in the preparation of future teachers for professional careers // “European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences”. Great Britain. Progressive Academic Publishing. (EJRRES) Vol. 8 No. (12), 2020. Part II, Pg, 92-96.

5. Zhuraev A.R., Bakhranova U.I. The use of tasks and concepts related to geometric shapes for the integrated teaching of labor education with the subject of geometry. «Advances in Science and Education» monthly scientific - methodical journal № 7 (8) / 2016 - Russia, Moscow, p. 83 - 85.

6. Zhuraev A.R. Methods of applying virtual laboratories in teaching hydraulics and heat technology // “European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences”. -Great Britain. 2019. №7 (7). – P. 35-40.

7. Zhuraev A.R. Types of education and importance of ensuring the coherence of education content in terms of subject. “Science and world” International scientific journal. № 7 (35) / 2016, Russia Volgograd. Pg, 67-69.

8. Zhuraev A.R. Research and methodology background to the optimization of labour and professional training curriculum in general secondary education // International scientific journal. № 7 (35) / Russia Volgograd. International scientific journal. № 7 (35) / Russia Volgograd. Impact factor of the journal «Science and world» – 0.325 (Global Impact Factor 2013, Australia) 2016. – P. 70-71.

9. Паронджанов В. Учебник XXI века: он может быть эффективнее в 8000 раз: (электронный документ). Проверено 02.04.2003 г.

10. Жураев А.Р., Бахранова У.И. Использование задач и понятий, относящихся к геометрическим фигурам, для интегрированного обучения трудовому образованию с предметом геометрия. “Достижения науки и образования” ежемесячный научно – методический журнал № 7 (8) / 2016 – г. Россия, Москва, с 83 – 85.

11. Zhuraev A.R., Aslonova M.S., Bakhranova U.I. Methodology of using electronic textbooks in teaching the direction «Technology and design» of the subject of technology // «Problems of Pedagogy» scientific and methodological journal № 3 (35) / Russia, Moscow. 2018 .- P. 23 - 25.

12. Zhuraev A.R., Rafova N.R. Methods of using the Flash program in teaching the subject of technology in the direction of «Technology and design» // «Asademy» scientific and methodological journal № 6 (33) / Russia, Moscow 2018 . - P. 79 - 80.

13. Jo‘rayev A.R., Saidova M.F. “Gidravlika va issiqlik texnikasi fanini o‘qitishda virtual ta’lim tizimidan foydalanish metodikasi”. Mehnat va kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda innovatsion yondashuvlar. Respublika anjumani materiallari to‘plami. B. 2019 y. 34-37 b.

JAMOAT XAVFSIZLIGI VA DEVIANT XULQ-ATVORLI O'SMIRLAR: MUAMMOLAR VA ECHIMLAR

Jo'rayev Fozilbek Abdulxamid o'g'li
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotasiya. «Jamoat xavfsizligi va deviant xulq-atvori bo'lgan o'smirlar: muammolar va echimlar» maqolasida o'smirlar o'rtasidagi xatti-harakatlarning anomaliyalari kontekstida jamoat xavfsizligi bilan bog'liq dolzarb muammolarni ko'rib chiqadi. Muallifiyoshlar o'rtasida deviant xulq-atvor shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilib, uning jamoat xavfsizligi uchun oqibatlarini o'rganadi. Maqolada, shuningdek, o'smirlar o'rtasida deviant xatti-harakatlarning oldini olish va tuzatishga qaratilgan mavjud strategiyalar va usullar haqida umumiy ma'lumot berilgan, shuningdek ularning samaradorligi muhokama qilinadi. Ish natijasida mualliflar deviant xulq-atvorga ega bo'lgan o'smirlar sharoitida xavfsizlikni ta'minlashda jamiyat oldida turgan muammolarni ko'rsatib, jamiyatdagi vaziyatni yaxshilash va barqarorlikni ta'minlash bo'yicha amaliy echimlarni taklif etadilar.

Kalit so'zlar: jamoat xavfsizligi, deviant xulq-atvorli o'smirlar, jamoat xavfsizligini ta'minlashdagi muammolar, jamoat xavfsizligini ta'minlashda o'smirlarning o'rni, o'smirlarning deviant xulq-atvori, deviant xulq-atvorga ta'sir qiluvchi omillar, deviant xulq-atvorning oldini olish, davlat dasturlari va tashabbuslari, jamiyatda ta'limning o'rni, deviant xulq-atvorning oldini olish, davlat va nodavlat tashkilotlari hamkorligi, o'smirlarni psixologik qo'llab-quvvatlash.

ОБЩЕСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ПОДРОСТКИ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ: ВЫЗОВЫ И РЕШЕНИЯ

Жураев Фозилбек Абдулхамид угли
научный сотрудник Наманганского государственного университета

Аннотация. Статья «Общественная безопасность и подростки с девиантным поведением: вызовы и решения» рассматривает актуальные проблемы, связанные с безопасностью общества в контексте поведенческих аномалий среди подростков. Авторы анализируют факторы, влияющие на формирование девиантного поведения у молодежи и исследуют его последствия для общественной безопасности. Статья также представляет обзор существующих стратегий и методов, направленных на профилактику и коррекцию девиантного поведения среди подростков, а также обсуждает их эффективность. В результате работы авторы выделяют вызовы, стоящие перед обществом в обеспечении безопасности в контексте подростков с девиантным поведением, и предлагают практические решения для улучшения ситуации и обеспечения стабильности в обществе.

Ключевые слова: общественная безопасность, подростки с девиантным поведением, вызовы общественной безопасности, роль подростков в общественной безопасности, девиантное поведение подростков, факторы, влияющие на девиантное поведение, профилактика девиантного поведения, общественные программы и инициативы, роль образования в предотвращении девиантного поведения, партнерство между государственными и негосударственными организациями, психологическая поддержка подростков.

PUBLIC SAFETY AND ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR: CHALLENGES AND SOLUTIONS

Jurayev Fozilbek Abdulkhamid ugli
Researcher of Namangan State University

Annotation. The article "Public safety and adolescents with deviant behavior: challenges and solutions" examines current problems related to public safety in the context of behavioral anomalies among adolescents. The authors analyze the factors influencing the formation of deviant behavior among young people and explore its consequences for public safety. The article also provides an overview of existing strategies and methods aimed at preventing and correcting deviant behavior among adolescents, and also discusses their effectiveness. As a result of the work, the authors highlight the challenges facing society in ensuring safety in the context of adolescents with deviant behavior, and offer practical solutions

to improve the situation and ensure stability in society.

Key words: public safety, adolescents with deviant behavior, challenges to public safety, the role of adolescents in public safety, deviant behavior of adolescents, factors influencing deviant behavior, prevention of deviant behavior, public programs and initiatives, the role of education in the prevention of deviant behavior, partnership between state and non-state organizations, psychological support for adolescents.

Kirish. Zamonaviy jamiyat xavfsizlik bilan bog'liq ko'plab qiyinchiliklarga duch kelmoqda va eng jiddiylaridan biri bu o'spirinlar orasida deviant xatti-harakatlardir. Deviant xatti-harakatlar umumiy qabul qilingan me'yorlar va standartlardan tashqarida bo'lgan harakatlarni anglatadi. Bu jinoyatlar, giyohvand moddalarni iste'mol qilish, spirtli ichimliklar, tajovuzkor xatti-harakatlar va jamiyatga salbiy ta'sir ko'rsatishning boshqa shakllari bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada biz ushbu kontekstda jamiyat va o'spirinlar duch keladigan qiyinchiliklarni, shuningdek muammoning mumkin bo'lgan echimlarini ko'rib chiqamiz.

Zamonaviy jamiyatda o'spirinlar orasida deviant xatti-harakatlar muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda va jamiyat, hokimiyat va ota-onalar tomonidan diqqat bilan ko'rib chiqishni talab qiladi[1]. Deviant xatti-harakatlar jinoyatlar, ijtimoiy me'yornlarni buzish, giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarni iste'mol qilish kabi turli xil salbiy harakatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu hodisalar jamoat xavfsizligiga jiddiy tahdid soladi va echimga kompleks yondashuvni talab qiladi.

O'smirlar orasida deviant xatti-harakatlarning sabablari:

1. Ijtimoiy muhit: o'smir o'sadigan muhit uning qadriyatlarini va xatti-harakatlarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Agar oila, maktab va jamiyat o'spirinni barqarorlik va qo'llab-quvvatlamasa, bu deviant xatti-harakatlarning manbai bo'lishi mumkin.

2. Iqtisodiy omillar: resurslar va imkoniyatlardan foydalanishning etishmasligi noqonuniy farovonlik vositalariga intilishga olib kelishi mumkin.

3. Psixologik muammolar: stress, depressiya va boshqa psixologik muammolar deviant xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin[2]. O'smirlar hissiy qiyinchiliklarni engish uchun salbiy strategiyalardan foydalanishlari mumkin.

Deviant xulq-atvorli jamiyat va o'smirlar duch keladigan qiyinchiliklar:

1. Jinoyatchilikning ko'payishi: o'smirlarning deviant xatti-harakatlari jamiyatda jinoyatchilik darajasining oshishiga olib kelishi va jamoat xavfsizligiga tahdid solishi mumkin.

2. Ta'lim darajasining pasayishi: deviant xulq-atvorga moyil bo'lgan o'smirlar ko'pincha akademik muammolarga duch kelishadi, bu esa jamiyatdagi ta'lim darajasini pasaytirishi mumkin.

3. Salomatlik va farovonlik: o'smirlar orasida giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarni iste'mol qilish ularning jismoniy va ruhiy salomatligiga tahdid soladi, shuningdek, jamoat farovonligiga ta'sir qiladi.

Muammoni hal qilish:

1. Profilaktika va ta'lim: o'smirlar va barqaror qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan maktablar va jamiyatda deviant xatti-harakatlarning oldini olish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

2. Oilani qo'llab-quvvatlash: o'smirlar uchun barqaror va qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish uchun oilani qo'llab-quvvatlash va jalb qilish darajasini oshirish.

3. Ijtimoiy xizmatlar: kam ta'minlangan va boshqa xavf omillari bo'lgan oilalar uchun ijtimoiy xizmatlar va resurslardan foydalanishni ta'minlash.

4. Psixologik yordam: hissiy va psixologik muammolari bo'lgan o'spirinlar uchun qulay psixologik yordam ko'rsatish.

5. Jamiyatning ishtiroki: jamiyatni muammoni hal qilishda, masalan, ijtimoiy dasturlar va ko'ngillilar faoliyati orqali jalb qilish.

Jamiyat xavfsizligini ta'minlash va o'spirinlar o'rtasida deviant xatti-harakatlarning oldini olish davlat, ta'lim muassasalari, oilalar va umuman jamiyat tomonidan birgalikdagi sa'y-harakatlarni talab qiladi[3]. Samarali dasturlar va choralar o'spirinlarda sog'lom xulq-atvorni shakllantirishga va kelajakdagi jamiyat xavfsizligini ta'minlashga yordam beradi[4]. O'smirlik-bu shaxsning asoslari shakllanadigan intensiv jismoniy va hissiy rivojlanish davri. Ammo ba'zi o'smirlar uchun bu davr jamoat xavfsizligiga tahdid solishi mumkin bo'lgan deviant xatti-harakatlar bilan birga keladi. Ushbu muammoni tushunish va hal

qilish jamiyat, ta'lim va oilaning e'tiborini talab qiladi.

O'smirlarning deviant xatti-harakatlari qashshoqlik, ta'lim olish imkoniyati yo'qligi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi ijtimoiy muammolar tufayli yuzaga kelishi odatiy hol emas. Oilada tuzilishning etishmasligi, noqulay oilaviy munosabatlar, oiladagi zo'ravonlik yoki suiiste'mollik o'smirlarning deviant xatti-harakatlariga hissa qo'shishi mumkin. Ba'zi o'smirlar ruhiy tushkunlik, tashvish yoki xatti-harakatlarning buzilishi kabi psixologik qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa deviant xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin. Zamonaviy texnologiyalar, Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smirlarni deviant xatti-harakatlarga undash orqali ularga ta'sir qilishi mumkin.

Ta'lim muassasalari o'smirlarning jismoniy va hissiy farovonligini ta'minlaydigan qo'llab-quvvatlovchi va xavfsiz muhitni yaratishga e'tibor qaratishlari kerak. Jamiyat xavfli guruhlarda o'smirlar uchun resurslar va dasturlarni taqdim etish orqali ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralari faol ravishda rivojlantirishi kerak[5]. Ota-onalar o'spirinlarning qadriyatlarini va xatti-harakatlarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Ota-onalarni qo'llab-quvvatlash va o'qitish deviant xatti-harakatlar xavfini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. O'smirlar o'zlarining hissiy farovonligini saqlab qolish muhimligini tushunishlari uchun ta'lim dasturlarida ruhiy salomatlik materiallari qo'llanilishi kerak.

Jamoat harakatlari, shuningdek, o'smirlarning raqamli muhitda xavfsizligini ta'minlashga, shu jumladan internetning salbiy ta'siridan himoya qilishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Jamoat xavfsizligi muammolari

1. Deviant xatti-harakatlarning ko'payishi:

* O'smirlar orasida deviant xatti-harakatlarning keskin ko'payishi jamoat xavfsizligini xavf ostiga qo'yadi.

* Jinoyatlar, giyohvand moddalar va tajovuzlar butun jamiyat uchun xavfli sharoitlarni yaratadi.

2. Aniqlash va oldini olishda qiyinchiliklar:

* Ba'zida deviant xatti-harakatlarni aniqlash qiyin bo'lishi mumkin, bu esa profilaktika choralari ko'rishni qiyinlashtiradi.

* O'smirlardagi muammolarni erta aniqlash uchun resurslar va yondashuvlarning etishmasligi.

3. Ijtimoiy-madaniy omillar:

* Ijtimoiy tengsizlik, oilaviy muammolar va ta'limdagi qiyinchiliklar kabi omillar deviant xatti-harakatlarga ta'sir qilishi mumkin.

* Dasturlar va tadbirlarni ishlab chiqishda madaniy xususiyatlarni hisobga olish zarurati.

Yechimlar va strategiyalar

1. Proaktiv profilaktika ishlari:

* O'smirlar orasida deviant xatti-harakatlarning oldini olish uchun proaktiv dasturlarni ishlab chiqish.

* Ta'lim muassasalari, ota-onalar va jamoat tashkilotlarini birgalikdagi sa'y-harakatlarga jalb qilish.

2. Oilalar uchun yordamni rivojlantirish:

* Qiyinchiliklarga duch kelgan oilalar uchun qo'llab-quvvatlash dasturlarini yaratish.

* Ota-onalar va tarbiyachilar uchun maslahat va resurslardan foydalanish imkoniyatini ta'minlash.

3. Ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish:

* Ta'lim dasturlariga stressni boshqarish va nizolarni hal qilishni o'z ichiga olgan ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish.

* Ijobiy ijtimoiy idrokni shakllantirishga ko'maklashish.

4. Mentoring dasturlarini ishlab chiqish:

* O'smirlarni qo'llab-quvvatlash va ularga ijobiy rol modellarini taqdim etishga qaratilgan mentorlik dasturlarini yaratish.

* Tajribali murabbiylarni jamoatchilikdan jalb qilish.

5. Sektorlar o'rtasidagi hamkorlik:

* Davlat muassasalari, ta'lim, sog'liqni saqlash va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni kuchaytirish.

* Muammoni yanada samarali hal qilish uchun ma'lumot va resurslarni almashish.

Zamonaviy jamiyatda asosiy masalalardan biri jamoat xavfsizligini ta'minlashdir. O'smirlarning deviant xatti-harakatlari bilan bog'liq muammolarga alohida e'tibor qaratiladi, chunki aynan shu yoshda shaxsiyatning asosiy xususiyatlari shakllanadi va qadriyatlar o'rnatiladi[6]. Deviant xulq-atvoriga ega bo'lgan o'smirlar jamiyat uchun katta qiyinchilik tug'diradi va samarali echimlarni topish dolzarb vazifadir. O'smirlarning deviant xatti-harakatlari tajovuzkorlik va qonunlarni buzishdan tortib, ijtimoiy

izolyatsiyaga qadar turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Ushbu xatti-harakatlarning sabablari oilaviy muammolar va ta'limdagi qiyinchiliklardan tortib atrof-muhit va ijtimoiy-madaniy omillarga qadar ko'p qirrali bo'lishi mumkin.

O'smirlarning deviant xatti-harakatlari jamoat xavfsizligiga jiddiy tahdid soladi. O'g'irlik, giyohvand moddalar, banditizm va zo'ravonlik deviant o'spirinlar hayotining bir qismiga aylanishi mumkin, bu esa jamiyatda keskinlikni keltirib chiqaradi va jinoyatchilik xavfini oshiradi. O'smirning shaxsiyatini shakllantirishda ta'lim va oilaviy muhit muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy moslashuv dasturlari, shaxslararo muloqot va hissiy tartibga solish ko'nikmalarini o'rgatish deviant xatti-harakatlar xavfini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Deviant xulq-atvorli o'smirlar uchun ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish muammoni hal qilishda muhim qadamdir. Psixolog maslahati, qo'llab-quvvatlash guruhlari va reabilitatsiya dasturlari o'smirlarga qiyinchiliklarni engishga va ijtimoiy moslashuv yo'liga qaytishga yordam beradi. O'smirlarning deviant xatti-harakatlarining samarali oldini olish umuman jamiyatning e'tiborini talab qiladi. Ota-onalarni qo'llab-quvvatlash dasturlari, maktablarda ta'lim tadbirlari va jamiyatdagi o'spirinlar uchun xavfsiz va rag'batlantiruvchi muhitni yaratish deviant xatti-harakatlar darajasini pasaytirishi mumkin.

Davlat, shuningdek, o'spirinlarning deviant xatti-harakatlari muammosini hal qilishda faol ishtirok etishi kerak. Ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya sohasidagi samarali siyosatchilar o'smirlar uchun qulay muhit yaratib, ularning to'liq rivojlanishiga yordam beradi[7]. O'smirlarning deviant xatti – harakatlari kontekstida jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimli yondashuvni talab qiladigan qiyin vazifadir. Oilaviy tarbiya va ta'limdan tortib, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishgacha bo'lgan kompleks chora-tadbirlar o'spirinlarning deviant xatti-harakatlari darajasini sezilarli darajada kamaytirishi va ularning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun sharoit yaratishi mumkin. Jamiyat, oila va davlatning birgalikdagi sa'y-harakatlari ushbu muammoni hal qilish va jamiyatning barcha a'zolari uchun xavfsiz kelajakni ta'minlash uchun kalit bo'lishi mumkin.

Xulosa. O'smirlar orasida deviant xatti-harakatlar murakkab va ko'p qirrali muammo bo'lib, kompleks yondashuvni talab qiladi. Samarali profilaktika strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish, oilalarni qo'llab-quvvatlash va o'smirlarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi uchun sharoit yaratish jamoat xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, yosh avlodni rivojlantirish uchun sog'lom va xavfsiz muhitni yaratish uchun davlat, ta'lim, oila va jamoatchilikning sa'y-harakatlarini birlashtirish muhimdir. O'smirlarning deviant xatti – harakatlari kontekstida jamoat xavfsizligini ta'minlash ta'lim, oila, jamiyat va davlat tomonidan birgalikdagi sa'y-harakatlarni talab qiladigan qiyin vazifadir. Keng qamrovli choralar ko'rish va samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish o'smirlar o'tish davridagi qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli engib o'tishlari va jamiyatning faol a'zolari bo'lishlari uchun sharoit yaratishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduvakilovna, Karakulova Umida, and Ravshanova Xurshida Xusanovna. «O'smirlarda deviant xulq-atvor shakllanishiga oilaviy nizolarning ta'siri.» *Journal of new century innovations* 19.2 (2022): 91-94.
2. Xasan o'g'li, Jumaboyev Abbos. «O'smirlar deviant xulq-atvorining profilaktikasi.» *Новости образования: исследование в XXI веке* 2.15 (2023): 554-556.
3. Abduvakilovna, Karakulova Umida. «O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari va deviant xulq-atvor muammosi.» *o'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali* 2.14 (2022): 763-767.
4. Shavkatjon o'g'li, Normatjonov Alisher. «Deviant xulqli o'smirlar psixologiyasi.» *pedagog* 5.7 (2022): 211-213.
5. Faxritdinovich, Sattarov Fozil. «Oilada o'smirlarning deviant xulq profilaktikasida falsafiy yondashuv.» *Conferencea* (2023): 77-79.
6. Abduvakilovna, Karakulova Umida. «Ogishgan xulq-atvor va uni shakllantiruvchi omillar.» (2023): 120-123.
7. Юсупов, Умиджон, and Гульбахор Ермаматова. «Deviant xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy psixologik omillari.» *Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы* 1.1 (2022): 448-450.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHISI PEDAGOGIK FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISHNING AHAMIYATI

Jumayeva Muxlisa Shokir qizi

Toshkent davlat pedagogika universiteti 1-kurs doktoranti

Annotatsiya. Globallashuv sharoitida shiddat bilan rivojlanib borayotgan davr davlat, jamiyat va pedagoglar oldiga dolzarbligi va qamrovi kun sayin ortib borayotgan zamonaviy talablarni qo'ymoqda. Maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda ularning kasbiy-pedagogik faoliyatini mazmunli va sifatli tashkil etish, o'quvchilarning bilimini oshirishga yo'naltirilgan zamonaviy texnologiyalardan, rivojlangan xorijiy davlatlar metodlaridan samarali foydalanishga o'rgatishning zaruriy jihatlari yoritilgan. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini intellektual va ma'naviy salohiyati yuksak yangi avlod kadrlarini tayyorlash, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari zamonaviy kasb egalari bo'lishlari uchun ularda zarur ko'nikma va bilimlarni shakllantirishning ahamiyati, umumiy tamoyillar mazmuni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'qituvchisi, rivojlantirish, bo'lajak pedagog, oliy ta'lim muassasasi, kompetensiya, o'quvchi bilimi, zamonaviy texnologiya, intellekt, ma'naviy salohiyat.

ВАЖНОСТЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Джумаева Мухлиса Шакир кызы

докторант Ташкентского Государственного Педагогического Университета

Аннотация: Сегодня для достижения огромных успехов в системе образования необходимо внести изменения в подход и подход к повышению уровня образования. В статье описаны необходимые аспекты содержательной и качественной организации профессионально-педагогической деятельности при подготовке учителей начальных классов, эффективного использования современных технологий, направленных на повышение уровня знаний учащихся. Необходимо подготовить новое поколение будущих учителей начальных классов с высоким интеллектуальным и духовным потенциалом, сформировать у выпускников учебных заведений необходимые навыки и знания, чтобы они стали современными профессионалами.

Ключевые слова: учитель начальных классов, вуз, компетентность, знания учащихся, современные технологии, интеллект, духовный потенциал.

THE IMPORTANCE OF IMPROVING THE PRIMARY CLASS TEACHER'S PEDAGOGICAL ACTIVITY

Jumayeva Mukhlisa Shakir kizi

Tashkent State Pedagogical University 1st year doctoral student

Annotation: The article describes the necessary aspects of the content and quality organization of professional and pedagogical activities in the preparation of primary school teachers, the effective use of modern technologies aimed at increasing the level of knowledge of students. It is necessary to prepare a new generation of future primary school teachers with high intellectual and spiritual potential, to form the necessary skills and knowledge among graduates of educational institutions so that they become modern professionals.

Key words: primary school teacher, university, competence, students' knowledge, modern technologies, intelligence, spiritual potential.

Kirish. Inson faoliyatining barcha sohalarida, jumladan, ishlab chiqarish, madaniyat, san'at yoki ilmiy-pedagogik faoliyat, umuman qanday soha bo'lishidan qat'iy nazar, "ijodiy faoliyat" yuqori baholanadi va rag'batlantiriladi. Chunki u har qanday faoliyat samaradorligining ortishiga olib keladi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning "Maktabda o'qitish metodikasi o'zgarmasa, ta'lim sifati ham, mazmuni ham o'zgarmaydi" degan so'zlari bugungi kunda nihoyatda ahamiyatli. Xo'sh, maktabda o'qitish metodikasi o'zgarishi uchun tizimda qanday islohatlar olib borish lozim? Albatta, bu maqsadga erishish uchun bajariladigan vazifalardan biri o'qituvchi pedagoglarning

dunyoqarashini tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmalari bilan yanada boyitishdir. Fikrlash – o'qish, yozish, so'zlash va eshitishga o'xshash jarayon. U faol, muvofiqlashtiruvchi shunday jarayonki, o'zida biror haqiqat to'g'risidagi fikrlarni qamrab oladi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini metodik jihatdan tayyorlash jarayo-nida bir qator umumiy metodika va xususiy metodika tamoyillarga amal qilinadi.

Ular quyidagilardan iborat:

Umummetodik tamoyillar:

Ilmiylik tamoyili;

Metodik tayyorgarlikda nazariya va amaliyotning birligi tamoyili;

Ta'lim jarayonida ta'sirlarning uzluksizligi tamoyili;

Insonparvarlik tamoyili;

Ta'lim jarayonida shaxs yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish tamoyili.

Adabiyotlar tahlili. Respublikamiz olimlaridan B.Ganiyev, M.Inomova, V.Karimova, N.Murodova, O.Musurmonova, Q.Muftaydinov, A.Muxsiyeva, N.Nagmetova, D.Raxmatullayeva, F.Xidirova kabilarning ilmiy-tadqiqotlari, monografiya va o'quv qo'llanmalarida o'qituvchilarda shaxsiy va kasbiy sifatlarni, zarurko'nikmalarini rivojlantirishning psixologik va pedagogik jihatlari yoritib berilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan YE.Arnautova, A.Bartenev, V.Grebneva, A.Karpov, YE.Klimova, I.Kondratenko kabilarning tadqiqotlarida o'qituvchilarni ijtimoiylashuvini ta'minlashning pedagogik mexanizmlari, zamonaviy axborot kommunikatsiya vositalari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish masalalari bayon etilgan.

Xorijlik olimlardan A.Gibb, M.John, R.Kreitner, Keyenan kabilarning tadqiqotlarida boshlang'ich sinf o'qituvchisi psixologiyasi, o'quvchilar kichik bilan to'g'ri muloqotni yo'lga qo'ya olish ta'limini tashkil etish yo'llari ko'rsatib berilgan.

Ma'lumki har qanday kasbda faoliyat samaradorligi va muvaffaqiyatli kasb sohiblarining tayyorgarligi, mahorati, o'z qobiliyatlarini takomillashtirish ustida nechog'lik qunt va izchillik bilan ishlashiga bog'liq. O'qituvchilik kasbida esa o'z bilimdonligi, zukkoligi, kasb mahoratini takomillashtirish ustida umr bo'yi muntazam ishlamay turib, el ardoqlagan, obro'-e'tiborli pedagog bo'lish mumkin emas. Bugungi kunda barchamiz uchun eng muhim vazifaga aylanayotgan bir masala borki, biz amalga oshirayotgan barcha islohatlarni aynan shu masalani qanday hal etishimizga bog'liq. U ham bo'lsa, hayotimiz mazmuni, ertangi kunimiz egasi bo'lgan yosh avlod, farzandlarimiz tarbiyasidir. Pedagoglarimiz yaxshi biladi, tarbiya, odob-axloq sohasida "amaliy namuna" hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Farzandlarimizga avvalo o'zimiz hamma sohada – Vatanga, xalqqa sadoqatli bo'lishda, ilmga, kasb-u hunarga mehr qo'yishda, ota-onaga, jamiyat oldidagi burchimizni sidqidildan ado etishda amaliy namuna ko'rsatishimiz kerak. Shunday ekan, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kasbiy kompetentligini shakllantirish bugungi kun talabi asosida ta'lim oldidagi eng muhim vazifalardan biridir. Bunday murakkab va muhim jarayonni amalga oshirishda o'qituvchilarni o'rni beqiyosdir va ularning zimmasiga ulkan vazifalarni yuklaydi. O'qituvchi o'z kasbini sevishi, mohir bilimdoni, muammolarning oqilona echimlarini topa oladigan, o'z ustida tinimsiz ijodiy ishlab, yangiliklar yarata oladigan, o'quvchilar qalbidan munosib o'rin egallagan bo'lishi lozim. Shuning uchun ham bugungi kunda o'qituvchining kasbiy kompetentligi masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu muammo barcha rivojlangan mamlakatlarda mutaxassis tayyorlashning asosiy muammolaridan biriga aylangan. Kompetentli o'qituvchiginata'lim samaradorlini ta'minlay olishi, o'quvchilar uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarni shakllantira olishi, ta'lim jarayonini kompetentlarini shakllantirishga yo'naltira olishi lozim. Shiddat bilan rivojlanayotgan davrda o'qituvchi oldida u bilishi lozim deb hisoblangan yangilik, bilim ham shu qadar ko'payib ketmoqda mutaxassislar esa bunday vaziyatda to'g'ri echim topishning dunyo hamjamiyati tomonidan sinalgan yo'li-kompetansiyaviy ta'limni amaliyotga tadbiiq etish zarur, degan xulosaga kelishdi. Shuningdek mazkur fan bo'yicha ilmiy yangiliklarni o'qituvchilarga doimiy ravishda etkazib borishda internet tarmog'idagi boshlang'ich ta'limga oid kasbiy kompetentligini bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirib hamda boyitib borishni amalga oshirish zarur. Bugungi kunda o'qituvchining kasbiy kompetentligi masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu muammo barcha rivojlangan mamlakatlarda mutaxassis tayyorlashning asosiy muammolaridan biriga aylangan. Kompetentlik inglizcha "competence" so'zidan olingan bo'lib lug'aviy jihatdan bevosita "qobiliyat" ma'nosini ifodalaydi. Mazmunan esa "faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish"ni yoritishga

xuzmat qiladi. "Kompetentlik" tushunchasi ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan. Shu sababli kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqatga kirishishi, raqiblar o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik"ni anglatadi. O'qituvchi o'z vazifasini yaqqolroq anglagan sari o'z o'quvchilariga mustaqillikni, tashabbuskorlik va erkinlikni ko'proq taqdim qiladi. Shuning uchun ham Suqrot mohir pedagoglarga "fikr doyalari" nomini bergan. Tajribali peagog tayyor ma'lumot beribgina qolmasdan, shuningdek o'quvchining miyasida fikr tug'ilishiga yordamlashishi kerak. Demak pedagog mehnatining mohiyati-bu inson shakllanishiga hamroh bo'ladigan barcha jarayonlarni boshqarishdir. Bu vazifani ado etishda boshlang'ich sinf o'qituvchilari alohida mavqega ega. Zero maktabga ilk bor qadam qo'ygan bola dunyoning, hayotning qonun-qoidalarini, sir-asrorlarini o'qituvchidan o'rganadi. Agar o'qituvchi bolani chuqur bilimli, e'tiqodli, madaniyatli qilib tarbiyalamoqchi bo'lsa, shu fazilatlar o'zida mujassamlangan bo'lmog'i zarur. Kasbning ustasi bo'lish uchun kishida tabiiy qobiliyat, kasbiy kompetentlik, ma'lum jismoniy va ruhiy hislatlar albatta bo'lishi zarurdir. Oliy ta'lim muassalarida pedagogika fanini o'qitishda fanlararo aloqadorlik prensipi asosida o'qitishning ishlab chiqilgan nazariy g'oyalari asosida o'quv jarayonida qo'llashga yo'naltirilgan dars loyihalarni ishlab chiqish. O'qituvchining professional kompetentligi deganda, pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli hal qilish uchun zarur bo'lgan kasbiy va shaxsiy sifatlar yig'indisiga aytiladi. Kasbiy kompetentlikning rivojlanishi – bu ijodiy individuallikning rivojlanishi, pedagogik innovatsiyalarga qiziqishning shakllanishi, pedagogik, pedagogik faoliyatini, pedagogik muloqotni yuqori darajada amalga oshiradigan, o'qituvchilarning ta'limtarbiyasi sohasida yuqori darajadagi stabil natijalarga erisha oladigan o'qituvchini professional kompetentli o'qituvchi deyish mumkin. bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy qobiliyat jarayoni quyidagi bosqichlarda kechishi aniqlandi:

I-bosqich. Kasbiy faoliyatga motivatsion yo'nalganlik; kasbiy tasavvurlarning shakllanishi; kasbiy bilimlarning o'zlashtirilishi; kasbiy faoliyat talablarining anglanishi

II-bosqich. Kasbiy faoliyat talablarini o'zlashtirish; kasbiy kompetentsiyalarni bilish, o'zlashtirish, muloqotga kirishish, kasbiy ijodkorlik; faoliyatga innovatsion yondashuvning qaror topishi (maxsus fanlar, pedagogik amaliyot, to'garaklar, ijodiy ishlar, sinfdan tashqari ishlar, mustaqil ta'lim vositasida).

III-bosqich. Kasbiy o'z-o'zini anglash, moslashish; kasbiy ko'nikma va malakalarning rivojlanishi; pedagogik qobiliyat va kasbiy sifatning shakllanishi (umumkasbiy va maxsus fanlar, o'quv amaliyoti, mustaqil ta'lim vositasida).

Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar o'qituvchining malakasini oshirishni talab etadi. Ya'ni uning kasb-kor darajasini, yoki kasbiy kompetentligini oshirishni talab etadi. Hozirgi jamiyatning asosiy vazifasi – shaxsning faol va perspektivadagi jamiyat va davlatning talablariga javob beradigan har tomonlama rivojlangan shaxsni tayyorlash, jamiyatning sotsial adaptatsiyaga mos qobiliyatga ega kasbiy faoliyatni boshlashga tayyor, o'z-o'zini bilimini, malakasini oshirishga qobiliyatli kadrlarni tayyorlash. Mustaqil fikrlaydigan, faoliyatining natijasini prognozlay biladigan, ma'lumot jarayonini modellashtira oladigan pedagoggina oldiga qo'yilgan maqsadini amalga oshira oladi. Shuning uchun ham hozirgi davrda mustaqil, ijodiy fikrlaydigan, raqobatbardosh, hozirgi tinimsiz rivojlanib borayotgan talablarga javob beradigan shaxsni tarbiyalaydigan o'qituvchiga talab oshmoqda. Yuqoridagi talablardan kelib chiqqan holda pedagogning professional kompetentligini rivojlantirishning asosiy yo'llarini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Metodik birlashmalar, ijodiy guruhlarda ishlash;
2. Tadqiqotchilik, eksperimental faoliyat;
3. Innovatsion faoliyat, yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish;
4. Pedagogik qo'llab – quvvatlashning har xil shakllari;
5. Har xil konkurslarda faol qatnashish: "Yil o'qituvchisi", festivallar, konkurslar va b.
6. O'zining pedagogik tajribasini umumlashtirish;
7. AKT dan faol foydalanish.

Agar pedagog o'zining shaxsiy kasbiy kompetentligini oshirish zarurligini tushunib etmasa yuqoridagi ko'rsatilgan vositalarning birortasi ham samara bermaydi. Shuning uchun ham pedagogik yuksalish motivi va uning amalga oshirilishi uchun mos sharoit yaratilishi zaruriyati kelib chiqadi.

O'z kasbi doirasida yuqori darajada bilimga ega bo'lish, kasbga sadoqat, halol va vijdonan

mehnat qilish, kasbiy qiyinchiliklarni engishda sabr va iroda, kasbiy burch va mas'uliyatini anglash, tashabbuskorlik kabi umuminsoniy va milliy-axloqiy tushunchalar pedagogik faoliyat, ta'lim-tarbiya ishlari bilan birgalikda talqin etiladi va u pedagogning kasbiy e'tiqodini belgilaydi. Shuning uchun ham bo'lajak pedagoglar kasbiy e'tiqodga doir fazilatlarni egallab olishlari zarur. Chunki, kasbiy e'tiqodga doir fazilatlarni egallash: talabalarda kasbga doir bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishiga; kelajakda o'zi tanlagan kasbidan g'ururlanishiga, jamiyat taraqqiyoti uchun vijdonan xizmat qilishga, ta'lim-tarbiya qonuniyatlariga so'zsiz amal qilishga hamda talabalarda so'z va amal birligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim tizimi modernizatsiya bosqichida. Ushbu sharoitda boshlang'ich ta'lim pedagoglarining o'quv-biluv faoliyatini takomillashtirishning muhim usullaridan biri uni yangi didaktik ma'lumotlar bilan ishlay olishi, chet el ta'lim tizimlari metodlaridan foydalana olish ko'nikmasini takomillashtirishdir. Bizning jamiyatimizni ertaga qanday bo'lishi bu bugungi maktab o'qituvchilari o'z o'quvchilarini zamonaviy va kerakli bilimlarni egallagan, o'z yurti uchun har tomonlama, kerakli shaxs qilib voyaga etkizishiga bog'liq.

Adabiyotlar:

1. Muslimov N. A., Usmonboyeva M. H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Toshkent, «Sano-standart». 2015. – 120. -4 bet. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari.
2. Oripova Nodima Khalilovna, Mirzaeva Manzura Axmatjanovna, Nazirov Usmon Kosimovich, Keldiyarova Vazira Botirovna. MAIN CORE AND MEANING OF SHAPING PROFESSIONAL FAITH. 242-245. doi:10.31838/jcr.07.02.43
3. Norboshiyeva M.O. Bolalar psixologiyasi. - T.; 2002.
4. G'oziev E.G. Psixologiya. -Toshkent: O'zMU, 2002.
5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. - T.: O'qituvchi, 1992.-160 b.
6. Hasanboyeva O. vaboshq. Pedagogika tarixi. - T.: G' .G'ulom, 2004. 312-b
- 7.To'xtaxo'jayeva. Pedagogika. Toshkent-2005.
- 8.Davletshin M.G., Sh.Do'stmuhammedova, M.Mavlonov, S.To'ychiyeva "Yosh davrlari va pedagogik psixologiya" o'quv metodik qo'llanma. T.: 2004. 118 b.
9. www. ziyonet.uz
10. www.pedagog.uz

O'RTA YOSHDAGI 45-60 YOSHLI ERKAKLAR UCHUN JISMONIY TAYYORGARLIKNI HISOBGA OLGAN HOLDA SOG'LOMLASHTIRUVCHI MASHQLAR JAMLANMASINI ISHLAB CHIQISHDA NAZARIY YONDOSHUVLAR

Faxriddin Karimov Xurramovich

Toshkent moliya instituti «Jismoniy madaniyat va sport faoliyati» kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. 45 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan o'rta yoshli erkaklar ko'pincha qarish bilan bog'liq turli xil sog'liq muammolariga duch kelishadi, shu jumladan jismoniy tayyorgarlikning pasayishi. Muntazam jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish ushbu demografik salomatlikni saqlash va yaxshilash uchun juda muhimdir. Ushbu ilmiy maqolada ularning jismoniy tayyorgarligi darajasini hisobga olgan holda, o'rta yoshli erkaklar uchun maxsus ishlab chiqilgan kompleks mashqlar dasturini ishlab chiqishning nazariy yondashuvlari o'rganiladi. Biz individual mashqlar retseptlarining ahamiyatini, mashqlar usullarining rolini va optimal natijalarga erishish uchun progressiv ortiqcha yuklash tamoyillarini birlashtirishni ko'rib chiqamiz. Ushbu nazariy asoslarni tushunib, biz o'rta yoshli erkaklarda salomatlik va farovonlikka yordam beradigan mashqlar aralashuvini yaxshiroq loyihalashimiz mumkin.

Kalit so'zlar: gimnastika, o'rgatish usullari, mashq, umbaloq oshish, jismoniy yuklama, gimnastika jihozlari

ДЛЯ МУЖЧИН СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА 45-60 ЛЕТ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ПРИ РАЗРАБОТКЕ КОМПЛЕКСА ЗДОРОВЫХ УПРАЖНЕНИЙ С УЧЕТОМ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВНОСТИ

Фахриддин Каримов Хуррамович

Ташкентский финансовый институт. Доцент кафедры «Физическая культура и спортивная деятельность»

Аннотация. Мужчины среднего возраста в возрасте от 45 до 60 лет часто сталкиваются с различными проблемами со здоровьем, связанными со старением, включая снижение физической формы. Регулярные физические упражнения имеют решающее значение для поддержания и улучшения здоровья этой группы населения. В данной научной статье исследуются теоретические подходы к разработке комплексной программы тренировок, адаптированной специально для мужчин среднего возраста с учетом уровня их физической подготовки. Мы изучаем важность индивидуальных рекомендаций по упражнениям, роль модальностей упражнений и применение принципов прогрессивной перегрузки для достижения оптимальных результатов. Понимая эти теоретические основы, мы можем лучше разрабатывать упражнения, которые будут способствовать здоровью и благополучию мужчин среднего возраста.

Ключевые слова: гимнастика, методы тренировок, упражнения, увеличение бедер, физическая нагрузка, гимнастические снаряды.

FOR MIDDLE-AGED MEN 45-60 YEARS OLD THEORETICAL APPROACHES IN THE DEVELOPMENT OF A COMPLEX OF HEALTHY EXERCISES TAKING INTO ACCOUNT PHYSICAL FITNESS

Fakhriddin Karimov Khurramovich

Tashkent Financial Institute Associate Professor of the «Physical Culture and Sports Activities» Department

Abstract. Middle-aged men between the ages of 45 and 60 often face a variety of health challenges associated with aging, including declines in physical fitness. Engaging in regular exercise is crucial for maintaining and improving health in this demographic. This scientific article explores theoretical approaches to developing a comprehensive exercise program tailored specifically for middle-aged men, taking into account their physical fitness levels. We examine the importance of individualized exercise prescriptions, the role of exercise modalities, and the incorporation of progressive overload principles for optimal results. By understanding these theoretical foundations, we can better design exercise interventions that promote health and well-being in middle-aged men.

Key words: gymnastics, training methods, exercise, increasing hips, physical load, gymnastic equipment

Kirish: Odatda 45 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan o'rta yoshli erkaklar qarish jarayonining bir qismi sifatida sezilarli fiziologik o'zgarishlarga duchor bo'lgan demografik qatlamni ifodalaydi. Hayotning ushbu o'tish davri ko'pincha jismoniy salomatlik va farovonlik bilan bog'liq turli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, o'rta yoshli erkaklarda jismoniy tayyorgarlikning pasayishi, mushaklarning massasi, suyak zichligi va surunkali sog'liq muammolari xavfi ortadi. Ushbu tashvishlarni bartaraf etish, sog'lom va faol turmush tarzini targ'ib qilish uchun moslashtirilgan jismoniy mashqlar dasturini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Individual mashqlar retsepti:

O'rta yoshdagi erkaklar (45-60 yosh) uchun kompleks mashqlar dasturini ishlab chiqishda asosiy elementlardan biri individual mashqlar retsepti kontseptsiyasidir. Ushbu demografiyadagi har bir shaxs o'ziga xos jismoniy qobiliyatlari, cheklovlari va sog'lig'iga e'tibor qaratishini tan olish, optimal natijalarga erishish va xavfsizlikni ta'minlash uchun ushbu individual ehtiyojlarni qondirish uchun mashqlar retseptlarini moslashtirish juda muhimdir. Bu erda biz individual mashqlar retseptining asosiy jihatlarini ko'rib chiqamiz:

Fitnessni dastlabki baholash:

Har qanday mashq dasturini boshlashdan oldin, har bir ishtirokchining asosiy jismoniy tayyorgarligi darajasini to'liq baholash juda muhimdir. Ushbu baholash quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

Kardiovaskulyar fitnes: yurak-qon tomir tizimining umumiy sog'lig'ini o'lchash uchun dam olish paytida yurak urishi tezligi, qon bosimi va VO₂ maks kabi parametrlarni o'lchash.

Mushaklar kuchi va chidamliligi: dastgoh presslari, squats va tana vazni mashqlari kabi mashqlar orqali yuqori va pastki tana kuchini baholash.

Moslashuvchanlik va harakatchanlik: yaxshilashni talab qilishi mumkin bo'lgan sohalarni aniqlash uchun qo'shma harakat oralig'ini va umumiy moslashuvchanlikni baholash.

Tana tarkibi: taraqqiyotni kuzatish uchun bazani yaratish uchun tanadagi yog 'foizini va yog'siz mushak massasini o'lchash.

Maqsadni belgilash:

Maqsadlarni birgalikda belgilash mashqlar dasturlari har bir shaxsning o'ziga xos maqsadlari va intilishlariga mos kelishini ta'minlash uchun muhimdir. Ushbu maqsadlar vaznni boshqarish, mushaklarning ortishi, yurak-qon tomir sog'lig'ini yaxshilash, stressni kamaytirish yoki umumiy farovonlikni oshirishni o'z ichiga olishi mumkin.

Haqiqiy va o'lchanadigan maqsadlarni qo'yish taraqqiyot va motivatsiyani yaxshiroq kuzatish imkonini beradi.

Mashqni tanlash va borish:

Asosiy baholar va maqsadlar o'rnatilgandan so'ng, jismoniy mashqlar bo'yicha mutaxassislar har bir kishining hozirgi jismoniy darajasiga mos keladigan va ularning maqsadlariga mos keladigan mashqlarni tanlashi mumkin.

Aerobik, kuch, moslashuvchanlik va muvozanatni o'rgatish kabi turli xil mashqlar usullarini hisobga olish kerak.

Sekin-asta rivojlanish tamoyili jarohatlardan qochish va barqaror yaxshilanishlarga erishish uchun kalit hisoblanadi. Jismoniy mashqlar dasturlari vaqt o'tishi bilan intensivlik, davomiylik yoki murakkablikni oshirish uchun ishlab chiqilishi kerak, chunki ishtirokchilar o'z tartiblariga moslashadi.

Sog'liqni saqlash masalalari:

O'rta yoshli erkaklar ko'pincha gipertoniya, diabet, qo'shma muammolar yoki o'tmishdagi jarohatlar kabi o'ziga xos sog'liq muammolariga ega. Mashq qilish bo'yicha retseptlar xavfsizlik va samaradorlikni ta'minlash uchun mashqlarni moslashtirgan holda ushbu fikrlarni hisobga olishi kerak.

Sog'liqni saqlash mutaxassislari bilan maslahatlashish va ularning tavsiyalarini qo'shish, ayniqsa, asosiy tibbiy sharoitlar bilan shug'ullanganda juda muhimdir.

Shaxsiy imtiyozlar va turmush tarzi:

Ishtirokchilarning shaxsiy imtiyozlari va turmush tarzini tan olish juda muhimdir. Ba'zi odamlar guruhli fitness mashg'ulotlarini yoqtirishlari mumkin, boshqalari esa yugurish yoki velosipedda yurish

kabi yakka tartibdagi mashg'ulotlarni afzal ko'rishadi.

Jismoniy mashqlarni kundalik ishlarga integratsiya qilish va vaqt cheklovlariga rioya qilish ham rioya qilish uchun juda muhimdir.

Individual mashqlar retsepti o'rta yoshli erkaklar uchun muvaffaqiyatli mashqlar dasturining asosidir. Fitnes mutaxassislari va sog'liqni saqlash xodimlari jismoniy faoliyatning afzalliklarini maksimal darajada oshiradigan va jarohatlar xavfini kamaytiradigan moslashtirilgan mashqlar rejalarini ishlab chiqishlari mumkin. Keyingi bo'limlarda biz turli xil mashqlar usullarini va progressiv ortiqcha yuklanishning ahamiyatini batafsilroq ko'rib chiqamiz, bu demografiya uchun sog'lom mashqlar majmuasini ishlab chiqish bo'yicha yaxlit istiqbolni taqdim etamiz.

Xulosa: Dinamik xarakterdagi og'irliklar (to'plar, gantellar og'irligi 5-2 kg) bilan mashq bajarish samaralidir. Uzoqlikka (sherigiga) to'p uloqtirishni kam qo'llash lozim. Ayrim hollarda oldinga engashish, aylanish mashqlarini og'irliklarsiz va nafas olish maromini tiklashga qaratib bajarish tavsiya qilinadi. Amaliy sport tur (yugurish, sakrash)lari mashqlarini bajarish vaqti va tezligi chegaralanadi. Tirmashib chiqishlarning oddiy turlari, masalan, aralash osilishda tirmashib chiqishlar tavsiya qilinadi.

Eng oddiy sakrashlar (uzunlikka, balandlikka, balandlikdan sakrashlar) tavsiya qilinadi, katta balandlikdan irg'ib tushishlarni cheklab, asosiy e'tiborni to'g'ri va erga ohista tushishga, to'shaklarni joylashishiga va o'z vaqtida amaliy yordam hamda muhofaza qilishga qaratish lozim. Erkaklar bilan mashg'ulot o'tganda ularning qiziqishini oshirish va ruhini ko'tarish uchun mashqlarni musiqa jo'rligida bajarish foydali. Murakkab harakatlarni, balandlikka, uzoqqa sakrashlarni, keskin siltanishlarni, tez aylanishlarni, engashishlarni va h.k.larni bajarimaslik kerak.

Turli xil darslardan tashqari keksa yoshdagi kishilar uchun gigiyenik gimnastika (ertalab, kunduzi, kechqurun), ishlaydiganlar uchun esa ishlab chiqarish gimnastikasi tavsiya qilinadi.

Mashg'ulotlar o'rta yoshdagi kishilar uchun 60-90 daqiqa; katta yoshdagilar uchun 45-60 daqiqa; keksa yoshdagilar uchun 30-45 daqiqa davom etadi. Navbatdagi mashg'ulotni shug'ullanuvchilardan o'zini qanday his qilayotganlarini so'rashdan va yurak-tomir urishini hisoblashdan boshlash lozim (bu har bir mashg'ulot oxirida tekshiriladi).

Foydalangan adabiyotlar:

1. Goncharova.O.B. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivijlantirish. O'quv uslubiy qo'llanma Toshkent. O'zDJTI, 171 bet. 2015 yil.
2. Зиядуллаев, К. Ш., Абдиев, Н. А., & Курбанбаев, И. Р. (2017). Обеспечение адекватности финансового механизма в управлении физической культурой и спортом. Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук, 77(5), 82-84.
3. Ulugbekovich, R. A. Formation of Styles of Managerial Thinking as a Factor in the Preparation of a Future Specialist for Managerial Activities in the Field of Physical Culture and Sports. JournalNX, 7(03), 172-176.
4. Болтабаев, М. Р., Султонов, Ш. Ф., & Зиядуллаев, К. Ш. (2020). Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спорт соҳаси бош^аруви тизимини такомиллаштиришда спорт менежментини ривожлантириш моделини яратиш. (5), 2-6.

JADIDCHILARNING ILM-MA'RIFAT TARQATISHDAGI JONBOZLIGI

Karimova Gavxar Qudratilla qizi,

PROFI UNIVERSITY dekani pedagogika fanlar bo'yicha falsafa doktori (Phd) dotsent.

Annotatsiya. 19-asr oxiri — 20-asr boshlarida O'rta Osiyoda vujudga kelgan jadidchilik — ijtimoiy-intellektual oqim bilim taraqqiyotidagi o'zgarishlar davrini ifodaladi. Jadidchilik asoschilari ta'lim-tarbiya tizimini yangilash, intellektual izlanishni rivojlantirish, an'ana va zamonaviylik o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga intildi. Ushbu maqolada jadidchilik asoschilarining g'oyalari va ularning ilm rivojiga ta'siri chuqur o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, mustamlakachilik siyosati, maorif, jadizm.

KIRISH. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik tarixi masalasi Sovet tarixshunosligida yetarlicha o'rganilgan. Ammo bu tadqiqotlar marksistik usullarga asoslanganligi sababli mustamlakachi hokimiyatlarning mintaqadagi islohotchilik harakatlariga bir tomonlama baho berildi. Masalan, rus mustamlakachiligi jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketgan Markaziy Osiyo xalqlari qozoq, o'zbek, qirg'iz, qoraqalpoqlarga ilg'or madaniyat olib kelgan ilg'or omil deb e'lon qilindi. Bu muammo mamlakatning asrlar davomida shakllangan, qunt bilan e'tibordan chetda qolgan ta'lim tizimi mustamlakachilik ta'lim tizimi bilan almashtirilganligi bilan bevosita bog'liqdir. Faktlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi xalq ta'limiga oid harakatlari aniq mustamlakachilik xarakteriga ega. Xuddi shunday faktlarga asoslanib, mustamlakachilik qaramligi sharoitida birinchi qozoq ma'rifatparvarlari qarashlarida rus madaniyati orqali jahon sivilizatsiyasiga erishish g'oyasini amalga oshirishning imkoni yo'qligi isbotlangan.

Mamlakatda kuchli madaniy-ma'rifiy harakat – jadidchilik mustamlakachi hokimiyatlar tomonidan amalga oshirilgan xalq ta'limiga muqobillik sifatida vujudga kelganligi tarixan isbotlangan. Biroq sovet tarixshunosligidagi bu tarixiy voqelik ham ataylab buzib ko'rsatilib, “panislomizm”, “panturkizm” kabi siyosiy tamg'alarga ega bo'ldi. Shunday qilib, mustamlakachi hokimiyatlar tomonidan boshlangan jadidchilik g'oyasiga nisbatan siyosiy repressiya boshlandi. sovet totalitar tuzumida davom etdi va qat'iy mafkuraviy xususiyatga ega bo'ldi. Jadidlarning ta'lim-tarbiyani yangilash haqidagi milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda vujudga kelgan g'oyalari sovet hokimiyati tomonidan mutlaqo qabul qilinmadi va tan olinmadi.

Qozog'istonning mustaqillik yillarida tarixda qayd etilgan uslubiy paradigmalar Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilayotgan xalq ta'limini modernizatsiya qilish siyosatiga yangicha nuqtai nazardan baho berish imkoniyatini yaratdi. Mualliflar Rossiya imperiyasi xalq ta'limining mustamlakachilik muammosini yangicha yondashuv asosida – Markaziy Osiyo xalqlarining etnik deformatsiyasi omili sifatida ko'rib chiqdilar.

Etnik deformatsiya – tashqi kuchlar ta'sirida milliy borliqning salbiy o'zgarishlari. Ular milliy taraqqiyotning keyingi yo'nalishlarini majburan o'zgartiradilar. Etnik deformatsiya modernizatsiyaning o'ziga xos salbiy turidir. Agar modernizatsiya milliy yangilanish rag'batlari bo'lgan jamiyatda ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarsa, etnik deformatsiyalar, aksincha, millatni madaniy-ma'naviy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy mavjudligidan ajratib, evolyutsion taraqqiyotini halokatli vayron qiluvchi kanalga o'tkazadi.

Shunday qilib, ushbu maqolaning maqsadi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik xarakteridagi xalq ta'limi sohasidagi faoliyati orqali amalga oshirgan o'zgarishlarning mahalliy xalqqa etnik deformatsiyaning ta'sirini aniqlashdir.

Jadidchilik mafkurasida maorif jamiyat taraqqiyotining garovidir, degan e'tiqod markaziy o'rin tutgan. Harakatning ko'zga ko'ringan yetakchilaridan biri Ismoil Gasprinskiy kabi arboblari zamonaviy, hamma uchun ochiq ta'lim muhimligini ta'kidladi. Gasprinskiy maktablarga asos solgan va nufuzli jurnallarni nashr etgan, bilimlarni odamlar va jamoalarga kuch berish vositasi sifatida tarqatishni targ'ib qilgan.

Jadidchilik namoyondalari tilning madaniy o'ziga xoslikni shakllantirish va bilimlarni uzatishni osonlashtirishdagi rolini tan oldilar. An'anaviy islom ilmi va zamonaviy bilimlar o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish uchun ular arab va fors tillari bilan bir qatorda xalq tillaridan foydalanishni targ'ib qilib, til islohotini qo'llab-quvvatladilar. Ushbu lingvistik siljish ta'lim mazmunini kengroq auditoriya uchun

yanada qulayroq qilishni maqsad qilgan.

Jadidchilik asoschilari zamonaviy fanlarni o'quv dasturiga kiritishga bel bog'laganlar. Ular an'anaviy islomshunoslikni matematika, tabiiy fanlar va ijtimoiy fanlar kabi fanlar bilan uyg'unlashtirish muhimligini tan oldilar. Ushbu fanlararo yondashuv talabalarni o'zgaruvchan dunyo muammolarini hal qila oladigan har tomonlama ta'lim bilan jihozlashga intildi.

Jadidchilik xotin-qizlar tarbiyasidagi ilg'or pozitsiyasi bilan ajralib turardi. Xotin-qizlar tarbiyasida peshqadam Fotima Alieva kabi yetakchilar qizlarni zamonaviy ta'lim muassasalariga qamrab olish tarafdori edi. Ushbu istiqbolli yondashuv jamiyat normalariga qarshi chiqdi va ayollarning intellektual va ta'lim sohalarida faol ishtirok etishiga yo'l ochdi.

Jadidchilik tanqidiy fikrlash va mustaqil izlanishga undadi. Harakat eslab qolishdan voz kechishga va talabalarni savol-javobga, tahlil qilishga va bilimlarni qo'llashga undashga intildi. Tanqidiy fikrlashga bo'lgan bunday urg'u zamonaviy dunyoning murakkab sharoitlariga moslasha oladigan shaxslar avlodini tarbiyalashga qaratilgan.

Jadidchilik ta'lim sohasidagi islohotlardan tashqari madaniy uyg'unishni ham maqsad qilgan. Harakat an'anaviy islomiy qadriyatlarni ham, zamonaviy bilimlarni ham o'zlashtirib, Markaziy Osiyo jamiyatlarini intellektual va madaniy hayotiylikning yangi davriga olib boradigan uyg'un sintez yaratishga intildi.

Bosqinchiliknatijasida O'rta Osiyoning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlarni mahalliy siyosiy va intellektual elita vakillari turlicha qabul qildilar. Ayrimlar mustamlakachilik rejimida o'z xalqining milliy va diniy tuyg'usini xo'rlashdan boshqa narsa emasligini ko'rib, Yaqin Sharqdagi turli islom davlatlari – Afg'oniston, Eron va Turkiyaga ko'chib ketishdi. Ikkinchisi Rossiya imperiyasining o'rnatilgan kuchi vaqtinchalik deb hisoblardi. Ularning bir qismi mustamlakachilarning hukmronlik jarayonini tezlashtirishga, O'rta Osiyo davlatlarining mustaqilligini tiklashga umid qilib, o'sha davrdagi barcha milliy-ozodlik qo'zg'olonlarida faol ishtirok etdi. Ammo qudratli Rossiya imperiyasi bilan harbiy to'qnashuvsiz mamlakatni tark etib, xalq ta'limi orqali an'anaviy jamiyatni bosqichma-bosqich isloh qilish yo'lini tanlaganlar ham bor edi. Ular davlat suverenitetini yo'qotishning eng muhim sabablaridan biri Markaziy Osiyo jamiyatining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy qoloqligi ekanligini juda yaxshi anglagan mahalliy maorifchilar va ularning tarafdorlari - jadidlardir. 19-asrning 2-yarmida O'rta Osiyoning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida ko'zga ko'ringan ma'rifatparvarlar, turli ijtimoiy davlatlardan kelgan muhojirlar, lekin birinchi navbatda ziyolilarning birinchi avlodi deb atalmish vakillari faol ishtirok etdilar. . Bu jadidlarning vujudga kelishiga, ularning g'oyasini muayyan tushunchaga aylantirishga zamin bo'ldi va maorifni siyosatga qoldirdi.

Eng muhimi shundaki, an'anaviy harf-bo'g'in usuliga nisbatan mustahkam ta'lim tizimiga ega yangi jadid maktablari ta'lim muddatini sezilarli darajada qisqartirish imkonini berdi. Bundan tashqari, o'zgarishlar yangi fanlar va adabiyotlar bilan to'ldirilgan o'quv dasturining o'ziga ham tegishli. Jadidlar ta'lim tizimining bir qismi sifatida tabiat va ijtimoiy fanlarning keng doirasini o'qitish va o'rganishda qat'iyatli bo'lib, ular tomonidan umumiy «aqliy fanlar» («aqli ilmlar») tushunchasiga birlashdilar. Ular tarixga katta e'tibor berishgan.

Jadidlarning ta'lim-tarbiya bilan bog'liq faol faoliyati sezilarli samaralar berdi. 19-asr oxirida O'rta Osiyoda yangi usullarga asoslangan maktablar juda kam bo'lsa, 1911-yilga kelib ularning soni 63 taga, umumiy kontingenti esa 4106 taga yetdi (O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi).

Maktablarda ta'lim va tarbiyaning yangicha uslublar asosidagi sifati davr talabiga mos edi. Bir podshoh inspektori ta'kidlaganidek, "bu maktab Toshkentdagi tub islom maktablaridan keskin farq qiladi" (O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi). Samarqand viloyati hokimi o'zining yangi ta'lim usullariga asoslangan maktablar to'g'risidagi maxfiy ma'ruzasida shaxsan o'zi "nafaqat an'anaviy maktablar, balki rus maktablari bilan solishtirganda o'quvchilar bilimi va umumiy ta'lim jarayonidan qoyil qolganini" yozadi. mahalliy maktablar» (O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi).

Maorif sohasidagi ijobiy tendentsiyadan dalolat beruvchi bu kabi faktlar imperator hokimiyatini tashvishga solardi, ular Turkiston general-gubernatorligining yangi ta'lim usullariga asoslangan maktablarni hamisha nazoratsiz qoldirmaslikka harakat qiladilar, chunki ular o'z faoliyatida rivojlanishga intilishni ko'rdilar. yangi avlodda «turli tendentsiyalarni idrok etish» qobiliyati. "Har xil" deganda ular hukumatga qarshi fikrlarni nazarda tutgan. Hokimiyatning yangi maktablarga nisbatan salbiy munosabati «hududdagi tub xalqlarning milliy o'ziga xosligi rivojlanishidan qo'rqish bilan bog'liq edi. Shuning uchun ham ular jadidlar maktablarining rivojlanishi va tarqalishiga har qanday yo'l bilan to'sqinlik qildilar.

Chunki. Yuqorida qayd etilgan sabablarga ko‘ra, viloyat hokimligi “kvadimistlar” (konservativ ruhoniylar) to‘liq nazorati ostidagi siyosiy jihatdan ishonchli, ammo samarasi past bo‘lgan konfessiyaviy tipdagi eskirgan maktablarni afzal ko‘rdi, ular ta‘lim tizimining yangi tamoyillar asosida mustahkamlanishidan mutlaqo manfaatdor emas edi. usullari” (Xudayqulov, 1995, 78). Ammo kvadimistlar va jadidchilar o‘rtasidagi qarama-qarshilik podshoning o‘lka boshqaruviga mos kelishi ham haqiqat edi.

N.Ostroumov ta‘kidlaganidek, “Mahalliy ma‘muriyat mahalliy xalqlar ma‘naviy hayotidagi shunday muhim hodisani, jumladan, viloyatimizning turli hududlarida rus-davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari bilan bir qatorda yangi ta‘lim-tarbiya usullariga asoslangan maktablarning ochilishini to‘liq e‘tibordan chetda qoldira olmaydi. mahalliy maktablar». Maqola muallifining ta‘kidlashicha, yangi maktablarni yashirish va e‘tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi, aksincha - ular bilan hisoblashish kerak, chunki ular «biz uchun (Rossiya imperiyasi) hayratlanarli darajada paydo bo‘lgan va aftidan, ularning ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liq holda mavjud. aholining o‘zi yashashi” (Ostroumov, 1909, 98-bet). N.Ostroumov (1909) fikricha , islom maktablariga ijobiy e‘tibor bermaslik xalq ta‘limi maktabiga, lekin boshqa bayroq ostida va ochiq-oydin alohida tendentsiya ostida - hukumatdan mustaqil bo‘lish va mavjud bo‘lish uchun g‘ayratli harakatning shakllanishiga sabab bo‘lgan. hokimiyat organlari.

Xuddi shu mazmundagi chiqishlar hokimiyatni harakatga keltirdi. 1908-yilda Turkiston general-gubernatori va Xalq ta‘limi vazirligi ko‘rib chiqishi uchun ular “Turkiston o‘lkasining islom ixtisoslashtirilgan maktablari to‘g‘risidagi qoidalar”ning yangi loyihasini (birinchisi 1906 yilda qabul qilingan) taqdim etdilar. yangi ta‘lim usullariga asoslangan maktablarga oid fikrlar. Va nihoyat, Xalq ta‘limi vazirligi bo‘limlaridagi uch yillik tartiblardan so‘ng 1912-yil 25-yanvarda Turkiston general-gubernatori A.I.Samsonov ushbu hujjatning asosiy bandlarini tasdiqladi. Ular yangi ta‘lim usullariga asoslangan maktablar ochishga Turkiston general-gubernatorligining davlat ixtisoslashtirilgan maktablarini tekshirgandan so‘ng ruxsat berishi kerak, dedilar. Maktablarni ochish uchun ruxsat faqat o‘quvchilarning millatiga mansub bo‘lgan shaxsga berilishi kerak. Tatarlarga o‘qituvchi sifatida yangi ta‘lim usullariga asoslangan maktablarda ishlashga ruxsat berilmagan (Karlybayev, 2003).

Birinchi yangi ta‘lim muassasalarida Qrimda ta‘limning yangi shakli asoschisi I. Gasprinskiyning hamfikrlari ko‘plab tatar o‘qituvchilari borligini eslasak, oxirgi narsa aniq bo‘ladi. Ma‘lumki, podsho ma‘muriyati mintaqaga “panislamizm” va “panturkizm” deb ataluvchi g‘oyalarning kirib kelishidan, aholining milliy o‘zligini anglashining kuchayishidan cho‘chigan. Qolaversa, rus tilini o‘quv dasturiga kiritishni tavsiya qilishdi.

1912-yilda qabul qilingan “Turkiston o‘lkasining ixtisoslashtirilgan islom maktablari to‘g‘risidagi qoidalar” viloyat politsiyasi va ma‘muriyati tomonidan allaqachon mavjud maktablarni yangi ta‘lim usullari asosida qayta ko‘rib chiqishga asos bo‘ldi. Har qanday aniqlangan kamchiliklar, hatto eng kichiklari ham ko‘pincha maktablarning yopilishiga sabab bo‘ldi. Bu davrda Turkistonda general-gubernatorning buyrug‘i bilan yangi ta‘lim usullariga asoslangan yuzdan ortiq maktablar tugatildi (Zaxarova, 1968). Qozoq ko‘chmanchi elitesining ovullarida ham yangi ta‘lim usullariga asoslangan uy maktablari tashkil etilgan.

Taraqqiyotga erishish, ayniqsa, ikkinchi avlod ziyolilari harakat qilgan ta‘lim g‘oyalarini amaliy birlashtirishni talab qildi. Umuman olganda, jadidchilik islohotchilik harakati sifatida dastlab ta‘lim-tarbiya muammolarini amaliy hal etishni asosiy vazifa qilib qo‘ygan. Biroq, birinchi navbatda, jadidlar ta‘lim, ilm-fan, dinni qonuniylashtirish, yevropacha ta‘limning afzalligini isbotlash asosida g‘oyani nazariy konsepsiyaga aylantirdilar.

Ular intellektual rivojlangan xalq bo‘lganliklari uchun ham sharq, ham Yevropa madaniyatini yaxshi bilishgan. Ular o‘rta asr sharq donishmandlarining falsafiy risolalari asosida tarbiyalangan, ammo chet el adabiyotini ham sharq, ham Yevropa adabiyotini mukammal bilishgan. Aynan shu narsa jadidlarning islohotchilik faoliyatida aks ettirilgan falsafiy dunyoqarashining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab berdi. Milliy taraqqiyparvarlar tarbiyasi konsepsiyasida O‘rta Osiyo xalqlarining madaniy-tarixiy merosi katta o‘rin tutdi. Jadidchilarning fikricha, Ibn Sino, Forobiy, Mirzo Ulug‘bek va boshqa ijtimoiy va ilmiy islohotlar tashabbuskorlari asarlarini o‘rganish xalqning milliy o‘zligini anglashiga ta‘sir ko‘rsatishi, milliy o‘zlikni anglashning izchil rivojlanishiga ta‘sir qilishi mumkin. mintaq.

Jadidchilikning ta‘lim paradigmalarini belgilab bergan muhim mavzu “G‘arb-Sharq” mavzusi edi. O‘rta Osiyo va G‘arbiy Yevropa o‘rtasidagi tarixiy aloqalarni eslatgan jadidlar ta‘lim tizimining o‘zgarishi va yangi texnologiyalarning rivojlanishi tufayli mumkin bo‘lgan Yevropa o‘rta asrlardagi Uyg‘onish davriga ishora qilib, ta‘limni olg‘a surdilar. Ular maorif islohotiga Turkiston uchun maqbul

bo'lgan hamma narsani kiritishga harakat qildilar.

Jadidlar Turkistondagi rus ma'muriyatining mustamlakachilik boshqaruvi tizimi nafaqat milliy ehtiyojlarga javob bermasligini, balki ulkan ijtimoiy-iqtisodiy zarar ham keltirishini tushundi. Xullas, dunyoviy ta'limni yangi uslublar, milliy o'ziga xoslik va madaniyatga asoslangan jadal rivojlantirishni maqsad qilgan ilg'orlar nihoyat siyosiy tus oldi va mustaqillik va boshqaruvning demokratik shakllari uchun kurashga aylandi. Biroq, jadidchilikning ta'lim-tarbiyaviy faoliyati dastlabki bosqichda rus narodniklari harakatida bo'lgani kabi nafaqat madaniy edi. U milliy o'zlikni oshirish vazifasini ham o'z ichiga oladi. Jadidlar Turkiston hududi islom olamining bir bo'lagi bo'lsa-da, lekin jahon tarixida o'ziga xos hodisa bo'lib, XX asrning murakkab va ziddiyatli kelajagida o'zining munosib o'rnini topish arafasida ekanligiga ishonch hosil qilgan edi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Rossiya imperiyasi ham Markaziy Osiyoda, balki boshqa milliy mintaqalarda ham xalq ta'limi muammolarini hal qila olmadi. Buning asosiy sabablari imperiya siyosatining mustamlakachilik manfaatlari bo'lsa, bu manfaatlarning asosiy maqsadi mustamlaka qilingan xalqlarni madaniy o'zlashtirishi edi. O'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish uchun 20-asrda mahalliy ta'lim tizimini butunlay yo'q qilish bo'yicha faoliyat olib bordi, uni umuman e'tibordan chetda qoldirdi. Xalq ta'limining mustamlakachilik modeliga muqobil sifatida shakllangan madaniy-ma'rifiy harakat – jadidchilik milliy ozodlik harakatining shakllangan mafkurasiga ega bo'lgan holda mustamlakachilik bosimiga qarshi dalillarni asoslab bera oldi va siyosiy kurashga turtki berdi. .

Rossiya imperiyasining mustamlakachi hokimiyatini almashtirgan Sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan xalq ta'limi siyosati ta'lim tizimini shakllantirishdagi ba'zi muammolarni hal qilishga muvaffaq bo'ldi, ammo Sovetlarning milliy siyosatiga qaramay, «Imperiya imperiyasi» deb qaraldi. ijobiy faoliyatlar» (Martin, 2011), Markaziy Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati va mentalitetidagi etnik deformatsiya jarayoni davom etdi.

Postsovet hududidagi Markaziy Osiyo davlatlarida milliy ta'lim tizimi 1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalanib ketganidan keyingina o'zining shakllanishiga va jahon sivilizatsiyasi yutuqlariga e'tibor qaratish imkoniyatiga ega bo'ldi. mustaqillikka erishish.

Jadidchilik asoschilarining g'oyalari O'rta Osiyoda bilim rivojida hal qiluvchi bob bo'lib xizmat qiladi. Jadidchilik namoyondalari ta'lim, til islohoti, zamonaviy ilm-fan integratsiyasi, gender tengligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratishlari orqali mintaqaning intellektual manzarasini shakllantiradigan uyg'onish davriga zamin yaratdilar. Ularning hissalari haqida fikr yuritir ekanmiz, jadidchilik tamoyillari jadidchilik tamoyillari jaranglab, ilm-fanga intilishda ta'lim, tanqidiy fikrlash va madaniy boylikni rivojlantirishga qaratilgan doimiy sa'y-harakatlarni ilhomlantirgani ayon bo'ladi.

Adabiyotlar

1. TURKISTONDA JADIDCHILAR JAMIYATLARINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI - Oriental Art and Culture 2021.

2. Jo'rayev. N O'zbekiston tarixi: (Turkiston Chorizm mustamlakachligi davrida). 1-kitob. - T.: Sharq 2011 yil . 409 bet.

3. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi «Qatag'on qurbonlari xotirasi» «Shahidlar xotirasi» jamoat fondi. «Jadid ma'rifatparvarlik harakatining g'oyaviy asoslari»- T.:Toshkent Islom universiteti» matbaa birlashmasi. 2016 yil.

4. O'zbekistonning yangi tarixi. 1 kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. T.: Sharq 2000

TALABALARDA DIOLOGIK NUTQ ORQALI IJODIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Kaziyeva Turg'unoy Tursunbayevna

Andijon davlat pedagogika instituti p.f.f.d. dotsent, Maktabgacha ta'lim kafedrası mudiri

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning diologik nutq orqali ijodiy fikrlash ko'nikmalarini takomillashtirishga oid ma'lumotlar yoritilgan bo'lib, kelajakda mutaxassis faoliyati uchun kerakli nutq madaniyati ko'nikmalarini shakllantirish yo'llari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: diologik nutq, munosabat, notiqlik, fikrlash, ma'lumot, ong, adabiyot, tahlil, tavsir, ko'nikma, kreativlik.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ОБСУЖДЕНИЯ

Казиева Тургуной Турсунбоевна

Андижанский государственный педагогический институт, заведующий кафедрой дошкольного образования

Аннотация: В данной статье освещается информация по совершенствованию навыков творческого мышления студентов посредством диалогической речи, а также раскрываются пути формирования навыков речевой культуры, необходимых для профессиональной деятельности в будущем.

Ключевые слова: диалогическая речь, отношение, красноречие, мышление, информация, сознание, литература, анализ, интерпретация, мастерство, творчество.

IMPROVING STUDENTS' CREATIVE THINKING SKILLS THROUGH DISCOURSE

Kaziyeva Turg'unoy Tursunbayevna

Andijan State Pedagogical Institute, Head of the Department of Preschool Education

Annotation: In this article, information on improving students' creative thinking skills through dialogic speech is highlighted, and ways to form speech culture skills necessary for professional work in the future are revealed.

Keywords: dialogue speech, attitude, eloquence, thinking, information, consciousness, literature, analysis, interpretation, skill, creativity.

Kirish. Ona tili darslarida dialogli o'qitishni tashkil qilish bir qancha imkoniyatlar beradi. Ayniqsa, matn bilan ishlashda, uni tushuntirishda dialog qulaylik tug'diradi. Matnning turlarini o'rganishda dialog o'rni beqiyosdir. Shuningdek, xalqning qalbini uyg'otishda, unga o'zligini anglatishda, buyuk maqsadlar bilan yashashga o'rgatishda, tarixiy shaxslar hayotini o'rganishda bu imkoniyatdan foydalanish mumkin bo'ladi. Jumladan, Bobur Mirzodek tarixiy shaxslar hayotidan ibrat olib yashashga o'rgatish muhimdir. Boburning Agra shahrida olib borgan obodonlashtirish ishlari birlan bir vaqtda xalqqa bo'lgan mehri muhabbati va malika Bayda tomonidan zaharlanish borasidagi quyidagi epizod diqqatga sazovordir. "Hindni obodu qudratli qilmoq orzusidamiz. Bizga hamklu hamnafas hind beklari, fuzalolari, hunarpehalari ko'p. Bizni zaharlab o'ldirmoqchi bo'lgan bu makkor xonim uchun eng eng og'ir jazo shuki, biz mana tirikmiz... Malika bizning bundan keyingi zafarlarimizni ham ko'rsin. Yomonlikka yaxshilik qilish mard kishining qo'lidan kelishiga amin bo'lsin"

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ko'rinib turibdiki, bunda ruhan bukilmaslik, hayot sinovlariga dosh berish holati tushuniladi. Shu asosda dialog o'tkaziladi: *Avvalo, talaba berilgan materialni diqqat bilan o'rganib chiqishi, matndagi asosiy mazmunni ilg'ay olishi, mazmunini tushuna olishi va shu asosda tushunganlarini tushuntira olishi, kerak bo'ladi. Talaba bunday matnni o'rganishda qaysi so'zlarni ishlatish o'rni ekanligi, tinglovchi diqqatini jalb etadigan jihatlariga e'tibor qaratishi lozim. Uni o'qishda talaffuzga e'tibor beriladi. Bunday matnlar ijodkorlikka da'vat etadi va talabaning tildagi so'zlarni to'la his qilishga o'rgatadi, qiziqishlarini yanada kuchaytiradi. Guruhning barcha a'zolariga berilgan bu topshiriqlar bir-biriga o'xshashi mumkin, lekin ular so'z ishlatish, fikrlar ketma-ketligi, dalillar keltirilishi va ularning tinglovchilarga etkazmoqchi bo'lgan fikrlari nuqtai nazaridan bir-

biridan farq qilishi mumkin. Har bir talaba munosabat bildiradi, guruh a'zolari o'rtasida o'z fikrlarini o'rtoqlashadilar. Nutqning mazmuni va shakliy jihati, undagi ishlatilgan grammatik vositalarning qo'llanilishini tahlil qiladilar. Matn va matn yuzasidan berilgan savollar asosida dialog tayyorlanadi; bunda talabalar, o'zlari eshitgan, bilgan matnlar bo'yicha savol javob o'tkazadilar, shuningdek, mavzu yuzasidan o'z munosabatlarini ham bayon etadilar. Shundan so'ng dialogik nutq ustida ishlash yuzasidan topshiriqlar beriladi. Keyingi bosqichlarda dialogik nutq tayyorlash bo'yicha matnlarni murakkablashib boradi, eng oxirgi bosqichlarda esa ancha murakkablashtirilgan matnlar ustida ishlanadi. Ana shunday murakkablashtirilgan matnlar keyingi bosqichlarda beriladi. Bunday matnlar O'zbekiston tarixi, madaniy merosi bilan bog'liq lingvomamlakatshunoslik mavzularida, talabalarning tanlagan kasb yo'nalishlariga doir bo'lishi mumkin. Shuningdek, matnlar yuzasidan bir necha topshiriqlar beriladi.

Tahlil va natijalar. Nutq tayyorlash bo'yicha O'zbekistonning tarixiy-madaniy merosi mavzusida berilgan matnlardan birida quyidagi topshiriqlar berilgan:

1. O'zbekistonning madaniy merosi haqidagi ma'lumotlar bilan tanishing. Madaniy meros namunalaridan biri haqida so'zlab bering.
2. O'zbekistonning qaysi me'moriy obidalari «Butunjahon ma'naviy merosi ro'yxati»ga kiritilgan?
3. Maqolaga ilova qilingan suratni sharhlang.

Bu matnlarda berilgan topshiriqlar asosan quyidagilarni qamrab oladi: 1) matnning asosiy mazmunini tushunish; 2) matn yuzasidan savollarga javob berish; 3) matnning mazmunini qisqacha bayon etish; 4) matnni birinchi shaxs nomidan yoki o'zlashtirma nutq sifatida so'zlab berish; 5) matn yuzasidan o'z fikrlarini ifodalash, o'z munosabatini bildirish; 6) matnga qisqacha annotatsiya yozish; 7) matnni davom ettirish yoki uni dalillar, qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitish. Bu topshiriqlarni bajarish davomida talabaning monologik nutqi yanada boyib, sayqallanib boradi, bu esa ta'limda ko'zda tutilgan maqsadni amalga oshirishga yordam beradi. Talaba har bir matnni namuna sifatida qabul qiladi va shunga o'xshash mavzularda fikrlash, bahs-munozaralarda ishtirok etishga harakat qiladi. Bunday matnlar talabaning nutqi uchun tayanch manba bo'ladi. Til o'rganishning keyingi bosqichlarida o'rganiladigan bu kabi matnlarga ko'ra talabaning monologi bir matn asosida emas, balki bir necha matnlar asosida yoki ona tili va birinchi boshqa tillarda o'qigan kitoblari, ko'rgan filmlari taassuroti natijasida tuzilishi mumkin. Albatta, bu ma'lum bir reja, ketma-ketlik asosida amalga oshirilgandagina, monolog mazmunli va mantiqiy bo'ladi. Talaba boshqa fanlarda olgan bilimlaridan ham foydalanishi mumkin. Aytish mumkinki, fikrni ifodalash, uni nutqning monolog yoki dialog ko'rinishida amalga oshirish o'quv-pedagogik jarayon sifatida yuz beradi va uni bir necha bosqichga bo'lishimiz mumkin:

1. Mavzu bo'yicha so'z, so'z birikmalarini tanlash jarayoni.
2. Fikrni jamlash va ketma-ketlikda bayon qilishni rejalashtirish.
3. Gaplarni tuzishda grammatik qoidalarni yodda tutish, birinchi navbatda egalik, kelishik, shaxs-son qo'shimchalariga e'tibor berish.
4. Fikrni ifodalash, o'z munosabatini bildirish.

Muhokama. Fikrni ifodalash, va grammatik materialigina etarli emas, tilning ekstralingvistik vositalari, nutq tempi, xabar, darak, buyruq yoki so'roq mazmunini ifodalab bera olish, sekinlashish, tinish holatlari, tilda mavjud bo'lgan o'ziga xos imo-ishoralardan ham foydalana olish fikrni suhbatdoshga, tinglovchilarga to'liq etkazib berishda katta rol o'ynaydi.

Shunday qilib, amaliy mashg'ulotlar jarayonida dialogik nutq bo'yicha olib boriladigan mashqlarni asosan ikki guruhga ajratishimiz mumkin. Birinchisi, til materiali bo'yicha bajariladigan oddiy mashqlar, gap qurilishi yuzasidan so'zlarni, jummalarni va gaplarni to'g'ri tuzish va uni tushuntirish mumkin bo'ladi. Bunda nutqdagi gaplarni tuzish bo'yicha xatolarni to'g'rilash ustida mashqlar bajariladi. Germenevtikaning maqsadi talqin qilishning turli metodlarini amalda qo'llash orqali haqiqiy mazmunni tushunish va yaratishdan iboratdir. Chunki germenevtik metodologiyaning nazariy asoslarini tahlil qilish, bugungi kunda talqin va tushuntirishga muhtoj bo'lgan ma'naviy merosimizni tushunishga zamin bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, bunday mashqlarda o'z dialogli suhbatni yo'lga qo'ygan talabaning aytganlarini eslab qolish va takrorlash yoki o'zlashtirma nutq sifatida so'zlab berish bu mashqlarning o'zlashtirilishini yanada mustahkamlaydi. Ikkinchi guruhga muloqot mashqlarini kiritish mumkin. Bunda biror axborotni etkazish bo'yicha mashqlar bajariladi. Chunki germenevtika insonga tushunish va tushuntirish imkonini berish bilan borliqning (bor bo'lish, mavjudlikning) muhim asosini tashkil qiladi. Zero, ma'noni tushunish va talqin qilish hayot mazmunining tayanch bo'g'inidir. Ona tili darslarini bunday tashkil qilishda tushunish yuksak darajasi amalga oshadi. Dastlabki bosqichlarda ikki yoki uch

gap yordamida tuzilgan kichik monologik nutqlar bajarilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda bu yangiliklar kattaroq matnlarga aylanib boradi, endi bu matnlarda tafsilotlar to'liq bayon etilgan, dalillar ko'paytirilgan, xulosalangan va talabning munosabati bildirilgan ko'rinishda davom etadi. Xulosa shuki, talabning nutq malakasi o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi, bunday mashqlarni davom ettirish, ko'paytirish zarur bo'ladi. Oliy o'quv yurtlari talabalarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish zaruriy masala. Albatta, bunda monologik va dialogik holatda bo'lishi mumkin. Dialog faqatgina og'zaki nutqqa oid bo'lmay, balki yozma nutqda ham o'z aksini topadi. Shuning uchun ham yozuvga oid nutqni o'rganish jarayonida asosan quyidagi bilim va malakalarni egallash talab qilinadi: 1) tinglab tushunilgan yoki o'qilgan matn mazmunidagi asosiy axborotni yozma ravishda uzata olish; 2) uzatilayotgan axborotni qisqacha yoki batafsil ifodalay olish, dalillarni qiyoslash, taqqoslash; 3) dallillarni keltira olish va ularga tavsif berish, sharhlash va ularning mazmunini birlashtirib, xulosalar berish; 4) uzatilayotgan axborot matnini tavsiflash va unga baho berish, ifodalanayotgan fikrni sharhlash, o'z munosabatini bildirish.

Ma'lumki, fikrni bayon etish ikki xil shaklda amalga oshadi: yozma hamda og'zaki. O'quvchining ona tili ta'limi jarayonida egallagan ko'nikma va malakalari u yaratgan matnda aks etadi. Bu parametrlar buyicha ta'lim sifatining natijasini baholashda o'qituvchi tomonidan o'quvchi egallagan quyidagi ko'nikmalarning darajasi aniqlanadi:

- a) fikrning mantiqiy izchillikda ifodalanishini aniqlash;
- fikrlash, mavzuning murakkablik darajasini aniqlash (sodda, murakkab, konkret, mavhum va hokazo);
- v) tavsifning mavzuga muvofiqligini va tavsifning qiymatini aniqlash;
- g) tavsifdagi ifodalovchi talablaridan maqsadga muvofiq foydalanish darajasini aniqlash;
- d) imloviy (yozma) savodxonlikning sifatini aniqlash.

DTS o'quvchidan ona tilida fikrlash va fikrni bayon qilishning amaliy ko'nikma va malakalarini to'g'ri talab qilish uchun ona tili o'qitishning maqsadini germevtik nuqtai nazaridan to'la tushuna olishimiz, shuningdek, tushuntira olishimiz lozim bo'ladi. Chunki faylasuflar ta'kidlashicha, germevtika shunchaki metod va qoidalar to'plami emas, balki inson borlig'ining alohida ontologik ahamiyatga ega bo'lgan fenomenidir. Dialogik nutq (suhbat, intervyu) ikki xil bo'ladi, biri eposning rivoyachi yoki muallif tili mavjud bo'lgan nasriy asarda rivoyachi yoki muallif tili bilan birga ishlatiladi. Ikkinchisi dramada uchraydi, bunda rivoyachi yoki muallif tili va ulardagi tasviriylik bo'lmaydi, chunki dramada dramaturg o'zini chetga oladi. Goh qavs ichida beriladigan remarkalar bor, xolos. Shu sababli drama tili asl ma'nodagi dialogik nutqdir. Dialogik nutq prozada xarakterni aniqlaydi, ziddiyat va voqeani o'stiradi, o'zaro munosabatlarni qiyosiy ko'rsatadi, xarakterlarning ichki dunyo-sini ochib beradi. «Dialog ikki yoki undan ortiq personaj orasida bo'lgan suhbat, savol-javobdan iborat» U ruhiy dunyoni badiiy tahlil qilish va kashf etish, to'qnashuvni ko'rsatib, ziddiyatni rivojlantirish va xarakterlarni yaratish vositasidir.

«Dialogik nutq oddiy qilib aytganda, uchrashuvdir. unda doimo ikki masala, bor: murojaat va javob mavjud bo'ladi. Har bir kishining xarakter xususiyatini bilishda dialog muhim rol o'ynaydi. Jumladan,

Shahidbek bilan Anvar dialogi esa mana bunday. Shahidbek maxdum bir ko'z urishtirib oldi:

- Ya'ni siz sarmunshilikni xohlamaysizmi? - deb so'radi. - Albatta.

- Sabab?

- Sababi shuki, - dedi Anvar, ko'zini dasturxonning allaqaysi nuqta-siga tikkan holda, - men buningday mas'ul, ayniqsa tantanali vazifalarga havaskor emasman...

Anovi - yigirma-o'ttiz yildan beri shu mansabning qayg'usida kelgan kishilar tinch yotadilar, deb o'ylaysizmi? (29-30-betlar).

Bu dialogdan Anvar xarakterining muhim qirralari ochiladi, bu uning mansabga o'chmasligidir.

Biz germevtikani o'rganar ekanmiz, uni bilishda matndagi so'zlarni to'g'ri anglata bilish muhim hisoblanadi. Chunki tushunish inson faoliyatining ma'nolarini tushunish va o'ziga xos ma'no hosil qilish tarzida namoyon bo'ladi. Tushunish boshqa odamning «ma'nolar olami»ga kirib borish, uning fikrlari va o'y-kechinmalarini tushunib etish va ularni o'rganib, tahlil va talhlil qilish bilan bog'liq. Tushunish – ma'noni chuqur anglab etish demakdir. Mazkur jarayon o'zaro aloqa, muloqot va dialog sharoitlarida sodir bo'ladi. Tushunishni o'z-o'zini tushunishdan ajratish mumkin emas. Uni o'rganish metodik jihatdan alohida ma'no kasb etadi.*

Ra'no esa qo'qonlik kishilarga xos bo'lgan hazilkashlikka moyil kishidir. Ra'no hazilni sevadi va u juda zukko. Buni uning Anvar bilan qilgan dialogi ham ko'rsatib turadi:

- Tinchlikmi?

- Betinchlik, - dedi kulib Ra'no.

- Ayni muddao ekan bo'lmasa... Ha, aytgandek, - dedi Anvar o'tirgan supaga ishorat qilib, - bukun joy katta solingan?
- Mehmon kelar emish.
- Yolg'oning qursin, Ra'no, - dedi Anvar kulimsirab, - qanday mehmon? - Men qayoqdan bilay, qanday mehmon... Fotihaga kishilar kelar emish, deb eshitdim.
- Fotihasi qanaqa?
- Bilmasam qanaqa.
- Anvar o'ylanib yana kulimsidi.
- Sening fotihang bo'lmasin?
- Mening qanday fotiham bo'lsin: men hali tirikman.
- Teskari burma, Ra'no, balki seni erga bermoqchidirlar?
- Ra'no qizarib turdi-da, yana gapni kulgilikka oldi:
- Meni kimga berar emishlar?
- Senimi? - dedi kulib Anvar. - Seni xondan boshqa kim olsin? Ra'no qo'lidagi ukasiga qaragan holda:
- Siz shunga maslahat bersangiz... men qanday qilay! - dedi va Mansurni chaqirdi. - Tur, Mansur, ketamiz.
- Ra'noda achchiqlanish namoyishi bor edi. Anvar Ra'nodagi bu o'zgarishdan o'ng'aysizlikka tushdi:
- Ra'no, - dedi. Ra'no zinadan tusha boshlagan holda to'xtadi. - Chini-ni so'zla, mehmon kelishi aniqmi?
- Mehmon kelishi aniq, ham keldi, - dedi Ra'no jiddiy. Anvar ajablandi:
- Mehmon keldi?
- Keldi.
- Anvar tevarakka qarandi:
- Qani mehmon?
- Ra'no qo'li bilan Anvarning o'ziga ishorat qildi:
- A n a mehmon.
- Anvar kuldi.
- Men mehmonmi?
- Ra'no jiddiy ravish bilan:
- Albatta, siz bizga mehmonsiz.
- Anvar yana kuldi. Biroq. Uning bu so'nggi kulishida kuchlanish bor edi: - Men senga mehmonmi? Ra'no kulimsib er ostidan Anvarga qaradi va qo'lidagi xarxashalana boshlagan bolani ovutish uchun tebrandi:
- Bilmasam...
- Ra'noning yuzidan boyagi jiddiyat yo'qolgandek edi.
- Anvar ham hazilni tashlab, chin hazilga o'tdi:
- Mehmonning qorni och, - Ra'no, - dedi, - albatta qadrlik mehmon uchun tansiqroq taom pishirgandirsiz, deb o'ylayman. Bukungi taomingiz ismini lutfan marhamat qilsangiz edi.
- Mehmonning vazifasi, - dedi Ra'no javoban, - izzati bilan o'tirish va oldiga qo'yilgan narsani maqtab-maqtab eyishdir...
- To'g'ri aytasiz, oltinbibi, - dedi Anvar, - biroq, bukungi mehmon- dorchiligingiz ham kechagidek uvra bilan bo'lsa, maqtab-maqtab, qo'lingizga qaytarib berishim ham aniqdir.
- Ra'no butun tovushini qo'yib kulib yubordi:
- Bukun qo'g'irma sho'rvaga, - dedi Ra'no kuldi ichida, - qattiq non to'g'rab eysiz, jaz o'rninga sholg'om chaynaysiz.
- Ofarin, dedi Anvar, - bu kungi mehmondorchiligingizdan qariyb mamnun bo'laturganga o'xshayman. Agar mumkin bo'lsa shuni bilsamki, bu kungi shalg'am sho'rva katta otinbibining qo'llaridan tanovul qilinadirmi yoki kichik otinbibining?
- Mehmon uchun buning farqi yo'qdir...

- Bir oz yanglishasiz, Ra'nobonu, - dedi Anvar, - chunki qo'ldan qo'lning katta farqi bor.
 - Farqi bo'lsa... Bu kun kichik otinbibining qo'llaridan shalg'am sho'rva tanovul qilasiz.
 - Bu holda avf etasiz, Ra'nobonu... Basharti kichik otinbibining qo'llaridan tanovul qilaturgan bo'lsak, shalg'am sho'rva emas, bizning uchun qush sho'rvadir.

Ko'rinib turibdiki, ushbu dialog orqali har ikki shaxsning ma'naviy olami namoyon bo'lmoqda. Matndagi har bir so'zning Anvarning ham, Ra'noning ham so'zamol ekanligini anglash mumkin bo'ladi. Kulishida kuchlanish bor edi, kulimsib er ostidan Anvarga qaradi, jiddiyat yo'qolgandek edi, tansiqroq taom pishirmoq, Anvar ham hazilni tashlab, chin hazilga o'tdi, jaz o'rniga sholg'om chaynaysiz, katta otinbibining qo'llaridan tanovul qilinadirmi yoki kichik otinbibining? qo'ldan qo'lning katta farqi bor.

Xulosa va takliflar. Matnda berilgan so'z va gaplarning ma'nosini tushunish ajratilgan so'zlarning ma'nosini izohlash, ta'riflash maqsadga muvofiq bo'ladi. O'qituvchi matnni tushuntirish uchun uni, avvalo, ya'ni mohiyatni bilishi, o'zi tahlil qila olishi zarur bo'ladi.

Ma'lumki, "Tushunish va tushuntirish bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Ammo tushunish tushuntirishni, ya'ni o'rganilayotgan hodisani qonunga va sababga bog'lashni nazarda tutmasligini unutmaslik kerak. Bundan tashqari, tushunishni tushuntirishga qarama-qarshi qo'yish, shuningdek inson bilish faoliyatining har qanday sohasida faoliyat ko'rsatuvchi va bir-birini to'ldiruvchi bu ikki tadqiqot protseduralarini bir-biridan ajratish mumkin emas. Saroydagi yaxshi va yomon odamlar o'rtasidagi ziddiyat va kurash bu romanda dialog rolini bir muncha oshirdi. Romanda kulminatsiya dialogga to'g'ri kelganligi bejiz emas. Dialogdagi bunday holat har bir o'quvchi talabaning, o'ylashga, fikrlashga chorlaydi.

Chunki fikrlashda fikrlash..... yoziladi

Talabalarga dialogli nutqni tashkil etish va uni matn holida ifoda etishda umumiylik xos hodisa ekanligini tushuntirish kerak, chunki u ijobiy obrazlarning ijobiy tomonini, salbiy obrazlarning yanada salbiyligini ko'rsatib beruvchi omil isobldanadi. Demak, dialog odatdagi suhbatdan farqli o'laroq, siyqasi chiqqan so'zlardan iborat bo'lmasligi kerak. Undan har bir obrazning maqsadi, dunyoqarashi, tafakkur tarzi anglashilib turishi zarur.

K. X. Delokarov va F. D. Demidov ta'kidlashicha, dialog, o'zaro bir-birini tushunish va sabrliklik haqidagi g'oyalarni samarali va "ishlovchi" qilish uchun ularni mas'uliyat, qiziqish, ochiqlik va ob'yektivlik omillari bilan bog'lash zarur. Ochiqlik va ob'yektivlik hech kim mutloq haqiqatga ega emas va faqatgina hamkorlikdagi dialog narsalarning haqiqiy tabiatini bilishga yordam berishini anglashni taqoza etadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qodirov P. Yulduzli tunlar // www. ziyo.u
2. Bakiyeva G.X., Karayeva B.X., Korshunova E.N., Krayeva I.A., Teshabayeva D.M., Frolova G.M. Uzbekskiy yazik dlya stran SNG. – M.: FGBOU VPO MGLU, 2012. –S. 184-190.
3. Solijonov Y. Dialog qurilishi va uning elementlari. - O'zbek tili va adabiyoti, 2010, 2-son, 8-bet.
4. Delokarov K. X. Demidov F. D. Yangi paradigma izlab. 281 b.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002. – B. 35-36.

RUS TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHNING USLUBIY-DIDAKTIK TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH

Kamalova Dilafruz Tuymurodovna

NavDPI, «Rus tili va adabiyoti» kafedrası o'qituvchisi

Ilmiy rahbar, Jumaeva Feruza Ruzievna

P.f.n., dotsent, NavDPI, Rus tili va adabiyoti kafedrası mudiri.

Annotatsiya. Bugun biz yashayotgan globallashtirilgan dunyo turli madaniyatlar va tillar o'rtasida samarali muloqot qilish muhimligini ta'kidlamogda. Rus tilini chet tili sifatida o'rganishga bo'lgan qiziqish tobora ortib borayotganligi sababli, yanada qiziqarli va samarali o'rganish tajribasini osonlashtirish uchun uslubiy va didaktik ta'minotni kuchaytirish zarur. Ushbu maqola rus tilini chet tili sifatida o'qitishni takomillashtirishning asosiy strategiyalarini o'rganib, metodologik va didaktik jihatlarga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: talabalar, rus tili chet tili sifatida, qiyinchiliklar, o'qitishning dastlabki bosqichi, uslubiy xususiyatlar.

Hozirgi vaqtda til ta'limi tizimi global ijtimoiy-madaniy muammolarning keskinlashuvining jiddiyligini to'liq his qildi va ularni hal qilish kamida lingvodidaktika tekisligida yotadi.

Xalqlar o'rtasidagi madaniy va til almashinuvi muammosini ko'rsatadigan intensiv madaniyatlararo ma'rifiy muloqot ilmiy bilimlarning turli sohalarida tobora ortib borayotgan e'tibor ob'ektiga aylanmogda.

Zamonaviy ta'lim tizimida uning sub'ektlari kommunikativ muvozanatni buzmasdan muloqotga kirishishni va uni saqlab qolishni o'rganishi kerak bo'lgan ko'p madaniyatli shaxslardir. O'zaro hamkorlik, rus tili yordamida akademik moslashish masalalarini hal qilish til ta'limining eng muhim vazifasi sifatida ikki tilli va ko'p tilli bag'rikeng, tinch, muloqotga moslashgan, boshqa xalqlarning madaniyati va an'alarini tushunish, madaniyatlararo muloqotga qodir shaxsni shakllantirishni qo'yadi.

Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida madaniy va nutqiy o'zaro ta'sirning ilmiy-pedagogik resursiga tayangan holda ko'p madaniyatli ta'limning samarali tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish zarurati mavjud. "So'nggi bir necha o'n yilliklar davomida chet tilini o'qitishning maqsadlari o'zgardi. Muloqotning lingvistik quroli sifatida tilga e'tibor muloqot jarayonining o'ziga, uning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-lingvistik, pragmatik, madaniy mohiyatiga qiziqish bilan almashtirildi".

Bugungi kunda turli xalqlar vakillari rus tilini o'rganishmogda va BMTda yig'ilishlar o'tkaziladigan jahon tillaridan biri sifatida unga qiziqish ortib bormogda. Rus tili Yevropa uchun Rossiya bilan iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish tili sifatida iqtisodiy jihatdan istiqbolli. Rus tiliga boy adabiyotga ega madaniy hodisa sifatida qiziqish susaymaydi.

Biroq, rus tilini chet tili sifatida o'qitish metodologiyasida hali ham bir qator nazariy va amaliy xarakterdagi hal etilmagan muammolar mavjud. Xususan, rus tili fonetikasini o'qitishni takomillashtirish eng muhim muammodir. Tilning tovush tuzilishi til tuzilishidagi alohida odatdir. Ko'rinib turibdiki, fonetika masalalari bo'yicha lingvistik kompetentsiya rus tilini keyingi o'qitish uchun asos bo'ladi.

Xalqaro hamkorlikni rivojlantirish sharoitida rus tilining roli katta. Chet tili sifatida rus tili ilmiy ma'lumotlarni uzatishda ham, xalqaro sanoatni rivojlantirish zonalarida qo'shma ishlab chiqarish loyihalarini amalga oshirishda ham, shuningdek, madaniyatni shakllantirish vositasi sifatida faol foydalaniladi. xalqaro aloqa shartlari.

Rus tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi, shuningdek, o'quv materialini sinchkovlik bilan tanlash tilni muvaffaqiyatli o'zlashtirish va uning kasbiy yo'naltirilgan kommunikativ salohiyatining eng muhim tarkibiy qismidir.

To'g'ri talaffuz chet tilini muvaffaqiyatli o'zlashtirishning asosiy shartlaridan biridir. Bu nutq faoliyatining barcha to'rt turini, ya'ni tinglash, o'qish, gapirish va yozishni shakllantirish asosida talabalarning eshitish-talaffuz qobiliyatlarini rivojlantirish uchun zarurdir. Shuning uchun, kirish fonetika kursi odatda mashg'ulotning boshida o'tkaziladi. Zamonaviy metodologiya chet tilini o'qitish samaradorligini amaliy natijasi bilan belgilaydi, shuning uchun boshlang'ich bosqichda o'qituvchining vazifasi talabalarning chet tili sifatida rus tilining fonetik tomonini dastlabki o'zlashtirishini ta'minlashdir. Bu talabaning nutqi tushunarli bo'lishi va u asosan til muhitida tinglashi uchun kerak.

Biroq, rus tili chet ellik talabalar uchun nafaqat leksik tarkibining boyligi va leksemalarning

polisemiyasi tufayli, balki ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Rus tilini chet tili sifatida o'qitishni o'rganishning dastlabki bosqichlarida, masalan, tilning fonetikasini o'rganishda zarur bo'ladigan fiziologik tabiatning potentsiali.

Rus tilining fonatsiya madaniyatini o'rganish bir qator sabablarga ko'ra qiyin:

- birinchidan, rus tili boshqa tillarda mavjud bo'lmagan tovushlar va ularning birikmalariga boy, bu esa artikulyar apparatlarning ishlashida mushaklarning qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi; bu noma'lum tovushlarni talaffuz qilishni «o'rganadigan» kichik mushaklarni muntazam ravishda «mashq qilish» zarurligini taqozo qiladi;

- ikkinchidan, rus tilida tovushlar va ularning birikmalarini talaffuz qilish uchun butunlay boshqa hajmdagi havo talab qilinadi, bu chet ellik talabalar Rus tilini chet tili sifatida o'rganishning dastlabki bosqichida ko'pincha etarli emas [2; 4].

Asosiy qismi rus tilini chet tili sifatida tanishishning dastlabki bosqichida yengib o'tiladigan ushbu qiyinchiliklar bilan bog'liq holda, til fonetikasini o'rgatish, intonatsiya va fonatsiya madaniyatini rivojlantirish uchun maxsus usulda qurish kerak. Bu jarayonning samaradorligi artikulyatsiya mashqlarining xilma-xilligiga, she'riy va hatto qo'shiq materialiga bog'liq bo'ladi. Rus tilining fonetikasini o'rganish fanni yanada rivojlantirish uchun asosiy asosdir.

Shubhasiz, fonetikani o'qitish, albatta, lug'at va leksik-grammatik tuzilmani o'rganish bilan birga olib borilishi kerak. Rus tilini chet tili sifatida o'qitishning dastlabki davrida chet ellik talabalarning nutq, tinglash, o'qish va yozish ko'nikmalaridan iborat kommunikativ kompetentsiyasining asoslari yaratiladi. Ushbu ko'nikmalar rus tilida muloqot qilish va boshlang'ich darajadagi o'quvchilar o'rtasida samarali muloqot qilish imkonini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu ko'nikmalarning muvaffaqiyatli takomillashtirilishi o'quvchilarning o'quv faoliyati jarayonida shakllangan lug'atga ham bog'liqdir [4; 5].

Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, Rus tilini chet tili sifatida o'rganishning o'quv jarayoni talabalarni leksik birliklarni (so'zlar va iboralarni) o'rganishga qaratadi, ammo ularning lug'atini real vaziyatlarda qo'llashning amaliy tomoni etarli darajada shakllanmagan. Ushbu muammo kontekstida leksik kompetentsiya faqat Rus tilini chet tili sifatida o'rganishning leksik tomonini qo'llash qobiliyati va ko'nikmalariga qisqartirilmasligi kerak. Uni lingvistik, shuningdek motivatsion, aks ettiruvchi va muloqotga yo'naltirilgan nuqtai nazardan ko'rib chiqish kerak [3].

Zamonaviy madaniy va nutqiy vaziyat rus tilini chet tili sifatida o'rganayotgan talabani kommunikativ madaniyatiga qo'yiladigan maxsus talablar bilan bog'liq bir qator yangi muammolarni ochib beradi. Bu, birinchi navbatda, ularning leksik kompetentsiyasining shakllanish darajasiga asoslanadi. Rus tilida samarali og'zaki muloqot qilish qobiliyati, rus tilidagi muloqotning etnoretorik jihatlarini egallash, boshlang'ich ta'lim bosqichida nutq xulq-atvor strategiyalarida bag'rikenglik ideallariga intilish - bu fazilatlarining barchasi o'z-o'zini tarbiyalash uchun asos bo'lishi kerak. lingvistik shaxs va uning leksik kompetentsiyasi, keyinchalik kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish jarayonida zarur bo'ladi. Ushbu muammo rus tili o'qituvchilari uchun zamonaviy ta'lim paradigmasi doirasida ushbu fan bo'yicha o'qitish jarayonini takomillashtirish uchun muammolarni keltirib chiqaradi [1; 3].

Chet ellik talabalarga rus grammatikasini o'rgatishda ham ma'lum qiyinchiliklar paydo bo'ladi. O'rganishning dastlabki bosqichidayoq ular ona tillari va o'rganilayotgan tillarning grammatik tuzilishining belgilari har xil ekanligi bilan tanishishlari kerak. Masalan, rus tilida so'zlar flektiv shakllarga ega, ya'ni otlar rad etiladi, fe'llar qo'shiladi va hokazo. Shunday qilib, so'zlarning grammatik ma'nolari deyarli faqat maxsus vositalar bilan ifodalanadi.

Uslubiy innovatsiyalar

Vazifaga asoslangan tilni o'rgatish. Vazifaga asoslangan tilni o'rgatish - bu real hayotdagi muloqotga urg'u beradigan yondashuv. Rus tilini o'qitish kontekstida bu o'quvchilardan rus tilidan amaliy vaziyatlarda foydalanishni talab qiladigan vazifalarni loyihalashni o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, rol o'ynash faoliyatini tashkil qilish, suhbatlar o'tkazish yoki talabalarni til ko'nikmalarini haqiqiy stsenariylarda qo'llashga undaydigan loyihalarni yaratish.

Texnologiyani integratsiyalash. o'quv jarayoniga texnologiyani kiritish faollikni sezilarli darajada oshirishi va o'quvchilar uchun qo'shimcha resurslarni taqdim etishi mumkin. Interfaol onlayn platformalar, til o'rganish ilovalari va virtual reallik vositalari o'quvchilarga turli kontekstlarda rus tilini mashq qilish imkoniyatini taqdim etishi mumkin, bu esa o'rganish tajribasini yanada dinamik va qulayroq qiladi.

Madaniy immersion dasturlari. Yaxlit til o'rganish tajribasi uchun rus madaniyati bilan tanishish juda muhimdir. Talabalar ona tilida so'zlashuvchilar bilan muloqot qilishlari, madaniy tadbirlarga tashrif buyurishlari yoki chet elda o'qish dasturlarida ishtirok etishlari mumkin bo'lgan madaniy suvga cho'mish dasturlarini tashkil qilish ularning tilni tushunishlarini chuqurlashtirishi va rus madaniyatini chinakam qadrlashni rivojlantirishi mumkin.

Didaktik takomillashtirish

Materiallarni diversifikatsiya qilish. An'anaviy darsliklar har doim ham o'quvchilarning turli xil o'rganish uslublari va afzalliklariga mos kelmasligi mumkin. Adabiyot, filmlar, musiqa va yangiliklar maqolalari kabi turli xil haqiqiy materiallarni kiritish tilni yanada to'liqroq tushunishni ta'minlaydi va o'quvchilarni turli xil registrlar va muloqot uslublari bilan tanishtiradi.

Multimodal yondashuvlarni o'z ichiga olish. Odamlar turli xil hislar orqali o'rganadilar va multimodal yondashuvlarni o'z ichiga olgan holda, bu turli xil o'rganish uslublari mos keladi. Audio-vizual resurslardan, interfaol o'yinlardan va amaliy mashg'ulotlardan foydalanish eshitish, vizual va kinestetik o'quvchilarga yordam berishi mumkin, bu esa yanada inklyuziv va samarali ta'lim muhitini ta'minlaydi.

Moslashtirilgan ta'lim yo'llari. Har bir o'quvchining o'ziga xosligini tan olish, shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'llari uchun imkoniyatlar yaratish muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Individual qiziqishlar yoki martaba maqsadlariga mos keladigan tanlov kurslari yoki modullarini taklif qilish talabalarga o'z ta'lim tajribasini moslashtirishga imkon beradi, bu esa egalik hissi va motivatsiyani rivojlantiradi.

Xulosa. Rus tilini chet tili sifatida o'qitishning uslubiy va didaktik ta'minotini kuchaytirish ko'p qirrali ish bo'lib, u innovatsion metodologiya va dinamik didaktik yondashuvlarning puxta o'ylangan kombinatsiyasini talab qiladi. Vazifaga asoslangan o'qitish, texnologiyani integratsiyalash, madaniy immersiyani rag'batlantirish, materiallarni diversifikatsiya qilish, multimodal yondashuvlarni o'z ichiga olish va moslashtirilgan ta'lim yo'llarini taklif qilish orqali o'qituvchilar boyitilgan va samarali ta'lim muhitini yaratishi mumkin. Biz global hamjamiyatni rivojlantirishda davom etar ekanmiz, rus tilida malakali muloqot qilishning ahamiyatini ortiqcha baholab bo'lmaydi va bu yaxshilanishlarga sarmoya kiritish, shubhasiz, til o'rganuvchilarning rus tilini o'zlashtirish yo'lidagi muvaffaqiyatiga hissa qo'shadi.

Adabiyot:

1. Aitpaeva A.S. Rus tili darslarida Internetning o'quv resurslaridan foydalanish masalasi to'g'risida // Rus tili ona tili sifatida: nazariya va metodologiyada yangi: maqolalar to'plami. Moskva, 2015. 340-343-betlar.
2. Kolosova T.G. Boshlang'ich bosqichda rus tilini chet tili sifatida vositachi tilni ishlatmasdan va ishlatmasdan o'qitishning xususiyatlari to'g'risida // Moskva davlat qishloq xo'jaligi muhandislik universiteti axborotnomasi. V.P. Goryachkina. 2014 yil. № 1. 138-141-betlar.
3. Rozhdestvenskaya O.Yu. Rus tilini o'rganishning dastlabki bosqichida muloqotni qanday o'rgatish kerak // Rus tili va rus madaniyati haftaligidan materiallar to'plami (Italiya, Milan - Bari - Rim). Moskva, 2012. 51-56-betlar.
4. Rus tilini chet tili sifatida o'qitish nazariyasi va amaliyoti / tahrir. I. Popadeikina, R. Chaxori. Vroslav, 2012. 181 b.
5. Chesnokova M.P. Rus tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi: darslik. Moskva: MADI, 2015. 132 b.
6. Shtykova N.V. Rus tili chet tili sifatida: grammatikani boshlang'ich bosqichda o'rganish masalasi bo'yicha (morfologik material) // Cherepovets davlat universitetining xabarnomasi. 2014 yil. No 5(58). 84-88-betlar.
7. Bagramova N.V. Til shaxsi ikki tillilik nazariyasi nuqtai nazaridan // Kompetentlik yondashuvi asosida ikki tilli shaxsni shakllantirish / resp. ed. G.A. Baeva. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg. Univ., 2012. B. 5-20.
8. Mullagalieva L.K., Mardieva E.R., Galimyanova V.R. Ikki tillilik sharoitida madaniyatlararo muloqot: monografiya. Neftekamsk: BashGU, 2006. 148 b.

OMMAVIY AXBOROT VOSITASIDA TALABA-YOSHLAR MA'NAVIY-AXLOQIY SIFATLARINI TAKOMILLASHTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Kdirniyazova Oralxan Asamatdinovna,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola mazmuni OAVda talaba-yoshlarlar ma'naviyatini rivojlantirishga karatilgan mavzular samaradorligini oshirish, talaba-yoshlarning ma'naviy ehtiyojlariga mosligi, mavzular rang-barangligi, tarbiyaviy ishlar mazmuniga uyg'unlik, talaba-yoshlarning mediasavodxonligini rivojlantirish, kontentning talaba-yoshlarlar yosh xususiyatlariga mosligi kabi mediapedagogik talablar asosida takomillashtirishga qaratilgan.

Tayanch so'zlar: globalashuv, axborot, ommaviy axborot vositalari, ma'naviyat, radio, televidenie, mafkuraviy immunitet, internet, ijtimoiy tarmok, virtual axborot maydoni.

ПОВЫШЕНИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ И МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ СМИ КАК ВАЖНЕЙШАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Кдирниязова Оралхан Асаматдиновна,

независимый научный сотрудник нукусского филиала государственного института искусства и культуры Узбекистана.

Аннотация: Содержание данной статьи основано на медиapedagogических требованиях, таких как повышение эффективности тем, направленных на развитие духовности учащихся и молодежи в средствах массовой информации, соответствие духовным запросам учащихся и молодежи, разнообразие тем, гармония с содержанием воспитательной работы, развитие медиаграмотности студентов и молодежи, соответствие содержания возрастным особенностям студентов и молодежи.

Ключевые слова: глобализация, информация, СМИ, духовность, радио, телевидение, идеологический иммунитет, Интернет, социальная сеть, виртуальное информационное пространство.

IMPROVING THE SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES OF STUDENTS AND YOUTH THROUGH THE MEDIA AS AN ESSENTIAL PEDAGOGICAL PROBLEM

Kdirniyazova Oralxan Asamatdinovna

is an independent researcher of the Nukus branch of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan.

Abstract: The content of this article is based on media pedagogical requirements, such as increasing the effectiveness of topics aimed at developing the spirituality of students and youth in the media, compliance with the spiritual needs of students and youth, a variety of topics, harmony with the content of educational work, developing media literacy of students and youth, compliance of the content with the age characteristics of students and youth.

Keywords: globalization, information, mass media, spirituality, radio, television, ideological immunity, Internet, social network, virtual information space.

Jahon miqyosida axborot kommunikatsion texnologiyalarining rivoji talaba- yoshlarning hayot tarziga zid bo'lgan zararli g'oyalar va mafkuraviy xurujlarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Xorijiy televideniylar orqali berilayotgan ko'rsatuvlar, radioeshittirishlar, internet manbalari, mobil aloqa, kompyuter o'yinlari, video va kino mahsulotlaridan foydalanuvchi talaba-yoshlar kerakli axborot bilan birga jamiyatimizning axloqiy tartib-qoidalariga zid bo'lgan shafqatsizlik, zo'ravonlik va milliy mentalitetimizga begona bo'lgan boshqa g'oyalar targ'ibotiga ham duch kelmoqda. Natijada talaba-yoshlar orasida axborot madaniyatini shakllantirish va ularning ma'naviyatini yuksaltirish zarurati tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. [1].

Dunyo miqyosidagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar Respublikamizda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, aholining siyosiy faolligini oshirish, talaba-yoshlarning mamlakatimiz siyosiy va ijtimoiy hayotidagi amaliy ishtirokida axborot erkinligini ta'minlanishi, ommaviy axborot vositalarini

talabalar o'z fikr va g'oyalarini, sodir bo'layotgan voqealarga o'z munosabati va yondashuvini erkin ifoda etadigan shaxs sifatida shakllantirish o'ta dolzarb pedagogik muammolardan biridir. Ma'lumki, talaba yoshlarning axborot sohasidagi huquq va erkinliklarini ta'minlash masalasi ularning axborot olish, axborotni va o'z shaxsiy fikrini tarqatish huquqi va erkinligini o'zida mujassam etgan bo'lib, bu O'zbekistonda demokratik jamiyat asoslarini barpo etishning muhim shartidir [1].

Zamonaviy ta'lim mazmunida xolis va haqqoniy axborotni tarqatish, birinchi navbatda, yoshlarning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish har qachongidan ko'ra dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Axborot xuruji avj olgan asrda atrofda sodir bo'layotgan voqealar haqida haqqoniy ma'lumotlarga ega bo'lish, har qanday noxolis axborotlar zahirida yot g'oyalar mavjudligini aholiga va avvalo yoshlarimizga tushuntirishda ommaviy axborot vositalarining o'rni va ta'sir kuchining beqiyosligi ayon bo'lmoqda. [2].

Ommaviy axborot vositalari orqali juda tez fursatda tarqalayotgan ijtimoiy- siyosiy, mafkuraviy axborotlarning ko'p foizi dunyoning turli davlatlarida tashvish uyg'otmoqda. Jahonga egalik qilishga intilayotgan kuchlar aynan axborotdan qurol sifatida foydalanishga urinmoqda. Boshqacha aytganda, bir tomondan axborot insoniyat ma'naviy olamini kengaytirish, inson ilmu-tafakkurini boyitishga xizmat qiladigan manba sifatida ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi zamonda juda ko'p davlatlar o'z madaniyati, an'analari va ma'naviy qadriyatlarini yot axborot ta'siridan himoya qilish uchun tegishli choralar ko'rishga majbur bo'lmoqda. Shu sababli sodir bo'layotgan voqea-hodisalar oqimida kirib kelayotgan axborotning mazmunini anglash, uni to'g'ri talqin qilib, xulosalar chiqarish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. [3].

Respublikamizda talaba-yoshlar kundalik hayoti, ta'lim jarayoni, ish faoliyatida ham turli mazmundagi ma'lumotlarga ommaviy axborot vositalari orqali ega bo'lmoqdalar. Talaba-yoshlar ko'rayotgan filmlar, ko'rsatuvlar, tinglayotgan radioeshittirishlar mazmun-mohiyati nuqtai nazaridan kelib chiqib, ularning ma'naviy olamiga turlicha ta'sir kursatadi. OAVlar orqali ta'sir etishning ijobiy va salbiy ko'rinishlarini hisobga olgan holda shuni aytish mumkinki, yoshlar ma'naviy kamolotida ular qabul qilayotgan axborot muhitining roli katta. Demak, bugun talaba-yoshlarning nimani ko'rib, nimani tinglayotgani birinchi navbatda u voyaga etayotgan oila, shu bilan bir qatorda ta'lim muassasalari e'tiboridan ham chetda qolishi mumkin emas. [4].

Jahon axborot makonining globallashuvining ayni sharoitida inson ongi, qalbi, milliy mentaliteti, sog'lom e'tiqodi, vatanparvarlik va fidoyilik tuyg'ularining kamol topishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan g'oyaviy-mafkuraviy, axborot tahdidlari ta'siri sezilmoqda. Bugungi globallashuv sharoitida axborotga bo'lgan talab tobora kuchayib bormoqda. Axborot almashish imkoniyatining mavjudligi va kattaligi bizga keng imkoniyatlar beradi, shu bilan birga talaba-yoshlarni ogohlikka chaqiradi. [5].

Davlatimiz, ta'lim tizimining maqsadi OAV lardan voz kechish emas, ulardan oqilona foydalangan holda, o'zligimiz, qadriyatlarimizni saqlab qolishdan iborat.

Bun borada oila, mahalla, ta'lim muassasalari, jamoat va davlat tashkilotlarining roli muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi fikr mulohazalardan kelib chiqib talaba-yoshlar ma'naviy-axloqiy sifatlarini ommaviy axborot vositalari asosida takomillashtirishga oid quyidagi takliflarni bildirish mumkin:

OAV orqali yoshlarda ijtimoiy fikrni tahlil qilish tizimini kuchaytirish;

yoshlarning «ijtimoiy dunyoqarashini» axborot maydonidagi dunyoqarashini o'rganish, bu boradagi faoliyat samaradorligini oshirish;

xorijiy davlatlarning bizning milliy mentalitetimizga to'g'ri kelmaydigan salbiy tomonlari ham mavjudligini OAV orqali talaba-yoshlarga mashg'ulotlar davomida tushuntirib borish;

internetdan foydalanishga oid ma'naviy axloqiy sifatlarini shakllantirish;

milliy qadriyatlar va o'zligimizni anglash, ma'naviyatimizga tahdid kelajagimizga tahdid ekanligini, axborot makonida global o'sib kelayotgan yosh avlodning media savodxonligi va axborot texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetini oshirish (ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, OAV dasturlari orqali);

axborot makonining globallashuvi jarayonida talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini yanada takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish va uzluksiz tarzda olib borilishini yo'lga qo'yish;

OAV vositasida yoshlar ma'naviy etukligini ta'minlashga erishish;

talaba-yoshlar auditoriyasiga mos bo'lgan OAV mahsulotlari safini kengaytirish, yoshlarga oid teleko'rsatuvlar va radio eshittirishlarda vatanparvarlik tuyg'ularini ularga hayotiy misollar bilan etkaza

bilish, matbuot sahifalaridagi yoshlarga doir materiallar sifatiga e'tibor qaratish, sermazmun OAV maxsulotlarini tayyorlashda jurnalistlar va pedagoglar hamkorligini kuchaytirish;

talaba-yoshlarga ma'naviy-axloqiy tarbiya berishda media-ta'limning, xususan, ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish.

Bu tadbirlarni amalga oshirishda ilmiylik, muvofiqlashtirish, tizimli boshqaruv tamoyillariga rioya etish va talaba-yoshlarning yosh xususiyatini hisobga olish juda muhimdir. [6].

Mamlakatimizda yosh avlod ta'lim-tarbiyasi, shaxs kamoloti yo'lida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqimizning boy milliy madaniy-tarixiy an'analari, urf-odatlar hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalar amaliyotga joriy etildi.

Respublikamizda milliy g'oya va mafkuraning jamiyat hayotida tutgan o'rni, milliy tarbiyaning ma'naviy asoslari, talaba-yoshlar shaxsida mafkuraviy immunitetni shakllantirish va ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik masalalari mamlakatimiz olimlari A. Ochildiev, M. Duronov, N. Taylakova va boshqalar tomonidan, tadqiq etilgan. [7].

Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida internet - ommaviy axborot vositalarida ta'lim resurslarini yaratish, o'quv-tarbiya jarayonini pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida boshqarish muammolariga doir masalalar U.Begimkulov, M.Mamarajapov, R.Djuraev, N.Taylakov kabilarning tadqiqotlarida ilmiy jihatdan asoslangan. [8]

Rossiyalik olimlar V.YU. Andreeva A.A. Dzyubenko va boshqa olimlar tomonidan ommaviy axborot vositalari vazifalari va jamiyat a'zolari, xususan, talaba-yoshlar virtual hayotining ayrim jihatlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. [8].

Xorijlik olimlar J.Cabero, M.Castells. B Cebreiro A.Estey, A.Musseau, L.Keehnlarning tadqiqotlarida ommaviy axborot vositalarining inson hayotidagi ijtimoiy imkoniyatlari va mediata'lim texnologiyalarini joriy etish zarurati ochib berilgan. [9,10,11].

Talaba-yoshlar ma'naviyatini rivojlantirish muammosi turli soha olimlari tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, global axborotlashtirish davrida talaba-yoshlar ma'naviyatini milliy ommaviy axborot vositalari manbalari: teleko'rsatuvlar, radioeshittirishlar va internet xabarlari asosida takomillashtirish masalasi maxsus tadqiqot predmeti bo'lmagan.

Tajribalarimiz tahlili shuni ko'rsatdiki, talaba-yoshlar auditoriyasiga mo'ljallangan mavzularning yoritilishida yuqorida sanab o'tilgan tashkiliy-pedagogik funksiyalar teleko'rsatuvlar mazmunida har doim ham o'z aksini topmaydi. Xususan, bolalar ko'rsatuvlarini tayyorlaydigan telejurnalistlar faoliyatida voqea-hodisalarni pedagogik idrok va tahlil qilish qobiliyati sust, natijada ko'rsatuv tayyorlash jarayonida talaba-yoshlarning ma'naviy ehtiyojlari, qiziqishlari, shaxsiy fikri e'tibordan chetda qoladi.

Tadqiqotda yuqoridagi holatlarni hisobga olib, talaba-yoshlar auditoriyasiga oid dasturlarni tayyorlovchi jurnalistlarning mediapedagogik bilimlarini oshirish zarur degan xulosaga kelindi. Shunga ko'ra, tadqiqot doirasida OAVda talaba-yoshlar ma'naviyatini rivojlantirishga qaratilgan mavzular samaradorligini oshirish talaba-yoshlarning ma'naviy ehtiyojlariga mosligi, mavzular rang-barangligi, tarbiyaviy ishlar mazmuniga uyg'unlik, talaba-yoshlarning mediasavodxonligini rivojlantirish, kontentning talaba-yoshlar yosh xususiyatlariga mosligi kabi mediapedagogik talablar asosida takomillashtirildi (1-jadval).

1-jadval

Talaba-yoshlar ko'rsatuvlarining ma'naviy-ma'rifiy natijaviyligini oshirish talablari

t/r	Natijaviylikni oshirish talablari va uning qisqacha mazmuni
1.	<i>Ma'naviy ehtiyojlarga mosligi.</i> Talaba-yoshlar mavzusidagi materiallarning mazmun-mohiyati, tuzilishi aniqlik va oddiylikka asoslanishi va talaba-yoshlarning ma'naviy ehtiyojlarini rivojlantirishga xizmat qilishi zarur.
2.	<i>Mavzular xilma-xilligi.</i> Teleko'rsatuvlarda beriladigan materiallar mazmuni badiiy, informatsion, ta'limiy, tarbiyaviy, kreativ fikrlashga undovchi talablarga mos bo'lishi lozim.
3.	<i>Uyg'unligi</i> – teleko'rsatuvlarda beriladigan materiallar mazmuni ma'naviy-mafkuraviy tarbiya jarayoniga uyg'un bulishi lozim.
4.	<i>Yosh xususiyatlariga mosligi.</i> Talaba-yoshlar mavzusini yoritadigan mediamateriallar talaba-yoshlarning istak-xohishlari va qiziqishlariga, psixologiyasiga, ijtimoiy tasavvur va qarashlariga mos bo'lishi lozim.
5.	<i>Teleko'rsatuvlar mazmuni rivojlantirish.</i> Teleko'rsatuvlar mazmuni talaba-yoshlarda mediamateriallarni tahlil qila olish, xulosa chiqarish, virtual olamdagi G'oyaviy munozaralarga mustaqil erkin fikrini bildira olish

Yuqoridagi mediapedagogik talablarni hisobga olib, talaba-yoshlar auditoriyasiga oid dasturlar, jurnalistlar va pedagoglar hamkorligini yo'lga qo'yish asosida tayyorlanishi lozim. Bizningcha, teleko'rsatuvlarning tarbiyalovchi xususiyatlarining samaradorligi aynan mazkur hamkorlik asosida tayyorlanishiga bevosita bog'liq. Ushbu tadbirni amalga oshirishda ommaviy axborot vositalarining ta'lim muassasasi, oila va mahalla bilan hamkorlikdagi faoliyatini integratsiyalash tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot doirasida talaba-yoshlar ma'naviyatini rivojlantirishga qaratilgan teleko'rsatuv va radioeshittirishlarning mazmunidan tarbiyaviy jarayonlarda foydalanish metodlari (suhbat, davra suhbat, mediahaftaliklar) mediapedagogik resurslar asosida takomillashtirilgan.

Maqolada teledasturlarni ta'lim muassasasi, mahalla va oila muhitining ma'naviy tarbiya jarayoniga joriy qilish metodlari yoritilgan:

ta'lim muassasasida:

dars jarayonlarini interfaol metodlar asosida tashkil etishda o'qituvchi ko'rsatuvlardan dars mavzusiga mos epizodik lavhalar, kichik syujetlardan (videolektoriy) mashgulotda foydalanishi va talaba-yoshlarni mushohadaga chorlashi, mediamateriallar vositasida ularda ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi mumkin;

OTM OAVdan foydalanish holatini ya'ni internet, ijtimoiy tarmoqlarga qanday maqsadda kirishi, qanday film, serial, kliplarni ko'rishini nazoratsiz qoldirmaslik choralari o'zaro suhbat asosida muhokama qilishga chorlash zarur;

OTMda «Yosh jurnalistlar» guruhini tashkil etish hamda milliy telekanallar ko'rsatuvlaridan andoza olib, kichik videolavhalar tayyorlash, maqsadga yo'naltirilgan intervyular tashkil etish, «Zakovat», «Bilimdon» kabi shoularni uyushtirish orqali natijaga erishish mumkin.

Shuningdek, tadqiqot davomida talaba-yoshlarning hayotida radioning o'rni va radioeshittirishlarning tarbiyaviy funksiyalari aniqlashtirilgan.

Kuzatuvlarimiz jarayonida, ota-onalarga berilgan «Farzandingiz internetda nimalar bilan shug'ullanishini bilasizmi?» degan savolga 70,8% ota-onalar aniq javob bera olmaganliklari ma'lum bo'ldi. Ota-onalarning ko'pchiligi: «Internetni nazorat qilish qiyin, u anonim xususiyatga ega», - degan

xulosani berganlar. Ota-onalar o'z farzandlarining qanday saytlarga kirishlarini bilmasligi oqibatida, ayrim talaba-yoshlar «kiberludomaniya» qurboniga aylanib qolmoqda. «Kibernetik ludomaniya atamasi jahon meditsina amaliyotiga rasman kiritilgan kasallik nomi. Kiberludomaniya - kompyuter o'yinbozligi» talaba-yoshlar orasida kompyuter o'yinbozligiga chalinganlarining hayot tarzida, jismoniy va ma'naviy rivojlanishida kiberludomaniyaning asoratlari kuzatiladi.

Tadqiqot davomida talaba-yoshlarni internetning salbiy ta'siridan himoya qilish, talaba-yoshlar orasida axborot xavfsizligini ta'minlashga doir quyidagi tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Talaba-yoshlar ma'naviyatini ommaviy axborot vositalari asosida shakllantirish hozirgi kunda turli ko'rinishlardagi g'oyalar, mafkuralar o'rtasida qat'iy kurash ketayotgan bir davrda muhim va dolzarb pedagogik zaruratdir. Tadqiqotda teleko'rsatuvlarning talaba-yoshlar ma'naviyatini takomillashtirishga xizmat qiluvchi: ogohlantiruvchi, ma'lumot beruvchi, integrativ, refleksiv, ijtimoiy pedagogik, madaniy-rekreativ ehtiyojlarni ta'minlovchitashkiliy-pedagogik funksiyalari aniqlangan. Ular bugungi talaba-yoshlarni ma'naviy-axloqiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa.

OAV muayyan axborotni etkazish, u yoki bu masalaga diqqatni qaratish orqali talaba-yoshlarga, turli ijtimoiy guruh vakillariga o'z fikrlarini ifoda etish, fikrdoshlarni topish, yagona maqsad va e'tiqod yo'lida yakdillik bilan harakat qilishga imkon yaratadi. Ayniksa, televideniya va internet eng so'nggi ilmiy yangiliklarni qisqa vaqtda butun dunyoga ma'lum qilishga, ilm-fan, madaniyat, adabiyot va san'at yutuqlaridan har bir talaba-yoshlar foydalana olishiga zamin yaratadi.

OAVning talaba-yoshlarga ta'sir kuchi beriladigan materiallarning tezkorligi, ko'tarilayotgan masalalarning dolzarbligi hamda tahliliylik darajasiga va mavjud muammolarning samarali echimlarini taklif etishiga ko'p jihatdan bog'liq. Shu bois, tadqiqotda OAVda talaba-yoshlarlar ma'naviyatini rivojlantirishga qaratilgan mavzular samaradorligini oshirish talaba-yoshlarning ma'naviy ehtiyojlariga mosligi, tarbiyaviy ishlar mazmuniga uyg'unlik, talaba-yoshlarning mediasavodxonligini rivojlantirish, kontentning talaba-yoshlarlar yosh xususiyatlariga mosligi kabi mediapedagogik talablar asosida takomillashtirilgan.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. - T.: «Ma'naviyat», 2008. -114, 116, 119-b.
2. Рахимов, Б. Х., Холматов, П. К., & Ширинов, О. Т. (2017). Развитие творческих способностей молодёжи в процессе непрерывного образования. Царскосельские чтения, 2, 87-91.
3. Begimqulov U.SH. Mamarajabov M. FLASH MX dasturi va undan ta'limda foydalanish imkoniyatlari. -T.: TDPU, 2006. – 80 b.
4. Ochildiev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. - T.: «Muxarrir», 2009.
5. Duronov M., Taylakova SH.N. Ommaviy axborot vositalari asosida xorijiy tillarni urgatish. // «YOshlarga chet tillarni urgatishning zamonaviy texnologiyalari» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Toshkent: 2013. - B.40-42.
6. Taylakova SH.N., Imomkulova G.N. Mediata'lim va zamonaviy pedagog // Murabbiy maxorati. Jurnal. - Toshkent: 2016. № 1. - B.32-34.
7. Taylakova SH.N. Globallashgan axborot sharoitida ukuvchi-yoshlarning Foyaviy-mafkuraviy immunitetini ommaviy axborot vositalari asosida shakllantirish // Zamonaviy ta'lim. -Toshkent: 2015. № 5. - B.3-8.
8. Djuraev R.H., Toyloqov N.I. Axborotlashtirilgan ta'lim muhiti-o'qitish samaradorligini oshirish vositasi // Uzluksiz ta'lim.IMJ. -T.: 2004.-№3.- 3-7 b.
9. Cebreiro .B. Новые технологии как обучающие инструменты.2006
10. EsteyA, MusseauA, KeehnL. Patsient ponimaet informatsiyu o zdorove.1994.
11. Bagwell.C, Schmidt.M. Drujba v detstve i yunosti. 2013.
12. Хаджиев, М. Т., Рахимов, Б. Х., & Турдиева, Р. К. (2020). Совершенствование информационной культуры у будущих учителей в высших образовательных учреждениях республики узбекистан. In Перспективы и приоритеты педагогического образования в эпоху трансформаций, выбора и вызовов (pp. 185-189).
13. Bakhtiyor Kh. Rakhimov. (2023). THEORIES OF STUDENTS' CREATIVE THINKING DEVELOPMENT BASED ON INNOVATIVE APPROACH. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(09), 97–105. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue09-16>
14. Рахимов, Б. Х. (2023). Психологические особенности развития интеллекта у будущих учителей. Quality of teacher education under modern challenges, 1(1), 845-850.
15. Курденкова, О. П. (2014). Рализация концепции непрерывного образования в ведущих вузах россии. Педагогика, (7), 79-85.

MALAKALI KURASHCHILARNING MUSOBAQA VA MASHG'ULOT JARAYONINI PEDAGOGIK NAZORAT QILISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Keldiyorov Sh.E.

P.f.b.f.d., (PhD). O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti va Xalqaro kurash instituti dotsenti, O'zbekiston., Chirchiq.sh.,

Annotatsiya: O'quv-mashg'ulotlar jarayonida malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini baholash, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikni nazorat qilish uchun belgilangan mashqlarni qo'llash metodikasi takomillashtirilgan.

Аннотация: Усовершенствована методика применения специальных упражнений для оценки физической подготовленности и контроля общей и специальной подготовленности квалифицированных кураистов в учебно-тренировочном процессе.

Annotation: The methodology for the use of a complex of general and special exercises for assessing the physical training of qualified wrestlers in the process of training is improved.

Kalit so'zlar: o'zini o'zi massaj qilish, tiklanish, ish qobiliyati, massaj, jismoniy yuklama, sportchilarni tayyorlash.

Key words: training athletes, recovery, performance, massage, self-massage, physical activity

Dolzarbli. Kurash milliy sport turida sport natijalarining o'sishi malakali kurashchilarni tayyorlashning samarali tizimini oqilona tuzishga bog'liq. Musobaqa va mashg'ulot vositalarining to'g'ri taqsimlanishi, rejalashtirilishi va musobaqa faoliyatida nazorat qilinishi malakali kurashchilarni tayyorlashni boshqarishning samaradorligi oshishiga qay darajada yordam berishini aniqlash hamda ilmiy asoslab berish muhim ahamiyatga ega.

Kurashchilarning mashg'ulot jarayonini pedagogik nazorat qilish vositalari va metodlarini nazariy asoslash zahirida yakkakurash turlarida sportchilar tayyorgarligini boshqarishning uch pog'onali funksional tizimi yotadi (unda uchta asosiy pog'ona ajratilgan bo'lib, u butun tayyorgarlik tizimini to'liq hajmda tasavvur qilishga va tizimning boshqaruv va boshqariluvchi elementlari orasidagi optimal nisbatlarni aniqlashga imkon beradi) [A.A.Novikov].

A.A.Novikovning uch pog'onali tizimiga asoslanib, malakali kurashchilarning tayyorgarligini pedagogik kompleks nazorat qilish sxemasi ishlab chiqildi. Malakali kurashchilarni tayyorlashda pedagogik nazorat asoslarini rivojlantirishda, birinchi navbatda, organizmning yosh bilan bog'liq rivojlanishi, shuningdek, funksional tizimlarning individual rivojlanishi, tabiiy o'sish jarayonida sifat va xususiyatlarning o'zgaruvchanligi va o'zgarma darajasi, yo'naltirilgan mashg'ulotlar ta'sirida o'ziga xos ko'nikmalarni rivojlantirishda individual xususiyatlarni hisobga olish zarur.

Tadqiqotning maqsadi malakali kurashchilarning musobaqa va mashg'ulot jarayonini pedagogik nazorat qilishning nazariy-metodik asoslarini yanada takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot usullari: Maqolada ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, so'rovnoma, pedagogik kuzatuv, pulsometriya, pedagogik testlash, pedagogik tajriba, matematik statistika metodlaridan foydalanilgan.

Tadqiqotni tashkillashtirish. Malakali kurashchilarning mashg'ulot va musobaqa yuklamalarini hisobga olish hamda tahlil qilish tizimi asoslanib, o'quv-mashg'ulot jarayonining samarali vositalari va metodlari aniqlangan. Malakali kurashchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg'ulot va musobaqa faoliyatining model tavsiflari ishlab chiqilib, unifikatsiyalashgan tizimning musobaqa va mashg'ulot faoliyati natijadorligini oshirishda samaradorligi aniqlab berilgan.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi: Mazkur maqola jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi sohasidagi respublikamiz va xorijiy olimlarning fikr-mulohozalariga asoslanganligi, tajriba-sinov ishlarining representativligi hamda olingan natijalarning matematik-statistik tahlil metodlari yordamida ishlab chiqilganligi bilan izohlanadi. Olingan ma'lumotlar va natijalar kompyuter texnikasi yordamida to'g'ri qayta ishlab chiqilgan. Mazkur ishda berilgan xulosalar va ilmiy tavsiyalarning ishonchiligi malakali kurashchilarning mashg'ulot va musobaqa faoliyatini pedagogik

nazorat qilish nazariyasi va metodikasining konseptual muammolarini hal etish zarurati bilan asoslanadi.

Milliy sport turi kurashda, agar amaliyotchi murabbiy kurashchining holati to'g'risida kerakli axborot minimumiga ega bo'lmasa, mashg'ulot jarayonini boshqarish to'g'risida gapirish mumkin emas. Shu sababli asosiy e'tiborni umumiy boshqaruv tizimidagi aynan shu bo'g'inga qaratish lozim. Bugungi kunda zamonaviy sport turlari bo'yicha uchta nazorat turi: bosqichli, joriy va tezkor nazorat va nazoratning uchta yo'nalishi mavjud: musobaqa faoliyatini nazorat qilish, tayyorgarlik tomonlari nazorati va organizm tizimini nazorat qilish. Kurashchilarni tayyorlashda pedagogik nazorat faqat barcha yo'nalishlar va turlar rivojlanishi bilan mavjud bo'lishi mumkin (1-jadvalga qarang).

Назорат йўналиши Назорат турлари	Мусобақа фаолиятини назорат қилиш (МФН)	Таййоргарлик томонларини назорат қилиш (TTN)	Organizm tizimlarini nazorat qilish (OTN)
Bosqichli nazorat (BN)	1	4	7
Joriy nazorat (JN)	2	5	8
Tezkor nazorat (TN)	3	6	9

Ushbu sxemali jadvaldan ko'rinib turibdiki, pedagogik nazoratni tashkil qilishda nazorat turlari kombinatsiyalariga qarab test va nazorat mashqlarini tanlash kerak:

MFN – BN – JN – TN (1, 2, 3)

TTN – BN – JN – TN (4, 5, 6)

OTN – BN – JN – TN (7, 8, 9)

O'quv-mashg'ulot jarayonida pedagogik nazoratning barcha turlarini qo'llash kurashchilar tayyorgarligini nazorat qilish samaradorligini oshiradi.

Ushbu sxema bo'yicha kurashning barcha turlari va miqyosini hisobga olgan holda kurashchilarni tayyorlashda kompleks pedagogik nazorat qilish dasturi ishlab chiqildi.

Hujum harakatlarining tahlili bellashuvni olib borish manzarasini hujumning asosiy lahzalarini aniq ajratib olgan holda aniqlashtirish imkonini beradi. Bu tahlil murabbiyga qiziq bo'lishi mumkin, chunki u bundan bellashuvni olib borishning turli tuzilmalarini ishlab chiqish, shuningdek, kurashchi organizmining energiya ta'minoti samaradorligini oshirish maqsadida funksional tayyorgarlik dasturini tuzish uchun foydalanishi mumkin.

Kurash milliy sport turida pedagogik nazoratni tashkil qilish va o'tkazish uchun har bir sanab o'tilgan nazorat turlari bo'yicha ob'ektiv mezonlarni aniqlab olish zarur. Biz kurashda kompleks pedagogik nazorat sxemasini ishlab chiqdik.

Yuqorida tilga olingan kurashchilarni tayyorlash tizimida eng asosiylaridan biri nazorat qilish kichik tizimi bo'lib, unga, texnik-taktik mahoratni tahlil qilish, musobaqa faoliyatini o'rganish metodikalaridan tashqari, harakat qobiliyatining rivojlanishi va ularning maxsus faoliyatga o'xshash sharoitlarda amalga oshirilishi darajasini baholash testlari batareyasi kiritildi. Xususan, ushbu testlar batareyasi kurash sport turida qo'llash uchun mo'ljallangan.

Tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'ldiki, mashg'ulot va musobaqa faoliyatining tahlili asosida tanlangan testlar yanada axborotli va ishonchli bo'lib, bu o'quv-mashg'ulot jarayonini samarali tashkil etishga yordam berdi (2-jadvalga qarang).

2-jadval

Malakali kurashchilarning harakat qobiliyatini baholovchi testlarning barqarorlik va axborotlilik omili

T/r	Ko'rsatkichlar	Barqarorligi	Axborotlilik omili
1	30 m ga yugurish (s)	0,912	0,598
2	Turnikda tortilish (marta)	0,927	0,731
3	Yotgan holatda qo'llarni bukib-ëzish (marta)	0,347	0,721
4	Brusda qo'llarni bukib-ëzish (marta)	0,616	0,524
5	Teng vaznli sherik bilan o'tirib-turish (marta)	0,754	0,498
6	Gimnastika devorida osilgan holda oëqlarni 90 ⁰ gacha ko'tarish (marta)	0,907	0,651
7	Parallel o'rindiqda tik turib, teng vazndagi sherikni ko'tarib tushirish (marta)	0,376	0,408
8	Oëqlar ërdamisiz arqonga ko'tarilish, 4 m.(s)	0,734	0,508
9	Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	0,691	0,597
10	Turgan joydan balandlikka sakrash (sm)	0,554	0,347
11	To'ldirma to'pni bosh ustidan oldinga otish (3 kg) (m)	0,437	0,517
12	To'ldirma to'pni orqaga otish (3 kg) (m)	0,911	0,727
13	Kurakda ëtgan holda tanani egish,20 s (marta)	0,718	0,521
14	3000 m. masofaga yugurish (m, s)	0,511	0,608
15	Mokisimon yugurish, 3x10 m(s)	0,918	0,641
16	Beldan oshirib tashlashlar, 10 marta (s)	0,695	0,545
17	Ko'prik holatda bosh atrofida aylanishlar: 5 - chapga, 5 - o'ngga (s),	0,601	0,607
18	Ko'prik holatda bosh atrofida aylanishlar: 10 marta (s)	0,607	0,718
19	Elkadan oshirib tashlashlar,10 marta (s)	0,719	0,711
20	Bordor usulida manekenni 10 marta tashlash (s)	0,476	0,702

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, testlar ishonchliligi 20 tadan 9 tada-yuqori korrelyatsiya koëffitsientlari (0,7-0,9) va 7 tada - korrelyatsiya koëffitsientining o'rtacha qiymati (0,5-0,7). Bu shundan dalolatki, asosiy

testlar bajarilish holati bo'yicha ishonarli va baholash tizimini ishlab chiqishda foydalanish mumkin. 2-jadvaldagi natijalarni tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlar aniqlandi: 6 ta yuqori korrelyatsiya ko'effitsienti (0,7-0,9) va 10 ta chegara (0,5-0,7) ichida bo'ldi, bu o'rtacha korrelyatsiya ko'effitsientidan guvohlik beradi. Axborot testlari, shuningdek, sinash testlari kabi, kurashchilarning jismoniy sog'lig'ini aniqlash uchun ham ishlatilishi mumkinligini ko'rsatdi.

Ishonchli va axborot berish uchun sinovdan o'tgan testlar natijalarini baholash uchun yangi tizim ishlab chiqildi (3-jadvalga qarang). Jadvalda kurashda baholash tizimini joriy qilishda yangi vazn toifalari va besh ballik tizim qo'llanildi. Barcha ko'rsatkichlar kurashchilarning uchta vazn toifasiga bo'lingan (60-66 kg), (73-81kg) va (90-100 va +100 kg).

3- jadval

Malakali kurashchilarning UJT va MJT ko'rsatkichlari

T/r	Nazorat mashqlari va o'lchov birliklari	Vazn toifalari va ballar														
		60-66 kg					73-81 kg					90-100 +100 kg				
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1	30 m ga yugurish (s)	5,2	5,1	5,0	4,9	4,8	5,3	5,2	5,1	5,0	4,9	5,8	5,7	5,6	5,5	5,4
2	Turnikda tortilish (marta)	10	14	18	25	30	10	13	17	20	25	4	8	10	12	15
3	Yotgan holatda qo'llarni bukib-yozish (marta)	35	40	50	60	70	35	40	45	50	55	20	25	30	35	40
4	Brusda qo'llarni bukib-yozish (marta)	10	20	30	40	50	20	25	30	35	40	5	8	12	15	20
5	Teng vaznli sherik bilan o'tirib-turish (marta)	6	8	10	12	14	8	10	12	14	15	4	6	8	10	12
6	Gimnastika devorida osilgan holda oyoqlarni 90°ga ko'tarish (marta)	8	10	15	20	25	8	10	15	20	25	4	6	8	12	15
7	Parallel o'rindiqda tik turib, teng vazndagi sherikni ko'tarib tushirish (marta)	6	8	10	12	15	6	8	10	11	13	2	4	6	8	10
8	Oyoqlar yordamisiz arqonga ko'tarilish 4m (s)	11,0	10,5	10,0	9,5	9,0	12,0	11,5	11,0	10,5	10,0	13,0	12,5	12,0	11,5	11,0
9	Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	220	230	240	250	260	200	220	230	240	250	160	170	180	200	220
10	Turgan joydan balandlikka sakrash (sm)	60	65	70	75	80	50	55	60	65	70	25	30	35	40	45
11	To'ldirma to'pni bosh ustidan oldinga otish (3 kg) (m)	11,0	11,5	11,0	12,5	13,0	12,0	12,5	13,0	14,5	15,0	15,0	15,5	16,0	16,5	17,0
12	To'ldirma to'pni orqaga otish (3 kg) (m)	11,0	11,5	11,0	12,5	13,0	12,0	12,5	13,0	14,5	15,0	15,0	15,5	16,0	16,5	17,0
13	Kurakda yotgan holda tanani egish, 20 s (marta)	40	45	50	55	60	30	35	40	45	50	10	15	20	25	30
14	3000 m. masofaga yugurish (m.s)	12,45	12,30	12,15	12,00	11,45	13,00	12,45	12,30	12,45	12,00	13,30	13,15	13,00	12,45	12,30
15	Mokisimon yugurish, 3x10 m(s)	8,3	8,1	7,8	7,5	7,0	9,0	8,8	8,5	8,1	7,8	9,2	9,0	8,8	8,6	8,4
16	Beldan oshirib tashlashlar, 10 marta (s)	17,0	16,0	15,0	14,0	13,0	18,0	17,0	16,0	15,0	14,0	19,0	18,0	17,0	16,0	15,0
17	Ko'prik holatda bosh atrofida aylanishlar: 5 - chapga, 5 - o'ngga (s),	24,0	23,0	22,0	21,0	20,0	25,0	24,0	23,0	22,0	29,0	28,0	27,0	26,0	25,0	24,0
18	Ko'prik holatda bosh atrofida aylanishlar: 10 marta (s)	26,0	24,0	22,0	20,0	18,0	28,0	26,0	24,0	22,0	20,0	30,0	29,0	28,0	26,0	24,0
19	Elkadan oshirib tashlash, 10 marta (s)	25,0	20,0	17,0	15,0	13,0	25,0	20,0	18,0	16,0	14,0	30,0	25,0	23,0	20,0	18,0
20	Bordor usulida manekenni 10 marta tashlash (s)	28,0	25,0	21,0	19,0	17,0	30,0	28,0	25,0	23,0	20,0	40,0	38,0	35,0	32,0	30,0

Yangicha yondashuv yordamida malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini ob'ektiv baholash mumkin. Jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining ko'efficientlarga aylantirilishi turli xil malakali kurashchilarning ko'rsatkichlarini taqqoslashga, shuningdek, har bir kurashchining harakat qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. Ushbu testlar batareyasining afzalligi shundaki, murakkab uskunalaridan foydalanmasdan kurashchilarni mashg'ulot faoliyatining deyarli har qanday sharoitlarida sinovdan o'tkazish imkonini beradi. Shu bilan birga, kurashchining harakat qobiliyatlari rivojlanishi darajasini ob'ektiv ravishda aks ettiruvchi ma'lumotlarni taqdim etadi.

Malakali kurashchilarning UJT va MJT integral ko'rsatkichlarini aniqlash uchun 4-jadval ishlab chiqilgan, bu maxsus jismoniy tayyorgarlikning barcha 20 ta testlari uchun umumlashtirilgan ko'rsatkichni aniqlash imkonini beradi. 4- jadvaldan ko'rinib turganidek, barcha ballar yig'indisining maksimal qiymati 100 ball, bu sportchilar jismoniy tayyorgarligining yuqori darajasi. 80 ball maxsus jismoniy tayyorgarlikning yaxshi ko'rsatkichidir, ammo siz darhol bir yoki bir nechta testda qayerda kechikish borligini ko'rishingiz mumkin. 60 ball maxsus jismoniy tayyorgarlikning o'rtacha ko'rsatkichi bo'lib, kurashchi kam tayyorgarlikka ega ekanligini ko'rsatadi.

4-jadval

Malakali kurashchilarning UJT va MJT ko'rsatkichlari

Shartli birliklar Sinovlar uchun yig'ilgan ballar

Pedagogik baholash 100-8080-6060-4040-2020-10

A'lo ko'rsatkich Yaxshi ko'rsatkich O'rta ko'rsatkich Bo'sh ko'rsatkich Juda bo'sh ko'rsatkich

40 ball va 20 ball kurashchi tayyorgarligining bo'sh ekanligini ifodalaydi. Ushbu jadvaldan foydalanib, murabbiy kurashchilarning tayyorgarligidagi kuchli va zaif tomonlarni ko'ra oladi, olingan natijalarga asoslanib, maqsadga muvofiq o'quv-mashg'ulot jarayonini tashkil qiladi.

Kurashchilar tayyorgarligini boshqarish tayyorgarlikning individual model tavsiflari asosida amalga oshiriladi. Tayyorgarlikning model tavsiflari jismoniy tayyorgarlikni testlash ma'lumotlari, texniktaktik mahoratning ekspert baholari va musobaqa faoliyati ayrim tarkibiy qismlarining miqdoriy ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosida tuziladi. Shuningdek, kurashchilar tayyorgarligini boshqarish bunday bashorat qilinayotgan model tavsiflarning birbiriga muvofiqligi darajasi, shuningdek, sport mahoratining ayrim parametrlari orasidagi o'zaro kompensator bog'liqliklarni aniqlash asosida amalga oshiriladi (ular yuqori sport natijasiga erishishni ta'minlaydi).

Xulosa.

Taklif etilayotgan mazkur yondashuv malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarlik holatini o'rganish, ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash hamda har bir kurashchining harakat qobiliyatlari rivojlanishini nazorat qilib borish imkonini beradi. Bu kompleksning afzalligi uning texnologiyasidadir: u, murakkab apparaturadan foydalanmay turib, kurashchilarni mashg'ulot faoliyatining deyarli har qanday sharoitlarida testlash imkonini beradi. Ayni paytda u kurashchi harakat qobiliyatlarining rivojlanish darajasini aks ettiruvchi axborotni beradi, bu yuqorida bayon qilingan tahliliy va statistik amallar bilan asoslanadi.

Tadqiqotda har birida 18 nafardan sportchi bo'lgan ikkita guruh tajriba va nazorat guruhlari shakllantirildi. Kurashchilar tayyorgarlik darajasining dastlabki ko'rsatkichlari sifatida tayyorgarlik davrining birinchi oyi davomida amalga oshirilgan testlash natijalari olindi. Tajriba oxirida yana ikkita nazorat test sinovlari o'tkazildi. Tayyorgarlikni nazorat qilish avval aniqlangan kurashchilarning musobaqalar sharoitlaridagi harakat faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi va oldindan tanlab olingan test vazifalari bo'yicha amalga oshirildi. Tajriba guruhining tayyorgarligi ishlab chiqilgan dastur asosida o'tkazildi. Bu dasturda musobaqa faoliyati shiddati, shuningdek, malakali kurashchilarning texniktaktik va jismoniy tayyorgarliklarini ifoda etuvchi miqdoriy ma'lumotlar e'tiborga olingan.

Kurashchilar musobaqa faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, asosiy texniktaktik harakatlarning individual xususiyati o'quv-mashg'ulot jarayonida kurashchilarning sport tayyorgarligini individuallashtirishga metodik jihatdan urg'u berishimizni belgilab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4881-son qarori 2020-yil 4-noyabr.
2. Керимов Ф.А. Теория и методика спортивной борьбы //Учебник. Т., 2001, - 245 с.
3. Mirzaqulov Sh.A. Belbog'li kurash nazariyasi va uslublari //O'quv qo'llanma T.: 2014 - 216 b

4. Мирзанов Ш.С., Ишмухамедов Т.Р. Методика силовой подготовки юных белбогли курашистов //Фан - спортга , 2014, №3, стр. 3-9
5. Панасюк Т.В. , Тамбовцева Р.В. – Конституциональные особенности физической работоспособности подростков. В ИИМеждународный научный конгресс «Современный олимпийский спорт и спорт для всех», Том ИИ, Москва, 2003. – 135 с.
6. Сафарова Д.Д., З.Ю.Газиева, Н.Г.Гулямов Морфогенетические маркеры скоростных качеств в практике прогнозирующего отбора // Научно – теоретический журнал «Наука и спорт: современные тенденции», 2015, №3, том 8, стр. 32-38
7. Carter J.L. – “Somatotype characteristics of champion athletes”, Rep, Antrop-Cong. ed. A. Hrdica, Praha, Humpolec. 1969.
8. Timility D. Protocols for Physiological assessment of male and female soccer players. In Physiological tests for Elite Athletes, Human Kinetics, 2000, 17, 356-362

ZAMONAVIY JAMIYATDA INTELLEKTUAL MADANIYATNING RIVOJLANISHI: MUAMMO VA IMKONIYATLAR

Koshanova Nilufar Maxsudovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti., p.f.f.d. (PhD)

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolamizda “intelektual madaniyat” tushunchasining mazmun- mohiyati, intellektual madaniyatning tarixiy va zamonaviy o‘ziga xos xususiyatlari, intellektual madaniyatni rivojlantiruvchi omillar va mamlakatimizda intellektual madaniyatni rivojlantirish imkoniyatlari haqida mushohada qilingan.

KALIT SO‘ZLAR. Intelektual madaniyat, intellektual hamjamiyat, intellektual makon, poststrukturalistik va konstruktivistik, “madaniy siljish”, intellektual ana’ana, stereotiplar

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Кошанова Нилуфар Максудовна

Доцент Чирчикского государственного педагогического университета, д.ф.п.н. (PhD)

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассмотрено значение понятия «интеллектуальная культура», исторические и современные характеристики интеллектуальной культуры, факторы, развивающие интеллектуальную культуру и возможности развития интеллектуальной культуры в нашей стране.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Интеллектуальная культура, интеллектуальное сообщество, интеллектуальное пространство, постструктуралист и конструктивизм, «культурный сдвиг», интеллектуальная традиция, стереотипы.

DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL CULTURE IN MODERN SOCIETY: PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

Koshanova Nilufar Maksudovna

Associate Professor of Chirchik State Pedagogical University, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

ANNOTATION. In this article, the meaning of the concept of «intellectual culture», the historical and modern characteristics of intellectual culture, the factors that develop intellectual culture and the possibilities of developing intellectual culture in our country have been observed.

KEY WORDS. Intellectual culture, intellectual community, intellectual space, poststructuralist and constructivist, «cultural shift», intellectual tradition, stereotypes.

KIRISH. Hozirgi kunda dunyoda oltin, paxta va neft kabi qimmatbaho mahsulotlariga nisbatan intellektual mahsulotlar narxi dunyo bozorida kundan- kunga o'sib bormoqda. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida yalpi ichki mahsulotning 45% , Xitoyda 12% , Rossiyada 7% ni intellektual mahsulotlar hisobiga to'g'ri kelishi aniqlangan. Ammo shuni ta'kidlashimiz lozimki, mamlakatimizda intellektual mahsulotlarni tijoratlashtirish ishlari juda sust ahvolda. Bu esa o'z navbatida intellektual madaniyat tushunchasining mazmuni ko'rib chiqish, uni imkoniyatlarini to'g'ri baholash vazifalarini dolzarblashtirmoqda.

Zamonaviy jamiyatda intellektual mulk himoyasini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Butunjaxon intellektual mulk tashkiloti tahlillariga ko'ra, 2019 yilda 17 ta davlat mashhur qahramonlar va o'quv- ilmiy adabiyotlardan foydalanish uchun litsenziya olish natijasida 64, 1 mlyard dollar foyda ko'rgan. Bu jarayonga yana bir misol keltiradigan bo'lsak, AQSH 2017 yilda mualliflik huquqlari orqali kelgan daromad 2,2 trln dollarni tashkil qilib, bu o'z navbatida mamakat YAIMining 12 %ini tashkil qilgan. Dunyoda “Coca-cola”, “KFC”, “Nestle” kabi kompaniyalar aynan intellektual mulk ortidan trillion dollardan ko'p foyda ko'radi. Respublikamizda intellektual mulkni tijoratlashtirish ishlari past darajada ekanligi sababli ixtirochilar, olimlar, tadbirkor sub'ektlar, yozuvchilar, san'atkorlar va boshqa ijodkorlar jiddiy jabr ko'rmoqda. Shu jixatdan intellektual madaniyatning bugungi kunda namoyon bo'lish shakllari va bu borada amalga oshirilayotgan ishlarni o'rganish ahamiyatlidir.

O'RGANILISH DARAJASI VA METODOLOGIYASI.

Mahalliy olimlardan J.A.Qurbonov talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishda falsafa fanini o'qitishning pedagogik jixatlari xususida; G.N.Pirmanova o'smirlarning intellektual va ijodiy faoliyatini rivojlantirishning nazariy pedagogik asoslari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borganlar.

MDH tadqiqotchilaridan F.Fazilov [10] zamonaviy fanning rivojlanishida intellektual resurslarni mustahkamlashning ahamiyati; Yu. V. Pushkaryov [11] zamonaviy jamiyatda ta'lim va fanning rivojlanishida intellektual madaniyatning o'rni va roli xususida; K.Xromina [12] kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning intellektual madaniyatini rivojlantirishda qo'shimcha ta'limning ahamiyati bo'yicha; V.J. Kelle[13] intellektual madaniyatni rivojlantirish tamoyillari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Mamlakatimizda zamonaviy jamiyatda intellektual madaniyatni rivojlantirish masalalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari etarli darajada emas.

Tadqiqot ishimizda tarixiylik, ilmiylik, analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi metodlaridan foydalanildi. MUHOKAMA.

Intellektual madaniyat - bu gnoseologik faoliyatning maqsad va vazifalarini belgilash qobiliyati bo'lib, u inson aql-zakovati, rejalashtirish qobiliyatlari, turli xil aqliy qobiliyatlarni rivojlantirishga asoslangan bilim va axborot va texnologiya manbalari bilan ishlash imkoniyatidir. "Intellektual madaniyat" ning asosiy funktsiyalari quyidagilardan iborat: gnoseologik, gumanistik, kommunikativ, informatsion, ta'lim va ijtimoiy normativ. Uslubiy bilimlar tizimiga ko'ra, intellektual madaniyatni rivojlantirish aksiologik, texnologik, shaxsiy-ijodiy va kognitiv tarkibiy qismlarga ega. Ma'lum bo'lishicha, inson ijodiy fikrlash orqali yangi g'oyalarni yaratadi, turli muammolarni qo'yadi va ularni hal qiladi, ularning o'ziga xos echimlarini hal qiladi va ba'zan bunday echimlarga o'ziga xos yondashuvlar, usullar va usullarni topadi.

Intellektual mulk sohasidagi mavjud muammolarni bartaraf qilish, yanada takomillashtirish, innovatsion faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan zarur shart-sharoitlarni yaratish, intellektual mulkning ishonchli huquqiy himoyasini ta'minlash mamalakatning xalqaro maydondagi imidjini yaxshilashga xizmat qiladi. Ammo eski tahrirdagi, avvalgi konstitutsiyamiz 36-moddasida har kim mulkdor bo'lishga haqli ekanligi mustahkamlangan holda, intellektual mulk himoyasi alohida qayd qilinmagan, ko'rsatilmagan edi. Shu bilan birga konstitutsiyaning 42-moddada ilmiy-texnik ijod erkinligini belgilangan, ammo yangi mahsulot yoki ishlanma yaratgan shaxslarning huquqlarini himoya qilish masalasi ochiq qolgan edi. Eski tahrirdagi konstitutsiyada intellektual mulk himoyasi, insonning ijodiy va innovatsion faoliyati etarli darajada kafolatlanmagan edi. Mamlakatimizda yangi tahrirdagi konstitutsiyada mana shu bo'shliqlar to'ldirildi va yangi konstitutsiyaning 53-moddasida ko'ra, har kimga ilmiy, texnikaviy, va badiiy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqining kafolatlanishi, intellektual mulkning qonun bilan muhofaza qilinishi, davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishi haqida g'amxo'rlik qilishi belgilab qo'yildi[14]. Dunyoda nufuzli tashkilotlardan biri hisoblangan Jaxon savdo tashkiloti (JST) ga a'zo bo'lishning muhim sharti intellektual mulk himoyasining tashkil qilinish sifati bilan bog'liq. JSTga a'zo bo'lish O'zbekiston iqtisodiyotiga katta foyda keltiradi. Sababi bu tashkilot mamalakatlararo savdo qoidalarini boshqarib turuvchi yagona xalqaro tashkilot bo'lib, unga a'zo bo'lish jarayoni o'rtacha 8-15 yilni tashkil qiladi. Mamlakatimiz JSTga a'zo bo'lish borasida 1995 yilda ariza topshirgan bo'lsa, bu borada ijobiy siljishlar 2017 yildan keyin respublikamizdagi keng demokratik islohatlardan keyin kuzatila boshlandi. Shu orinda ta'kidlashimiz lozimki, intellektual mulk huquqining konstitutsiyaga kiritilishi JST a'ziligiga qabul qilinishiga tashlangan navbatdagi ildam qadam bo'lishi mumkun. O'zbekiston intellektual mulk muhofazasini ta'minlash maqsadida ko'plab xalqaro hujjatlarga qo'shilgan. Jumladan, «Butunjahon intellektual mulk tashkilotini ta'sis etish to'g'risida»gi konvensiyasi (1967 yil 14 iyul, Stokgol'm va 1979 yil 2 oktyabrda o'zgartirilgan; O'zbekiston Respublikasi uchun 1991 yil 25 dekabrda kuchga kirgan), «Sanoat mulki muhofazasi bo'yicha» Parij konvensiyasi (O'zbekiston Respublikasi mazkur konvensiyada huquqiy voris sifatida 1991 yil 25 dekabrda ishtirok etadi), «Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risida»gi Bern konvensiyasi (Mazkur konvensiya O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2004 yil 27 avgustdagi 681-P-sonli «Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish to'g'risida»gi Bern konvensiyasiga qo'shilish haqida»gi qaroriga asosan qo'shilgan), «Patent huquqi to'g'risida»gi shartnoma (O'zbekiston Respublikasida ushbu shartnoma 2006 yil 19 iyuldan kuchga kirgan); «Tovar belgilariga doir qonunlar to'g'risida»gi shartnoma (Jeneva, 1994 yil 27 oktyabr. O'zbekistonda mazkur shartnoma 1998 yil 4 sentyabrdan kuchga kirgan) va hokazo. Intellektual mulk

ob'ektlarini muhofazasini ta'minlash bilan birga ularni samarali himoya qilish mexanizmlarini yo'lga qo'yish va takomillashtirish davr talabidir. Shu orinda intellektual mulk ob'ektlari va uning muhofazasi haqida mushohada qilishni lozim topdik.

Intellektual mulk ob'ektlarining huquqiy muhofazasi- qonunchilikka muvofiq intellektual mulk ob'ektlarning tan olinishi va davlat tomonidan muallif va (yoki) huquq egalari mutlaq huquqlarning berilishi hamda intellektual mulkni himoya qilish uchun tegishli imkoniyatlar taqdim etilishi.

Mualliflik huquqi ob'ektlar turlari jumlasiga adabiy asarlar (adabiy-badiiy, ilmiy, o'quv, publisistik va boshqa asarlar); dramatik va ssenariy asarlar; matnli va matnsiz musiqa asarlari; musiqali-dramatik asarlar; xoreografiya asarlari va pantomimalar; audiovizual asarlar; rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, dizayn asarlari va boshqa tasviriy san'at asarlari; manzarali-amaliy va sahna bezagi san'ati asarlari; arxitektura, shaharsozlik va bog'-park barpo etish san'ati asarlari; fotografiya asarlari va fotografiyaga o'xshash usullarda yaratilgan asarlar; jo'g'rofiya, geologiya xaritalari va boshqa xaritalar, jo'g'rofiya, topografiya va boshqa fanlarga taalluqli tarhlar, eskizlar va asarlar; barcha turdagi elektron-hisoblash mashinalari (EHM) uchun dasturlar, shu jumladan amaliy dasturlar va operatsiya tizimlari hamda Fuqarolik kodeksining 1041-moddasida belgilab qo'yilgan talablarga javob beruvchi boshqa asarlar kiradi (FK 1042-modda).

Intellektual madaniyat tarixidagi markaziy o'rinlardan biri, fikrimizcha, intellektual an'analarni o'rganishdir. Intellektual an'analarni tushunishdagi muhim yangilik g'oyalar, nazariyalar va tushunchalar tarixidan tashqariga chiqib, ularni yaratuvchilari - ziyolilar va ziyolilar jamoalari taqdiriga murojaat qilish hisoblanadi. Zamonaviy gnoseologik burilishlar ta'sirida yuzaga kelgan tarixiy yozuvning neoklassik modelini to'ldirish, mikro va makrotahlil qilish, tushuntirish va tushunish tamoyillari asosida ijtimoiy-madaniy tarixning shakllanishi qayd etilgan, hamda uning evristik ahamiyati tasvirlangan.

Har bir davrning intellektual madaniyati ko'p qatlamli: bu elita va kasbiy madaniyat deb ataladigan va jamiyatda tarqalgan g'oyalar (uning turli darajalarida), aqliy vositalar, asosiy tushunchalar, mantiqiy texnikalar, atrofdagi dunyoni kontseptsionalash usullari[1].

Intellektual madaniyatni tarixiy qayta qurishda umumiy tarix, xalq mentaliteti tarixi, tarixiy antropologiya, sotsiologiya, "avtonom" intizom tarixi va tarixiy biografiyaning istiqbollari kesishadi.

Intellektual madaniyat makon va vaqtning muayyan koordinatalarida shakllanadi va rivojlanadi. Intellektual faoliyatning kengroq kontekstini o'rganmasdan turib, davrning intellektual madaniyatini tizimli tahlil qilib bo'lmaydi. Har bir tarixiy davrda hayot sharoitlarining o'zgarishi bilan insonning tabiati va imkoniyatlari, tashqi dunyo bilan munosabatlari, ijtimoiy o'zaro ta'siri, kognitiv ustuvorliklari, madaniy rivojlanishning etakchi tendentsiyalari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Gap ma'lum bir umumiy madaniyat fondi haqida bormoqda: asosiy g'oyalar, g'oyalar, qadriyatlar, stereotiplar, ramzlar, afsonalar, "aqliy dastur" ning turli elementlari, madaniyatlararo va vaqtlararo o'zaro ta'sirlar jarayoni va ta'sirini hisobga olgan holda, eng ko'p. Intellektual makonning matnlararo voqeligida yaqqol namoyon bo'ladi - muallif va o'quvchilar va tarjimonlarning keyingi avlodlari o'rtasidagi doimiy (doimiy yoki sezilarli vaqt oralig'i bilan) aloqalar seriyasi shaklida.

Shuni e'tiborga loyiqlik, tarixiy davrning o'ziga xosligi uning intellektual madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarida qat'iy belgilangan, butun davr qiyofasi intellektual madaniyatning asosiy xususiyatlari bilan bog'liq. Darhaqiqat, har bir davrda ma'lum bir "fikrlash uslubi", odatiy fikrlash algoritmi va ma'lum bir g'oyalar to'plami rivojlanadi, bu nafaqat ziyolilarning ta'limotlarida yoki asl mulohazalarida mavjud, balki ko'pchilikning aqliy inventarining bir qismiga aylanadi va odamlar va butun bir avlod yoki bir qancha avlodlarning intellektual hayotida hukmronlik qiladi.

Murakkab ijtimoiy va tarbiyaviy tarkibga ega bo'lgan jamiyatda intellektual madaniyat elementlarining (submadaniyatlarning) real o'zaro ta'sirini tushunish, madaniyatlararo muloqot, yangi g'oyalarni idrok etish va tarqatish modellarini aniqlash muhimroqdir, bu jamiyatda (ham ijtimoiy-madaniy makonda, ham zamonda). Intellektual madaniyatni o'rganish yo'nalishlaridan biri madaniyatning ko'p qatlamli

makonida bilim, fikr va turli xil ma'lumotlar shaklida g'oyalar aylanishining o'ziga xos jarayonlarini tahlil qilishdir.

Davomiylik va innovatsiya masalasi intellektual madaniyat tarixi muammolarining asosiy qismiga - intellektual an'analar va "tafakkur maktablari"ni o'rganishga tegishli[3]. Intellektual an'ana bir vaqtning o'zida intellektual faoliyatning zarur sharti va uning hosilasi sifatida, shuningdek, intellektual merosni saqlashning shakli va usuli sifatida ishlaydi. Albatta, yangi tarixiy sharoitlarda intellektual an'anani qabul qilish va o'zlashtirish merosning ayrim elementlarini tanlash, an'ananing ichki rivojlanishi va uning "madaniy siljishi" dinamikasi bilan birga keladi. Intellektual an'ana nafaqat g'oyalar va fikrlash usullarining uzluksizligi, balki dam olish, faol idrok etish, tanlash, qayta formatlash, ijodiy o'zgartirish, engish yoki qayta tiklash jarayoni sifatida ham ko'rib chiqiladi. Hozirgi vaqtda intellektual an'analarni o'rganish g'oyalar, nazariyalar, tushunchalar tarixidan ancha uzoqda, ularni tegishli matnlarda shakllantirishning o'ziga xos usullarini tahlil qilishga va ushbu g'oyalar faoliyat ko'rsatgan kengroq ijtimoiy-madaniy kontekstlarga tizimli ravishda murojaat qilib, ularning ijodkorlari – u yoki bu intellektual an'analarning yaratuvchisi, homiysi, tarjimoni va tarjimoni vazifasini bajaruvchi ziyolilar va ziyolilar jamoalari taqdiri. Intellektual hamjamiyat tushunchasining turli xil ta'riflari mavjud bo'lib, ular, qoida tariqasida, ushbu hodisaning tomonlaridan birini - kommunikativ, institutsional yoki kontentga asoslangan faoliyatni ta'kidlaydi. Biroq, ba'zi ta'riflarda ular qisman birlashtirilgan. Agar biz ushbu kontsepsiya nafaqat me'yoriy, balki sifatli mazmunga ega deb hisoblasak, intellektual jamoa - bu ijodkorlikka yo'naltirilgan, aqldan yangi ma'nolarni ishlab chiqarish uchun manba sifatida foydalanadigan va yangi ijtimoiy ahamiyatga ega shakllarni yaratishga qodir bo'lgan odamlar jamoasi.

Intellektual an'analarning mavjudligi, raqobati va o'zaro ta'sirini sinxron va diaxronik kontekstlarda, turli xil turdagi rasmiy va norasmiy intellektual jamoalar, intellektual faoliyatni ta'minlaydigan va tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar tizimini o'rganish bilan bog'liq. Intellektual an'analarni ko'paytirish va raqobatlash, intellektual rivojlanishning asosiy tendentsiyalarini qiyosiy tahlil qilgan R. Kollinz tomonidan ijtimoiy tarmoqlar sotsiologiyasining diqqat markazida bo'lmoqda. Muallif pozitsiyasining fundamental ahamiyatini ta'kidlash kerak, ya'ni g'oyalar qurilishiga bevosita ijtimoiy ta'sir aynan ziyolilar o'rtasidagi munosabatlarning tarmoq tuzilmasi tomonidan amalga oshiriladi, biografik ma'lumotlar asosida qayta tiklanadi va nafaqat e'tiborga olinadi[4].

Shaxs ongining ijodiy tabiati uning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi. Bu masalalarni hal etishdan avval intellektual madaniyatni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlariga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, buyuk iste'dod egalarining ota-onalari, ustoz-murabbiylari ham iste'dodli, ijodkor insonlar bo'lgan. Masalan, Alisher Navoiyning oilasi va uning bolalik davridagi ko'plab she'rlarini yod olish qobiliyati, ko'plab yutuqlarga erishtirdi. Mashhur "Shamol bilan o'tganlar" romani muallifi Margaret Munnerlin Mitchell onasi unga kitoblarning asosiy ma'nosini o'qigan va qayta aytib bergani uchun "pul mukofoti" berganini va "to'lov" qancha ko'p bo'lsa, shunchalik murakkab bo'lganini eslaydi. Bu uning kelajakdagi buyuk yozuvchi bo'lishiga ta'sir qildi. Insonning ma'naviy-intellektual xususiyatlari uning ta'lim-tarbiyasi va yashayotgan muhitiga asoslanadi. Oilada to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya tizimi maktabda yaxshi ta'lim-tarbiya olish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, aksincha, zarur tarbiyaviy ishlar bo'lmasa oila, bu maktab tarbiyaviy ishida ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi. Oilada bolalar va tarbiyachilar o'rtasida juda yaqin va sadoqatli, tabiiy va sodda, iliq munosabatlar bo'lishi, hech qanday rasmiyatchilik bo'lmasligi juda muhimdir.

Bu oilada yoshlarda ibtidoiy intellektual madaniy komponentlarni shakllantirishning asosiy bosqichidir. Turli hayotiy tajribalar kabi oilada fikrlash harakati bo'lgan madaniyatning boshlang'ich tarkibiy qismlarini yaratish juda muhimdir bilim va ilmiy bilimlar, yoshlarda bir qancha ma'lumotlar va yangiliklar majmualarini farqlash, taqqoslash, qo'shish, bo'lish, mavhumlash, ketma-ketlik ko'rsatish malakasi. Zero, yoshlarning ma'naviy ongi jamiyatning ma'lum bir intellektual sohada rivojlanishiga, shuningdek, alohida oilaning ma'naviy-madaniy saviyasiga bog'liq. Ma'naviy ongning eng muhim tarkibiy qismini intellektual xulq-atvor va uning uchta shaklda ifodalash mumkin: birinchidan, og'zaki intellekt, bu so'z, erudition, o'quvchilarni tushunish ma'nosi; ikkinchidan, muammolarni hal qilish qobiliyati; uchinchidan, belgilangan maqsadlarni amalga oshirish qobiliyati. Shunday qilib, intellekt - bu odamning erishish qobiliyati shaxsga yangi bilimlarni o'zlashtirish va ulardan o'z ishida samarali foydalanish imkonini beradigan tushuncha, fikrlash faolligi darajasi. U jamiyatdagi odamlarning bilim va xulq-atvorining (ratsionalligining) asosi bo'lib, bu ko'nikmalar oilada shakllanadi.

Katta avlod yoshlarga ko'p jumboqlar berishlari, ular bilan turli intellektual o'yinlar o'tkazishlari

kerak, bu esa yoshlarning qobiliyatini oshirib, fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, ular juda sodda bo'lsada, yoshlarning g'oyalarini tinglashlari, yoshlarning mehnat qobiliyatini rag'batlantirishlari, o'zlarining mehnat yoki o'yin natijalarini qadrlashlari kerak.

Intellectual potentsial intellektual resursdan farqli o'laroq, intellektual-ijodiy qobiliyatlar majmuini ifodalaydi, garchi ular yashirin bo'lsada, rasman qayd etilmagan bo'lsada, har qanday faoliyat uchun haqiqiy asosdir. Demak, sub'ektda ma'lum bir narsani bajarish, amalga oshirish va bajarish funktsiyalarini bajarishga yordam beradigan murakkab aqliy funktsiyalar majmuasi bo'lishi kerak.

Ijodiy qobiliyat egalari muayyan jamiyatning hayotiyiligini ta'minlash qudratiga ega. Qolaversa, yosh avlod o'z ijodkorligi bilan jamiyatning hayotiy kuchiga aylanadi. Aksincha, ijtimoiy hayotda faol bo'lmagan odamlar haqiqiy mavjudotning kuchini yo'q qiladi. Har bir ishning samaradorligi, masalaning mohiyatini chuqur tushunish va uni boshlashdan oldin uni aniq amalga oshirish uchun jismoniy va psixologik ko'rsatmalarni tushunish bilan chambarchas bog'liq. Bu, albatta, vazifani bajaruvchi shaxsning intellektual qobiliyatidan kelib chiqqan holda hal qilinadi. Har bir shaxsning aqliy rivojlanishining, jumladan, uning iqtidorining intellektual salohiyatining yuksalishi ijtimoiy-tarixiy tamoyillar bilan tartibga solinadi. Rivojlanish qobiliyati dastlab bolaning ehtiyojlari, qiziqishlari va yo'nalishlarida paydo bo'ladigan ijtimoiy sharoitlarga bog'liq. Shu munosabat bilan ta'lim tizimining quyi bosqichlaridan boshlab rivojlanishga e'tibor qaratish lozim. Yoshlarda intellektual madaniyatning yuksalishi ijodiy tafakkur yo'lida qarama-qarshiliklarni engib o'tish qobiliyatini yaratishni taqozo etadi

XULOSA. Intellektual mulkning boshqa mulk shakllari qarorida tan olinishi, uni daromad keltiradigan manba sifatida ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Intellektual madaniyatda ong etakchilik qiladi va muammoning hal etilishini boshqaradi. Ongsizlik esa boshqarish obekti sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni subdominant holatida bo'ladi. Intellektual madaniyatda xulq-atvor qoidalarini qabul qilishdan boshlanadi, buni esa psixikaga ega bo'lgan sistemadan intellektual madaniyat talab qiladi. Intellektual madaniyat mezoni esa muhitni o'zgartirishi emas, balki individning muhitga moslashishi uchun muhit imkoniyatlarni ochishdir. Intellektual madaniyatni yuksaltirish asosida jamiyat va davlatning iqtisodiy, madaniy, siyosiy barqaror rivojlanishini ta'minlash imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Белецкий И. Л. Русское научно-историческое сообщество конца XIX - начала XXI веков: публикации и исследования в 1940-2010 гг. // Научное сообщество российских историков: 20 лет инсталляции / под. ред. Г. Бордюгова. М., 2011.
2. Burganova L. A. Ilmiy jamoa: ob'ektiv va sub'ektiv haqiqat? // Voqelikning ijtimoiy qurilishi: sotsiologik tadqiqotlar tajribasi / L. A. Burganova, G. P. Myagkova. Qozon, 2010.
3. Grishina N.V. "Tarix fanida va rus madaniyatida V. O. Klyuchevskiy maktabi". Chelyabinsk, 2010.
4. Ivanova T. N. V. I. Gerrierning ilmiy merosi va Rossiyada umumiy tarix fanining shakllanishi (XIX asrning 30-yillari - XX asr boshlari). Cheboksary, 2010.
5. Antik davr va o'rta asrlarning intellektual an'analari / tahriri. ed. M. S. Petrova, L. P. Repina. M., 2010.
6. Petrova M. S. O'tmish va hozirgi zamondagi intellektual an'analari (tadqiqot va tarjimalar) / tahriri. ed. M. S. Petrova. M., 2012.
7. Кошанова Н.М. Синф мураббийлари фаолияти самарадорлигини оширишда педагогик таълим кластерининг ўрни. // Муғаллим ҳам узлуксиз билимлендриу. №1-1. 2020 жыл.илимий-методикалык журнал. С. 35-42.
8. Koshanova N. Teacher actions in professional direction school (according to the educational cluster) // European Science review. № 3-4 2020. <https://doi.org/10.29013/ESR-20-3.4-24-26>.
9. Кошанова, Н. М. Оила ва мураббий манфаатли ҳамкорлигининг
10. таълим сифатини оширишдаги аҳамияти. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 2020. 32-41.
11. Фазилов Ф. Консолидация интеллектуальных ресурсов как фундамент развития современной науки. Монография. Петрозаводск Российский Федерации. "Наука" 2021. - С. 187.
12. Келле, В.Ж. Интеллектуальное и духовное начала в культуре [Текст] / В.Ж. Келле; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2011. – 218 с.
13. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. <https://lex.uz/docs/-6445145>

KURASHCHILARNING KURASH USULLARI VA TAKTIK HARAKATLARINI O'ZLASHTIRISH DARAJALARI

Kurbanov.SH.N.

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Xalqaro kurash instituti, O'zbekiston, Chirchiq sh.

Annotatsiya. Kurashchilarning kurash usullari va taktik harakatlarini o'zlashtirish darajalari yordamida texnik-taktik xarakatlarini takomillashtirish jarayoni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Reproduktiv, kurashchi, axborot, o'zlashtirish, daraja

УРОВНИ ВЛАДЕНИЯ ПРИЕМАМИ БОРЬБЫ И ТАКТИЧЕСКИМИ ДВИЖЕНИЯМИ БОРЦОВ

Курбанов.Ш.Н.

Узбекский государственный университет физической культуры и спортаб, Международный институт Кураш

Аннотация. Раскрыт процесс совершенствования технико-тактических движений борцов с использованием уровней владения приемами борьбы и тактическими движениями.

Ключевые Слова: Репродуктивная, боец, информация, мастерство, степень

LEVELS OF MASTERY OF FIGHTING METHODS AND TACTICAL MOVEMENTS OF WRESTLERS

Kurbanov.SH.N.

Uzbek State University of Physical Education and Sport, International Kurash Institute, Uzbekistan, Chirchiq

Summary. The process of improving the technical and tactical movements of wrestlers using levels of proficiency in wrestling techniques and tactical movements is revealed.

Keywords: Reproductive, wrestler, information, skill, degree

Dolzarbli: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrdagi PQ-4881-son qaroriga hamda mazkur sohaga tegishli boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda milliy kurash turlari xususan, belbog'li kurash va kurash bo'yicha yosh kurashchilarning texnik va taktik tayyorgarligini yaxshilashga bag'ishlangan bir qator metodlar taklif qilingan.

Shu sababli hozirgi vaqtda morfologik, fiziologik ko'rsatkichlarning baholash va tahlilini har tomonlama maxsus va umumiy tayyorgarlik mezonlari bilan birgalikda rivojlanitirishda ilmiy izlanishlar olib borishni taqqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi: Kurashchilarning kurash usullari va taktik harakatlarini o'zlashtirish darajalari yordamida texnik-taktik xarakatlarini takomillashtirish.

Tadqiqot usullari: Ilmiy –usulubiy adabiyotlar, pedagogik kuzatuv, pedagogik testlash, matkmatik statistika.

Tadqiqotni tashkillashtirish: Milliy kurash sport turida sportchilar bir tomonlama yuklamalarni bajarganligi tufayli, Milliy kurash mashg'ulotlari uzluksiz, oddiydan-murakkabga, engildan-og'irga o'tish bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun kurashchilar reproduktiv faoliyatni o'zlashtirmasa mahsuldor faoliyat jarayonida natija ko'rsata olishmaydi. Reproduktiv faoliyat mahsuldordan oldin kelishi shubhasiz, ya'ni mahsuldor faoliyat shakli rivojlanishi shart sharoitlarini o'rganilganda tekshirilayotgan kurashchilarning 25% maxsus tayyorgarligi rivojlanganligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi: Kurashda bellashuv faqat tik turgan holatda o'tishi tufayli kurashchilarning kurash predmetiga dastlab bilib olingan kurash usuli va taktik harakatlarga kurashchi kurash mashg'uloti davomida biror yangi harakatlarni bajarmaydi, ortiqcha harakatlar bartaraf etiladi. Algoritmik harakatlar, yaxshi tanish sharoitlarda, aniq tasvirlangan tomonlarni egallab olish, usulni turli variant-larda ko'p takrorlash harakatlarini qilish repro-duktiv faoliyat uchun masalan, kurashchi, milliy kurash bo'yicha o'quv qo'llanmalaridan, usul va taktik harakatlardan ilgari o'zlashtirilgan (bajarilgan)

qoidalar va algoritmlarga bino-an bajaradi, kurashchining faoliyati reproduktiv doirasidagi harakatlar osonlik bilan bajarildi.

Kurashchi har bir kurash usullari va taktik harakatlarni shu kurash usullari va taktik harakatlarni bajarish uslubi haqida oldin o'zlashtirilgan axborotlar asosida bajaradi. Oldin bilib olingan usul va taktik harakatga bevosita tayanmay tushunilgan va xatoliklar yo'li bilan, ortiqcha harakatlar bilan bajarish – milliy kurash mashg'ulotlari uchun xarakterli bo'lmaydi. Kurashchining mahorati qandayligi milliy kurash usullari va taktik harakatlarni o'zlashtirish, natija ko'rsatish darajasiga bog'liq, milliy kurashga doir usul va texnik-taktik harakatlarni, ko'nikma, malakalarni ishlata bilish esa ayrim kurash mashg'uloti elementlari va butun kurash mashg'uloti sifatiga ya'ni harakatning mo'ljali asosi (hima) ni o'zlashtirish sifatiga bog'liq. Bunda bilib olingan HMA, yo aynan o'zlashtirib olinganidek yoki bellashuvning shart-sharoitiga qarab o'zgartirilgan holda ishlatilishi ham mumkin. Malaka hosil qilingan kurash usuli va taktik harakatlardan foydalanish usuli bo'yicha o'quv faoliyatini reproduktiv (nomahsul) va produktiv (mahsuldor) turlariga ajratiladi. Qo'yilayotgan vazifalarni (usullarni) bajarish uchun dastlabki usul va taktikalardan foydalanish usuli faoliyatni turlarga ajratishning umumiy prinsipi hisoblanadi. Milliy kurash mashg'ulotlari uzluksiz, oddiydan-murakkabga, engildan-og'ir-ga o'tish bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun kurashchilar reproduktiv faoliyatni o'zlashtirmasa mahsuldor faoliyat jarayonida natija ko'rsata olishmaydi. Reproductiv faoliyat mahsuldordan oldin kelishi shubhasiz, ya'ni mahsuldor faoliyat undan o'sib chiqadi.

Reproduktiv faoliyatda kurashchilar o'zlashtirilgan HMA, kurash usuli va taktikasining algoritmlari va qoidalari faqat har xil ko'rinishlarda qayta ishlab chiqiladi (kurashda aynan qayta bajarib berishdan tortib, o'xshash vaziyatlarda biroz o'zgartirib bajarishgacha), Milliy kurash predmetiga dastlab bilib olingan kurash usuli va taktik harakatlarga kurashchi kurash mashg'uloti davomida biror yangi harakatlarni bajarmaydi, ortiqcha harakatlar bartaraf etiladi. Algoritmik harakatlar, yaxshi tanish sharoitlarda, aniq tasvirlangan tomonlarni egallab olish, usulni turli variantlarda ko'p takrorlash harakatlarini qilish reproduktiv faoliyat uchun masalan, kurashchi, milliy kurash bo'yicha o'quv qo'llanmalaridan, usul va taktik harakatlaridan ilgari o'zlashtirilgan (bajarilgan) qoidalar va algoritmlarga bino-an bajaradi, kurashchining faoliyati reproduktiv doirasidagi harakatlardir.

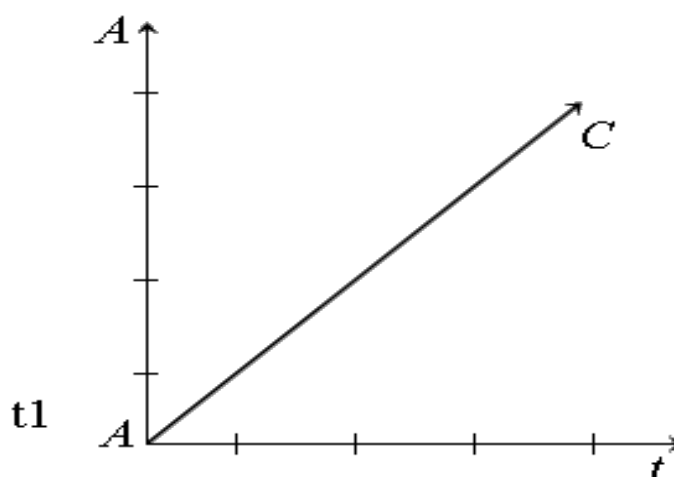
Mahsuldor faoliyat jarayonida kurashchi har doim mashg'ulot jarayonida o'zlashtirib olinganiga nisbatan yangi harakat – HMA yaratadi, ya'ni o'quv qo'llanmasi, kurash usuli va taktik harakat mazmunidan farq qiladigan yangi harakatni yuzaga keltiradi. Yangi harakatni yaratish doimo izlovchilik, tinimsiz shug'ullanish, tayyorgarlik faoliyatida kurashchi oldingi tajribasiga suyanadi.

Reproduktiv va mahsuldor faoliyatlar o'zaro bog'langan bo'lib, kurash usuli va taktik harakatlarni egallashda shu ikki bosqichga mos tuzilma yaratadi. Kurashchi ham reproduktiv, ham mahsuldor faoliyatga doir har bir harakatni, taktik usulni bajarish jarayonining elementi sifatida bajaradi. Psixologik-pedagogik fanlarda masala deb ma'lum bir vaziyatda ma'lum harakat yordamida bajarish mumkin bo'lgan ma'lum bir vaziyatda ma'lum harakat yordamida bajarish mumkin bo'lgan ma'lum bir maqsad tushuniladi. Shunday qilib maqsad, vaziyat va harakat masalaning komponentlari hisoblanadi. Reproductiv yoki mahsuldor faoliyatni qo'llash komponentlari masalalarda ko'rsatilgan variantlarga bog'liq bo'ladi.

Kurashchilarni kurash usul va taktikasini o'rganish mumkin bo'lgan barcha tuzilmasini turli masalalarni echish qobiliyati sifatida (t) – vaqt davomida quyidagi to'rtta izchil o'zlashtirish darajalari (a) shaklida taqdim etish mumkin:

a-I; a-II; a-III; a-IV darajasida, kurash mashg'uloti jarayonida kurash usuli va taktik harakatlari kurashchi bilim-tajribasining (S) tushunish, anglash, umumlantirish, mustahkamlash, qo'llash, o'sish (yuklash) darajalarini aks ettiradi.

Kurashchining harakatlarini o'zlashtirish darajasi
kurashchining o'zlashtirishi

Rasm-1. Kurashchilarning kurash usullari v taktik harakatlarni o'zlashtirish darajasi sxemasi (V.P.Bespalkoning nazariyasi asosida).

1-daraja (a-I). Agar kurash usulini bajarishda uni bajarishning maqsadi, vaziyat va harakati ko'rsatilgan bo'lsa, (t-I) vaqt davomida kurashchidan bu uchala komponent kurash usulining bajarishdagi barcha komponentlarga mos kelishi haqida xulosa chiqarishgina talab etiladi, bu bilish faoliyati hisoblanadi. Kurashchi usulni bajarishdagi harakatlarni anglash, tasavvur etish, uni obyektlari, jarayonlari yoki harakat haqidagi ilgari o'zlashtirilgan axborotni qayta idrok qilgandagina bajara oladi. Bu tashqaridan algoritmik ko'rinishda berilgan algoritmik faoliyatdir.

2-daraja (a-II). Agar usulni bajarish (vazifa) da maqsad va vaziyat berilgan bo'lsa, (t-II) vaqt davomida kurashchidan uni bajarish uchun oldin o'zlashtirilgan (bajarilgan) harakatni qo'llash talab etiladi, bu – reproduktiv algoritmik harakat. Kurashchi usulni bajarishning oldin o'zlashtirilgan mo'ljal haqidagi axborotni mustaqil qayta tiklab va qo'llab bajaradi. Bu tipik masala deyiladi. Bunda kurashchi usulni bajarish tomonlarini mustahkamlaydi va takomillashtiradi usulni egallab olishga alohida e'tibor beriladi. Usul turli variantlarda ko'p marta takrorlanadi.

3-daraja (a-III). Agar usulni bajarish (vazifa) da maqsad berilgan bo'lsa, lekin kurashchidan usulni yoki harakatni bajarishga erishishning vaziyati noaniq bo'lsa, (t-III) vaqt davomida kurashchidan esa vaziyatni aniqlash (to'ldirish) hamda bu notipik usulni bajarish uchun oldin o'zlashtirilgan harakatni qo'llash talab etilsa, bu evristik tipdagi mahsuldor harakat hisoblanadi. Kurashchi bunday faoliyatni tipik harakatning ilgaridan ma'lum mo'ljal asosini mustaqil o'zgartirish jarayonida subyektiv (o'zi uchun) yangi axborotni topish va notipik masalani echish uchun subyektiv yangi HMA ni kurash jarayonida bajaradi. Bu evristik faoliyat bo'lib, tayyor algoritm yoki qoidaga binoan bajarilmaydi, balki, harakatning o'zi davomida yaratilgan yoki aniq vaqt va fazoviy munosabatga qarab ko'p marotaba takrorlash, usullarni mustahkamlash turlicha temp va ritmlarda, yaxlitlashtirib tez, aniq va tejamli, musobaqali olishuvlar, qisqa bellashuvlar harakatlariga aylantiradi.

4-daraja (a-IV). Agar kurash usullarini bajarishda faoliyatning maqsadi umumiy tarzdgagina ma'lum bo'lsa kurashchi (t-IV) vaqt davomida maqsadga erishish uchun vaziyatni ham, harakatni ham izlab topish talab etilsa, bu ijodiy tipdagi mahsuldor kurash faoliyatidir, buning natijasida kurashning obyektiv yangi mo'ljal asosi yaratiladi. Kurash usuli va taktik harakatlarini bajarish jarayonida obyektiv yangi axborot (natija) olinadi. Bunda kurashchi o'ziga ilgari-dan ma'lum bo'lgan sohada Milliy kurash harakatida (qoida-siz) harakat qiladi, qisqa olishuvlar, musobaqali olishuvlar, musobaqalarda yangi kurash natijalarini bajaradilar. Yaxshi natijalar, ko'rsatish muammosi singari izlanishni, kurash vaziyatlarida hiyla ishlatish, razvedka, hujum, mudofaa, himoya kabi faoliyatlar bunga misol bo'la oladi. Milliy kurash mashg'ulotini o'zlashtirishning bu to'rt darajasi – kurashchining mahorati shakllanishining izchil fazalari, bilim, ko'nikma, malakalarning o'zlashtirish darajalaridir.

Shunday qilib, bilim, ko'nikma va malakalar kurashning o'zlashtirish sifati bo'yicha ta'lim maqsadini diagnostik belgilash – o'zlashtirishning zarur darajalarini aniqlashdan iborat. Masalan, kurashchidan

kurash elementlarini ko'pini ikkinchi (a-II) darajada o'zlashtirish talab etiladi. Milliy kurashning bu maqsadi dasturda ko'rsatilgan kurash element-larini murabbiylar tipik harakatlarni (vazifalarni) HMA ni o'z xotirasida qayta tiklab, faoliyat algoritmi ko'rinishda mustaqil bajarishdan iborat.

Kurashchilarning o'zlashtirish darajasi (S) kurashchining idrokiga, aqliga bog'liq.

Mashg'ulot jarayonida quyidagilar kurashchilarda maxsus jismoniy tayyorgarlikning rivojlanishiga yordam berdi: 1) nagruzka hajmi 2) harakat tempi 3) ish davomiyligi va xarakteri 4) trenirovka darslar oralig'i 5) trenirovkalar davrlarining optimal bo'linishi 6) harakatning boshlang'ich stadiyasi aniq bilish. Har bir seriyada oltitadan sakkiztagacha yondoshuv, har bir yondoshuvda 30 sekund davomida usullarni maksimal sonini bajarish tavsiya etildi. Yondoshuvlar o'rtasidagi dam olish oralig'i 4-6 minut.

Nazorat guruhidagi nazorat sinovlar ko'rsatkichlarining o'zgarishi (n-10).

№1jadval

№	Nazorat sinovlari	Tadqiqot-dan oldin	Tadqiqot-dan keyin	O'zgarish
1	Qo'l va belbog'idan ushlab beldan oshirib tashlashni bajarish (soniya).	21,46	21,88	+0,42
2	Bir qoli bilan ushlagan holda beldan uloqtirish(soniya).	22,75	23,15	+0,40
3	Boldir bilan ichkaridan chil solish(soni).	20,54	21,33	+0,79
4	Ikki engidan ushlagan holda elkadan oshirib tashlash(soni).	17,25	18,05	+0,80
5	Qarama-qarshi ushlash bilan orqadan oshirib tashlash(soni).	24,17	26,12	+1,95
6	Orqadan qayishgan holda uloqtirish(soni).	23,85	24,35	+0,50
7	Oyoq ustidan oshirib orqaga yiqitish(soni).	29,35	29,75	+1,40
8	Ikki oyoq pastidan qoshsha(soni).	16,86	17,46	+0,60
O'rtacha % (foiz) xisobidagi o'zgarish				+0,86

Tadqiqot guruhidagi nazorat sinovlar ko'rsatkichlarining o'zgarishi (n-10).

№2jadval

№	Nazorat sinovlari	Tadqiqot-dan oldin	Tadqiqot-dan keyin	O'zgarish
1	Qo'l va belbog'idan ushlab beldan oshirib tashlashni bajarish (soni).	21,66	24,42	+2,76
2	Bir qoli bilan ushlagan holda beldan uloqtirish(soni).	22,35	25,84	+3,49
3	Boldir bilan ichkaridan chil solish(soni).	20,75	23,26	+2,51
4	Ikki engidan ushlagan holda elkadan oshirib tashlash(soni).	17,38	19,14	+1,76
5	Qarama-qarshi ushlash bilan orqadan oshirib tashlash(soni).	24,85	27,28	+2,43
6	Orqadan qayishgan holda uloqtirish(soni).	23,32	24,53	+1,21
7	Oyoq ustidan oshirib orqaga yiqitish(soni).	29,33	29,66	+2,33
8	Ikki oyoq pastidan qoshsha(soni).	16,54	18,45	+1,91
O'rtacha % (foiz) xisobidagi o'zgarish				+2,3

Xulosa qilamizki tez o'zlashtiradigan kurashchilar (A) qisqa, kam k (t) vaqt ichida o'zlashtirib olishadi. Murabbiy o'zlashtirish daraja-lari (a-I-II-III-IV) da kurash mashg'ulotlari jarayonini mumkin qadar oddiydan-murakkabga, ozdan-ko'pga, engildan-og'irga tomon harakat qilishi talab etiladi. Nazorat testlarining o'rtacha o'zgarishi nazorat guruhida +0,86 %, tadqiqot guruhida +2,3% ko'rsatdi. Kurashchilarning texnik-taktik tayyorgarlikka bo'lgan talablarining asta-sekin murakkablashishi o'smir kurashchilarning mashqlanganligi samarasi kurashchilarni maxsus jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda yaxshi natijalar berishini ta'kidlab o'tmoqchimiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining " Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4881-son qarori 2020-yil 4-noyabr.
2. Керимов Ф.А. Теория и методика спортивной борьбы //Учебник. Т., 2001, - 245 с.
3. Mirzaqulov Sh.A. Belbog'li kurash nazariyasi va uslublari //O'quv qo'llanma T.: 2014 - 216 b
4. Мирзанов Ш.С., Ишмухамедов Т.Р. Методика силовой подготовки юних белбогли курашистов //Фан - спортга , 2014, №3, стр. 3-9
5. Панасюк Т.В. , Тамбовцева Р.В. – Конституциональные особенности физической работоспособности подростков. VII Международный научный конгресс «Современный олимпийский спорт и спорт для всех», Том II, Москва, 2003. – 135 с.
6. Сафарова Д.Д., З.Ю.Гагиева, Н.Г.Гулямов Морфогенетические маркеры скоростных качеств в практике прогнозирующего отбора // Научно – теоретический журнал «Наука и спорт: современные тенденции», 2015, №3, том 8, стр. 32-38
7. Carter J.L. – "Somatotype characteristics of champion athletes", Rep, Antrop-Cong. ed. A. Hrdica, Praha, Humpolec. 1969.
8. Timility D. Protocols for Physiological assessment of male and female soccer players. In Physiological tests for Elite Athletes, Human Kinetics, 2000, 17, 356-362.

O'QUVCHILARNI KASBGA YO'NALTIRISHDA QO'LLANILADIGAN INTEGRATIV METODLAR

Mahkamova Dilafruz

Qo'qon davlat pedagogika instituti Ta'lim menejmenti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning kasb tanlashga tayyorgarlik darajasi, kasbga yo'naltirishda qo'llaniladigan interaktiv metodlar, mazkur metodlardan foydalanish mexanizmlari, kasbiy shakllanish jarayoni, o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda kasbiy ijtimoiylashuvning ahamiyati xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: kasb, kasbga yo'naltirish, kasbiy ijtimoiylashuv, o'quvchi, maktab, kasbiy shakllanish, tamoyil, usul, kasbiy mahorat.

ИНТЕГРАТИВНЫЕ МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ НАПРАВЛЕНИИ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИИ

Махкамова Дилафруз

преподаватель кафедры управления образованием Коканского государственного педагогического института.

Абстракт. В данной статье рассматривается уровень подготовки студентов к выбору профессии, интерактивные методы, используемые в профориентационной работе, механизмы использования этих методов, процесс профессионального становления, значение профессиональной социализации в профориентационной работе студентов.

Ключевые слова: профессия, профориентация, профессиональная социализация, студент, школа, профессиональное становление, принцип, метод, профессиональные умения.

INTEGRATIVE METHODS USED IN DIRECTING STUDENTS TO PROFESSION

Mahkamova Dilafruz

teacher of the Department of Educational Management of the Kokan State Pedagogical Institute.

Abstract. This article discusses the level of preparation of students for choosing a profession, the interactive methods used in career guidance, the mechanisms of using these methods, the process of professional formation, the importance of professional socialization in the career guidance of students.

Key words: profession, career orientation, professional socialization, student, school, professional formation, principle, method, professional skills.

Kirish. O'quvchilarni kasbga yo'naltirish ilk kasbiy madaniyat elementlarini o'zlashtirishni taqozo etadi. Kasbiy madaniyatda hamisha uni shakllantiruvchi ma'naviy asos mujassam bo'ladi va u g'oyalar, bilimlar, inson maqsadlarining ramziy ifodasidir. G'oyasiz, bilimsiz, maqsadsiz, kasbiy madaniyat ham shakllanmaydi. Ma'naviy madaniyat mahsuli esa moddiy shakldagina o'z ifodasini topadi, shu tarzda moddiylashadi va ijtimoiy, kasbiy faoliyatga ko'chadi. Kasb madaniyati mohiyatini aniqlashtirib, aytish mumkinki, kasb madaniyatining har qanday tashqi ifodalanishini insonning rivojlanish yoki kamoloti darajasini ko'rsatadi.

Ma'lumki, har qanday jamiyatning ravnaqi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy barqarorligi, fuqarolarining aqliy va axloqiy salohiyatini yuksak darajada rivojlanganligiga bog'liq. Jamiyatimizning ma'naviy yangilanishida, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishda jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydigan demokratik huquqiy davlat qurish kadrlar tayyorlashning milliy masalasi ustuvor mezon sifatida muhim rol o'ynaydi[2].

Adabiyotlar tahlili. Kasbiy shakllanish jarayonining dastlabki va ayni damda o'ta muhim bosqichi bo'lajak kasbni tanlash, ya'ni aniq bir kasbiy qarorga kelishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. O'quvchilarning kasb tanlashga tayyorgarlik darajasi, faqatgina yosh xususiyatlariga bog'liq emas, u ma'lum yoshga kelib o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. O'quvchilarning kasb tanlashga pedagogik-psixologik bilim, ko'nikma, malakalar, shuningdek, jamiyatning ta'siri orqali tayyorlash va tarbiyalash lozim. Mazkur jarayonda shaxsdan kasbga doir bilimlarga ega bo'lish talab qilinadi. Shuning uchun ham

o'quvchilarni kasblarga doir bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilish lozim. Buning uchun kasblarga doir qo'llanmalar, tarqatma materiallar bilan ta'minlash maqsadga muvofiq. Shundagina kasb tanlash jarayonida yuzaga keladigan turli qiyinchilik, ziddiyat, to'siqlarni oldini olgan holda o'quvchi-yoshlarni ongli ravishda kasbga yo'llash imkoniga ega bo'lamiz[2].

Kasb-hunarta'liminitashkiletishbo'yichasohaolimlaridanN.A.MuslimovvaR.G.Mullaxmetovlarning fikricha: "mehnat va kasbiy tayyorgarlik tizimi bevosita yoshlarning mehnat va kasb tarbiyasini kasbiy axborotlar, kasb tanlash, kasbga yo'naltirish ishlarini amalga oshiradigan faoliyat"[3] ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirish jarayonining shakllanishi, rivojlanishi va uning amaliy faoliyatda o'z o'rnini topishi boshqa faoliyatlar (kasblarga oid bilimlarga ega bo'lishi, tegishli uslublar bilan qurollangan bo'lishi, umumpedagogik tamoyillar va metodlar hamda ularning tashkiliy jihatlarini o'zlashtirgan bo'lishi va shu kabilar) bilan o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi va bu bog'liqlik negizida o'quvchilarni kasbga tayyorlashga oid motivlar hamda tamoyillariga asoslangan holda ularni kasbga tayyorlash faoliyatining asosiy komponentlari (kasbiy ong, kasb e'tikasi, kasb mas'uliyati, kasbiy munosabat, kasbiy tarbiyalanganlik va shu kabilar) haqidagi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish samarali kechadi.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirishning hozirgi bosqichida integratsiya g'oyasi XXI asr shakllanishining eng muhim uslubiy tamoyiliga aylanmoqda. Boshqacha qilib aytganda, kasbga yo'naltirishda integratsiya ilmiy bilimlarni birlashtirish tendensiyasiga bog'liq ravishda rivojlanmoqda. Kasbga yo'naltirishda integrativ yondashuv – bu o'quvchilar tomonidan bir nechta fanlarga xos bo'lgan umumiy universal qoidalar, belgilar, xususiyatlarni o'zlashtirish jarayonini o'z ichiga olgan qoidalardan biri bo'lib, fanlarning bir-biriga yaqin tushunchalarni to'ldirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Integrativlik ilgari mustaqil ravishda ishlaydigan qismlarning bir butunga uyg'un kombinatsiyasi sifatida aniqlanadi. Shunga asosanib, tarkibning integratsiyasi ma'lum funksiyalar va tuzilishga ega tizim, shuningdek, rivojlanishning turli bosqichlariga ega bo'lgan pedagogik jarayon sifatida qaraladi. Ko'rib turganingizdek, hozirda "fanlararo aloqalar" tushunchasining aniq ta'rifi yo'q. Fanlararo aloqalar fenomeni bo'yicha turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqish uning noaniqligi va ko'p funksiyaliligini ko'rsatadi.

N.S.Serdyukova integratsiya differentsiatsiya jarayoni bilan birga yuzaga keladigan fanlarning yaqinlashuvi va aloqasi jarayoni – bu ta'limning sifat jihatidan yangi bosqichida fanlararo aloqalarni amalga oshirishning yuqori shakli ekanligini ta'kidlaydi[4].

G.F.Fedorets esa, integratsiya – bu "tabiat qonunlarining universalligi va birligi, subyekt tomonidan atrofdagi dunyoni idrok etishning yaxlitligi asosida ta'lim mazmunini tashkil etishning etakchi shakli, deb ifodalaydi[5].

Pedagogikada integratsiyaning to'liqroq tushunchalari, bizning fikrimizcha, V.S.Bezrukova tomonidan berilgan[6]. Uning fikricha, tanlangan asoslarga qarab integratsiyaning quyidagi ta'riflarini, xususan pedagogik ta'riflarni tuzish mumkinligini kuramiz:

integratsiyaning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan yangi tarkibiy va funksional monoobyektda ta'lim bosqichlari va bo'limlarini o'zaro bog'lashning eng yuqori shakli sifatida;

o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini faollashtirishga yordam beradigan pedagogik jarayonni tashkil etishning maqsadlari, mazmuni tamoyillari, usullari, shakllari va vositalarining mazmunli birligining eng yuqori shakli sifatida;

pedagogik jarayonda o'quv dasturining turli tarkibiy qismlari va bo'limlarini birlashtirgan kengaytirilgan didaktik birliklarni modellashtirish sifatida va h.k.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda integrativ metodlar samarali natija berib, o'quvchilarning qiziqishlari, intilishlarini o'z mazmunida qamrab oladi. Quyida ayrim integrativ metodlardan namunalar keltirilgan.

"Ayollar kasbi-erkaklar kasbi" metodi

Umumta'lim maktablari o'quvchi-qizlarida qaysi kasbni tanlash va tanlamaslik bo'yicha aniq tasavvurlar shakllangan bo'ladi. Ba'zan jamiyatda shakllangan "yozilmagan qoida"lar o'g'il bolalar va qizlarning qobiliyatiga qarab emas, aynan jinsiga bog'langan holda kasb tanlashini taqozo etadi. Bu esa o'quvchi-yoshlarda muhokama qilinmasdan, mazkur "yozilmagan qoida"larni qabul qilishini kuzatish mumkin bo'ladi[9].

O'quvchilar kichik guruhlarda "ayollar va erkaklar kasblari" ro'yhatini shakllantiradi. "Erkaklar kasblari"ga mazkur kasblar bilan ayollarning shug'ullanishi mumkin bo'lgan variantlar va imkoniyatlarni yozib chiqadilar. Xuddi shuningdek, "ayollar kasblari" ro'parasiga erkaklar shug'ullanishi mumkin bo'lgan variant va imkoniyatni yozib chiqadilar.

Shundan so'ng o'quvchilar natijalarni muhokama qilishadi. "Erkaklar va ayollar kasblari"ga bo'linishining ijobiy va salbiy jihatlarini keltirib o'tadilar. Metoddan maqsad kasblarning norasmiy ravishda bunday sinflanishi jamiyatda shakllangan ijtimoiy ong mahsuli ekanligi, qobiliyat, qiziqish bo'lgan taqdirda kasblarni egallashga rasmiy taqiq yo'qligini anglashga undashdan iborat.

Mashg'ulot turi: kichik guruhlarda ishlash, jamoaviy ishlash.

Mashg'ulot maqsadi: o'quvchilarning kasbiy spektrini kengaytirish; kasbiy imtiyoz va imkoniyatlarni anglash; genderga xos mehnat taqsimoti, uning sabablari va oqibatlari haqida xabardorlikni oshirish.

Metodning tavsifi: sinf o'quvchilari har bir guruh 4 o'quvchidan iborat guruhlariga bo'linadi. Guruh o'quvchilari bitta qog'ozga ayollarga xos bo'lgan kasblar, boshqa qog'ozga erkaklarga xos bo'lgan kasblar ro'yhati shakllanadi. O'quvchilar guruhlarda ishlayotganda o'qituvchi turli yordamchi savollar bilan o'quvchilarni fikrlashga va ko'proq kasblarni yozishga undashi mumkin. Misol tariqasida "oilada, qarindoshlar orasida qanday kasb egalari bor?", "jamoat joylarida, televizorda qanday kasb egalarini ko'rgansiz?" kabi savollar bilan yo'naltirib turadi. Kichik guruhlarda ikkala ro'yhat shakllanib bo'lgandan so'ng, ayollar kasbi yozilgan ro'yhatga erkaklar shug'ullanish imkoniyatini tahlil qilishadi. Shuningdek, erkaklar kasblari ham xuddi shunday tahlil qilinadi.

Jamoadi ishlash orqali kichik guruh natijalari taqdim qilinadi va jamoaviy muhokama o'tkaziladi. Muhokamada quyidagi savollar muhokama qilinishi mumkin:

Barcha kasblar ro'yhatga kiritilganmi? Buni tekshirish uchun "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining tayyorlov yo'nalishlari, kasblar va ixtisosliklar umumdavlat tasniflagichi"da keltirilgan ro'yhatni ko'rib chiqish tavsiya etiladi (<http://www.kasbtanla.uz/klassifikator/index>).

Nima uchun ayrim kasblar faqat ayollarga xos?

Ayollar va erkaklar kasblarining farqi nimada?

Ayollarning erkaklar kasbi bilan shug'ullanishiga doir holatlarni bilasizmi? Afzalliklari va qiyinchiliklari nimada?

Kasblarning shunday guruhlanishiga Sizning fikringiz qanday?

Tayyorgarlik / Kerakli materiallar: flipchart, rangli plamasterlar, internetdan foydalanish imkoniyati yoki kasblar va ixtisosliklar tasniflagichi.

Didaktik ko'rsatma: pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, ayol-qizlarda kasb bo'yicha tushunchalar, qarorlar erkaklarga nisbatan erta shakllanadi. Jamiyatda ayrim kasblar bo'yicha ma'lumotlarning kamligi yoki etarli ravishda targ'ib qilinmagani hisobiga ba'zan o'z qobiliyati, qiziqishiga mos kelmagan va jamiyat tomonidan qabul qilingan "ayollar kasbini" tanlashdan boshqa imkoniyat qolmaydi. Qizlarda "erkaklar kasbi"ga qiziqishi kasbning o'ziha xos talablari, ijobiy va salbiy jihatlarini tushuntirish bilan qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Maqsadli guruh: 10-sinf o'quvchilari.

Davomiyligi: 1 soat 30 minut.

"Karyera yo'lidagi to'siqlar" metodi

O'quvchilarning kasb tanlashi, qaror qabul qilishi va kasbiy karyera haqida rejalar tuzishi muammolarsiz va qiyinchiliksiz amalga oshmaydi. Buning uchun o'quvchilarni kasbga yo'naltirish jarayonida mazkur muammolar va qiyinchiliklar bo'yicha suhbatlashish va ikkilanishlarni oldini olish muhim hisoblanadi. Bir tomondan, to'siqlar va qiyinchiliklarni qabul qilish emas, balki faol ravishda echimlarini topish lozim. Kasb tanlash, qaror qabul qilishga doir qo'rquv, ikkilanish vaziyatlarini keskinlashtirmasdan, tizimli hal qilish, tahlil qilish orqali o'quvchilarni o'ziga bo'lgan ishonchi rivojlantiriladi.

Mashg'ulot turi: kichik guruhlarda ishlash, rolli o'yin, simulyatsiya qilish, jamoaviy muhokama.

Mashg'ulot maqsadi: o'quvchilarni kasb tanlash, qaror qabul qilish va karyera rejalarini bilan bog'liq qiyinchilik va to'siqlarni "qabul qilib olish" emas, balki ularga ta'sir qila olish bo'yicha strategiyalar shakllantirish bo'yicha ko'nikmalarini rivojlantirish.

Metodning tavsifi: sinfdagi o'quvchilar 4 kishilik kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruh flipchart qog'oziga musicha rasmini chizadi. Bu erda musicha "biror narsadan tez qo'rqish", "tez taslim

bo'luvchi" atributini ifodalaydi. O'quvchilar "Aqliy hujum" metodi yordamida o'z tajribalari yoki kuzatishlari natijasida shakllangan kasb tanlash, qaror qabul qilish yoki karyera rejalari bilan bog'liq qiyinchilik va to'siqlarni elimlangan qog'ozga yozib, musicha rasmini atrofiga yopishtirib chiqadilar. Kichik guruh o'quvchilari biror qiyinchilik yoki to'siqni ifodalovchi rolli o'yin sahnalashtiradi va barcha sinf o'quvchilariga taqdim etishadi. Boshqa guruh o'quvchilari qanday qiyinchilik yoki to'siq ekanligini topishadi. Shundan so'ng jamoada mazkur vaziyatga echim izlanadi.

Tayyorgarlik / kerakli materiallar: plamasterlar, flipchart qog'ozi, elimlanadigan qog'ozlar.

Maqsadli guruh: 11-sinf o'quvchilari.

Davomiyligi: 1 soat.

"O'zim bilan shartnoma" metodi

Kasbga yo'naltirish mashg'ulotlari o'quvchilarning kasb tanlashda siysiy mas'uliyat va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun pedagogik shart-sharoit yaratishi zarur. O'quvchilarning kasb tanlashi individual xususiyatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ayrim o'quvchilar individual yondashuvni taqozo etadi. O'quvchilarda mas'uliyatli munosabatni rivojlantirish kasbga yo'naltirish faoliyatining asoslaridan biri hisoblanadi. Bu munosabatni rivojlantirish uchun o'ziga "mas'uliyat yuki"ni olishi muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarda kasb tanlashga doir mas'uliyat hissini rivojlantirish nafaqat suhbat asosida, balki shaxsiy tashabbus va javobgarlikni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik chora-tadbirlar orqali amalga oshiriladi.

Mashg'ulot turi: yakka tartibda ishlash, hamkorlikda ishlash.

Mashg'ulot maqsadi: o'quvchilarda mas'uliyat hissini rivojlantirish va ularning kasb tanlashda shaxsiy tashabbusini rag'batlantirish. Shuningdek, o'quvchilarning rejalashtirish, shaxsiy majburiyatini jiddiy qabul qilish xususiyatini rivojlantirish.

Metodning tavsifi: o'qituvchi har bir o'quvchining xohishiga ko'ra 1 varaqdan rangli qog'oz beradi. O'quvchilar o'zi bilan shartnoma tuzish uchun taklif qilinadi. Shartnomaning maqsadi keyingi o'n to'rt kun ichida aniq kasb tanlashga doir shaxsiy tashabbuslari, kuzatishlarini rejalashtirish, ularni amalga oshirish vositalari, natijalarini yozma shaklga keltirish. Shartnoma aniq va amalga oshirish mumkin bo'lgan faoliyatni qamrab olishi, shartnoma mazmuni barcha uchun tushunarli bo'lishi lozim. Shuningdek, shartnomaning bir qismi sifatida uning bajarilishi natijasida rag'batlantirish ko'rsatiladi. Bu esa smaylik ko'rinishida keltirilishi mumkin. Shartnoma tayyor bo'lgacha o'z hamkori va o'qituvchi ishtirokida shartnoma imzolash tashkil etiladi. Belgilangan muddatda o'qituvchi, o'quvchi va hamkor o'quvchi bilan birgalikda shartnomaning bajarilishi bo'yicha suhbatlashadi va natijaga ko'ra rag'batlantiriladi.

Tayyorgarlik / kerakli materiallar: rangli qog'oz, ruchka.

Didaktik ko'rsatma: o'qituvchi shartnoma hamkori hisoblanmasa-da, shartnoma mavjudligi va uning sifatli bajarilishini nazorat qilishda ishtirok etadi. Shartnoma o'quvchilarni nazorat qilish yoki ularga "bosim" o'tkazish emas, balki ularni tizimli o'z faoliyatini tashkil etish, mehnat faoliyatidagi elementlardan foydalangan holda mas'uliyat hissini rivojlantirish, har bir faoliyat bo'yicha qayta aloqa mavjudligini amaliy ravishda anglashiga yordam berishdan iborat.

Maqsadli guruh: 9, 10 va 11-sinf o'quvchilari.

Davomiyligi: 30 minut.

Xulosa. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishning mazmuni keng va dinamik xususiyatga ega. Jamiyatda kasblarga qo'yiladigan ijtimoiy talablar muntazam ravishda o'zgarib borishi, ularni pedagogik yondoshib, fanlar mazmuniga singdirib borish lozim bo'ladi. Metodik jihatdan integrativlik o'quvchilarda kasbga doir tushuncha, tasavvurlarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'oziyev E., Mamedov K. Kasb psixologiyasi. – T.: O'zMU, 2003. – 14 b (156).
2. Yusupova F.I. O'quvchilar individual tayyorgarligini amalga oshirishning pedagogik-psixologik jihatlar. "Xalq ta'limi" jurnali. 2005. No5. – 90-93-b.
3. Муслимов Н.А., Муллахметов Р.Г. Касб танлашга тайёрлаш. – Т.: "IQTISOD – MOLIYA", 2007. – 205 б.
4. Buranova Sh.U. Dual ta'lim tizimida qishloq xo'jalik mashinalari fanini o'qitishda integrativ yondashuvdan foydalanish metodikasi / QarDU xabarlar, 2023, 2/1 son. – 144-147.
5. Сердюкова Н.С. Интеграция учебных занятий в начальной школе // Начальная школа, 2004. – № 11. – С. 45-49.
6. Федорет Г.Ф. Межпредметные связи педагогики с психологией. – Л., 2008. – 87 с.
7. Безрукова Б.С. В поисках перспективы // Советская педагогика, 2006. – № 9. – С. 68-72.
8. AK Girls' work in the network system "Labor market integration of disadvantaged people" in the Trier region: Methods of career orientation in girls' work, Trier. 1999. – P. 34-35.
9. Sacher K. "Career worth living" – practical guide for working with early school leavers, Berlin, Waxmann, 2015. – P. 26.
10. Rabenstein R., Reichel R., Thanhofer M. The Method Set, 4th Reflect, 11th ed., Münster, 4. 2014. – P. 14.

OLIV TA'LIM MUASSALARIDA INKLYUZIV TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH: MUAMMO VA YECHIMLAR

Madatov Ilhom Yusup o'g'li

*Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa
doktori PhD.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan ishlar, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar (shaxslar) uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etilishga qaratilgan masalalar muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: inklyuziya, integratsiya, ta'limni insonparvarlashtirish, pandus, ta'lim muassasasi, ijodiy yondashuv, inklyuziv munosabatlar, anomal o'quvchi, nogironlik darajalari.

РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗАХ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Мадатова Ильхом Юсуп угли,

*Каттакорганский филиал Самаркандского государственного университета, доктор фило-
софских педагогических наук, кандидат педагогических наук.*

Аннотация: В данной статье инклюзивное образование определяется как работа, направленная на обеспечение равных возможностей получения образования в образовательных организациях для всех обучающихся с учетом многообразия индивидуальных образовательных потребностей и индивидуальных возможностей, физических, психических, вопросов, связанных с организацией инклюзивного образования. Обсуждалось обучение в образовательных организациях детей (лиц) с сенсорными или психическими отклонениями.

Ключевые слова: инклюзия, интеграция, гуманизация образования, пандус, образовательное учреждение, творческий подход, инклюзивные отношения, аномальный ученик, уровни инвалидности.

DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Madatov Ilhom Yusup o'g'li

*Kattakorgan Branch of Samarkand State University, Doctor of Philosophy in Pedagogical
Sciences, Ph.D.*

Abstract: In this article, inclusive education is defined as work aimed at ensuring equal opportunities for education in educational organizations for all learners, taking into account the diversity of individual educational needs and individual capabilities, physical, mental, issues related to the organization of inclusive education in educational organizations for children (individuals) with sensory or mental disabilities were discussed.

Key words: inclusion, integration, humanization of education, ramp, educational institution, creative approach, inclusive relations, anomalous student, levels of disability.

KIRISH. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning xozirgi davrida butun dunyoda sog'lom odamlar va sog'ligida muammolari bo'lgan shaxslar auditoriyada birgalikda ta'lim olish uchun innovatsion ta'lim platformalari asosida o'quv jarayoniga yangi texnologiyalarni tadbiq etish va o'zlashtirish tendensiyalari kuzatilmoqda. Jahon ta'lim amaliyotida bu yo'nalish inklyuziv ta'lim deb ataladi, O'zbekiston Respublikasi o'quv jarayoni amaliyotiga xam inklyuziya kirib keldi. Alohida ehtiyojli bolalarni tarbiyalash mamlakatimizning asosiy vazifalaridan biridir. Bugun jamiyatimiz o'z oldiga maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, bu jarayonning barcha bo'g'inlarida ularning to'laqonli ta'lim olish imkoniyatini amalga qo'llash vazifasini qo'ygan. Bizning fikrimizcha, bu vazifani amalga oshirishning eng maqbul va samarali yo'nalishi aynan inklyuziv ta'limdir. Inklyuziv ta'lim - bu tirik organizm, tirik jarayon bo'lib, u o'qituvchilar va ota-onalar tomonidan o'quv jarayoniga

ijodiy yondashishni nazarda tutadi. Zero, har bir bola individual yondashuvni talab qiladi, har kim bilim olish va jamiyatda o'z qobiliyatini e'tirof etish huquqiga ega"dir.

Respublikamizda ushbu yo'nalishdagi ishlarning mavjud holatini ko'rib chiqish, shuningdek, inklyuziv ta'limni hayotga tatbiq etish maqsadida mamlakatimizda inklyuziv ta'lim tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir. Bugungi kunda O'zbekistonda 700 mingdan ortiq maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslar istiqomat qiladi, ularning 100 mingdan ortig'i 16 yoshgacha bo'lgan shaxslardir (Respublika Oliy Majlisi Senati ma'lumotlari bo'yicha).

METODLAR

So'nggi yillarda respublikamizda maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning huquq va majburiyatlarini mustahkamlashga qaratilgan normativ-huquqiy baza sohasida davlat darajasida qator ijobiy islohotlar amalga oshirildi. Jumladan:

1. 2020-yilda "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonun [2] qabul qilindi, unda maxsus tarbiyaga muhtojlarning uy-joy olishda imtiyoz va engilliklar, ta'lim olishi, ularni ish bilan ta'minlash, shuningdek mavjud infratuzilma, axborot va davlat xizmatlaridan to'laqonli foydalanishlarini ta'minlash belgilangan.

2. 2021-yil 7-iyun kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasining O'RQ-695-sonli "Maxsus tarbiyaga muhtojlarning huquqlari to'g'risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilish to'g'risida"gi Qonunini (Nyu-York, 2006 yil 13 dekabr) [3] imzoladi, unda quyidagilar ko'zda tutilgan: Maxsus tarbiyaga muhtojlarning huquqlari va maxsus tarbiyaga muhtojlar hayotining barcha jabhalarida boshqalar bilan teng huquqqa layoqatli ekanligini tan olish. Ushbu holatni hisobga olgan holda, tegishli sharoitlarda va qonun hujjatlariga muvofiq maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash va qarorlar qabul qilish mexanizmlaridan, shu jumladan maxsus tarbiyaga muhtojlarning muomala layoqatini cheklashdan foydalanish imkoniyatini ta'minlash bo'yicha tegishli choralar ko'rish nazarda tutilgan.

3. 2020-yil 13-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 4860-sonli "Alohida ta'limga muhtoj bolalarni o'qitish va tarbiyalash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi.

Qaror inklyuziv ta'lim tizimining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish, kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmini yaratishni nazarda tutadi. Jumladan inklyuziv ta'lim tizimi uchun kadrlar malakasini oshirish; shuningdek, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va inklyuziv ta'lim joriy etilgan muassasalarni maxsus qurilmalar (ko'tarish moslamalari, panduslar, panjaralar va boshqalar), zarur adabiyotlar, o'quv qurollari, turli kasb-hunar egalari uchun jihozlar va o'quv qurollari bilan ta'minlash nazarda tutilgan;

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF 5847-sonli farmoni qabul qilindi [5].

Ushbu xujjatning muhim bandlaridan biri aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini, xususan, maxsus tarbiyaga muhtojlarni oliy ta'lim bilan qamrab olishni kengaytirish nazarda tutilgan. Aytishimiz mumkinki, keyingi yillarda respublikamizda maxsus tarbiyaga muhtojlar huquqlarini himoya qilish borasida samarali ishlar amalga oshirildi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, amalda qonunlar, shuningdek, qabul qilingan qonunosti hujjatlarini amalga oshirish har doim ham etarli darajada samarali bo'lavermaydi. Darhaqiqat, qabul qilingan qonunlar va qonunosti hujjatlari maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni jamiyat hayotining barcha jabhalariga jalb etishga xizmat qilishi kerak, bu esa yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida muhim ustuvor yo'nalish hisoblanadi. Yuqoridagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan me'yorlarning hayotga tatbiq etilishi maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ishtirok etishi, tegishli infratuzilma xizmatlaridan foydalanishi, tibbiy xizmat ko'rsatishi, ish bilan ta'minlanishi va erkin foydalanishi uchun sharoit yaratishga qaratilgan. Yuqorida aytilganlarga asoslanib, tadqiqot mavzusining dolzarbligini hisobga olgan xolda inkluziv ta'lim tizimini joriy etish bo'yicha ilmiy izlanishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. O'zbekiston Respublikasining inklyuziv ta'limni rivojlantirish sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlari, dialektik va statistik metodlar, adabiyotlar va davriy nashrlar tahlili, shuningdek, o'rganishga shaxsiy-ijodiy yondashuv xizmat qildi.

Oliy o'quv yurtlarida inklyuziv ta'limni rivojlantirish muammolari va yo'nalishlari Uilyam Seyts, Yusupov D., Baqoeva F. va D. Muratovlar D., Alekhin S.V., Akimova O.I., Shipitsyna L.M., Kraineva E.I.,

Pugachev A.S., Z.J.Adilovalar o'z ilmiy-tadqiqotlarida izlanishlar olib borishgan. Muallif ushbu ilmiy-yadqiqot ishini tadqiq etishda O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida inklyuziv ta'limni rivojlantirishning bugungi holatini tahlil etish, mavjud muammolarni aniqlash, shuningdek, universitetda inklyuzivlikni joriy etishni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishni maqsad qilgan.

NATIJALAR

O'zbekiston ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim amaliyoti Sovet Ittifoqi davridan boshlangan. Sovet ittifoqi davrida maxsus tarbiyaga muhtojlar ixtisoslashtirilgan o'quv yurtlarida tengdoshlaridan ajratilgan holda o'qigan. Bugungi kunda ilm-fan ancha oldinga ketdi, G'arb olimlarining ko'plab ilmiy va amaliy sinovdan o'tgan ilmiy tadqiqotlarida maxsus tarbiyaga muhtojlarni o'qitishda eng katta samaraga ularning tengdoshlari bilan guruhda birgalikda o'qishga erishilishi isbotlangan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining statistik ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining 15 foizi jismoniy yoki aqliy rivojlanishida nuqsonlarga ega va shunga mos ravishda maxsus tarbiyaga muhtojlar sifatida ro'yxatga olingan. Shuni ta'kidlash kerakki, bu ko'rsatkich yildan-yilga ortib bormoqda, bu asosan atrof-muhitning yomonlashishi va normal turmush tarzining buzilishi bilan bog'liq va barcha maxsus tarbiyaga muhtojlarning 80 foizi rivojlanayotgan mamlakatlar xissasiga to'g'ri kelayotganligi bu mamlakatlar uchun to'g'ridan-to'g'ri ogohlantiruvchi chaqiriqdir. Ushbu mamlakatlar hukumatlari bunday toifadagi shaxslarni jamiyatda to'liq hayotga moslashtirish bo'yicha shoshilinch choralar ko'rishlari talab etiladi. 2022-yil yakuni bo'yicha O'zbekiston Respublikasi aholisi soni 36 million kishiga etdi, ularning 60 foizini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Respublika statistik ma'lumotlariga ko'ra, Respublikada rasmiy ro'yxatga olingan maxsus tarbiyaga muhtojlar mamlakat umumiy aholisining 2,1 foizini tashkil qiladi. Ammo bu ko'rsatkich mamlakat aholisini ro'yxatga olishning yo'qligi sababli juda buzib ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. O'zbekiston mustaqillikka erishgan 1991 yildan beri aholini ro'yxatga olish o'tkazilmagan; birinchi aholini ro'yxatga olish 2023 yilga rejalashtirilgan biroq, Davlat statistika qo'mitasi maxsus tarbiyaga muhtojlik bo'yicha Vashington guruhi tomonidan tavsiya etilgan aholini ro'yxatga olishda maxsus tarbiyaga muhtojlik bo'yicha savollarni o'z ichiga olmaydi, chunki maxsus tarbiyaga muhtojlikni aniqlashda mablag' va tajriba etishmashmaydi.

O'zbekiston Respublikasida fan, ta'lim va ishlab chiqish integratsiyasi tamoyilini amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev rahnamoligida oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Mazkur konsepsiyaning maqsadi oliy ta'lim sohasida ilg'or xorijiy tajriba asosida raqobatbardosh yuqori malakali kadrlar tayyorlashni davom ettirgan holda islohotlarni chuqurlashtirishdan iboratdir. Mazkur konsepsiyasida inklyuziv ta'lim asoslarini joriy etish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan: • imkoniyati cheklangan o'quvchilarga ko'rsatilayotgan ta'lim xizmatlari turlarini ko'paytirish va sifatini oshirish; • ta'limda inklyuziv jarayonlarni keng rivojlantirish, adaptiv texnologiyalarni joriy etish; • talabalar turar joylari va oliy o'quv yurtlari binolarida imkoniyati cheklangan talabalar uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish; • ta'lim muassasalarini ushbu toifadagi o'quvchilarni zarur adabiyot va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamdagi o'quvchilarini moddiy rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash choralari ko'rish. 2017-yil 1-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni [7] e'lon qilingan bo'lib, unga ko'ra maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarga universitetga kirishda bir qator imtiyozlar berildi. Xususan, 2018-2019 o'quv yilidan boshlab I va II guruh maxsus tarbiyaga muhtojlariga mamlakatimiz milliy oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirish uchun qo'shimcha 2 foizli kvota ajratildi. Shu bilan birga, maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning oliy ta'lim tizimiga kirishi uchun kirish imtihonlarida to'plangan minimal ball ham 56,7 ballga (eng yuqori mumkin bo'lgan 189 ballning 30 foizi) tushirildi. Biroq, maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda mavjud imtiyozlarga qaramay, ushbu toifadagi shaxslarning oliy o'quv yurtlariga qabul qilish ulushi ancha past bo'lib qolmoqda va bu, birinchi navbatda, mamlakatdagi aksariyat universitetlarning ushbu shaxslarni tayyorlashga tayyor emasligi bilan bog'liq. Maxsus tarbiyaga muhtojlar uchun qulay muhitning yo'qligi oliy o'quv yurtlari tomonidan bunday toifadagi shaxslarni ajratish va kamsitishni keltirib chiqaradi. Universitetlarda maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni o'qitish uchun qulay muhitning yo'qligi, birinchi navbatda, quyidagilarda namoyon bo'lmoqda:

□ Binolar arxitekturasida va binolarga tutashgan inshootlar infratuzilmasi maxsus tarbiyaga muhtojligi bor shaxslarni o'qitishga moslashmagan;

□ O‘zbekistondagi aksariyat oliy o‘quv yurtlarining o‘quv binolari to‘rt qavat va undan yuqoridir, ammo mintaqaviy kesimda o‘rganadigan bo‘lsak, ularning ko‘pchiligida liftlar yo‘q, borlarda esa lift ishlamaydi yoki ta‘mirlashga muxtoj, bu o‘z navbatida tayanch-harakat tizimida nuqsoni bo‘lgan maxsus tarbiyaga muhtojlarni bino bo‘ylab harakatlanishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi;

□ Mamlakat oliy o‘quv yurtlariga qabul kvotalari keskin oshishi munosabati bilan ko‘pchilik universitetlar o‘quv xonalari fondining etishmasligiga duch kelmoqda, buning natijasida dars jadvalini har bir juftlik kesimida tartiblash va guruh talabalarining darslarini o‘tkazish uchun auditoriyani o‘zgartirishga to‘g‘ri keladi, bu har bir juftlik darslarini turli qavatlarda joylashgan turli auditoriyalarda o‘qitishga sabab bo‘lmoqda. Bunday holda, baland zinapoyalar va panduslarning yo‘qligi maxsus tarbiyaga muhtojlar aravachasidagi talabalar uchun binoga kirish va harakatlanish uchun jiddiy to‘siqdir;

□ Respublikamizning ko‘pgina oliy o‘quv yurtlarida maxsus tarbiyaga muhtojligi bo‘lgan shaxslarni o‘qitish uchun mo‘ljallangan maxsus o‘quv va o‘quv-uslubiy adabiyotlarning etishmasligi yoki yo‘qligi;

□ O‘zbekistonda inklyuziv ta‘limning o‘ta jiddiy muammosi - bu ta‘lim muassasalarining yuqori malakali kadrlar bilan ta‘minlanmaganligidir;

□ Respublikamizdagi ko‘plab oliy o‘quv yurtlarining umumiy foydalanish joylari (oshxona, kutubxona, hojatxona) maxsus tarbiyaga muhtojlar ehtiyojlariga moslashtirilmagan, maxsus jihozlar bilan jihozlanmagan, bu esa imkoniyati cheklangan talabalarining ushbu joylardan foydalanishini qiyinlashtiradi;

□ Mamlakat oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilarining aksariyati maxsus tarbiyaga muhtojligi bo‘lgan shaxslarni o‘qitish bo‘yicha maxsus malakaga ega emas; Bugungi kunda ko‘plab maxsus tarbiyaga muhtojlar uchun universitet ta‘limi nafaqat tegishli bilimlarni egallash, balki hayotiy va ijtimoiy ko‘nikmalarni egallashdan iborat bo‘lishi kerak, o‘z navbatida oliy ta‘lim muassasari buni taqdim etishga tayyor bo‘lishi kerak. Shu munosabat bilan, inklyuziv ta‘limni yanada rivojlantirish, ta‘lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ustuvor vazifalaridan biri sifatida e‘tirof etilishi va belgilangan vazifalarni to‘liq amalga oshirish uchun barcha sharoitlarni yaratish zarur deb hisoblaymiz. Aytish joizki, mazkur yo‘nalishda qator ijobiy tendentsiyalar kuzatilmoqda, ularning asosiysi mamlakatimizda inklyuziv ta‘limni rivojlantirishga qaratilgan islohotlarni chuqurlashtirish bo‘yicha hukumatning amaliy harakatlarida namoyon bo‘lmoqda.

MUNOZARA

Xususan: Osiyo taraqqiyot bankining jalb qilingan mablag‘lari hisobidan mamlakatimizda inklyuziv ta‘limni rivojlantirish loyihasi amalga oshirilmoqda, “Mehribonlik” ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari va Mehribonlik uylarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo‘yicha loyihalar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda. «. O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta‘limni rivojlantirish, maxsus tarbiyaga muhtojligi bo‘lgan shaxslarning huquq va erkinliklarini qo‘llab-quvvatlash muammosi 2022-2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasida ham o‘z ifodasini topgan. Xususan, “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish”, nomli 4-ustuvor yonalish “Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlashning samarali tizimini shakllantirish, ularning hayot sifati va darajasini oshirish” nomli 66-maqсадida bevosita mamlakatimizda maxsus tarbiyaga muhtojlarning yashash huquqlarini himoya qilish va amalga oshirish nazarda tutilgan. 2021-yil 3-dekabr Xalqaro maxsus tarbiyaga muhtojlar kuni munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: “Aholining eng ijtimoiy himoyaga muhtoj toifasi – maxsus tarbiyaga muhtojlar bilan olib borayotgan ishlarimizni tanqidiy baholagan holda, biz ular hech qachon o‘zini yolgiz his qilmasliklari, davlat va xo‘jalik hayotida faol ishtirok etishlari uchun barcha kuch va imkoniyatlarni safarbar etishda davom etamiz” – deb ta‘kidlab o‘tdilar. Bu O‘zbekiston rahbariyatining maxsus tarbiyaga muhtojligi bo‘lgan shaxslarni huquqiy himoyasiga, ularning erkinliklari, shuningdek, mamlakatimizda inklyuziv ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga katta e‘tibor qaratayotganidan dalolat beradi. Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, biz mamlakatimizda maxsus tarbiyaga muhtojligi bo‘lgan shaxslarning to‘laqonli turmush tarzini olib borishlariga, faol hayot kechirishlariga, jamiyatning iqtisodiy va siyosiy hayotida ishtirok etishlari, shuningdek fuqarolik majburiyatlarini bajarishga ko‘maklashuvchi mamlakatimizda inklyuzivlikni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan siyosatni zamonaviy voqelikdan kelib chiqqan xolda dolzarb va muxim deb hisoblaymiz. Xulosa va takliflar: O‘zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning hozirgi voqeliklarida maxsus tarbiyaga muhtojligi bo‘lgan shaxslarning ta‘lim olish imkoniyatlarini amalga oshirishni hisobga olgan holda respublikada

inklyuziv ta'lim tizimi o'zining shakllanish bosqichida bo'lib, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi zarur.

O'zbekistonda maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning yashashi, ta'lim olishi uchun sharoit yaratish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda, bunday toifadagi shaxslarning yanada rivojlanishi uchun shartsharoit yaratish bo'yicha qonunchilik bazasi yaratilgan. Jumladan: 2020–2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi, O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Bundan tashqari, mamlakatimiz Prezidenti tomonidan maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish, ularning hayot sifati va darajasini oshirishga qaratilgan 2022- 2026-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasi tasdiqlandi. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida inklyuzivlikni shakllantirish va joriy etish borasida erishilgan yutuqlarga qaramay, inklyuziv ta'lim shakli uchun professor-o'qituvchilar tarkibini tayyorlashning etarli darajada emasligi, binolarning arxitektura-muhandislik infratuzilmasi maxsus tarbiyaga muhtojlar talablariga javob bermaydi, shuningdek, inklyuziv ta'limga moslashtirilgan maxsus o'quv dasturlarining yo'qligi kabi qator muammolar aniqlandi.

XULOSA

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ta'limning inklyuziv shaklini rivojlantirish va samarali tatbiq etish maqsadida, bizning fikrimizcha, quyidagi vazifalarni hal etish maqsadga muvofiq bo'ladi:

□ BMTning maxsus tarbiyaga muhtojlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya qoidalari va tamoyillariga muvofiq ta'limning inklyuziv modelining huquqiy asoslarini takomillashtirish; umume'tirof etilgan xalqaro ta'riflar va vositalar asosida maxsus tarbiyaga muhtojlar bilan bog'liq statistika va ma'lumotlarni yig'ish tizimini uyg'unlashtirish;

□ yangi bino va inshootlarni qurish va mavjudlarini rekonstruksiya qilishda ularni maxsus tarbiyaga muhtojlarning ehtiyojlari va talablariga moslashtirish;

□ ta'limning inklyuziv modelida bevosita ishtirok etuvchi pedagog kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish;

□ Respublika va alohida hududlarning imkoniyatlaridan kelib chiqib, maxsus tarbiyaga muhtojlarga g'amxo'rlik ko'rsatish va ularni rehabilitatsiya qilish dasturlarini amalga oshirish bo'yicha ijtimoiy xizmatlarning faol ishtirokida inklyuziv ta'limning hozirgi holati va rivojlanish tendensiyalarini monitoring qilish tizimini shakllantirish, xalqaro standartlar va me'yorlarga muvofiq o'qitish va ishga joylashtirish;

O'ylaymizki, mazkur tavsiyalarning amalga oshirilishi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha isloh qilish konsepsiyasida nazarda tutilgan maqsadlarga erishish hamda ta'lim muassasalariga inklyuziv ta'limni samarali integratsiyalash, moslashtirish va rivojlantirish bo'yicha islohotlarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz // «Xalq so'zi» gazetasi, 2021 yil 7 noyabr, №238
2. O'zbekiston Respublikasining qonuni "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" 2020-yil 15-oktabr, O'RQ-641-son. <https://lex.uz/ru/docs/5049549>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 13-oktabr, PQ-4860-son. <https://lex.uz/ru/docs/5044745>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 8-oktabr, PF-5847-son. <https://lex.uz/ru/docs/4545887>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 1-dekabr, PF-5270-son. <https://lex.uz/docs/3436196>
6. R. Shomaxmudova, D. Tulaganova, A. Berdiyeva, — Jismoniy rivojlanishida muammolari bulgan bolalar bilan inklyuziv ta'limi tizimida olib boriladigan korreksion pedagogik ishlar I uslubiy qo'llanma, —Razzoqov O. J.I XT bosmaxonasi 2007 y.
7. L. R. Muminova, R. Shomaxmudova —Imkoniyati cheklangan bolalarni individual korreksion / rivojlantirish dasturining metodik asoslaril uslubiy tavsiyanoma / —Razzoqov O. J.I XT bosmaxonasi 2007 y.
8. F.Muzaffarova, M.Pulatxujayeva «Surunkali kasal va alohida yordamga muhtoj o'quvchilarga inklyuziv ta'limda korreksion yordamni tashkil etish yo'llari.» Toshkent-2008y. OOO «ISHONCH MARKAZ SERVIS» nashriyoti.
9. "Alohida yordamga muhtoj bolalarni ma'naviy va estetik rivojlantirish" mavzusidagi ilmiy - nazariy konferensiya materiallari. Toshkent-"Uzinkomsentr"-2002 yil.
10. I.Y.Madatov, Talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishda qorishma ta'lim texnologiyasidan foydalanish bo'yicha test-eksperimental ishlar, FAN va JAMIYAT, Ilmiy-uslubiy jurnal Seriya: Pedagogika fanlari, No3, 2021 y.

JISMONIY MASHG'ULOTLAR, JAMOAT SPORT VA SALOMATLIK TADBIRLARIDAGI YUKALAMALARN TAKOMILLASHUVINING ILMIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Muxametov Axmad Muxametovich

Toshkent moliya instituti «Jismoniy madaniyat va sport faoliyati» kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Jismoniy mashqlar, jamoat sporti va sog'lomlashtirish tadbirlari inson va jamiyat farovonligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tadbirlarni samarali tashkil etish ularning muvaffaqiyatini ta'minlash va ishtirokchilarga maksimal foyda keltirishi uchun muhimdir. Ushbu ilmiy maqola jismoniy mashqlar, jamoat sporti va sog'lomlashtirish tadbirlarida shaxslarni yaxshilashga asos bo'lgan tashkiliy asoslarni o'rganadi. Tadqiqotlar va amaliy tushunchalardan kelib chiqib, biz ushbu tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirishni optimallashtirish uchun asosiy tamoyillar, strategiyalar va mulohazalarni muhokama qilamiz. Ushbu asoslarni tushunish va amalga oshirish orqali tashkilotchilar ishtirokchilar uchun umumiy tajriba va natijalarni yaxshilashlari mumkin, bu esa sog'lom va faol jamoalarga hissa qo'shishi mumkin.

Kalit so'zlar: jismoniy madaniyat, sport, jismoniy tarbiya, jismoniy rivojlanish, jismoniy mashg'ulot, talabalar, standartlashtirish, sport mashg'ulotlari, mashqlar.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БОТИНКИ В ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЯХ, СПОРТИВНЫХ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ МЕРОПРИЯТИЯХ

Мухаметов Ахмад Мухаметович

Ташкентский финансовый институт Доцент кафедры «Физическая культура и спортивная деятельность»

Абстрактный: Физические упражнения, общественный спорт и оздоровительные мероприятия играют ключевую роль в обеспечении благополучия как отдельных лиц, так и сообществ. Эффективная организация этих мероприятий имеет важное значение для обеспечения их успеха и максимизации выгод для участников. В этой научной статье исследуются организационные основы, лежащие в основе совершенствования людей в физических упражнениях, общественных видах спорта и оздоровительных мероприятиях. Опираясь на исследования и практические идеи, мы обсуждаем ключевые принципы, стратегии и соображения по оптимизации планирования и выполнения этих мероприятий. Понимая и внедряя эти основы, организаторы могут улучшить общий опыт и результаты для участников, способствуя созданию более здоровых и активных сообществ.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, физическое воспитание, физическое развитие, физическая подготовка, физическое воспитание, студенты, стандартизация, спортивная подготовка, упражнения.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE IMPROVEMENT OF BOOTS IN PHYSICAL EXERCISES, PUBLIC SPORTS AND HEALTH EVENTS

Mukhametov Akhmad Mukhametovich

Tashkent Financial Institute Associate Professor of the «Physical Culture and Sports Activities» Department

Abstract: Physical exercise, community sports, and health events play a pivotal role in promoting the well-being of individuals and communities alike. Effective organization of these activities is essential for ensuring their success and maximizing the benefits to participants. This scientific article explores the organizational fundamentals that underpin the improvement of individuals in physical exercises, community sports, and health events. Drawing from research and practical insights, we discuss key principles, strategies, and considerations to optimize the planning and execution of these activities. By understanding and implementing these fundamentals, organizers can enhance the overall experience and outcomes for participants, contributing to healthier and more active communities.

Keywords: physical culture, sports, physical education, physical development, physical training, physical training, students, standardization, sports training, exercises.

Kirish: Jismoniy tarbiya, ommaviy sport va sog'lomlashtirish tadbirlari bugungi jamiyatda o'ziga xos mavqega ega bo'lib, jismoniy tayyorgarligi, ruhiy farovonligi va ijtimoiy hamjihatligi uchun katalizator bo'lib xizmat qiladi. So'nggi yillarda, ayniqsa, sog'lom turmush tarzining ahamiyati va harakatsiz xatti-harakatlarga qarshi kurashish zarurligi to'g'risida xabardorlik kuchayganligi sababli, bu tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bunday urinishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularni puxta tashkil etish va rejalashtirishga bog'liq.

Ushbu ilmiy maqola jismoniy mashqlar, jamoat sporti va sog'lomlashtirish tadbirlarida odamlarning tajribasi va natijalarini oshirish uchun muhim bo'lgan muhim tashkiliy asoslarni o'rganishga qaratilgan.

Ushbu tadbirlarning ahamiyatini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Ma'lumki, jismoniy mashqlar yurak-qon tomir sog'lig'ini yaxshilash va kuchni oshirishdan tortib, stressni kamaytirish va yaxshi kayfiyatgacha bo'lgan ko'plab afzalliklarga ega. Bundan tashqari, jamoaviy sport va sog'lomlashtirish tadbirlari o'zaro bog'liqlik tuyg'usini, ijtimoiy o'zaro ta'sirni va jamoaviy sa'y-harakatlarni rivojlantiradi, sog'lom, yanada chambarchas bog'langan jamoalarni rag'batlantiradi. Natijada, ushbu sohalarida muvaffaqiyatga olib keladigan tashkiliy jihatlarni tushunish, istalgan natijalarga erishish va shaxslar va jamoalarga maksimal ta'sir ko'rsatishda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada biz tashkilotchilar jismoniy mashqlar, jamoat sporti va sog'lomlashtirish tadbirlarini rejalashtirish va amalga oshirishda yodda tutishlari kerak bo'lgan asosiy tamoyillar, strategiyalar va fikrlarni ko'rib chiqamiz. Ilmiy izlanishlar va amaliy g'oyalar aralashmasidan kelib chiqib, biz faol hayotni targ'ib qilish va sog'lom jamoalarni rivojlantirishdan manfaatdor tashkilotchilar, jamoat rahbarlari va sog'liqni saqlash mutaxassislari uchun keng qamrovli qo'llanma taqdim etishni maqsad qilganmiz. Ushbu tashkiliy asoslarni amalga oshirish orqali biz odamlar va jamoalar uchun yorqinroq, sog'lom kelajakka yo'l ochishimiz mumkin.

Yuklamani normallashtirish jismoniy tarbiya va ommaviy sportning maxsus tashxisi hisoblanadi. Shuning uchun talabalarning so'glik darajasi, sportdagi tajribasi, jismoniy tarbiya va sportdagi shaxsiy qiziqishlarni hisobga olgan holda talabalarning jismoniy holati o'rganildi va tahlil qilindi. Mustaqilligimizning ilk yillaridanoq Alpomish va Barchinoy testlari qo'llanilgan va yuqori sport natijalari, professional sportni rivojlantirish va jahon arenalarida O'zbekistonning o'rnini ko'tarishga katta e'tibor berib kelinmoqda. Hozirgi kunda, boks, kurash, atletika, tosh ko'tarish, sharqona kurash kabi kurash turlarida o'zbek sportchilari jahon arenalarida kuchli o'ringa ega. Bu avvalambor, mamlakatimizda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirishga qaratilgan shart sharoitlar, zamonaviy sport imkoniyatlari, sport ichki strukturasi, sport iqtisodini tashkil qilish va boshqarish, jismoniy tarbiya va ommaviy sportda yangilanishlar, tadbirkorlik va sarmoyalar tufaylidir. Ikkinchidan, sportga qiziqishi bo'lgan insonlarning sonidagi katta o'sish, ota-onalarning farzandlarini sportga yo'naltirishlari, murabbiylarning qobiliyatlari, ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlanishi va jismoniy tarbiya va ommaviy sportdagi rag'batlantirishdagi o'sish ham bunga turtki bo'ladi. 2018-yil 20-sentyabrda, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev boshchiligidagi tashkil qilingan uchrashuvda jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan birgalikda professional sportchilarning shu'ullanishining rivojlantirilishiga katta e'tibor qaratildi.

Bu vazifalar oddiy xalqdan tortib katta lavozimlardagi har bir insonning muntazam ravishda jismoniy ta'limini ham o'z ichiga oladi.

2019-yil 19-martda prezidentimiz tomonidan belgilangan muhim vazifalar "Jismoniy Tarbiya va Sport" nomli O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilinishi, yangi tahrirda (4.09.2015), "Yuqori sport maktablarini tashkil qilish"

Ommaviy sportda talabalarning muntazam va faol ishtiroki yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va ularni rivoji uchun muhim va ajarmas qismidir. Sport faqatgina jismoniy kuchni ko'paytiribgina qolmasdan insonning xarakterini shakllantiradi, va qiyinchiliklarni enguchi qobiliyatlarni shakllantirishga ham yordam beradi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi 2017-yil, 3-iyundagi, 3031-raqamli "O'zbekistonda jismoniy madaniyat va ommaviy sportni davomli rivojlantirish" to'g'risidagi va 1-oktabrdagi 864-nomli "Talabalarni sportga jalb qilishga qaratilgan davomli sport musobaqalarini tashkil etish" to'g'risidagi qarorlari talabalarni jismoniy ta'lim, sport va kadrlar tayyorlash milliy modeli va uning talablariga asoslangan davomli sport musobaqalari bilan ta'minlaydi.

Jismoniy madaniyatda, va ma'naiy boylikda xalqimizning milliy qadriyatlari asrlar davomida sharq xalqlari ma'naviyatining kuchli manbai bo'lib keldi. Ko'p yillar davomida totalitar rejimga qaramasdan o'zbek xalqining jismoniy madaniyatidagi merso'i va an'analari saqlanib qoldi. Mustaqillikning ilk yillaridanoq mamlakatimizda yosh aholining jismoniy tarbiyasi va ajdodlarimiz tomonidan yarailgan milliy va madaniy boyliklarni o'rganish eng muhim masalalardan bo'lib kelmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodologiyasida jismoniy harakatni normallashtirishga alohida e'tibor beriladi. Bu yuklamalar talabalarning yoshi, jinsi va jismoniy holatida mos bo'lishi kerakligini bildiradi. Tadqiqotchilar engil mashqlar tanaga foyda bermasligini va og'ir mashqlar tanaga zarar etkazishini ham ko'rsatishdi. [6,7] Biroq, ta'kidlab o'tilganidek, katta yutuqlarga bog'langa sport mashg'ulotlari jarayonida tadqiqot o'tkazilgan edi. Bunga ko'ra, yuklamaning yuqori, juda yuqori, yaqin, o'rtacha va engil darajalari ko'rsatib o'tilgan. Nafas olish, qon bosimi, holsizlanishning tashqi ko'rinishi kabi organizmning funksional belgilari yuklama orttirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Yuklama jarayonida yurak urishi asosiy omil hisoblanadi. Sport bilan shug'ullanmaydigan insonda normal holatda yurak urishi 72 marotaba bo'ladi, va mashq natijasida bu ko'rsatkich o'sishi va o'zgarishi mumkin. Shuningdek, yurak urishi 140 dan past bo'lgan holatda mashqlar tanaga ozroq foydali bo'lishini tadqiqotchilar ko'rsatishgan (L.E.Lyubomirsky, T.Hayitov, 2017). O'rtacha qiyinchilik darajasidagi mashqlarda va sog'liqqa yo'naltirilgan jismoniy harakatlarda

yurak urishi 170 bo'ishi aniqlangan. Ilmiy ma'lumotlarda, katta bosimli mashqlarda yurak urishi 220-240 atrofida bo'lishi ham qayd etilgan. (T.Usmankhodjaev, R.Salomov, A.Sadikov, v.h.z, 2015).

Tadqiqot metodologiyasi.

Rejalashtirish va maqsadni belgilash:

Jismoniy mashqlar, ommaviy sport va sog'lomlashtirish tadbirlarining muvaffaqiyati samarali rejalashtirish va maqsadlarni belgilashga bog'liq. Ushbu bosqich barcha keyingi tadbirlar quriladigan poydevorni tashkil qiladi, bu esa dasturlarning ishtirokchilarning o'ziga xos ehtiyojlari va intilishlarini qondirish uchun moslashtirilishini ta'minlaydi. Bu erda biz ushbu kontekstlarda rejalashtirish va maqsadlarni belgilashning asosiy elementlarini o'rganamiz:

A. Ehtiyojlarni baholash:

Ishtirokchi ehtiyojlarini aniqlang:

Har qanday jismoniy mashqlar dasturini boshlashdan yoki jamoat sporti yoki sog'lomlashtirish tadbirini tashkil etishdan oldin, maqsadli auditoriyaning o'ziga xos ehtiyojlari va afzalliklarini aniqlash juda muhimdir. Bu jamoa yoki guruhning demografik, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini hisobga oladigan har tomonlama ehtiyojlarni baholashni o'z ichiga oladi.

Ma'lumotlar yig'ish:

So'rovlar, suhbatlar va baholashlar orqali tegishli ma'lumotlarni to'plang. Ishtirokchilarning hozirgi jismoniy tayyorgarlik darajalari, sog'lig'i, qiziqishlari va maqsadlari haqida ma'lumot to'plash. Ushbu ma'lumotlardan dastur dizaynini xabardor qilish va shunga mos ravishda faoliyatni sozlash uchun foydalanish mumkin.

Aniq maqsadlilik. Jismoniy mashqlar dasturi, jamoat sporti tashabbusi yoki sog'liqni saqlash tadbirining umumiy maqsadlarini belgilash. Ushbu maqsadlar tashkilotchi tashkilotning missiyasi va qadriyatlariga mos kelishi va ishtirokchilar va jamiyatning aniqlangan ehtiyojlarini aks ettirishi kerak.

O'lchanadigan maqsadlar:

Dastur muvaffaqiyatini baholashga imkon beruvchi o'lchanadigan maqsadlarni ishlab chiqish. Ushbu maqsadlar aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin, tegishli va vaqt bilan bog'liq bo'lishi kerak (SMART). Misol uchun, maqsadlar ishtirok etish darajasini ma'lum foizga oshirish, muayyan fitnes mezonlariga erishish yoki jamoa ishtiroki ko'rsatkichlarini yaxshilashni o'z ichiga olishi mumkin.

Manfaatdor tomonlarning maqsadlariga muvofiqligi:

Dastur maqsadlari manfaatdor tomonlar, masalan, jamoat rahbarlari, mahalliy davlat idoralari va tibbiyot xodimlarining manfaatlari va maqsadlariga mos kelishini ta'minlash. Hamkorlik va umumiy maqsadlar dastur barqarorligi va yordamini oshirishi mumkin.

Ehtiyojlarni har tomonlama baholash va aniq, o'lchanadigan maqsad va vazifalarni belgilash orqali tashkilotchilar maqsadli auditoriyaning o'ziga xos xususiyatlari va intilishlariga moslashtirilgan dasturlar va tadbirlarni yaratishi mumkin. Ushbu maqsadli yondashuv nafaqat ishtirokchilarning faolligini oshiradi, balki jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish, jamoatchilik ishtirokini oshirish va farovonlikni oshirish kabi ijobiy natijalarga erishish ehtimolini ham oshiradi. Keyingi bo'limlarda biz dasturni ishlab chiqish, jamoatchilik ishtiroki, ishtirokchilarni qo'llab-quvvatlash va doimiy takomillashtirishning muhim jihatlarini batafsil ko'rib chiqamiz, bularning barchasi jismoniy mashqlar, jamoat sporti va sog'lomlashtirish tadbirlarining muvaffaqiyatida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Xulosa:

Samarali tashkil etish - bu jismoniy mashqlar, ommaviy sport va sog'lomlashtirish tadbirlarining muvaffaqiyati poydevoridir. Ushbu maqolada ta'kidlanganidek, puxta rejalashtirish va maqsadlarni belgilash ushbu tashkilotning muhim tarkibiy qismlari bo'lib, dastur va tadbirlar ishtirokchilar va jamoalarning ehtiyojlari va intilishlariga moslashtirilishini ta'minlaydi.

Jismoniy mashqlar, jamoaviy sport va sog'lomlashtirish tadbirlari bugungi jamiyatda katta ahamiyatga ega bo'lib, jismoniy va ruhiy farovonlikni oshirish, jamiyatda hamjihatlik va sog'lom jamoalarni shakllantirishga yo'l ochadi. Bu erda muhokama qilingan tashkiliy asoslar ushbu faoliyatning to'liq imkoniyatlarini ochish uchun juda muhimdir.

Ehtiyojlarni baholash orqali tashkilotchilar maqsadli auditoriyaning o'ziga xos xususiyatlari va talablari haqida qimmatli tushunchalarga ega bo'ladi. Bu bilim ularga inklyuziv, tegishli va jozibador dasturlarni ishlab chiqish imkoniyatini beradi, natijada ishtirok etish darajasi va ishtirokchilarning qoniqishini oshiradi.

Aniq va o'lchanadigan maqsad va vazifalarni belgilash tashkilotchilarning sa'y-harakatlarini tashabbusning umumiy missiyasi bilan uyg'unlashtiradi. Bu muvofiqlashtirish barcha manfaatdor tomonlarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish, jamiyatdagi munosabatlarni yaxshilash va farovonlikni oshirish kabi ijobiy natijalarga erishish yo'lida hamkorlikda ishlashini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jismoniy mashqlar, jamoat sporti va sog'lomlashtirish tadbirlarining muvaffaqiyati faqat mashg'ulotlarning o'zigagina emas, balki ularni puxta rejalashtirish va maqsad qo'yishga ham bog'liqdir. Tashkilotchilar ushbu tashkiliy asoslarga rioya qilgan holda, faol hayotni, jamiyatning ijobiy

ishtirokini va sog'liq uchun doimiy foyda keltiradigan muhitni yaratishi mumkin. Biz sog'lom, faolroq jamiyatlarni targ'ib qilish muammolarini hal qilishda davom etar ekanmiz, ushbu asoslar bizga alohida shaxslar va butun jamiyat uchun yanada yorqin va sog'lom kelajak sari yo'l ochishga yordam beruvchi qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar

1. Landa B.Kh. Jismoniy rivojlanish va jismoniy holat o'lchovi uchun metadalogiya. Darsli, to'ldirilgan 5-nashri. M.: bosmoxona "Soviet sport", 2011-348 b.
2. Borresan J, Lambert MI. Mashg'ulot yuklamasi, mashg'ulot reaksiyasi va bajaruvchanlikka ta'siri o'lchovi. Sports Med. 2009; 39:779-795.
3. Issurin VB. Atletik shug'ullanishdan kelib chiqqan ommalashgan shug'ullanish ta'sirlari. A ko'rib chiqilshi. J Sports Med Phys Fitness . 2009; 49:333-345.
4. Wallace LK, Slattey KM , Coutts AJ. Suzishda yuklama hisoblash uchun session-RPE usulini tadbiq qilish va unig ekologik yaroqligi. J Strength Cond Res. 2009; 23:33-38.
5. Hopkins WG. Raqobatbardosh sportda shug'ullanishni miqdoriy aniqlash . Usullar va foydalanishlar. Sport Med. 1991; 12:161-183.
6. Arts FJP, Kuipers H. Ayol sportchilarda energiya sarfi, nafas olish va yurak urishi o'rtasidagi aloqadorlik . Int J Spors Med . 1994; 15:228-231
7. Swart J, Jennings C . Shug'ullanish holatini belgisi sifatida qon lactate meyoridan foydalanish . S.J Sports Med . 2004; 16:3-7.
8. Laukkanen RMT , Virtanen P. Yurak urish tekshiruvchilari – zamonaviy.
9. J Sport Sci. 1998; 16: 53-57.

JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARINI ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH METODIKASI

Muxitdinova Nigora Mexriddinovna

BuxPI "Jismoniy madaniyat nazariyasi va uslubiyoti" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: intellekt, jismoniy mashq, kognitiv, jismoniy faollik, diqqat, xotira, idrok, fikrlash.

Аннотация: В статье раскрывается информация об особенностях организации занятий по физическому воспитанию на основе современных технологий.

Ключевые слова: интеллект, физические упражнения, познавательная деятельность, двигательная активность, внимание, память, восприятие, мышление.

Jahonda ilm-fan namoyandalari tomonidan muntazam ravishda jismoniy faollik bilan shug'ullanish insonning kognitiv qobiliyatiga, jumladan xotirasiga, diqqatiga va muammolarni hal qilish qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, degan ilmiy g'oya mavjud. Rivojlangan xorijiy davlatlar Janubiy Koreya, Germaniya, Buyuk Britaniya (CIS International School), Ispaniya, AQSh (Early Childhood Education) ta'lim tizimida: matematik, musiqiy, tasviriy va badiiy san'at; (international Preschool Curriculum) tolerantlik, ochiqlik, liderlik fazilat va qobiliyatlarni rivojlantirish dasturiga alohida e'tibor qaratilgan. Germaniyada maktabgacha ta'lim majburiy emas, lekin jismoniy va aqliy jihatdan rivojlanishdan orqada qolayotgan bolalar uchun majburiy hisoblanadi. Germaniya bog'chalarining o'ziga xos xususiyati shuki, hali aqlini tanib ulgurmagani bolalarda o'z fikrini ifodalash, tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilish qobiliyatini shakllantirish, ularni boshlang'ich ta'limga tayyorlash kabi muhim vazifalarni amalga oshiradi.

Jumladan, bolalarning aqliy faoliyatini rivojlantirish, tevarak-atrofdagi voqea - hodisalarni to'liq ongda aks ettira olish qobiliyatini jismoniy mashqlar vosita rivojlantirishga doir zamonaviy innovatsion texnologiyalar ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish borasidagi ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Maktabgacha ta'lim jarayonida bolaning aqliy, jismoniy, fiziologik rivojlanishi bir-biri bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'pgina olimlar o'z tadqiqot ishlarida asoslab berganlar. Biroq, bolalarda jismoniy mashqlar va aqliy funktsiya o'rtasidagi munosabatlar nisbatan yaqin vaqtgacha tizimli ravishda baholanmagan.

Maktabgacha ta'lim tizimida qator vazifalar belgilangan bo'lib, bolalarning jismoniy va psixik salomatligi, shu jumladan, ularning hissiy holatini tadqiq qilish va ijobiy tomonga o'zgartirish, maktabgacha yosh davrida bolalarning har tomonlama rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar, ularning individualligi, o'ziga xos qobiliyati va intellektual salohiyatini rivojlantirish zarurligi ta'kidlanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishi kognitiv jarayonlar majmuasi – diqqat, idrok, fikrlash, xotira, tasavvur bilan bevosita bog'liqdir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bola asosan maktabga - ta'limga tayyorlanishi kerak. Bunda bolaning aqliy qobiliyatini rivojlantirish va ularda tegishli ko'nikmalarni shakllantirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Maktabgacha ta'limda bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi esa u uchun tabiiy, zarur eng jozibali faoliyat shakli – mashg'ulotlar jarayonida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim davri, odatda, 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davr bolalarning kelajakdagi rivojlanishi uchun muhim poydevor hisoblanadi. Bu vaqt mobaynida bolalarda muhim kognitiv, ijtimoiy, hissiy va jismoniy qobiliyatlar jadal rivojlanmoqda, bu ularning qobiliyatlari va qiziqishlarini keyingi hayotda shakllantiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, yuqori sifatli maktabgacha ta'lim dasturlari bolalarning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, jumladan, ularning o'quv yutuqlari, ijtimoiy ko'nikmalari va hatto uzoq muddatli kasbiy istiqbollari rivojlanib boradi. Maktabgacha ta'lim bolalarni o'rganish imkoniyatlariga boy xavfsiz va tarbiyalanuvchi muhit bilan ta'minlash orqali ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun zamin yaratishga yordam beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan sezilarli o'sish va rivojlanish davr bo'lib, bu davrda bolalarning miyasi jadal rivojlanadi, kognitiv qobiliyatlari hamda o'rganish salohiyatini shakllantiradigan muhim neyron aloqalari shakllanadi. Kognitiv rivojlanishdan tashqari, maktabgacha yoshdagi davr ham bolalarning jismoniy rivojlanishi uchun muhim davr hisoblanadi. Ushbu davrda bolalar muhim qo'pol va nozik motorli ko'nikmalarni rivojlantiradilar, bu ularning jismoniy qobiliyatlari va keyingi hayotlarida muvofiqlashtirishga ta'sir qiladi. Jismoniy mashqlar bolalar uchun murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u turli tuzilgan va tuzilmagan faoliyatni o'z ichiga oladi. Muntazam jismoniy faoliyatni kundalik hayotiga kiritish orqali bolalar hayotining barcha sohalarida muvaffaqiyatga erishishlari mumkin bo'lgan jismoniy va ruhiy salomatlik uchun keng ko'lamli imtiyozlardan bahramand bo'lishlari mumkin. Bu esa ularda hayotiy ko'nikmalarini yaxshilash va bolaning ma'naviy rivojlanishiga yordam berishi uchun qo'llaniladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni jismoniy tarbiyalashning asosiy vazifalari turli harakatchanlik faolligini uyg'un ravishda va maqsadli bajarish, hayotiy va o'quv vaziyatlarda mayda motorika ko'nikmalarini

rivojlantirishdan iborat. Mazkur vazifalar bola hayotini himoya qilish va sog'ligini mustahkamlashga qaratilgan. Jismoniy tarbiya bolaning uyg'un psixosomatik rivojlanishiga, tananing himoya funksiyalarini yaxshilashga, turli kasalliklarga, atrof-muhitning salbiy ta'siriga chidamliligini oshirishga, ish faoliyatini oshirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, jismoniy mashqlar bolalarning intellektual rivojlanishiga bir necha jihatdan ijobiy ta'sir ko'rsatadi:

Kognitiv funksiyani oshirish: muntazam jismoniy faoliyat kognitiv funksiyani, jumladan, xotira, e'tibor va ijro etuvchi funksiyalarni yaxshilashi ko'rsatilgan, bu akademik samaradorlik va umumiy kognitiv rivojlanish uchun muhimdir.

Yaxshilangan akademik ko'rsatkichlar: Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, muntazam jismoniy faoliyat bilan shug'ullanadigan bolalar kamroq faol tengdoshlariga qaraganda yaxshiroq akademik natijalarga erishadilar. Jismoniy faollik o'qish va matematikadan ko'rsatkichlarning yaxshilanishi, shuningdek, boshqa o'quv fanlaridagi yaxshi natijalar bilan bog'liq.

Miya tuzilishini yaxshilash: Muntazam jismoniy faoliyat miya tuzilishidagi ijobiy o'zgarishlar, jumladan, miya hajmining oshishi, asabiy aloqaning yaxshilanishi va kulrang va oq moddalarning ko'payishi bilan bog'liq.

Kengaytirilgan ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalari: Jismoniy faollik turli xil fikrlashni targ'ib qilish orqali ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirishi mumkin, bu bir nechta g'oyalar va yechimlarni yaratish qobiliyatidir. Stress va tashvishning kamayishi: Jismoniy faollik bolalarda stress va xavotirni kamaytirishi ko'rsatildi, bu ruhiy salomatlik va umumiy farovonlikni yaxshilashga yordam beradi.

Umuman olganda, jismoniy mashqlar bolalarning intellektual rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, ularning o'quv muvaffaqiyati, kognitiv funksiyasi, ijodkorligi, muammolarni hal qilish qobiliyati va umumiy farovonligiga hissa qo'shadi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilari uchun ishlab chiqilgan dastur va maktabgacha ta'lim va tarbiya davlat standartining mazmuni tahlili shuni ko'rsatdiki, "Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi" bo'limi mazmuniga asoslangan. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni samarali hal etish uchun mazkur talabda aks ettirilgan jismoniy tarbiya bo'yicha o'quv jarayonining an'anaviy mazmuni zarur bilimlar zahirasi bilan yangilanishi maqsadga muvofiqdir. Bunda "Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi" sohasini o'quv jarayonida amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan uchta bilim sohasi ajratiladi: "Mening tanam", "Harakatlar dunyosi", "Sport buyumlari dunyosi". Har bir blok uchun asosiy mavzular ko'rsatilgan. O'quv jarayonini tashkil etish shakllarini tanlashda aqliy va motorli rivojlanish muammolarini hal qilishda eng samarali, ularning ommaviyligi, amaliyligi, yo'nalishi va boshqalar hisobga olindi. Bolalar ta'lim tashkilotida bir nechta bunday shakllar mavjud. Bularga quyidagilar kiradi: jismoniy tarbiya mashg'ulotlari, kun tartibidagi jismoniy madaniyat va sog'lomlashtirish ishlari, mustaqil harakatlanish, ochiq havoda mashg'ulotlar, uy vazifalari. Tadqiqot doirasida tashkil etilgan tizimli ta'limning asosiy shakli - jismoniy tarbiya mashg'ulotini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir (1-jadvalga qarang).

1-jadval
Jismoniy tarbiya jarayonida bolaning aqliy rivojlanishiga qaratilgan bilimlar mazmuni

Bilim bloki	Asosiy mavzular
Mening tanam	Skelet va mushaklar. O'sish va rivojlanish. Durum. Miya tananing boshqaruv markazi. Aylanma. Nafas olishga yordam beruvchi organ. Beshta sezgi. Salomatlik va shaxsiy gigiyena.
Harakatlar dunyosi	Harakatlarning asosiy turlari (nomi, ularni amalga oshirish usullari, texnologiyaning asosiy elementlari). Umumiy rivojlanish mashqlari (asosiy boshlang'ich nuqtalari va maqsadi). Asosiy sport turlari (nomi, kerakli jihozlar, maqsad). Ochiq o'yinlar (nom va qoidalar).
Sport buyumlari dunyosi	Sport jihozlari. Shaxsiy sport buyumlarining xususiyatlari va maqsadi (to'p, arqon, bom va boshqalar). Atrofimizdagi sport buyumlari (toshlar, qor to'plari, bo'sh qutilar va boshqalar)

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida bolaning intellektual rivojlanishini maqsadli, mazmunli qo'llab-quvvatlashni ishlab chiqishda tadqiqotda quyidagilar hisobga olindi: zamonaviy maktabgacha ta'limni rivojlantirishning maqsadi, vazifalari, mazmuni va asosiy tendensiyalarini belgilaydigan huquqiy va konseptual

hujjatlar, o'quv-metodik adabiyotlar hamda dasturiy vositalar. Elektron dastur mazmunini ishlab chiqishning nazariy asosi bolaning aqliy rivojlanishidagi faoliyatning yetakchi roli haqidagi konseptual pozitsiya, uning intellektual va motor funksiyasining rivojlanishi o'rtasidagi munosabatlarning psixofiziologik xususiyatlari haqidagi zamonaviy bilim va g'oyalardir. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limidagi maktabgacha pedagogikada mavjud bo'lgan yondashuvlar maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishini dasturiy-kontentli qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Xulosa qilib aytganda maktabgacha ta'lim davlat tizimini isloh qilishning o'ziga xos xususiyati bolalarni maktabgacha o'qitish rolini doimiy ravishda oshirish edi. Aqliy va jismoniy tarbiyaning mazmuni, maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitish jarayonida ko'zlangan maqsad, ularning yetakchi mavqei tufayli, asosan, bolalar bog'chasida bolani maktabga jismoniy mashqlar vositasida intellektual rivojlangan holda tayyorlab berishning mohiyatini belgilab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аркин, Э. А. Ребенок в дошкольные годы / Э. А. Аркин; под ред. В. А. Запорожца. - М. : Просвещение, 1968. - 445 с., с. -196.
2. Элкони́н Д. Б. Психическое развитие ребёнка от рождения до поступления в школу. – М.: Аспект Пресс, 1956. – 460 с.
3. Tadjiyeva M.X., Xusanxodjayeva S.I. "Maktabgacha yoshdagi bolalar jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi" (4 - nashr) Kasb-hunar va pedagogika kollejlari uchun O'quv qo'llanma T: "Iqtisod-Moliya", 2017. - 244 b
4. Usmonxo'jayev F.X., Islomova S.T. "Maktabgacha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya" T.: "Ilm Ziyo" 2006

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH JARAYONINI LOYIHALASHNING MAVJUD HOLATI TAHLILI

*Nazarova Kamuna Farhod qizi
Toshkent amaliy fanlar universiteti tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashning hozirgi holati tahlil qilinadi. Nutq kompetensiyasining asosiy talablari, jumladan, nafaqat grammatik bilim, balki haqiqiy jamiyat oshpazlarida til ko'nikmalaridan samarali foydalanish qobiliyati ham ko'rib chiqiladi. Zamonaviy texnologik va ta'lim jarayonlarini integratsiyalashuviga, shuningdek, tabaqalashtirilgan yondashuvni qo'llash zarurligiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, o'quvchi, nutq kompetensiyasi, loyiha, tahlil, grammatik, til ko'nikmalari, o'quv jarayoni.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

*Назарова Камуна Фархода кизи
научный сотрудник Ташкентского университета прикладных наук*

Аннотация: В данной статье анализируется современное состояние проектирования процесса развития речевой компетентности учащихся начальных классов. Рассмотрены основные требования к разговорной компетентности, включающие не только знание грамматики, но и умение эффективно использовать языковые навыки у поваров реального общества. Особое внимание уделяется интеграции современных технологических и образовательных процессов, а также необходимости использования дифференцированного подхода.

Ключевые слова: начальная школа, ученик, речевая компетентность, проект, анализ, грамматика, языковые навыки, учебный процесс.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF DESIGNING THE PROCESS OF SPEAKING COMPETENCE DEVELOPMENT IN PRIMARY CLASS STUDENTS

*Nazarova Kamuna Farhod kizi,
researcher at Tashkent University of Applied Sciences*

Abstract: This article analyzes the current state of designing the process of developing speech competence of primary school students. The main requirements of speaking competence are considered, including not only grammatical knowledge, but also the ability to use language skills effectively in real society chefs. Particular attention is paid to the integration of modern technological and educational processes, as well as the need to use a differentiated approach.

Key words: elementary school, student, speech competence, project, analysis, grammar, language skills, educational process.

ВВЕДЕНИЕ (Introduction) Zamonaviy ta'lim o'z oldiga o'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, shu jumladan yuqori darajadagi nutq malakasini shakllantirish vazifasini qo'yadi. O'quv jarayonida nutq asosiy o'rin tutadi va o'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish o'quv amaliyotining ajralmas qismiga aylanadi. Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashning hozirgi holatini tahlil qilishga bag'ishlangan.

Boshlang'ich maktabda nutq kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy ta'lim talablarini hisobga olish kerak. Bu talablar nafaqat malakali va chiroyli gapira olish, balki turli kommunikativ vaziyatlarda, jumladan, raqamli va media muhitda nutq ko'nikmalaridan samarali foydalanish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Texnologiyaning rivojlanishi bilan uni nutq kompetensiyasini o'rgatish jarayoniga integratsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Interfaol ta'lim dasturlari, onlayn resurslar va raqamli vositalardan foydalanish tilni yanada samarali o'zlashtirishga yordam beradi va o'quvchilar qiziqishini faollashtiradi. Sinfdagi bir xillik o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlanishini sekinlashtirishi mumkin. Shuning uchun har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvni qo'llash muhimdir. Bunga turli til darajalariga ega guruhlarini tashkil qilish va qo'shimcha yordamga muhtoj bo'lganlar uchun qo'shimcha darslardan foydalanish kiradi. Og'zaki kompetentsiyani o'rgatish faqat grammatika va lug'at bilan chegaralanib qolmaydi. Samarali muloqot ko'nikmalarini, jumladan tinglash, o'z fikrini ifodalash, o'z nuqtai nazarini bahslash va guruhda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Baholash tizimi til ko'nikmalarini rivojlantirishni rag'batlantirish uchun ishlab chiqilishi kerak.

O'qituvchilar va hamkasblarning fikr-mulohazalari xatolarni tuzatish va muvaffaqiyatga erishish uchun kalit hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim o'qituvchi va metodistlar oldiga mas'uliyatli vazifani qo'yadi - boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq kompetensiyasini samarali rivojlantirishni ta'minlash. Zamonaviy texnologiyalar integratsiyasi, tabaqalashtirilgan yondashuv va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga urg'u berish ushbu jarayonni muvaffaqiyatli loyihalashning asosiy tarkibiy qismlari hisoblanadi. Baholash va mulohazalar o'quvchilarni kundalik hayotda va o'quv faoliyatida til ko'nikmalaridan faol foydalanishlarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Ta'limning dastlabki bosqichlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq kompetensiyasini rivojlantirish ularning akademik, ijtimoiy va shaxsiy o'sishi uchun asosdir. Samarali og'zaki muloqot nafaqat asosiy mahorat, balki turli sohalarida muvaffaqiyatga erishish katalizatoridir. Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish bilan bog'liq maqsad va vazifalarni o'rganadi, ularning har tomonlama rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Ta'limning jonli gobelenida har bir dars, faoliyat va o'zaro ta'sir orqali bitta asosiy ip to'qiladi - nutq qobiliyatini rivojlantirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun fikrlarni ifoda etish, his-tuyg'ularni ifodalash va mazmunli suhbatlarda qatnashish qobiliyati sinf doirasidan tashqariga chiqadigan mahoratdir. Ushbu maqola eng yosh o'quvchilarimiz o'rtasida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga xos bo'lgan maqsad va vazifalarni o'rganishga kirishadi. Asosiysi, nutqiy kompetensiyani rivojlantirishdan maqsad malakali muloqotchilarni shakllantirishdir.

Og'zaki so'z kuchli vosita bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilariga samarali muloqot qilish qobiliyatini oshirish ularning ta'lim sayohati uchun zamin yaratadi.

Nutq kompetensiyasi akademik muvaffaqiyatga erishishning kalitidir. O'z fikrlarini bemaolol etkaza oladigan o'quvchilar sinf muhokamalarida qatnashish, murakkab mavzularni tushunish va turli og'zaki baholashda yuqori natijalarga erishish uchun yaxshi jihozlangan. Akademik sohalaridan tashqari, nutq kompetensiyasi ijtimoiy ravonlik uchun ko'prikdir. G'oyalar va his-tuyg'ularni ifodalash qobiliyati ijobiy o'zaro munosabatlarni rivojlantiradi, tengdoshlar bilan hamkorlikni rag'batlantiradi va maktab jamoasiga tegishlilik tuyg'usini rivojlantiradi. Nutq qobiliyatlarini rivojlantirish tanqidiy fikrlashni tarbiyalash bilan birga kechadi. G'oyalarni og'zaki ifoda etish o'quvchilarni o'z fikrlarini izchil tartibga solishga, ma'lumotlarni tahlil qilishga va mantiqiy dalillar keltirishga undaydi – umrbod ta'lim olish uchun zaruriy ko'nikmalar. Nutq qobiliyati ishonchni mustahkamlash uchun katalizator bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilar o'z fikrlarini og'zaki ifoda etish imkoniyatini his qilsalar, ular dars mashg'ulotlarida faol qatnashadilar, o'z fikrlari bilan o'rtoqlashadilar va ishtiyoq bilan darsdan tashqari ishlarga qatnashadilar.

Boshlang'ich yillardan tashqari, nutq kompetensiyasi kelajakdagi o'rganish uchun mustahkam poydevor qo'yadi. O'quvchilar o'zlarining ta'lim yo'lida o'sib borishi bilan, fikrlarni ifodalash qobiliyati yuqori sinflarda, ilg'or kurslarda va professional sharoitlarda tobora muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim simfoniya-sida boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq qobiliyatlarini rivojlantirish asboblarni sozlashga o'xshaydi - har bir nota, har bir so'z o'sish va tushunishning uyg'un ohangiga hissa qo'shadi. O'qituvchilar, ota-onalar va himoyachilar sifatida bizning ushbu maqsadli vazifalarga sodiqligimiz dirijyorning tayoqchasi bo'lib, voiga rahbarlik qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashning adabiy tahlili erta yoshda ta'lim va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish sohasida qo'llaniladigan asosiy tendentsiyalar, usullar va yondashuvlarni aniqlash imkonini beradi. 2018-yilda N.P.Ivanovna «Kichik maktab o'quvchisining nutq kompetensiyasini rivojlantirish: nazariya va amaliyot» haqida aytib o'tgan. Ushbu ish xususiy maktab o'quvchilarida nutq kompetensiyasini rivojlantirish muammosini har tomonlama ko'rib chiqadi. Muallif til ko'nikmalarini shakllantirishning nazariy asoslarini ko'rsatib, o'qitish bo'yicha amaliy tavsiyalar, asosiy va zamonaviy pedagogik usullarni taklif etadi.

2020-yilda Petrova M.A «Boshlang'ich maktabda rus tilini o'qitish metodikasi va texnologiyalari» asarida bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda rus tilini o'qitish usullari va texnologiyalariga e'tibor qaratilgan. Ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan samarali darslar tashkil etish, o'quv jarayoniga interfaol usullarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu maqola lingvodidaktik, nutq terapiyasi va psixologik treningni o'z ichiga olgan til kompetensiyasini rivojlantirishga kompleks yondashuvni taqdim etadi. Muallif boshlang'ich maktab o'quvchilarining til rivojlanishini rag'batlantirishga qaratilgan amaliy usullarni tavsiflaydi.

2021-yil T.I. Kozlova «Boshlang'ich maktab o'quvchilarining bolalar madaniyatini shakllantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalari» asarida boshlang'ich sinflarda nutq madaniyati va adabiy ta'limni shakllantirish uchun interfaol doska, multimedia resurslari va onlayn platformalardan foydalanish kabi zamonaviy ta'lim texnologiyalari keltirilgan. Ushbu maqolada og'zaki nutq rivojlanishining psixologik va pedagogik jihatlarini ko'rib chiqiladi. Muallif bolaning hissiy holati, uning motivatsiyasi va muloqotining nutq qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoniga ta'sirini tahlil qiladi.

Adabiy tahlil boshlang'ich maktab o'quvchilarining nutq kompetensiyasini rivojlantirishga yondashuvlarning xilma-xilligini ko'rsatadi. Zamonaviy tadqiqotlar zamonaviy texnologiyalardan foydalanadigan va bolalarning

psixologik xususiyatlarini hisobga oladigan kompleks, kompleks yondashuvga qaratilgan. Ushbu adabiyotlar asosida pedagog va tadqiqotchilar yosh o'quvchilar ijodiyotini rivojlantirishning yanada samarali usullari va dasturlarini ishlab chiqishlari mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining nutq kompetentsiyasini rivojlantirish o'quv jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'qish muvaffaqiyatiga va bolalarning ijtimoiy moslashuviga ta'sir qiladi. Nutq kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashning zamonaviy usullari va yondashuvlarini tahlil qilish bizga asosiy tendentsiyalar va samarali strategiyalarni aniqlash imkonini beradi.

Zamonaviy usullar interfaol texnologiyalar va o'quv jarayonini faol joriy etadi. O'yin ilovalari, ta'lim dasturlari va multimedia materiallari faol o'qitish va o'qitish jarayonini ta'minlaydi. Bu, ayniqsa, nutq va tinglash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali. Ta'limni individuallashtirishni o'z ichiga olgan uslubiy usullar mashhurlik kasb etmoqda. Har bir o'quvchining individual ehtiyojlari va xususiyatlarini hisobga oladigan yondashuvlar nutq qobiliyatini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Individuallashtirish o'z-o'zidan farqlanadigan topshiriqlarni, kichik guruhlarda ishlashni va shaxsiylashtirilgan o'quv materiallaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy usullar ta'lim va real hayot o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishga intiladi. Muammolar va mashqlar o'quvchilar nutq chaqiruvlaridan foydalanishlari mumkin bo'lgan kundalik vaziyatlarga qaratilgan. Ushbu yondashuv turli sohalarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Ko'pgina usullar o'yin elementlari va rolli mashqlarni o'z ichiga oladi. Bu bolalarning til ko'nikmalarini rivojlantirishi va bir-biri bilan muloqot qilishi mumkin bo'lgan o'yin muhitini yaratadi. O'yinlar so'z boyligini, to'g'ri diktsiyani va artikulyatsiyani rivojlantirishga yordam beradi. Ayrim usullar nutq faoliyati orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan. O'quvchilar ma'lumotni tahlil qilishni, o'z fikrlarini ifoda etishni va nuqtai nazarini muhokama qilishni o'rganadilar. Bunday yondashuv nafaqat nutqni, balki kognitiv qobiliyatlarni ham shakllantirishga yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda nutq kompetentsiyasini rivojlantirishning zamonaviy usullari innovatsion yondashuvlar, o'quvchilarning faolligiga urg'u berish va individual xususiyatlarni hisobga olish bilan ajralib turadi. Texnologik, o'yin elementlarini birlashtirish va real hayotiy vaziyatlardan maqsadli foydalanish o'quvchilarda zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun zarur bo'lgan muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishi mumkin.

Nutq kompetentsiyasini rivojlantirishning samarali jarayonini loyihalash izchil va tizimli tadqiqot metodologiyasini talab qiladi. Quyida ushbu sohadagi ilg'or tadqiqotlar uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan metodologiya keltirilgan.

Birinchi bosqich muayyan aniq muammolarni aniqlashni o'z ichiga oladi. Bu nutq kompetentsiyasining rivojlanish darajasini baholash, asosiy muammolarni aniqlash, shuningdek, o'quv jarayonida erishish kerak bo'lgan aniq maqsadlarni belgilashni o'z ichiga olishi mumkin. Hozirgi holat tahlilini o'tkazish boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy malakalarini rivojlantirishning mavjud uslubiy, o'quv dasturlari va pedagogik yondashuvlarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqich mavjud amaliyotdagi taraqqiyot va muammolarni aniqlashga yordam beradi.

Ob'ektiv ma'lumotlarni olish uchun zarur bo'lgan iskala loyihalarida qo'llaniladigan tadqiqot usullarini aniqlash. Bularga kuzatish, test o'tkazish, suhbatlar, shuningdek, tekshirish malakasi darajasini o'lchash uchun standartlashtirilgan testlar usullari kiradi. Tasdiqlangan tadqiqot tahlillari asosida sizning kompetentsiyangizni rivojlantirish uchun zamonaviy usullar, texnologiyalar va yondashuvlarni o'z ichiga olgan o'quv dasturlari ishlab chiqiladi. Dasturda darslar ham, darsdan tashqari mashg'ulotlar ham bo'lishi mumkin. Loyihalash jarayonini amalga oshirish eksperimental bosqichda sodir bo'ladi. Bu erda ishlab chiqilgan dasturlarda ko'zda tutilgan darslar, tadbirlar va o'qitishning boshqa shakllari o'tkaziladi.

Eksperimental bosqich tugagandan so'ng, olingan ma'lumotlar tahlil qilinadi. O'quvchilarning nutqiy kompetentsiyasidagi o'zgarishlar baholanadi. Agar kerak bo'lsa, o'quv usullari va dasturlari tuzatiladi.

Yakuniy bosqich - tasdiqlangan tadqiqotlar asosida tavsiyalarni shakllantirish. Jarayon tavsifi, natijalarni tahlil qilish, tomonlarning muammolari va muammolarini aniqlash, shuningdek jarayonni yanada rivojlantirish bo'yicha tavsiyalarni o'z ichiga olgan hisobot tuziladi. Ushbu metodologiya jarayonni tadqiq qilish va loyihalash, kontent kompetentsiyasini rivojlantirishga kompleks va tizimli yondashuvni ta'minlaydi. Jarayon dinamik va eng yaxshi natijalarga erishish uchun muntazam monitoring va tuzatish zarurligini ta'kidlash muhimdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashning hozirgi holati bo'yicha tahliliy xulosa bir nechta muhim jihatlarni ajratib ko'rsatadi.

Zamonaviy ta'lim dasturlari nutq qobiliyatlarini rivojlantirish uchun texnologiyadan faol foydalanadi. Interfaol ilovalar, onlayn resurslar va dasturlar bolalarga o'yin orqali bilim olishga yordam beradi, bu esa o'rganishga qiziqish uyg'otadi va o'quv jarayonini faollashtiradi.

Ta'limni individuallashtirish tendentsiyasi sezilarli bo'lib bormoqda. Tutqichlarning xilma-xilligi va o'quvchilarning tezligini hisobga olgan holda, texnikalar yanada moslashtiriladi, bu har bir o'quvchi o'z darajasi

va dori-darmonlariga muvofiq rivojlanish imkonini beradi. Zamonaviy dasturlar nafaqat nutqning mexanikasiga, balki muloqot va tahlil orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ham e'tibor beradi. Bolalar o'z fikrlarini mulohaza qilishni, samarali muloqot qilish uchun muhim bo'lgan ma'lumotlarni tinglashni va tahlil qilishni o'rganadilar. Barcha dasturlar bolalarning individual xususiyatlarini, jumladan, bir nechta tillarni, dialektlarni va madaniy kelib chiqishini hisobga oladi, bu esa chuqurroq va kengroq o'rganish tajribasiga imkon beradi. Boshlang'ich maktab o'quvchisining nutq kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonining zamonaviy dizayni ta'lim va real vaziyatlar o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikka qaratilgan, turli xil o'rganish usullarini qo'llab-quvvatlaydi va bolaning individual xususiyatlariga e'tibor beradi. Bu mazmunli ko'nikmalarni to'liqroq va chuqurroq egallash imkonini beruvchi yanada samarali o'rganish strategiyasini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R.Qosimova, Boshlang'ich sinflarda imlosi qiyin so'zlarni o'rgatish, T.: 1964.
2. R.Qosimova, S. Fuzailov, A. Ne'matova, Ona tili (2-sinf uchun darslik). T.: Cho'lpon, 2005.
3. K.Qosimova, A. Ne'matova. 2-sinfda ona tili darslari. Cho'lpon, 2004
4. M.Xudoyberganova, M.Muxtorova. 3-sinfda ona tili darslari T.: „O'qituvchi», 2005.

BO'LAJAK TARBIYACHINING NAZARIY VA PEDAGOGIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

*Xolmirzaeva Gulbaxor Baxodirovna
Andijon davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya: Berilgan maqolada bo'lajak tarbiyachining oliy ta'lim muassasalarida nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishni qo'llab quvvatlashda shart sharoitlar yaratish muhimligi va kasbga oid qarashlarini takomillashtirishning nazariy-amaliy asosi yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak tarbiyachi, muammo, pedagogik tafakkur, pedagogik madaniyat, kasbiy imidj.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

*Холмирзаева Гульбахор Баходировна
Преподаватель кафедры дошкольного образования
Андижанский государственный педагогический институт*

Аннотация: В данной статье освещена важность создания условий для поддержки развития теоретико-педагогического мышления будущего педагога в высших учебных заведениях и теоретические и практические основы совершенствования его взглядов на профессию.

Ключевые слова: будущий педагог, проблема, педагогическое мышление, педагогическая культура, профессиональный имидж.

PEDAGOGICAL PRINCIPLES OF DEVELOPING THEORETICAL AND PEDAGOGICAL THINKING OF THE FUTURE TEACHER

*Kholmirzaeva Gulbakhor Bakhodirovna
Teacher of the department of pre-school education
of Andijan State Pedagogical Institute*

Annotation: In this article discusses about the importance of creating conditions for supporting the development of theoretical and pedagogical thinking of the future educator in higher educational institutions and the theoretical and practical basis of improving his views on the profession are highlighted in the given article

Key words: future educator, problem, pedagogical thinking, pedagogical culture, professional image.

Kirish. Nazariy va pedagogik tafakkur muammosiga falsafiy va psixologik yondashuvlarni o'rganish - biz ko'rib chiqayotgan hodisani tarbiyachining asosiy kasbiy sifati shaklida asoslash imkonini berdi, bu uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining vositasi va natijasidir.

Shuning uchun biz ta'lim muassasasi sharoitida talabalarining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishni pedagogik qo'llab-quvvatlashning mohiyatini ko'rib chiqishga o'tish mumkin deb hisoblaymiz. Shuni hisobga olish kerakki, bu sifat kasbiy ta'lim olish jarayonida ortmaydi, balki yangi bosqich, shaxsning pedagogik voqeligini «ko'rish» darajasi bo'lib, kundalik hayotdan pedagogik hodisalarni nazariy tushunishga o'tishni belgilaydi. Binobarin, nazariy va pedagogik tafakkurni tarbiyachilik kasbini tanlagan yosh shaxsning shaxsiy salohiyatining namoyon bo'lishi sifatida hisobga olish kerak, uning muvaffaqiyati asosan ta'lim muassasasining atrof-muhit sharoitlari bilan belgilanadi, bu esa talaba uchun imkoniyat yaratadi.

Pedagogika yo'nalishidagi oliy o'quv yurtlarida talabalik maqomiga erishgan har bir yosh ta'lim oliish jarayonini boshlamaydi, balki o'zining pedagogik «ta'limini» davom ettiradi, o'zini o'zi rivojlantirishning yangi sifat darajasiga o'tadi. U o'ziga xos pedagogik madaniyat tashuvchisi bo'lib, o'zining pedagogik faoliyatining ufqlarini ochgan holda, insoniyat tomonidan to'plangan pedagogik meros bilan «madaniyatlar muloqoti»ga kirishadi. Va kelajakdagi tarbiyachining o'z kasbiy rivojlanish yo'nalishi ko'p jihatdan bu jarayon qancha davom etishiga bog'liq.

Adabiyotlar sharhi. Shu sababli, gumanistik pedagogika tamoyillariga muvofiq, «erkin ta'lim» g'oyalari qaytsak (P.P.Blonskiy, K.N.Ventsel, P.F.Kapterev, S.I.GESsen, N.I.Pirogov va boshqalar) rivojlanishni pedagogik qo'llab-quvvatlashni ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bo'lajak tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkuri tarbiyachining individual g'oyalardan pedagogik nazariyaga ko'tarilish orqali o'quvchi shaxsining ichki salohiyatini rivojlantirish, uning sub'ektiv tajribasini boyitish mumkin bo'lgan pedagogik sharoitlarni tashkil etishga qaratilgan faoliyati xisoblanadi.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, nazariy va pedagogik tafakkurni rivojlantirishni pedagogik qo'llab-quvvatlashning mohiyati o'quvchiga atrof-muhit ta'sirini, ijtimoiy munosabatlarni, muhim odamlarning

bahosini, ommaviy axborot vositalarini, pedagogik faoliyatga qarashlarini tushunishi uchun sharoit yaratishdir. Kasb haqidagi g'oyalar, "kasbdagi o'zini o'zi" obrazi, ma'nolari, qadriyat yo'nalishlari va boshqalar, ularni tushunish va nazariya nuqtai nazaridan asoslash, ya'ni, ularni nazariy kontekstga kiritish, ularni o'z faoliyatining ichki tartibga soluvchisi, o'zining "pedagogik kredosi"ga aylantirishdir.

Boshqa tomondan, N.X.Besselning ta'kidlashicha, «talaba butun umri davomida o'zini rivojlantirish uchun kuch va irodaga ega bo'lmaguncha, uning ma'naviy va jismoniy kuchiga mos keladigan vazifani tinimsiz ishlab chiqmaguncha» o'z maqsadiga erisha olmaydi.[1] Ushbu fikrdan kelib chiqqan holda, biz pedagogik yordam talabani nazariy va pedagogik tafakkurning umumiy g'oyasini tushunishi uchun shart-sharoitlarni yaratishni, unga kasbiy sifat sifatida munosabatni shakllantirishni o'z ichiga olishi kerak degan xulosaga keldik. Voqelik hodisalari va jarayonlari, ularning haqiqiy ma'nolarini ochib berish - uni professional sifatida tashkil etuvchi narsa. Bu, o'z navbatida, bo'lajak tarbiyachining o'zini-o'zi rivojlantirish va o'zini-o'zi takomillashtirish istagini uyg'otish, o'zini anglash, o'z pedagogik faoliyatining ma'nosini topish va «o'zini rivojlantirish» uchun ajdodlar tajribasiga murojaat qilish uchun kuchli turtki bo'ladi.

Muhokama. Shunday qilib, bo'lajak tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishni pedagogik qo'llab-quvvatlash - bu tarbiyachi tomonidan o'quvchilarning sub'ektiv tajriba ma'lumotlaridan pedagogik nazariyaga ko'tarilishini boshlashning to'g'ri tashkil etilgan jarayonidir. Pedagogik tashabbusning mohiyati talabalarning pedagogik faoliyat haqidagi individual g'oyalarini yangilash uchun sharoit yaratishdir;

- ularning «o'zlariga kirish» (G.G. Shpet)ni pedagogik g'oyalar manbai sifatida kashf qilishlari;
- voqelikni o'zgartirish uchun ijodiy qobiliyatlarni faollashtirish;
- o'zining pedagogik faoliyatining ma'nosini topishga yordam berish;
- kasbiy imidjini yaratishga ko'maklashish;
- shaxsiy qadriyatlar tizimini belgilashda, o'zingizning professional va shaxsiy rivojlanishingiz strategiyasini tanlashda yordam berish.

Yuqoridagilarga asoslanib, biz pedagogik universitet talabalarining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishning pedagogik omillari, shartlari, shartlari, qonuniyatlari va tamoyillarini aniqlashga keldik. Nazariy tadqiqotlar davomida biz kelajakdagi tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkurining mazmunli kontsentrati-bu o'z pedagogik faoliyati kontseptsiyasi, tarbiyachining kasbiga oid qarashlar, g'oyalar, qarashlar, qadriyatlar to'plami bo'lib, u mustaqil ravishda mavzu tajribasini olish jarayonida olingan turli xil g'oyalarni umumlashtirish asosida qurilgan. Ushbu ta'lim «universitetda o'qishni boshlash bilan bog'liq» yangi ixtiro «emas; bu yigit yoki qiz - «kundalik pedagogik ongni tashuvchisi» [213, 55]- muhim odamlarning fikri, ommaviy axborot vositalarida bayonotlari, hayotiy tajribalari, atrof-muhit sharoitlari va boshqalarga ega bo'lgan pedagogika universiteti talabasi maqomini olishdan oldin mavjud bo'lgan.

Talabani individual tajribasiga murojaat qilib, uni talabga javob beradigan, dolzarb qiladigan tarbiyachi o'quvchiga o'ziga qarashga, pedagogik faoliyatning ichki munosabatlarini, ideallarini, ko'rsatmalarini «yuzaga chiqarishga», ularni anglashga, ularga ma'no berishga, yangi g'oyalar bilan boyitishga, nazariy jihatdan asoslashga yordam beradi.

Pedagogika fanlarini o'rganish jarayonida olingan ma'lumotlarni idrok etish orqali talaba uni mavjud g'oyalar bilan "bog'laydi", o'z tushunchasiga kiritadi, kengaytiradi va nazariy yo'nalish beradi. Bunday holda, shaxsiy hayotiy tajriba pedagogik ma'lumotga ega bo'lgan shaxs o'z kasbiyligi binosini quradigan poydevorga aylanadi va ularsiz buni amalga oshirish mumkin emas. Pedagogik fanlarni o'rganishda unga ko'tarilish talabaga olingan ma'lumotlarning shaxsiy ma'nolarini ochishga, o'z hayotiy vaziyatlarini retrospektiv tahlil qilishda sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatishga, muayyan pedagogik harakatlarni talablarga muvofiqlik nuqtai nazaridan baholashga imkon beradi.

Shunday qilib, o'quvchining shaxsiy hayotiy tajribasiga tayanish bo'lajak tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishning eng muhim omilidir.

Keyingi hal qiluvchi omil - bu individual va jamoaviy aks ettirishni amalga oshirish. Psixologiyada refleksiya insonga harakatlar (tashqi va ichki) va bu harakatlar natijalari o'rtasidagi aloqalarni ko'rish imkonini beradigan nazariy fikrlash mexanizmi sifatida qaraladi. T.P.Venigorodskaya [2] ning so'zlariga ko'ra, aynan erta o'smirlik davrida o'ziga va boshqalarga qaratilgan fikrlash xatti-harakatlarning ichki tartibga soluvchisi sifatida mustaqil ahamiyatga ega bo'ladi. Ongning mikrodialogi sifatida amalga oshiriladigan aks ettirish boshqaruv o'chog'ini tashqi muhitdan «ichkariga» o'tkazadi, bu odamga o'z faoliyatini semantik darajada mustaqil ravishda tartibga solish, ma'lum harakatlarni ma'naviy va qadriyatlar asosida tanlash va baholash imkoniyatini beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, aks ettirishning mohiyatida «uchinchi shaxs», «tashqaridalik» (L.N. Kulikova) pozitsiyasi yashiringan bo'lib, bu sizga vaziyatga chetdan qarashga, mavjud sharoitlarni tartibda xolisona baholashga imkon beradi.

Mulohaza ham ikki yo'nalishliligi tufayli nazariy va pedagogik tafakkurni rivojlantirish omiliga aylanadi, bu esa bo'lajak tarbiyachi - o'ziga nisbatan kuzatuvchi va bolaga nisbatan tadqiqotchining ikki tomonlama pozitsiyasini belgilaydi. O'quvchi aks ettirish orqali o'quvchi harakatlarining (xayoliy yoki real) ichki sabablarini

aniqlaydi, aniq ko'rishlardan muammoga o'tadi, tahlil qilinayotgan vaziyatning pedagogik ma'nolarini aniqlaydi va nazariy asoslangan yechim sifatida pedagogik ta'sir o'lchovini o'rnatadi.

Muloqot tarzida amalga oshiriladigan jamoaviy mulohaza o'quvchilarning jamoaviy aqliy faoliyati uchun sharoit yaratadi, ularga ma'no almashishga, boshqalarning fikrlaridan xulosa chiqarishga, fikrlar va g'oyalarning qadr-qimmatini his qilishlariga imkon beradi. O'z shaxsiyatining nomuvofiqligi, bu o'z-o'zini intensiv bilishga olib keladi va o'z-o'zini har tomonlama takomillashtirish, shu jumladan professional fikrlash uslubini o'z-o'zini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Shunday qilib, ichki manbaalar, aloqalar, hodisalarning mohiyati va ma'nosi haqidagi bilimlarga asoslangan jamoaviy va individual fikrlash ularning tashqi ko'rishlarini - xatti-harakatlarini, munosabatlarini chuqurroq tushunishni ta'minlaydi va bo'lajak tarbiyachiga zo'ravonliksiz ta'limni boshqarish jarayoni bilan bog'liq pedagogik qarorlar qabul qilishga asos bo'ladi.

Biz ko'rib chiqayotgan jarayonda bir xil darajada muhim omil - bu talabalarga taqdim etiladigan ma'lumotlarning muammoliligi. Bu qoidaning ahamiyati, eng avvalo, muammoni fikrlashning manba va zarur sharti sifatida tushunish bilan oqlanadi. [3] Bu muammodagi qarama-qarshilik - fikrni rivojlantirish uchun ichki impuls tufayli mumkin bo'ladi. Qarama-qarshilik bilan to'qnashuv aqliy izlanishni faollashtiradi, intellektual kuchlanishni keltirib chiqaradi, o'quvchining ijodiy faoliyatini shakllantiradi va shu bilan yangi g'oyalar tug'ilishi uchun qulay sharoitlar yaratadi, aqliy faoliyatning individual o'ziga xosligini ochib beradi, hodisalar va jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunadi va sabab-oqibat munosabatlariga asos bo'ladi. Bu yerda pedagogika fanida qo'yilgan savollarga mustaqil ravishda javob izlash imkoniyati paydo bo'lishi muhim, bu talabani nafaqat o'quv jarayonining, balki umuman ilmiy bilimlarning sub'ektiga aylantiradi.

Shunday qilib, talabalarga taqdim etiladigan ma'lumotlarning muammoli tabiati ularning pedagogika faniga faol munosabatini uyg'otadi, o'rganilayotgan materialga yana sinchiklab o'rganish, uni o'ziga xos tarzda qayta ishlash, paydo bo'lgan savollarga javob topish va shakllantirish istagini uyg'otadi. Pedagogik voqelikni analitik idrok etishga, birinchi navbatda pedagogik faoliyatni nazariy tushunishga munosabat, bu uning nazariy va pedagogik tafakkurni rivojlantirish omili sifatidagi ahamiyatini belgilaydi.

Natija. Bo'lajak tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirish omili ham birlamchi manbalar bilan ishlashning ustuvor yo'nalishlarini tanlashdir. Ushbu omilni aniqlashda biz talabalarga o'quv qo'llanmalari va darsliklarini taklif qilishda «qayta ishlangan» materialni o'z ichiga olgan, muallifning (ba'zan jamoaviy) faktlarni talqin qilishi, sub'ektiv pozitsiyani aks ettiruvchi xulosalardan kelib chiqdik. Muayyan odamlarning aqliy faoliyati natijasini yuqori e'tibor berib, biz talabaga o'z qarashlari huquqini rad etamiz, matnni o'zimizning ma'nolarimiz bilan to'ldirish imkoniyatidan maxrum etamiz, muallif va talaba o'rtasiga sun'iy to'siq qo'yamiz. Buning natijasida o'quvchi suhbat mavzusi mavqeini yo'qotadi va boshqa odamlarning fikrlarini iste'mol qiluvchi mavqega ega bo'ladi. Birlamchi manbalar bilan ishlash, aksincha, «yopiq» muloqot muhitini yaratadi, muallif va o'quvchini yagona kontekst bilan bog'laydi, yagona semantik maydonni, umumiy qarashni, pedagogik voqelik hodisalarini tushunish va namoyish qilishni yaratadi. Shu bilan birga, shubha, kelishmovchilik, rad etish, g'azablanish va hatto norozilik harakatlari chiqarib tashlanmaydi, bu talaba - o'quvchining sub'ektiv pozitsiyasini kuchaytiradi va uning aqliy faoliyatiga hissiy resurslarni kiritish, ma'naviy ishlarni faollashtirish, intellektual kuchlarning kuchlanishi haqida gapiradi. Aynan shu muhitda pedagogik voqelikni yangi pozitsiyalardan anglash, o'z kasbiy faoliyatining ma'nolarini boyitish, pedagogik fikrlar va g'oyalarning paydo bo'lishi, nazariy va pedagogik fikrlash imkoniyatlarini tashkil etuvchi «kasbdagi o'z imidjini» yaratish uchun sharoit paydo bo'ladi.

Bu omillarning o'zaro ta'siri talabalar - bo'lajak tarbiyachilarning nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishni pedagogik qo'llab-quvvatlash uchun asosdir. Talabalarining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishni pedagogik qo'llab-quvvatlashning mohiyatini bilish, shuningdek, ushbu jarayonni belgilovchi omillarni o'rganish jarayonni qo'llab-quvvatlaydigan va faollashtiradigan pedagogik shart-sharoitlarni tavsiflashga imkon beradi. Bo'lajak tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirish shu bilan birga, biz «rivojlanish sharti» ta'rifini «sub'ektning sifat jihatidan yangi darajaga erishishini ta'minlaydigan muayyan chora-tadbirlar va usullar majmuini ifodalovchi psixologik-pedagogik kategoriya» deb tushunishdan kelib chiqdik. [4]

Bo'lajak tarbiyachining nazariy va pedagogik tafakkurini rivojlantirishning birinchi shartini shakllantirish va asoslashning boshlang'ich nuqtasi sifatida K. D. Ushinskiy quyidagilarni ta'kidlaydi: «bunday tarbiyachi yo'q-ta'limning o'ziga xos, ammo kichik, ammo noaniq nazariyasiga ega bo'lmagan amaliyot K. D. Ushinskiyning g'oyasidan kelib chiqib, biz nazariy va pedagogik fikrlashning asosiy protsedurasini-ma'lumot, qadriyatlar, xabarlarini talqin qilishdan iborat tushunishni tushunishda topilgan uning asoslarini izlashga murojaat qildik; ularni tayinlash, ya'ni o'z tafakkuriga kiritish va ular bilan erkin ishlash Tushunish «kundalik» fikrlash uchun ham xosdir, ammo bu jarayonga juda aniq «nazariy» ma'no beradigan xususiyat mavjud: qabul qilingan narsani sub'ektiv qayta ishlash, uning mazmuni va ma'nosini ochib berish, ma'lumotni o'z kontekstiga, uning kontseptsiyasiga kiritish orqali Bo'lajak tarbiyachiga kelsak, bunday» professional kontekst «kelajakdagi pedagogik faoliyat kontseptsiyasi bo'lib, u bir vaqtning o'zida K. D. Ushinskiy aytgan» ta'limning o'ziga xos

kichik, tumanli nazariyasi « dir.

Bu bizga kelajakdagi tarbiyachining nazariy pedagogik tafakkurini rivojlantirishning birinchi shartini talabalarni kelajakdagi kasbiy pedagogik faoliyatning o'z konsepsiyasini loyihalash jarayoniga kiritish sifatida shakllantirishga imkon berdi.

Kelajakdagi kasbiy pedagogik faoliyat konsepsiyasi tushunchasining ta'rifini ishlab chiqishda biz «konsepsiya» va «kasbiy pedagogik faoliyat» toifalarini tushunishga harakat qildik va bizni qiziqtirgan xususiyatlarni ta'kidlashga harakat qildik. Kasbiy pedagogik faoliyat deganda biz «pedagogik jarayonda o'quvchining shaxsini tarbiyalash, rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratish va erkin va ijodiy ifoda etish imkoniyatlarini tanlashga» qaratilgan ijtimoiy faoliyatning alohida turini tushunamiz . [5]

Biz konsepsiyani nazariy asoslangan g'oya, ya'ni "hodisa va jarayonlarni tushunishni belgilovchi, fundamental tushuncha, yetakchi g'oya bilan birlashgan qarashlar tizimi" deb qaraymiz [6]. Shu bilan birga, g'oya "voqelikni ko'zlangan maqsadga, idealga erishish yo'nalishida o'zgartirishning mazmuni va usullari haqidagi fikrdir" [7]. Pedagogik konsepsiya "ushbu jarayonlarning mohiyatini yaxlit anglash asosida o'qitish va tarbiya vositalari tizimini qurish yo'lini" ko'rsatadi [8].

Xulosa. Shunday qilib, kelajakdagi kasbiy va pedagogik faoliyat konsepsiyasi -bu nazariy jihatdan asoslangan, umumiy g'oya bilan birlashtirilgan va pedagogik jarayonda talaba shaxsini tarbiyalash va rivojlantirish uchun sharoit yaratish usulini ko'rsatadigan bo'lajak tarbiyachining (pedagogika universiteti talabasi) qarashlari tizimi. Nazariy asoslash o'z kasbiy va pedagogik faoliyatining shaxsiy ma'nolarini aniqlashni va muallifning g'oyasini ma'lum bir nazariy kontekstga kiritishni o'z ichiga oladi. Biz birinchi navbatda uning kelajakdagi kasbiy va pedagogik faoliyat konsepsiyasining muallifiga, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri kelajakdagi tarbiyachiga, ma'lum bir talabaga tegishli ekanligiga e'tibor qaratamiz. Shu bilan birga, mansublik biz tomonidan nafaqat ijodiy ijod sifatida, balki ichki qabul qilish, tushunish, tushunish uchun zarur bo'lgan shart bilan bilim olish sifatida ham tushuniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yihi:

1. Калиниченко А.В. Педагогические условия развития самоактуализации студентов в процессе изучения иностранного языка (корейского): Дис. канд. пед. наук. - Хабаровск, 2003. - С. 54.
2. Звенигородская Г.П. Педагогические условия развития рефлексивных способностей учащихся в образовательном процессе: Дис. канд. пед. наук. - Хабаровск, 1997. - 205 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии.- СПб., 2002.- 720 с. Брушлинский А.В. Мышление и прогнозирование. - М., 1979. - 294 с. Тихомиров О.К. Психология мышления. - М., 1984. - 354с.
4. Само Дурова Т.В. Педагогические условия развития творчества будущих учителей в процессе научно-исследовательской деятельности / * тт .. ,, Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. - Комсомольск-на-Амуре, 2000. С. 43.
5. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: Для студ. Высш. и сред. Пед. учеб. заведений. - М., 2000.- С. 37.
6. Кульневич С.В. Педагогика личности: от концепций до технологий. Ростов н/Д., 2001.- С.5.
7. Загвязинский В.И., Атаханов Р. Методология и методы психологопедагогического исследования. - М., 2001.-С. 198
8. Кульневич С.В. Педагогика личности: от концепций до технологий. Ростов н/Д., 2001.- С. 5.

ZAMONAVIY TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI

Safarova Nigora Nasilloevna
Buxoro davlat universiteti erkin izlanuvchisi

Annotatsiya: Oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish, ularning imkoniyatlarini tahlil qilish asosida o'quv jarayonini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari aniqlangan. Ushbu maqolada oliy ta'limda raqamli texnologiyadan foydalanishning ba'zi innovatsion usullar va afzalliklari haqida fikrlar keltirilgan

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar; zamonaviy ta'lim, oliy ta'lim, internet, texnologiya, kengaytirilgan haqiqat (AR), virtual haqiqat (VR).

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Сафарова Нигора Насиллоевна
соискатель Бухарского государственного университета

Аннотация: использования цифровых технологий в системе высшего образования на основе анализа их возможностей определены приоритетные направления развития образовательного процесса. В этой статье освещаются некоторые инновационные способы и преимущества использования цифровых технологий в высшем образовании.

Ключевые слова: цифровые технологии, современное образование, высшее образование, интернет, технологии, дополненная реальность (AR), виртуальная реальность (VR).

PROSPECTS FOR THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN MODERN EDUCATION

Safarova Nigora Nasilloevna
Free seeker of Bukhara State University

Abstract: the use of digital technologies in the higher education system, based on an analysis of their capabilities, priority directions for the development of the educational process have been identified. This article highlights some of the innovative ways and benefits of using digital technologies in higher education.

Keywords: digital technologies, modern education, higher education, Internet, technology, augmented reality (AR), virtual reality (VR).

So'nggi yigirma yil ichida texnologiya ta'lim sohasini sezilarli darajada o'zgartirdi. Bugungi kunda ko'pchilik o'quvchilar qaydlar olish, ma'ruzalarga qatnashish va topshiriqlarni kuzatish kabi akademik vazifalar uchun smartfon va noutbuk kabi internetga ulangan qurilmalardan foydalanadilar.

2023-yilgi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistondagi internetga ulanganlar soni 76,6% ni tashkil qiladi. Internet foydalanuvchilari sonining keskin o'sishi barcha sohalarida, ayniqsa, ta'limda raqamlashtirishga olib keldi. Texnologiya ta'limni tubdan o'zgartirdi. Rivojlangan texnologiyalari onlayn kitoblar, tasvirlar va videolar orqali katta hajmdagi ma'lumotlarga eshiklarni ochdi. An'anaga ko'ra, texnologiya faqat topshiriqlarni bajarish uchun ishlatilgan. Ammo bugungi kunda u turli xil ma'lumotlar olish uchun, turli usulda muloqot qilish va hamkorlik qilish uchun ishlatiladi. Texnologiya, shuningdek, muloqot va hamkorlik uchun ko'plab imkoniyatlarni ochib berdi. Misol uchun, O'zbekistonning qishloq joylaridagi sinf o'quvchilari AQSh agentligi tomonidan chop etilgan maqoladan o'rganishlari mumkin. Ular elektron pochta orqali muloqot qilishlari va hatto ular bilan videokonferensiya orqali virtual gaplashishlari mumkin. Bundan tashqari, texnologiya o'qituvchilar va talabalarning ta'limdagi rolini o'zgartirdi. An'anaga ko'ra, o'qituvchilar talabalar uchun asosiy ma'lumot manbai bo'lgan. Biroq, internet yordamida ma'lumotlar hamma uchun ochiq bo'lib, o'qituvchilarning rolini "yo'l boshlovchi" sifatida o'zgartiradi.

Ta'limda raqamli texnologiyalardan qanday foydalanish mumkin? Texnologiya allaqachon sinfdan tashqari hayotimizning katta qismini egalladi. Demak, ularni ta'limga kiritish mantiqan to'g'ri keladi. Biroq, ta'lim texnologiyasi PowerPoint taqdimotlari yoki virtual sinflar orqali ma'ruzalar o'qish bilan cheklanib qolmasligi kerak.

Ta'limda texnologiyadan foydalanishning ba'zi innovatsion usullari.

1. Sinfni o'zgartirish orqali talabalarga asosiy ko'nikmalarni o'rgatish.

Sinfni o'zgartirish yoki talabalarga o'qituvchi bo'lishga ruxsat berish tadqiqot, taqdimot, muloqot va hikoya qilish kabi asosiy ko'nikmalarni rivojlantirishning eng yaxshi usullaridan biridir.

O'qituvchilar talabalarga tegishli texnologiyadan foydalangan holda taqdim etish va tushuntirish uchun mavzu belgilashlari mumkin. Bu ular mavzuni tushuntirish uchun podkast, PowerPoint taqdimoti yoki video yaratishi mumkinligini anglatadi. Bu talabalarga turli xil onlayn manbalarni qanday baholashni o'rganishga,

onlayn ma'lumotni qanday topishni tushunishga, Internetda topilgan materiallarni tekshirishga va tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu o'rganish yondashuvi talabalarga mavzuni o'z tengdoshlariga qanday qilib qiziqarli tarzda taqdim etishni tushunishga, mavzu bilan bog'liq so'rovlarni hal qilishga va sinfni boshqarishga yordam beradi.

2. Hamkorlikni yaxshilash uchun onlayn vositalardan foydalanish. Google Docs va boshqalar kabi ko'plab onlayn vositalar talabalarga bir-birlarining ishlarini almashish va tahrirlash imkonini beradi. Ushbu ilovalar talabalarga kelajakda talab qilinadigan mahorat bo'lishi kutilayotgan hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu sababli mukammal hamkorlik ko'nikmalariga ega bo'lish talabalarga masofaviy ish ssenariylarini muvaffaqiyatli boshqarish imkonini beradi.

3. Tushunchalarni tushunishni tekshirish uchun BASIC tilidan foydalanish.

BASIC tilidan yoki qurilmasidan foydalanish – bu insonlarga o'z kompyuterlari, smartfonlari yoki boshqa qurilmalarini ish joyiga olib kelishga ruxsat berish amaliyotidir. BASIC tilini ta'limga tatbiq etish o'qituvchilarga o'quvchilarga tezkor fikr-mulohazalarni taqdim etishga yordam beradi. Ular (o'qituvchilar) har bir darsdan so'ng sinfda so'rovnoma yoki viktorina o'tkazishlari va talabalarni ularga javob berish uchun telefonlari yoki noutbuklaridan foydalanishga undashlari mumkin. Bu ularga o'quvchilarga tezkor fikr bildirishga yordam beradi va o'quvchilar sinfda tushuntirilgan ma'lumotlarni tushunganligini aniqlashga yordam beradi.

4. Immersiv o'rganish tajribasi uchun kengaytirilgan reallik texnologiyalaridan foydalanish.

O'qituvchilar o'quvchilarning tushunchalarni tasavvur qilish qobiliyatini oshirish orqali o'quv jarayoniga haqiqiy qiymat qo'shish uchun virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) kabi kengaytirilgan haqiqat (AR) texnologiyalaridan foydalanishlari mumkin. Ular ushbu texnologiyalardan chuqur o'rganish tajribasini taklif qilish uchun foydalanishlari mumkin.

5. O'yinlashtirish.

Gamifikatsiya – talabalarga o'yinlar yoki ko'proq interaktiv o'quv materiallari orqali o'rganish imkonini beradi. O'yinga asoslangan elementlardan foydalanish o'quvchilarga yangi va murakkab ma'lumotlarni bir zumda eslab qolish va tushunish imkonini beradi. Shuningdek, u talabalarining faollik darajasini oshiradi, ularni real dunyo bilan bog'laydi va tezkor fikr-mulohazalarni taqdim etadi. Masalan, o'qituvchilar matn terish o'yinlaridan o'quvchilarga tezroq yozishni o'rgatishlari mumkin. Bu nihoyatda qiziqarli bo'lishi mumkin, shuningdek, o'yin-kulgi va hayajonni o'z ichiga oladi. O'qituvchilar birgalikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ularni guruhga bo'lishlari mumkin.

Ta'imda raqamli texnologiyalarning afzalliklari nimada?

Ta'lim resurslariga kirishning ortishi – talabalar an'anaviy sinflarda mavjud bo'lmagan keng ko'lamli ma'lumotlar va resurslardan foydalanishlari mumkin.

Talabalarining faolligi ortdi – raqamli texnologiya ta'limni yanada interaktiv va qiziqarli qildi. Masalan, ta'imda o'yinning joriy etilishi o'rganishni qiziqarli va interaktiv qildi. Bundan tashqari, qiyin mavzularni tushunish va eslashni osonlashtirdi. Talabalar moslashtirilgan ta'lim dasturlari va boshqalar kabi raqamli vositalar yordamida tezlik bilan mavzularni o'rganishlari mumkin.

Texnologiya ta'limni ko'p jihatdan qo'llab-quvvatlaydigan va o'zgartira oladigan kuchli vosita bo'lib, o'qituvchilarga o'quv materiallarini tanlashni osonlashtirishdan tortib, odamlarga o'rganishning yangi usullarini yaratishga imkon beradi. Internetning butun dunyo bo'ylab kengayishi va unga ulanishi mumkin bo'lgan aqlli qurilmalarning qulayligi tufayli ta'limning yangi davri boshlanadi.

Raqamli texnologiyalar joriy etilgan ta'lim tizimi vositalari rolini multimediyalar, kodoskop, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. Bugun ular bilan ta'lim tizimining qurollantirilishi dars mashg'ulotlarining sifatli o'tishini ta'minlaydi. Raqamli ta'limga o'tishning boshqa afzalliklari to'g'risida ham fikr yuritadigan bo'lsak ularga quyidagilarni kiritish o'rinlidir.

– O'quvchilar xohlagan joyda va xohlagan vaqtda ta'lim olish imkoniga ega bo'ladi;

– O'quvchilar mutaxassis yetishmaydigan uzoq qishloqlarda ham fanlarni tanlash va uydan turib ta'lim olish imkoniga ega bo'ladi;

– internetdan axborot olish va undan foydalanish madaniyati shakllanadi;

– ta'lim tizimini yangi bosqichga ko'taradi;

– vaqt va mablag'sarfini keskin kamaytiradi;

– “raqamli dunyo” da yo'qolib qolmaslik va yaxshi ish topishda ustunliklarga ega bo'ladi.

Raqamli texnologiyalarning nafaqat ta'lim sohasiga, balki turli sohalarga joriy etilishi mamlakatning har tomonlama rivojlanishiga olib keladi. Shuningdek, bu ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda katta rol o'ynaydi. Zamonaviy ta'limni tashkil etish va ta'lim samaradorligini ortishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qobil o'g'li, Nurullayev Mirzabek. «KOMPYUTER TERMINLARINING DERIVATSION TADQIQI.» Conference Zone. 2022.

2. Boburjon, A., & O'G'Li, N. S. N. (2022). Axborot-texnologiyalaridan foydalangan holda bolalarning matematika va fizika fanlaridan fikrlashlarini rivojlantirish. *Ta'lim fidoyilari*, 25(5), 121-124.
3. Shavkatovna, S. S. (2022). MATEMATIKA FANINI O'QITISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH HAQIDA. *Ta'lim fidoyilari*, 22(7), 234-236.
4. G. Couros, *The innovators' Mindset*, San Diego, CA: Dave Burgess Consulting Inc., 2015.
5. H. Abelson, N. Goodman, and L. Rudolph, *Logo Manual*, Artificial Intelligence Lab, Massachusetts Institute of Technology, 2016.
6. Solidjonov, D. Z. (2021). The impact of social media on education: advantage and disadvantage. *Экономика и социум*, (3-1), 284-288.
7. Safarova N.N. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy kompetentligini raqamli ta'lim texnologiyalari vositasida rivojlantirish. O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. ISSN 2181-3302. 21-son. 20.07.2023. –Б. 290
8. Safarova N.N. Zamonaviy ta'limda matematika oqituvchisining kompetensiyasini rivojlantirishda kasbiy mahoratning ahamiyati. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali*. ISSN 2181-1709(P). ISSN 2181-1717(E) 8-son. 2023. –Б. 212

PEDAGOGIK AMALIYOT VOSITASIDA TALABALARNI OTA-ONALAR BILAN HAMKORLIK QILISHGA TAYYORLASHNING IJTIMOIIY – PEDAGOGIK ZARURIYATI

*Abduraxmonova Sayyoraxon Shaxobidinovna
Andijon davlat Pedagogika instituti erkin tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik amaliyot vositasida talabalarni ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlashning ijtimoiy – pedagogik zaruriyati haqida fikr yuritilgan. talabalarning oila bilan ijtimoiy-pedagogik faoliyatga tayyorligini shakllantirish uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash hamda mavjud muammolar o'rganilgan. Soha mutaxassislarining fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: pedagogik amaliyot, tarbiya, oilaviy ta'lim, renessans, kasbiy faoliyat, hamkorlik, ijtimoiy-pedagogik model.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ПОДГОТОВКИ ОБУЧАЮЩИХСЯ К СОТРУДНИЧЕСТВУ С РОДИТЕЛЯМИ ЧЕРЕЗ ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ ПРАКТИКУ

Абдурахманова Сайёрахан Шахобидиновна

Независимый научный сотрудник Андийжанского государственного педагогического института

Абстрактный. В данной статье рассматривается социально-педагогическая необходимость подготовки учащихся к сотрудничеству с родителями посредством педагогической практики. изучен ряд педагогических условий и существующих проблем формирования готовности студентов к социально-педагогической деятельности с семьей. Проанализированы мнения экспертов отрасли.

Ключевые слова: педагогическая практика, воспитание, семейное образование, возрождение, профессиональная деятельность, сотрудничество, социально-педагогическая модель.

SOCIAL-PEDAGOGICAL NEED TO PREPARE STUDENTS TO COOPERATE WITH PARENTS THROUGH PEDAGOGICAL PRACTICE

Abdurakhmanova Sayyorakhan Shakhobidinovna

Independent researcher of Andijan State Pedagogical Institute

Abstract: This article discusses the socio-pedagogical necessity of preparing students to cooperate with parents through pedagogical practice. a number of pedagogical conditions and existing problems were studied to form students' readiness for socio-pedagogical activities with the family. Opinions of industry experts are analyzed.

Key words: pedagogical practice, upbringing, family education, renaissance, professional activity, cooperation, socio-pedagogical model.

Kirish. Ma'lumki, ota-onalarning tarbiyaviy o'rnini kuchaytirishda ularga doimiy yordam talab qilinadi. Ota-onalar bilan ishlashning zaruriyati qator omillarga asoslanadi. Oilaviy tarbiya bilan jamiyatning ijtimoiy muammolari o'rtasidagi bog'liqlikning mavjudligi, yosh ota-onalar bola tarbiyasi bo'yicha ularga zaruriy yordam ko'rsatilishiga ehtiyoj sezilganidek, bolalar ham o'z o'rnida pedagogik bilimli ota-onaga ehtiyoj sezadilar. Afsuski, oilaviy ta'limning o'zi har doim ham izchil va tizimli emas. Bunday vaziyatda ota-onalarga bolalarni tarbiyalash, ularning yoshi va psixologik xususiyatlarini, umuman, oilaviy ta'lim sharoitlarini va ma'lum bir sharoitda ularning holatini hisobga olgan holda, ularni tarbiyalash masalalarini hal qilishda samarali yordam bera oladigan mutaxassislar kerak va bu mutaxassislarni pedagogik amaliyot vositasida tayyorlash maqsadga muvofiq.

Biroq, bugungi kunda talabalarning ota-onalar bilan o'zaro munosabatlarning individual, guruh va jamoaviy shakllarining nomutanosibligi, talabalarning ota-onalar bilan o'zaro munosabatlariga rasmiy munosabati, oilaning tarbiyaviy salohiyatini yetarlicha baholamaslik kabi muammolar mavjud.

Prezientimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz maktabgacha ta'lim va maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi hamda ilmiy-madaniy muassasalarni bo'lg'usi Renessansning to'rt uzviy halqasi, deb bilamiz. Bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, professor-o'qituvchilar va ilmiy-ijodiy ziyolilarimizni esa yangi Uyg'onish davrining to'rt tayanch ustuni, deb hisoblaymiz.

Men ishonaman – hurmatli ota-onalar bu tashabbusni albatta qo'llab-quvvatlab, yangi Renessansning beshinchi halqasi, beshinchi ustuni bo'ladilar. Va bu ma'naviy-ma'rifiy hayotimizdagi eng mustahkam ustun bo'ladi, desam, o'ylaymanki, sizlar to'la qo'llab-quvvatlaysizlar"[1].

Darhaqiqat, prezidentimiz bejiz Renessansning to'rt uzviy halqasi va beshinchi halqa sifatida ota-onalarni ta'kidlamadilar.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. Ilm-fanning hozirgi yo'nalishi - bu pedagogik e'tiborsiz bolalar sonining

ko'payishiga, ko'pchilikning pedagogik qobiliyatsizligiga olib keladigan ijtimoiy vaziyatdagi doimiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda pedagogik amaliyot davomida talabalar faoliyatining ota-onalar bilan hamkorlik qilishining ijtimoiy-pedagogik modelini ishlab chiqishdir. Biroq, ushbu yo'nalishdagi mavjud tadqiqotlarga qaramay, pedagogika-psixologiya fanida talabalar va ota-onalarning pedagogik hamkorlik muammosi yetarli darajada rivojlanmagan. Bu nafaqat individual texnologiyalarni ishlab chiqish, balki talabalarning oila bilan pedagogik faoliyatga tayyorligini shakllantirish uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash kerak.

Fikrimizcha, talabalarni kasbiy faoliyatda ota-onalar bilan pedagogik hamkorlikka tayyorlash institutdagi o'quv-tarbiya jarayon qanchalik samarali tashkil etilishiga bog'liq. Pedagogik amaliyot vositasida talabalarni ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlash muammosini tahlil etish bu sohada quyidagi muammoli holatlar mavjudligini ko'rsatadi:

1. Ta'lim muassasalarning hamkorlikka asoslagan moddiy-texnik va o'quv-uslubiy ta'minotning hozirgi zamon talablari darajasida emasligi,
2. Pedagogik amaliyotning ota-onalar bilan hamkorlik qilishgan doir ko'rsatmalar to'laonli yaratilmaganligi va bu amaliyotlar o'tkaziladigan
3. Muassasalar hamda tashkilotlardan hamkorlik imkoniyatlaridan oqilona foydalanish mexanizmlari takomillashtirilishi muhimligi, aniq yo'llar, shakllar va vositalarni, shuningdek, talabalar va tarbiyachilarni birgalikdagi ota-onalar bilan hamkorlik qilishga jalb qilishni o'z ichiga olgan kompleks dasturni ishlab chiqilmaganligi,
4. pedagogika institutlarida talabalarni ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlash asosida ilmiy asoslangan holda o'quv dasturi ishlab chiqilmaganligi,
5. talabalarning pedagogik amaliyoti jarayonida hamkorlikni rivojlantirish modelini ishlab chiqilmaganligi bilan xarakterlanadi.

Tadqiqot muammosi bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilish, professor-o'qituvchilarning pedagogik ish tajribasi, amaliyot rahbarlari va talabalari o'rtasida so'rovnomalar o'tkazish kelajakda talabalarlarni maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarning ota-onalari bilan pedagogik-hamkorlik qilishning o'zaro munosabatlarga tayyorlashni murakkablashtiradigan asosiy qarama-qarshiliklar oldi olinadi. Bular:

- Talabalarni ota-onalar bilan o'zaro munosabatlar shakllari va vositalarini kengaytirishni ta'minlaydigan ta'lim muassasalari faoliyati va pedagogika universitetlari bitiruvchilarining «talaba - tarbiyachi - bolalarning ota-onasi» yagona ta'lim makonini qurish bilan bog'liq aniq ta'lim vazifalarini hal qilish uchun zamonaviy texnologiyalar va texnikalardan bohabar bo'lishi.;

- Talabalarga pedagogik amaliyot orqali maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarning ota-onalari bilan o'zaro munosabatlarni tashkil etish, xavfsizlik madaniyatini shakllantirish, bolalarning ijtimoiy kompetentsiyasi va ular bilan o'zaro munosabatlarning haqiqiy vaziyatlarida pedagogik harakatlarni tashkil qilish;

- Talabalarni ota-onalar bilan o'zaro aloqada bo'lishga tayyorlashda institut o'quv jarayonining salohiyati va mutaxassislik fanlari o'qituvchilari, pedagogik amaliyot rahbarlari, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari o'rtasida ota-onalar jamoasi bilan ishlashga va ularning tegishli vakolatlarini o'zlashtirishga faol jalb qilish.

Ushbu kuzatilishi mumkin bo'lgan qarama-qarshiliklarning mavjudligi pedagogik amaliyoti talablari o'rtasida ota-onalar bilan pedagogik hamkorlik uchun bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlash darajasiga va institut bitiruvchisi o'rtasidagi ushbu talablarga nomuvofiqlikka olib keldi.

M.Barakayevning fikriga ko'ra: - talaba pedagogik amaliyotni o'tashga borgan davrda hal qilinishi zarur bo'gan juda ko'p muammolarga duch kelishadiki, bu muammolarni to'laigicha hal qilmasdan turib ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi [2].

Ko'pincha talabalar, qoida tariqasida, maktabgacha ta'lim tashkiloti hayotida ishtirok etishga nazariy jihatdan tayyor bo'lmagan ota-onalarning kam faolligi yoki davomati kam bo'lgan holda turli xil tadbirlarni o'tkazadilar va bu boradagi masalalarni muhokama qiladilar. Bularning barchasi ta'limning vazifalari va usullarini aniqlab bo'lmaydi. Bu kamchiliklarning sabablari har - xil bo'lib, ularning eng muhimi talabalarning ota-onalar bilan ishlashga tayyor emasligi, ular bilan muloqotning tegishli shakllarini topa olmasliklari bilan bog'liq. Talabalarni amaliyot davrida ular uchun juda zarur bo'lgan ko'nikma va qobiliyatlarning yetishmasligi ham kuzatiladi.

Ushbu muammoning hal qilish zaruriyati shuki, ota-onalar bilan ishlashda nazariy va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan talabalarni tayyorlash muhim ahamiyat kasb etishini taqozo etadi.

O.V. Kornilova shu o'rinda ta'kidlaydiki: „Ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ta'lim muassasasida bolalarga mohirona tashkil etilgan pedagogik yordam va ota-onalar bilan hamkorlikka bog'liq. Agar, talabalar amaliyot davrida bolalarga g'amxo'rlik ko'rsatish, yordam berish, insonparvarlikning namoyon qilish bilan shaxsiy o'zini-o'zi takomillashtirishga erishadilar deb hisoblaydi“ [3].

Psixoloq G'oziyevning olib borgan tadqiqotlarida talabalar psixologik xususiyatlari, o'quv faoliyatining o'ziga xosligi hosliklari ya'ni: „Talabalik davri o'spirinlikning ikkinchi bosqichidan iborat bo'lib, 17—22 (25) yoshni o'z ichiga oladi va o'zining qator betakror xususiyatlari va qarama-qarshiliklari bilan xarakterlanadi. Mazkur pallada o'spirin o'ziga xos ruhiy inqiroz yoki tanglikni boshidan kechiradi, quyi kurslardagi talabalar esa, o'quv faoliyatini mumkin qadar to'laroq tasavvur

etishga harakat qiladilar, lekin uni boshqarish to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lmaydilar" [4] deb ta'kidlaydi.

Pedagogik amaliyot jarayonida talabalarning ba'zilarida amaliyotga nisbatan loqaydlik, davomatning pastligi, dars jarayonlariga yaxshi tayyorgarlik ko'rmalik, bolalarda MTTga nisbatan qiziqish uyg'ota olmaslik kabi loqayd munosabat shakllangan bo'ladi. Bunday salbiy holatlarga pedagogik amaliyot nazoratining sustligi, talabalarning bilim, ko'nikma va malakalari ustida muntazam ishlamasligi, kelajakda ota-onalarning qistovi bilan kasb tanlash, ta'lim muassasalarida korrupsiya holatlarining mavjudligi kabi holatlar sabab bo'lishi mumkin.

Talabalarning pedagogik amaliyoti jarayonida ota-onalar bilan ishlashda nazariy tayyorgarligi sustligi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi va ularning ruhiy holatiga aks ta'sir ko'rsatadi. Salbiy ruhiy holatlar ta'lim jarayonida pedagogik amaliyot samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

BMTning bolalar jamg'armasi YUNISEFning O'zbekistondagi vakolatxonasi texnik ko'magi yordamida yaratilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarining "Ilk qadam" davlat o'quv dasturida bir qator MTT ota-onalar va mahalliy hamjamiyat bilan o'zaro munosabatlarning turli shakllarini amalga oshirishda tavsiyalar berilgan.

□ bolalar rivojlanishining dolzarb masalalari bo'yicha ota-onalarning malakalarini rivojlantirish va takomillashtirish (seminar, ota-onalar klubi, trening, maslahat, konferentsiya, davra suhbat, pedagogik mehmonxonalar va boshqalar);

□ muntazam ravishda muloqot (kommunikatsiya)ni ta'minlash (ma'lumotlarning maxfiyligini ta'minlagan holda pedagoglarning ota-onalar bilan online va offline uchrashuv va yig'ilishlarni o'tkazishi, elektron xabarlar almashishi, bolaning rivojlanishi haqida ma'lumot berishi va boshqalar);

□ ota-onalarni guruh va/yoki maktabgacha ta'lim tashkilotiga ko'ngillilik faoliyatiga jalb etish (rivojlantiruvchi muhitni yaratishda ishtirok etish; xavfsiz muhitni ta'minlash; o'yinlar tashkil etish; qo'shimcha xizmatlarni ko'rsatish; ko'rgazmalarni bezash, mashg'ulot, bayram va tadbirlarni tashkil etish va ularda birgalikda qatnashish);

□ ota-onalarga uyda bolaning o'qishni davom ettirishida (tashkil etishda) ko'maklashish (topshiriqlar haqida ma'lumot berish, resurslar bilan ta'minlash, bolaning rivojlanishi va ta'lim olishini kuzatish, o'quv dasturi doirasida bolalar loyihalarida ishtirok etish va boshqalar);

□ maktabgacha ta'lim tashkilotiga oid qarorlar qabul qilishda ishtirok etish (kuzatuv kengashi va ota-onalar qo'mitasi bilan ishlash, ularning faoliyati to'g'risida ota-onalarni xabardor qilish, umumiy va guruhlarining ota-onalar yig'ilishlarida qatnashish, maktabgacha ta'lim tashkilotining yangi dasturlarini yaratish va ularni amalga oshirishda ishtirok etish, bolaning qiziqishlariga qarab maktabgacha ta'lim tashkilotida qo'shimcha xizmatlarni tanlash);

□ bolalarni tarbiyalash va rivojlantirishda mahalliy hamjamiyat bilan hamkorlikni kuchaytirish (maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini takomillashtirishda mahalliy hamjamiyat resurslaridan foydalanish, hududdagi muzeylar, istirohat bog'lari, hunarmandlar ustaxonalari va boshqa diqqatga sazovor joylarga tashrif buyurish, mahalliy hokimlik yetakchilari bilan uchrashuvlar tashkil etish, ularni guruhlariga va ota-onalar ishtirokidagi tadbirlarga taklif qilish, ochiq eshiklar kuni va bayramlar tashkil etish).[5]

Xulosa va takliflar. Shuni ta'kidlash lozimki, pedagogik amaliyot davrida talabalarning ishi ijodiy xarakterga bo'lishi lozim. Talabalar ota-onalar bilan hamkorlikda ishlashda kasbiy majburiyatlarini ijodiy bajarsa, o'zaro hamkorlikning samarali shakl va usullarini qidirsas, ota-onalarga munosabati, pedagogik faoliyatga qiziqishi kasbiy mahorati oshib boradi. Shu nuqtayi-nazardan olib qaraganda malakaviy amaliyot ilg'or ish tajribalarini o'rganish maskani mahorat maktabi hisoblanadi.

Talabalar nafaqat o'z fanini, pedagogika va psixologiya asoslarini bilishi, balki, birinchi navbatda, kasbiy-pedagogik faoliyatning shakllangan malaka va ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim, maktabgacha ta'lim tashkilotida uchun oddiy pedagogik tajriba o'rnatish va amalga oshirish, o'z shaxsiy ta'lim-tarbiya jarayonini shakllantiruvchi pedagogik va psixologik xususiyatlarni anglashi kerak.

So'nggi paytlarda yuzaga kelgan ijtimoiy sharoitlar oliy ta'lim maktabgacha ta'lim yo'nalishi bitiruvchilari oldiga yangi talablar qo'yimoqda: o'z mahorat va qobiliyatlari, insonparvarlik asoslariga asoslangan shaxsiy fazilatlar bilan insoniyat jamiyati taraqqiyotiga, jumladan, madaniyat yuksalishi va ilm-fan rivojiga ko'maklashishi kabi.

Shu bois talabalarning oliy o'quv yurtida o'qishga ongli mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishlari, ularning bilim mustaqilligiga qodir bo'lgan mutaxassis va intellektual shaxs sifatida kamol topishining asosiy yo'li sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham oliy ta'lim muassasida o'qish jarayonida mustaqillik darajasi yuqori bo'lgan shaxsni tarbiyalash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи <http://uza.uz/oz/documents/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-itu30-09-2020>.

2. M.Barakayev "Malakaviy amaliyot" uslubiy qo'llanma / M.Barakayev [va boshq.]. —Toshkent: □Turon-Iqbol□, 2015. -152 b.

3. О.В. Корнилова "Основные направления работы с родителями в условиях класса интегрированного обучения и воспитания, партнерство школы и семьи" Научные стремления 4 (16) 2015. – 27 с.

4. Е. G'oziyev. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi) Pedagogika institutlari va universitetlarning talabalari uchun O'quv qo'llanma."O'qituvchi" Toshkent.1994.178-184.

5. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi (Takomillashtirilgan ikkinchi nashr) Toshkent-2022.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASA O'QITUVCHILARINING MULOQOT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Nizomova Nodira Paxrutdinovna,
PROFI UNIVERSITY Pedagogika va psixologiya kafedra mudiri

Annotatsiya. Samarali muloqot har qanday ta'lim muassasasida muvaffaqiyatli o'qitish va o'rganishning asosidir. Umumiy o'rta ta'lim sharoitida muloqot madaniyatini shakllantirishda o'qituvchilarning o'rni katta. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'qituvchilari o'rtasida mustahkam muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik xususiyatlar o'rganiladi.

Kalit so'zlar: samarali muloqot, ta'lim muassasasi, o'qitish, muloqot madaniyati, pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim faoliyati madaniyati.

Yoshlarni nafaqat jismonan baquvvat, balki ma'naviy boy, yangi davr talabiga javob beradigan, muloqot jarayonida erkin fikr yuritadigan qilib tarbiyalash hozirgi kunning dolzarb muammolaridandir.

Shaxs rivojlanishida muloqotning roli to'g'risida psixologlar A.A.Lyublinskaya, D.B.Elkoninlar bolada o'yin faoliyati orqali muloqotning shakllanishini ta'kidlaydilar.

Muloqot orqali shaxsning harakteri, irodaviy sifatleri shakllanishi haqida P.Y.Galperin, N.F.Dobro'nin, N.F.Talizinlar o'zlarining tadqiqotlarini o'tkazganlar. Shuningdek, Respublikamiz psixologlaridan M.G.Davletshin, E.G'oziyev, N.P.Anikeyeva, N.Safoyev kabilar muloqot muammosini turli tomondan yoritib berganlar.

Jumladan, professor E.G'oziyev "Muomala psixologiyasi" o'quv qo'llanmasida muloqotning barcha qirralarini nazariy tomondan ochib berishga harakat qilgan.

Professor M.G.Davletshin ham "Umumiy psixologiya" o'quv qo'llanmasida muloqotni kishilarda qanday shakllanishi haqida fikrlar bildirgan.

Ta'lim - bu avvalo axborot jarayonidir.

Muloqotga xilma xil ta'riflar berilgan bo'lib, psixolog V.M.Karimovning Ijtimoiy psixologiya darsligida unga quyidagicha ta'rif bergan: Muloqot – odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faolliklari mobaynida bir-birlari bilan o'zaro munosabatlariga kirishish jarayonidir. Muloqot – bu insonlarning hamkorlikdagi faoliyatiga bo'lgan ehtiyoji bo'lib, munosabatlar, o'zaro ta'sirlar, ma'lumot hamda axborot almashishga doir ularning birgalikdagi faoliyatidir.

Rus psixologlaridan A.N.Leontyev o'zining "Psixika taraqqiyotidan ocherklar" kitobida muloqotning uchinchi shakli – avlodlar o'rtasidagi muloqotning ahamiyati to'g'risida shunday deb yozadi: "Agar barcha katta avlod o'lib ketganda, insoniyat turi yo'q bo'lib ketmasdi, lekin jamiyatning taraqqiyoti ancha orqaga surilibgina emas, balki yo'qolib ham ketishi mumkin edi". Darhaqiqat, avlodlararo muloqot tufayli har bir alohida jamiyatning o'z madaniyati, madaniy boyliklari, qadriyatlari mavjud bo'ladiki, buning ahamiyatini tushungan insoniyatning eng ilg'or vakillari uni doimo keyingi avlodlar uchun saqlab keladilar hamda ta'lim tarbiya va kundalik muloqot jarayonida uni avlodlararo uzatadilar.

O'quvchilarni muloqotga o'rgatish uchun ularga psixologik, pedagogik adabiyotlarni o'qishga tavsiya qilish, muloqot jarayonida yoshlar faoliyatini kuzatish, fikrlashini aniqlash va shu jarayonda psixologik o'yinlar, mashqlar, treninglardan foydalanish muhimdir.

O'quvchilar tafakkurini o'stirmay turib, ularning nutqini o'stirib bo'lmaydi. Og'zaki gapirish, bayon yoki insho yozishda o'quvchilarning reja tuzib olishlariga e'tibor berish kerak. Shuning uchun bolalarga yoshligidanoq ijobiy nutq odatlarini tarbiyalashga ahamiyat berish zarur. O'smirlar muloqotiga nisbatan o'spirinlar muloqoti ancha tarbiyalangan bo'ladi. Chunki ular muloqot madaniyati, muomala sirlarini egallagan bo'ladilar. Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri-bu muloqotga bo'lgan ehtiyoj.

Muloqotga bo'lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojimizni qondirishimiz lozim.

Samarali muloqotni modellashtirish. O'qituvchilar talabalar uchun namuna sifatida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Samarali muloqot qobiliyatlarini namoyish etish orqali o'qituvchilar ijobiy ta'lim muhitini yaratadilar va o'z o'quvchilariga o'rnak bo'lishadi. Modellashtirish orqali o'qituvchilar faol tinglash, aniq ifodalash va hurmatli o'zaro munosabatni namoyish etishlari mumkin, bu esa maktab jamoasida samarali muloqot madaniyatini rivojlantirishi mumkin.

Kasbiy rivojlanish dasturlari. Muloqot ko'nikmalariga yo'naltirilgan kasbiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirish o'qituvchilarning imkoniyatlarini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Seminarlar va treninglar muloqotning turli jihatlarini, jumladan, og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqotni, nizolarni hal qilish va madaniy sezgirlikni o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu dasturlar o'qituvchilarga maktab sharoitida turli xil aloqa stsenariylarini boshqarish uchun zarur bo'lgan vositalar bilan yordam beradi.

Hamkorlikdagi ta'lim muhitini targ'ib qilish. O'qituvchilar o'rtasidagi hamkorlikni rag'batlantirish ochiq muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Jamoada o'qitish, hamkorlikda dars rejalashtirish va muntazam uchrashuvlar o'qituvchilarga g'oyalar, tajribalar va muammolarni baham ko'rish imkoniyatini beradi. Hamkorlikdagi ta'lim muhiti nafaqat o'qituvchi va o'qituvchi muloqotini kuchaytiradi, balki umumiy maktab madaniyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Teskari aloqa tsiklini yaratish. Teskari aloqa tizimini yaratish doimiy takomillashtirish uchun juda muhimdir. O'qituvchilar o'zlarining muloqot amaliyotlari bo'yicha konstruktiv fikr bildirishlari va qabul qilishlari uchun rag'batlantirilishi kerak. Rasmiy yoki norasmiy fikr-mulohazalarning ushbu aylanishi o'qituvchilarga o'zlarining muloqot uslublari haqida fikr yuritish va kerakli tuzatishlar kiritish imkonini beradi. Bundan tashqari, fikr-mulohazalarni qadrlaydigan madaniyat o'qituvchilarda kasbiy o'sishni va mas'uliyat hissini oshiradi.

Texnologiyalar integratsiyasi. Texnologiyani aloqa amaliyotiga kiritish samaradorlik va samaradorlikni oshirishi mumkin. O'qituvchilar hamkasblar, ota-onalar va talabalar bilan aloqada bo'lish uchun elektron pochta, onlayn forumlar va xabar almashish ilovalari kabi aloqa platformalaridan foydalanishlari mumkin. Texnologiyani integratsiyalash nafaqat tez va qulay muloqotni osonlashtiradi, balki o'qituvchilarni raqamli aloqa kanallarida samarali harakat qilishga tayyorlaydi.

Madaniy kompetentsiya treningi. Bugungi sinflarda mavjud bo'lgan xilma-xillikni hisobga olgan holda, o'qituvchilar madaniy kompetentsiyaga ega bo'lishi kerak. Madaniy kompetentsiyalarni o'qitish o'qituvchilarga madaniy farqlarni tushunish va boshqarishga yordam beradi, turli nuqtai nazarlarni qamrab oluvchi va hurmat qiladigan muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Ushbu trening tizimli amalga oshirilishini ta'minlash uchun malaka oshirish dasturlariga kiritilishi mumkin.

Kimlar bilandir muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, ba'zi hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz. Katta yoshdagi kishilar rasmiy va norasmiy munosabatlarga kirishadilar. Rasmiy munosabatlar ish, xizmat yuzasidan bo'ladi. Norasmiy muloqot esa ishdan boshqa paytlarda, o'yda (oila), mahallada, ko'cha - ko'ylarda bo'ladi. Atrofdagilarda yoqimli taassurot qoldirish, ularda mehr - muhabbat tuyg'usini o'yg'otish muloqotda sherik tanlashga imkon tug'diradi. Jismoniy va ma'naviy jihatdan erkinlikka erishish o'ziga ishonch tuyg'usini yuzaga keltirsa, mustaqillik muloqotda teng huquqli sherik bo'lishga shart-sharoit yaratadi. Birinchi toifadagi muloqot (faoliyatdan ko'zlangan maqsadga erishish uchun axborot ayirboshlash, kommunikatsiya o'rnatish) bilan bir qatorda ikkinchi toifadagi muloqotning (o'zligingni boshqa kishilarda davom ettirish) mavjudligi har bir kishining ikkinchisiga ko'rsatadigan ta'siriga e'tiborni jalb qiladi. Ya'ni, har bir shaxsning jamiyatda ado etadigan ishlari (mehnat, o'qish, o'yin, ijod qilish va boshqalar) o'zaro munosabat va o'zaro ta'sir shakllarini o'z ichiga oladi. Chunki har qanday ish odamlarning bir-birlari bilan til topishishini, bir-birlariga turli xil ma'lumotlarni uzatishni, fikrlar almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir o'quvchining jamiyatda tutgan o'rni, ishlarining muvaffaqiyati, orttirgan obro'si uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir. Muloqotga kirishuvchilarning o'zaro yaqinligi bilan, bir-birlari bilan muloqotdan qoniqish hosil qilganligining yuksak darajasi, javob tariqasidagi his- tuyg'ular va afzallikning o'zaro taxmin qilinishi bilan belgilanadigan o'zaro munosabatlar va o'zaro birgalikdagi harakatning barqaror individual-tanlash tizimi sifatidagi do'stlik kishilar munosabatining alohida shakli sifatida yuz beradi. Do'stlikning rivojlanib borishi uning o'zaro hamjihatlikning zarurligini, oshqoralik va ochiqlikni, ishonchni, o'zaro faol yordamlashuvni, samimiylikni va histuyg'ularning beg'arazligini qaror toptiruvchi yozilmagan qonun - qoidaga amal qilishini taqozo etadi. "Muloqot-odamlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir." Muloqot (munosabat) birgalikda faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayirboshlashni o'z ichiga oladi. Bunda munosabatning kommunikativ jihati hisobga olinadi. Kishilar munosabatga kirishishda avvalo tilga murojaat qiladilar. Muloqotning muhim jihatlaridan biri, munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati-nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham ayirboshlashdan iborat. Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniqtirsa imoishora bilan muloqotda bo'lamiz. Munosabatning keyingi jihati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo'lamiz. Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish) va perseptiv (o'zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi. Kishining yuksak ma'naviy ehtiyojlaridan biri - bu muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. Agar kishining muloqotga bo'lgan ehtiyoji qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojlarimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir bo'lgan muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, lekin ayrim hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz. Shaxs muloqotini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashini hisobga olgan holda ish olib borish lozim. Masalan, biz kichik yoshdagi o'quvchiarga kattalarga nisbatan qo'llaydigan so'zlarni ishlatmaymiz. Har bir yosh davriga kiradigan kishilarga o'ziga xos so'zlar qo'llaniladi. Bunda so'zning ta'sir kuchi hisobga olinadi. Shaxsni temperament xususiyatlariga qarab muloqot usullarini qo'llash katta ahamiyatga ega. Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o'rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muhimdir. O'qituvchi o'quvchiga bilimlarni ma'lum

qiladi va o'z navbatida teskari aloqa tarzida undan ma'lum qilingan bilimlar qanday o'zlashtirilganligi haqida tasavvur hosil qiladigan axborot oladi. O'zaro birgalikdagi harakat mohiyatlar darajasida amalga oshiriladi. O'quvchilar muloqotining shakllanishida maqsad to'g'ri qo'yilishi lozim. O'quvchilarda muloqot ta'lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda rivojlanadi.

- Muomala madaniyatining nazariy asoslarini;
- Shaxslararo munosabatlar qonuniyatlarini;
- Pedagogik muloqotning qonuniyatlarini;
- Guruh va jamoalarda muloqotga qo'yiladigan asosiy talablar haqida tasavvurga ega bo'lishi;
- Muomala madaniyatini barcha guruh va jamoalarda shakllantirish;
- Guruhlarda muloqotni shakllantirish metodikalarini o'tkazish;
- Muloqot madaniyatini shakllantirish maqsadida psixologik maslahatlar tashkil teish yuzasidan ko'nikmalar hosil qilish;

Shuning uchun muloqot ijtimoiy psixologik hodisa sifatida ijtimoiy turmushning barcha sohalarida ishtiroq etib, hamqorlik faoliyatining moddiy, ma'naviy, madaniy, emotsional, motivatsion qirralarining ehtiyoji sifatida vujudga keladi. Insonda yuzaga keladigan har xil ehtiyojlarni maqsadga muvofiq ravishda qondirish muloqot maromiga bog'liq bo'lib. shaxslararo munosabat, barkamol avlod, komil inson g'oyalarini anglatadi. Muloqot muvaffaqiyatining negizi o'quvchining ruhiy dunyosi, ehtiyojlari motivatsiyasi, harakter hislati, individual-tipologik xususiyati, qobiliyati, e'tiqodi kabi insonning fazilatlarini, sifatleri namoyon bo'lishi, rivojlanishi hisoblanadi. Muloqot jarayonida muloqotdoshlarning tasavvurlari, qiziqishlari, his-tuyg'ulari, ko'nikmalari, voqelik natijasini oldindan sezish, payqash, ta'sir o'tkazish uslubi tarkib topishi mumkin. Muloqot madaniyati yoshlikdan oilada, ijtimoiy muhit ta'sirida, o'z-o'zini anglash, tarbiyalash oqibatida shakllanishi mumkin.

Biz kattalar yoshlarga namuna, ibrat bo'lishimiz bir-birimizga bo'lgan muloqotimizdan kelib chiqadi. "Oltin so'zlar" (azizim, aylanay, o'rgilay, juda ham ajoyibsiz, bugun boshqachasiz, ochilib ketibsiz, kiyimingiz juda yarashibdi kabi) dan kundalik hayotimizda ko'proq foydalanishimiz zarur. Kattalar muloqotiga yoshlar taqlid qilishlari orqali ularda muomala san'ati, madaniyati shakllanib boradi. Shaxs muloqotini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashini hisobga olgan holda ish olib borish lozim. Masalan, biz kichik yoshdagi bolalarga kattalarga nisbatan qo'llaydigan so'zlarni ishlatmaymiz. Har bir yosh davriga kiradigan kishilarga o'ziga xos so'zlar qo'llaniladi. Bunda so'zning ta'sir kuchi hisobga olinadi. Shaxsni temperament xususiyatlariga qarab muloqot usullarini qo'llash katta ahamiyatga ega. Shaxsda ko'nikma, bilim, malakalarning hosil bo'lishida muloqotning o'rni beqiyos. Oddiy ko'nikma ("to'g'ri o'tir, qo'lingni yuv, joyingga bor, salom ber") larni ham muloqot orqali singdiriladi. Biz oldimizga har tomonlama rivojlangan, yetuk, komil inson (shaxs)ni tarbiyalashni qo'rganmiz. Prezidentimiz doimo yoshlarni erkin fikrlaydigan qilib tarbiyalashni uqtiradilar. Demak, muloqot fikrlash bilan o'zviy bog'liq holda shakllanadi.

Xulosa. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'qituvchilar o'rtasida mustahkam muloqot madaniyatini shakllantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, maqsadli harakatni talab etadi. Modellashtirish, kasbiy rivojlanish, hamkorlik, fikr-mulohazalar, texnologiya integratsiyasi va madaniy kompetentsiyaga e'tibor qaratish orqali o'qituvchilar ijobiy va samarali muloqot muhitini yaratishga hissa qo'shishlari mumkin. Oxir oqibat, mustahkam muloqot madaniyati nafaqat o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarini yaxshilaydi, balki maktab jamoasidagi umumiy ta'lim tajribasiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.V.M.Karimova Ijtimoiy psixologiya Toshkent 2017 y.
- 2.E.G'oziyev "Muomala psixologiyasi" o'quv qo'llanma.
- 3.M.G.Davletshin ham "Umumiy psixologiya" o'quv qo'llanma.
- 4.V.M.Karimova Ijtimoiy psixologiya darsli
- 3.Kamolova, SH. O., & Munarova, R. O. (2010). Urovni sovershenstvo lichnosti. Issledovatel nauchniy jurnal.—Qozog'iston, 5(49), 100-105.
- 4.Kamolova, S., & Amanxonova, Y. (2022). O'quvchilar tafakkur jarayonlarini shakllantirishda pedagogik texnologiyalarning ahamiyati. Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii, 2(6).
- 5.Kamolova, S., & Maxmudova, A. (2023). Oliy ta'lim muassasalarida pedagogik kadrlarni tayyorlashning psixologik jihatlarini. Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii, 3(1).
- 6.Yaxshiyeva, M. SH., Kamolova, SH., Eshonkulov, E. S., Jumartova, U. U., & Urazoliyev, X. A. (2015). Formirovaniye nauchnogo mirovozzreniya studentov. In Aktualniye zadachi pedagogiki (pp. 184-186).

BO‘LAJAK O‘QITUVCHINING REFLEKSIV POZITSIYASINI RIVOJLANTIRISH MODELINI LOYIHALASHTIRISH.

Qarshiyeva Zulfiya Shukurovna

Samarqand davlat universitetining Kattaqo‘rg‘on filiali, PhD,

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi jarayoni tizimli, aksiologik, shaxsiy-faoliyaga doir va refleksiv yondashuvlar tahlil qilingan. Bo‘lajak o‘qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini loyihalashtirish algoritmgaga muvofiq amalga oshirilishi asoslab berilgan.

Kalit so‘z. Refleksiv, pozitsiya, model, modellash, yondashuv, loyihalashtirish, uygulashtirish, aksiologik, natija, komponent, tamoyil.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНОЙ ПОЗИЦИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ.

Каршиева Зулфия Шукуровна

Каттакорганский филиал Самаркандского государственного университета (PhD)

Аннотация: В статье анализируется процесс профессиональной подготовки будущих учителей с использованием системного, аксиологического, личностно-деятельностного и рефлексивного подходов. Обосновано, что построение модели развития рефлексивной позиции будущего учителя осуществляется по алгоритму.

Ключевое слово. Рефлексивный, позиция, модель, моделирование, подход, проектирование, адаптация, аксиологический, результат, компонент, принцип.

DESIGNING A MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF THE REFLECTIVE POSITION OF THE FUTURE TEACHER.

Karshiyeva Zulfiya Shukurovna

Kattakorgan Branch of Samarkand State University, Ph.D.

Abstract: In this article, the process of professional training of future teachers is analyzed using systematic, axiological, personal-activity and reflexive approaches. It is justified that the design of the model for the development of the reflexive position of the future teacher is carried out according to the algorithm.

Keyword. Reflexive, position, model, modeling, approach, design, adaptation, axiological, result, component, principle.

Bo‘lajak o‘qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayonini biz oliy ta‘limga qo‘shimcha, ammo shu bilan birga mustaqil bo‘g‘in sifatida kiritilgan tizim sifatida ko‘rib chiqamiz.

Bo‘lajak o‘qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini loyihalashtirishda biz tizimli tahlil tamoyiliga asoslandik: har qanday ob‘ektni hosil qilish maqsadni aniqlash va rivojlantirish bilan boshlanadi. Maqsadni aniqlash loyihalashtirishda muhim jihat hisoblanadi, chunki maqsad – bu boshqa komponentlarga nisbatan yo‘naltiruvchi asosdir. Maqsad shuningdek, tizim komponentlari mazmunining ishlab chiqilishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. U rivojlanish va yaratish o‘rtasidagi bog‘liqlikni, biz intilayotgan natijani aniq tushunishni taqozo etadi.

A.V.Zelentsova o‘z tadqiqotida shaxsiy tajribani shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim mazmunining komponenti sifatida talqin qiladi va tarkib o‘rganilayotgan predmet materiallari bilan belgilanmaganligini, balki o‘quv jarayoni sub‘ektlarining shaxsiy rivojlanishining ichki anglanishi bilan bog‘liqligini ta‘kidlaydi [1]. Bunday tajribani o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari tushunchalar, tasavvurlar, usullar, operatsiyalar, harakatlarni bajarish qoidalari, emotsional kodlardan (stereotiplar, shaxsiy fikrlar, ustanovkalar) iborat.

I.S.Yakimanskaya ta‘limdagi sub‘ektiv tamoyilini taklif etgan. Ushbu tamoyil shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim jarayonining mazmuniga qo‘yiladigan quyidagi didaktik talablar orqali amalga oshiriladi:

- o‘quv materialining mazmuni orqali o‘quvchining predmetli tajribasi mazmunini aniqlashni ta‘minlash, o‘quvchining avvalgi o‘quv tajribasini hisobga olish;

- bilimlarni uning ko‘lamini kengaytirishga, strukturalashga, integratsiyalashga, predmetli mazmunni umumlashtirishga, har bir o‘quvchining shaxsiy tajribasini o‘zgartirishga yordam beradigan usullar bilan bayon qilish; o‘quvchining tajribasini berilayotgan bilimlarning ilmiy mazmuni bilan tizimli ravishda muvofiqlashtirish; o‘quvchini mustaqil ta‘lim olishga, o‘z ustida ishlashga, o‘z fikrini bildirishga qo‘llab-quvvatlovchi ta‘limiy faoliyatni o‘zi tomonidan baholashga undash;

- o‘quv materialini o‘quvchining topshiriqlarni bajarish, o‘quv vazifalarini echish orqali tanlash imkoniyatiga

ega bo'ladigan tarzda tashkil etish; o'quvchilarni o'quv materialini ishlab chiqishning eng muhim usullarini mustaqil tanlash va ulardan foydalanishga undash;

- ularning shaxsiy rivojlanishidagi funktsiyalarini hisobga olgan holda o'quv ishlarining umummantiqiy va maxsus predmetli usullarini ajratib ko'rsatish; o'quv jarayoni (o'quvchilar tomonidan o'quv materialini o'zlashtirish jarayonida amalga oshirilgan umumlashmalar) va uning natijasini nazorat qilish va baholashni ta'minlash [2].

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini yaratish uchun biz maqsadni, natijani aniqlaymiz va asoslaymiz, natijaga erishish vositalarini (mazmuni, metodlari, usullari, vositalari, ushbu jarayonni tashkil etish) ko'rib chiqamiz.

Yuqoridagi jihatlar bilan bog'liq holda biz bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelining quyidagi bloklarini aniqlashtirdik: maqsadli, nazariy-metodologik, mazmunli-jarayonli va natijaviy, ularning har biri komponentlarni o'z ichiga oladi.

Maqsadli blok. Modelni yaratish maqsadi o'rganilayotgan jarayonning tuzilmasini tavsiflash, modelning maqsadi esa refleksiv pozitsiyani rivojlantirishdir.

Model mazmuni va uning komponentlarining o'zaro aloqasi maqsad bilan, ya'ni bo'lajak o'qituvchisining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish bilan belgilanadi. Refleksiv pozitsiyaning rivojlanganligi deganda, biz uning barcha komponentlarining (motivatsion-qadriyatli, kognitiv va faoliyatli) tarkib topganligini tushunamiz. Bo'lajak o'qituvchida refleksiv pozitsiyasini rivojlanganligini baholash mezonlari va darajalarini natijaviy blokda aniqlashtiramiz.

Refleksiv, tizimli, aksiologik, shaxsiy-faoliyatli yondashuvlar kasbiy tayyorgarlik jarayonining metodologik asosi hisoblanib, uning asosida refleksiv pozitsiya rivojlanadi.

Bo'lajak o'qituvchining taqdim etilayotgan modeldagi refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayonini amalga oshirish mexanizmi bu refleksiv, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, loyihalash, modulli dasturlar texnologiyasi, interfaol o'qitish metodlaridan foydalanish asosida tashkil etilgan kasbiy tayyorgarligi hisoblanadi.

Ushbu metod va texnologiyalar refleksiv va shaxsiy faoliyatli yondashuv qoidalariga mos keladi, kasbiy tayyorgarlikda foydalanish uchun sinovdan o'tgan va bo'lajak o'qituvchilarining o'z shaxsiy qobiliyatlari va ehtiyojlarini anglashga, ular o'rtasidagi bog'liqlik ularning tashqi ifodalari bilan, ongli kasbiy "Men kontseptsiya"si shaklida belgilanadi.

Refleksiv pozitsiya shaxsiy tajribaga asoslangan va faoliyatda namoyon bo'ladigan shaxsga oid munosabatlar tizimidir, shuning uchun kasbiy tayyorgarlik jarayoni tizim sifatida ko'rib chiqiladigan va bo'lajak o'qituvchiga shaxsiy tajribani pedagogik tayyorgarlik jarayonida iloji boricha to'liqroq namoyish etish imkonini beradigan bir-birini to'ldiruvchi metodologik yondashuvlar majmuiga asoslangan bo'lishi kerak.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi jarayonida refleksiv, tizimli, aksiologik, shaxsiy-faoliyatli yondashuvlardan foydalanishni eng muhim, deb hisoblaymiz, chunki ularning har birining o'ziga xos xususiyatlari yig'indisi bo'lajak pedagogning refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

Yuqorida keltirilgan yondashuvlarning har birini tanlash sababini ularning mohiyati va xususiyatlarini tahlil qilish orqali asoslab beramiz.

Refleksiv yondashuv quyidagi xususiyatlari bilan tadqiqotimizning maqsadiga erishish uchun juda muhimdir: refleksiv yondashuv, bir tomondan, o'rganilayotgan voqelikning predmetli ko'rilishini ta'minlash, boshqa tomondan, uni muayyan maqsadlarga erishish va amaliy vazifalarni hal qilish uchun texnologik jihatdan o'zlashtirishga hamda ma'lum bir faoliyat orqali o'zgartirishga imkon beradi; refleksiv yondashuv refleksiya kabi voqelikni o'rganishni ta'minlaydi va bu borada olingan bilimlarni kasbiy tayyorgarlik amaliyotida ishlatish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi; refleksiv yondashuv – bu refleksiyaga va amalga oshirilgan jihatlar tahliliga asoslangan, ya'ni nimaga ega bo'lganligi (bilim, tajriba), va qanday natijaga erishilganligini taqqoslash, shuningdek, ushbu natijaning shaxs uchun ahamiyatini hisobga oladigan yondashuvdir; refleksiya haqidagi falsafiy, psixologik, pedagogik tasavvurlarni fundamental kategoriya sifatida o'zida mujassam etgan zamonaviy ilm-fanning metodologik yo'nalishlaridan biri bo'lib, refleksiv yondashuv insonning o'zini, uning ichki dunyosini va boshqalar bilan munosabatlarda o'z o'rnini bilish kabi tug'ma qobiliyatiga yo'naltirilgandir; faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun individual ongning mavjudligi va uni shaxs tomonidan faol ravishda qayta ko'rib chiqish; bajarayotgan faoliyatiga nisbatan "tashqi" pozitsiyani egallash va kelgusi faoliyat rejasini keyinchalik loyihalashtirish orqali natijani tahlil qilish imkoniyati; boshqa odamning fikrlari, hissiyotlari va harakatlarini o'rganish va tushunish; refleksiv jarayonlarni faoliyatdan ajralmagan holda ko'rib chiqish; sodir etilayotgan voqelikka insonning shaxsiy baholovchi munosabatini rivojlantirish; individning axloqiy sifatlarini rivojlantirish, boyitish va mustahkamlash, uning qadriyatlarga ongli munosabati; barcha komponentlarni belgilaydigan va uning barcha natijalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladigan faoliyat markazi sifatida o'ziga nisbatan ichki motivatsion ongli munosabati; umuman shaxsning rivojlanishiga va uning olam bilan munosabatlariga ta'sir ko'rsatishi orqali o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tarbiyalash uchun sharoitlarni ta'minlash; sabab-natija aloqasining o'rnatilishi bilan chuqur va to'laqonli tahlilni o'tkazish uchun ortga nazar solish va turli xil pozitsiyalarni egallashga imkon beradigan o'z-o'zini anglash mexanizmining mavjudligi [3].

Bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini ishlab chiqish uchun biz tizimli yondashuvdan foydalandik, bunda o'zida metodologik vositalar majmuasini o'zida aks etuvchi tizimli yondashuv uning vositasi bo'lib xizmat qilib, ulardan murakkab tizimlarni o'rganish va ularni modellar ko'rinishida taqdim etish uchun foydalaniladi.

Tizimli yondashuv har qanday tizimni uch bosqichda loyihalashni nazarda tutadi

Birinchi bosqichda tizim tahlil qilinadi. Ob'ektini o'rganish amalga oshiriladi, uning natijasi ko'rib chiqilayotgan jarayonning kognitiv modeli hisoblanadi. Ushbu bosqich faoliyatining mazmuni tizimni alohida ajratib olish; faoliyatiga yangicha qiyofa baxsh etadigan maqsad va vazifalarni aniqlashtirish; tizimni komponentlar majmui sifatida taqdim etish, shuningdek, komponentlarning har birini va ular o'rtasidagi aloqadorlikni tekshirishdan iborat.

Ikkinchi bosqichda modelni sintez qilish amalga oshiriladi, uning mohiyati uslubiy qoidalarni tanlashdan iborat bo'lib, buning natijasida modelni loyihalashtirish jarayoni umumlashadi va yaxlit ko'rinish kasb etadi. Shuningdek, mazkur bosqichning yana bir jihati alohida komponentlarning xususiy modellarini hosil qilish, ularning o'zaro aloqalarini hosil qilish va ketma-ket tarzda loyihalashtirilayotgan jarayonning yaxlit modeliga o'tishdan iboratdir. Bosqich yakunida jarayon modeli aniqlanadi.

Uchinchi bosqichda modelning tizimga muvofiqligi tekshiriladi. Ushbu jarayon modelni ishlab chiqishning barcha bosqichlarida amalga oshiriladi. Bosqichning maqsadi – model va o'rganilayotgan tizimning muvofiqligini ta'minlashdan iborat bo'lib, u ko'rib chiqilayotgan jarayonning samarali faoliyatini belgilangan sharoitda tavsiflashning aniqligiga erishish uchun zarurdir. Tadqiqotimizda ushbu bosqichda biz majmaviy pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirgan holda ishlab chiqilgan modelni tajribada sinovdan o'tkazdik. [4].

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modelini loyihalashtirish quyidagi algoritmgaga muvofiq amalga oshirildi:

- 1) modellashtirilayotgan tizim doirasini aniqlash;
 - 2) modelni loyihalashtirish maqsadini belgilash, loyihalanayotgan jarayonning maqsad va vazifalari bilan uyg'unligini ta'minlash;
 - 3) ko'rib chiqilayotgan jarayon sub'ektlarini aniqlash;
 - 4) bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish jarayoni amalga oshiriladigan tamoyillarni asoslash;
 - 5) bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirishning mazmuni, metodi va vositalarini aniqlash;
 - 6) ushbu modelni amalga oshirish orqali erishiladigan natijani rejalashtirish, uning diagnostik texnologiyasi va vositalarini asoslash;
 - 7) loyihalashtirilgan modelni maqsadiga erishish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish.
- [5].

Modellashtirilayotgan tizim chegaralarini tanlash tartibi uning ob'ekti va predmetini tanlashga tenglashtiriladi. Bizning tadqiqotimizda bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish modellashtirish ob'ekti bo'lib, ushbu jarayon modeli esa, predmeti bo'lib xizmat qildi.

Bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Biz har bir bosqichni refleksiv pozitsiyani tarkibiy qismlari xususiyatlari bilan tavsiflaymiz. Ishning birinchi bosqichi refleksiv pozitsiyaning shakllanmagan darajasiga to'g'ri keladi, ikkinchi bosqich qisman shakllangan, uchinchi esa shakllangan darajaga erishishdir.

Bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasi darajalarining mezonlarini belgilab, biz refleksiv pozitsiya – bu shaxsning faoliyatda namoyon bo'ladigan ongli munosabati ekanligiga tayanamiz. Demak, bo'lajak o'qituvchining o'ziga, pedagogik munosabat ishtirokchilariga, “o'qituvchilik” kasbiga, pedagogika faniga ongli munosabati qay darajada shakllanganligi, uning o'quv-kasbiy faoliyati qanchalik mustaqil, ichki motivatsiyaga ega ekanligini ko'rib chiqish zarur. [6].

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Зеленцова, А.В. Личностный опыт в структуре содержания образования: дис.канд. пед. наук. – Волгоград, 1996. – 187 с. – С.62.
2. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 31-41.
3. Рефлексивный подход: от методологии к практике: коллект. Монография. / под ред. В.Е. Лепского. – М.: «Когито-Центр», 2009. – 447 с.
4. Каршиева.З.Ш.Бўлажак ўқитувчиларда рефлексив позицияни ривожлантириш. педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).дисс. – Самарқанд, 2016. –78 б.
5. Qarshiyeva. Z.Sh. Stages of designing a model for the development of the Reflexive position of future teachers. International scientific journal “Interpretation and researches” 28. 02. 2023. Volume 1 issue 3 | ISSN: 2181-4163 | UIF-2023: 8.2. 127-133 bet
6. Каршиева.З.Ш.Бўлажак ўқитувчининг рефлексив позициясини ривожлантириш модели тамойиллари. // Халқ таълими. – Тошкент, 2020. – №6. – Б.49-55.

O'QUVCHILARDA TINGLAB TUSHUNISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH ZARURATI VA AHAMIYATI

Qo'ylieva Shahnoza Rustamovna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya maqolada ona tili o'qitish metodikasida muhim ahamiyatga ega bo'lib borayotgan tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlarini pragmatik yondashuv asosida takomillashtirish masalasi tadqiq etilgan. Unda 5-9-sinf ona tili darslari misolida o'quv topshiriqlaridan foydalanishning joriy holati va kelajakda yaratilajak o'quv topshiriqlariga namuna va mezonlar tavsiya etilgan. Xulosa qismida o'quv topshiriqlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: o'quv topshiriqlari, pragmatika, pragmatik yondashuv, bilim, ko'nikma va malaka, hayotiy ko'nikmalar, savol, mashq, topshiriq, takomillashtirish

НЕОБХОДИМОСТЬ И ВАЖНОСТЬ РАЗВИТИЯ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ НА СЛУХ

Куйлиева Шахноза Рустамовна,
преподаватель Ташкентского университета прикладных наук

Аннотация в статье исследуется вопрос совершенствования учебных заданий, которые становятся важными в методике преподавания родного языка, на основе прагматического подхода. В нем рекомендованы образцы и критерии текущего состояния использования учебных заданий на примере занятий по родному языку в 5-6 классах, а также учебные задания, которые будут созданы в будущем. В разделе «Резюме» описываются предложения по улучшению учебных заданий.

Ключевые слова: учебные задания, прагматика, прагматический подход, знания, навыки и компетентности, жизненные навыки, вопрос, упражнение, задание, совершенствование

THE NEED AND IMPORTANCE OF DEVELOPING STUDENTS' LISTENING COMPREHENSION SKILLS

Kuyliyeva Shakhnoza Rustamovna,
lecturer at Tashkent University of Applied Sciences

Abstract article explores the issue of improving educational tasks that become important in the methodology of teaching the native language, based on a pragmatic approach. It recommends samples and criteria for the current state of the use of educational tasks on the example of native language classes in grades 5-6, as well as educational tasks that will be created in the future. The «Summary» section describes suggestions for improving training assignments.

Keywords: learning tasks, pragmatics, pragmatic approach, knowledge, skills and competencies, life skills, question, exercise, task, improvement

Ta'lim berish metodikasida qo'yilgan maqsadga vositalarni qo'llash orqali erishiladi. Ta'limning asosiy vositasi – mashq, ularning bajarilishi ta'lim maqsadiga erishishda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarda tinglab tushunish bo'yicha ko'nikma va malaka shakllantirilganda ham aynan mashqlardan samarali foydalanish lozim. Nutqiy ko'nikmalar orasida tinglab tushunish o'ziga xos muhim komponentni tashkil qiladi. Ona tili ta'limida bugungi kunda mazkur ko'nikmani rivojlantirishga unchalik ehtiyoj mavjud emas degan qarashlar ham bor. Aslida ona tili ta'limida ham chet tilida bo'lgani kabi tinglab tushunish ko'nikmasi bo'lishi kerak. Faqat o'qitish va baholash mezonlarida o'ziga xos farqlar bo'ladi.

Tinglab tushunishni amaliy maqsad maqomida o'rgatilishi uchun, birinchidan, audiomatnni tanlash (tuzish), ikkinchidan, uni eshittirish tashkiliy shartlari (sinf, ayrim guruh yoki yolg'iz o'quvchiga tegishliligi) ni aniqlash, uchinchidan, o'quvchilarni tinglashga tayyorlash (til materialini bilishi, audiomatn mazmunining mosligi), to'rtinchidan, necha marta tinglashni tavsiya etish (o'quv topshiriqlarini tayyorlash) va, beshinchidan, tushunganlikni tekshirish kabi tadbirlarni taqozo etadi.

Audiomatn ustida olib boriladigan quyidagi ish tartibi tavsiya qilinadi: muallim audiomatnni o'zi tinglab oladi (o'qib chiqadi), uning qiyin joylarini aniqlab, ularni bartaraf etish usullarini o'ylab qo'yadi, tushunishga tayanch bo'ladigan o'quv vositalarini (rasm, doskaga yozish, magnitofon tasmasi kabilari) tayyorlaydi, birinchi va navbatdagi tinglashlarga topshiriqlar ishlab chiqadi. Darsni o'tish chog'ida tinglab tushunishni o'rgatish bosqichlari quyidagilardan iborat:

- 1) tinglashda kutiladigan qiyinchiliklar bartaraf etiladi;
- 2) audiomatnni birinchi eshittirish bo'yicha ko'rsatma (topshiriq) beriladi;
- 3) tushunganlik topshiriq yordamida tekshirib ko'riladi;

4) ikkinchi marta eshitishga topshiriq beriladi;

5) tekshirib ko'riladi va h.k.

Metodik tadqiqotlar ko'rsatishicha, ikkinchi va uchinchi marta eshitish audiomatnni tushunishga yordam beradi, undan keyingi tinglashlardan unchalik naf ko'rilmaydi. Audiomatn asosida gapirishni tashkil qilsa bo'ladi. Bu ish usuli diafilm va kinofragmentlar materialida ham o'tkazilishi mumkin. Audiomatnni tushunganlikni tekshirish muallimdan muayyan metodik mahorat talab qiladi. Tekshirishdan ko'zlanadigan maqsad, tinglab tushunish malakasining shakllanganligi va oqibat natijada, tinglanganni idrok etib fahmlaganlik darajasini aniqlashdir.

O'qituvchi tinglab tushunish bilan bog'liq barcha qiyinchiliklarni bartaraf eta olmaydi. O'qituvchi ularga bu vazifani oson va qiziqarli bo'lishiga yordam berishi kerak. Bu tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish ko'nikmalarini rivojlantirishni ta'minlashi mumkin bo'lgan quyidagi uch omilni hisobga olishi kerak:

1. Talaffuz yoki ohang.
2. Tinglash uchun tavsiya etilgan materialning mazmuni
3. Materialning shakli va keltirilgan shartlar.

O'qituvchi o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan materialdan foydalansa, tinglab tushunish mumkin. Biroq, bu tinglashda qiyinchiliklarni to'liq bartaraf etmaydi. Materialning mazmuni ham tushunishga ta'sir qiladi. Xabar mavzusi o'quvchilarning tushunish vakolatlari doirasida bo'lishi kerak. Qiyinchiliklarni tushuntirish kerak (to'g'ri nomlar, geografik nomlar, terminologiya va boshqalar.)

Tavsiflar rivoyatlarga qaraganda murakkabroq. O'quvchilarning buni tushunishga va tushunishga tayyorligi juda muhimdir. Hikoyaning sarlavhasi matnning asosiy g'oyalarini tushunishda foydali bo'lishi mumkin. Monologik nutq osonroq. Imkon qadar ona tili darslarida shunga e'tibor qaratgan ma'qul.

Ifodalovchi shart-sharoitlar katta ahamiyatga ega: nutq tezligi, materialning bir necha dekompozitsiyalari. O'quvchilarni bir vaqtning o'zida matnni tinglashga o'rgatish lozim. Biroq, ba'zan ular faqat 70% axborotni tushunishi mumkin, va hatto kamroq, shuning uchun ikkinchi taqdimot foydali bo'lishi mumkin. Notiqning mavjudligi yoki yo'qligi ham muhim omil hisoblanadi.

O'qituvchi bu usullardan tinglash malakalarini rivojlantirishda foydalanadi.

1. Maxsus sinfda mashg'ulot o'tkazish o'qituvchiga o'quvchilarning nutq ko'nikmalarini egallash uchun qulay muhit yaratishda muloqot vositasi sifatida til imkoniyatlaridan foydalanishda tinglash qobiliyatini beradi.
2. O'qituvchi tinglab tushunishni rivojlantirish uchun maktabda ko'proq nutq mashqlaridan foydalanadi.

G'.Hamroev tinglash faoliyatini tashkil etish bo'yicha zarur ko'rsatmalar beradi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o'quvchi muloqotga tom ma'noda kirisha olishi uchun u ma'lumotlarni ham o'qib, ham tinglab, ham ko'rib tushuna olishi kerak, aks holda bu nutqiy kompetensiya zanjirida bittasi bo'lmasa ham muloqot tushunarli bo'lmaydi. Tinglab tushunish ko'nikmasi boshlang'ich, umumiy o'rta ta'limda kengroq o'qitilishi lozim. Hatto maktabgacha ta'limdan o'quvchilarga tinglab tushunishni o'rgatish mumkin.

Oldinda turgan muhim masalalardan biri ham umumiy o'rta ta'lim tizimida tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantiruvchi va hosil bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni baholashga xizmat qiluvchi o'quv topshiriqlar tizimini ishlab chiqish hamda ulardan foydalanish metodikasini yaratishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Saidaliev S. Chet tili o'qitish metodikasi ocherklar.—Namangan, 2004. —238 b.
2. Melikova E. Chet tilini o'qitishda tinglab tushunishning o'rni va uni rivojlantirishning yo'llari// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar ISSN 2181-1709 (P); 2181-1717 (E). 2022, 10-son. 250-b.
3. Hamroev G'. Ona tilidan o'quv topshiriqlari ishlab chiqish metodikasi. Monografiya. —Toshkent. Donishmand ziyosi. 2021. 154 b.

ADVANCED RENDERING TECHNIQUES FOR EDUCATIONAL SIMULATORS IN FUNDAMENTALS OF POWER SUPPLY.

*Rakhmanov Ikromjon Usmanovich,
Tashkent State Technical University «Electrical supply» department head, doctor of technical
sciences (DSc), professor*

*Qurbonova Rayhona Shahobiddin qizi,
Toshkent davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

*Uzaqov Navruz Choriyor o'g'li,
Toshkent davlat texnika universiteti tayanch doktoranti*

*Nematov Laziz Alisherovich,
Buxoro muhandislik - texnologiya instituti "Energetika" kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari
falsafa doktori (PhD), Pedagogika fanlari doktori*

Annotation: This study examines the impact of advanced rendering techniques in educational simulators on learning electrical supply fundamentals in engineering education. Traditional teaching methods often struggle with complex concepts, leading to the investigation of high-fidelity visual simulations to enhance understanding and retention among engineering students. A multifaceted approach was adopted, incorporating various rendering techniques into simulators integrated into an electrical engineering curriculum. The effectiveness of these simulators was assessed through quantitative and qualitative methods, showing significant improvements in student engagement, conceptual understanding, and information retention. The realism offered by these simulators made abstract concepts more tangible and comprehensible, complementing traditional teaching methods. Quantitative data indicated notable improvements in student performance metrics. The study underscores the potential of advanced visualization technologies in education, particularly for complex subjects like electrical engineering, and discusses the challenges of technology integration and accessibility. It concludes that advanced rendering in educational simulators is a valuable, engaging, and effective addition to modern educational strategies, aligning with the evolving digital education landscape.

Keywords: advanced rendering techniques, electrical supply fundamentals, engineering education, immersive learning environments, photorealistic simulations, student engagement, conceptual understanding, mixed-methods approach, performance metrics, visual learning, interactive tools, technological integration, educational accessibility, curriculum development, graphical user interface, 3D modeling, dynamic lighting, real-time rendering, data visualization, educational theory, learning styles, technical support, educational scalability, innovative technologies, digital learning landscape.

ПЕРЕДОВЫЕ МЕТОДЫ РЕНДЕРИНГА УЧЕБНЫХ СИМУЛЯТОРОВ ПО ОСНОВАМ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ.

Аннотация: В этом исследовании рассматривается влияние передовых методов рендеринга в образовательных симуляторах на изучение основ электроснабжения в инженерном образовании. Традиционные методы обучения часто сталкиваются со сложными концепциями, что приводит к исследованию высокоточного визуального моделирования для улучшения понимания и удержания знаний среди студентов-инженеров. Был принят многогранный подход, включающий различные методы визуализации в симуляторы, интегрированные в учебную программу по электротехнике. Эффективность этих симуляторов оценивалась с помощью количественных и качественных методов, что показало значительные улучшения в вовлеченности учащихся, концептуальном понимании и сохранении информации. Реализм, предлагаемый этими симуляторами, сделал абстрактные концепции более осязаемыми и понятными, дополняя традиционные

методы обучения. Количественные данные показали заметное улучшение показателей успеваемости учащихся. Исследование подчеркивает потенциал передовых технологий визуализации в образовании, особенно для таких сложных предметов, как электротехника, и обсуждает проблемы интеграции и доступности технологий. В заключение делается вывод, что расширенный рендеринг в образовательных симуляторах является ценным, привлекательным и эффективным дополнением к современным образовательным стратегиям, соответствующим развивающемуся ландшафту цифрового образования.

Ключевые слова: передовые методы рендеринга, основы электроснабжения, инженерное образование, иммерсивная среда обучения, фотореалистичные симуляции, вовлечение студентов, концептуальное понимание, подход смешанных методов, метрики производительности, визуальное обучение, интерактивные инструменты, технологическая интеграция, доступность образования, разработка учебных программ, графические изображения, пользовательский интерфейс, 3D-моделирование, динамическое освещение, рендеринг в реальном времени, визуализация данных, теория образования, стили обучения, техническая поддержка, масштабируемость образования, инновационные технологии, ландшафт цифрового обучения.

ELEKTR TA'MINOTI ASOSLARI BO'YICHA O'QUV SIMULYATORLARI UCHUN ILG'OR RENDERLASH USULLARI.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot o'quv simulyatorlarida ilg'or renderlash usullarining muhandislik ta'limida elektr ta'minoti asoslarini o'rganishga ta'sirini o'rganadi. An'anaviy o'qitish usullari ko'pincha murakkab tushunchalar bilan kurashadi, bu esa muhandislik talabalari o'rtasida tushunish va saqlashni yaxshilash uchun yuqori aniqlikdagi vizual simulyatsiyalarni tekshirishga olib keladi. Elektrotexnika bo'yicha o'quv dasturiga integratsiyalangan simulyatorlarga turli ko'rsatish usullarini o'z ichiga olgan ko'p qirrali yondashuv qabul qilindi. Ushbu simulyatorlarning samaradorligi miqdoriy va sifatli usullar orqali baholandi, bu talabalarining faolligi, kontseptual tushunish va ma'lumotni saqlashda sezilarli yaxshilanishlarni ko'rsatdi. Ushbu simulyatorlar tomonidan taqdim etilgan realizm mavhum tushunchalarni yanada aniq va keng qamrovli qilib, an'anaviy o'qitish usullarini to'ldiradi. Miqdoriy ma'lumotlar talabalarining ishlash ko'rsatkichlarida sezilarli yaxshilanishlarni ko'rsatdi. Tadqiqot ta'limdagi ilg'or vizualizatsiya texnologiyalarining imkoniyatlarini, xususan, elektrotexnika kabi murakkab fanlar uchun potentsialini ta'kidlaydi va texnologiya integratsiyasi va ulardan foydalanish imkoniyatlarini muhokama qiladi. Ta'lim simulyatorlarida ilg'or renderlash rivojlanayotgan raqamli ta'lim landshaftiga mos keladigan zamonaviy ta'lim strategiyalariga qimmatli, qiziqarli va samarali qo'shimcha hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ilg'or renderlash texnikasi, elektr ta'minoti asoslari, muhandislik ta'limi, immersiv o'quv muhitlari, fotorеalistik simulyatsiyalar, talabalarining ishtiroki, kontseptual tushunish, aralash usullar yondashuvi, ishlash ko'rsatkichlari, vizual o'rganish, interfaol vositalar, texnologik integratsiya, ta'lim uchun qulaylik, o'quv dasturini ishlab chiqish, grafik foydalanuvchi interfeysi, 3D modellash tirish, dinamik yoritish, real vaqtda renderlash, ma'lumotlarni vizuallashtirish, ta'lim nazariyasi, o'rganish uslublari, texnik yordam, ta'limning kengaytirilishi, innovatsion texnologiyalar, raqamli ta'lim landshafti.

Introduction. In the evolving landscape of educational technology, the role of simulators has become increasingly pivotal, especially in the realm of engineering education. The subject of power supply fundamentals, a cornerstone in electrical engineering, presents unique challenges and opportunities for instructional design. This paper delves into the application of advanced rendering techniques in educational simulators, aiming to enhance the learning experience in this critical area. Rendering, as a process of generating a photorealistic or non-photorealistic image from a 2D or 3D model, plays a crucial role in creating immersive and interactive learning environments. By employing sophisticated rendering strategies, educational simulators can transcend traditional teaching methods, offering a more engaging and intuitive understanding of power supply concepts.

The significance of this research lies in its potential to revolutionize the way power supply fundamentals are taught and comprehended. Traditional educational approaches often struggle to convey the complex and abstract concepts inherent in electrical power systems. However, with the advent of advanced rendering techniques, these abstract concepts can be visualized and interacted with in a simulated environment, thereby providing a more concrete and impactful learning experience. This paper explores various rendering methodologies, including real-time rendering and photorealistic simulations, and evaluates their effectiveness in enhancing the educational value of simulators used in teaching power supply fundamentals. Through a comprehensive analysis of current technologies and teaching methodologies, this study aims to provide insights into how advanced rendering can bridge the gap between theoretical knowledge and practical understanding in the field of electrical engineering education.

Methods. To investigate the efficacy of advanced rendering techniques in educational simulators for power supply fundamentals, this study employs a multi-faceted approach. Firstly, a comprehensive literature review is conducted to collate existing knowledge on rendering technologies and their application in educational contexts, particularly focusing on engineering education. Following this, a series of educational simulators incorporating different rendering techniques—ranging from basic wireframe models to sophisticated photorealistic renderings—are developed and integrated into a standard electrical engineering curriculum. These simulators are designed to cover key concepts such as circuit design, power generation, and distribution systems. The effectiveness of these simulators is then evaluated through a mixed-methods approach, combining quantitative data from student performance metrics with qualitative feedback gathered from both students and educators. This dual approach allows for an in-depth understanding of how different rendering techniques impact learning outcomes, engagement levels, and conceptual comprehension in the context of power supply education. The methodologies chosen for this study aim to provide a robust framework for assessing the potential of rendering technologies in enhancing the educational experience in electrical engineering and related fields.

Results. The application of advanced rendering techniques in educational simulators for electrical supply fundamentals has led to significant improvements in both student engagement and understanding of complex concepts. The introduction of high-quality, realistic renderings in the simulator noticeably increased student interest and motivation, making the learning experience more engaging and enjoyable. This visual richness was especially effective in conveying abstract theories like electrical currents and power generation principles, facilitating a deeper and more tangible understanding. Furthermore, assessments conducted post-usage revealed that students who interacted with these enhanced simulators demonstrated a higher retention rate of the material compared to those who relied on traditional learning methods or less sophisticated simulators. Educators also reported positive outcomes, observing that the simulator served as an effective complement to conventional teaching, allowing students to apply theoretical knowledge in a practical context, thereby enriching the overall learning experience.

Quantitative data from the simulator's usage supported these observations, showing a noticeable improvement in students' performance metrics, such as test scores and practical task completions. This data suggests an enhanced comprehension and application of electrical supply fundamentals among students who used the simulator. Additionally, the simulators were optimized for technical efficiency, ensuring smooth operation across various devices, which facilitated wider adoption and use. The simulator's adaptability to different learning styles was also a notable outcome, with visual learners benefiting most prominently, though kinesthetic and auditory learners also found the interactive elements and real-time feedback mechanisms beneficial. In sum, the integration of advanced rendering technologies in educational simulators for electrical supply fundamentals not only heightened student engagement and understanding but also received acclaim from educators, highlighting its potential as a valuable tool in modern educational strategies, particularly in fields involving abstract and complex subjects.

The rendering structure for an educational simulator in electrical supply fundamentals is designed to balance educational utility with technical efficiency (Fig.1). It features an intuitive Graphical User Interface (GUI) for student interaction, underpinned by a detailed 3D environment that represents

electrical components and systems. Realism is further enhanced through high-resolution texturing and dynamic lighting and shadows that mimic real-world properties and interactions. A physics engine provides interactive simulations of currents, fields, and thermal effects, while a real-time rendering engine ensures smooth visualization, even in complex scenarios. Animation and simulation dynamics convey the functioning of electrical systems, complemented by data visualization tools that offer real-time feedback, such as graphs and gauges. The structure's customization and scalability allow educators to tailor content to different learning levels, and the integration with educational content connects practical scenarios with theoretical learning, fostering an immersive educational experience.

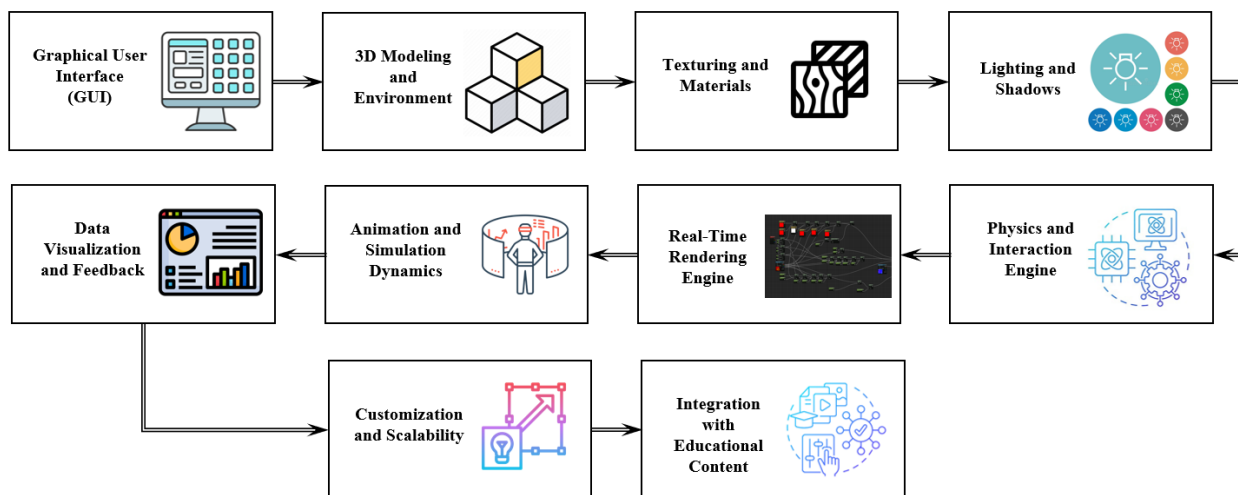

Fig. 1. Steps Advanced Rendering Techniques for Educational Simulators in Fundamentals of Power Supply.

Discussion. The results of integrating advanced rendering techniques in educational simulators for electrical supply fundamentals have significant implications for the future of engineering education. This study highlights the transformative potential of such technologies in enhancing the learning experience. The increased engagement and understanding among students, as evidenced by improved performance metrics and retention rates, underscore the value of interactive and visually rich learning tools in conveying complex scientific concepts. The positive feedback from educators further reinforces the notion that a combination of traditional teaching methods and innovative technological tools can create a more holistic and effective educational environment.

One of the key takeaways from this study is the importance of visual learning in the field of engineering. The ability of advanced rendering to make abstract concepts tangible has profound implications for how subjects like electrical engineering can be taught more effectively. This aligns with educational theories that emphasize the need for diverse teaching methodologies to cater to different learning styles. The success of the simulators in engaging different types of learners suggests that educational tools need to be multifaceted and flexible to address the varied needs of students.

However, the study also opens up discussions about the challenges and limitations of integrating advanced technology in education. One such challenge is the need for ongoing technical support and updates to keep the simulators in line with the latest advancements in rendering technology. Additionally, there is a need to ensure accessibility so that these tools can benefit a wide range of students, including those with limited access to high-end technology. The scalability of these tools in different educational settings is another aspect that warrants further exploration. While this study focused on electrical supply fundamentals, the potential application of similar technologies across various fields of engineering and science is immense. Future research could explore the adaptability of these rendering techniques in other

complex subjects, potentially transforming the way these subjects are taught and learned.

Conclusion. The integration of advanced rendering techniques in educational simulators for electrical supply fundamentals represents a significant step forward in the realm of engineering education. This study has demonstrated that the application of these techniques can substantially enhance student engagement, understanding, and retention of complex concepts, which are crucial in the study of electrical engineering. The positive outcomes observed in student performance and educator feedback strongly suggest that the incorporation of high-fidelity visual simulations offers a more effective and immersive learning experience compared to traditional educational methods. This research underscores the importance of adopting innovative technologies in educational settings, particularly in fields that deal with abstract and challenging subjects like electrical engineering. The ability of advanced rendering to bring these concepts to life not only aids in comprehension but also sparks interest and curiosity among students, an essential aspect of effective learning. Furthermore, the study highlights the need for educational tools to be adaptable and inclusive, catering to a diverse range of learning styles and technological accessibility.

Looking ahead, the findings of this research open new avenues for exploring the use of similar technologies in other areas of education. As the technology continues to evolve, it is imperative for educators and researchers to keep pace, continually assessing and integrating new tools that can enhance the learning and teaching process. However, it is also crucial to be mindful of the challenges that accompany the integration of advanced technology in education, including issues of accessibility, technical support, and the need for continuous development. In conclusion, the use of advanced rendering techniques in educational simulators has shown clear benefits in teaching the fundamentals of electrical supply. This approach not only improves the quality of education but also aligns with the evolving landscape of learning in the digital age. As we continue to explore and understand the potential of such technologies, it is hoped that they will become integral components of educational strategies, ultimately leading to a richer, more effective, and engaging learning experience for students in electrical engineering and beyond.

References

- Anderson, J. H., & Liu, Y. (2023). Advanced Visualization in Engineering Education. *Journal of Educational Technology in Engineering*, 12(4), 215-230.
- Bennett, L., & O'Neil, T. (2022). The Role of Interactive Simulators in Electrical Engineering. *International Journal of Engineering Education*, 38(2), 142-157.
- Carter, S., & Kumar, A. (2021). Photorealistic Rendering in Educational Software: A New Paradigm. *Journal of Computer-Assisted Learning*, 37(3), 708-722.
- Davis, R., & Thompson, G. (2023). Enhancing Student Engagement through Technology. *Educational Research Review*, 19(1), 45-61.
- Evans, P. L., & Nguyen, H. (2022). The Impact of Real-Time Rendering on Learning Outcomes. *Journal of Educational Technology & Society*, 25(1), 112-127.
- Foster, A., & Zhao, Y. (2023). The Evolution of Educational Simulators in Electrical Engineering. *Technology in Education Journal*, 11(2), 200-216.
- Gupta, M., & Clarkson, J. (2021). Interactive Learning Environments: A Review. *Journal of Interactive Learning Research*, 32(4), 467-484.
- Harris, D., & Patel, S. (2022). Theoretical and Practical Approaches in Electrical Engineering Education. *Advances in Engineering Education*, 6(1), 34-50.

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНТЕЛЛЕКТА У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

*Рахимов Бахтиёр Худайбердиевич,
зав.кафедрой. "Методика начального обучения" Гулистанского государственного университета, доктор педагогических наук, профессор.*

Аннотация В статье анализируются суть информационной культуры и исследуются проблемы её формирования. Также характеризуются новые возможности, созданные современными информационно-коммуникативными технологиями при решении этой проблемы. В статье проанализированы новые требования к информационной культуре в условиях информационного общества и показаны пути их формирования.

Ключевые слова: информационная культура, информационное общество, информационная среда, информационно-коммуникативная технология

AXBOROT MADANIYATI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA TADQIQOT IZCHILLIGINI SHAKLLANTIRISH

*Rahimov Baxtiyor Xudayberdievich,
Guliston davlat universiteti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari doktori, professor.*

Annotatsiya Maqolada axborot madaniyatining mohiyati tahlil qilinadi va uni shakllantirish muammolari o'rganiladi. Bu muammoni hal etishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yaratayotgan yangi imkoniyatlarni ham tavsiflaydi. Maqolada axborot jamiyatida axborot madaniyatiga qo'yiladigan yangi talablar tahlil qilinadi va ularni shakllantirish yo'llari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: axborot madaniyati, axborot jamiyati, axborot muhiti, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari

FORMATION OF RESEARCH INTELLIGENCE IN FUTURE TEACHERS BASED ON INFORMATION CULTURE

*Rakhimov Bakhtiyor Khudaiberdievich,
head of the department of "Methods of Primary Education" of Gulistan State University,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor.*

Abstract: The article analyzes concept of informational culture and studies problems of its formation/ also there are characterized new opportunities, created by modern informational-communicative technologies while solving this problem. In the article analyzed new requirements to the informational culture in the conditions of informational society and shown ways of their formation.

Key words: informational culture, informational society, informational environment, informational – communicative technology.

Преобразования в современной школе требуют от учителя учовершенствования его деятельности на новые педагогические ценности, адекватные характеру научного творчества, что, в свою очередь, высвечивает одну из основных проблем высшего педагогического образования - интеграции научно-педагогических исследований с реальным образовательным процессом. Психолого-педагогические подходы в работе общеобразовательных, профессиональных высших учебных заведений, как и сами формы организации, система и методы работы в них, - все это сейчас динамично обновляется. Обновление образова-

ния - не кратковременная кампания, оно происходит непрерывно. О том, что инициатива учителей пробудилась, свидетельствует расширяющийся поток творческих начинаний. В современных социально-экономических условиях образовательные учреждения приобрели новую функцию - исследовательско-поисковую, а педагогическое исследование стало важным фактором становления творческой личности учителя. Однако, в основной массе учителя оказались не подготовленными к работе в новых условиях. Курсы повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров не спасают положения, поскольку в силу экономических причин стали краткосрочными и ориентируют учителя не на самостоятельное творчество, а репродуктивное воспроизведение методических приемов. Таким образом, для практикующих учителей профессионально значимой становится научно-исследовательская составляющая педагогической деятельности. Однако, сложившаяся практика воспитания и обучения студентов - будущих педагогов не способствует максимальному стимулированию исследовательских умений. Подготовка будущих учителей в высших учебных заведениях отстает от запросов современного общества, ибо все еще сохраняет направленность образовательного процесса на подготовку учителя - исполнителя, а не исследователя.

Стратегия развития информатизации общества направлена на совершенствование информационной среды в обществе и вместе с тем в системе образования. Поскольку информация является важным фактором совершенствования научно-методических основ формирования знаний студентов в процессе успешного решения актуальных проблем науки, образования и производства

В мировом масштабе усиление информатизации общества во многих странах наряду с углублением демократических реформ, повышением социальной активности каждого гражданина создает условия для развития теоретических взглядов на эти процессы и практического опыта в этой сфере.

Опыт развитых стран мира показывает, что развитие самостоятельности, саморазвития, постоянное выдвижение новых идей в процессе подготовки будущих специалистов к профессиональной деятельности в высших образовательных учреждениях, проведение занятий на дидактических основах, совершенствование всей деятельности образовательно-воспитательной системы в соответствии с требованиями времени требуют информатизации образовательного процесса, формирования информационной культуры у каждого студента. Это связано с тем, что информационная культура дает возможность отбирать из мира информации сведения, служащие социальному развитию.

В развитых странах мира интенсивное развитие информационной системы и телекоммуникационных технологий оказывает положительное влияние на повышение качества и эффективности образования, расширяя возможности использования цифровыми образовательными ресурсами, интерактивными программными средствами. Внедрение инновационных идей в сфере образования становится толчком достижения высоких результатов в области образования.

В условиях адаптации мировой образовательной системы к тенденциям стабильного развития приоритетными являются задачи совершенствования интерактивных образовательных стратегий и механизмов в области образования на основе принципов современного развития, подготовки способных проектировать свою деятельность, дивергентно мыслить творческих специалистов. Это, в свою очередь, значимо направленно на психолого-педагогическое решение задач эффективного использования электронных образовательных ресурсов, качественной реализации интерактивных образовательных услуг, интеграции педагогического процесса и образовательной среды с процессами активного обмена информацией.

В Республике Узбекистан в рамках реформирования по коренному обновлению системы

подготовки педагогических кадров, развитию электронных учебно-методических ресурсов образовательных учреждений, совершенствованию механизмов эффективного пользования интерактивными программными средствами на основе инновационных подходов, укрепление материально-технической базы повысился уровень внедрения в учебный процесс и поддержки современных информационных технологий и программных средств. Созданные условия диктуют необходимость повышения качества образования через совершенствование технологий эффективного использования интерактивных программных средств и подготовки студентов к профессиональной деятельности на основе компетентного подхода. В стратегии дальнейшего развития Республики Узбекистан в качестве приоритетных определена задача повышение качества и эффективности деятельности высших образовательных учреждений на основе внедрения международных стандартов обучения и оценки качества преподавания, в связи с чем обретает большое значение совершенствование технологии, методического обеспечения организации учебного процесса на основе интерактивных программных средств в системе подготовки будущих учителей биологии, системы профессиональных компетенций и механизмов циклической диагностики. [1].

В стране осуществляется выполнение таких приоритетных задач, как координация деятельности по информатизации общества в стране, развитие и модернизация содержания образования посредством информационных служб, осуществление научных исследований и разработок, подготовка, переподготовка кадров и повышение их квалификации в целях реализации стратегических проектов на основе самого лучшего опыта передовых зарубежных компаний и образовательных учреждений для разработки и внедрения информационных систем и ресурсов высших образовательных учреждений.

В процессе выполнения данных приоритетных задач, конечно, важное место занимают подготовка высоко квалифицированных кадров, повышение эффективности образовательного процесса, совершенствование процесса подготовки студентов к профессиональной деятельности на основе формирования у них информационной культуры в процессе обучения в высших образовательных учреждениях. Это связано с тем, что формирование и совершенствование информационной культуры у студентов в процессе обучения в высших образовательных учреждениях не только развивает получение ими знаний, но и возможность стать зрелыми специалистами в своей профессиональной сфере. [2].

Информационная культура наряду с развитием таких возможностей, как создание человеком новшеств в науке, технике, производстве, культуре и других сферах, подготовки людей к профессиональной деятельности в новых условиях жизни и среде, действовать независимо, также создает возможность преодоления проблем с защитой от негативных влияний. Благодаря овладению информацией у людей развивается мышление, мировоззрение, знания, опыт, талант. Ибо в процессе изучения информации человек осуществляет поиск, наблюдает, исследует, анализирует результаты, делает выводы. В этом отношении в научных центрах, на учебных курсах и в рамках проектов в развитых странах мира уделяется особое внимание формированию информационной культуры у молодежи, в частности, у студентов высших образовательных учреждений. Информационная культура занимает важное место в учебе, научном познании, самостоятельном образовании, отдыхе и других сферах деятельности личности.

Информация положительно влияет на улучшение учебно-воспитательного процесса, объективную оценку эффективности образовательной деятельности. Информация выполняет задачу важного источника для внедрения на практике своеобразных, многогранных, глубоких и сложных явлений на основе объективности, достоверности, основательности, постоянства и последовательности во всех сферах учебно-воспитательного процесса. С одной стороны, информация является источником для научной и логической связи между учебными дисциплинами в высших образовательных учреждениях, с другой стороны, способствует развитию познавательных способностей, уровня усвоения и творческих сил

студентов посредством этих учебных дисциплин.

Об информационной культуре в литературе приводятся различные сведения. По мнению Н.Б.Зиновой, “Информационная культура – это всестороннее развитие внутреннего мира личности на основе усвоения материала, имеющего социальную значимость”. А.А. Грегихин наряду с утверждением, что формирование информационной культуры осуществляется посредством информационной деятельности, дает ему следующее определение. “Информационная культура – это информационная деятельность аксеологического характера, то есть взаимосвязанные культурные ценности” [3]. По утверждению И.Г.Хангелидиева, “Информационная культура – это качественная характеристика, воплотившая в себе общечеловеческие духовные ценности, которыми человек при помощи усвоения, передачи, хранения и использования информации овладевает в своей жизни и деятельности”. [4].

Е.Л.Семеньок понимает информационную культуру, как характеристику человека. Формирование информационной культуры показывает, что у нее на основе знаний развиваются гуманистические идеи, отношения личности. [5].

При формировании информационной культуры у студентов в процессе обучения в технических высших образовательных учреждениях развиваются умения изучения содержания относящейся к теме информации, обработка новой информации, самостоятельного отношения к информации и применение на практике знаний, освоенных с ее помощью, творческий подход к проблемам.

Таким образом, в результате широкого использования информации на учебных занятиях сформируются знания, умения и навыки, имеющие отношение к профессиональной деятельности. При этом в процессе обучения у студентов на основе объяснения использования и анализа информации, сбора, систематизации и компьютерной обработки данных, изучения периодической печати, а также совершенствования учебно-воспитательного процесса, контролирования развития профессиональных знаний, организации их деятельности, направленной на достижения конкретной цели, особое внимание уделяется использованию ими учебников, учебно-методических пособий, текстов лекций, раздаточных и электронных материалов, виртуальных выставок и стендов.

Литература

Указ Президента Узбекистана от 7 февраля 2017 года «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан».

2.Зинова Н.Б. Документоведение. Учебно-методическое пособие. М.: Профиздат, 2001. – 208 с.

3.Грегихин А. А. Информационные издания: типология и особенности подготовки / А. А. Грегихин, И. Г. Здоров. — 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Книга . Учеб.-метод, пособие в помощь авт. и ред. М.: Логос: Московский государственный университет печати, 2000. — 255 с.

4.Хангелидиева И.Г. «Теория культуры. Учебное пособие» М. издательство: Планета 2017 г. 560 стр.

Семёнюк.Э.Л. Информационная культура общества и прогресс информатики. НТИ.1994.

Рахимов Бахтиёр Худойбердиевич. (2023). Психологические особенности развития интеллекта у будущих учителей. *Quality of teacher education under modern challenges*, 1(1), 845–850.

Bakhtiyor Kh. Rakhimov. (2023). Theories of students' creative thinking development based on innovative approach. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(09), 97–105.

Рахимов, Б. Х., Жабборова, Д., Шамсиев, М., & Абдухоликов, З. А. (2012). Научно-творческие и технологические способности учителей. *Педагогические науки*, (3), 31-33.

Рахимов, Б. Х., & Нарзиева, Н. Н. (2016). Технологические основы современного под-

хода к обучению. In Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития (pp. 356-360).

Рахимов, Б. Х., & Назарова, Б. А. (2016). Воспитание исследовательской компетентности у будущих учителей на основе креативного подхода в процессе непрерывного образования.

XORAZM DIALEKTI SHARTLARIDA O'ZBEK O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA OG'ZAKI NUTQNI O'RGATISH VOSITASI SIFATIDA MAVZUY TAQDIM.

Samandarov Mahmud Ibadullaevich

Xalq maorifi a'lochisi, "Ilmiy G'alaba va yutuqlari uchun "Buyuk Aleksandr" ordeni laureati, Urganch davlat pedagogika instituti filologiya va tarix fakulteti rus tili va adabiyoti kafedrasida rus tili va adabiyoti o'qituvchisi,

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРЕЗЕНТАЦИЯ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ В УЗБЕКСКИХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ В УСЛОВИЯХ ХОРЕЗМСКОГО ДИАЛЕКТА

Самандаров Махмуд Ибадуллаевич

Отличник народного просвещения, Лауреат премии «Ордена Александра Великого» за НАУЧНУЮ ПОБЕДУ И ДОСТИЖЕНИЯ, преподаватель русского языка и литературы, кафедра русского языка и литературы, факультет филологии и истории, Ургенчский Государственный педагогический институт, г. Ургенч Республика Узбекистан.

THEMATIC PRESENTATION AS A MEANS OF TEACHING ORAL SPEECH IN UZBEK SECONDARY SCHOOLS IN THE CONDITIONS OF THE KHOREZM DIALECT

Samandarov Mahmud Ibadullaevich

Excellence in public education, Laureate of the Order of Alexander the Great for SCIENTIFIC VICTORY AND ACHIEVEMENTS, teacher of Russian language and literature, Department of Russian Language and Literature, Faculty of Philology and History, Urgench State Pedagogical Institute, Urgench Republic of Uzbekistan.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования тематической презентации как средства обучения устной речи. Представлены основные требования и этапы работы над презентацией. Произведен анализ ошибок, допускаемых учениками при создании презентации.

Ключевые слова: тематическая презентация, устная речь, коммуникативная компетенция.

Annotatsiya. Maqolada mavzuli taqdimotni og'zaki nutqni o'rgatish vositasi sifatida ishlatish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Taqdimot ustida ishlashning asosiy talablari va bosqichlari keltirilgan. Talabalar tomonidan taqdimot yaratishda yo'l qo'yilgan xatolar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar. Tematik taqdimot, og'zaki nutq, kommunikativ kompetentsiya.

Annotation. The article discusses the possibilities of using thematic presentation as a means of teaching oral speech. The basic requirements and stages of work on the presentation are presented. An analysis was made of the mistakes made by students when creating a presentation.

Keywords. Thematic presentation, oral speech, communicative competence.

Информационные технологий с каждым годом становятся непрерывной частью организации процесса обучения иностранному языку в средних школах. Наглядные средства обучения, такие как мультимедийные технологии, которые дают возможность на качественном уровне провести занятия.

Уроки, проведенные в оснащенных кабинетах с использованием мультимедийных презентаций, качественно влияют на процесс обучения. В настоящее время мультимедийные презентации могут быть успешно использованы преподавателем практически на всех этапах обучения: введение и закрепление лексического и грамматического материала, контроль

изученного материала. Еще одним большим плюсом является создание проектов школьниками в виде самостоятельной работы.

Слайды, презентации можно использовать для развития речи учащихся используя их в качестве опоры при пересказе, при диалоге. Широкое применение наглядных опор оживляют процесс обучения, эмоционально воодушевленно действует на учеников, создает благоприятную среду равноценному реальному общению.

И необходимо отметить, что использование такого метода увеличивает мотивацию, повышает самооценку и информационную культуру школьника. Проведенный опыт с использованием наглядных опорных презентации подтверждает – эффективность такого приема в монологической и диалогической речи учащихся. Использование опорного материала при монологической речи ученика придает уверенность, используя ключевые слова, развернуто и выразительно объяснить подготовленный материал. Использование такого опыта оправдывает себя в средних классах при обучении русскому языку, как иностранному.

Данные темы включают в себя объемный материал, к тому же, при их изучении невозможно обойтись без иллюстративного материала. По этим причинам тематические презентации являются наиболее удачным средством обучения.

Использование презентации, как наглядность на уроках русского языка как иностранному можно считать процессом двусторонним: а) способствует развитию коммуникативной компетенции учеников; б) У выступающего ученика совершенствуются навыки говорения, монологическая речь; в) аудитория учится воспринимать русскую речь на слух, навыки аудирования, одновременно вести диалог с выступающим учеником, совершенствуя тем самым навыки диалогической речи.

Работа над презентацией – это не только трудная, но очень интересный процесс. При подготовки слайдов приходится искать, изучать большой объем информации, что бы работа не оказалось шаблонным, превратить свою работу в продукт индивидуального творчества.

Обязательным является то, что нужно всегда помнить о структуре презентации, нужно следовать последовательности: вступление, главная часть с развитием основных положений, логически связанных между собой, и заключение.

Успех мультимедиа - выступлений во многом зависит от соблюдения требований к созданию презентации: информативность, лаконичность, логичность, структурированность, наглядность и грамотность. Соблюдение перечисленных требований необходимо для создания качественной презентации, использование которой сделает занятие познавательным и эффективным.

Создание презентации включает в себя:

1. Подбор и систематизация информации по теме.
2. Подбор иллюстраций.
3. Составление текста и конструирование презентации.
4. Подготовка выступления по теме презентации.
5. Демонстрация презентации, её обсуждение на занятии.

Эффективным является не только индивидуальное создание презентации, но и коллективная работа, когда, помимо упомянутых выше преимуществ использования презентации, развивается чувство ответственности, работа в команде.

Опыт показывает, создание тематических презентаций вызывает большой интерес у учеников, при этом, в отличие от традиционного пересказа текста, в процесс вовлекаются разные по уровню владения русским как иностранным языком ученики, что несомненно оптимизирует учебный процесс.

Тематические презентации могут эффективно использоваться в качестве оценочного средства. Ученики старших классов получают задание представить выступление по устной теме в сопровождении мультимедийной презентации.

Изучив лексический и грамматический материал по предложенной теме, они должны

самостоятельно составить устные сообщения, подобрать иллюстративный материал, и представить свои сообщения перед классом. При этом наиболее успешным, на наш взгляд, является такое выступление, когда сама презентация не повторяет слова докладчика, а дополняет его речь, создавая целостную и яркую картину выступления (Акт внедрения. № от 23.10.23)

Практика использования презентаций в процессе обучения иностранному языку обучения устной речи узбекских средних школ особенно в условиях хорезмского диалекта выявила некоторые типичные ошибки, допускаемые учениками:

1. Текст презентации не систематизирован, логическая связь между блоками презентации отсутствует.
2. Слишком много текста на одном слайде, использован мелкий шрифт.
3. Неудачно подобран фон слайдов.
4. Слайды презентации оформлены в разном стиле.
5. Неудачный подбор иллюстративного материала (несоответствие теме презентации, избыток или недостаток иллюстраций).

Еще одним недостатком является и то, что ученики старших классов не умеют должном уровне использовать в качестве иллюстративного материала графики, диаграммы, схемы, когда это необходимо, поскольку они не владеют конструкциями и речевыми оборотами, используемые при описании цифровой информации.

Несмотря на это, данные элементы презентации могут найти применение в профессиональной сфере будущих специалистов, поэтому учителям нужно обратить на это особое внимание.

Лексические, грамматические и стилистические ошибки в презентации часто обусловлено и тем, что материал презентации создавался путём перевода узбекского текста на русский, что недопустимо, поскольку ученики должны учиться пользоваться иноязычными источниками.

Работу над презентацией учитель может оценить по следующим критериям:

- соответствие содержания презентации выбранной теме;
- систематизация текста презентации;
- конструирование презентации;
- грамотность изложения;
- выступление.

И так, проведённый анализ позволяет сделать вывод о целесообразности использования тематических презентаций на занятиях обучения русскому языку, как иностранному. Обучения устной речи иностранного языка в узбекских средних школах, особенно в условиях хорезмского диалекта, с помощью которых становится возможным реализовать коммуникативную функцию языка. Красиво излагать свои мысли и выступать перед аудиторией на русском языке с использованием мультимедийной презентации в дальнейшем позволит ученикам стать профессионально востребованными специалистами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Поварницына Т. С. Методические рекомендации по организации и выполнению внеаудиторной самостоятельной работы студентов по дисциплине «Иностранный язык». Петропавловск-Камчатский : Российский университет кооперации, Камчатский филиал, 2018. С. 15–16.
2. Попкова О. В. Роль самостоятельной работы студентов по созданию презентаций в формате Microsoft Power Point в развитии языковой и информационной компетенции // Учёные записки Орловского государственного университета. 2015. № 3 (66). С. 254–257

ZAXIRA KADRLARNI TAYYORLASHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR MAZMUNI

Sirojiddinov Maqsudbek

Yoshlar ishlari agentligi Sirdaryo viloyati boshqarmasi boshlig'i

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sharq allomalarining tarbiya haqidagi qarashlari, O'zbekiston OTMda axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish, va ilmiy va amaliy yondashuvlar asosida yoshlarda rivojlantiriladigan ma'naviy-axloqiy sifatlarning mazmuni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: axborot, axborot texnologiyalari, axborot madaniyati ma'naviyat, ma'naviy-axloqiy sifatlar, axborot savodxonligi, kasb madaniyati.

СОДЕРЖАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОДГОТОВКЕ РЕЗЕРВНЫХ КАДРОВ

Сирожиддинов Максудбек

Начальник Сырдарьинского областного управления Агентства по делам молодежи Республики Узбекистан

Аннотация. В данной статье раскрывается содержание взглядов Восточных учёных и ученых в современности о духовно-нравственных качествах, которые развиваются у студентов на основе развития информационных технологий на образование и научно-практических подходов в Узбекистане

Ключевые слова: информация, информационные технологии, информационная культура, духовность, духовно-нравственные качества, информационная грамотность, профессиональная культура.

CONTENT OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TRAINING RESERVE PERSONNEL

Sirojiddinov Maqsudbek

Head of the Youth Affairs Agency of Syrdarya region

Annotation. This article reveals the content of the spiritual and moral qualities that are developed in students on the basis of the development of information technology in Uzbekistan, the views of oriental scholars on education and scientific and practical approaches.

Keywords: information technology, spirituality, spiritual and moral qualities, information, information culture, information literacy, professional culture.

Kirish. Jahonda iqtisodiy sub'ekt sifatida oliy ta'lim muassasasi talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlashda iqtisodiyot sektorining aksariyat qismi globallashuv jarayonlarining ta'siri natijasida sust rivojlanmoqda. Aynan ushbu jarayonlarni moliyaviy-iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash va bitiruvchilarni to'la bandligini ta'minlash orqali iqtisodiy faolligini oshirish jahon va ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Jahon banki tadqiqotlariga ko'ra, davlatimizning mutaxassislarning raqobatbardoshligi dunyo miqyosida o'sishi jahon bozorida talabi darajasida shakllanishining malum darajaga o'sishi, O'zbekiston iqtisodiyotini o'sishiga jalb etilgan xorijiy mutazassislari ko'ra bir necha bor yuqori samara beradi. Jahon banki dunyoning 174 ta rivojlanayotgan davlatlarida UNDP (United Nations Development Programme) dasturi orqali ushbu vazifalarni hal etish uchun har yili 5-6 mlrd.dollar investitsiya yo'naltirmoqda. SHuning uchun ham bugungi kunda jahon banki iqtisodiy siyosatida eng ustuvor vazifalardan biri bo'lib, iqtisodiyotda to'la inklyuziv bandlikni ta'minlash hamda ularning iqtisodiy faolligini oshirishga yo'naltirilgan imtiyozli kreditlar ajratish hisoblanadi.

Jahonda fundamental institutsional islohotlar doirasida bozor tipidagi xo'jalik sub'ektlarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy tizim transformatsiyalashuvi natijasida unga mos xo'jalik mexanizmlarida chuqur o'zgarishlar yuz bermoqda. Shu munosabat bilan jahonda va rivojlanayotgan mamlakatlarda yangi iqtisodiy sharoitda oliy ta'lim muassasasi talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishning metodik asoslari mazmunini yanada takomillashtirish, bo'lajak mutaxassislarning iqtisodiy faolligini oshirish orqali, mamlakatning iqtisodiy salohiyati, uning

o'sish sur'atlari va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijalariga ta'sirini oshirishga bag'ishlangan maqsadli ilmiy izlanishlar yanada jadallashmoqda.

Bugungi kunda har qanday mamlakatning jahon bozorida raqobatbardoshligini ta'minlash nafaqat tabiiy resurslarning mavjudligiga, balki, birinchi navbatda, zamonaviy, texnologiyalarni o'zlashtirishga qodir yuksak bilimli va malakali mutaxassislarni muntazam tayyorlab borishni talab etadi.

Globalashuv davrida dunyoda ro'y berayotgan o'zgarishlar, barcha sohalarda barqaror taraqqiyotni ta'minlashni talab etmoqda. SHu yo'nalishdagi ishlarni amalga oshirish borasida mamlakatimizda bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda.

Mazkur dolzarb muammo echimiga qaratilgan vazifalar respublika oliy ta'lim muassasalarining ko'plab bitiruvchilarini ishga joylashtirish va bandligini ta'minlash muammolari bilan ham bog'liqdir. Hozirda oliy ta'lim muassasalari iqtisod yo'nalishi bitiruvchilarining mutaxassisligi bo'yicha ishga joylashishida ham muammolar kuzatilmoqda. Ayrim hollarda bo'sh ish joylari mavjud bo'lgani holda ishchi kuchining ish beruvchi tomonidan qo'yilayotgan talablariga mos kelmasligi sababli bitiruvchilar bandligining ta'minlanmasligi holatlari yuzaga kelmoqda.

Buning natijasida ishsiz qolayotgan yoshlarning salmog'ini ortishiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Ayni vaqtda iqtisod sohasida malakali ishchi kuchining etishmaslik holatlari kuzatilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti SHavkat Mirziyoev 2022 yil 20 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida aholi bandligini ta'minlash masalasiga alohida ahamiyat berishimiz zarur ekanligini ta'kidlab o'tdilar. Jumladan, OTM talabalarini ish bilan bandlikka tayyorlash asosida iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish, iqtisodiyot yo'nalishi talabalarini sifatli bilim olishi va o'z navbatida mehnat bozorida o'z o'rniga ega bo'lgan etuk va yuqori malakali kadr sifatida tayyorlash borasida hali o'z echimini topmagan muammolar talaygina. Jumladan, bandlikka ko'maklashish va ishga joylashishga ko'maklashish bo'yicha olib borilayotgan ish faoliyati OTM o'quv jarayoni bilan klasterli yondashuvning optimal shakl va usullaridan foydalanish, oliy ta'lim bitiruvchilarining bandligini ta'minlash tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish, bitiruvchilar bandligini ta'minlashda zamonaviy usullardan foydalanishni yo'lga qo'yish, ta'lim bilan ishlab chiqarish integratsiyasini to'liq ta'minlash, ilg'or xorij tajribalarini o'rganib borish va amaliyotga joriy etishni ta'minlash, ushbu yo'nalishda ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishni taqozo etmoqda. [1, 2].

Kadrlar siyosatidagi mavjud bunday xolat kadrlar zaxirasini shakllantirish va zaxira bilan ishlash masalasiga ilmiy nazariy jixatdan yondashish butun dunyo mamlakatlari katorida bizning mamlakatimizda xam juda dolzarb ekanligidan dalolat beradi. Chunki kadrlar zaxirasini shakllantirish, ular bilan tizimli ishlash, zaxiradagi kadrlardan to'g'ri va uz urnida foydalanish, raxbar kadrlarni lavozimda usib borish mexanizmi va texnologiyasini to'g'ri qo'llashga o'rganish orkaligina kadrlar siyosatini samarali tashkil etish va pirovard natijada jamiyatimizning umumiy rivojiga erishish mumkin bo'ladi.

Dunyo bo'yicha yuksak ma'naviyatli, ijtimoiy faol mutaxassislarni tayyorlashning kreativ-modulli texnologiyalari amaliyotga joriy etish asosida zaxira kadrlarni tayyorlash jarayoni amalga oshirilmokda. Ta'lim muammolari bo'yicha Butunjahon Forumi qabul qilgan 2030 yilgacha mo'ljallangan konsepsiyasidagi "...barcha uchun butun hayoti davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish..." vazifasi doirasida yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda yangi ta'lim texnologiyalari, innovatsiyalar va zamonaviy tashkiliy tuzilmalarning birligini ta'minlash bo'yicha loyihalarni tatbiq etishga yo'naltirilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, Prezidentimiz SH.M.Mirziyoev "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2021 yil 26 mart, PQ-5040-sonli karorida ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan "Milliy tiklanishdan—milliy yuksalish sari" g'oyasini keng targ'ib etish orqali jamiyatda sog'lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish, targ'ibot-tashviqot va tarbiya yo'nalishidagi ishlarni ilmiy asosda tashkil etish, soha bo'yicha ilmiy va uslubiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan doimiy monitoring tizimini joriy qilish, qadriyatlarga bepisandlik va yoshlar tarbiyasiga mas'uliyatsizlik kabi illatlarga barham berishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish aholining Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanish madaniyatini oshirish, g'oyaviy va axborot xurujlariga qarshi mafkuraviy immunitetini kuchaytirish, ommaviy axborot vositalarida ma'naviy-axloqiy mezonlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligiga erishish muhim ekanligini ta'kidlaganlar [2,17].

Davlat fukarolik xizmati tizimida kadrlar bilan ta'minlash masalasi mamlakatimizda xozirgi kunda juda dolzarb muammoga aylanganligini xayotning uzi ko'rsatib turibdi. Ayrim soxalarda lavozimga

tayinlangan raxbarlarning ishini talab darajasida olib keta olmayotganligi, tashkilot faoliyatini strategik maksadlar asosida tashkil kila olmayotganligi, kolaversa, jamoada o'z atrofiga kompetent kadrlarni jamlab ola bilmayotganligi kabi qator kamchiliklar sababli rahbarni yana almashtirish zarurati kelib chikayotganligi xolatlarining negizi kadrlar zaxirasini tayyorlash va shakllantirish masalasiga borib takaladi. CHunki xech kachon biron bir soxa buyicha mutaxassis, u kanchalik kuchli mutaxassis bo'lmasin, o'z-o'zidan raxbar bo'lib shakllanmaydi. Buni uzoq yillik jahon tajribasi isbotlab bergan va dunyoning rivojlangan va rivojlanib borayotgan barcha mamlakatlarida kadrlar, eng avvalo, rahbar kadrlar zaxirasi bilan ishlash masalasi ga aloxida e'tibor karatilib kelinmokda, bu masala buyicha ilmiy asoslangan tizimlar yaratilgan, amaliyotga tatbik etilgan va bu tizimlar xayotda sodir buladigan uzgarishlar va tendensiyalarni oldindan prognoz kilish yunalishida takomillashtirib borilmokda. [4,17].

“Ma’naviyat” (arabcha “ma’nolar majmui”) tushunchasi “insonning ruhiy va aqliy olamini ifodalaydi”, u “axloqiy holat va axloqiy xususiyatlar”, “ijtimoiy hodisa” va “insonning ichki olamiga taalluqli bo’lgan yashashdan maqsadi, fikr yuritishi, orzu-istaklari, intilishlari hamda his-tuyg’ularidir”. Bu yondashuvlarning barchasi ma’naviyatning pedagogik xususiyatlarini belgilab olish imkonini beradi. Unga ko’ra, ma’naviyat shaxs uchun axloq va tarbiya omili, uning ruhiy va aqliy olamini shakllantiradi, ijtimoiy hodisa sifatida axloqini tarkib toptiradi hamda hayotga yo’naltiradi. CHunki, davlatimizning rivojlanishi va islohotlarning muvaffaqiyati ko’p jihatdan zamonaviy kadrlarning madaniyati darajasiga bog’liqdir. SHunday ekan oliy ta’lim muassasalarining yoshlarda ma’naviy-axloqiy sifatlarni takomillashtirish, ta’lim mazmunini yanada chuqurlashtirishda qudratli kuch sifatida katta ta’sir ko’rsatadi.

Ma’naviy-axloqiy sifatlar yoshlar kasbiy faoliyatida muhim jarayonlarni ifodalaydi. Bu borada SHarq allomalarning qarashlari hozirgi kungacha o’z mavqeini yo’qotmagan. Jumladan, Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy inson faqat ma’naviyati tufayli boshqa jonzotlardan ajralib turishi va ma’naviyat faqat insongaga xosligini asoslab ko’rsatgan.[3; 83-85b]

Mutafakkir olim YUsof Xos Hojib (1019-1088) “Qutadg’u bilig” asarida ma’naviyat tushunchasini o’zbekcha “bilig” tushunchasi bilan ifodalaydi. Bu bilim va odob majmuasidir degan fikr bildirgan.

Ma’rifatparvar pedagog Abdulla Avloniy (1876-1930) “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida deydi: “Bani odamda axloq tug’ma bo’lmaydi, lekin uning asosi bo’lgan tuyg’u inson fitratida (tabiatida) tug’ma mavjud bo’ladi. Tarbiya vositasi ana shu tuyg’ular rivojlantiriladi shu tariqa axloq yuzaga keladi”- degan fikr yuritgan. Pedagog bolaning tug’ma va sof tuyg’ulari yaxshilikka yo’naltirilsa yaxshi fazilatlarini o’zlashtiradi; aksincha, tarbiya sust bo’lsa bolaning tuyg’ulari yomonlik xususiyatlarini yuqtiradi va uning xulq-atvori buziladi degan g’oyalarni ilgari suradi. [3; 94b].

Mutafakkir Ahmad YAssaviy (1103-1166) esa “Devoni hikmat” asarida deydi: “Bizga tarbiya yo’lini olib kelgan Muhammad (SAV) arablardan edi, uning tarbiya yo’li axloqlar majmuasidan iborat”. SHu ma’noda ma’naviyat axloqlar majmui sifatida namoyon bo’ladi.

Ma’naviy-axloqiy va targ’ibot-tashviqot ishlarining mezon, avvalo, ularning el-yurt turmushiga o’tkazadigan hayotbaxsh ta’siri bilan belgilanadi. YOshlarning hayot so’qmoqlarida adashmasliklarini ta’minlash, ularni shiddatkor zamonning bo’ronu to’fonlaridan himoya qilish lozim. Ayniqsa, diniy aqidaparastlik, mafkuraviy kurashdagi loqaydlik tuzatib bo’lmas oqibatlariga olib kelishi mumkin.

“Axborot” atamasi “axbor” ma’lumotlar, ko’p xabarlar degan ma’noni anglatadi. Bunda turli ma’lumotlar qayta ishlanib, ayrim jihatlariga tuzatishlar kiritiladi. Axborotlarning ijtimoiy borliqda kechayotgan voqea hodisalar, alohida shaxs tomonidan bajarilayotgan ish, xatti-harakat, faoliyat to’g’risidagi ma’lumotlarni etkazish, xabar berishdan iboratdir. Axborotdan muhim manba sifatida foydalaniladi va unda ko’nikma va malakalar egallanadi.

Xulosa o’rnida shuni ta’kidlash lozimki yoshlarni har tomonlama ma’naviy-axloqiy tarbiyalash masalasi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu vazifalar milliy tarbiyaning asosiy tamoyillari, milliy madaniy va ma’naviy qadriyatlar, xalq va mamlakatimiz pedagogikasi yutuqlari, milliy vatanparvarlik, milliy qadr-qimmat va milliy iftixor tuyg’ularini tarbiyalash birinchi galdagi vazifa bo’lishi asosida amalga oshirilmog’i lozim.

Oliy talim muassasalari yoshlarida axborot madaniyatini shakllantirishning nazariy va uslubiy asoslari ishlab chiqilgan. Unda jamiyat hayoti, shaxsning ijodiy imkoniyatlari, ahloqiy, aqliy, ijodiy kuch va qobiliyatlari, uning turmush tarzida, ijtimoiy – iqtisodiy sohalarini rivojlantirishdagi dolzarbligi nazariy jihatdan asoslangan. Ushbu maqolada yoshlarning nazariy dunyoqarashi, axborot muhiti, tashqi dunyodagi ob’ektiv omillarni tushunish, ishonitirish tamoyillari, shaxsni shakllantirish kabi nazariy

bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalar jarayonida axborotlarni aniqlash va qayta ishlash operatsiyalarini bajarish kabilarga e'tibor berilgan. Adabiyotlarni o'rganish, tahlil etish va tajribalarga asoslangan holda uning ta'rifi ishlab chiqilgan. Bevosita jamiyat taraqqiyotida insonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'rni va ahamiyati ilmiy nazariy jihatdan asoslangan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга мурожаатномаси "Халқ сўзи" 2017 йил 27 декабрь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори. 2021 йил 26 март, ПҚ-5040-сон

3. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2004. – 94 б.

4. Галанин О.А. Организация работы с резервом для назначения на должности руководящего состава органов внутренних дел Российской Федерации в свете требований административной реформы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. - М.: Академия управления МВД России, 2010. С.12.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MILLIY VA MUMTOZ MUSIQAGA BO'LGAN MUNOSABATLAR

*Tajiboev Elmurod Maxmudjonovich,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Namangan davlat pedagogika instituti katta
o'qituvchisi.*

Annotatsiya: ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida Prezidenti tomonidan tomonidan qabul qilinayotgan qarorlar, milliy va mumtoz musiqa madaniyatimizni yanada keng targ'ib qilish va o'rganish borasida nufuzli festivallar, turli ko'rik-tanlovlar va konsertlarning ahamiyati haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, milliy, madaniyat, islohot, an'ana, maktab, o'quvchi, madaniyat markazi, bolalar musiqa maktabi, milliy cholg'u, konsepsiya.

ATTITUDES TO NATIONAL AND CLASSICAL MUSIC IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

*Tajiboev Elmurod Makhmudjonovich,
Doctor of Philosophy (PhD) Pedagogical Sciences. Senior Teacher of Namangan state pedagogical
institute.*

Annotation: this article provides detailed information about the decisions taken by the President of the Republic of Uzbekistan, the importance of prestigious festivals, various pageants and concerts for the wider promotion and study of our national and classical music culture.

Key words: music, national, culture, reform, tradition, school, student, cultural center, children's music school, national instrument, concept.

ОТНОШЕНИЕ К НАЦИОНАЛЬНОЙ И КЛАССИЧЕСКОЙ МУЗЫКЕ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

*Тажибоев Эльмурод Махмуджонович
Доктор философии педагогических наук (PhD) Старший преподаватель Наманганского госу-
дарственного педагогического института.*

Аннотация: в данной статье представлена подробная информация о решениях, принятых Президентом Республики Узбекистан, значении престижных фестивалей, различных конкурсов и концертов для более широкой пропаганды и изучения нашей национальной и классической музыкальной культуры.

Ключевые слова: музыка, национальная, культура, реформа, традиция, школа, ученик, культурный центр, детская музыкальная школа, национальный инструмент, концепция.

Kirish. 2022-2023-o'quv yilidan boshlab umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarga milliy musiqa cholg'ularidan kamida bittasini chala olish mahorati o'rgatiladi va bu ularning shahodatnomasida qayd etiladi. 10130 ta maktab, 323 ta bolalar musiqa maktabi, 826 ta madaniyat markazi 7 turdagi milliy cholg'ular bilan 3 to'plamdan ta'minlanadi." [1] Hukumatimiz tomonidan qabul qilinayotgan bu kabi mazmundagi qarorlar yurt ertasi bo'lgan yoshlar istiqbolini ko'zlagan muhim qadamlardan yana biridir.

Adabiyotlar tahlili. 2016-2020-yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi to'g'risidagi, keyingi yillarda muhtaram yurtboshimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 28 noyabrdagi PQ-4038-son «O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash xususida»gi qarori, 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli farmoni asosida qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" [2], 2019-yil 8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli Qarori [3], O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ijtimoiy-madaniy islohotlar jarayoni musiqa san'ati sohasida ham o'z aksini topayotganligi, xususan, o'quvchilarda milliy musiqa tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda "yoshlarni gumanizmning yuksak ideallari asosida tarbiyalash yo'lida barcha ezgu niyatli insonlarni birlashtirgan musiqa san'atining roli va ahamiyatini tobora ortirdi"[4]. Bu borada musiqiy meros namunalarida in'ikos etgan azaliy yuksak

badiiy qiymatlarni ilg'or ilmiy metodlar asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvarda Oliy Majlisga Murojaatnomasi [5] da belgilangan vazifalar ijrosi mazmunidan kelib chiqib "...ta'lim tizimida innovatsiyalarni, shu jumladan o'qitishning zamonaviy, interaktiv va ijodiy uslublarni joriy etish orqali targ'ib qilishga ko'maklashish, raqamli texnologiyalardan keng foydalanishni nazarda tutuvchi innovatsion o'quv dasturlarini ishlab chiqishni ta'minlash" qarori yuzasidan bugungi kunda milliy musiqani tinglash va o'rganishda innovatsion didaktik o'quv-uslubiy darslik va elektron dasturlar ishlab chiqarilmoqda. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevral kungi PQ-112 "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori, shuningdek, yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda belgilangan "Ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va o'quv dasturlarini innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshirish" [6] mezonlarini hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda o'quvchilarda milliy musiqa tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirishda mavjud muammolarni bartaraf etish milliy musiqa merosimizni asrab avaylagan holda kelajak avlodlarga etkazish bilan bir qatorda jahon ta'limi taraqqiyotining yutuqlaridan ham maqsadli foydalana olish va ilg'or tajribalarni milliy qadriyatlarimiz va qarashlarimizga moslashtirish orqali ta'limning yuqori pog'onalariga ko'tarishni maqsad qiladi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3920-son qarori. "Mahalliy madaniyat va san'at muassasalarining jahon madaniy makoniga puxta integratsiya qilinmaganligi mamlakatimizning ijobiy qiyofasini shakllantirishda va mintaqaning madaniy markazi sifatidagi maqomini mustahkamlashda mavjud boy madaniy-tarixiy merosdan hamda madaniyat va san'atning zamonaviy yo'nalishlaridan to'liq foydalanish" [7] kabi muhim vazifalarga:

Innovatsion rivojlanish: Madaniyat va san'at sohasini rivojlantirish uchun, innovatsion loyihalarni rivojlantirish va ularni amalga oshirish kerak[8].

Bu sohadagi yoshlar va keng ko'plikdagi aholi o'rtasida maxsus kurslar, o'quv dasturlar, seminarlar va ijtimoiy tashkilotlar tashkil etish lozim.

Jahon madaniy makoniga integratsiyalash: Milliy musiqamizni jahon madaniy makoniga integratsiyalash ham muhim vazifalardan biridir. Bu maqsadga erishish uchun, milliy musiqamizni dunyodagi boshqa madaniyatlardan ta'sir olgan eng yuqori saviyadagi musiqalardan o'rganish va ularga oid teatr, kinoteatr, o'yin va boshqa ko'plab tadbirlarga qatnashish kerak.

Milliy va mumtoz musiqa madaniyatimizni yanada keng targ'ib qilish va o'rganish borasida nufuzli festivallar, turli ko'rik-tanlovlar va konsertlar, gastrollar tashkil etildi.

Mustaqillik davrida xalqro tanlovlarni o'tkazish keng rivoj topdi O'zbekistonning barcha hududlarida o'tkaziladigan Yu.Rajabiy nomidagi maqom ijrochilari (1983-yildan, Toshkent), "Qo'shiq bayrami" (1992-yildan), Ma'murjon Uzoqov nomidagi (1997-yildan, Marg'ilon shahri, 2001-yildan J. Sultonov va M. Uzoqov nomida), F.Mamadaliyev va O.Yusupov nomidagi (2001-yildan, Andijon), Noji Abdulaziz Abdurasulov nomidagi (1997-yildan, Samarqand), Komiljon Otaniyozov nomidagi (1997-yildan, Xorazm) xonandalar tanlovlari va boshqa "Asrlar navosi" ko'hna milliy sozlar (tan-bursato, nay va dutor) ijrochilarining Respublika tanlovi (1998, Buxoro), "O'zbekiston-Vatanim manim" (1996, Toshkent), "Yangi taronalar" milliy estrada qo'shiq va kuylari respublika tanlovi (1998, Jizzax; 2002, Guliston); «Aziz ona yurtim navolari» milliy estrada qo'shiqlari respublika tanlovi, "Boysun bahori" xalqaro folklor jamoalari ochiq festivali (2002-yildan, Boysun shahri) va boshqa Toshkentda 1995-yildan har yili o'tkazilayotgan «Ilhom-XX» Xalqaro zamonaviy musiqa, 1998-yildan har ikki yilda o'tkazilayotgan Xalqaro simfonik musiqa festivallari, 1997-yildan har ikki yilda o'tkazilayotgan «Sharq taronalari» (Samarqand) Xalqaro musiqa festivali doirasidagi ijrochilar tanlovi va musiqashunoslar anjumani ham jahon miqyosida tan olinmoqda [9].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Yana bir milliy musiqa madaniyatimiz, xalqimizning boy madaniy merosiga berilayotgan e'tibor natijasida mamlakatimizda Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o'tkazish yo'lga qo'yildi. Ushbu festival 2019-yilda Termiz shahrida, 2021-yilda Nukus shahrida nufuzli xalqaro tashkilotlar va mehmonlar ishtirokida yuqori saviyada o'tkazildi.

YuNESKOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha hukumatlararo qo'mitasi XVI sessiyasi (2021-yil, Parij shahri) doirasida Baxshichilik san'ati O'zbekistonning nomoddiy madaniy merosi elementi sifatida Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritildi [10] hamda u ro'yxatga kiritilgan nomoddiy madaniy merosning oltinchi elementi bo'ldi. Bunga qadar

ushbu ro'yxatdan "Boysun tumani madaniy makoni" (2008), "Katta ashula" (2009) va "Lazgi" (2019) o'rin olgan edi. Bundan tashqari, O'zbekiston boshqa davlatlar bilan hammualliflikda "Shoshmaqom" (2008), "Navro'z" (2016) nominatsiyalarini ilgari surishda ishtirok etdi. Kelgusi yillarda «rubob chalish» nominatsiyasini qo'mita muhokamasiga kiritish rejalashtirilgan. [11]

"Boysun tumani madaniy makoni" (2008) – bu mukammal sifatda Boysun tumani tarixi, madaniyati, ijodi va geografik hududining ayrim sohalaridagi qadimiy asarlarini to'plagan album. Ushbu asar Boysun tumani tarixi va madaniyati bo'yicha o'rganuvchilarga katta yordam beradi.

"Katta ashula" (2009) – bu O'zbekiston Respublikasi Mustaqillik kuni bilan bog'liq yig'ilishlar uchun yozilgan qo'shiq. Ushbu asar mustaqillikni yutuqlash yo'li bo'yicha yozilgan va shunday qilib O'zbekistonning mustaqillikka erishishining yodgorligini aks ettiradi.

"Lazgi" (2019) – bu esa O'zbek xalqining milliy o'yinlari orasida o'ynaluvchi "Lazgi" o'yini tarixi, madaniyati va musiqasi bo'yicha yaratilgan. Ushbu asar O'zbekiston milliy musiqasining hamjihatlikda to'planib, milliy va dunyo musiqa e'lon qilinishiga yordam berdi.

"Shoshmaqom" (2008) – bu esa O'zbekiston va Eron hamkorligida yaratilgan musiqa asarlari to'plamidir. Ushbu asar O'zbekiston va Iran musiqasi aloqasiga bag'ishlangan va o'z ichiga O'zbekiston shoshmaqomining navoiga o'ziga xos o'zgartirishlarni kiritgan.

"Navro'z" (2016) – bu esa O'zbekiston milliy bayrami Navro'zga bag'ishlangan musiqa asarlari to'plamidir. Ushbu asar O'zbekiston milliy madaniyatiga, Navro'z bayramining ahamiyatiga bag'ishlangan.

"Rubob chalish" nominatsiyasi O'zbekiston xalq musiqasi san'atkorlarining hamjihatlikda yaratilgan usullar va repertuarlarni o'rgatishga qaratilgan. Bu rejalashtirish O'zbekiston milliy musiqasining rivojlanishiga va dunyoga ko'rsatilishiga muhim ahamiyatga ega.

Davlatimiz tomonidan qabul qilinayotgan me'yoriy hujjatlar mazkur sohani rivojlantirishda muhim dasturilamal bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, 2015-yil 20 noyabrdagi PQ-2435-son «Bolalar musiqa va san'at maktablari faoliyatini yanada takomillashtirish» bo'yicha 2016-2020-yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi to'g'risidagi, keyingi yillarda muhtaram yurtboshimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan 2018-yil 28-noyabrdagi PQ-4038-son "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash xususida" gi qarori, 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli farmoni asosida qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" [12], 2019-yil 8-maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli Qarori [13] Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-madaniy islohotlar jarayoni musiqa san'ati sohasida ham o'z aksini topayotganligi xususan o'quvchilarda milliy musiqa tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda Milliy musiqa madaniyatimizning yanada keng targ'ib qilinishi va o'rganish borasida nufuzli festivallar, tanlovlar va konsertlar [14], gastrollar tashkil etilishi, musiqa san'atining o'ziga xos ahamiyatini ko'rsatadi. Mazkur qaror va farmonlar bugungi kunda o'sib kelayotgan yo avlodlarni komil inson bo'lib kamol topishi bilan birga jonajon vatanimizni rivojlangan davlatlar ichra tenglararo teng raqobatlasha oladigan taraqqiy etgan mamlakat bo'lishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Hukumatimiz tomonidan qabul qilinayotgan bu kabi mazmundagi qarorlar yurt ertasi bo'lgan yoshlar istiqbolini ko'zlagan muhim qadamlardan biridir. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng hukumat tomonidan mamlakatimizda barkamol avlodni tarbiyalash maqsadida o'zbek milliy musiqasi va san'atini har tomonlama rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi.

Xalqaro ijodiy aloqalarni kengaytirish, O'zbekiston musiqa san'ati dunyo miqyosida ham bilan aloqa o'rnatishi zarur bo'ladi. Bu maqsad uchun Xalqaro ijodiy festival va ko'rsatmalarda O'zbekiston musiqa san'atining namoyonlari ijro etilishi kerak. Boshqa davlatlar bilan musiqa sahalarida almashish, muzey va o'yin-ko'rsatma tashkil qilish, o'zaro almashtirish va tanishishda qo'llanma qilish zarur.

Mumtoz musiqamiz amaliyoti va ravnaqiga nazar solar ekanmiz, biz buyuk madaniyat sohiblari avlodi ekanligimizni ko'ramiz. Yosh avlod vakillari o'tmishda yaratilgan merosni o'qib, ardoqlab, ijro etib idrok qilib o'zlashtirsalar, xalqimiz suyib ardoqlagan ulug' ustoz hofiz-u sozandalarning yo'llarini davom ettirgan bo'ladilar.

Mustaqillik davrida ta'limning shakli va mazmuniy jihatlari qayta ko'rib chiqilishdan tashqari, uning ayrim tuzilmalari qayta ishlab chiqildi hattoki, mazmun jixatlari ham yangilandi.

Nozirgi zamon milliy bastakorlik udumlarini e'zozlash va ravnaq toptirish ta'lim va tarbiya jarayonida ustoz shogird ilg'or an'analaridan keng foydalanish, mumtoz va zamonaviy musiqa madaniyati

mashhur namoyandalari ijodi va faoliyatida yoshlarni musiqani eshitish hamda tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish borasidagi usul va uslublari tatbiq etilmoqda.

Adabiyotlar ro'yhati

1. "Maktab o'quvchilariga kamida bitta milliy cholg'u asbobini chalish mahorati o'rgatiladi". 3 fevral 2022. // <https://www.gazeta.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son. // <https://lex.uz/docs/4312785>
3. «Pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 28.12.2017. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1026-son qarori. // <https://lex.uz/docs/4327235>
4. Sh.Mirziyoyev. Dillarni dillarga, ellarni ellarga payvand etadigan san'at // Xalqaro maqom san'ati anjumanining ochilish marosimidagi nutqi. Xalq so'zi, 7 sentyabr, 2018 y. – B.1
5. "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi (2020_yil_24_yanvar)". <https://nrm.uz>
6. "Ta'lim to'g'risidagi O'RQ" – 637. 23.09.2020 // <https://lex.uz>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3920-son qarori. // <http://lex.uz>
8. Ишуткина Е.В. (2014). Учебно-методическая работа преподавателя колледжа в рамках современного образовательного процесса // Проблемы и перспективы развития образования в России, (25), 45-50-с.
9. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil 215b.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 07.02.2022 yildagi 59-son. // <https://lex.uz/uz/docs/-5849841>
11. "O'zbek-baxshichilik-sanati-unesco-royxatiga-kiritildi". / 16.12.2021. <https://kun.uz/uz/news>
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son. <https://lex.uz/docs/4312785>
13. «Pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 28.12.2017. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1026-son qarori. <https://lex.uz/docs/4327235>
14. Ишуткина Е.В. (2014). Учебно-методическая работа преподавателя колледжа в рамках современного образовательного процесса // Проблемы и перспективы развития образования в России, (25), 45-50 с.

MAKTABGACHA YOSHDAGI NUTQ NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI O'QISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA FIKRLASH OPERATSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MAZMUNI

Turdalieva Shahlo Husnitdinovna

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Logopediya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi nutqida og'ir nuqsonlari bo'lgan bolalarda o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda analizatorlarning rivojlanish funktsiyalari va aqliy operatsiyalarning mazmuni yoritilgan, maktabgacha ta'lim muassasalarida o'qish ko'nikmalarini samarali amalga oshirish uchun zarur motivlar va yondashuvlar mazmuni tahlil qilingan. Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalardagi birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarini tuzatishga hamda rivojlantirishga qaratilgan ta'lim muhiti bola shaxsining rivojlanish sharti hisoblanadi. Shuni e'tiborga olgan holda ushbu maqolada mutaxassis kasbiy faoliyati jarayonida qo'llashi mumkin bo'lgan texnologiyalardan namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: tarbiyachi, musiqa rahbari, jismoniy tarbiya instruktor, birlamchi va ikkilamchi nuqsonlar, logoped, o'qish, yozishni o'zlashtirish.

СОДЕРЖАНИЕ РАЗВИТИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Турдалиева Шахло Хуснитдиновна

Низамий, Ташкентский государственный педагогический университет, преподаватель логопедического факультета

Аннотация. В данной статье описаны развивающие функции анализаторов и содержание мыслительных операций в развитии навыков чтения у детей с тяжелыми дефектами речи дошкольного возраста, проанализировано содержание мотивов и подходов, необходимых для эффективной реализации навыков чтения в дошкольных образовательных учреждениях. Известно, что образовательная среда, направленная на коррекцию и развитие первичных и вторичных нарушений дошкольников, является условием развития личности ребенка. Учитывая это, в данной статье представлены примеры технологий, которые специалист может использовать в процессе своей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: педагог, музыкальный руководитель, инструктор по физкультуре, нарушения первичной и средней степени тяжести, логопед, осваивающий чтение, письмо.

THE CONTENT OF THE DEVELOPMENT OF THINKING OPERATIONS IN THE DEVELOPMENT OF READING SKILLS OF CHILDREN WITH SPEECH DISABILITIES OF PRESCHOOL AGE

Turdalieva Shahlo Husnitdinovna

Nizamiy, Tashkent State Pedagogical University, teacher of speech therapy department

Annotation. This article describes the developing functions of analyzers and the content of mental operations in the development of reading skills in children with severe speech defects, and analyzes the content of motives and approaches necessary for the effective implementation of reading skills in preschool educational institutions. It is known that an educational environment aimed at the correction and development of primary and secondary disorders of preschool children is a condition for the development of the child's personality. Taking this into account, this article presents examples of technologies that a specialist can use in the course of his professional activities.

Key words: teacher, music director, physical education instructor, primary and moderate disabilities, speech therapist, mastering reading and writing.

Kirish. Jahon ta'lim muassasalarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalardagi nuqsonlarni bartaraf qilish, maktabgacha yoshdagi og'ir nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarda o'qish ta'limida o'qish shakllantirish uchun ko'nikmasini bevosita amaliy egallash ko'nikmalarini shakllantirishning korreksion

rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari tatbiq etilgan.

Respublikamizda so'nggi yillarda siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan taraqqiy etishi, ijtimoiy munosabatlarda demokratik hamda insonparvarlik tamoyillarining ustuvor bo'lishiga erishishi yuqori axloqiy sifatlarga ega bo'lgan, muayyan soha bo'yicha nazariy, amaliy bilimlarni puxta o'zlashtirgan, kasbiy faoliyatda yutuqlarga erisha oladigan kadrlarni tayyorlanishning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilmoqda.

Ta'lim jarayonida ta'lim sifatini oshirish, pedagog kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish, ta'lim tizimini zamon talablariga moslashtirish, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida darsliklarni yangilash, nogironlikni belgilashning ijtimoiy modeliga bosqichma-bosqich o'tish, aholi uchun majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta'minlash, ehtiyojmand qatlamlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish ustuvor vazifalar sifatida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarning dastlabki o'qish ko'nikmalarini shakllantirish texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning samarasi oshadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maktabgacha yoshdagi bolalarning asosiy faoliyati o'yin ekanligini hisobga olsak, mashg'ulotlarni shunday tuzish kerakki, yangi materialni o'rganish, har qanday bilim va ko'nikmalarni egallash nafaqat o'yin shaklida, balki o'yinning keyingi rivojlanishiga turtki beradi. Mashg'ulotlarda bolalar ular uchun yangi bo'lgan o'yin harakatlarini o'zlashtira olishlari, o'yin syujetining variativligi, tanlangan rollarga muvofiq o'yinchilarning o'zaro munosabatlari haqida tasavvurga ega bo'lishlari kerak.

Bolalar faoliyatining asosiy turlarida olingan bilim va shakllangan ko'nikmalardan foydalanish tamoyili. Har bir mashg'ulot shunday tuzilganki, bolalar olgan bilim va ko'nikmalarini o'yin, ijodiy ishlab chiqarish faoliyati hamda uy-ro'zg'or ishlarida qo'llashlari mumkin. Shunday qilib, o'qish ko'nikmalarini o'zlashtirishning amaliy mazmuni bolalarga ochib beriladi. Bundan tashqari, bolalar faoliyatining o'zi boyitiladi, uning rivojlanishi uchun yangi sharoitlar paydo bo'ladi, olingan bilimlar mustahkamlanadi, bolalarning mashg'ulotlarda o'zlashtirgan ko'nikmalari takomillashadi [6].

Ta'lim vositalari. Taklif etilayotgan texnologiyada asosiy ta'lim vositasi bu o'yin, birinchi navbatda syujetli rolli va dramatzatsiya o'yinlari. Foydalaniladigan syujetli rolli o'yinlar o'yin qahramoni yordamida hayoliy vaziyatni yaratishni, rollarni taqsimlashni o'z ichiga oladi, bunda etakchi rol o'qituvchi tomonidan ovozlashtirilgan o'yin qahramoniga beriladi. Bolalar o'yinning faol ishtirokchilari sifatida rollarni ham o'z zimmlariga oladilar va hozirgi vaziyatda o'z munosabatlarini, tasavvurlarini ifoda etib, syujetning rivojlanishiga ta'sir qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar [6]. Dramatzatsiya o'yinida syujetning rivojlanishi ishlatilgan badiiy asarning konturi bilan belgilanadi. Bolalar o'yinni bir vaqtning o'zida ham aktyorlar, ham tomoshabinlar sifatida qabul qiladilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Korreksion va rivojlantiruvchi ta'lim muhiti nafaqat bola shaxsining rivojlanish sharti, balki mutaxassis kasbiy ijodining ko'rsatkichidir, chunki uni modellashtirish va loyihalash pedagogdan chuqur bilim, yuqori professionallik, ijodiy izlanish, tibbiy, psixologik va pedagogik metodikalarning moslashuvchanligini, an'anaviy va noan'anaviy texnologiyalarni, bolalar, ularning ota-onalari, tuzatish jarayonini ta'minlaydigan odamlar bilan ishlash qobiliyatini talab qiladi. Atrof-muhit faqat barcha mutaxassislarning birgalikdagi faoliyati natijasida yaratiladi [7].

Biz tashkil etgan o'zaro hamkorlikning asosiy maqsadi har bir mutaxassisning salohiyatidan foydalanish, pedagogik kollektivning barcha sub'ektlarining sa'y-harakatlarini birlashtirish, maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qishni o'zlashtirishga tayyorlash ishlarida faoliyatlararo kelishmovchilikni bartaraf etishdir. Ya'ni bolalarda ushbu ko'nikmalarni o'zlashtirishga tayyor bo'lish uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirishga kompleks yondashuvni tashkil etish.

Yu.K. Babanskiy kompleks yondashuvning ma'nosini, birinchi navbatda, pedagogning tarbiyaviy va ta'limiy harakatlari, birinchidan, bolaning shaxsini yaxlit shakllantirishga, ikkinchidan, unga boradigan barcha maqsadli ta'sirlarning ajralmas tizimiga bo'lgan integratsiyaga yo'naltiriladi. Bu pedagogik kollektivning a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etishga bo'lgan transdistsiplinar yondashuv bilan mumkin bo'ladi [1].

Lokalova N.P, A.A. Ushakov [2,3] tomonidan miya falaji bor bolalar uchun individual reabilitatsiya dasturini ishlab chiqishda transdistsiplinar yondashuv asoslarini tahlil qilish asosida biz pedagogik tizim sub'ektlarining o'zaro ta'sirini tashkil etish modelini yaratdik.

Transdistsiplinar yondashuvning mohiyati (lot. trans orqali) pedagogik tizim sub'ektlari o'rtasidagi

o'zaro munosabatlarni tashkil etishga, bizning fikrimizcha, jamoaning har bir a'zosi boshqa mutaxassislarning dasturiy ta'minotining potentsial imkoniyatidan foydalanish uchun shakllangan funktsiya, ko'nikma yoki jarayonga bo'lgan ta'sirni kuchaytirib, uning oldida turgan dasturiy vazifalarni hal qilishga imkon beradigan ishni tashkil etishdan iborat[4,5].

Buning uchun biz o'quv jarayoni ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari tizimini ishlab chiqdik, unda psixologik va pedagogik tadbirlarning metodlari va hajmini tanlash mutaxassislar jamoasi (faol guruh) tomonidan amalga oshirilgan. Bolalar potentsialining birgalikdagi tahlili ularning zarur funktsiyalari, ko'nikmalari va jarayonlarining rivojlanishi bo'yicha maqbul chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqishga imkon berdi.

Jamoaga kiritilgan mutaxassislarning davriy yig'ilishlarida faol guruh a'zolarining samaradorligi baholandi, rejalar tuzatildi, ishning oraliq natijalari sarhisob qilindi. Jamoalar soni, ishtirokchilarining soni va profili biz tomonimizdan aniqlangan ish joylari va echimlarni talab qiladigan aniq vazifalar bilan aniqlangan.

Mutaxassislar jamoalari oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun uning koordinatorlari aniqlandi. Har bir faol guruhdagi bu funktsiyani shakllanayotgan jarayonlar va ko'nikmalar sohasidagi eng malakali mutaxassis bajargan, u jamoaning har bir a'zosining ishiga rivojlanish vazifalarini "translyatsiya qilgan", ya'ni o'tkazgan. Koordinatorlarning vazifalariga jamoa a'zolarining dasturiy ta'minotini tahlil qilish, ish rejasini tuzish, maslahat berish, vazifalarni belgilash va ularning bajarilishini nazorat qilish kiradi. Shunday qilib, tajriba o'tkazilgan barcha maktabgacha ta'lim muassasalarida mutaxassislar rivojlanishning umumiy buzilishi bo'lgan bolalarda o'qishni o'zlashtirishga tayyorlikni shakllantirishga jalb qilindi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Eshitish, og'zaki nutq, vizual-fazoviy funktsiyalar va fikrlash operatsiyalarini rivojlantirish bo'yicha yo'nalishdagi vazifalar logoped, tarbiyachi, psixolog, jismoniy tarbiya instruktori va musiqa rahbari tomonidan frontal va guruhga oid bo'lmagan mashg'ulotlar jarayonida, tartib lahzalari paytida rivojlanayotgan mazmun bilan jamoaviy faoliyatda qatnashish orqali rasm va ganchkorlik darslarida, modellash, qo'l mehnati, ya'ni har bir mutaxassisning rejalashtirilgan darslarida o'qish va yozishni o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirish bo'yicha vazifalarni ajratish hisobiga hal qilingan [8].

Jamoa a'zolariga dasturiy ta'minotni amalga oshirish doirasida qo'yilgan vazifalarni hal qilishga imkon beradigan ish shakllari va metodlarni aytib o'tamiz.

Eshitish funktsiyalarini shakllantirish dasturi (nutqqa oid va nutqqa oid bo'lmagan eshitish qobiliyati) logoped, tarbiyachi, psixolog va musiqa rahbari, jismoniy tarbiya bo'yicha instruktor tomonidan muhokama qilingan va ishlab chiqilgan. Jamoada koordinator bo'lib logoped xizmat qildi.

Tarbiyachi, musiqa rahbari, jismoniy tarbiya bo'yicha instruktor bolalarda eshitish va kontsentratsiyani rivojlantirish vazifalarini hal qildilar (tarbiyachi "Nima shovqin qilmoqda?" o'yini va boshqa o'yinlarda bolalarni qaysi predmet tovush chiqarganini topishga o'rgatadi: qoshiq, qog'oz, stul, koptok va hokazo; musiqa rahbari - bolalarni musiqa asbobi yoki o'yinchoq tovushlarini aniqlashni o'rgatadi; jismoniy tarbiya bo'yicha instruktor - "Agar qarsak chalsam, yugurasiz, agar oyog'imni do'pillatsam, yurasiz" topshirig'ini bajarishni o'rgatadi va hokazo).

Tarbiyachi va musiqa rahbari, jismoniy tarbiya bo'yicha instruktor maktabgacha yoshdagi bolalarda yo'nalishini aniqlash, tovushning kuchi va balandligini farqlash qobiliyatini shakllantirdilar ("Nima baland va nima past jaranglayapti?", "Qaysi musiqa asbobining ovozi eng baland?", "Nima qilish kerakligini top?", "Past-baland!" o'yinlarida: baland qarsakda - bayroqchani yuqoriga ko'tarish, past qarsakda - bayroqchani pastga tushirish va hokazo).

Logoped va musiqa rahbari ritmni takrorlashni o'rgatdilar, bolalarda eshitish xotirasini rivojlantirdilar ("Meni qanday taqillatishimni tingla va tugatganimdan keyin xuddi shu tarzda taqillat"; "Diqqat bilan tingla - hozir men ikki marta taqillataman. Qachon ko'proq taqillatganimni aniqlashga harakat qil"; "Musiqiy aks-sado" - o'qituvchi zarbli asbobni ma'lum bir ritmda uradi, bola eshitganlarini bir xil ritmda takrorlashi kerak; va hokazo). Logoped maxsus mashqlarda bolalarda fonematik idrokning kamchiliklarini tuzatadi. Tarbiyachi nutq tovushlarini farqlash ko'nikmasini, shu jumladan dastur mashg'ulotlarida logoped tomonidan berilgan vazifalarni birlashtirdi (qo'l mehnati darslarida faoliyatni almashtirish daqiqalarida, masalan: "O'giril, tingla va takrorla: pa-ba-pa, ka-ga-ga"; "Men talaffuz qilayotgan tovushlarni tingla, [R] tovushini eshitganida qarsak chal" va hokazo), sayrda, tartib lahzalarida mustahkamladi.

Logoped, psixolog, tarbiyachi va musiqa rahbari dastur vazifalarini amalga oshirish jarayonida bolalarda eshitish-nutq xotirasini rivojlantirdilar (masalan, ular turli murakkablikdagi jummalarni takrorlashni o'rgatdilar).

Vizual-fazoviy funktsiyalarni shakllantirish bo'yicha dastur psixolog, logoped, tarbiyachi va jismoniy tarbiya bo'yicha instruktor tomonidan ishlab chiqilgan. Jamoada koordinator bo'lib psixolog xizmat qildi. Bolalardagi predmetlarning vizual tahlilini rivojlantirish maxsus mashg'ulotlarda psixolog tomonidan; rasm darslarida, bolalarning bo'sh vaqtlarida faoliyatni tashkil qilish jarayonida tarbiyachi tomonidan; mashg'ulotlarni tashkil qilish paytida, mashg'ulotlarda dam olish daqiqalarida logoped tomonidan amalga oshirildi.

Shuningdek, maxsus mashg'ulotlarda psixolog maktabgacha yoshdagi bolalarda vizual diqqat va xotirani rivojlantirdi, jamoaning qolgan mutaxassislari o'zlarining dasturiy ta'minotining potentsial imkoniyatlaridan foydalangan holda o'qish va yozishni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan psixik funktsiyalarni shakllantirdilar va mustahkamladilar.

Tarbiyachi - matematik qobiliyatlarni rivojlantirish mashg'ulotlarida, applikasiya, ganchkorlik, loyihalash mashg'ulotlarida. Jismoniy tarbiya bo'yicha instruktor - maxsus vazifalar jarayonida (masalan, varaqda tasvirlangan ketma-ketlik bilan o'xshash predmetlarni tashkil qilish zarurati bilan estafetalar o'tkazish va boshqalar).

Logoped - nutqning leksik va grammatik tuzilishini rivojlantirish bo'yicha mashqlar jarayonida (masalan, "Nima yo'qoldi?" va boshqa o'yinlarda ot so'z turkumidan nutqda foydalanish ko'nikmasini shakllantirishda, kesma alifboning taqdim etilgan harflari ketma-ketligini qaytadan tiklashda tovush-harf aloqalarini shakllantirish jarayonida). Logoped maxsus mashg'ulotlarda bolalarda harflarni tanib olish va farqlash, ularni tahlil qilish va sintez qilish ko'nikmasini shakllantirdi (deyarli barcha dasturlar bu vazifani nutq buzilishlarini tuzatish dasturiga kiritadi).

Tarbiyachi bu mahoratni mashg'ulotlarda, tartib lahzalarida, bo'sh vaqtlarida amalga oshirib, mustahkamladi. O'zida harakat qilish qobiliyatini rivojlantirish vazifalari ta'lim tizimining barcha subyektlari tomonidan mashg'ulotlarda, bolalar bilan erkin muloqot jarayonida (sayrlarda, tartib daqiqalarida, bo'sh vaqtlarda) hal qilindi. Bunday vazifalar (o'z yuzi, tanasi, qo'llarining alohida qismlarining o'z tanasiga va qo'l qismlarining bir-biriga nisbatan nisbiy holatini baholash qobiliyatini rivojlantirishga) har qanday mutaxassisning mashg'ulotiga bo'lgan tashkiliy qismga mos keladi, chunki ular o'yinga juda o'xshash, bolalarda qiziqish uyg'otadi, ijobiy emotsional kayfiyatni ta'minlaydi va aqliy mashqni talab qiladi.

Og'zaki nutqni shakllantirish bo'yicha faol guruhning ishi (so'z boyligi, grammatika va bog'langan nutq, tilni tahlil qilish va sintez qilish qobiliyatlari) logoped tomonidan muvofiqlashtirildi. Jamoa logoped, tarbiyachi va musiqa rahbaridan iborat edi. Logoped va tarbiyachi so'z boyligini to'ldirish, bolalarning mavhum ma'noga ega so'zlarni tushunishi, bir xil semantik sohadagi so'zlarda harakat qilish qobiliyati, shuningdek, dastur vazifalarini hal qilish jarayonida turli xil kommunikativ faoliyat turlarida so'zlardan foydalanish maqsadlariga erishdilar.

Musiqa rahbari sanab o'tilgan ko'nikmalarni logoped tomonidan tanlangan maxsus topshiriqlar, o'yinlar va mashqlarni mashg'ulotlarga, tadbirlarning stsenariysiga kiritish orqali rivojlantirdi (masalan: kattalar tomonidan boshlangan tematik qatorni to'ldirish; predmetni tavsifiga ko'ra nomlash; bir xil predmetlar guruhiga umumlashtirilgan so'zlarni tanlash; tugallanmagan jumlagacha bir yoki ikkita so'zni tanlash; maxsus vazifani bajarish uchun, masalan: "Taklif qilingan rasmlardan nomi "kim?" degan savolga javob beradiganlarni tanla" va hokazo.).

Guruhning barcha a'zolarining leksikani shakllantirish yo'nalishidagi ishlari muvofiqlashtirildi, ya'ni bolalar tomonidan eng samarali o'zlashtirish uchun guruhning barcha a'zolarining nutq materiallari umumiy leksik mavzuga muvofiq tanlandi.

Grammatika va bog'langan nutqni shakllantirishdan maqsad - bolalarda so'zlarning to'g'ri grammatik shakllaridan erkin nutqda foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish; vaziyatga mos keladigan va barcha semantik bog'lanishlar to'g'ri ketma-ketlikda tashkil etilgan hikoyalar tuzish. Buning uchun jamoa a'zolari bolalarning so'zni o'zgartirish, so'z yasash, sintaksis yoki grammatik tuzilish, bog'langan nutq ko'nikmalarini shakllantirdilar.

Logoped dastur vazifalarini hal qilish jarayonida, tarbiyachi - bolalar bilan ishlashning maxsus usullari yordamida belgilangan maqsadga erishdi. Shunday qilib, mashg'ulotlardan bo'sh vaqtlarda so'zni o'zgartirish, so'z yasash ko'nikmalarini rivojlantirish va mustahkamlash uchun bolalarga didaktik

savollar berilgan (masalan: “Qanday?” savolga javob beradigan so’zlarni o’ylab toping”, “Nima bilan?” savoliga javob beradigan va ish qurolini bildiradigan so’zni o’ylab toping”, “Tulki, bo’ri, sigirning bolasi qanday ataladi?”), bog’langan nutq va to’g’ri grammatik tuzilish ko’nikmalarini rivojlantirish uchun bolalardan qo’l mehnati mashg’ulotlarida o’z harakatlarini tasvirlashni so’rash mumkin (ganchkorlik, applikatsiya va boshqalar), ya’ni ular nima qilishlari (masalan: “Men jo’jani yasamoqchiman. U sariq bo’ladi...” va hokazo), nima qilayotganlari (masalan: “Men sariq rangli plastilin olaman, undan kichik sharcha yasayman...”), nima qilib bo’lganlari (“Men kichkina jo’jani yasab bo’ldim. U sariq rangda. Uning ko’zlari qora va tumshug’i qizil” va hokazo) haqida gapirib berishlari mumkin; tartib lahzalarida harakatlarni bajarish (“Men qo’llarimni yuvaman. Buning uchun kranni ochishim, sovunni olishim, qo’llarimni sovunlashim kerak...” va hokazo); boshqa usullardan foydalanib, o’tgan bayram voqealari, ko’rilgan fil’m haqida gapirib berish.

Logoped tomonidan hal qilinadigan dastur vazifalari maktabgacha yoshdagi bolalarda tilni tahlil qilish va sintez qilishning dastlabki ko’nikmalarini shakllantirishni o’z ichiga oladi.

Tarbiyachi va musiqa rahbari ushbu ko’nikmalarni (fonematik tahlil va sintez ko’nikmalari, fonematik tasavvurlar, jummalarni so’zlarga tahlil qilish qobiliyati, bo’g’inli tahlil va sintez ko’nikmalari) maxsus mashqlar yordamida katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarda mustahkamladilar.

Buning uchun tarbiyachi dars boshlanishidan oldin maxsus topshiriqlardan foydalangan: “Ismi [M] tovushi bilan boshlanadigan o’g’il bolalar o’tiradilar; endi ismi [A] tovushi bilan boshlanadigan qizlar o’tiradilar”; “Ismi beshta tovushdan iborat bo’lgan bolalar o’tiradilar” va hokazo; faoliyat turining almashishini nazarda tutadigan dam olish paytlarida, loyihalash, ganchkorlik, rasm chizish bo’yicha mashg’ulotlarda: “Bolalar, biz yasayotgan (chizayotgan, loyihalashtirayotgan) predmetni bildiradigan so’z qaysi tovush bilan boshlanishini aniqlang”; tartib lahzalarida: “Stol ustida yotgan qaysi predmetning nomida [V] tovushi bor” va hokazo; bolalar bilan suhbatda mashg’ulotlardan bo’sh vaqtda: “Bolalar, keyingi haftada qaerga borishimizni toping. Bu so’z [T] tovushi bilan boshlanadi va beshta tovushdan iborat” va hokazo.

Musiqiy rahbar tayyorlov guruhining bolalari bilan o’tkaziladigan tadbirlarni o’yin tarzida berilgan didaktik vazifalar bilan bezatgan. Masalan, tayyorlov guruhida o’tkazilgan yangi yil tadbirida Qorbobo berilgan tovush, berilgan miqdordagi tovushlar, bo’g’inlarni o’z ichiga olgan so’zlarni, topishmoqlarni topgani uchun sovg’alar bergan; masalan: “Bu so’z transport turini anglatadi, uchta bo’g’indan iborat va [A] bilan tugaydi”, “Bu so’z yovvoyi hayvonni anglatadi, u beshta tovushdan iborat, so’zning o’rtasida [B] tovushi bor” va hokazo. Bunday mashqlar nafaqat tilni tahlil qilish ko’nikmalarini mustahkamlashga yordam berdi, balki bolalarda mavjud bo’lgan so’z boyligini ham to’ldirdi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). 6-7 yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarda tovushni talaffuz qilish ko’nikmalarini mustahkamlab, so’z boyligini kengaytirib, nutqning to’g’ri grammatik tuzilishini, bog’langan nutqni, tilni tahlil qilish va sintez qilishni shakllantirib, mutaxassislar bir vaqtning o’zida bir nechta til muammolarini hal qilish uchun vazifalarni shakllantirishga, mashqlarni tanlashga harakat qilishgan, masalan: “To’rtta so’zdan iborat gap tuz, ulardan biri “qaerga?” savoliga javob beradi, to’rtta tovushdan iborat, ularning oxirigisi [O] tovushi” [Bolalar kinoga borishdi].

Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarning o’qish ko’nikmalarini o’zlashtirishga tayyorligining zarur shart-sharoitlarini shakllantirish o’yinlar, bolalar bilan har qanday mashg’ulotlarda, tartib lahzalarida, bo’sh vaqtlarda yoki uyda foydalanish mumkin bo’lgan o’yinlar, mashqlar jarayonida amalga oshirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. М.: Педагогика, 1989.
2. Локалова Н.П. Школьная неуспеваемость: причины, психопрофилактика. – СПб.: Питер, 2009. (179) /
3. Ушакова О.С. Программа развития речи детей дошкольного возраста в детском саду. М., 1994.
4. Павлова Л.Н. Раннее детство: развитие речи и мышления. М., 2000.
5. Павлова Л. А. Как формировать навык чтения у младших школьников: практическое пособие / под ред. Н. Н. Светловской. М.: Изд-во АРКТИ, 2007.
6. Турдалиева Ш. Х. Предупреждение нарушений письменной речи у

дошкольников с недоразвитием речи. Boshlang'ich ta'limda xalqaro tajribalar: yangi avlod darsliklari, milliy dastur va raqamli texnologiyalar integratsiyasi Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2023-yil, 19-may (383-384)

7. Турдалиева Ш.Х. Развитие навыков чтения - это сложный психофизиологический процесс у детей с тяжелыми речевыми нарушениями дошкольного возраста. Общество и инновации. 4, 8/S (окт. 2023), 124–127.

8. Турдалиева Ш.Х. Развитие начальных навыков чтения у детей с тяжелыми нарушениями речи в дошкольном возрасте. „Мақтаб ва ҳаёт“ № 7 (179) 2023, (36-38) №

5-6-SINF O 'QUVCHILARIGA O'ZBEK DEKORATIV-AMALIY SAN'ATINI O'QITISH METODIKASI

Turdaliyeva Dildora

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotation. Maqola 5-6-sinf o'quvchilari uchun o'zbek dekorativ-amaliy san'atini o'qitish metodikasiga bag'ishlangan. Tadqiqot mualliflari an'anaviy o'zbek tikuvchilik texnikasi bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish, shuningdek, kichik yoshdagi o'quvchilarda badiiy idrok va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga tizimli yondashuvni taqdim etadi. Maqolada materiallarni tanlash xususiyatlari, talabalar bilan ishlash usullari, ularning yosh xususiyatlariga moslashtirilgan va o'quv jarayonida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish batafsil ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari taklif etilayotgan metodika samarali bo'lib, nafaqat an'anaviy ko'nikma va malakalarni egallashga, balki O'zbekiston madaniy merosi kontekstida o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga ham yordam beradi, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: o'rganish, o'zbek badiiy hunarmandchiligi, o'qitish metodikasi, 5-6-sinf o'quvchilari, bezak san'ati, pedagogika, ta'lim, ijodiy rivojlantirish, interfaol daralar, badiiy mahorat, madaniy meros, ijodiy fikrlashni rivojlantirish, amaliy mashg'ulotlar, an'anaviy uslublar, ta'lim dasturlari, san'atni o'qitish metodikasi.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОМУ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМУ ИСКУССТВУ УЧАЩИХСЯ 5-6 КЛАССОВ

Турдалиева Дилдора

исследователь Наманганского государственного университета

Аннотация. Статья посвящена методике обучения узбекскому декоративно-прикладному искусству для учащихся 5-6 классов. Авторы исследования представляют систематизированный подход к формированию навыков владения традиционными узбекскими техниками рукоделия, а также развитию художественного восприятия и творческого мышления у учащихся младших возрастных групп. В статье подробно рассматриваются особенности выбора материалов, методы работы с учащимися, адаптированные к их возрастным характеристикам, и использование современных образовательных технологий в процессе обучения. Результаты исследования позволяют сделать вывод о эффективности предложенной методики, способствующей не только усвоению традиционных умений и навыков, но и развитию творческого потенциала учащихся в контексте культурного наследия Узбекистана.

Ключевые слова: обучение, узбекское декоративно-прикладное искусство, методика обучения, учащиеся 5-6 классов, декоративные искусства, педагогика, образование, творческое развитие, интерактивные занятия, художественные навыки, культурное наследие, развитие творческого мышления, практические занятия, традиционные техники, учебные программы, методы обучения искусства.

METHODS OF TEACHING UZBEK ARTS AND CRAFTS TO STUDENTS IN GRADES 5-6

Turdaliyeva Dildora

Researcher of Namangan State University

Annotation. The article is devoted to the methodology of teaching Uzbek decorative and applied arts for students in grades 5-6. The authors of the study present a systematic approach to developing skills in traditional Uzbek needlework techniques, as well as developing artistic perception and creative thinking in students of younger age groups. The article discusses in detail the features of the choice of materials, methods of working with students, adapted to their age characteristics, and the use of modern educational technologies in the learning process. The results of the study allow us to conclude that the proposed methodology is effective, facilitating not only the acquisition of traditional skills and abilities, but also the development of the creative potential of students in the context of the cultural heritage of

Uzbekistan.

Key words: learning, Uzbek arts and crafts, teaching methods, students in grades 5-6, decorative arts, pedagogy, education, creative development, interactive classes, artistic skills, cultural heritage, development of creative thinking, practical classes, traditional techniques, educational programs, methods of teaching art.

Kirish. O'zbek san'ati va hunarmandchiligi an'ana va madaniyatga boy bo'lib, ranglar, shakllar va hunarmandchilik mahoratining noyob uyg'unligini ifodalaydi. 5-6-sinf o'quvchilarini ushbu san'atga o'rgatish nafaqat ularning estetik didini kengaytiradi, balki O'zbekistonning madaniy merosini chuqurroq anglash va hurmat qilish imkonini beradi. Ushbu maqolada biz boshlang'ich sinf o'quvchilarini san'at va hunarmandchilik bo'yicha samarali o'qitishga qaratilgan metodologiyani ko'rib chiqamiz. San'at har bir xalqning madaniy merosining muhim qismidir. 5-6-sinf o'quvchilarini badiiy-amaliy san'atga o'rgatish kontekstida o'zbek an'analarga alohida e'tibor qaratish lozim, uning boyligi san'at olamiga noyob elementlarni olib keladi. Ushbu maqolada bolalarga ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish va madaniy merosni tushunishga yordam beradigan o'zbek dekorativ-amaliy san'atini o'rgatish metodologiyasini ko'rib chiqamiz.

O'zbek dekorativ-amaliy san'ati avloddan-avlodga o'tib kelayotgan an'ana va madaniy xususiyatlarga boy. 5-6-sinf o'quvchilarini o'zbek dekorativ-amaliy san'atiga o'rgatish nafaqat ijodiy fikrlashni shakllantirish, balki madaniy merosni saqlash usulidir. Ushbu maqolada biz bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga va o'zbek san'ati elementlarini ularning ijodiy jarayoniga tatbiq etishga yordam beradigan metodologiyani ko'rib chiqamiz[1]. O'zbek dekorativ-amaliy san'ati tarix va an'analarga boy bo'lib, uni 5-6-sinf o'quvchilari uchun o'quv jarayoniga joriy etish bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim qadamdir. Ushbu o'rganish davri shaxsning shakllanishi va san'at olamiga qiziqishning kuchayishi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada o'quvchilarning ijodiy rivojlanishini rag'batlantirishga qaratilgan o'zbek dekorativ-amaliy san'atini o'qitish metodikasini ko'rib chiqamiz.

O'zbek dekorativ-amaliy san'ati xalqning madaniy merosini aks ettiruvchi tarix va an'analarga boy. Yog'och o'ymakorligi, loydan modellashirish, to'qimachilik san'ati va boshqa ko'plab turlarni o'z ichiga olgan ushbu san'at o'zbek madaniyatining muhim qismiga aylandi. O'qituvchilar sifatida bizning vazifamiz ushbu an'analarni yangi avlodga, shu jumladan 5-6 sinf o'quvchilariga etkazishdir. Ushbu maqolada o'zbek san'at va hunarmandchiligini o'qitishning dastlabki bosqichida o'qitish metodikasini ko'rib chiqamiz. Avvalo, 5-6-sinf o'quvchilari uchun qiziqarli va qulay bo'lgan mavzuni tanlash muhimdir[2]. To'qimachilik naqshlari yoki yog'och o'ymakorligi elementlari kabi oddiy san'at turlaridan boshlash tavsiya etiladi. Bu bolalarga san'at asoslarini tezroq o'rganishga imkon beradi va kelajakda yanada murakkab loyihalar uchun zamin yaratadi.

O'zbek dekorativ-amaliy san'atini to'liqroq tushunish uchun ta'limda tarix va madaniyat elementlarini joriy etish muhim ahamiyatga ega. An'anaviy o'zbek bezaklari, ramzlari va ularning ma'nosini o'rganishga bag'ishlangan darslar o'tkazilishi mumkin. Bu o'quvchilarga san'atni madaniy merosning bir qismi sifatida yaxshiroq idrok etish va tushunishga yordam beradi. Amaliy mashg'ulotlar san'at va hunarmandchilikni o'qitishda muhim rol o'ynaydi. Talabalarni mavjud materiallardan foydalangan holda o'zbek bezaklarining oddiy elementlarini yaratishga taklif eting. Bu tajribali o'qituvchi rahbarligida milliy naqshli to'qimachilik yostiqlarini yaratish yoki loydan modellashirish bo'lishi mumkin.

San'at va hunarmandchilikni boshqa mavzular bilan birlashtirish oson. Masalan, o'zbek naqshlarini yaratish bo'yicha darsni tarix yoki geografiya darsi bilan birgalikda o'tkazish mumkin. Bu talabalarga san'atning ta'limning boshqa jihatlarini bilan bog'liqligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. O'quvchilar ishlari ko'rgazmalarini tashkil etish va o'zbek dekorativ-amaliy san'atiga bag'ishlangan tadbirlar o'tkazish o'quvchilarning ijodga qiziqishini uyg'otadi. Shuningdek, bu ularning sa'y-harakatlari natijalarini ota-onalar va jamiyatga ko'rsatish imkoniyatini beradi. 5-6-sinf o'quvchilarini o'zbek dekorativ-amaliy san'atiga o'rgatish nafaqat ko'nikmalarni uzatish, balki ularni boy madaniy an'analarga kiritishdir[3]. Nazariya va amaliyotni birlashtirgan to'g'ri texnika bolalarga o'z ijodlarini ochib berishga va madaniy merosga hurmatni rivojlantirishga imkon beradi.

Zamonaviy o'quv jarayonida talabalarning ijodiy ko'nikmalarini va estetik idrokini shakllantirishga alohida e'tibor beriladi. Badiiy did va qo'l san'atlari rivojining muhim tarkibiy qismlaridan biri o'zbek san'at va hunarmandchiligini o'rgatishdir. Bu talabalarga nafaqat badiiy ufqlarini kengaytirish, balki O'zbekistonning boy madaniy merosiga ham sho'ng'ish imkoniyatini beradi. Maqsadlarga erishish

uchun an'anaviy materiallar va vositalardan foydalanish muhimdir[4]. Qog'oz, bo'yoqlar, cho'tkalar, shuningdek mato va iplar haqiqiy o'zbek zargarlik buyumlarini yaratish uchun asos bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, jarayonning haqiqiyligini saqlab qolish uchun materiallarning sifati va haqiqiyligiga e'tibor berish kerak. Amaliy mashg'ulotlar va mahorat darslari san'at va hunarmandchilikni o'qitishning samarali usuli hisoblanadi. Talabalar o'zbek bezaklarini chizishning turli usullarini o'rganishlari, shuningdek, kashtachilik va milliy igna ishlarining asosiy usullarini o'zlashtirishlari mumkin. Bu ularga nafaqat o'ziga xos ko'nikmalarni o'rganish, balki ijodiy g'oyalarini amalga oshirish imkonini beradi.

Amaliy ko'nikmalardan tashqari, talabalarga o'zbek san'atining madaniy konteksti to'g'risida bilim berish ham muhimdir. Bu an'analar tarixini, mazmunli ramzlarni o'rganishni va kundalik hayotda bezaklardan foydalanishni o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu yondashuv o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirishga yordam beradi va san'atning kelib chiqishi to'g'risida chuqur tushuncha hosil qiladi. O'zbek san'ati va hunarmandchiligini o'qitish metodikasi tarix, geografiya va adabiyot kabi boshqa fanlar bilan muvaffaqiyatli birlashtirilishi mumkin. Bu talabalarga bilimlarning turli jihatlarini o'rtasidagi munosabatlarni ko'rishga va O'zbekiston madaniyati to'g'risida yaxlit tasavvurni shakllantirishga yordam beradi. O'qitish metodologiyasining muhim bosqichi baholash va fikr-mulohazalar tizimidir[5]. O'qituvchi nafaqat ishning texnik bajarilishini, balki talabalarining ijodiy yondashuvini ham baholay oladi. Ijobiy fikr-mulohazalar va tashabbusni rag'batlantirish san'at va hunarmandchilikka qiziqish va qiziqishni rivojlantirishga yordam beradi.

Ushbu metodologiyalarga amal qilib, o'qituvchilar 5-6-sinf o'quvchilari uchun o'zbek san'ati va hunarmandchiligi bo'yicha ta'limni dasturga muvaffaqiyatli kiritishlari, ularning bilimlarini boyitishlari va ijodiy ifoda etish imkoniyatlarini ochib berishlari mumkin.

1. Nazariy asoslarni shakllantirish. Birinchi qadam talabalarni o'zbek dekorativ – amaliy san'atining asosiy tamoyillariga kiritishdir. Bunga kashtachilik, keramika va boshqa hunarmandchilik turlarida ishlatiladigan an'anaviy naqshlar bilan tanishish kiradi. O'qituvchilar ma'ruzalar o'tkazishlari, namunalarni namoyish etishlari va ramzlar va bezaklarning ma'nosini tushuntirishlari kerak.

2. Hunarmandchilik loyihalari orqali amaliy ko'nikmalar. Asosiy nazariy bilimlarni o'zlashtirgandan so'ng, talabalar amaliy ko'nikmalarga o'tadilar. Qog'ozda naqshlar yaratish, gilam to'qish, loydan yasalgan buyumlarni bo'yash kabi loyihalar o'rganishning muhim qismiga aylanadi. Bu bolalarga o'z bilimlarini amalda qo'llash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

3. Mahorat darslari va ekskursiyalarga jalb qilish. San'at va hunarmandchilik ustalari bilan hamkorlik qilish va muzeylar va ustaxonalarga ekskursiyalarni tashkil etish talabalarga asosiy manbalardan tajriba orttirishga yordam beradi. Tajribali hunarmandlar bilan uchrashuvlar talabalarga savollar berish, ish jarayonini ko'rish va haqiqiy ustalarning ishlaridan ilhom olish imkonini beradi.

4. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Virtual muzey sayohatlari yoki hunarmandlar bilan onlayn darslar kabi zamonaviy texnologiyalarning integratsiyasi talabalarga ko'proq tajriba orttirish va san'at va hunarmandchilik haqidagi tushunchalarini kengaytirish imkonini beradi.

5. Baholash va fikr-mulohazalar. Baholash tizimi ijodiy loyihalarni tahlil qilishni ham, nazariy bilimlarni baholashni ham o'z ichiga olishi kerak. Fikr-mulohazalar konstruktiv bo'lishi kerak, yutuqlarni ta'kidlaydi va takomillashtirish yo'llarini taklif qiladi.

5-6-sinf o'quvchilarini o'zbek dekorativ-amaliy san'atiga o'qitish metodikasi nafaqat ijodiy fikrlashni shakllantirishga, balki madaniy merosni hurmat qilishga ham yordam beradi[6]. O'ymakorlik, haykaltaroshlik va kashtachilik ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, o'zbek bezaklari detallariga e'tibor qaratish talabalarining ichki dunyosini boyitadi va san'at sohasida yanada rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

O'qitishning birinchi bosqichi o'zbek dekorativ-amaliy san'ati tarixi va madaniyati bilan tanishishdir. Talabalar an'anaviy bezaklar, naqshlar, ularning ramziyligi va kundalik hayotda qo'llanilishini o'rganadilar[7]. San'at tarixi va zamonaviy dunyo o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatish muhimdir. O'zbek san'atiga o'qitish turli materiallar – mato, keramika, yog'och bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Talabalar kashtado'zlik texnikasi, keramika buyumlari yaratish va rasm chizishni o'rganadilar. Bu nafaqat qo'llarning motorli ko'nikmalarini rivojlantiradi, balki ijodiy fikrlashni shakllantirishga yordam beradi. Ijodiy loyihalarni tashkil etish metodologiyaning asosiy elementidir. Talabalar guruhlarda hamkorlik loyihalarini yaratish yoki individual ravishda o'zlarining o'ziga xosligini ifoda etish orqali ishlashlari mumkin. Loyihalar mato naqshlari, ichki bezak buyumlari va hatto an'anaviy kostyumlarini yaratishni o'z ichiga olishi mumkin.

O'zbek san'ati va hunarmandchiligini o'qitish metodikasi boshqa fanlar bilan integratsiyalashishda samarali. Masalan, san'at darslari o'quvchilarga chuqurroq kontekst va tushuncha berish uchun tarix, adabiyot yoki geografiya darslari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. O'zbek san'ati kolleksiyalari saqlanadigan muzeylarga tashrif buyurish va mahalliy hunarmandlar bilan mahorat darslari o'tkazish talabalarga O'zbekiston an'analari va san'atini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Bu, shuningdek, o'zingizning ijodiy loyihalarinigiz uchun Ilhom manbai bo'lishi mumkin. 5-6-sinflarda o'zbek dekorativ-amaliy san'atini o'qitish metodikasi nafaqat madaniy merosni asrashga, balki bolalarning ijodiy salohiyatini ham rivojlantiradi. Bunday mashg'ulotlar ularga yangi ko'nikmalarni o'rganishga, ufqlarini kengaytirishga va dunyo san'atining ko'p qirraliligini qadrlashni o'rganishga yordam beradi.

Xulosa. 5-6-sinflarda o'zbek san'ati va hunarmandchiligini o'rgatish nafaqat badiiy mahoratni rivojlantirish, balki O'zbekistonning boy madaniy merosiga sho'ng'ish uchun ham noyob imkoniyat yaratadi. Ushbu uslub ijodiy fikrlashni, estetik idrokni va madaniy merosning xilma-xilligini hurmat qilishni shakllantirishga yordam beradi. 5-6-sinf o'quvchilarini o'zbek dekorativ-amaliy san'atiga o'rgatish nafaqat ko'nikmalarni shakllantirish, balki xalqning madaniy merosiga kirishdir. Nazariya, amaliyot, ustalar bilan o'zaro munosabatlar va texnologiyalardan foydalanishga asoslangan metodologiya ushbu jarayonni qiziqarli va maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun foydali qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Коврижных Г. Н. Художественное краеведение в обучении и воспитании школьников (историография проблемы) //Историко-педагогические чтения. – 2003. – №. 7. – С. 340-344.

Абдирасилов, Сунатулла Файзуллаевич, Шахноза Ботировна Назирбекова, and Саодат Бахтияровна Махкамова. «Художественно-культурные традиции узбекского народного искусства на уроках изобразительного искусства.» Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии 11 (68) (2016): 32-42.

Абдуллаев, Сайфулла Файзуллаевич. «Восточная миниатюра в системе высшего художественно-педагогического образования: История, теория, методика.» Москва: СФ Абдуллаев.–1996 (1996).

Аветисян, П. С., Галикян, Г. Э., Аникеев, А. А., Ушмаева, К. А., Нестеров, А. С., Беляев, А. В., ... & Игнатова, В. В. Указатель публикаций журнала (№ 1—12 за 2016 г.). Педагогика, 3, 6.

Ismoilov T. I. Unique features of working with unorganized youth //Экономика и социум. – 2018. – №. 2 (45). – С. 28-30.

Islomovich, Ismoilov Temurbek. «Academic Profession and University in the Context of the Historical Role of Higher Education.» International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development 3.3 (2021): 73-77.

Бейсекеева, Б. Т. «К Вопросу описания отраслевой терминологии и обучения специальной лексике на материале терминологии изобразительного искусства.» Хабаршысы вестник (2009): 86.

ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ АҲАМИЯТИ

Туганова Луиза Джураевна

Чирчиқ давлат педагогика университети Гуманитар фанлар факультети “Факультетларaro ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада бугунги дунё миқёсида авж олган турли гуруҳлар ўртасидаги зиддиятларни диний “мавзу” қилиб олинганлиги ва қадриятларнинг моҳияти очиб берилган.

Калит сўзлар: дин, ислом, ахлоқ, қадрият, жамият, инсон, глобаллашув, фарзанд тарбияси, ёшлар.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ЦЕННОСТИ И ИХ СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ

Туганова Луиза Джураевна

Чирчикский государственный педагогический университет Преподаватель кафедры «Межфакультетские общественные науки»

Аннотация: В этой статье обострившиеся сегодня в мире конфликты между различными группировками рассматриваются как религиозная «тема» и раскрывается суть ценностей..

Ключевые слова: Религия, ислам, этика, ценности, общество, человек, глобализация, детское образование, молодежь..

RELIGIOUS VALUES AND THEIR SOCIAL SIGNIFICANCE

Tuganova Luiza Jurayevna

Chirchik State Pedagogical University Lecturer at the Department of Interfaculty Social Sciences

Annotation: In this article examines the escalating conflicts between various factions in the world today as a religious “theme” and reveals the essence of values..

Key words: Religion, Islam, ethics, values, society, people, globalization, children's education, youth.

КИРИШ. Глобаллашув даврининг кенг майдонда қанот ёйиши, бугунги ёш авлод маънавиятини юксалтиришга, уларнинг миллийлиги билан бирга миллий ғурур ҳиссини оширишга, ахлоқий тарбияни шакллантиришга ўта муҳим вазифа сифатида эътибор берилиши ўз – ўзидан шаклланмаган. Маълумки, бугунги кунда барчамизнинг ҳаётимизга қай соҳада бўлмайлик интернет, Ғарб мамлакатлари кинолари, турли сериаллар, компьютер ўйинлари кириб келиб улгурганлиги билан бирга “дорбозлар”ни “ипсиз дор”га юришга ўргатиш, томошабин бўлиб жамланган атрофдаги “жамланган оломон”ни томошобин-қатнашувчи тарзида баҳолаб, асл “қадриятларимиз бунёдкорлари” – “кекса авлодларимиз” йўлини банд этиш билан кураш тобора авж пардасига чиқиб боришлиги фикримизнинг ёрқин ифодасидир. Бундай манзара орқали эса ўз навбатида биз ота – оналар билан бирга устоз – мураббийларнинг фарзандларимиз олдидаги масъулиятимизни ҳалоллик билан адо этишга ундаши бош мақсадимиз эканлигини кўрсатиб беради.

ТАҲЛИЛ ВА МЕТОДОЛОГИЯ. Атрофда миллий маънавиятимизга таҳдид солаёт-

ган турли оқимлар тасирида содир бўлаётган барча салбий оқибатлар аввало, бефарқ қараб туришга ҳеч биримизни ҳаққимиз йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас деб ҳисоблайман! Маълумки, одатда ёшлар табиатан қизиқувчан ҳилқат сифатида гавдаланади, лекин ХХІ – аср ёшлари қандай ҳилқат тарзида – нимага қизиқади деб ҳеч биримизни ҳаёлимизга келмаган деб ўйлайман? Агар бу жарённи олдини олишга миллий мафкура ва маънавий саводхонлигимизни янада кучайтирмасак бундай таҳликали вазиятга фақатгина томошабин бўлиб қолмаймизми?

Қадрият деб аталмиш асл маънавий маданиятларимизни сақлаш, сайқаллаш кимларнинг зиммасига топширилганлигини унутиб қўймадикми?

Бўш вақтларини қандай филмлар кўриш билан ўтказмоқда? Зеро президентимиз айтганларидек ёшларимизнинг бўш вақти – душманнинг иш вақти! Буни асло унутмаслигимиз лозим.

Миллий кийимларимиз қолиб, кийиб йурган кийимларида нималар акс этяпти?

Бугунги кунда эркин, демократик жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси таҳликали мувозанатда содир бўлаётган турли хил воқеаларни, ҳар хил таҳдидларни тушунадаган ва уларни баҳолай оладиган юксак дид эгаси бўлишларини таъминлашимиз лозим!

МУҲОКАМА. Қаршимизда турган “Кузгудаги кўринмас сейрат” вакиллари, ҳаммамизни ташвишга солиб турган “муаммо” – экстримизмнинг салбий эллатларини асл моҳитини очиб беришга бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этмоғимиз даркор. Аксар ҳолларда “ислом ақидапарастлари” деб баҳо берилиши доимгидек сарлавҳа пештоқларини беабаб тураверади. Аммо унутмаслик керак бу (экстримест) гуруҳнинг Ислом деб аталмиш муқаддас номга ҳечқандай алоқаси ва боғлиқлик тарафи йўқ! Зеро, “бугунги кун кузгуси” шуни кўрсатиб турибтики, айни кунда аниқ ҳужжат ва далиллар келтирилгандан кейин ҳам эгри йўлдан қайтмайдиган қайсар кимсалар ўзларига-ўзлари зулм қилувчи, адашганлар ҳисобланади. Аллоҳ таолонинг: “(Эй инсон!) Ўзинг (аниқ) билмаган нарсага эргашма! Чунки кулоқ, кўз, дилнинг ҳар бири тўғрисида (ҳар бир инсон) масъул бўлур (жавоб берур)” (Исро, 36 оят), деб қаттиқ огоҳлантирганига амал қилишни унутмаслигимиз зарур!

Жадал суръатлар билан ўтиб бораётган бугунги таҳликали бир вақтда дунё сиёсий майдонида, ўзларини “доҳийликларини даъво қилувчи (аслида доҳий эмас “дахрий”[1] лик деса мақсадга мувофиқ бўларди! Муаллиф Л.К.Ахатов)” гуруҳларнинг аниқ бир мақсади ҳам, Ватан деб аталмиш муқаддас маконлари ҳам, соф эътиқодли динлари ҳам, инсонларни тўғри йўлга бошловчи қонун ва қарорлари ҳам, ижтимоий тизимли аниқ бир жамияти ҳам, байроғ, мадҳия, мимлати (давлат тили) ҳам асло (бундай мақсадсиз кимсаларда бундай инсоний фазилатлар, ғурур ва ифтихорлар бўлиши мумкин ҳам эмас!) йўқ! Ўзларининг аниқ мақсади бўлмасдан, бошқаларни эргашишлари учун кураш олиб бораётган кимсаларнинг, дин деб аталмиш соф эътиқод рамзларига ҳурмат назари қаердан шакллансин? Ислом динининг маълум термин – сўзларини, халифалик, жиход, дин каби атамаларни тилларига михлашдан ўзга имконсиз бўлган бундай нобакор кимсаларнинг дин нимаю, диннинг аҳкомлари нима, диннинг муқаддаслиги нима?... бу ҳақдаги зарра мисқолчалик бўлсада билимдан хабарсиз, илмдан буткул мосуво, кўр – кўрона жамланган бузғунчи “қузғунлар”дан ўзга нарса эмас! Ислом дини тинчлик дини, уни номига доғ тушишига жим қараб туришликка ҳеч биримизнинг ҳаққимиз йўқ! Ислом қайси динга мансублигидан қатъи назар, тинч аҳолини ўлдириш у ёқда турсин, уларнинг тинчини бузишни ҳам тақиқлашини унутмаслигимиз даркор! Шундай экан, қандай қилиб мусулмон ўз мусулмон биродарининг

тинчини бузиши, ўлдириши ва ёки мурдаларни хорлаши мумкинми?

НАТИЖА. Ҳол буким, Ислом дини ўз жонига қасд қилиш, моли ва жонини хатарга қўйиш каби ишлардан қайтаради. Инсон ўз жонига қасд қилиши ислом таълимотига кўра ҳаром ишлардан саналади [2]. Инсон ўзига берилган неъматларни қадрига етиб, уни яна зиёда бўлиши, мустаҳкамланиши йўлида астойдил меҳнат қилиши, доим зийрак ва огоҳ бўлиши лозим. Буюк мутафаккир олим Жалолиддин Румий огоҳлиги йўқ кимсани руҳи йўқ жасадга тенглаб: “Ғофилу мурда, иккалови бирда”, дейдилар. Мусулмон одам хоҳ диний, хоҳ дунёвий ишда бўлсин ақл – заковат ва фаҳм – фаросат билан ҳаракат қилишга буюрилган. Инсон бу оламда турли қийинчиликлар ва машаққатларга дучор бўлиши, азобу укубатлар тортиши табиий ҳолатдир. Аммо бу иш билан бир қаторда унинг ишлари фақат орқага кетавериши ҳам мумкин эмас. У зийраклик ва оқиллик билан чин мўмин бўлишга интилар экан, ҳар қадамда суқмоққа дуч келмай (қоқилавермай), Аллоҳ унга албатта ёрдам беради! [3].

Ёшларимизни болалик чоғлариданоқ ватанга содиқлик, ота – онани эъзозлаш, катталарга ҳурмат, диний қадриятларимизга садоқатлилик туйғуларини сингдириб боришимиз лозим [4]. Оиланинг энг муҳим ижтимоий вазифалари – инсон зотини давом эттиришдан, болаларни тарбиялашдан, оила аъзоларининг турмуш шароитини ва бўш вақтини самарали уюштиришдан иборатдир.

ХУЛОСА. Ҳаммамизга маълумки, сунгги йилларда дунё сиёсий маконида диний ва конфеционал омилларнинг аҳамияти янада ортиб бормоқда. Демократия тамоилларига зид равишда диндан ғаразли мақсадларда фойдаланиш ҳоллари авж олди. Бу эса бугунги дунё сийсий манзарасини талотуб “чиллик уйини”ни уйнаш каби кимдир дастакни олишга интилса, кимнидир “чиллик таёқчаси” ни ортидан ҳалак югуршдан ортмай қолди. Айни шундай манзарани яратилиши албатта ҳар бир ёш авлодни вояга етказишга тўсиқ бўлиб туриши табиий ҳолдир [5]. Бизнинг Шарқона минталититимиз, анъаналаримизга содиқ қолган ҳолда, биз, одатда, Аллоҳдан солиҳ фарзандлар ато этишини, уларнинг роҳатини кўришни сўраб, дуога қўл очамиз. Лекин фарзандларимиз солиҳ ва баркамол бўлиши учун биргина тилакларимизнинг ўзи кифоя эмаслигини унутмаслигимиз лозим. Таассуфлар бўлсинким, аксар инсонларнинг фарзандлари ўз хоҳиш ва истакларидан келиб чиқиб, ҳар куни кўзларида янги – янги саволлар порлаб туриши, ич – ичидан ниманидир хоҳлаб уни сиз билан бўлишиш истаги борлигига эътиборсиз бўлиб қолмоқда. Аслида ҳеч биримизнинг бундай таҳликали шароитда бефарқ қараб туришимишга ҳаққимиз ҳам йўқ. Бас, шундай экан, ҳозирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот – коммуникация манзараларида кескин (чуқур) ўзгаришлар рўй бераётган, “сохта ақида кўрикчиларининг қурбонлари” тонидан турли мафкуралар тортишуви кескин авж олаётган вазиятда қайси (виждони пок муслмон) инсон бундай таҳликали ҳолатда четдан қараб туриб, ўзини эса шу “Азиз Ватан”нинг фарзанди ман деб ҳисоблаши мумкин? “Бурч”-деб аталмиш муқаддас мезонларимизни қоғозгагина михлаб қуймасдан, уни чин – виждонан адо этмоғимиз лозим эмасми?

Зеро, бир машҳур ҳақиқатни унутмаслигимиз лозим – инсоннинг ўзи лойдан шаклланиши аниқ руҳи эмас! Руҳнинг покланиши эса, соф эътиқод, пок виждон, иймон бутунлигининг қаймоғи эрур! Лойдан яратилган инсон қанчалар бефарқ-бепарво бўлиб яшаса, тубанликка қараб балчикка йурғалайди. А аксинча, агар қанчалар покликка, тўғрилиқка амал қилса, унинг салобати ортиб (руҳи улуғланиб), мукаммаллик сари ривожланишини унутмаслигимиз даркор! Ҳақиқат эгилади букилади..... эмас, балки,

Ҳақиқат ҳеч қачон эгилмас, бўкилмас ва синмас бўлади, шунинг учун у Ҳақиқат...

АДАБИЁТЛАР:

Muhammad Amin Yahyo Internetdagi tahdidlardan himoya. – T.: Movorounnahr, 2016

Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Hadis va hayot 4- juz (poklik kitobi) – Toshkent: Hilol-nashr, 2016

Ro'latov H., Mamatov M. Tasavvuf tarixidan lavhalar. – Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2011

Mirsodiqov Z. Ilm va odob saodat kalitidir. (Risola) O'zbekiston Musulmonlari idorasi. – T.: Movarounnahr, 2018

Кныш А.Д. Ат-Тасаввuf. Islam. Ensiklopedicheskiy slovar. Nauka, 1991.

Кныш А.Д. Musulmanskiy mistisizm. Kratkaya istoriya. Perevod s angliz yaz. Romanov M.G. – SPb.: Dlya, 2004.

MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF WRITTEN SPEECH SKILLS

Tursunova Shaxnoza Sherzodovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages Intern teacher of the Department of English Language and Literature

Аннотация: Целью данной статьи является обсуждение письма как продуктивные навыки, предлагая различных подходов, которые успешно объединить как языковой аспект, так и связанный с задачей осведомленность, которую студенты должны приобрести, чтобы успешно выражать себя в письменной форме. Письменность традиционно была областью иностранного языка, которой пренебрегали преподавание языка и, скорее всего, наименее популярный навык приобрести среди студентов. Однако в последнее время оно стало проявляться как важный элемент коммуникативной диады, который также включает в себя говорение, т.е. устное проявление социального взаимодействия и обмен информацией. Объясняя письмо с практической точки зрения, основное внимание уделяется демонстрации того, что должна быть связь между реальной жизнью потребности и обучение, как с точки зрения языка, так и с точки зрения исходя из задачи.

Ключевые слова: коммуникация, подходы, проектное обучение, многоязычное, продуктивное, исследование.

Annotasiya: Ushbu maqolaning maqsadi yozishni samarali ko'nikma sifatida muhokama qilish, o'quvchilar o'zlarini yozma ravishda muvaffaqiyatli ifodalash uchun til jihatini va vazifa bilan bog'liq xabardorlikni muvaffaqiyatli birlashtirgan turli xil yondashuvlarni taklif qilishdir. Yozish an'anaviy ravishda chet tilining til o'rgatishda e'tibordan chetda qolgan va talabalar orasida eng kam mashhur bo'lgan ko'nikma bo'lib kelgan. Biroq, so'nggi paytlarda u kommunikativ diadaning muhim elementi sifatida paydo bo'la boshladi, bu ham nutqni o'z ichiga oladi, ya'ni ijtimoiy o'zaro ta'sirning og'zaki namoyon bo'lishi va axborot almashinuvim. Yozishni amaliy nuqtai nazardan tushuntirib, asosiy e'tibor real hayot ehtiyojlari va o'rganish o'rtasida ham til nuqtai nazaridan, ham vazifaga asoslangan nuqtai nazardan bog'liqlik bo'lishi kerakligini ko'rsatishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: aloqa, yondashuvlar, loyihaga asoslangan ta'lim, ko'p tilli, samarali, tadqiqot

Abstract: The purpose of this article is to discuss writing as a productive skill, and to suggest different approaches that successfully combine language and task awareness for students to express themselves successfully in writing. Writing has traditionally been the most overlooked skill in foreign language teaching and the least popular among students. However, recently it began to appear as an important element of the communicative dyad, which also includes speech, that is, the verbal manifestation of social interaction and information exchange. By explaining writing from a practical perspective, the focus is on showing that there must be a connection between real-life needs and learning, both from a language perspective and from a task-based perspective.

Key words: communication, approaches, project-based learning, multilingual, effective, research

In the rapidly evolving landscape of education, the development of written communication skills in English holds a crucial place. As the world becomes more interconnected, proficiency in written English is not only essential for academic success but also for effective communication in the professional realm. In response to this growing need, educators are adopting modern methodological approaches to enhance and refine students' written speech skills. This article explores in-depth some of these contemporary strategies that have proven to be effective in fostering proficiency in written English. The developing of writing as a productive language skill has always been a challenging and difficult task. The actual process of writing implies teaching students how to write with coherence, how to use the suitable grammar and lexical structures, how to employ acceptable spelling and how to correctly choose the appropriate language register. Regardless of the level, good writing involves discovery, planning, developing ideas, creativity, and revision. In order to master writing, students need to learn a variety of techniques that help them understand and approach writing tasks in order to address them successfully. As in the case of all

processes, teaching writing requires a systematic approach intended to motivate the students to express themselves in writing and make them aware of the steps involved in effective writing. There are different theories that substantiate a methodical approach to teaching writing. Walter (2004) proposes modelled writing as a technique that rests mainly on teacher demonstration comprising revising, adding, asking questions, clarifying purpose. The same author introduces shared writing as a method to activate students to get more involved in the process of writing while practicing language patterns and acquiring functional writing strategies. The “controlled” to “guided” to “free” approach is a three-phase technique introduced by Olshtain in 2001. As in the case of Walter’s approach, this method emphasizes the importance of modelling (in the controlled and guided stages), which later forms the scaffolding for free writing, a stage in which students are required to produce complete texts (paragraphs, compositions, essays) in response to a variety of stimuli (tasks). Register is also an important element to be taught alongside with language skills. Turbill, Barton, and Brock (2015) advocate the importance of developing students’ skills in tackling different types of texts. They posit that it is essential that students identify the common features of texts (type, social purpose, framework, language elements) before being exposed to different writing strategies that are based on these elements.

3. The Practice of Teaching Writing Most students need to write paragraphs, compositions, argumentative essays and reports for coursework and for exams. Applying a wide array of writing techniques should help students better understand the mechanisms of writing. A gradual approach to writing should take students on a journey that starts from simple paragraphs, centered on the idea of coherence and cohesion, to more complex productions, such as lengthy argumentations that pivot on personal opinions and demand critical thinking skills. In terms of more practical procedures, teaching writing as a productive skill involves the following steps: 1. Providing a model of the target written product; 2. Working on the model, with specific focus on meaning and form by guiding the learners to analyze the text in order to discover language, organization patterns, and register features 3. Practicing on a similar task, by imitating the form and the language (spelling, structure, vocabulary, layout); 4. Producing an answer to a new task which involves personalizing both the content and the form.

1. Integration of Technology: Modern classrooms are witnessing a paradigm shift with the integration of technology. Interactive platforms, word processors, and collaborative writing tools empower students to engage with written English in dynamic ways. Teachers can leverage these tools to create a collaborative writing environment, allowing students to receive real-time feedback and engage in peer review. Additionally, online resources and multimedia elements can be incorporated to make the learning process more interactive and engaging. The use of technology in the classroom not only enhances accessibility but also addresses the diverse learning styles of students. Visual and auditory learners, for instance, can benefit from multimedia elements that accompany written assignments. Moreover, technology facilitates immediate access to a wealth of information, enabling students to conduct research and incorporate relevant and up-to-date content into their written work.

2. Project-Based Learning: Project-Based Learning (PBL) has gained popularity as an effective method for developing written communication skills. By assigning projects that require research, analysis, and synthesis of information, students are compelled to articulate their thoughts coherently in writing. PBL not only enhances written expression but also fosters critical thinking and problem-solving skills, making the learning experience more holistic. The essence of PBL lies in its ability to simulate real-world scenarios, where effective written communication is a crucial skill. Students engaged in PBL not only learn the technical aspects of writing but also develop the ability to tailor their communication style to suit the demands of different projects. This method not only prepares students for academic writing but also for the diverse communication challenges they may face in their future professional endeavors.

3. Genre-Based Writing Instruction: Understanding the nuances of different genres is essential for effective written communication. Modern methodologies emphasize genre-based writing instruction, wherein students are exposed to various forms of written expression, such as persuasive essays, research papers, and creative writing. By immersing students in different writing styles, educators enable them to adapt their written communication to diverse contexts, preparing them for a range of academic and professional scenarios. Genre-based writing instruction goes beyond the mere teaching of grammatical rules and structure; it delves into the rhetorical strategies employed in different genres. For instance, understanding the persuasive techniques used in an opinion piece versus a research paper equips students with the tools to express themselves persuasively while also being able to critically analyze and respond to persuasive writing. This approach provides students with a versatile set of skills applicable across various disciplines and communication

situations. 4. Cultivating a Growth Mindset: A growth mindset is a powerful catalyst for learning, and it is especially pertinent in the context of developing written speech skills. Encouraging students to view writing as a skill that can be honed through effort and practice promotes resilience and perseverance. By emphasizing the process of writing rather than focusing solely on the end product, educators create an environment where students are more inclined to take risks and embrace the challenges associated with improving their written communication. In a classroom where a growth mindset is cultivated, students see challenges as opportunities for growth rather than insurmountable obstacles. This mindset shift positively influences their approach to writing, encouraging them to seek constructive feedback, engage in multiple drafts, and persist in refining their work. As a result, students develop a deeper understanding of the writing process and become more adept at self-assessment and improvement. 5. Incorporation of Multilingual Approaches: As English is often learned as a second language, incorporating multilingual approaches can be beneficial. Recognizing and valuing students' linguistic diversity while teaching English writing skills can enhance their understanding and proficiency. This approach encourages students to draw upon their native language's strengths, ultimately enriching their English writing abilities. Multilingual approaches acknowledge the diverse linguistic backgrounds of students and leverage these backgrounds as valuable resources. By tapping into students' existing language skills, educators can build bridges between their native languages and English, facilitating a smoother transition to proficient written communication in English. This approach not only fosters inclusivity in the classroom but also reinforces the idea that language learning is a dynamic and interconnected process. 6. Scaffolding and Differentiated Instruction: Recognizing the diverse abilities within a classroom, educators are increasingly adopting scaffolding and differentiated instruction techniques to cater to individual learning needs. Scaffolding involves providing temporary support and guidance as students develop their writing skills. Differentiated instruction tailors teaching methods to accommodate various learning styles, ensuring that each student receives instruction in a way that resonates with their unique strengths and preferences. This personalized approach not only enhances overall student engagement but also allows for targeted development of written speech skills. Scaffolding in writing involves breaking down complex writing tasks into manageable steps, providing support at each stage of the process. This method recognizes that writing proficiency is a gradual acquisition and allows students to build their skills incrementally. Differentiated instruction ensures that students receive tailored guidance based on their individual learning preferences. For example, visual learners may benefit from graphic organizers, while kinesthetic learners may find hands-on writing activities more effective. 7. Emphasis on Process Writing: A departure from traditional approaches that often prioritized the final product, modern methodologies place a strong emphasis on process writing. This involves breaking down the writing task into distinct stages, such as brainstorming, drafting, revising, and editing. By focusing on the step-by-step process, students gain a deeper understanding of the mechanics of writing and develop the ability to critically evaluate and refine their work. This approach instills a sense of ownership over the writing process, encouraging students to actively engage with and reflect upon their work. Process writing emphasizes the journey of writing rather than just the destination. Students are encouraged to see each stage of the writing process as an opportunity for improvement and refinement. This approach not only enhances the quality of written work but also promotes metacognition, as students become more aware of their writing strategies and develop a greater sense of self-efficacy in their writing abilities. 8. Peer Collaboration and Feedback: Collaborative learning has proven to be a powerful tool in enhancing written communication skills. Encouraging peer collaboration allows students to exchange ideas, provide feedback, and learn from each other's strengths and weaknesses. Peer review sessions not only contribute to the development of written speech skills but also foster a sense of community within the classroom. Students become not only consumers of information but active contributors to each other's learning, promoting a collaborative mindset that extends beyond the classroom. Peer collaboration in writing involves a structured process where students review each other's work, provide constructive feedback, and engage in discussions about writing choices. This collaborative approach exposes students to diverse perspectives and writing styles, broadening their understanding of effective communication. Moreover, it encourages a culture of mutual support and accountability, as students recognize the value of constructive criticism in their own writing development. 9. Authentic Writing Opportunities: Creating opportunities for authentic writing experiences is integral to modern methodologies. Authenticity in writing assignments involves connecting classroom tasks to real-world scenarios. This could include writing for a specific audience, such as

composing emails, blog posts, or business reports. By engaging in tasks that mirror real-life communication demands, students develop a practical understanding of how to adapt their written expression to different contexts, enhancing the transferability of their skills beyond the academic setting. Authentic writing tasks go beyond the confines of the classroom and expose students to the expectations and conventions of various professional and social settings. For instance, writing a business proposal not only hones formal writing skills but also introduces students to the specific language and structures used in professional communication. Authentic writing opportunities provide a bridge between academic learning and real-world application, preparing students for the multifaceted nature of written communication in their future endeavors.

10. Continuous Assessment and Formative Feedback: Shifting away from traditional summative assessments, modern methodologies favor continuous assessment and formative feedback. Regular, constructive feedback during the learning process allows students to identify areas for improvement and implement changes in real-time. This iterative approach not only refines written speech skills but also promotes a growth mindset by framing mistakes as opportunities for learning and improvement. Continuous assessment involves ongoing evaluations throughout the course, providing students with a series of checkpoints to gauge their progress. Formative feedback, delivered in a timely manner, guides students in understanding their strengths and weaknesses, facilitating targeted improvement. This approach not only reduces the anxiety associated with high-stakes assessments but also creates a culture of continuous learning and improvement.

Conclusion: In conclusion, the development of written speech skills in English is a multifaceted process that benefits from a diverse range of modern methodological approaches. By incorporating technology, embracing project-based and genre-based learning, cultivating a growth mindset, and recognizing the importance of scaffolding and differentiation, educators can create an environment conducive to fostering proficient and adaptable writers. The emphasis on process writing, peer collaboration, authentic writing opportunities, and continuous assessment further contributes to a comprehensive strategy for nurturing effective written communication skills in the 21st century. As education continues to evolve, these approaches provide a foundation for empowering students to communicate confidently and competently in written English. The dynamic nature of modern education calls for an ongoing exploration of innovative methodologies that cater to the evolving needs of students. By embracing these approaches, educators can equip students not only with the technical skills required for effective written communication but also with the mindset and adaptability to navigate the complexities of a rapidly changing global landscape. As we look toward the future, the continuous refinement and integration of these methodologies promise to shape a generation of communicators who are not only proficient in written English but also agile and resilient in their approach to the written word. Developing writing skills is a long term investment. Far from being a mere matter of transcribing language into written form, writing is a thinking process that demands a conscious intellectual effort over a considerable period of time. This article has discussed theoretical approaches to developing writing skills as an intention to offer both students and teachers of English an opportunity to clarify and deepen their theoretical understanding of writing as a productive skill while creating a fertile framework for their future journeys into the intricate realm of written expression.

References

1. Raimes, A. *Techniques in Teaching Writing*. - Oxford: Oxford University Press, 1993. P.23
2. Scrivener, J. . *Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching- (Third Edition)*. Oxford: MacMillan, 2011. P.65-66
3. Turbill, J., Barton, G., & Brock, C.H. *Teaching Writing in Today's Classrooms: Looking Back to Look Forward*. Norwood: Australian Literacy Educators' Association, 2015. P.77-79
4. Walter, T. *Teaching English Language Learners: The How-To Handbook (First Edition)*. White Plains, NY: Pearson Education ESL, 2004. P-16
5. White, R., & Arndt, V. . *Process Writing*. Longman Handbooks for Language Teachers Series. Harlow: Longman, 1991. P.22-25

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ДОИР ИСОҲОТЛАР МАЗМУНИ ТАҲЛИЛИ

Усманов Уткур Бахронкулович,
Тошкент Амалий фанлар университети тадқиқотчиси

Аннотация: мақолада кейинги йилларда маънавий-маърифий соҳани ривожлантириш бўйича олиб борилаётган ислохотлар мазмунидан келиб чиқувчи таълим муассасаларида ўқувчи/талабаларда маънавий иммунитетни ривожлантириш, мазкур соҳада маънавий-ахлоқий тарбия ишларини ташкил этиш тизимини такомиллаштиришга доир вазифа ва ёндашувлар ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: таълим, маънавий-маърифий ишлар, бағрикенглик, шахсий намуна, эзгулик, инсонпарварлик, узвийлик, ҳамкорлик, маънавий иммунитет

АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ УПОМИНАНИЙ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ДУХОВНО-ПРОСВЕ- ТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Усманов Уткур Бахронкулович,
научный сотрудник Ташкентского университета прикладных наук

Аннотация: в статье отражены задачи и подходы к совершенствованию системы развития духовно-нравственной воспитательной работы в этой сфере, развитию духовного иммунитета у учащихся/воспитанниц образовательных учреждений, вытекающие из содержания реформ, проводимых в развитии духовно-образовательной сферы в последующие годы.

Ключевые слова: образование, духовно-просветительская работа, толерантность, личный пример, доброта, человечность, преемственность, сотрудничество, духовный иммунитет

ANALYSIS OF THE CONTENT OF REFERENCES TO THE ORGANIZATION OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL WORK IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Utkur Bahronkulovich Usmanov,
Researcher at Tashkent University of Applied

Abstract: the article reflects the tasks and approaches to improving the system of development of spiritual and moral educational work in this area, the development of spiritual immunity among students/pupils of educational institutions, arising from the content of the reforms carried out in the development of the spiritual and educational sphere in subsequent years.

Keywords: education, spiritual and educational work, tolerance, personal example, kindness, humanity, continuity, cooperation, spiritual immunity

Кириш. Маънавий-маърифий ишларни ривожлантириш кўзланган мақсад сари олиб борувчи асосий восита ҳисобланади. Инсон маънавий жиҳатдан бойиб бўлмағунига қадар у моддий ва бошқа томонлама етукликка эриш олмайди. Маънавий баркамол инсонгина оиласига, жамиятга ҳамда давлатга хизмат қила олади. Шу маънода, кейинги йилларда мамлакатимизда олиб борилаётган маънавий-маърифий ислохотлар, сиёсий ёндашувлар янги босқичга кўтарилмоқда. Президент томонидан 2021 йил 26 март куни имзоланган «Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-5040-сон қарори бу борада қилинадиган энг муҳим вазифаларни белгилаб берган эди.

Унда, жумладан, қуйидагилар маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари этиб белгиланди:

- эзгулик ва инсонпарварлик тамойилига асосланган «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» ғоясини кенг тарғиб этиш орқали жамиятда соғлом дунёқараш ва бунёдкорликни умуммиллий ҳаракатга айлантириш;
- оила, таълим ташкилотлари ва маҳаллаларда маънавий тарбиянинг узвийлигини таъминлаш;
- аҳолининг Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланиш маданиятини ошириш, ғоя-

вий ва ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетини кучайтириш;

- геосиёсий ва мафкуравий жараёнларни мунтазам ўрганиш, терроризм, экстремизм, ақидапарастлик, одам савдоси, наркобизнес ва бошқа хатарли таҳдидларга қарши самарали ғоявий кураш олиб бориш ҳамда бу борада халқаро ҳамкорлик алоқаларини ривожлантириш;

- эл-юрт тақдирига лоқайдлик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, коррупция, оилавий қадриятларга беписандлик ва ёшлар тарбиясига масъулиятсизлик каби иллатларга барҳам беришга қаратилган комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш ва бошқалар .

Шунингдек, ҳар бир умумтаълим муассасасида жорий этилган ижтимоий-маданий масалалар бўйича тарғиботчи лавозимининг жорий этилиши ҳам бу борадаги ишларни такомиллаштиришга хизмат қилади.

Давлат олий таълим муассасалари ва уларнинг филиалларида, талабалар сонидан қатъи назар, ёшлар масалалари ва маънавий-маърифий ишлар бўйича проректор (директор ўринбосари) лавозими жорий этилди. Бунда, олий таълим муассасаларида мавжуд ёшлар билан ишлаш бўйича проректор (директор ўринбосари) лавозими қисқартирилди.

Худудларда ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини мустаҳкамлаш, аҳоли, айниқса, ёшлар онги ва қалбида маънавий фазилатларни юксалтириш, оила ва маҳаллаларда ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш мақсадида барча туман ва шаҳарларда «Маънавият ва маърифат маскани» ташкил этилди.

Энг муҳими 2021/2022 ўқув йилидан бошлаб олий таълим тизимининг тегишли таълим йўналишлари ўқув режаларига бакалаврият босқичида –«Маънавиятшунослик»; магистратура босқичида – «Касбий маънавият» фанлар киритилди. Бу таълим тизимида маънавий-маърифий ишларни янада ривожлантириш имконини беради.

Қарор мазмунида тўғри таъкидлангани каби, мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар ва бунёдкорлик ишлари натижасида халқимизнинг онгу тафаккури, дунёқараши ўзгармоқда. Юртимизда ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятини барпо этишда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган ҳаётбахш ғоянинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Бу борада олиб борилаётган муҳим ишларга қарамасдан, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги янгиланишлар жараёнида маънавий-маърифий ислохотларнинг самарадорлигига тўсик бўлаётган бир қатор тизимли муаммолар сақланиб қолмоқда.

М.Қуроновиқнинг таъкидлашича, Олий таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишлар муайян тамойилларга таянгандагина ўз самарасини беради. Олий таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини белгиловчи асосий тамойиллар сирасига:

Шунингдек, талабаларнинг бўлажак касбий хусусиятларини иноватга олиш; узвийлик каби-ларга алоҳида эътибор қарайтириш лозим .

М.Белова назарий ҳулосалар ва амалий тажрибани умумлаштирган ҳолда, олий таълим муас-сасалари, давлат ва нодавлат ташкилотлари орасидаги маънавий-тарбиявий ҳамкорликнинг тўрт-

та даражаси мавжудлигини таъкидлайди :

1. Ижтимоий-сиёсий зарурат даражаси.
2. Бошқарув даражаси.
3. Функционал даража.
4. Шахс даражаси.

Кенг маънодаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий фаолият бутун жамиятда давлат раҳбари – Президент ҳомийлигида радио, телевидение, маҳалла, жамоатчилик ташкилотлари, сиёсий партиялар, Республика маънавият ва маърифат Кенгаши томонидан олиб борилаётган ишларни ўз ичига олади. Ўқув муассасасида ташкил килинувчи ва амалга оширилувчи маънавий-маърифий ишлар ижтимоий маънода хусусийлик касб этади. Чунки бу фаолият давлат муассасаси жамоа хусусиятидан келиб чиқиб бошқарилувчи, узоқ давом этувчи жараёни ҳосил қилади.

Хусусан, маънавий-маърифий жараёнларни ташкил этишда яхлит тизим мавжуд эмас, халқимиз, айниқса, ёшларни маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилиш борасида етарли даражада ташкилий-амалий ва илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмаяпти, ушбу йўналишда давлат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ҳамда хусусий секторнинг ижтимоий ҳамкорлиги самарали йўлга қўйилмаган.

Мавжуд муаммоларни ҳал этиш, таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишларнинг самараси ва таъсирчанлигини ошириш, кўлами ва миқёсини янада кенгайтириш, мамлакат аҳолиси, аввало, ёшлар қалбида амалга оширилаётган ислохотларга дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, соҳадаги ишларни мувофиқлаштиришнинг ягона тизимини яратиш энг асосий вазифалардан биридир.

Узлуксиз таълим тизимида қуйидагиларни маънавий-маърифий ишлар тизимини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари сифатида белгилаш мумкин:

Т/р	Амалга ошириладиган ишлар	Натижа
1.	оила, таълим ташкилотлари ва маҳаллаларда маънавий тарбиянинг узвийлигини таъминлаш;	Ҳамкорлик ўрнатилади, муаммоларни аниқлаш осонлашади.
2.	эл-юрт тақдирига лоқайдлик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, коррупция, оилавий кадриятларга беписандлик ва ёшлар тарбиясига масъулиятсизлик каби иллатларга барҳам беришга қаратилган комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш;	Мазкур иллатлар ҳақида таълим олувчиларга намунали шахслар мисолида тушунтириш ишлари олиб борилади. Масъулиятсизликнинг оқибатлари реал ҳаётин мисолларда тушунтирилади.
3.	аҳолининг хусусан, таълим олувчиларнинг Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланиш маданиятини ошириш, ғоявий ва ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетини кучайтириш;	Интернетдан фойдаланиш маданияти шаклланади.
4.	ўқувчи/талабаларда маданият, адабиёт, кино, театр, мусиқа ва санъатнинг барча турлари, оммавий ахборот воситаларида маънавий-ахлоқий мезонлар, миллий ва умуминсоний кадриятларнинг устуворлигига эришиш;	Миллий кадриятларга ҳурмат, миллий ғурур ва ифтихор туйғулари ривожлантирилади.
5.	ўқувчи/талабаларни геосиёсий ва мафкуравий жараёнларни мунтазам ўрганиш, терроризм, экстремизм, ақидапарастлик, одам савдоси, кашандаликка ўргатиш ва бошқа хатарли таҳдидларга қарши самарали иммунитет ҳосил қилиш ҳамда бу борада таълим муассасаларининг соҳа мутахассислари билан ҳамкорлигини янги bosқичга кўтариш.	Лоқайдликни олдини олиш, ўз тақдирига бефарқ бўлмаслик, бошқаларни хавфдан огоҳлантириш, сиёсий хушёрликка ўргатиш кабиларга эришлади.
6.	маънавий-маърифий ишларни ривожлантиришда илмий-тадқиқот натижаларига таяниш, кейинги bosқичларда илмий асосланган ёндашувлардан самарали фойдаланиш масаласи	Маънавий-маърифий соҳада тизимли, ишончли ва самарали фаолият олиб боришни таъминлайди.

Айниқса, маънавий-маърифий ишларни ривожлантиришда илмий-тадқиқот натижаларига таяниш, кейинги босқичларда илмий асосланган ёндашувлардан самарали фойдаланиш масаласи долзарб вазифалардан биридир.

Бунда, маънавий-маърифий ишларни амалга оширишнинг самарали ва таъсирчан тарғибот технологиялари ҳамда усуллари ишлаб чиқиш; маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларни ташкил этишга доир хорижий тажрибани ўрганиш, шунингдек, бугунги мафкуравий жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш; мактабгача таълим, умумий ўрта, ўрта махсус ва олий таълим тизими, маҳалла ва бошқа тузилмалар кесимида маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларнинг мониторингини олиб бориш, аниқланган муаммоларни ҳал этиш бўйича илмий асосланган тарбия технологиялари, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш; маънавий тарбия ва ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларни ташкил этиш, уларнинг натижалари амалиётга татбиқ қилинишини мувофиқлаштириш.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, таълим ташкилотларида ўқувчи/талабалар ёшига мос бўлган ташвиқот дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш, айниқса, талаба-ёшларни ислом дини ва фалсафасига, бошқа диний конфессияларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром ва бағрикенглик руҳида тарбиялаш, миллатлараро тотувлик ва ўзаро меҳр-оқибат муҳитини янада мустаҳкамлаш; ўқувчи/талабаларга геосиёсий ва мафкуравий жараёнларни мунтазам ўргатиш, терроризм, экстремизм, ақидапарастлик, одам савдоси, кашандаликка ўргатиш ва бошқа хатарли таҳдидларга қарши самарали иммунитет ҳосил қилиш ҳамда бу борада таълим муассасаларининг соҳа мутахассислари билан ҳамкорлигини янги босқичга кўтариш бўйича маънавий-маърифий тадбирларни интерфаол усулларда амалга ошириш зарурати юзага келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 5040-сонли қарори. 2021 йил 26 мартдаги <https://uza.uz/uz/>
2. Куронов М. Миллий тарбия. – Т.: «Маънавият», 2007. -231-б.
3. Белова М. Система взаимодействия воспитательных факторов. - М.: «Педагогика», 2007. -С. 103.
4. Имомназаров М. Маънавиятимизнинг такомил босқичлари. –Тошкент: Шарқ, 1996. 78-б.
5. Махмудов Т. Мустақиллик ва маънавият.– Тошкент: Шарқ, 2001. 56-б.

O'QUVCHILARDA QADRIYATLI MUNOSABAT TAJRIBASINI SHAKLLANTIRISH JARAYONI

Xaydarov Oxunjon

Qo'qon davlat pedagogik instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchi-yoshlarni oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabatlarga tayyorlash masalasi, bu jarayonda pedagogning hamda ota-onaning ushbu jarayondagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'z va iboralar: yosh, oila, munosabat, pedagog, faoliyat, shakl, metod, texnologiya.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОГО ОПЫТА У СТУДЕНТОВ

Хайдаров Охунджон

Преподаватель Коканского государственного педагогического института

Абстракт.. В данной статье анализируется вопрос подготовки студентов-молодёжи к духовно-нравственным и ценностным отношениям с семьёй, роль педагога и родителей в этом процессе.

Ключевые слова и фразы: возраст, семья, отношение, педагог, деятельность, форма, метод, технология.

THE PROCESS OF FORMING A VALUABLE ATTITUDE EXPERIENCE IN STUDENTS

Khaidarov Okhunjon

Teacher of Kokan State Pedagogical Institute Abstract

This article analyzes the issue of preparing students-young people for moral-ethical and valuable relations with the family, the role of the pedagogue and parents in this process.

Key words and phrases: age, family, attitude, pedagogue, activity, form, method, technology.

Kirish. Pedagogik tafakkur paradigmasida o'quvchilarning rivojlanishi o'zbek xalqining etakchi qadriyatlari va tafakkuriga tayangan holda shakllantiriladi. Bunday qadriyatlar va tafakkur tarzi o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish jarayonini boshqaradi va tartibga soladi.

O'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish jarayonida o'qituvchining faoliyati quyidagi ko'rsatkichlarda o'z ifodasini topadi. Bu o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalari, bilish faoliyati hamda hissiy-qadriyatli munosabatlari, ya'ni qadriyatli munosabat tajribalari sifatida namoyon bo'lishi kerak. [1.126]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bugungi kunga kelib har bir o'quvchi o'zining o'zlashtirgan bilimlari, ijtimoiy tajribasi ma'naviy rivojlanishiga qay tarzda ta'sir ko'rsatishini aniq bilishi lozim. Shu bilan bir qatorda, har bir o'qituvchi o'zining hissiy-qadriyatli yo'nalishiga ega bo'lgan faoliyati doirasida o'quvchilar uchun ko'proq ahamiyat kasb etadigan pedagogik faoliyat natijalarini ajrata olishi kerak. O'quvchi-yoshlarni oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabatlarga tayyorlashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon shakllarini belgilash ham muhim tashkiliy-pedagogik ahamiyatga ega. Bunda dastlab o'quvchilarda shakllangan nuqtai nazarlar, mazkur nuqtai nazarning o'ziga xos jihatlarini aniqlash lozim.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'qituvchining pedagogik tajribasi qanchalik katta bo'lsa, u o'quvchi-yoshlarda oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabatlar tajribasini shakllantirishda samarali natijaga erishadi.

O'quvchilarning mustaqil fikrlashga asoslangan nuqtai nazari ularda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish jarayonida alohida ahamiyatga ega. O'quvchilar orasida bugungi kunda ko'p kuzatilayotgan nuqtai nazar mustaqil fikrlashga asoslangan nuqtai nazardir. Shuning uchun ham o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish jarayonida yangi axborotlarni o'zlashtirish va o'quv-tarbiya jarayonini loyihalashga intilish muhim o'rin egallaydi. [7.52]

O'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish jarayonining asosini obyektiv borliq

haqidagi qadriyatli tasavvurlar tashkil etadi. Bu tasavvurlar aniq tarixiy asosga ega bo'lib, o'zining tasdig'ini topgan, ilmiy-amaliy jihatdan sinovdan o'tgan bilimlar, ijtimoiy tajribaga asoslangan samarali munosabat o'rnatganligi bilan alohida ahamiyatga ega.

Qadriyatlarni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj insonni madaniyat va ma'naviy hodisalarga ko'proq yaqinlashishga undaydi. Pedagogik faoliyatda tabiiy, ilmiy yondashuv o'quvchiga shaxs sifatida yondashishni taqozo qiladi. Bunday yondashuv asosida pedagogik faoliyat doirasida o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirishga oid ko'nikmalar uyg'unlashtiriladi. Bu ayniqsa maktab ta'limiga xos xususiyatdir.

N.Ortiqovning ta'biricha, agar o'quvchi juda kuchli, an'anaviy tartiblarga asoslangan sinfda o'qiyotgan bo'lsa, uni bilimlar bilan qurollantirishga asoslangan qat'iy qoidalar amal qilganda o'qituvchining nuqtai nazari asosiy, etakchi, aniqlovchi xarakter kasb etib, o'quvchi hayotining barcha jabhalarida bu nuqtai nazar ta'kidlovchi, ustivor nuqtai nazar sifatida namoyon bo'ladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'qituvchilar o'z kuch va g'ayratlarini o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish jarayoniga safarbar qiladilar. Bunday jarayonda ota-onalarning o'z farzandlari bilan muloqotlari ularga uy vazifalarini bajartirish doirasida amalga oshiriladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Qadriyatli munosabat tajribasi obyektiv, aniq bilimlar asosida hosil bo'ladi va o'quvchilarga aniq qoidalar yordamida etkaziladi. Bu jarayonda "Kuch bilimda" degan shior muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim-tarbiya jarayonining har qanday natijasi aniq ko'rsatkichlarda ifodalanadi. [6.122]

O'quvchining o'zlashtirgan bilimlari, qadriyatlari yoki egallagan xulq-atvor me'yorlari uning shaxsiyatida namoyon bo'ladi. Ushbu paradigma doirasida o'quvchi xulq-atvori aniq me'yorlar, etolonlar sifatida o'z ifodasini topadi. Ularda oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabat tajribasi namoyon bo'ladi. Bunday munosabat tajribasi insonparvarlikka asoslangan pedagogik jarayonda hosil bo'ladi.

O'quvchi-yoshlarni oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabatlarga tayyorlashga yo'naltirilgan pedagogik jarayonda axborotlar subyekt-subyekt munosabatlari doirasida taqdim etiladi. Uning asosini pedagogik dialog tashkil qiladi. Mazkur dialog jarayonida birinchi navbatda shaxslararo munosabatlar doirasi kengayadi hamda ushbu jarayonda turli metodlardan foydalaniladi. Jumladan, suxbat, baxs-munozara, o'zaro muloqot, savol-javob metodlari kabilar.

Bu jarayonda o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasining samarali shakllanishi to'raligicha axborotlarni uzatish mexanizmi faoliyatiga bog'liq. Bunda o'qituvchining muloqot madaniyatiga egaligi muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarning kognitiv nuqtai nazarlari doirasida ularning o'zbek xalqi madaniyatiga bo'lgan qarashlari, yondashuvlarida idrok etish darajasi namoyon bo'ladi. Bu jarayonda o'quvchining o'ziga xos xulq-atvori aks etadi.

Har bir insonning ichki olamiga uning san'at va madaniyatga bo'lgan munosabati ta'sir ko'rsatadi. Bu o'rinda madaniyat insonning ijtimoiy xulq-atvorini belgilaydi. Uning xulq-atvorida nazokatlik, boshqalarga nisbatan hurmat, muloyimlik, o'z hatti-harakatlariga echim topish ustivor tarzda namoyon bo'ladi. O'quvchi-yoshlarni oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabatlarga tayyorlash kundalik, o'zining ijtimoiy harakatlarini boshqarish, ongli qarorlar qabul qilishda ifodalanadi. O'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasining namoyon bo'lishi bilimga asoslangan holda yo'nalganlik, shaxsiy uslubni izlashga qaratiladi.

O'zining mavjud tajribalariga asoslangan holda taqdim etilgan bilimlarni o'zlashtirish, o'z amaliy faoliyatida ulardan foydalanish o'quvchi-yoshlarda oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabat tajribasining dastlabki elementlari hisoblanadi. Ko'pgina o'quvchilar ta'lim jarayonida dastur doirasida berilgan bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanadilar. O'qituvchi ularni mustaqil bilim olishga kamdan-kam hollardagina yo'naltiradi. Mazkur jarayonda o'quvchilar qadriyatli munosabat tajribasini etarlicha o'zlashtira olmaydilar.

O'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish uchun o'qituvchilar pedagogik texnologiyalardan samarali foydalana olishlari kerak. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi, o'yin ta'lim texnologiyasi, tanqidiy tafakkurni rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari, interfaol ta'lim texnologiyasi kabilar bunga misol bo'la oladi. Axborotlarni virtual uzatish texnologiyasidan foydalanish o'zlashtirish va nazorat jarayonini alohida-alohida qismlar sifatida amalga oshirish uchun qulaylik tug'diradi. Bunday sharoitda axborotlar vositasida o'quvchilar o'zaro bir-birlari bilan qadriyatli munosabatga kirishadilar.

Bugungi kunga kelib, o'quvchilarni intellektual rivojlantirishning oddiy shakllari samarali ekanligi nazariy jihatdan asoslab berildi. Bunday faoliyat texnik vositalar yordamida ham amalga oshirila boshlandi. Zarur bilimlarni egallaganlik mezoni kam darajada mahsuldorlikka ega bo'lgan bilimlar bilan emas, balki intellektual tashabbuslar timsolida muayyan talablar doirasida taqdim etilgan topshiriqlarning echimi sifatida qabul qilingan muammoli vaziyat darajasida idrok etila boshlandi. O'quvchining ochiq o'quv vaziyatlarda bilimlar va qadriyatli munosabat tajribasini faol tarzda o'zlashtirishi mutaxassislar tomonidan didaktik jarayonning eng katta yutug'i sifatida baholanmoqda. Shu bilan bir qatorda, o'quvchi o'zining shaxsiy bilimlarini qadriyatli munosabat tajribasi sifatida uyg'unlashtiradi va namoyon qiladi. O'qituvchining nuqtai nazarlari uning kundalik faoliyatida o'quvchilarga bilimlar va axborotlar sifatida taqdim etiladi.

O'qituvchining nuqtai nazari o'quvchi-yoshlarda oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirishga xizmat qiladi. O'quvchilarning ijtimoiy-madaniy, ma'naviy nuqtai nazarlarini tahlil qilish va tushunish uchun ular tomonidan taqdim qilingan loyihalar, referatlar, mustaqil ishlarni har tomonlama o'rganish talab etiladi. Pedagoglar o'quvchilar tomonidan yaratilgan loyihalar va referatlarni tahlil qilish asosida ularni uch turga ajratish mumkinligini tavsiya qilganlar: axborotli-kognitiv, ijtimoiy-rolli, o'quvchilarda hosil bo'lgan qadriyatli munosabat tajribasi. Mazkur mustaqil ishlar o'quvchilarda shakllantiriladigan qadriyatli munosabat tajribasining umumiy xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Biz ularni quyidagicha farqlashga harakat qildik: bilimlar maydoni, fikrlar maydoni, qadriyatlar maydoni. Bunday mustaqil ishlarning tarbiyaviy imkoniyatlari kengligini ham tajribalar yaqqol ko'rsatmoqda.

Axborotli-kognitiv yo'nalishdagi mustaqil ishlar o'quvchilar tomonidan muayyan o'quv fanini chuqur o'rganish, uni hayotiy tajribalar bilan uyg'unlashtirish mahsuli hisoblanadi. Mazkur mustaqil ishlarda o'quv predmeti doirasida o'zlashtirilgan bilimlar va ijtimoiy tajribaning muayyan qismlari o'z ifodasini topadi. Ushbu bilimlar va tajribalar o'quvchilarning etakchi tushunchalar, nazariyalar, qonun-qoidalar hamda o'quv faniga oid boshqa bilimlarni o'zlashtirishlari natijasida hosil bo'ladi.[8.65]

O'quvchi-yoshlarda oilaga nisbatan ma'naviy-axloqiy va qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirish uchun ta'lim mazmuniga yangi ma'lumotlarini kiritish, o'quv topshiriqlarining yangi turlarini tanlash alohida ahamiyatga ega. Bunday o'quv materiallari yordamida o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasi shakllanib, ularning ma'naviyati boyitiladi. Oilaviy munosabatlarda insonparvarlik, milliy g'urur, hamkorlik, o'zaro hurmat tuyg'ulari shakllanadi. Bu o'rinda asosiy qadriyatlar sifatida axborotlar, bilimlar, o'zlashtirilgan o'quv materiallari mazmunidagi ma'naviy-axloqiy tushunchalar e'tirof etiladi. O'zlashtirilgan bilimlarni boyitish uchun ularni qo'llashning yangi usullari taqdim etiladi. O'quvchilar o'zlariga tanish bo'lgan tushunchalar va dalillarni yangicha nuqtai nazarda turib uyg'unlashtiradilar.

Yangilik haqida gapirganda, uning madaniyatlilik darajasi bilan mutanosibligini aniqlash lozim. O'quvchilarning xulq-atvorlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan ishlanmalarda imitatsion modellash tirish an'anasi, ya'ni faoliyattajribasiga tayanish kerak. Mazkur ishlanmalar asosida o'quvchilarda mustaqil hayot uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirish nazarda tutiladi. Ushbu ko'nikmalar insonning hayotiy nuqtai nazari va mikrosotsiumdagi o'rnini belgilashga ko'maklashadi. Bu jarayonda o'rganilayotgan bilimlar va axborotlar o'quvchilarning nuqtai nazarlari va munosabatlarini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Bunday o'quv materiallari mazmunida insonparvarlik paradigmalari va milliy-ma'naviy, oilaviy qadriyatlar asos qilib olinadi. Chunki, ular o'quvchilarda oilaga nisbatan qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Mazkur o'quv materiallaridan foydalanishdan ko'zda tutiladigan asosiy maqsad, o'quvchilarda muammoli vaziyatlarda to'g'ri echimlar topish ko'nikmasini tarkib toptirishdan iborat.

Muammolarning murakkablik darajasi va o'quvchilarni shakllantirish uchun muhimligi o'qituvchi tomonidan idrok etilgandagina maqsadga muvofiq tarzda ajratiladi. Bunday o'quv materiallarida muammolar, vaziyat modellari, uning mazmun-mohiyati, ularni echish uchun o'zlashtirilishi talab qilinadigan bilimlar hamda mashg'ulot qurilishining ssenariysi aniq ifodalangan bo'ladi.

Biz bu jarayonni qadriyatlarni yoki umuminsoniy madaniyatni o'zlashtirishga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayoni sifatida asoslashga harakat qildik. Pedagogik tajribalarda o'quv predmetiga oid ko'nikmalarni takomillashtirish ustida ishlash tajribasi tez-tez uchrab turadi. Bunday tajriba orqali o'quvchilarning qadriyatli munosabatlarga oid ko'nikmalari mustahkamlanadi. Qadriyatli munosabat

tajribasini shakllantirish shaxs tafakkurining bir maromda rivojlanishiga to'sqinlik qilmaydi.

O'quv-tarbiya jarayonida ijtimoiy rolli o'yinlar o'quvchilarning bir qator ijtimoiy rollarni bajarishga oid bilimlar hamda ko'nikmalarni o'zlashtirishlariga yo'naltirilgandir. Ularning tabiati turlicha bo'lishiga qaramasdan, ko'zlangan asosiy maqsad, o'quvchilarda turli ijtimoiy rollarni bajarish orqali qadriyatli munosabat tajribasini egallashlariga ko'maklashishdan iborat.

Umuminsoniy qadriyatlar va shaxslararo munosabatlar doirasida o'quvchilarning bilimlari va shaxsiy dunyoqarashlarini rivojlantirishning samarali yo'llari, usullarini izlab topish alohida ahamiyatga ega. O'quvchilar birinchi navbatda hissiy qadriyatli munosabat tajribasini egallashlari lozim. Ular o'z nuqtai nazarlarining mohiyatini anglashlari, uni muntazam takomillashtirishlari talab etiladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonining muhim belgilaridan biri – uning o'quvchida mustaqil fikrlashni shakllantirish imkoniyatiga egaligidadir. Ijtimoiy rolli o'yinlar jarayonida o'qituvchilar shaxsga yo'naltirilgan ta'limning xuddi mana shu imkoniyatidan foydalana olishlari kerak. Bunday o'yinlarni o'quv jarayoniga tatbiq etish o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini samarali shakllantirishga imkoniyat yaratadi. Bu jarayonda o'quvchi o'zining shaxsiy fikri, qarashlari, nuqtai nazariga ega bo'ladi.

Mutaxassislarining ta'kidlashicha, inson o'z faoliyatini bir nechta turlarga ajratishi mumkin. Lekin, ularning har biri o'zining muayyan darajalariga ega.

Qadriyatli munosabat tajribasini egallash insonning o'z kuch-quvvatini ijtimoiy madaniy jihatdan ahamiyatli bo'lgan qadriyatlarni o'zlashtirishi, o'zidan keyingi avlodlarga uzatishi va shunday qadriyatlarni yaratishga sarflashida namoyon bo'ladi.

O'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonda tizimli yondashuv alohida ahamiyatga ega. Uning mezonlari esa muayyan tartiblarga kiritilgan o'zgartirishlarni nazarda tutadi. Jumladan:

- ta'lim mazmuni alohida qismlarining o'zgarishi;
- o'quv materiallarining mazmuniga ko'ra guruhlanishi;
- o'quv jarayonida qo'llaniladigan usullarning o'zgarishi, mazkur usullarga xos yangi vazifalarning hosil bo'lishi kabilar.

O'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasining shakllanganlik darajasini baholash, ular tomonidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarga nisbatan amalga oshiriladi.

Uch turdagi qadriyatli-fikriy yo'nalishlar xuddi shunday uch turdagi pedagogik holatni aniqlash imkonini beradi. Ular tarkibida namoyon bo'ladigan yangilikning to'rt turi 12 ta muhim pedagogik ko'rsatkichning hosil bo'lishiga imkoniyat yaratadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'qituvchining o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirishga oid faoliyati u qo'llagan usullar va texnologiyalarda namoyon bo'ladi. O'qituvchining o'quvchilarda qadriyatli munosabat tajribasini shakllantirishga oid faoliyati darajasini aniqlash uchun mavjud nazariy yondashuvlarga murojaat qilish lozim. Pedagogik faoliyatning takomillashuvini kuzatar ekanmiz, u o'qituvchining ijtimoiy tajribasi bilan bog'liqligini ko'ramiz. O'quv dasturlari va o'qitish metodlarining o'qituvchi nuqtai nazarlariga mos kelishi muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

Hasanboyeva O., Hasanboyev J., Hamidov H. Pedagogika tarixi. – T.: O'qituvchi, 1997. – 246 b.

Mahkamov U.I. Yuqori sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishining pedagogik asoslari: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. – T., 1998. – 286 b.

Pedagogika ensiklopediya. I jild / tuzuvchilar: jamoa. // Toshkent. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. – 320 b.

Pedagogika: ensiklopediya. II jild / tuzuvchilar: jamoa. // Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2015. – 376 b.

Pedagogika: ensiklopediya. III jild. jamoa // Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. 424-bet.

Бачинин В.А. Духовная культура личности. – М., 1996. – 218 с.

Тайланова Ш.З. Педагогика олий таълим муассасаси талабаларида қадриятлар тизimini шакллантириш ("Педагогика тарихи" фани мисолида): Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. – Т., 2012. – 176 б.

Ходжаев Б.Х. Педагогик аксиология. Ўқув қўлланма. – Т.: "Fan va texnologiya" нашриёти, 2012. – 180 б

BO‘LAJAK MUHANDISLARGA IXTISOSLIK FANLARINI O‘QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Xujaqulov Abdulaziz Hakim o‘g‘li

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi” kafedrasida katta o‘qituvchisi

Annatsiya: Maqolada ixtisoslik fanlarini muallif tomonidan ishlab chiqilgan, takomillashgan metodika asosida o‘qitish orqali talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash modelining texnologik tuzilmasi ishlab chiqilgan. Texnologik tuzilmaning umumiy strukturasi maqsadi, o‘z-o‘zini anglash va natijani o‘z ichiga oladi. O‘qitish metodlari, o‘qitish metodikalarining asosiy vositasi sifatida barcha darajadagi o‘zaro ta’sirlar tizimining etakchi bo‘g‘inlarini ajratish, o‘qituvchi faoliyatining uslublar tizimini aniqlash, jamoaga va alohida ta’lim oluvchilarga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish, talabalarining bilish faoliyatini tashkil etish vositasi sifatida harakat qilish funksional yuklanishni beradi.

Tayanch so‘z va iboralar: sifat, daxldorlik, kognitiv, ko‘nikma, o‘quv-metodik kompleks, kasbiy kompetensiyal, metod, didaktik materiallar, refleksiyalash, komponent.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Худжакулов Абдулазиз Хаким угли

Старший преподаватель кафедры «Охрана труда и техническая безопасность» Каршинского инженерно-экономического института

Аннотация: В статье разработана технологическая структура модели подготовки студентов к профессиональной деятельности путем преподавания профильных предметов на основе усовершенствованной методики, разработанной автором. Общая структура технологической системы включает цель, самосознание и результат. Метод обучения, как основной инструмент методов обучения, выявляющий ведущие звенья системы взаимодействий на всех уровнях, определяет стиль системы деятельности учителя, воспитательное воздействие на коллектив и отдельных учащихся.

Ключевые слова и фразы: качество, актуальность, познавательный, навык, учебно-методический комплекс, профессиональная компетентность, метод, дидактические материалы, рефлексия, компонент.

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TRAINING OF SPECIALISTS FOR FUTURE ENGINEERS

Khudjakulov Abdulaziz Hakim's son

Karshi engineering-economics institute Senior lecturer of the Department of Labour Protection and Technical Safety

Annotation: The article elaborates a technological structure of the model of preparation of students for professional activity by teaching specialized subjects based on improved methodology developed by the author. The general structure of the technological system includes purpose, self-awareness, and outcome. The method of teaching, as the main tool of learning methods, which identifies the leading links of the system of interactions at all levels, determines the style of the teacher's system of activity, educational impact on the team and individual students.

Key words and phrases: quality, relevance, cognitive, skill, educational and methodical complex, professional competence, method, didactic materials, reflection, component.

KIRISH: Malakali kadrlar tayyorlashning muhim omillaridan biri – bu ta’lim sifati va samaradorligini oshirishdir. Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga yo‘llagan Murojaatnomasida ta’lim xizmatlari sifatini oshirish hamda jamiyatni rivojlantirish bo‘yicha muhim vazifalarni belgilab berdi. Xususan, prezidentimiz mamlakat salohiyati bilim va tafakkurda ekanligiga urg‘u berib, “Ta’lim sifatini oshirish – Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yakka-yu yagona to‘g‘ri

yo'li"[1] ekanligini ta'kidlab o'tdi. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda o'qitishning zamonaviy usullari, shakl hamda vositalari, o'yin texnologiyalari, muammoli o'qitish, xususan, mustaqil ta'limning noan'anaviy metodlari ham muhim o'rin egallaydi. Bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash hamda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish jarayonini pedagogik qo'llab-quvvatlash modelini kasbiy ta'lim jarayoni sifatini oshirish uchun sharoitlar shaklida taqdim etib, biz ushbu jarayonning fundamental shartlarini belgilab oldik.

Ilmiy va falsafiy adabiyotlarni o'rganish bo'lajak muhandislarni yuqori sifatli kasbiy tayyorlash omillarini o'z ichiga oladi, ular bo'lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligini yaxshilash, kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish uchun pedagogik yordamning boshlanishi hisoblanadi. Mutaxassislarni yuqori sifatli tayyorlashning tarixiy shartlarining haqiqiy tasviri bizga o'quv jarayonini pedagogik modifikatsiya qilish istiqbollari yaratishga imkon beradi. Talabalar mintaqaviy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan masalalar tarixiga oid axborot ma'ruzalarini tayyorlashda ma'ruzalar o'qish, amaliy ishlarni olib borishda mehnat muhofazasini tarixiy xususiyatlari hisobga olinadi.

TADQIQOT METODLARI.

Birinchi kursdan boshlab Mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi yo'nalishi talabalariga OTMda joriy etilgan maxsus fanlar: "Yo'nalishga kirish", "Hayot va inson faoliyati xavfsizligi", "Sanitariya va gigiyena" fanlari o'qitiladi. "Ixtisoslik fanlarni o'qitishning innovatsion shakl va metodlari pedagogik samara beradi, bu o'quv jarayonida talabalarda o'lka tarixi, qishloq xo'jaligi rivojlanishining hududiy xususiyatlari, kelajakdagi kasbi, kasbiy jamoaviylikka va vatanparvarlikka daxldorlik tuyg'usi haqida tasavvur hosil qilishda ifodalanadi.

Yuqoridagi fanlarni o'qitish jarayonida asosiy e'tibor nafaqat kognitiv komponentga, balki birinchi kursdan to'rtinchi kursgacha shaxsiy va kasbiy fazilatlarini, kasbiy kompetensiyalarni, kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutuvchi aksiologik komponentga ham qaratildi.

MUAMMONING O'RGANILGANLIK DARAJASI. Yangi interfaol metodlar bilan ixtisoslik fanlarini o'qitish mohiyatini Q.T.Olimov [1], R.D.Shodiyev [2], Y.K.Babanskiy [3], I.Y.Lerner [4], S.V.Marchenko [5], V.D.Simonenko [6], M.N.Skatkin [7], N.M.Filippova [8] va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Ko'plab ta'riflarda "metod" atamasi mavjud, ammo bu usul va metod o'rtasida teng belgi qo'yishga imkon bermaydi.

E.Pichugina o'zining tadqiqot ishlarida quyidagicha ta'rif beradi: "O'quv-metodik kompleks - bu fanning o'quv maqsad va vazifalarini to'liq va samarali joriy etish uchun mo'ljallangan o'quv dasutrlari, darslik va o'quv qo'llanmalar, didaktik materiallar va o'qituvchi uchun metodik ko'rsatmalar majmuidir".

Y.K.Babanskiy o'quv-metodik kompleksni zamonaviy ta'limda o'quv-tarbiya masalalarini echishga qaratilgan o'zaro organik bog'langan o'quv-metodik qo'llanmalar to'plami deb ta'riflaydi.

Bugungi kunda o'quv-metodik komplekslarida quyidagilar bo'lishi shart qilib qo'yilgan:

- o'quv va ishchi dasturlar,
- taqvim-mavzuiy reja,
- ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlar hamda mustaqil ta'limning texnologik modeli va texnologik xaritasi,

- ma'ruza matnlari,
- seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari ishlanmalari,
- mustaqil ta'lim topshiriqlari,
- asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati,
- prezentatsiyalar,
- nazorat va baholash uchun topshiriqlar,
- sillabus,
- fanni o'qitishga doir tashkiliy ko'rsatmalar

O'quv-metodik komplekslarni ishlab chiqish vazifalari:

1. O'quv-metodik ta'minotni tayyorlash.
2. Ishlab chiqarish, fan, texnika va ish beruvchilarning talablarini inobatga olgan xolda fan mazmunini tizimlashtirish.

3. Sifatli mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlovchi o'quv-metodik va boshqa materiallar bilan o'quv jarayonini ta'minlash.

4. Ta'lim jarayoniga faol usul va innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish.

5. Talabalarning mustaqil ishlarini va ularning bilimlarini nazorat qilishni to'g'ri tashkillashtirish va

rejalashtirish.

6. Elektron darslik, o'quv metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish uchun o'quv metodik materiallar ishlab chiqish.

7. O'quv jarayonini sifatini tizimli nazorat qilish imkoniyatini yaratish.

O'quv-metodik komplekslar:

- talabalar tomonidan o'quv materialini mustaqil o'zlashtirishni;
- talabalar bilimni nazorat qilishni;
- barcha turdagi mashg'ulotlarni tashkillashtirish bo'yicha metodik ta'minotni;
- qo'shimcha axborot ta'minotni ta'minlashi kerak.

Yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun fanlarni o'qitish amaliyotida biz Y.K.Babanskiy [3]ning ta'lim jarayonini optimallashtirish, ya'ni: o'qitish usullarini tanlash.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMALAR

"Bizningcha, metod o'quvchilar tomonidan qabul qilinsa va foydali natija bersagina uni metod deb atash mumkin, ya'ni ta'lim muammolarini hal qilish imkonini beradi. O'qitish metodlari, o'qitish metodikalarining asosiy vositasi sifatida quyidagi funksional yuklanishni beradi:

- talabalarning bilish faoliyatini tashkil etish vositasi sifatida harakat qilish;
- barcha darajadagi o'zaro ta'sirlar tizimining etakchi bo'g'inlarini ajratish («o'qituvshi - talaba», «o'qituvshi - talabalar guruhi» va boshqalar);
- o'qituvshi faoliyatining uslublar tizimini aniqlash;
- jamoaga va alohida ta'lim oluvshilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish vositasidir.

Ixtisoslik fanlarni o'qitishda professor-o'qituvshining vazifasi - o'qitish metodlari va vositalarining optimal kombinatsiyasini amalga oshirishdir. Bo'lajak mutaxassisni kasbiy faoliyatga tayyorlash samaradorligini oshirish uchun nafaqat metodlarni, balki o'qitish vositalarini ham tanlash katta ahamiyatga ega. O'quv qurollari deganda bilimlarni o'zlashtirishga hissa qo'shadigan maxsus ishlab chiqilgan moddiy obektlar, ya'ni darsliklar, ko'rgazmali qurollar, texnik qurilmalar va vositalar, audiovizual vositalar, didaktik materiallar kiradi"

. Ixtisoslik fanlarni o'qitish amaliyotida tasvirlangan metodlar doirasida quyidagi vositalar eng ko'p qo'llanilgan:

- "texnik vositalar (televizorlar, videorogistratorlar, kompyuterlar)
- ko'rgazmali qurollar (plakatlar, diagrammalar, rasmlar, fotosuratlar)
- audiovizual vositalar (videofilmlar, slaydlar)
- didaktik materiallar (ishbilarmonlik o'yinlari stsonariylari, moyeriy hujjatlar, vaziyatli torshiriqlar, so'rovnomal, shaxsni o'rganish uchun test materiallari, mustaqil ish uchun seminarlar).

Ushbu o'qitish vositalarini tanlash fanlarning tabiati, uning mazmuni va OTMning mavjud moddiy resurslari bilan bog'liq. Ammo vizual o'rganishning asosiy qiyinligi, fanning haqiqiy elementlarini topish va ularning kotma-kotligini ko'rsatishdan iborat. Mutaxassislarni tayyorlash amaliyotiga zamonaviy texnik o'quv qo'llanmalarini joriy etish bir qancha muammolarni hal qilish imkonini beradi":

- bilimlarni refleksiyalashga yordam berish;
- talabalarni o'rganish va ma'lumot olishning yangi faol usullarini o'zlashtirishga yordam berish, ularni yangi faoliyat bilan tanishtirish;
- talabalarni kompyuter texnikasi bilan tanishtirish, undan amaliy masalalarni echishda foydalanish;
- fanlararo aloqalardan keng foydalanish.

Ixtisoslik fanlarining mazmuni texnik o'quv qurollaridan keng, tizimli va tizimli foydalanish uchun katta imkoniyatlarga ega. Ta'limning texnik vositalari sifatida foto va video uskunalaridan foydalaniladi. Video yozuvlardan foydalanish «obektlar va hodisalar o'rtasidagi munosabatlar va muntazam aloqalarning aksi» sifatida professional fikrlash, kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi, material osonroq va to'liq o'zlashtiriladi, xotirada uzoqroq saqlanadi.

Videolardan foydalanishdagi muammo shundaki, professional o'quv videolari banki yo'q. Ko'rgazmali material sifatida shaxsning kognitiv sohasi (psixologiya) bo'yicha televizion vorsiylar, teledasturlarning video yozuvlari (frofessional aloqa)", shuningdek, talabalar tomonidan o'z senariysi bo'yicha tayyorlangan havaskorlik videolari qo'llaniladi. Talabalarga ko'rsatuvlar, syujotlar ko'rinsha fanlarning rrodmot mazmuni bilan bog'liq bo'lgan axborot dasturlari va boshqalarni tomosha qilish vazifasi qo'yiladi. Talabalarga o'quv teleko'rsatuvlarini ko'rishni tavsiya qilish orqali biz mediata'lim

muammolarini qisman hal qilamiz. Talabalarni ijtimoiy madaniyat, jumladan uning tolovidoniyo va kino kabi tarkibiy qismlarkomponentlar bilan tanishtirishni o'rganilayotgan obekt va tashqi axborot oqimlari o'rtasidagi aloqa fakti deb hisoblash mumkin. Umumkasbiy fanlarni o'qitish amaliyotida videotexnikadan tashqari shaxsiy kompyuterlar ham qo'llaniladi. So'nggi raytlarda kompyuter texnologiyalari uchun dasturiy ta'minot va metodik ta'minot yaratish bo'yicha ishlar faol olib borilmoqda.

Portfolio tartiblangan shaklda talabalar o'qish, mehnat amaliyoti va kasbiy faoliyatdan tashqari faoliyat jarayonida qanday kasbiy va akademik bilim, ko'nikma va malakalarni egallaganliklarini ko'rsatadi. Barcha kasblar uchun umumiy bo'lgan va mehnat bozorida muvaffaqiyatga hissa qo'shadigan umumiy mehnat va ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni ifodalovchi "kasbga tayyorlash ko'nikmalari" ni baholashga alohida e'tibor boriladi.

Zamonaviy mehnat bozorida katta qiziqish uyg'etadigan kompetensiyalarning oxirgi ikki guruhiga katta e'tibor qaratiladi. Yangi asbob-uskunalar bilan ishlashga qayta o'qitish qiyin emas, lekin bitruvchiga bugungi kunda har qanday ish joyida" zarur bo'lgan «umumkasbiy» va ijtimoiy-psixologik sifatleri o'zgaruvshan mehnat bozorida imkon qadar tezroq ijtimoiy moslashishga imkon berish kerak.

Ixtisoslik fanlarni o'qitish metodikasining muhim elementi o'quv faoliyati natijalari, uning sifati hisoblanadi. Mavjud ta'lim tizimi doirasida bilim darajasini aniqlash uchun an'anaviy tarzda talabalar bilimni baholashning og'zaki bosh balli tizimi qo'llaniladi. Ko'rinib turibdiki, bu tizim o'quvshi shaxsini shakllantirish, o'z-o'zini tasdiqlash va o'zini o'zi anglash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy ta'lim maqsadlariga javob bermayrdi. Baholash tizimini qayta ko'rib shiqish zarurati mavjud, baho «talabalarni faol mustaqil ishlashga rag'batlantirishning Pedagogik vositasi» bo'lishi kerak .

Joriy nazorat va bilimlarni yangilash uchun savollar past darajadagi qiyinchilikka ega bo'lishi kerak. Test fanlar bo'yicha umumkasbiy bilimlarni mustahkamlash va muayyan mavzu bo'yicha bilimlarni egallash imkonini beradi. Sinov uchun turli shakllardagi testlar ishlab chiqilgan: yoriq, oshiq, muvofiqlik, to'g'ri ketma-ketlikni o'rnatish.

Ixtisoslik fanlar bo'yicha test sinovlarida, bo'sh ish o'rinlari yarmarkasida "bevosita ishga joylashish va keyingi kasbiy faoliyat davomida namoyish etiladi. Bo'lajak muhandislarning shaxsiy va kasbiy harakatshanligi quyidagilarga bog'liq: shaxsiy muhim kasbiy fazilatlarini shakllantirish", kasbiy karyera motivatsiyasi, o'ziga ishonsh va kasbiy muvaffaqiyat; raqobatbardoshlik.

Mutaxassislarning o'z hayotining kasbiy sohasi, unda muvaffaqiyatga erishish yo'llari haqidagi g'oyalarini kengaytiradigan maxsus kurslar ishlab shiqiladi. Bu to'rtinchi shart-sharoitni amalga oshirishning samarali vositasi bo'lishi mumkin.

Metodikaning birinchi komponenti - ishschi o'quv rejada belgilangan muayyan fanning mazmuni va ta'lim maqsadlaridir. Biz ta'riflagan hujjatlarda kursning mazmuni, maqsadlari va vazifalari to'liq taqdim etildi. Shu bilan birga, biz takrorlashni, ikkinchi darajali materiallar bilan ortiqcha yuklashni bartaraf etishga harakat qildik.

Quyidagilarni ta'kidlash muhimdir: OTMda talabalarining shaxsiy va kasbiy fazilatlarini shakllantirishda natijalarga erishish hamda kasbiy tayyorgarlikni Pedagogik qo'llab-quvvatlashni amalga oshirish uchun barcha Pedagogik shart-sharoitlarning konsortual yo'nalishi zarur.

IXTISOSLIK FANLARINI O'QITISH ORQALI TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH MODELINI AMALGA OSHIRISHNING TEXNOLOGIK TUZILMASI

Ixtisoslik fanlarni o'qitishni	Shakllar	Metodlar	Pedagogik samara
1. Hayot va inson faoliyati xavfsizligi	Ma'ruza Konferensiya Seminar Fanlarning OTM komponenti	Axborotli muloqot Ma'ruza qilish Referatlar yozish va himoya qilish	Talabalarning kelajakdagi kasblari haqida taqdimot qilish; kasbiy faoliyatga kirish; talabada jamoaviylik, vatannavbarlik
2. Kasbiy tayyorgarlikni modifikatsiyalash.	"Nutq madaniyati", "Pedagogika va psixologiya", "Kasbiy pedagogika" fanlaridan ma'ruzalar va sominarlar	Ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, ishbilarmonlik o'yinlari, psixologik vazifalarni hal qilish, roforatlarni yozish va himoya qilish, portfolioni rasmiylashtirish, bo'sh ish o'rinlari	Bo'lajak qishloq xo'jaligi mutaxassislarining togishli shaxsiy va muhim kasbiy fazilatlarining shakllanishi
3. Ichki shaxsiy rivojlanishning dinamik tizimi, kasbiy va kommunikativ tajribalarni	Fanlarning OTM komponentlari: "Nutq madaniyati" (1 kurs), "Pedagogika va psixologiya" (2 kurs), "Kasbiy pedagogika" (4 kurs), ma'ruza va	Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar, portfolioni rasmiylashtirish, bo'sh ish o'rinlari bo'yicha yarmarkalarda qatnashish.	Samarali kasbiy faoliyatga ijodiy tayyorgarlikni rivojlantirish, ijodiy o'zini o'zi takomillashtirish va o'zini o'zi anglash, kasbiy va
4. Egallangan kasbga emotsional tayyorgarlik.	Ma'ruza, ekskursiya, konforensiyalar	Axborot muloqoti, ekskursiyalar, ma'ruzalar, portfelni rasmiylashtirish, bo'sh ish o'rinlari	Kasbiy faoliyatning axloqiy motivatsiyasi; javobgarlik hissini shakllantirish;
5. Bo'lajak muhandislarning shaxsiy va kasbiy harakatchanligini oshirish.	Fanlarning mintaqaviy komponentlari: "Muloqot madaniyati" (1 kurs), "Pedagogika va psixologiya" (2 kurs), "Kasbiy psixologiya" (3-kurs), umumkasbiy va ixtisoslik fanlari (3- va	Ishbilarmonlik o'yinlari, psixologik vazifalar, roforatlarni himoya qilish, portfelni rasmiylashtirish, bo'sh ish o'rinlari bo'yicha yarmarkalarda	Muhandislarning tegishli shaxsiy va muhim kasbiy fazilatlarini shakllantirish. Karyora motivatsiyasi, o'ziga ishonch va kasbiy muvaffaqiyat.

XULOSA. Kasbiy tayyorgarlik jarayonini pedagogik qo'llab-quvvatlash modeli mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi yo'nalishining bo'lajak mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlash sifatini

o'shish ushuni OTMda o'quv jarayonining ko'plab imkoniyatlaridan foydalanish mexanizmi sifatida taqdim etildi. Shu bilan birga, kasbiy faoliyatga tayyorgarlik sifatini oshirish, talabalarda ma'naviy-axloqiy va hayotiy fazilatlarni shakllantirishda OTM samaradorligining kafolati bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy kasbiy ta'lim faoliyatining o'ziga xosligi bo'lajak mutaxassislarning mustaqilligi, tashabbuskorligi, mas'uliyati, samarali kasbiy faoliyatga ijodiy tayyorligi, o'zini-o'zi takomillashtirish va o'zini o'zi anglash, kasbiy o'sishni rivojlantirish imkoniyatini beradigan shart-sharoitlarni yaratishni o'z ichiga oladi. Buning ushuni bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorgarligi nazariy va amaliy tayyorgarlikning, shuningdek, shaxsiy o'sishning uyg'unligi asosida amalga oshirilishi kerak.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining parlamentga murojaatnomasi. 20-dekabr 2022-yil.
1. Olimov Q.T. Maxsus fanlardan o'quv adabiyotlar yangi avlodini yaratishning nazariy - uslubiy asoslari: Ped. fan. dokt. ... dis. - T.: 2005.
2. Shodiyev R.D. Pedagogik kvalimetriya. Darslik. Qarshi-2020. -150 b.
3. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю.К. Бабанский. -М.: Просвещение. 1982. — 185 с.
4. Лернер, И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я Лернер. — М.: Высшая школа, 1981. - 215 с.
5. Марченко, С.В. Повышение качества высшего профессионального образования в юридических вузах с использованием информационных технологий: Дис...канд. пед. наук / С.В. Марченко - М., 2006. - 197 с.
6. Симоненко, В.Д. Методика обучения учащихся основам предпринимательства / В.Д. Симоненко. — Брянск: Изд-во: «Технология». — 2000. — 172 с.
7. Скаткин, М.Н. Проблемы современной дидактики / М.Н Скаткин. — М.: Просвещение, 1989.-315 с.
8. Филипова, Н.М. Педагогическое обеспечение общественной самоорганизации учащейся молодежи. Автореф. дис. канд. пед. наук / Н.М. Филипова. - Кострома, 2007. - 24 с.

BO‘LAJAK LOGOPED-O‘QITUVCHINING KASBIY KOMPETENTLILIGI VA UNING KOMPONENTLARI

Xusniddinova Barno

Nizomiy Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Logopediya kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada bo‘lajak logoped-o‘qituvchinning kasbiy kompeteliligi va uning komponentlarini nazariy jihatdan adabiyotlar tahlili berilgan. Logoped – o‘qituvchining kasbiy , shaxsiy sifatleri va korreksion ish olib borishda ushbu sifat-larning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: logoped-o‘qituvchi, kompetensiya, kompetentlik, kasbiy sifatlar, de-ontologik madaniyat, shaxsga yo‘nalganlik.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩЕГО ЛОГОПЕДА-ПЕДАГОГА И ЕЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ

Хусниддинова Барно

Низомий – преподаватель логопедического факультета Ташкентского государственного педагогического университета.

Аннотация: в статье проводится теоретический анализ профессиональной компетентности будущего логопеда-педагога и ее составляющих. Виделени профессиональные и личные качества логопеда-педагога и значение этих качеств при проведении коррекционной работы.

Ключевые слова: логопед-педагог, компетентность, компетентность, профессиональные качества, деонтологическая культура, личностная направленность.

PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE SPEECH THERAPIST-TEACHER AND ITS COMPONENTS

Khusniddinova Barno

teacher of Nizomiy the speech therapy department of Tashkent State Pedagogical University

Annotation: The article provides a theoretical analysis of the professional competence of the future speech therapist-teacher and its components. The professional and personal qualities of a speech therapist-teacher and the importance of these qualities in carrying out correctional work are highlighted.

Key words: speech therapist-teacher, competence, competency, professional qualities, deontological culture, personal orientation.

Kirish. Jahon ta‘lim muassasalarida bo‘lajak logoped - o‘qituvchilarning kasbiy madaniyatini rivojlantirishda deontologik yondashuvdan foydalanish, deontologik madaniyatini rivojlantirishning didaktik ta‘minotini yaratish va raqobatbardosh logoped - o‘qituvchilarni tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish texnologiyalarini amaliyotga tatbiq etilmoqda.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish metodologiyasi, pedagogik-psixologik jihatlari, tamoyillari va texnologiyalari hamda yondashuvning shaxs faoliyati va kasbiy kamolotidagi o‘rni, shuningdek, kasbiy o‘zini o‘zi takomillashtirishning konseptual masalalari MDH mamlakatlari olimlaridan: T.Bazarov, A.Derkach, I.Zimnyaya, E.Zeyer, N.Kuzmina, YE.Kudryavseva, A.Markova va boshqalarning tadqiqot ishlarida ko‘rilgan va ta‘lim muhitiga ta‘siri bo‘yicha salmoqli izlanishlar olib borgan.

Xorijlik olimlardan D.Bartram, J.Rawen, W.Hutmacherlar tomonidan ta‘limga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi strukturasi, malaka oshirish jarayoniga kompetentli yondashuvlar masalalari atroficha o‘rganilgan.

Bo‘lajak defektologlarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ba‘zi masalalari V.Raxmonova, M.Xakimova, Y.Chicherina, D.Nurkeldiyeva, P.Pulatova, D.Yakubjonova, SH.Shokirova, L.Xayitov, F.Teshaboyeva, M.Maxmudovalar, O.Bozorov tomonidan tadqiq etilgan.

Kompetensiya - bu shaxsning emas, balki joyning o‘ziga xos xususiyati insonning ijtimoiy rolining

parametridir. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi - bu o'qituvchi va olim sifatida kasbiy faoliyatining asosini tashkil etadigan bilim, ko'nikma va qobiliyatlar tizimidir.

Bugungi kunda logopedlarining kasbiy tayyorgarligida eng dolzarblari: a) kasbiy kompetensiya, sifatli ko'nikmalar, bilimlar, pedagogik, ijtimoiy sezgi; b) ijtimoiy yo'nalish, shaxslarning ijtimoiy va psixologik xususiyatlarini va muayyan vaziyatni, nizolashmaslikni hisobga olgan holda muloqot qilish qobiliyati sanaladi.

L.S.Volkova ta'kidlaganidek, o'qituvchining shaxsi bolalarda nutq buzilishlarini tuzatish va oldini olish bo'yicha ishlarning samaradorligi uchun muhimdir, bu yuqori kompetentlik va quyidagi fazilatlar bilan tavsiflanishi kerak: gumanistik ishonch, fuqarolik axloqiy etukligi, kognitiv va pedagogik yo'nalish; kasbga ishtiyoq, bolalarga muhabbat; o'ziga va boshqalarga talabchanlik, adolatlilik, o'zini o'zi boshqarish va o'zini tanqid qilish; pedagogik ijodiy tasavvur va kuzatish; samimiylik, kamtarlik, mas'uliyat, qat'iylilik va puxtalik [1, 20-bet].

M.Xakimova o'qituvchi-defektolog ish faoliyatining o'ziga xos xususiyati uning ko'p qirrali, murakkab va ijodiy xarakterga ega ekanligidadir. U bolalar jamoasining tadqiqotchisi, psixologi, tarbiyachisi sifatida o'zida nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlashtirishi kerak. O'qituvchi doimo izlanib, o'z malakasi va pedagogik faoliyatini takomillashtirib borishi kerak [2].

Bo'lajak logopedlarning kasbiy kompetensiyasining tuzilishi, YE.N.Jukatinskayaning[3] fikricha, quyidagi kompetensiyalar to'plami orqali ifodalanishi mumkin:

1. umumiy pedagogik - turli xil pedagogik tizimlarda keng ko'lamli ta'lim va tarbiya vazifalarini hal qilish muvaffaqiyatini belgilaydigan asosiy o'zgarmas psixologik va pedagogik bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish; bu ma'lum kasbiy va pedagogik talablarga muvofiqligi kelajakdagi o'qituvchining ixtisoslashuvidan mustaqildir; bu universal inson majmuasiga ega bo'lishdir. muvaffaqiyatli kasbiy-pedagogik faoliyat uchun zarur bo'lgan shaxs fazilatlarini;

2. maxsus - ushbu kasbga xos bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish;

3. kasbiy va pedagogik faoliyat sohasida olingan bilimlarning yig'indisi bilan ta'minlangan kasbiy va pedagogik harakatlarni amalga oshirishning o'zlashtirilgan usuli sifatida tushuniladigan kasbiy va pedagogik mahoratga texnologik egalik;

4. kommunikativ - tinglovchilar bilan to'g'ri munosabatlarni o'rnatish; hamkasblar bilan professional muloqot usullarini o'zlashtirish;

5. refleksiv-o'qituvchining shaxsiy yutuqlarini tartibga soluvchi, kasbiy o'sish, pedagogik mahoratni oshirish motivatori. Bu vakolat o'z-o'zini bilish (o'zini kuzatish, o'zini tahlil qilish, tanqidiy o'zini baholash), o'zini qoralash (o'zini tanqid qilish, o'zini rag'batlantirish, o'zini majburlash va hokazo qobiliyatida namoyon bo'ladi. o'z-o'zini anglash (o'z-o'zini tashkil etish, o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatini nazorat qilish va hisobga olish va boshqalar.).

N.Muslimov[4] bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasiga bag'ishlangan ilmiy izlanishlarida quyidagi kompetentlik turlarini keltirib o'tgan:

Yaxlit-mazmunli kompetentlik. Bu talabani qadriyatli yo'nalishlari bilan bog'liq, uning ijtimoiy borliqni his eta bilishi va tushunish qobiliyati, mustaqil hayot yo'lini topa olishi, o'zining ijtimoiy jamiyatdagi roli va o'rnini anglab etishi, harakatlarni tashkil etishda aniq maqsadni belgilash hamda qaror qabul qilish malakasi, dunyoqarashi bilan bog'liq kompetentlik, u talaba uchun o'quv va boshqa vaziyatlarda o'zini aniqlash mexanizmini ta'minlaydi. Talabani individual ta'lim yo'nalishi va uning hayotiy faoliyatining umumiy dasturi ana shu kompetentlikka bog'liq.

Ijtimoiy-madaniy kompetentlik. Talaba chuqur o'zlashtirishi zarur bo'lgan bilim va faoliyat tajribasining doirasi bo'lib, milliy va umuminsoniy madaniyatlar xususiyatlari, inson va insoniyat hayotining ma'naviy-axloqiy asoslari, oilaviy va ijtimoiy an'analarning madaniy asoslari, inson hayotida fan va dinning roli, ularning moddiy borliqqa ta'siri, turmush va dam olish borasidagi bilimlar, masalan, bo'sh vaqtni samarali tashkil etish usullarini bilishi.

O'quv-bilish kompetentligi. Bu o'rganilayotgan aniq obyektlar bilan bog'liq mantiqiy, metodologik va ijtimoiy faoliyati elementlaridan iborat bo'lgan mustaqil fikrlash kompetentliklarining to'plami bo'lib, unga maqsadni ko'ra bilish, faoliyatni rejalashtirish, uning mazmunini tahlil qilish, refleksiya, faoliyatga

shaxsiy baho berish borasidagi bilim va malakalar kiradi. O'rganilayotgan obyektlarga nisbatan talabalarni kreativ ko'nikmalari, ya'ni bilimlarni bevosita borliqdan olish, nostandart vaziyatlarda muammoni hal etishning harakat usullari va evristik metodlarini egallaydi.

Axborot olish kompetentligi. Audio- hamda video ko'rsatuv vositalari va axborot texnologiyalari yordamida mustaqil izlanish, tahlil qilish va zarur axborotlarni tanlab olish, ularni o'zgartirish, saqlash va uzatish mahorati shakllantiriladi. Ushbu kompetentlik talabaning o'quv fanlari asoslarini muhim axborotlar asosida o'zlashtirishini ta'minlaydi.

Kommunikativ kompetentlik. Ta'lim oluvchilar bilan o'zaro munosabatlar, ularning usullari, muloqot jarayonida ustuvor o'rin tutuvchi tilni o'zlashtirish, guruhlarda ishlash ko'nikmalari, jamoada turli xil ma'naviy ma'rifiy tadbirlarni tashkil qilish va o'tkazishni bilishni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy-faoliyatli kompetentlik fuqarolik (fuqaro, kuzatuvchi, saylovchi, vakil vazifasini bajaruvchi), ijtimoiy-mehnat sohasi (iste'molchi, xaridor, mijoz, ishlab chiqaruvchi huquqlari), oilaviy munosabatlar va majburiyatlar, iqtisod va huquq masalalari, kasbiy, shuningdek, shaxsiy mavqeni aniqlash borasidagi bilim va tajribalarni egallash (xususan, mehnat bozoridagi mavjud vaziyatni tahlil qilish, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarni ko'zlab, harakat qilish mahorati, mehnat hamda fuqarolik munosabatlarining odobini bilish)ni anglatadi.

Amaliy faoliyatga oid kompetentlikda bir harakat holatidan ikkinchi harakat holatiga ko'chira olish, harakat va amallarni yangi vaziyatlarda qo'llay olish, yangi axborotlar ichida tez yo'nalish olish ko'nikmalari tushuniladi.

D.Qo'chqorov[5] Innovatsion yondashuvlar asosida bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kunikmalarini rivojlantirishga qo'yiladigan talabga quyidagilar kiradi:

1. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi ta'lim jarayonida uning kelgusi kasbiy faoliyatini shakllantirish doirasida amalga oshirilishi lozim. Kasbiy tayergarlik tizim hosil kiluvchi tarkibiy kismi xisoblanadi. Ukituvchining didaktik tayergarligining asosiy maksadi uning integrallashgan kasbiy bilim, kunikma va malakalarni egallashdan iborat bulishi kerak.

2. Fanni o'qitish talaba kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning vositasi bulishi kerak.

z. Bo'lajak o'qituvchining pedagogik maxorati uning kasbiy faoliyat darajasi bilan aniklanadi, shuning uchun talaba kasbiy kunikmalarini rivojlantirishning psixologik asosi talimga faoliyatli endashuvdan iborat bulib, bunda O'qituvchi faliyati va talaba faoliyati ajralgan xolda ko'rsatilishi kerak. Talabalarning yaqqol namoyon bo'ladigan hatti- xarakatlarida faoliyatli tavsif ta'lim maksadlarini ifoda etishi, ta'lim mazmunida va ta'lim jarayonida ifodalanishi lozim. Amalga oshirilaetgan faoliyat kasbiy faoliyatning tuzilmasini adekvat ifodalaydi.

4. O'qituvchi shakllanganligi uning kasbiy darajasi oshganligi bilan aniqlanadi, shuning uchun talabalarning kasbiy tayergarligini amalga oshirishda ta'limga tabaqalashgan yondashuv elementlaridan foydalanish kerak. Ta'lim darajasi o'zlashtirish darajasiga mos bo'lishi lozim:

- quyi daraja (tushundi, eslab qoldi, qaytarib aytib berdi)

- minimal; o'rta daraja (o'zlashtirilganni standart vaziyatda qo'lladi)

- majburiy; yaxshi daraja (o'zlashtirilganni nostandart vaziyatda qo'lladi) – imkoniyat darajasi. Bu darajalar: kuyi daraja kasbiy savodxonlikni ifodalaydi, urta daraja kasbiy lakatlilikni ifodalaydi; yaxshi va yalo darajalar - ijodiy- kasbiy madaniyatni ifoda etadi. Mazkur xolatda kasbiy savodxonlik xakida, kasbiy layokatlilik va kasbiy madaniyat xakida gapirish mumkin. Tabaqalashgan yondashuvni amalga oshirish ta'limning tabaqalashgan maksadlarini loyixalashda namoyon bulishi kerak.

5. Ta'limga tanlangan yondashuv quyidagi shartlarni qanoatlantiradi: - tabaqalashgan maksadlarni loyixalash, talabaning hatti- xarakatlarini ifoda etuvchi: talaba... biladi, talaba... tushunadi, talaba... bajara oladi kabilar bilan ularning tashxislanuvchanligi ta'minlansa;

- ta'lim mazmunini darajalarga ko'ra, tabaqalashgan, qo'yilgan maksadlarga erishishga yunaltirilgan kasbiy faoliyatda mos ukuv topshiriklar orkali ifodalansa

- o'quv mashg'ulotlarini turlicha tashkiliy shakllari: muayyan pedagogik texnologiyalarga mos ravishda frontal, guruxli, jamoaviy va individual faoliyat shakllarining birikmasidan foydalanish;

- bilim va faoliyat usullarining egallanganligini uchta kurinishda nazorat kilish: kiruvchi nazorat

- talabalarning ishga tay yorgarlik darajasi xakidagi axborotni aniklash va zaruriyat bulsa, bu darajani korreksiyalash; joriy nazorat va xar bir mavzu urganilgandan keyingi korreksiya; yakuniy nazorat, egallanganlik darajasini baxolash uchun,

- pedagogik texnologiyalarga xos bulgan bilimlar va faoliyat usullari egallanganlik darajasini baxolash uchun testlar va turli darajadagi nazorat ishlaridan foydalanish.

6. Talabalarining didaktik kasbiy kunikmalari uchun kuyidagilar

zarur:- tavlim maksadlari integrallashgan, yani bilim, kunikma va malakalarning shakllanganigini kamrab olgan bulishi;

- faoliyat shaklida, yani ukuvchilarni xatti-xarakatlari orkali va egallaganlik darajasiga kura tabakalashgan bulishi,

- ta'lim mazmuni integrallashgan, yani faoliyatli shakldagi tabakalashgan o'quv toppiriqlari ko'rinishida taqdim etilishi,

- ta'lim jarayonini tashkil qilishga integrallashgan yondashuvni qo'llash (integrallashgan mashg'ulotlar), tabaqalashgan o'quv shakllaridan foydalanish, boshqa vositalar qatori kompyuterdan foydalanish, tabaqalashgan nazorat va tabaqalashgan holda ta'lim natijalarini baholash;

- ta'limga texnologik yondashuvni faoliyatli tabaqalashgan yondashuvlarning qo'shilmasi kabi amalga otirish.

L.Xayitov [6] logopedning kasbiy kompetentligi - nazariy bilimlar va amaliy kunikmalar, shaxs sifatleri ijtimoiy tajriba asosida shakllantirilgan murakkab xosila; bu nutq buzilishlarini to'g'rilashga va bunday buzilishlarga ega bolalarning ijtimoiy imkoniyatlarini oshirishga yo'naltirilgan turli kasbiy diagnostik, metodik, psixologik, korreksion, ijtimoiy vazifalarni xal etishning muayyan kobiliyati ekanligini aniqladi.

Y. Chicherina, D. Nurkeldiyeva va YE. Bondarevalarning [7] «Bo'lajak defektolog- kadrlarni tayerlashda innovatsion yondashuvlar» nomli monografiyasida bo'lajak defektologlarda kasbiy ijodkorlikni rivojlantirishning kompetent modeli ishlab chikilgan. Mualliflar tomonidan taklif etilgan bo'lajak defektologlarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning innovatsion modelining umumiy tuzilmasiga asosan, talabalarining auditoriyadan tashqari o'kuv-bilish faliyatini tashkil etish shakllari (ilmiy-tadqiqot, pedagogik amaliyot, mustaqil kasbiy faoliyat, volontyorlik va h.k) o'z aksini topgan.

L.Xayitov [6] bo'lajak defektolog ijtimoiy- pedagogik kompetentligining komponentlarini quyidagicha ta'kidlaydi: ijtimoiy-shaxsiy, kognitiv, kasbiy faoliyatli, analitik-refleksiv . Ijtimoiy-pedagogik kompetentligining komponentlarining majmui bo'lajak logopedning kasbiy faoliyati va shaxsiy o'z-o'zini amalga oshirishiga ko'maklashuvchi darajasiga erishish imkoniyatini ta'minlaydi.

Bo'lajak ta'lim bakalavriatlarining kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida deontologik madaniyatni shakllantirish vazifasining ahamiyati, shuningdek, pedagogik adabiyotlarda ushbu muammoning etarli darajada rivojlanmaganligi deontologik madaniyatni shakllantirish jarayonini ishlab chiqishni taqozo etdi.

Bizningcha, bo'lajak logopedlarni o'qitishda kasbiy kompetentlikni quyidagi to'rtta umumiy element bilan taqqoslash mumkin: 1) logopedning ixtisoslik fanlar bo'yicha doimiy yangi bilimlarga ega bo'lishi va amaliyotda qo'llay olishi; 2) logopedning pedagogik tajribalarining ortishiga o'zlarining shaxsiy tashabbuskorliklarini namoyon qila olishlari, pedagogik bilim, ko'nikma va malakalarini muntazam oshirishlari; 3) kasbiy kompetentlikka oid masalalarni hal etishda pedagogning ijodiy faoliyatini namoyon qila olishi; 4) logopedning pedagogik mahoratini oshirishiga bo'lgan talab, motivatsiyaning tajribada ortishi. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish o'z navbatida, mazkur jarayon samaradorligini kafolatlovchi tizimli, faoliyatli va shaxsga yo'naltirilgan omillarni, kasbiy rivojlanishning mezonlari (kasbiy motivatsiya, shaxsiykasbiy sifatlar, o'zini o'zi boshqarish, refleksivlik, kreativlik)ni kasbiy rivojlanish va kasbiy faoliyat muhiti bilan o'zaro integratsiyasini ta'minlash asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim tizimida talabalarining deontologik madaniyatini takomillashtirishda intellektual va kreativ tafakkur, ma'naviy etuklik, mavkuraviy uyg'oqlik, jismoniy sog'lomlik, fuqarolik

sezgirligi kabi hislatlar biilan birgalikda o'z fanini chuqur bilish, ta'limga keng joriy qilinayotgan axborot texnologiyalarining imkoniyatlaridan to'la foydalana olish, pedagogik texnikaga ega bo'lish, kompetentlik kabi sifatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Волкова Л.С. Кафедра логопедии им. А.И. Герцена: ее настоящее и проблемы будущего // Учитель-дефектолог: совр. проблемы подготовки и совершенствования работы / Под ред. В.А.Лапшина, В.И. Селиверстова. -М., 1990. - С. 23-27.
2. M.Hakimova. Maxsus yordamga muhtoj talabalarni kasbhunarga tayyorlashning pedagogik asoslari (aqli zaif talabalar misolida) mavzusidagi doktorlik dissertatsiya avtoreferati. Toshkent 2010. 41 bet.
3. Жукатинская Е. Н. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя-логопеда. Автореферат кандидата педагогических наук., Ставропол -2008
4. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. Ped. fan. dok. Diss. avtoreferat.T.:1992.15 b
5. Qo'chqarov D.U. Innovatsion yondashuvlvr asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish.Diss., Toshkent- 2022. 50-52 b
6. Hayitov L.R. Bo'lajak defektologlarning ijtimoiy-pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish. Diss.Toshkent- 2021.43 b
7. Чичерина Й., Нуркелдиева Д., Бондарева Е. Инновационные подходы в подготовке кадров-дефектологов.

METHODS OF MASTERING A SECOND LANGUAGE AND THE ORGANIZATION OF THE WORK OF PRESCHOOLERS

Yadgarova Dildora Ibadulloevna

International University of Asia, Master in Pedagogy and Psychology

Annotation. The article discusses the methods of mastering a second language and the organization of the work of preschoolers.

Today, preschool educational organizations (PEE) are increasingly striving to support the development of the individual abilities of the child, to prepare him to meet the modern requirements of a dynamically developing world. Despite the fact that the issue of teaching a foreign language to children of preschool age is still the subject of extensive discussions, this topic firmly occupies its niche in children's educational organizations, development centers, and in programs of preparatory school courses. There has been a new international approach to primary language education, and knowledge of a foreign language is one of the most important competencies of a modern person. In view of the fact that the positions of the English language are quite strong in the world and there are no trends to weaken them, it is appropriate to consider the modern approach to teaching a second language to preschool children using the example of English.

Key words: methods, second language acquisition, organization of work of preschool children, preschool educational organizations.

The specialty «Foreign language teacher in kindergarten» can be obtained at pedagogical universities, colleges, schools - at the faculties of foreign languages and at the faculties of preschool pedagogy and psychology. It can be mastered additionally by studying a foreign language at a linguistic university and at the Institute of Foreign Languages or at advanced training courses. A small number of methods and a lot of manuals for preschoolers in foreign languages, primarily in English, cannot replace a textbook on the methodology of teaching a foreign language to preschoolers. The proposed manual contains, along with fundamental knowledge on the basics of mastering a second language at an early age, evidence-based principles and applications of the methodology that correspond to the modern level of teaching, as well as a workshop on its implementation. The main methodological developments are universal in nature and can be applied in teaching any foreign language in childhood. Each teacher and each student has their own experience of learning different languages, getting to know the language situations in families, cities and regions of the Republic, in the world. No one at this age starts from scratch. Based on the students' ideas about how multilingualism and language acquisition work, one should try to systematize the available experience, activate the analytical approach in the current situation, and come to conclusions applicable in the real learning environment. The authors have accumulated more than 20 years of experience in teaching preschoolers a second language and teaching the psychological and pedagogical foundations, theory and methods of teaching a second language to preschoolers at all levels of higher and secondary specialized education. The proposed manual is designed for students with different levels of training in a foreign language. It is addressed primarily to those who work with young children and want to conduct classes professionally, but can also be used when teaching a foreign language to younger students in the pre-literary period. The methodology is based on educational programs and standards. They meet the requirements for foreign language proficiency, approved and adapted to the conditions of education of preschoolers in the Republic. The manual includes various learning situations for adults and is provided with sample lesson designs. Questions and tasks placed after certain sections are an integral part of the process of mastering the methodology. Those provisions that are worked out in them in accordance with the modern principles of the methodology of higher education, being mastered, turn out to be the basis for the competent application of the methodology, depending on the specific situation of the given preschool institution where the training takes place. Flexibility, the ability to adapt and not forget about the fundamental categories at the same time - this is a manifestation of deep professionalism.

Teaching a foreign language to a preschool child can take place in various forms. In standard modern

urban conditions, it is possible to educate a child, first of all, in specially organized classes, guided by one or another teaching method. At present, the prestige of an educational institution is largely determined by whether it teaches a foreign language, and if so, how many foreign languages are studied and from what age. This applies not only to schools, but also to preschool institutions. Among the foreign languages offered to kids, English is the most common, but German, French and Spanish are also taught. Often at the same time, children learn not one, but several foreign languages. For example, along with the native Russian language, they begin to master English and French or English and Spanish at the same time. Now foreign language teaching is organized in state and commercial kindergartens, mini-schools, pro-gymnasiums, lyceums and pre-school institutions. In a private kindergarten, where children from 3 to 6 years old are admitted, among other subjects, such as the development of speech, mathematics, rhythm, a foreign language is a must. Children come in the first half of the day for 2-3 hours, their stay is organized as consecutive 30-minute classes conducted by different teachers, specialists in different fields of knowledge. In state and non-state kindergartens, where children stay all day long (from 7 a.m. to 7 p.m.) or even for 5 days around the clock, foreign language teaching is usually conducted in specially organized classes lasting from 20 to 30 minutes 2–3 once a week - in public institutions and up to 5 times a week - in private. Education is conducted by a teacher with knowledge of a foreign language, whose duties include only teaching the language. Most often, these classes are planned for the afternoon. In some private kindergartens, an additional native speaker is invited for a period of several months to a year, who conducts classes with children according to their own program, regardless of the Russian teacher.

In the usual case, it turns out that what a parent can give to a child in the meantime is absorbed in the school curriculum in a shorter time and more successfully. The experience of unsuccessful cases of such training shows that parents discourage children from learning foreign languages and spoil relationships with children. It is very difficult to be natural, to speak an artificially learned language without making mistakes, completely changing your image to the image of a teacher, and at the same time not violate the natural parent-child relationship and not damage your native culture. It will be much better if parents decide to work with a group of children, and even better if they entrust such a task to a teacher, limiting themselves to home support for what happens in the classroom.

Before starting training, you should understand whether there is a competent teacher who speaks a foreign language well, owns the methodology (or is able to learn it), has experience working with preschoolers (or is ready to acquire it). What is the child's motivation for language learning? Is he ready to engage in a new play relationship with an adult, the condition for which will be the use of a special language? Parents' reasons about the benefits of knowing a foreign language are not suitable for a child. Parents must be prepared for the loss of time and money and little gain in the short term, but big gain in the long run. All preschool education is only laying the foundations, creating a base, developing abilities, removing a psychological barrier, and it should be done in non-violent, pleasant, entertaining ways. The best achievements are possible if continuity in teaching is organized, and even better if all the future languages of the child are already organized in a system, so that it is known how, where, when and what language he will learn.

Organization of communication. Observations of the acquisition of a foreign language by preschool children in a kindergarten, a circle and a club show that usually children memorize certain words of the second language well, can use a small number of grammatical structures in standard situations during games organized by the teacher, but the actual process of communication during classes is built only in the children's native language. Children do not use a second language in the process of real communication with the teacher and among themselves. Difficulties constantly arising in children when creating statements in the language being studied are noted.

«Methods of teaching preschoolers a foreign language: a textbook» 12 role-playing games, for example, in the games «Shop», «School of animals», «Zoo Director» and others, when each child needs to be told that he wants, knows how to do, or about what he has, children constantly need the help of an adult, they expect a sample statement from him, but they cannot always repeat it. Often they say

only one word instead of the whole phrase, for example, Run (Run) instead of I can run (I can run), A carrot (Carrot) instead of Give me a carrot, please (Please give me a carrot), etc., which distorts the meaning of the statement, which would be adequate for this situation. Children cannot use the models they have learned in other situations of communication, generalize and transfer the learned material to other conditions of interaction.

As the experience accumulated in various preschool institutions in recent years shows, the most effective organization of the educational process is in which teaching a foreign language becomes the task of not only an incoming professional teacher who meets with children 2 times, but at best 3 times a week for 25 - 30 minutes, but for the entire staff of the preschool institution.

Many teachers note that the main difficulty for them is the inconsistency in the actions of all kindergarten teachers, the isolation of different "subject" programs. Children learn to draw with one teacher, sculpt with another, music with a third, choreography with a fourth, and English with a fifth, and each of these teachers follows the requirements of only his own program. The inconsistency of the actions of different professional teachers leads not only to significant overwork of children, but also to the dissatisfaction of the teachers themselves with the results of their work.

In cases where all kindergarten teachers jointly plan their work, agree on how they can solve the problems of learning in their field, coordinating them with the plans of others, both the effectiveness of their work and their assessment of their own actions increase significantly. Another problem faced by teachers teaching a foreign language to preschool children is the organization of interaction with parents. Almost all parents show great interest in the results of teaching their children a second language. They constantly ask children, taking them from kindergarten (pro-gymnasium, mini-school, lyceum, etc.), what they took in the classroom today, what they learned and memorized, they ask questions about how this or that Russian word sounds in another language.

Parents expect that during the traditional holidays-concerts that take place in preschool institutions 3-4 times a year, it is their child who will perform and recite a poem or sing a song in a foreign language. The success of a child, the assessment of his achievements by adults largely depend on how well he can demonstrate his knowledge in a foreign language. Parents are ready to help kindergarten teachers by learning words and expressions of the target language with their children at home; they constantly ask the teacher to leave them homework that they could do with the children at home. At the same time, parents know little about how preschoolers acquire a second language, about the features of this age, its difference from primary school age.

Many educators are aware of the need to hold meetings with parents, during which parents could better learn about what goals in teaching a foreign language can be realized at preschool age, what are the advantages and disadvantages of this age, what level of second language proficiency a child can achieve and under what conditions. Without discussing these problems with parents, full-fledged cooperation seems impossible to many teachers; the lack of dialogue leads to misunderstanding and discontent on both sides. The main difficulties experienced by teachers during the classes are related, according to them, with inventing different games and tasks that would be interesting for children and at the same time would be effective in terms of teaching a foreign language. They do not always manage to come up with a new language game in a new situation that has arisen at the moment in the lesson, use new events, impressions received by children for teaching a foreign language.

Teachers emphasize that, without mastering these skills, they often cannot keep children's interest in classes, take into account the individual experience and abilities of each child. Other types of bilingual preschools Foreign language teaching is not the only option for bilingual (or multilingual) education and training of preschoolers in our country.

In addition to kindergartens with the teaching of a foreign language, kindergartens with an «ethno-cultural component of education» have been organized. People of more than 130 nationalities permanently reside in Uzbekistan. The most numerous diasporas are Russians, Tajiks, Cossacks.

Forms of teaching a second language in them are very different. These are classes according to a program prepared by native speakers of the country where this language is the main one. Classes

according to such a program are usually held in the first half of the day, and according to the program - in the second. This is how the Russian-Uzbek kindergarten works in Bukhara, for example. The main problem that the teaching staff has to solve in this case is the combination of two, often very different programs in such a way that they do not contradict each other and are organically perceived by the child. In other kindergartens, the national program is taken as the basis, which includes activities related to familiarization with the national culture and teaching a second language. In some kindergartens, this can be organized in the same way as teaching foreign languages, that is, one teacher conducts classes several times a week in which children learn the language. At the same classes, children are sure to get acquainted with national traditions: with games, songs, dances, national costumes and dishes of national cuisine. Such kindergartens participate in many activities organized by cultural centers and work closely with them. The main problem that should be solved in these kindergartens is the creation of a work program for all kindergarten teachers, taking into account the presence of two languages in the language environment of the child, and the different levels of children's proficiency in their national language (some children can communicate in this language at home with their parents, grandparents, while other children do not have such an opportunity, for example, when parents still understand their native language, but can no longer speak it. In some preschool institutions, experience has been gained in which the work of the entire team is subordinated to the goals of bilingual education. Children are accepted in them from families where the language being studied is present in everyday life, as well as children whose parents want their children to know the language. Planning the work of educators, a music worker, a language teacher and a teacher of fine arts is built in accordance with the annual cycle of traditional Russian and national holidays. language teaching is carried out by the joint efforts of all teachers. For example, children tell their teacher about the works created in the art activity classes in the language they are learning, come up with him what else they could draw and how to tell about it in different ways, use the same words in communication with the teacher when they go for a walk or playing in a band, etc.

Peculiarities of Communication in Kindergarten The studies we conducted in multilingual kindergartens showed that the foreign language material selected for teaching preschoolers cannot fully cover all the lexical richness and all grammatical types of the studied speech that are available to native speakers at the appropriate age (according to various estimates, from 5,000 to 10,000 dictionary forms - respectively, several times more actually learned word forms - by the time they enter school). A child studying a foreign language must master lexical and grammatical phenomena to the extent necessary to ensure normal communication within the framework of the program designed for the kindergarten he attends. In parallel with this, the foundations are laid for further building up skills of orientation and knowledge of the language. So, the child can form principles: analogies (as a result of comparing a new word with a familiar one, change the new one in the context like a familiar one), generalizations (all words ending in the context of «give ...» in - at, end in - and in the context of «here ... »), extrapolation (if the word changes in a certain context, then it changes in another context), transfer (transferring the skills of building one construction to another), etc. The presence of certain formal speech characteristics of communication in a bilingual preschool institution in combination with analysis real language material and pedagogical guidance of the educator's speech activity allows to intensify teaching a second language in conditions of partial immersion in a new language.

The state of speech competence of bilingual schoolchildren can be checked on the basis of the analysis of the mistakes they make, the facts of attrition of the first language, the comparison of the structures of oral and written stories, the measurement of the volume of the dictionary in each of the languages, the structure of associative links, the possibilities of translation from language to language, knowledge of each of cultures, identifying situations of using languages, types of mental activity when communicating in each of the languages.

It turns out that 10–15% of children show generally good results in mastering each of the languages, the same number show poor results; the rest are divided into three equal parts (20-30% each): more or less successful, average and not successful in language. In general, the scores for each of the languages are worse than for monolinguals, although individuals can achieve significant success. It is also interesting

to analyze the special speech strategies developed by each of the bilinguals to overcome the difficulties associated with bilingual development. Multilingualism in childhood Many parents, both those who have long lived in national-territorial formations, and those who have recently arrived, strive not only to maintain and preserve the Russian language in their children, but also to master the national language (Komi, Lithuanian, Bashkir, etc.) . They are also interested in the fact that the child fully knows the Uzbek, Russian language, since it is in this language that he will study at school. And if they want a child to study in a good school with teaching a foreign language, he must know this language to some extent before school. So a number of problems arise: how should the simultaneous teaching of several languages be organized; how much you need to know each of them; to whom and in what language to speak with the child at home; how to organize language teaching in kindergarten. Many parents often pay attention to the fact that the same forms of acquaintance with different languages have negative results: the child confuses the words of different languages, feels tired and refuses to go to classes, worries because he forgot and cannot remember the words. Another typical situation in recent times, when a child has to learn a second language at preschool age, is the arrival of children from different regions of the Republic in kindergarten. The child ends up in a kindergarten with Russian, which is not his native language of instruction.

The main problem in this case is the training of teachers who are able to properly organize the process of adapting a child to a new language environment, build interaction with him in such a way that mastering a second language is as effective and painless as possible. Knowledge of how the process of mastering a second language at preschool age is built, how communication with children in a second language should be organized, is now necessary for all teachers in the Republic, and not just those who work in bilingual kindergartens. Most preschool institutions are interested in sharing their experience in bilingual education and upbringing of children. The experience of such children who lived abroad for some time, were immersed in a foreign language, and then returned to their homeland and began to support the acquired skills in a group of bilingual children with the same experience as themselves, is a good experience. Although a slight loss (attrition) of the second language occurs, the natural idiomatic nature of communication is still preserved. On the other hand, the language is fossilized - it seems to get stuck without development at the same level as it was at the moment of departure from abroad. On the contrary, if a child is immersed in another language for a long time, and the native language is not supported, there is a danger of losing it. This happens, for example, with children adopted abroad. They also give examples of emigrant children who have forgotten their native language abroad. Thus, the science-based and best way of teaching should be considered, if possible, the division by time of the start of teaching different languages (education of consistent multilingualism), taking into account achievements in one language when teaching another (transfer of skills), distribution of languages among teachers (or the principle: « one person - one language»), the most natural introduction of languages (situational), reliance on the speech environment and visibility (contextuality), motivation of speech actions with the help of games, stories interesting for children, exciting activities (in particular, projects, singing, cartoons) , age-appropriate pedagogical support for each of the languages, etc. These provisions will be disclosed in more detail in the future.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING DUNYOQARASHIDA XALQ OG'ZAKI IJODI NA'MUNALARINING O'RNI (ERTAK TALQINIDA)

Jabbarova Aziza Shixnazarovna,

Buxoro davlat universiteti erkin izlanuvchisi,

Buxoro innovatsiyalar universiteti boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining dunyoqarashini shakllantirishda milliy, xalq og'zaki ijodi na'munalarining o'rni (ertak talqinida) haqida so'z yuritilib, umumta'lim maktablarida boshlang'ich ta'limning yoshlar ma'naviyatidagi o'rni milliy ruhdagi talqini, hamda xalq og'zaki ijodiyotining namunalari keyingi uzluksiz ta'lim tizimining asosiy poydevori vazifasini o'tashi, shuningdek boshlang'ich ta'limda o'qitiladigan ona tili va o'qish savodxonligi fanlarining boshlang'ich ta'limda tahsil oluvchi maktab o'quvchilarining bilim va tafakkurini mustaqil oldimlashi, ta'limning keyingi bosqichlarini ushbu tizim orqali yanda samarali o'zlashtirishda, xalq og'zaki ijodining o'rni beqiyosligi ilmiy tahlil qilib ochib berilgan.

Bizga ma'lumki xalq og'zaki ijodi hali yozuv paydo bo'lmagan davrlardayoq shakllanib oddiy xalq tili bilan aytilgan rivoyatlar, ertaklar, matallar, hikoyalar oddiy xalqning turmush tarzi, ijtimoiy kelib chiqishi, mehnat faoliyati, milliy urf-odatlar, e'tiqodi, olam va odam haqidagi tasavvurlari o'z ifodasini topgan.

Kalit so'z: Xalq og'zaki ijodi, ertak, ma'naviyat, yozuv, maktab, ta'lim, bilim, ona tili, o'qish savodxonligi, qadiryat, qahramon, obraz, tarbiya.

Аннотация: В данной статье говорится о роли образцов национального, народного устного творчества (в интерпретации сказок) в формировании мировоззрения младших школьников, а также о духовности молодежи начального образования в общеобразовательных школах. место в национальном духе, а образцы народного устного творчества послужат фундаментом дальнейшей системы непрерывного образования, а также базового образования предметов родного языка и грамотности чтения, преподаваемых в начальной школе. Научный анализ выявил несравнимую роль народного творчества в самостоятельном развитии знаний и мышления школьников, обучающихся в лиме, в эффективном усвоении основных ступеней образования через эту систему.

Как известно, повести, сказки, сказки и повести, рассказанные на простом народном языке, формировались в те времена, когда народное устное творчество еще не было развито, выражаются его представления о мире и человеке.

Ключевые слова: фольклор, сказка, духовность, письменность, школа, образование, знания, родной язык, грамотность чтения, доблесть, герой, образ, воспитание.

Annotation: This article talks about the role of national, folk oral creativity examples (in the interpretation of fairy tales) in the formation of the worldview of primary school students, and about the youth spirituality of primary education in general education schools. the interpretation of the place in the national spirit, and examples of folk oral art will serve as the foundation of the further continuous education system, as well as the basic education of the subjects of mother tongue and reading literacy taught in primary education. Scientific analysis revealed the incomparable role of folk art in the independent development of knowledge and thinking of schoolchildren studying in lim, in the effective assimilation of key steps of education through this system.

As we know, the narratives, fairy tales, tales, and stories told in the ordinary folk language were formed in the times when the folk oral creativity was not yet developed. his ideas about the world and man are expressed.

Key words: folklore, fairy tale, spirituality, writing, school, education, knowledge, mother tongue, reading literacy, valor, hero, image, upbringing.

KIRISH

Hozirgi kunda yangi O'zbekistonimizda amalga oshirilayotgan jadal islohotlar sharoitida zamonaviy o'zbek adabiyotini rivojlantirishda, jumladan, o'zbek adabiyotshunosligida hamda bolalar adabiyotidagi yangilanish jarayonlari, yetakchi taraqqiyot tamoyillari va badiiy tafakkur hamda ijodiy uslubdagi poetik izlanishlarni o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda[1.1].

Ayni shu kunlarda, madaniyat sohasida jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, yoshlarimizni haqiqiy o'zlikni anglashga o'rgatish, ularning mafkuraviy olamini sog'lom shakllantirish bo'yicha oldimizda muhim vazifalar turganini unutmagan holda milliy qadriyatlarni o'zida saqlab kelayotgan ertak, rivoyat, afsonalarni yoshlar ma'naviyatiga singdirish muhim oldimlashlarimizdan biri hisoblanadi. Bu kabi milliy adabiyotimizning na'munalarida badiiy tafakkurining eng sara badiiyati yashiringan[1.4]. Buni anglash va ularni qayta kashf etish kishiga hayotni tushunish, odam va olam munosabatlarini o'rganishga yordam beradi. Shu ma'noda o'zbek xalq og'zaki ijodining tur va janrlarini o'rganish, ular ustida ishlash va ularning turli davrlarda turli ijtimoiy vazifani bajarishini o'rganish adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir.

Bilamizki, maktabda boshlang'ich ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining asosiy poydevori hisoblanadi. Bu bosqichda o'qitiladigan fanlar orqali o'quvchilarning dastlabki bilim, ko'nikmalari, shuningdek ta'limning keyingi bosqichlarini

samarali o'zlashtirishga nisbatan motiv shakllantiriladi. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida maqol, ertak, topishmoq, tez aytish janrlari orqali o'quvchilarning tafakkurini o'stirishda o'qish darslari asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi[2.68]. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarini tashkil etishda Milliy Dastur talablarining mohiyatini to'liq anglab yetish va ta'minlash, savod o'rgatish bosqichida o'quvchilar nutqini o'stirishga alohida ahamiyat berish, shuningdek o'quvchilarning bog'lanishli nutqlarini shakllantirish shakl va vositalarini aniqlash orqali jamiyat talablari asosidagi mustaqil fikrlovchi kadrlar tayyorlash samaradorligi oshadi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'qish darslarida xalq og'zaki ijodi orqali o'quvchilar tafakkurini o'stirishning shaklidir.

Xalq og'zaki ijodi – xalq ya'ni mehnatkash omma ijodi, xalq san'atining boshqa, ya'ni musiqa, teatr, raqs, o'yin, tasviriy va amaliy san'at kabi turlaridan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og'zaki so'z san'atidir[12].

Xalq og'zaki ijodi - insoniyatga tengdosh eng qadimiy san'at. Har bir xalqning og'zaki ijodi o'sha xalqning fe'l – atvori, estetik didi, ruhiyati, urf-odat va an'analari, orzu-intilishlari, geografik sharoiti va tabiatini aks ettiruvchi o'ziga xos ko'zgudir. Biz ana shu ko'zgu vositasida olamshumul ezgu niyatlar, insoniy fazilatlar, yovuzlik, zulm, adolatsizlikka qarshi nafrat tuyg'ularini ko'ramiz[6.7].

“Ertak” so'zi “er”, aslida “ir” (“yir”, jir) so'ziga o'xshatishni bildiruvchi “tak” qo'shimchasining qo'shilishidan tarkib topgan bo'lib, qo'shiqqa o'xshash degan ma'noni anglatadi. Negaki, ertaklarning sajli boshlanmasi qo'shiqqa o'xshab ketadi. Shuningdek, ba'zi ertaklar tarkibida she'riy qismlar ham uchraydi. Bu o'rinda “Musicha”, “Yoriltosh” ertaklarini eslash kifoya[11.5,7]. Lekin ertakda she'riy parchalar uchraydi odatiy hol emas. Shu sababli ertak xalq nasri namunasi hisoblanadi.

Ertaklarning-paydo bo'lishi haqidagi ba'zi bir mulohazalarimizni aytib o'tsak. Ertak xalq og'zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, katta-yu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo'lgan janrdir. Ular juda uzoq o'tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlar, marosimlari asosida paydo bo'lgan. Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va eng olijanob insoniy fazilatlar haqidagi orzu-o'ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ertaklar janr sifatida uzoq muddatli shakllanish jarayonini kechirgan. Ular ibtidoiy odamlarning turmushdagi biror voqeani oddiygina hikoya qilishlari asosida yuzaga kelgan. Davrlar o'tishi bilan hikoya qilish ham takomillashib borgan. So'zga sig'inish, ilohiy kuchlarga sig'inish, animistik, totemistik, fetishtistik e'tiqodlar, gallisunatsiya va tush ta'sirida fantastik (taxayyuliy) vositalarga to'lisha borsa, hayvonlarni ovlash, xonakilashtirish, ular inonchlariga ishonish, hayvon mahsulotlaridangina emas, balki kuchidan ham foydalanish jarayonlarida hayvonlar haqidagi ertaklar paydo bo'la boshladi. Asta-sekin shu xildagi ertaklarda turmush tajribasini omuxtalashtira borish, u yoxud bu xildagi qusur va kamchiliklardan kulish ertakdagi obrazlarga majozilik (allegorik) xususiyatni baxsh etdi[11.93]

J. Natijada hayvonlarga oid ertaklar tarkibida majoziy namunalar yuzaga kela boshladi. Feodal munosabatlar tarkib topib, unda ijtimoiy jarayon takomillasha borgach, ertaklarda ham shu ijtimoiy munosabatlarni ifodalash tamoyili chuqurlasha bordi, natijada hayotiy uydirmalar asosidagi maishiy ertaklar paydo bo'la boshladi. Shu zaylda ertaklar ijtimoiy-estetik hodisa sifatida xalq epik ijodiyotida mustahkam qaror topadi.

Ertaklarimizda xayoliy uydirmalar asosiy o'rinni egallaydi. Ular o'ziga xos qurilishi bilan ham ajralib turadi. Ertak kirish qismi, voqealar rivoji, tugallanmadan tashkil topadi. Ba'zi ertaklar “Bir bor ekan, bir yo'q ekan, bir podshoh (yoki cho'pon) bo'lgan ekan”, “Sizga bog' bo'lsin, bizga hayot” kabi qisqagina boshlamalar bilan boshlansa, ba'zi boshlamalar ancha uzun bo'ladi. Masalan, mana bu boshlamaga e'tibor bering: “Ertagiyo ertagi, echkilarning bo'rtagi, qirg'ovul qizil ekan, quyruq'i uzun ekan, ko'k muzga mingan ekan, muruti singan ekan, g'oz karnaychi ekan, o'rdak surnaychi ekan, ola qarg'a azonchi, qora qarg'a qozonchi, chumchuq chaqimchi ekan, to'rg'ay to'qimchi ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, ertagimning eri bor, yetti kunlik yeri bor, yetti kunlik yerida dumi kalta bo'ri bor. Bir bor ekan, bir yo'q ekan...”

Professor X.Egamovning yozishicha, “ertaklarda eng ko'p tasvirlangan nikoh formalaridan biri ekzogamiya bo'lib hisoblanadi. Ona urug'i davrida urug' a'zolari bir-biri bilan qarindosh hisoblanib, urug' ichida o'zaro uylanishga ruxsat etilmagan. Ularning xotin-qizlari boshqa urug' erkaklari bilan nikohdan o'tganlar... Ekzogamiyaning ta'siri tufayli bo'lsa kerak, xalq og'zaki ijodi, jumladan ertaklarda qahramon ko'pincha urug'dan tashqaridan, uzoqroq yurtdan yor izlab ketadi. Tushida ko'rgan yoki rasmini ko'rgan, birovdan eshitgan qizni qidirib, safarga otlanadi”

Ertakdagi qahramonning yo'l yurishi (“safar” motivi), chashma oldida dam olishi (mifologik qarashlarga ko'ra, chashma hayot daraxtining tubi bilan assotsiatsiyalansa, ertak qahramonlarining chashma bo'yida dam olish epizodini epik qahramonning yer ostida joylashgan o'zga makonga o'tishi motivining epik ko'rinishlaridan biri deb qarash mumkin), bolta bilan teshaning yo'qolishi (ertaklarda biror narsa-buyum yoki malikaning raqib tomonidan o'g'irlanishi sifatida talqin etiluvchi “yetishmovchilik” motivining epik transformatsiyasi), bolaning yo'qolgan buyumlarni izlab ketishi va topib kelishi (epik qahramonning o'zga olamga safari va o'g'irlangan narsa, podsho sharti bo'yicha talab qilingan g'aroyib buyum yoki parini olib kelish shart bo'lgan[6.7].

Xalq og'zaki badiiy ijodiyoti millat poetik tafakkurining o'ziga xosligini ko'rsatuvchi qadriyatlar tizimi bo'lishi bilan birgalikda, uning ma'naviy-ruhiy komillikka erishuvda muhim rol o'ynagan manbalardan biri ham hisoblanadi.

Xalq ertaklarining badiiy ijod namunasi sifatidagi janr xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Ertaklar xalq og‘zaki ijodining epik jinsi (turi)ga mansub.

Ertaklar, asosan, nasrda yaratiladi. Faqat ayrim asarlardagina (“Voriltosh”, “Tohir va Zuhra” va b.) qo‘shiqni eslatuvchi she‘riy parchalar uchraydi. “Bir bor ekan, bir yo‘q ekan” boshlamasi va “murod-maqsadiga yetibdi” yakunlanmasi ertaklarning an‘anaviy belgisi hisoblanadi[10].

Hayoliy-fantastik tasvir ertaklar syujetida qo‘llanadigan ustuvor usuldir.

Biz ertaklardagi uydirmalarga to‘la ishonamiz, asar qahramonlarining taqdiriga befarq qaray olmaymiz, sevikli malika yoki cho‘pon muvaffaqiyat qozonsa, bu g‘alaba o‘zimiznikidek quvonaveramiz. Xalq ertaklari mazmunida ijtimoiy, iqtisodiy, maishiy hayotning hamma masalalari o‘z ifodasini topadi, desak xato bo‘lmaydi. Shuning uchun ham er yuzining hamma mintaqalarida yashaydigan xalqlarda umumiy hayot tarzi yaqin bo‘lgani sabab bir xil mazmundagi ertaklar ko‘p uchraydi.

NATIJALAR

Ma‘lumki, xalq og‘zaki ijodi hali yozuv paydo bo‘lmasdan yuzaga kelgan. Xalq og‘zaki ijodiyotiga mansub asarlarda har bir xalqning turmush tarzi, ijtimoiy- maishiy hayoti, mehnat faoliyati, e‘tiqodi, olam va odam haqidagi qarashlari o‘z ifodasini topadi. Shu bois ham muayyan xalqqa mansub badiiy yaratilqlar o‘sha millatning o‘zligini namoyon qiladi. Qadimdan qardosh bo‘lib kelgan bu xalqlar poetik ijodida sharqona an‘analari, urf-odatlar, orzu-istaklar aks ettirilgan. Insoniyat yaralishining ilk davrlaridanoq, uning hayot kechirishi, jismoniy faoliyati uchun moddiy ehtiyojlar yetakchilik qilib kelgan. Undan so‘ng esa jamiyatlar rivojlanishi, insonlarning o‘zaro muloqotda bo‘lishi, turli xil bayram va marosimlar, mehnat va jang vaqtlarida ulardagi ma‘naviy ehtiyojga bo‘lgan talabning ortib borishi namoyon bo‘la boshladi. Ammo bundan xulosa qilib, ma‘naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar natijasida kelib chiqadi, deb o‘ylamasligimiz lozim. Zero, birinchi prezidentimiz Islom Karimov aytganidek, “Moddiy va ma‘naviy hayot bir qushning ikki qanotidek bo‘lib, uning parvoz qilishi uchun har ikkalasi ham o‘ta muhimdir”. Ma‘naviyat haqida so‘z borar ekan, bu borada san‘at va madaniyatning, xususan, qadimdan rivojlanib kelayotgan folklor-etnografik merosimizni o‘rni naqadar beqiyos ekanligi hammamizga ma‘lum. Nomoddiy madaniy merosimizning ajralmas qismi bo‘lgan xalq ijodiyoti, folklor qo‘shiq ijrochiligi, O‘zbekistonimizning har bir hududida o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Har bir hududning folklor qo‘shiqlari, urf-odatlar, milliy kiyimlari, milliy raqs va hunarmandchiligi, tarixi va yashash tarzi o‘ziga xos. Hammamizga ma‘lumki, folklor ijrochiligi xalqning turmush tarzi, odob axloqi, urf-odatlar, an‘analari, diniy e‘tiqodining ayrim jihatlari o‘zida mujassamlashtirib, orzu umidlari, mehnatga, Vatanga bo‘lgan muhabbatini, ahdda vafo, erk ozodlik uchun kurashdagi mardonavorlikni tarannum etadi[7].

Folklorning asosini xalq og‘zaki ijodi tashkil qiladi. Xalq og‘zaki ijodi - mehnatkash xalq ijodidir. Uning tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi, hatto insoniyat yaralishining ilk bosqichlaridanoq desak ham mobolag‘a bo‘lmaydi. U og‘izdan-og‘izga, avlodlardan-avlodga, davrdan-davrga o‘tib, xalqning iste‘dodli vakillari ijrosida sayqal topadi. Folklor asarlari dastlab qanday yaratilgan bo‘lsa, o‘shanday holicha saqlanib qolmay, ijodiy qayta ishlanib, turli o‘zgarishlarga uchrab, yangi yangi ma‘lumotlar bilan boyib, tarixiy sharoitga moslashib, shu bilan birga yozma adabiyotga ijobiy ta‘sir etadi. Garchi biz ilk folklor namunalari asl holiga qiziqadigan bo‘lsakda, yuqorida ro‘y beradigan o‘zgarishlarning ham bir qator ijobiy tomonlarini ko‘rishimiz mumkin:

tarixiy voqea-hodisalarga aniqlik kiritish;

ma‘lum davr mobaynida oddiy xalq va davlat amaldorlari ruhiyati yoki ular o‘rtasidagi munosabatlar;

qadimiy urf-odatlar va madaniy hayot tarzi, mehnat jarayonlari

yozuvchi va shoirlar, qissaxon-u baxshilar va laparchilarning, shu jumladan oddiy xalqning ruhiyati, kechinmalari[4,201].

Yuqoridagi tadqiqatlardan kelib chiqib, ma‘lum xalqning folklori o‘sha xalqning, madaniy-ma‘rifiy, ijtimoiy-siyosiy va hatto iqtisodiy tomonlarni tarixini o‘rganishda tarixchilar uchun samarali xizmat qilishi tayin deb ayta olamiz. Zero, folklor bu ajdodlarimizning tafakkuri va dahosini namoyon etuvchi ma‘naviy xazina hisoblanadi. Demak asosiy maqsad va vazifa ana shu ma‘naviy xazinani asrab avaylash, qolaversa, uni yosh avlodga yetkazish hisoblanadi. Tengsiz ma‘naviy boyligimiz bo‘lmish mumtoz san‘atni, xalq ijodining nodir namunalari asrab avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg‘or fikrli olimlar va san‘atkorlarning, davlat va jamiyat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan, ayniqsa, ommaviy madaniyat atalmish milliy madaniyatlarni rad etadigan bir g‘oya bugun butun dunyoni egallab olayotgan ayni XXI asrda yashayotgan ekanmiz, millat madaniyati tanazzulga yuz tutmasligi uchun ham bu borada qator ishlar - islohotlar olib borish naqadar muhim ekanligini guvohi bo‘lamiz. Bu vaziyatni aynan folklorimiz misolida ko‘radigan bo‘lsak, u turli davrlarda turlicha o‘rganilgan, turlicha yondashuvlar bo‘lgan, biroq mustaqillikdan keyin u tom ma‘noda yangicha mazmun va mohiyat kasb etdi desak adashmagan bo‘lamiz. Alpomish dostonining ming yilligini keng miqyosda nishonlanishi, O‘zbekiston xalq baxshisi unvonining ta‘sis etilishi, “O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari”ning 100 jildligini nashr etilishi ham mustaqillik yillarida bu borada amalga oshirilgan islohotlarning eng asosiylaridan biri bo‘ldi. Ammo bugunning dolzarb muammosi ulg‘ayib borayotgan yosh avlodning ma‘naviy olamini boyitish, ularni milliy o‘zbekona ruhda tarbiyalash hisoblanar ekan, buni zamonaviy hayot bilan hamohang tarzda olib borilsa bu juda samarali bo‘ladi. Nomoddiy madaniy merosimiz ichida durdonalaridan bo‘lmish folklor qo‘shiqlari bugungi kunda deyarli yo‘qolib ketyapti desak bo‘ladi. Bunga yechim izlar ekanmiz, zamonaviylikdan cheklanmagan holda amalga oshirish yo‘llarini ko‘rishimiz mumkin. Bugungi kunda

ilm ahli tomonidan folklor atamasi bilan atalayotgan xalq og'zaki ijodi mif, afsona, rivoyat, asotir, maqol, qo'shiq, matal, topishmoq kabi ko'plab janrlarni o'z ichiga oladi. Ular eng qadimgi ajdodlarimiz hayotidan so'zlovchi, ularning turmush tarzini oyna kabi ko'rsatuvchi, muhim vositadir. Shuning uchun ham ularni o'rganish, o'rgatish, shuningdek xalq orasida o'z o'rnini, beqiyos darajasini yo'qotib qo'yishiga yo'l qo'ymaslik lozim. Buning uchun esa yuqoridagi kabi islohotlarni yanada jadallashtirish va yosh avlodga keng imkoniyatlar yaratib berish lozim. Hozirgi zamonaviy pedagog, nafaqat, o'z fanining yetuk mutaxassisi, balki, dasturchi ham bo'lishi davr talabiga aylanib bormoqda. Chunki an'anaviy dars jarayonidagi o'qitish usullari, metodlari bugungi kun bolasi uchun zerikarli holga kelib qolgan. Shuning uchun kompyuter texnologiyalaridan ta'lim jarayonida ham foydalanilganda yanada unumli va samarali natijaga erishishi mumkin. Ma'naviyat qadimdan insonning xatti-harakatlari, tafakkurini, jamiyatdagi o'rnini, el-yurtiga, atrofidagilarga bo'lgan munosabatini boshqarib boruvchi vosita hisoblanadi. Ma'naviy qashshoq, mafkurasi bo'sh odam hayotga loqayd bo'lishi tayin. Loqaydlik esa hech qanday shifosi yo'q darddir! Shu o'rinda, ta'imni tarbiyadan ajratib bo'lmaydi, degan fikrning naqadar haqiqat ekanligini yana bir bor ta'kidlash joiz[5.4,14].

Bolaning ichki olami, dunyoqarashi va tafakkurining rivojlanishida, oqni qoradan ajratish, chin insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalanishida adabiyot fanining o'rni beqiyosdir! Ayniqsa, adabiyot darslaridagi milliy urf-odatlarimiz tarannum etiladigan folklor janrlari: ertaklar, maqollar, topishmoqlar, dostonlar, qo'shiqlar o'quvchilarning milliy o'zligini anglab, hamisha komil inson bo'lishga intilishini ta'minlaydigan vositalardir. Jumladan, ertaklar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy, ommaviy namunalaridan biri bo'lib, ular bolada botirlik, yurtga fidoyilik, sadoqat, mehr-shafqat, saxovat, odamgarchilik va boshqa insoniy fazilatlarini tarbiyalaydi. Ertaklarda voqealar, asosan, mo'jizakor, fantastikaga boy shaklda ifoda qilinadi. Binobarin, mo'jizali va fantaziyaga boy hodisani hayotiy haqiqatga bog'lagan holda tashviq etadi, tinglovchining e'tiborini o'ziga jalb etib, g'aroyibotlar olamiga chorlaydi. Shu sababli bola ertakdagi ijobiy qahramonlarga o'xshab hammaga yordam berishga, duo olishga, yaxshi inson bo'lishga intiladi. Salbiy qahramonlarni, ularning qilgan yovuzliklarini qoralaydi. Shuning uchun ham keksa avlod, eng dastlab, farzandning ma'naviyatini shakllantirish chorasini o'ylagan va ularga ertaklarni vosita qilgan.

MUHOKAMA

Bolalar ertaklarni o'qigandan ko'ra eshitishni yoqtirishlari hayotiy haqiqat. Kichkina paytlarida uxlashdan oldin ertak eshitib uyquga ketish, ertak aytib berishimizni so'rashlaridan ham buni anglash mumkin. Sababi, ertakni o'qib tushungandan ko'ra tinglab tushunish qobiliyati ertaroq rivojlanadi. Bolalarning multfilmlarni xush ko'rish sababi ham ertaklardagi qahramonlarning xatti-harakatlarini, qahramonliklarini eshitganlaridagi tasavvur qilgan paytida yanayam jonlanadi va qiziqishni orttiradi. Ertaklarda voqealar qachon, qaysi vaqt ro'y bergani aniq bayon qilinmasa ham ular hech qachon ahamiyatini, ohorini yo'qotmay keladi. Xalq og'zaki ijodining bu o'lmas namunalari maktab darsliklaridan ham joy olgan bo'lib, darslikda "Uch og'a-ini botirlar", jahon adabiyotidan Aka-uka Grimmlarning "Botir tikuvchi" ertaklari kiritilgan. Bu ertaklar dars jarayonida zamonaviy multimedia vositalar yordamida tushuntirilganda o'quvchilarning shuuriga singishiga, asosiy tarbiyaviy g'oyasini saqlagan holda yetib borishiga erishiladi, deb hisoblaymiz. "Uch og'a-ini botirlar" ertagida mo'ysafid otaning o'gillariga: „To'g'ri bo'ling-bexavotir bo'lasiz, maqtanchoq bo'lmang-xijolat tortmaysiz, dangasa bo'lmang - baxtsiz bo'lmaysiz“, deya tarbiyalashiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, katta hayotda haqiqiy inson bo'lishda bu xislatlar muhim ekanligini anglash mumkin[7].

Dars jarayonida ertakdagi shu va boshqa epizodlarni rollarga bo'lib, audio shaklda taqdim etish, ertak asosida yaratilgan multfilmdan parchani "Karaoke" usuli orqali qo'yib berish mumkin. Bunda monitor orqali mutfilm ko'rinib turgan holda uning patski qismida qahramonlarning nutqlari ovozsiz karaoke shaklida namoyish qilinadi, o'quvchilar esa rollarga bo'linib ularni ijro etishi mumkin. Ushbu usul orqali o'quvchi o'sha ijro etgan obrazini yanada chuqurroq his qilishi, ertakning didaktik g'oyasini anglashi, karaoke vositasida so'zlarni to'g'ri o'qishni, talaffuz me'yorlarini o'zlashtirishi kabi natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Shuningdek, darsning mustahkamlash qismidan 5-8 daqiqa ajratilib, interfaol o'yinlar, mashqlar, korssvord, animatsion ko'rinish, video, audio materiallardan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday vositalarni tayyorlashda quyidagi zamonaviy dasturlar ko'makdosh bo'ladi:

Bu dasturiy vositalarni kompyuter yoki smartfonga internet tarmog'idan yuklab olgan holda o'rnatib, sinfda proyektor yoki elektron doska yordamida ishlatish mumkin. Jumladan, Learning Apps.org sayti orqali hamma fanlarga oid turli xil mashqlar, topshiriqlar yaratish mumkin.

O.Abdullayeva "Umumiy o'rta ta'limda ertak o'qitish metodikasi" tadqiqotida ertak o'rganish darslarining qurilishini quyidagicha qismlarga ajratgan edi:

1. Ertak bilan tanishtirish: a) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
- b) o'qituvchining ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi.
2. Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;
3. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish;
4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish;
5. Ertakni so'zlab berish;
6. Umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochib berish)
7. Ma'lum topshiriq asosida ertakni qayta o'qish;
8. Vazifani tekshirish va yakunlash;

9. Uyda ertakni o'qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish".

Darhaqiqat, muayyan badiiy matn ma'lum bosqichlar asosida o'zlashtirilgandagina kutilgan ijobiy natijaga to'liq erishish mumkin.[6;27-b]

Ertak matni ustida ish olib borganda o'quvchilarning ertak mazmuniga mos savollar tuzishi, ularga javob berishi, reja tuzishi, bosh qahramonlar xususiyatlarini muhokama qilishi, biron epizodini tasvirlab berishi mumkin. Masalan, yuqorida ta'kidlab o'tilgan Aka-uka Grimmlarning "Botir tikuvchi" ertagidagi Gansga xos bo'lgan xususiyatlarni "SWOT texnologiyasi" orqali sanab bering.

O'quvchilar taxminan quyidagicha bajarishlari mumkin:

"SWOT" tahlil metodi

S — Strengths (Kuchli tomonlari), W — Weaknesses (Zaif, kuchsiz tomonlari),

O — Opportunities (Imkoniyatlari); T - Threats (Xavf-xatar yoki to'siqlar).

Mazkur metoddan "Botir tikuvchi" ertagini o'rgatish davomida foydalanish mumkin. Ya'ni guruhlariga bo'lingan o'quvchilar oldiga Oansning kuchli tomonlari, kuchsiz tomonlari, imkoniyatlari va bunga to'siq ho'luvchi omillarni aniqlash vazifasi topshiriladi.

E'tibor qiladigan bo'lsak, tikuvchi butun asar davomida biror kimsaga yomonlik tilamaydi. Lekin uning yaxshi insonligiga shubha qiluvchi hasadgo'ylar unga har xil tuhmat-u bo'htonlar yog'dirishadi va oxirida o'zlari qiynalib qolishadi. Ertakda to'g'riso'zlik, mehnatsevarlik, halol va mard bo'lish kerakligi g'oyasi ilgari surilgan. O'qituvchi har bir asarning xoh u she'riy, xoh nasriy asar bo'lsin dars yakunida xulosalovchi fikr aytishi lozim. Shundagina o'quvchilarning asarni to'g'ri anglay olishiga erishish mumkin bo'ladi. Zotan, ertak bolalarda qahramonlarning xatti- harakatlarini muhokama qilib, baholash ko'nikmasini o'stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g'alaba qozonishiga ishonch uyg'otadi. "O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida" kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi)", „Nima uchun?“, „... nima uchun jazolandi? (yoki rag'batlantirildi?)“, „Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari yordam berdi? (yoki ba'zilaridan yuz o'giradi?)“ kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib xulosa chiqaradilar“.

"Nima uchun?" muammoli ta'lim texnologiyasi

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xalq og'zaki ijodi har bir millatning asrlardan asrlarga avlodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tuvchi nodir san'at namunasi hisoblanadi. O'zbek xalqi ham boy tarix, katta milliy xazinaga egadir. Villar to'zonidan eson- omon o'tib kelayotgan folklor janrlari, jumladan, ertaklarimiz ijtimoiy-siyosiy, ta'limiy-tarbiyaviy, maktab, ma'naviy-ma'rifiy sohalarida yo'l boshlovchi vazifasini o'taydi. Xalqning turmush tarzi, boshidan kechirgan tajribalari asosida yuzaga kelgan. Buyuk tarixga ega o'zbek halqimiz dunyodagi boshqa xalqlar kabi hazilni, taqlidni, kulgini yaxshi qabul qiladilar. Kulgi insonga sog'lik, yaxshi kayfiyat, o'z-o'zidan qoniqish tuyg'usini bag'ishlaydi. Xalqimizning dono farzandlari Yusufjon qiziq, Aka Buxor, G'anijon Toshmatov kabilar hayot mashaqqatli kechgan paytlarda ham yurtimiz ahliga tetiklik, umid, ishonch ulashganlar. Bunday natijaga erishish o'z vaqti uchun juda og'ir bo'lgan. Latifalar, loflar, askiya, xalq dramasi asarlari, muqallidchilikdan unumli foydalanish zukko va iqtidorli insonlarni haqiqiy ma'noda xalq sevgisini qozonish sharafiga muyassar qildi. Inson qalbidagi tashvishni, tanasidagi xastalik xurujini chetroqqa surishda kulgili latifalar juda samarali vosita hisoblangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir (O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruza) .

2. Afzalov M. O'zbek xalq ertaklari haqida. – Toshkent: Fan, 1964. – 68 b.;

3. "Alla-yo alla" (O'zbek xalq allalari). Toshkent -1999

4. Egamov X. Sharqi turkiy xalqlari ertakchilik an'analari aloqalari tarixidan ocherklar.- Toshkent: O'qituvchi, 1980.211-b.

5. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. - Toshkent: "O'qituvchi", 1990.4-14-betlar.

6. Jahongirov G'. Bolalar ertaklari. –T.: 1972. –B. 7.

7. Jumaboyev.M "O'zbek bolalar adabiyoti". Toshkent -2002

8. G'afforova T., Nurullayeva Sh, Mirzahakimova Z. "O'qish kitobi": 2-sinf uchun darslik. –Toshkent: "Sharq", 2014.

9. G'affarova T, Shodmonov E., G'ulomova X. Ona tili. 1-sinf uchun darslik. – Toshkent: "Sharq", 2014

10. Mirzayev T. va boshqalar. O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi. – Toshkent: "Aloqachi" nashriyoti, 2008.

11. Rajabova R. Z. "O'zbek bolalar adabiyotida folklor janrlari stilizatsiyasi (nasriy ertak va topishmoq misolida) 10.00.02 – O'zbek adabiyoti Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati Buxoro – 2022. 5-7-b,123-b.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

BOLA SHAXSINING SHAKILLANISHIDA “OTA OBRAZI” HAQIDAGI TASAVVURLARNING PSIXOLOGIK TAHLILI

Abduraxmonov Firdavs Kozimovich

Samarqand davlat chet tillari instituti pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilada bola shaxsining shakllanishida “Ota obrazi” ning o'rni, bola tarbiyasidagi ahamiyati hamda dunyoqarashining shakllanishidagi tasir doiralari haqida so'z yuritilgan. Bundan tashqari maqolada oilada otaning o'rni haqidagi bugungi kungacha bo'lgan psixologik qarashlar duyo olimlarining nazariy qarashlari haqida bayon qilingan.

Tayanch so'z va tushunchalar: urf-odatlar, “ota obrazi”, farzand, intellekt, arxetiplar, ongsiz bilimlar, “men”, o'y-xayollar, identifikasiyalash

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О «ФИГУРЕ ОТЦА» В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Абдурахманов Фирдавс Козимович

Самаркандский государственный институт иностранных языков, преподаватель кафедры педагогики и психологии

Аннотация: В данной статье говорится о роли «Образа Отца» в формировании личности ребенка в семье, его значении в воспитании ребенка, сферах влияния на формирование мировоззрения. Кроме того, в статье описываются психологические взгляды на роль отца в семье, а также теоретические взгляды ученых дуё.

Ключевые слова и понятия: традиции, «отцовская фигура», ребенок, интеллект, архетипы, бессознательное знание, Я, мысли, идентификация.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF IDEAS ABOUT THE «FATHER FIGURE» IN THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY

Abdurakhmanov Firdavs Kozimovich

Samarkand State Institute of Foreign Languages, teacher of the Department of Pedagogy and Psychology

Annotation: This article talks about the role of the «Image of the Father» in the formation of the child's personality in the family, its significance in the upbringing of the child, the spheres of influence on the formation of the worldview. In addition, the article describes the psychological views on the role of the father in the family, as well as the theoretical views of scientists Duyo.

Key words and concepts: traditions, «father figure», child, intellect, archetypes, unconscious knowledge, I, thoughts, identification.

KIRISH. XXI asrni ikkinchi dekadasi o'zi, insoniyatning yashash tarzi, urf-odatlari va ming yillik qadriyatlariga ta'sir qiladigan yangi hayot shaklini olib kirdi. Bu esa, o'z navbatida, oilaviy munosabatlarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Natijada, turli ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy omillar, bir so'z bilan aytganda arzimagan sabablar orqali ajrimlar soni ortganini ko'rish mumkin.

Yoshlardagi oila, nikohga bo'lgan munosabatlarni hech qanday qadriyatlar bilan bog'lanmaganlik holatlari ko'paydi. Hatto bir nechta farzandlari bor bo'lgan oilalarda ham ajrimlar bo'lmoqda. Bu esa farzandlarni otasiz yoki onasiz ulg'ayishiga majbur qilmoqda. Otasiz yoki onasiz o'sayotgan bolalar sonining ko'paymasligini oldini olish muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Insonga suv va havo qanchalik zarur bo'lsa, farzanda ota ham, ona ham shunday maqomga ega.

Ushbu maqolamiz orqali farzandga ota obrazi naqadar kerak ekanligi, farzandning otadan oladigan psixologik kuchini yoritib berishga harakat qilamiz.

Oilada farzandlarni oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy bilan ta'minlash ota burchi hisoblanadi. Murg'ak g'o'daklarni, oila a'zolarini halol, pok narsalar bilan boqish va kiyintirish ota ma'suliyatidir. Bu esa, ularning ertaga barkamol inson sifatida ulg'ayishida asosiy zamin bo'ladi. Inson zoti doimo mehr-muhabbatga ehtiyojli bo'ladi. Ayniqsa, yosh bolalar bunga muhtoj.

Shu ehtiyojlarni qondirishda ota obrazi alohida o'ringa ega. Insonga avloddan avlodga o'tib keladigan turli psixologik xususiyatlar bizning tushunchamiz bo'yicha genlar orqali o'tadi deb bilamiz. Ushbu xodisani psixoanaliz maktabi namoyondalaridan biri K.G.Yung o'rgangan. Uning fikricha, inson ongida turli arxetiplar mavjud bo'lib, u shaxsning kamol topishida muhim rol o'ynaydi deb hisoblaydi. Ulardan biri ota arxetipidir. Ota arxetipining asosiy funksiyasi ong ostida qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va turli xil ongsiz voqealarni aniqlashdan iborat. K.G.Yung "Qarama-qarshiliklarsiz ong bo'lmaydi", deb ta'kidlaydi. Ong ostida qarama-qarshiliklar, kurashlar doimo bo'ladi. Bu otalik funksiyasi bo'lib, u farzandda "onaning qornidagi asosiy kundan boshlab iliqlikka talpinish va zulmatdan o'zini ozod qilishga abadiy intilish"dan boshlab, hayot bilan kurashish kabi xususiyatlarni vujudga keltiradi. Bu esa ota arxetipi orqali shakllanadi. Farzand dunyoga kelgandan so'ng, ushbu xususiyat xarakter shaklida namoyon bo'lganida, ya'ni qat'iyatlilik, muammolarga bardoshlilik va hayotning turli zarbalariga chidamli inson bo'lishi uchun oilada ota rolining bo'lishi juda muhim hisoblanadi. Arxetiplar dinamik xususiyatga ega bo'lib, ota arxetipi bolada ijod g'oyasi bilan bog'liq bo'lgan obrazlarni tashuvchisi hisoblanadi. Farzand kreativ va ijodkor shaxs bo'lishi ota xususiyati bilan bog'liq bo'lgan jarayondir. Qadimgi mif va afsonalarni, insoniyat madaniyatining ildizlari haqidagi manbalarda materiyadan ruhni ozod qilishda erkak rolini kuzatish mumkin. Bu yuqoriga qarab harakatlanishdir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Bola intellekti va ma'naviyatining shakllanishi bu psixologik jarayondir. Ushbu jarayon ham arxetiplar orqali o'tadigan xususiyatdir. K.G.Yung tomonidan ushbu jarayon nemischa "geistig" bilan atalgan bo'lib, ma'nosi ma'naviyat va intellekt o'rtasidagi "aralash", farzandning ulg'ayishi, kamol topishi jarayonida intellekt va ma'naviyat xususiyatlari shakllanadi. Yuqoridagi xususiyat bolaga ota arxetipi orqali o'tadi. Bolaning ma'naviyati, intellekt darajasini qanday bo'lishi otaga bog'liq ekanini ko'rish mumkin. Xalqimiz orasida ota siymosiga nisbatan naqlar, hadislar, tarbiyaviy ahamiyatga ega hikoyalar juda ko'p uchraydi. Ota – uyimiz chirog'i, ota – xonadonimiz ustuni kabi. Psixologiyada ota siymosi "Quyoshni osmondan nur taratayotgani" bilan qiyoslanadi. Quyosh va yomg'ir ota ramzlari bilan bog'liq bo'lib, u ona tabiatga qanday kuch bersa, ota obrazi ham bolaga xuddi shunday kuch beradi. Garet Xill tomonidan olib borilgan tadqiqotda, ota arxetipini o'zlik (erkak) modeli bilan bog'lagan. Ayol va erkak modellari bir-biri bilan dinamik ravishda bog'langan. Bu modellar ma'lumotlarni tahlil qiluvchi va o'suvchi xususiyatga ega. Ushbu modellarning salbiy va ijobiy tomonlari mavjud. Yuqoridagi arxetiplar bolaning "Men"i shakllanishida hamroh bo'ladi. Erkak arxetipi o'suvchi xususiyatga ega bo'lib, u bolada differensial xususiyatlarning shakllanishida asos bo'ladi. Farzand dunyoga kelgandan so'ng, uni tarbiyalash – eng muhim va qiyin ish hisoblanadi. Tarbiya – nafaqat inson kamoloti, balki butun jamiyat, millat va mamlakatning taraqqiyotidir.

Oilada farzand uchun ota va onaning roli bo'lishi kerak. Odamlar daho bo'lib ham, omadsiz bo'lib ham tug'ilishmaydi. Mashhur kishilar biografiyasi, ko'pincha ularning shaxsiy hayotlari yaxshi bo'lmaganining ildizi bolalikka borib taqalishini ko'rsatadi. Masalan, ularning ko'pchiligining ota-onalari, ayniqsa, otalari o'ta talabchan tarbiyachi bo'lganlar. Albatta, o'z navbatida bu ham zarur, bundan tashqari, aynan otalarining shunday talabchanligi tufayligina ularning iqtidori shu qadar yorqin rivojlangan. Biroq bunday otalar, foydali mashg'ulotlarga vaqtni tejash bilan birga, bolalarini muloqot va jismoniy mashqlardan mahrum qilib, ularga o'z tengdoshlari bilan o'ynagani yo'l qo'ymaganlar. Bunday odamlar qanchalik iqtidorli bo'lishlariga qaramay, noto'g'ri tarbiya tufayli shaxsiy hayotlarida o'z baxtini topa olmaganlar.

NATIJALAR

Misol uchun, fransuz faylasufi, mashhur “Fikrlar” ning muallifi Blez Paskalni olaylik. Uni otasi o‘ta qatgiquqo‘llik bilan tarbiyalagan. Uning o‘g‘lidan umidi katta bo‘lgan. U, o‘zini butunlay o‘g‘li tarbiyasiga bag‘ishlash uchun hatto davlat xizmatini tashlagan. Unga tarix, geografiya, falsafa, tillar va matematikani o‘rgatgan, o‘g‘lini tushunmasdan yod olib o‘rganishga majbur qilmay, uning aqlini ehtiyotkorlik va asta-sekinlik bilan rivojlantirib borgan. Paskal mashhur fizik, matematik va diniy faylasuf bo‘lib etishdi. Ko‘pchilik uning:

“Odam – bu, nozikkina nihol, lekin u fikrlovchi shaxs bo‘luvchi nihol”, - degan fikrini eslasa kerak. Farzandning otasi haqidagi fikrlari turli yoshda turlicha bo‘ladi. Besh yoshida – “Otam hamma narsani biladi”. O‘n yoshida – “Otam ko‘p narsani biladi”. O‘n besh yoshida – “Men ham otamchalik bilaman”. Yigirma yoshida – “To‘g‘risini aytsam, otam hech narsani bilmaydi”. O‘ttiz yoshida – “Har holda, otam uncha muncha narsani biladi”. Qirq yoshida – “Otamning fikrini ham bilsam yomon bo‘lmas edi”. Ellik yoshida – “Otam hamma narsani biladi”.

Oltmish yoshida – “Qaniydi, otam tirik bo‘lganida, ular bilan maslahatlashgan bo‘lar edim”. Yuqoridagi umr davrlardan ko‘rinib turibdiki, ota farzand uchun doimo elkadosh, maslahatdosh bo‘lar ekan. To‘liq oilalarning farzandlari yuqoridagi fikrlarni ayta olishi imkoniga ega ekanligini ham eslatib o‘tish darkor. Ota uchinchi shaxs sifatida “ona-bola” ikkiligini to‘ldiradi va onadan ajralish jarayonining normal kechishiga yordam beradi. Bola ona bilan dastlabki simbiotik munosabatlarni muvaffaqiyatli engib o‘tishi uchun ota quyidagi sifatlarga ega bo‘lishi kerak:

- ona va bola uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lish;
- bolaga nisbatan onadan ko‘proq masofa, bola ehtiyojlariga sezgirlik.

Bola birinchi “ota” haqida qachon bilishi borasida taxminlarni ilgari suruvchi bir qator tadqiqotlar mavjud. Psixozanalizning ba’zi vakillari bolaning otasi haqidagi ongsiz bilimlari haqida gapirishadi. Yung psixologiyasida bu hodisa ota va ona arxetiplarining tug‘ma mavjudligi bilan izohlanadi. Bu intuitiv bilimlar otaning dastlabki obrazini shakllantiradi, bu tufayli keyinchalik ota-bola o‘zaro ta’sirini kengaytirish hisobiga asosiy obraz hosil qilinadi. Ona bolaga otaning birlamchi ramziy tasavvurini shakllantirishga yordam beradi, bu esa uning kognitiv rivojlanishiga qo‘shimcha ravishda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ota va ona o‘rtasidagi munosabatlarning sifati bolalar rivojlanishining hal qiluvchi omillaridan biridir. Ota oila tizimida onaning eri sifatida ham oila iyerarxiyasi haqidagi tasavvurlarni shakllantiradi.

O.G. Kalina va uning hammualliflari o‘z ishlarida ota-onalar obrazlari va ota-onalar haqidagi psixik nosog‘lom o‘smirlarda himoya mexanizmlari rivojlanish darajasi haqidagi tasavvurlarining ahamiyatini ko‘rsatdi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, himoya mexanizmlarini tasniflash “Men” obrazi haqidagi muhim tushunchalardan biridir. Bular o‘z “Men”i haqidagi ijobiy tasavvurlarni qurishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu ishda ota-onalarning er-xotin sifatida qarashlari, shuningdek, har bir ota-onaning hissiy jihatdan ijobiy va qo‘llab-quvvatlovchi ichki reprezentatsiyalari psixik nosog‘lom o‘smirlardagi himoyalangan mexanizmlarning ulushini va ularning zo‘ravonligini kamaytirishga olib kelishi empirik tarzda aniqlandi. Ota-onalari haqida nazorat qiluvchi va sovuq, degan tasavvurlari himoya mexanizmlarining dastlabki ifodasiga olib keladi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, bolaning ichki dunyosini integratsiyalash uchun ota-onalar munosabatlaridan ajralib qolish jarayonini anglash, shuningdek, bu munosabatlar uchun hasad hissi juda muhimdir. Brittonning fikricha, uchinchi munosabatni qabul qilish – ikki ota-onalar o‘rtasida boshqa odamlar bilan o‘zaro ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega, bu oxir-oqibatda hissiy farovonlik va barqaror identiklikka olib keladi. Bolaning tasavvurida ota bu shunday shaxs, uni deb ona bolani tark etishi mumkin (yotoqxonaga ketishi), shu sababli u salbiy emosiylar va kechinmalar ob’yektiga aylanadi, degan taxminlar ham mavjud. Otaga nisbatan nafrat ota-onalik munosabatlaridan tashqarida o‘zining og‘ir kechinmalari tasviri sifatida yuzaga chiqadi. Ota sevgisining yagona ob’yekti bo‘lish istagi va turmushga chiqish haqidagi o‘y-xayollari onalik shaxsining ideallasuvi va paydo bo‘lgan ayollik hissidan qoniqishi orqali rivojlanadi. Ona endi raqib sifatida qabul qilinadi, lekin qiz tomonidan rad etilmaydi. Bu bosqichda onaning

soʻzsiz sevgisi ham muhimdir, chunki qiz ota haqidagi fantaziyalari ona bilan munosabatlarining buzilishiga olib kelishi borasidagi tashvishni his etishi mumkin. Agar avvalgi nizolar edipal fazani bosib olgan boʻlsa, qizlar onadan ajralishida qiyinchiliklarga duch kelishadi va otaning sevgisi haqidagi oʻy-xayollari aybdorlik hissini paydo qiladi, bu xatti-harakatlarda regressiyasiga olib kelishi mumkin. Xuddi shu oʻgʻil bolalarga ham tegishli.

Empatiyanikognitiv va emotsional hodisa sifatida talqin qilishdagi kelishmovchiliklar, tushunish va empatiya jarayoni, ongning ham u, ham bu taraflari bilan bogʻlanganligi tufaylidir. Bu ikkala jarayon ham insonning ichki dunyosini tushunishdagi nafaqat turli xil usul hisoblablanadi balki, xulq-atvorda turli xil tuzilish va vazifaga egadir. Agar tushunish – bu individ tomonidan boshqa odamning xulq-atvorini intellektual tahlil qilish jarayoni boʻlsa, empatiya esa – boshqa odamlarning kechinmalariga emotsional hamdard boʻlishdir. Psixologiyada T.P.Gavrilov tadqiqotlarida empatiya tushunchasi individning boshqa odam, jonivor va boshqalarning kechinmalariga nisbatan emotsional qarashidir. Muallif empatiyaning ikki turini ajratadi: birga qaygʻ, urish, yaʼni subʼekt boshqa subʼekt his qilayotgan tuygʻ, ularni his qila olishi, va achinish, yaʼni boshqa odam tuygʻ, ulari haqida qaygʻ, urish va boshqalar. Empatiya boshqa odamning ichida nima boʻlayotganini, nima haqida qaygʻ, urayotganini, atrofni qanday baholayotganini toʻgʻri tasavvur qila olish qobiliyatiga asoslangan. Aynan empatiya tufayli, kitob oʻqib yoki film koʻrib turib, turli xil vaziyatlarga tushib qolgan odam his qiladigan narsalarni his qilamiz. Masalan: urush liniyasida tikanli sim ostida sudralib ketayotgan josusning xavotiri va najotini; zarba urgan futbolchining quvonchini; imtixonidan oʻta olmagan oʻquvchining alami va tushkunlikka tushushiga olib keladi. Shuning uchun odam u yoki bu holatlar boshqa odamlar tomonidan qanday qabul qilinishini qanchalik yaxshi tasavvur qila olsa, empatiya shunchalik yuqori boʻladi. Odamning empatik qobiliyatlari hayotiy tajriba oshishi bilan oshib boraveradi. Koʻp narsani koʻrgan va koʻp narsani boshidan oʻtkazgan keksa odamlar, u yoki bu vaziyatga tushib qolgan odamlar nimani his qilishini, kichkina oʻquvchiga nisbatan yaxshiroq tushunishadi. Empatiyaning rivojlanishi – bu boshqa insonning foydasiga hal boʻluvchi bevosita taʼsir qiluvchi axloqiy motiv va motivatsiyalarning shakllanishidir. Empatiya yordamida kichkina bolaning boshqa odamlar kechinmalari dunyosiga kirib borishi jarayoni paydo boʻladi hamda boshqalarning qadriyatlari haqidagi tushuncha yuzaga keladi natijada boshqalar hotirjamligini oʻylash kabi xususiyat rivojlanadi. Empatiya rivojlanishining, axloqiy meʼyorlarni oʻzlashtirish asosida bolaning atrofida qilargalarga nisbatan shakllanayotgan yondashuvi yotadi. Yaʼni, bolaning kattalarga boʻlgan munosabati, birinchi navbatda ota-onasi bilan yaqin munosabatlarida qayd qilinadi. Oila aʼzolarining bir-biri bilan boʻlgan empatik, ishonchli munosabatlari shaxsning garmonik rivojlanishini belgilab beradi. Qaygʻ, urish, achinish, boshqa odamga yordam berish qobiliyatining toʻlaqonli rivojlanishi uchun oilaviy, doʻstona munosabatlar muhiti zarur. Bolaga boʻlga noempatik munosabatlarning mazmuni birinchi navbatda uni tarbiyalayotgan odamlar tomonidan ochib beriladi. Ota-onaning munosabatlari bolada yaxshilik, boshqalarga achinish, ular uchun oʻzini kerakli, sevimli va muhim deb bilishni rivojlantirishga qaratilgan boʻlishi kerak. Bola uchun eng muhimi yaxshilik va mehribonlik muhitida oʻsayotganligidir. Tarbiya “qanot bagʻ, ishlovchi” boʻlishi kerak, bolani maqtoqlar, qaygʻ, urish, achinish, tabassum, hayratlanish, olqishlar bilan qanotlantirish kerak. Kichik oʻquvchilarning empatiya qobiliyatlari hayotiy tajribasining oshishi bilan ortib boradi. Empatiya va empatik xulq-atvorni samarali tarbiyalash ijodiy tasavvurning rivojlanishi asosida amalga oshiriladi.

XULOSA. Agar ona otasini qadrlamasa, bu oʻgʻilning onadan ajralishini sekinlashtiradi, chunki uni ham erkak sifatida qadrsizlanishidan qoʻrqadi. Agar identifikasiyalash muvaffaqiyatli boʻlsa, bola ham qizlarning rivojlanishida boʻlgani kabi, ona bilan munosabatlarda otasining oʻrnini egallashni, unga nisbatan koʻproq erkini koʻrsatishni xohlaydi. Eʼtibor uchun musobaqa oʻrniga ota bilan toʻgʻridan-toʻgʻri raqobat yuzaga keladi. Endi bola uning oʻrnini egallashi uchun raqib bilan identifikasiya qinadi va undan ham koʻproq unga oʻxshash boʻlishni xohlaydi. Shu bilan birga, onasi bilan munosabatlari va otaning qasosidan oʻrqish haqidagi xayoloti uchun

aybdorlik hissi paydo bo'ladi. Bu salbiy his-tuyg'ular bolani o'z xohish-istaklaridan voz kechishga va ularni vaqt o'tishi bilan o'zgartiradigan keyingi davrga qoldirishga undaydi. Ota-onalarning juftlik sifatida integrasiyasi nafaqat yosh bolalar uchun, balki o'smirlik davrida ham muhimdir. Bu holatda mustahkam er-xotin juftligi kattalar dunyosiga qarshi isyon ko'targan bolaning kuchli tajovuzkor impulslari uchun to'g'on bo'lib xizmat qiladi. Ota-onalar qo'llab-quvvatlashlari va o'smirning buzg'unchi kechinmalariga dosh berishi, buning uchun ota-onalar ittifoqni saqlab qolishi kerak. M.Bouenning tizimli yondashuvi doirasida ruhiy kasalliklar nafaqat ota-ona va bola o'rtasidagi hissiy aloqalarni, balki er-xotin munosabatlaridagi muammolarni ham buzganligi natijasidir. Oilaviy yondashuv bilan ob'yektiv munosabatlar nazariyasi o'rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, psixoterapevtik ish ota-onaning ichki obraziga emas, balki umuman oiladagi munosabatlarga qaratilgan bo'ladi. Oila psixoterapiyasida barcha jarayonlar o'zaro bog'liq deb qaraladi. M. Bouenning fikricha, otaning zaif pozitsiyasi va onaning ustunligi bolaning rivojlanishi uchun, ayniqsa, zararlidir. Bunday holda, terapevtning ishi otaning maqomini kuchaytirish, uning mas'uliyatdan qo'rqishini kamaytirish, shuningdek, onaning liderlik maqomiga tayyorligini anglashiga qaratilgan bo'lishi kerak.

Adabiyotlar

1. Yo'ldoshev M. Oiladagi ruhiy muhit va uning tarbiyaga ta'siri. T.: 2004. 99 b.
2. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi. T., 2006. 142 b.
3. Oila psixologiyasi: Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun. G'.B.Shoumarov tahr. ost. – Toshkent, 2009. 338 b.
4. Uzoqov X., G'oziyev E. va bosh. Oila etikasi va psixologiyasi. T., 1992. 129 b.
5. Hayot kitobi: Yosh oilalar uchun ensiklopedik qo'llanma. – T., "Sharq", 2011. 272 b.
6. Karimjanova Y. U. MAINTAINING THE MENTAL HEALTH OF ADOLESCENTS WITH HIV BASED ON THEIR EMOTIONAL VULNERABILITY //Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения просветания общества. – 2020. – С. 99-102.

KEKSALIK YOSHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Boltayev Sardor Ibotovich

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Keksalik ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida ko'rilar ekan, inson hayotining poyoniga yetuvchi mazkur yosh davri o'ziga xos psixologik xususiyatlarga ega. Binobarin, keksalik, qarilik, uzoq umr ko'rish holatlari kishi hayotining har bir jabhasida (har ikkala jins vakillari uchun ham) o'ziga xos ahamiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Shunday ekan, kishi umrining oxirgi pallasida o'z hayotini sarhisob qilishi barobarida bosib o'tgan yo'li, qadriyatlar mazmuni, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy munosabatlar, farzandlar o'rtasida, qarindoshlar o'rtasida insoniy munosabatlarga alohida urg'u berish kabi holatlar ko'zga tashlanadi.

Tayanch so'z va tushunchalar: keksalik, qarilik, qarish jarayoni, gerontologiya, yetakchi faoliyat, ijtimoiy faoliyat, shaxslilik xususiyatlari, ijtimoiy-psixologik mavqe.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Болтаев Сардор Иботович

Исследователь Ташкентского государственного педагогического университета им. Низами

Аннотация: Возраст, рассматриваемый как социально-психологический феномен, имеет специфические психологические особенности. Следовательно, старость, долголетие отличаются уникальной значимостью каждого аспекта жизни человека (для представителей обоих полов). Таким образом, в последней части жизни человека видны такие обстоятельства, как путь, который он преодолел в разы, содержание ценностей, семейные отношения, социальные отношения, особое внимание к человеческим отношениям между детьми, родственниками.

Основные слова и понятия: старость, старение, процесс старения, геронтология, ведущая деятельность, социальная деятельность, особенности личности, социально-психологическое положение.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ELDERLY

Boltaev Sardor Ibotovich

Researcher of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Abstract: Age, seen as a socio-psychological phenomenon, has specific psychological features. Therefore, old age, longevity are distinguished by the unique significance of each aspect of human life (for both sexes). Thus, in the last part of a person's life, such circumstances are visible as the path that he overcame at times, the content of values, family relations, social relations, special attention to human relations between children and relatives.

Basic words and concepts: old age, aging, aging, gerontology, leading activities, social activities, personality characteristics, socio-psychological situation.

Mamlakatimizdagi mustaqil, huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyat qurish yo'lidagi ulkan ishlar inson mohiyatini yangidan kashf qilishga, uning o'zligini anglashdagi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yangi shart-sharoitlar yaratib bermoqda.

Hozirgi davr psixologiya fanining asosiy e'tibori sog'lom turmush tarzini targ'ibot qilish, ruhan, ma'nan, jismonan sog'lom avlodni tarbiyalash va kasalliklarni oldini olishga qaratilgan. Taraqqiy etgan mamlakatlarda uzoq, to'laqonli umr ko'rishning yagona yo'li sog'lom turmush tarzi hamda ruhiy salomatlik ekanligi isbotlangan. Odatda, qarilik haqida so'z ketganda, beixtiyor xayolga ojizlik, qaramlik, kasallik holati keladi. Yo'q, qarilik – kasallik emas, komillik pallasi.

Qarilik - umrning eng mazmunli, serhosil fasli. Insonning umr davomida yig'ilgan yashirin imkoniyatlari yoshi ulg'ayganda ochilib, aqli to'lishib teran fikrlaydi, kashfiyotlar qiladi. Qarilikdan qo'rqishmas, hayot davomida orttirgan tajribaga tayanib, aqlu shijoat bilan ishlash va yashash lozim.

Insonning qarish jarayonini o'rganishdan maqsad keksayish paytida sog'lom turmush kechirish, o'zini o'zi mustaqil parvarish qilish, ruhiy noqisliklarni oldini olishga erishishdan iborat. Kexsa yoshdagi

odamlarda kasalliklarning kechish jarayoni ularning yoshi va ruhiy holatga bog'liq. Ular bilan ana shu jihatni hisobga olib muloqot qilish, ularni parvarishlash sog'liqni saqlash tizimining muammolaridan biri. Shuning uchun ham bugungi kunda psixologiya fanida «Gerontopsixologiya» tarmog'iga katta e'tibor berilmoqda. Bu bo'lim yoshga aloqador bo'lgan fiziologik o'zgarishlar va rivojlanayotgan patologik o'zgarishlar o'rtasidagi boq'liqlikni va shu bilan birga organizmni qarish sabablari, mexanizmi hamda qariyotgan organizmni psixologik jihatdan o'ziga xos tomonlarini o'rganadi.

Fanning rivojlanishi bilan bir qatorda mustaqillik yillarida Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan "Keksalarni e'zozlash yili" deb e'lon qilingandan keyin [2] muttasil ravishda keksa avlod vakillariga astoydil g'amxo'rlik ko'rsatish, uni to'xtovsiz sur'atlarda amalga oshirish, doimiy ravishda davlatimiz e'tiborida bo'lgani bejiz emas. Binobarin, Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2016-yilning 28-dekabr kuni "O'zbekiston faxriylarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash "Nuroniylar" jamg'armasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmon va "Keksalar va nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorni imzoladi [1]. Bularning bari keksalarni qo'llab-quvvatlash davlat tizimini yanada takomillashtirish maqsadida qariyalar va faxriylarini ijtimoiy himoyalash, ularning faolligini oshirish, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida to'laqonli ishtirok etishlari uchun shart-sharoitlar yaratish, tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash sohasida katta avlod vakillarining rolini oshirish uchun qabul qilingan.

Joylarda keksalar turmush sifatini oshirish, ularning ijtimoiy faolligini qo'llab-quvvatlash, mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi ishtirokini ta'minlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirishga ko'mak berish hamda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari bilan hamkorlikda oilalarda tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash, yoshi keksa faollarni bolasi bor muammoli oilalarga biriktirish, shuningdek yolg'iz va muhtoj keksalarga ijtimoiy va moddiy ko'mak ko'rsatish, shuningdek, "Nuroniylar maskani" komplekslarini yaratish va ularda o'quv zallari, hordiq xonalari, davolash fizkulturasini, shuningdek ovqatlanish xonalari va tibbiy kabinetlarni tashkillashtirish orqali uzoq umr ko'rish, hayot sifatini oshirish nazarda tutilgan. Buning natijasida kasalliklarni o'z vaqtida aniqlash va davolash uchun 2,8 million keksa yoshdagi fuqarolarning barchasi ixtisoslashtirilgan tibbiy brigadalar tomonidan chuqurlashtirilgan tibbiy ko'rikdan o'tkazilishini ta'minlash; biriktirilgan patronaj hamshiralari tomonidan salomatliklari ustidan doimiy nazorat orqali keksa yoshdagi fuqarolar orasida kasalliklar profilaktikasi choralari kengaytirish, 15,5 ming yolg'iz keksalarning turmush sifatini va turmush darajasini ularga shaxsiy ijtimoiy xodimlarni biriktirish orqali oshirish va keksa yoshdagi shaxslarni ularga to'lovsiz asosda davolash va sog'lomlashtirishga erishiladi. Shu munosabat bilan respublika ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlariga 20 ming va viloyatlardagi tibbiyot muassasalariga 215 mingdan ziyod, jami 178,9 milliard so'm miqdoridagi orderlar ajratish ko'zda tutilgan. Urush va mehnat faxriylari, yolg'iz pensionerlar va nogironlar salomatligini har yil bu kontingentga kirgan 34 ming odamni 18 milliard so'm miqdorida sanatoriya-davolash muassasalarida bepul sog'lomlashtirish yo'li bilan salomatliklarini yaxshilashga alohida e'tibor qaratiladi.

Qarordan ko'rinib turibdiki, bugungi kunda keksalarimizga avvalgidan ham ko'proq g'amxo'rlik ko'rsatish o'ta zaruriy ahamiyatga ega ekanligi hamda ushbu yosh vakillarini yanada chuqurroq o'rganish ahamiyatli vazifa ekanligi qaror mazmunida aks etgan va albatta, mazkur masalalar muammoning dolzarbligini belgilab beradi. Bugungi kun psixologlari zimmasida gerontopsixologiya bilan bog'liq muammolarni tadqiq etish va ularni yangi ilmiy bilimlar bilan boyitish turibdi. Shunday ekan, ularning psixologiyasini o'rganish, turmush sifatini yaxshilash, ruhiy-asab barqarorligini ta'minlash kabi vazifalar orqali keksa avlod vakillariga psixologik xizmat ko'rsatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharqning buyuk allomalari hisoblangan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Kaykovus, Hotam Ibn Toy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Rizouddin Ibn Faxriddin, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Uvaysiy, Maxtumquli, Nodira, Abdulla Avloniy kabi ko'plab olim va yozuvchilar, shoirlar adiblar - keksalar, yoshi ulug'lar muammolari hamda ularning ijtimoiy munosabatlari ta'sirini o'z asarlarida bayon qilganlar.

Bir qator xorij va rus tadqiqotchilari tomonidan K.Xoll, F.Arnes, Dj.Tyorner, D.Xelms, E.B. Xarluk, D.B.Bromley, Dj.Birren, E. Erikson, B.Livexud, R.Pekk, E.Shtern, G.A.Sukerman, A.A.Bogomols, I.I.Mechnikov, B.Prjigod, N.F. Shaxmatov, I.V. Davidovskiy, L.I. Anferova, V.I.Slobodchikov, B.G. Ananev, G.A. Abramova, T.V. Karsaevskaya kabilar keksalik davriga xos fiziologik, ruhiy, ijtimoiy holat va muammolarni tadqiq etganlar. O'zbek olimlaridan mazkur masalaga oid ishlar kamroq ko'zga tashlanadi.

Shunday bo'lishiga qaramasdan E.G'. G'oziyev yosh davrlari nuqtayi nazaridan, Z.T.Nishonova, V.M. Karimova, G'.B.Shoumarov ijtimoiy masalalarini, Sh.R. Barotov keksalarga psixologik xizmat ko'rsatish doirasida, B.R. Qodirov, Z.Ibodullayev keksalik davrining tibbiy-psixologik muammolari, N.S. Safayev, A.Begmatov, B.Umarov va boshqalar falsafiy, psixologik va boshqa sohalarida keksalik masalalariga alohida to'xtalib o'tganlar.

Psixologik yosh sifatida kechki kamolotga yetish [3] (kattalik) qarilik — bu insonning jamiyatdagi va hayot sikli tizimida o'zining o'ziga xos rolini o'ynaydigan pozitsiyalarining o'zgarishini o'z ichiga qamrab oladigan hayotning yakuniy davridir. Qarilik murakkab bioijtimoiy psixologik hodisa sifatida talqin qilinadi. Biologik fenomen (hodisa) sifatida qarilik organizm zaifligining ortishi, o'lim ehtimolining oshishi bilan bog'liq.

Ijtimoiy hodisa sifatida qarilik odatda nafaqaga chiqish, ijtimoiy mavqening o'zgarishi (pasayishi), muhim ijtimoiy rollarni yo'qotish, ijtimoiy olamni torayishi bilan assotsiatsiya qilinadi. Qadimdan hayotning og'ir, harakatsiz, "yakuniy umr" davri sifatida qarilik haqidagi tasavvurlar mavjud bo'lgan. Ijtimoiy gerontologiya asoschisi Dj. Xoll shunday yozgan: "Qarilikni bilish uzoq murakkab, mashaqqatli tajribadir: har bir yangi o'n yillikda bizning faoliyatimizni jadalligi va davomiyligini chegaralaydi. Psixologik darajada sodir bo'layotgan o'zgarishlarni anglash hamda ularga ozmi – ko'pmi moslashish haqida so'z bormoqda. Inson uchun qarilik o'zi bilan nima olib keladi? Qarilik ko'pincha xo'rlanish hamda yurak ezilishi sifatida qabul qilinadigan, qarilik, tobelik holatiga olib keluvchi, yo'qotish va judolik davri (iqtisodiy, ijtimoiy, individual) bo'lishi mumkin. Ammo ijobiy ko'rinishda qarilik – bu yoshga bog'liq o'zgarishlar va hayotning yangi talablariga moslashish vazifasini hal etishga yordam beradigan, tajriba, bilish va shaxs imkoniyatlarini umumlashtirishdir. Qarilik davrida butun hayotni, uning mohiyati va mazmunini, avvalgi va keyingi avlodlar oldidagi uning majburiyatlarini chuqur tushunish va aniqlab olish mumkin. Qarilik boshlanishini xronologik chegaralarini aniqlash juda murakkab, chunki qarish belgilarini paydo bo'lishida individual farqlarning oralig'i katta. Bu belgilar insoniyat organizmining funksional imkoniyatlarini asta-sekin pasayishida namoyon bo'ladi. Biroq, qarilikni yetuklik bilan taqqoslagan holda alohida qobiliyatlarning so'nishini ajratish asosida, faqat (negativ) salbiy tomondan tavsiflash kerak emas. Kexsa inson psixikasining sifat jihatdan farqlarini aniqlash, asab tizimlarining involyutsion o'zgarishi sharoitlarida, psixofiziologiyaning yomonlashuvi vaziyatida sodir bo'ladigan psixik rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va ko'rsatish zarur [6].

Qarilik (keksalik) — organizmda yetuklik davridan so'ng keladigan yoshga bog'liq muayyan davr. A'zo va tizimda o'ziga xos o'zgarishlar ro'y beradi. Bu esa organizmni hayotga moslashuv imkoniyatlarini cheklanishga olib keladi. Odamlarning keksalik davri — 75-90 yosh hisoblanadi. 90 yoshdan oshgan kishilar uzoq umr ko'ruvchilardir. Qarilik — yoshlik lazzatining xumori, yigitlikdagi sog'lomlikni hasrat-la qo'msash davri.

Odamlarning aksariyati uzoq yashashni istaydilar, qarishni xohlamaydilar. Ammo qarish □ bu tug'ilgan zahoti boshlanadigan va umr bo'yi davom etadigan jarayon. Odamlar qarib borganlari sari ularda qanday holatlar sodir bo'lishini yaxshi bilamiz. Organizmning barcha xizmat vazifasi va tashqi ta'sirga javobi sustlashadi. Ayrimlarda kuchdan qolish, sezgirlikning yo'qolishi, bo'y va og'irlikda yo'qotishlar ro'y berishi bilan namoyon bo'ladi. Qarishga ko'zning xiralashishi, quloqning yaxshi eshitmasligi yo'ldosh bo'ladi; sochlar oqaradi, teri burishadi, suyaklar o'z elastikligini yo'qotadi.

Hamma ham bir xil qarimaydi. Ammo yosh o'tib borgan sayin ma'lum o'zgarishlardan qochib qutilib bo'lmaydi. Bu tana to'qimalari va a'zolaridagi o'zgarishlardir. Masalan, buyrak, jigar, oshqozon osti bezi va taloq to'qimalarining hujayralari buzila boshlaydi. Bu qon tomirlarining qariy boshlashi, egiluvchanligining yo'qolishi, to'qimalar ta'minotining yomonlashuvi tufayli sodir bo'ladi. Qalqonsimon va boshqa bezlarning faoliyati ham xuddi shu yo'sinda yomonlashadi. Organizmdagi barcha aylanuvchi tizim yosh o'tishi bilan o'zgarib, qiyinchilik bilan faoliyat ko'rsata boshlaydi. Bu o'zgarishlar tufayli yashash murakkablashadi. Ko'z, quloq, suyak va bo'g'imlar, qon, teri, soch, tirnoq, va tishlar barchasi ishdan chiqib boshlaydi.

Qarish jarayonida oshqozon tizimida oshqozon shirasining miqdori kamayadi. Oshqozon va ichak muskullarining tonusi yo'qoladi, qon aylanishi buziladi. Ana shuning uchun ham keksalarga maxsus parhez tayinlanadi.

Bunday o'zgarishlar biologik xususiyatga ega bo'lib, ularning oldini to'la olish mumkin emas. Sodda qilib aytganda, to'qima va a'zolar o'z faoliyatini bajara olmay qoladi. Ammo bunda bir xillik bo'lmaydi.

Oltmish yoshli kishida ayrim to'qima va a'zolar sakson yoshli kishinikiga o'xshash bo'lishi mumkin. Boshqa a'zolar juda yaxshi holatda xuddi qirq, o'ttiz va hatto yigirma yoshli odamnikidek bo'lishi ham mumkin.

Qarilikdagi rivojlanishning ijtimoiy-psixologik holati asosiy tavsifi ishlab chiqarish faoliyatidagi faol ishtirokdan uzoqlashish bilan bog'liq. Jamiyatda mavjud bo'lgan qarilikning "madaniy etalonlari" ni cheklangan va salbiy (xarakteri) xususiyati hamda oiladagi keksa insonga nisbatan ijtimoiy kutuvlarning noaniqligi keksa inson hayotining ijtimoiy holatini rivojlanishning to'liq holati sifatida talqin qilishga yo'l qo'ymaydi. Nafaqaga ketayotib inson "qari bo'lish qanday?"ligi masalasini hal etishda muhim, qiyin va mutlaqo mustaqil tanlov zaruriyati bilan to'qnashadi.

Inson o'zining keksayishiga nisbatan, faol, ijodiy yondashuvi birinchi darajaga chiqib oladi. Hayotning ijtimoiy holatlarini rivojlanish holatiga aylanishi bu ayni damda har bir keksa insonning individual shaxsiy vazifasidir. Ijtimoiy pozitsiyani (holatni) o'zgarishiga hozirlikni shakllantirish (hosil qilish) sifatida ko'rib chiqiladigan nafaqaga chiqishga tayyorgarlik — 5-6 yoshda maktab ta'limiga hozirlik ko'rish yoki o'spirinlikdagi proforientatsiya, kasb tanlovi singari, qarilikdagi psixik rivojlanishning muhim davridir. Qarish strategiyalari tanlovi, "qarilikni boshdan kechirish"ning umuminsoniy muammolarini hal etilishi qandaydir bir lahzali harakat sifatida tor doirada talqin etilmaydi, bu bir qancha shaxs inqirozlarini yengib o'tish bilan bog'liq bo'lgan yillarga cho'zilishi mumkin bo'lgan jarayondir [5].

Qarilik (ostonasida) bo'sag'asida inson o'zi uchun quyidagi masalalarni: u yangi ijtimoiy aloqalarni yaratishga, shuningdek, eskilarini saqlab qolishga yoki o'zining shaxsiy muammolari bo'lgan individual hayotga va yaqinlarining qiziqishlar doirasidagi hayotga o'tishga harakat qilish-qilmaslikni hal qiladi. Bu tanlov moslashishning u yoki bu strategiyasini — o'zini shaxs sifatida saqlab qolish va o'zini individ sifatida saqlab qolishni aniqlaydi. Ushbu tanlov hamda moslashuv strategiyalari bilan muvofiqlikda qarilikdagi yetakchi faoliyat yo inson shaxsini saqlab qolinishiga (uning ijtimoiy aloqalarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish) yo psixofiziologik funksiyalarni asta-sekin so'nish sharoitida uni individ sifatida yakkalanishi, individuallashuvi va "siqib chiqarilishiga" qaratilgan. Qarilikning har ikkala ko'rinishi ham moslashuv qonuniga bo'ysunadi, ammo hayotning va hatto, uning davomiyligini turli xildagi sifatni ta'minlaydi.

"Odamovilik shaklidagi tipda" moslashuv strategiyalari qiziqishlarning umumiy pasayishi va tashqi olamga da'vogarlik, egotsentrizm, emotsional nazoratning sustlashishi, berkinish istagi, vaqt o'tishi bilan atrofdagilarga nisbatan e'tiborsizlikni shakllantiradigan, diskomfort, jizzakilik hislarida namoyon bo'ladi. Namuna sifatida qarishning bunday modeli haqida "sust qarish"ni "egoistik sanksiyalar" tipidagi xulq-atvorni tasvirlab, gapiradilar [4].

Bir qator longityud tadqiqotlari natijasiga ko'ra o'rta yoshdan keksalikka o'tishda muhim shaxs aspektlari o'zgarmay saqlanib qoladi. Doimiylik, masalan, neyrotizm darajasi (xavotirlanish, ruhiy tushkunlik, impulsivlik (beixtiyorlik), ekstraversiya va introversiya nisbati, tajribaga ochiqlik darajasi kabi shaxs tavsiflariga taalluqlidir. Bir qator mualliflar fikriga ko'ra, qarilikda yangi hayot pozitsiyasi kam ishlab chiqiladi. To'g'rirog'i, bu yangi sharoitlar ta'siri ostida mavjud bo'lgan hayotiy pozitsiyalarni qat'iylashtirish va modifikatsiya qilishdir.

Keksa yoshdagi inson shaxsi baribir o'z-o'ziga qoladi, ya'ni o'zligini yosh davrining istalgan davrida namoyon etadi, ayniqsa, keksalik davrida uning kuchayishi sezilarli darajada ahamiyati ortadi. Amerikalik psixologlarning empirik tadqiqotlarida nafaqadagi yoki qisman band bo'lgan erkaklar o'rganilganda shaxs xususiyatlarining 5 ta asosiy tipi ajratilgan [7]:

Konstruktiv tip — ichki muvozanatlilik, ijobiy emotsional yo'nalganlik, o'ziga nisbatan tanqidiylik va boshqalarga beg'arazlik xarakterlidir. Hayotga nisbatan optimistik ustanovka kasbiy faoliyat yakunlangandan so'ng ham saqlanib qoladi. Keksa va qari odamlarning bu guruhini o'z-o'ziga bahosi juda yuqori, ular kelajakka rejalar tuzadilar, atrofdagilarning yordamiga umid qiladilar.

Tobe tip — ham ijtimoiy maqbul va yaxshi masalalardan turmush o'rtoq yoki farzandiga bo'ysunuvchanlikda, yuqori hayotiy va kasbiy talablarining kuzatilmaganida namoyon bo'ladi. Emotsional muvozanat oilaviy muhit ichidaligi va atrofdagilar yordamiga umid qilish tufayli saqlanib qoladi.

Himoyalovchi tip □ mubolag'ali emotsional vazminlik xatti-harakat va odatlarda birmuncha dangallik, "o'z-o'zini mamnunlashga intilish", boshqa kishilar yordamini xohlamasdan qabul qilish xarakterlidir. Boshlanayotgan qaramlikka nisbatan (mudofaa) himoya munosabatida bo'lgan odamlar.

Shiori – hatto “kuchdan ortiq” faollikdir. Nevrotik tip sifatida baholanadi.

Agressiv ayblovchi tip bunday xususiyatlar to‘plashiga ega bo‘lgan odamlar. O‘z omadsizligidagi aybdorlik va javobgarlikni boshqa odamlar zimmasiga “yuklashga” intiladilar, tezda portlovchi va shubhalanuvchandirlar. Ular o‘zining qarishini tan olmaydi, nafaqaga chiqish haqidagi o‘y-xayollarini inkor etadi, yo‘qolib borayotgan kuchi va o‘lishi haqida ma’yus o‘ylanib qoladi, yoshlarga barcha “yangi notanish olamga” (nafrat) adovat bilan munosabatda bo‘ladi. Ularning o‘zi va olam haqidagi tasavvurlari noadekvat sifatida baholanadi.

O‘z-o‘zini ayblovchi tip – (passivlik) sustlik, qiyinchiliklarni qabul qilishda mos emaslik, depressiyaga moyillik, tashabbussizlik kuzatiladi. O‘lim baxtsiz mavjudlikdan xalos bo‘lish sifatida qabul qilinganda yolg‘izlik, ajralish hissi, hayotini pessimistik baholash qayd etiladi.

Adabiyotlar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, qarilik yosh davrining muayyan bir davri bo‘lib, yakuniy bosqich sifatida kuzatiladi. Tabiiyki, o‘lim oldi qo‘rquvlarning namoyon bo‘lishi, ijtimoiy qarish sifatida jamiyatdan uzoqlashish, biologik qarish sifatida organizmning qarishi, unda qarish jarayoni kechishi bilan bog‘liq turli xastaliklar, yo‘qotishlar hamda psixologik qarish sifatida inson ruhiyatidagi jiddiy o‘zgarishlarni sanab o‘tish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 28-dekabrda “Keksalar va nogironlarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-2705-son qarori.// www.lex.uz // <https://www.gazeta.uz/oz/2016/12/29/keksalar/>
2. 2015-yilning 18-fevralida qabul qilingan “Keksalarni e‘zozlash yili” Davlat dasturi to‘g‘risidagi qarori. //“Xalq so‘zi” gazetasi. 2015-y.
3. G‘oziyev E. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). – Toshkent, “O‘qituvchi”, 1994. – 224 b.
4. Альперович В.Д. Старость. Социально-философский анализ. – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ. ВШ. 1998. – 104 с.
5. Ермолаева М.В. Практическая психология старости. – М. ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
6. Краснова О.В. Социальная психология старости: Учебное пособие/О.В. Краснова. АГ Ли-дер – М.: Академия, 2002. – 288 с.
7. Лазарева Л.П. Геронтология. Курс лекций./ Л.П. Лазарева – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2002. – 167 с.

OILADAGI ZO'RAVONLIK MUHITI VA BOLA RIVOJLANISHI

Ismaylova Ra'no Nuraevna

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti "Amaliy psixologiya" kafedrası dotsenti v.b.,PhD.

Annotatsiya: Maqolada oila instituti bolani tarbiyalashning asosiy omili sifatida ko'rib chiqiladi. Oilaviy zo'rvonlikning asosiy turlari va bu kabi zo'rvonlik muhitida tarbiyalangan bolalarning xulq-atvoridagi agressiya va og'ish holatlarining salbiy ta'siri haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: bola, tarbiya, oila, oilaviy munosabatlar, zo'rvonlik, agressiya, og'ish.

СРЕДА СЕМЕЙНОГО НАСИЛИЯ И РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

Исмаилова Рано Нураевна

Низами Ташкентский государственный педагогический университет, доцент кафедры «Прикладная психология», PhD

Аннотация: В статье рассматривается институт семьи как главный фактор воспитания ребенка. Обсуждаются основные виды домашнего насилия и негативное влияние агрессии и девиации на поведение детей, выросших в такой жестокой среде.

Ключевые слова: ребенок, воспитание, семья, семейные отношения, насилие, агрессия, девиации.

FAMILY VIOLENCE ENVIRONMENT AND CHILD DEVELOPMENT

Ismailova Rano Nuraevna

Nizamiy Tashkent State Pedagogical University associate professor of «Applied psychology» department, Ph.D

Abstract: The article examines the institution of family as the main factor in raising a child. The main types of domestic violence and the negative impact of aggression and deviation on the behavior of children raised in such a cruel environment are discussed.

Key words: child, education, family, family relationships, violence, aggression, deviation.

Kirish. Oila an'anaviy ravishda bolani tarbiyalashning asosiy institutidir. Inson oilada olgan barcha bilim va ko'nikmalarini butun keyingi hayoti davomida saqlab qoladi. Shaxsga ta'sir qilish muddati bo'yicha hech qanday ijtimoiy ta'lim muassasasi oila bilan taqqoslana olmaydi. Bu bola shaxsining asoslarini tashkil qiladi va u boshlang'ich ta'lim muassasasiga kirganida, u allaqachon shaxs sifatida shakllangan bo'ladi.

Afsuski, oila tarbiyada ham ijobiy, ham salbiy omil rolini o'ynashi mumkin. Ijobiy ta'sir shundaki, yaqin qarindoshlaridan tashqari hech kim bolani onasi, otasi, opa-singillari, akalari va boshqalar kabi sevmaydi yoki unga g'amxo'rlik qilmaydi. Shu bilan birga, boshqa hech qanday ijtimoiy institut bolalarni tarbiyalashda oila kabi zarar yetkaza olmaydi. Afsuski, zamonaviy jamiyatda disfunktsiyali oilalar soni muttasil o'sib bormoqda. Biz ideal oila modelining aniq ta'rifi bera olmaymiz, lekin oilaviy munosabatlarda nimaga intilish kerakligini hamma biladi. Bu oilaviy qadriyatlarni ma'naviy idrok etish, moddiy farovonlikni va har bir a'zoning oilada sog'lom turmush tarzini ta'minlashni o'z ichiga oladi. Shunga ko'ra, bunday oilalarda voyaga yetayotgan bolalarga farovon oilalar yaratishning ijobiy tajribasini yetkazish uchun ushbu me'yorlarning barchasini singdirish zarur. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunida "Har bir bola o'z sha'ni va qadr-qimmatiga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga g'ayriqonuniy aralashuvlardan himoyalaniş huquqiga ega" ekanligi keltirilgan.[1]

Shubhasiz, oilada tarbiya bir qator afzalliklarga ega. Bunga qulay hissiy muhit, g'amxo'rlik va qo'llab-quvvatlash muhiti, bolalar va ota-onalar o'rtasidagi ma'naviy yaqinlik, avlodlar o'rtasidagi aloqalar, kattalarning ijobiy namunasi, oilaviy an'analar va bola shaxsini axloqiy tarbiyalash kiradi. Ammo disfunktsiyali ota-onalar haqida gap ketganda, biz hammamiz aniq tushunamizki, ularning farzandlari uchun bunday «oilaviy qoidalar» ga rioya qilish va yashash ancha qiyinroq. Oilaviy disfunktsiya haqida gapirish bir vaqtning o'zida ham oddiy, ham qiyin, chunki oila birlashmalarining turlari va uning shakllari

ham juda xilma-xildir.

«Disfunktional oila» tushunchasini ko‘rib chiqishga yondashish uchun oilaning asosiy funksiyalariga e‘tibor qaratishimiz kerak bo‘ladi. I.Yu. Shilov oila va oilaviy tarbiya muammolariga bag‘ishlangan ko‘plab asarlarni jamlab, oilaning quyidagi funksiyalarini belgilagan: reproduktiv, ta‘lim, uy xo‘jaligi, iqtisodiy, birlamchi ijtimoiy nazorat sohasi, ma‘naviy muloqot sohasi, ijtimoiy maqom, dam olish, hissiy (psixoterapevtik), jinsiy-erotik.[3]

Noto‘g‘ri oila yoki disfunktional oila - bu muntazam ravishda nizolar sodir bo‘ladigan va ko‘pincha ota-ona o‘z mas‘uliyatini e‘tiborsiz qoldirish va bir birlariga nisbatan zo‘ravonlik ko‘rsatish, bolalar ehtiyojini qondirmaslik, bu oilaning qolgan a‘zolarini bu harakatlarga moslashishga majbur qiladi. Qoidaga ko‘ra, disfunktional oilalardagi bolalar bunday vaziyat normal ekanligini tushunib o‘tadi. Odatda, oilani disfunktional qiluvchilar bu - ikki kattalar bo‘lib, ulardan biri abyuzer (zo‘ravon), ikkinchisi esa unga qaram yoki bog‘liqdir (ko‘pincha giyohvand moddalarni suiiste‘mol qilish yoki shaxsda ruhiy buzilishi bilan bog‘liq). Noto‘g‘ri oilada o‘sgan ota-onalar ham o‘z ota-onalari munosabatlari modelini o‘zlashtirib olishlari va uni ortiqcha tuzatishlari mumkin. Ba‘zi hollarda, zo‘ravon (er yoki xotin) ota-ona o‘z farzandlariga nisbatan zo‘ravonlik va shafqatsiz munosabatda bo‘ladi yoki e‘tiborsiz qoldiradi, boshqa ota-ona esa bolaning aybini o‘z zimmasiga olishiga e‘tiroz bildirmaydi.

Demak, disfunktional oila haqida to‘xtalganda, biz oilaning bir qator funksiyalari buzilgan yoki ishlamaydigan holatini taxmin qilamiz. Birinchi navbatda, ta‘lim, birlamchi ijtimoiy nazorat va hissiy (psixoterapevtik) kabi funksiyalarning buzilishiga e‘tibor qaratish lozim.

Hissiy funksiya shundan iboratki, oilada inson (bola ham, kattalar ham) sevgi va hissiy qo‘llab-quvvatlashga bo‘lgan ehtiyojni qondiradi, bu oila a‘zolarining bir-biriga bog‘lanishi, hamdardligi kabi hodisalarda namoyon bo‘ladi. Oiladan hamdardlik va qo‘llab-quvvatlanadigan odam, psixoterapevtik jihatdan ham ko‘mak oladi.

«Disfunktional oila» tushunchasi umumiydir, bu hodisaga bag‘ishlangan tadqiqotlar turli xil muammolarning ko‘rinishini hisobga oladi. Misol uchun, «disfunktional oila» kalit so‘zi bilan belgilangan tadqiqotlar markazida oiladagi zo‘ravonlik kabi hodisaning oqibatlarini ko‘rib chiqishga bag‘ishlangan asarlarni o‘z ichiga oladi. «Oiladagi zo‘ravonlik» deganda turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan hokimiyatni, nazorat qilishni suiiste‘mol qilish tushuniladi: hissiy zo‘ravonlik, psixologik zo‘ravonlik, e‘tiborsizlik, moliyaviy ekspluatatsiya, shaxsiy narsalarni yo‘q qilish, uy hayvonlariga shikast yetkazish, jismoniy va jinsiy hujumlar, qotillik va x.o.

Oilaning disfunktional holati bilan bog‘liq yana bir jihat - bu oila ichidagi guruh dinamikasining buzilishi. «Oilaviy guruh dinamikasi» atamasi (ota-onad dinamikasi) er-xotinlar o‘rtasidagi munosabatlardagi psixologik iqlimni anglatadi, bu o‘zaro bog‘liqlik, hukmronlik, bo‘ysunish, hamdardlik va er-xotinlar o‘rtasidagi munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari kabi parametrlarni o‘z ichiga oladi. Oila ichidagi guruh dinamikasini buzish jismoniy kuch ishlatish, shuningdek, ota-ona va bola munosabatlarida va turmush o‘rtoqlar o‘rtasidagi nizolarning yuqori chastotasi va intensivligi kabi hodisalarni o‘z ichiga oladi.[4]

Boshqa tomondan «oila ichidagi faoliyatning xususiyatlari» murakkab tushunchani anglatadi, bu oila ichidagi his-tuyg‘ularni ifodalashning o‘ziga xos xususiyatlari, oila tarkibining xususiyatlari, nazorat qilish, oilaning tashqi munosabatlari, rollarni taqsimlash hamda har qanday muammolarni oila ichida hal qilish bilan bog‘liq oilaviy parametrlarni o‘z ichiga oladi.

Metodlar. Ilmiy-tadqiqotning metodologik va metodik asoslari oiladagi zo‘ravonlikni ierarxiya, qat‘iy bo‘ysunish, har qanday vosita bilan bo‘ysunishni oqlaydigan me‘yorlarga asoslangan ijtimoiy subektlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning maxsus shakli sifatida ko‘rib chiqishga imkon beruvchi tarkibiy-funktional yondashuv, gender yondashuvi, bu shaxslarning xulq-atvorini ularning gender holatining o‘ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy va gender rollari va ular o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar bilan izohlaydi.

Tadqiqot natijalari. Ilmiy-tadqiqotning empirik asosi 2021-2023 yillarda Toshkent viloyati, Surxondaryo viloyati va Namangan viloyatlarida o‘tkazilgan miqdoriy va sifat usullaridan foydalangan holda olingan tadqiqot ma‘lumotlaridan iborat edi.

Ushbu tadqiqotda mahallada oilada zo‘ravonlikka uchragan shaxslar (er yoki xotin) qatnashadilar. Tadqiqotda respondentlarning yosh diapazoni 18 yoshdan 55 yoshgacha, ma‘lumot darajasi turlicha – o‘rta, o‘rta maxsus, oliy ma‘lumotli.

Ishtirokchilar tadqiqot vaqtida turli xil ish va oilaviy maqomga, yoshi, ta‘lim darajasi va oilaviy ahvoli, farzandli, daromad darajasi, turmush o‘rtog‘idan iqtisodiy mustaqillik darajasi, spirtli ichimlik,

tamaki va giyohvand, moddalarni qabul qilish. Tadqiqotda jami 115 ta erkak, 209 ta ayollar ishtirok etdilar. Tadqiqot maqsadi bolaligida ota-onasi tomonidan zo'ravonlikka uchragan shaxslarni katta hayotlarida mavjud muammolari o'rtasidagi bog'liqlarni aniqlashga qaratilgan.

1-jadval.

Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikka uchrash davomiyligi va bolalikda ota-onasining munosabati orasidagi bog'liqlik (Xi-kvadrat mezonida)

<u>Bolalikda ota-onasining munosabati</u>	<u>1-3 yil</u>	<u>3-5 yil</u>	<u>5 yildan ortiq</u>	<u>Jami</u>
<u>Yaxshi</u>	57,6%	21,6%	20,9%	100,0%
<u>Yomon (urar edi, haqorat qilar edi, qattiq jazolar edi)</u>	45,5%	36,4%	18,2%	100,0%
<u>Befarq</u>	34,5%	41,7%	23,8%	100,0%
<u>Jami</u>	48,6%	29,8%	21,6%	100,0%

Izoh: $\chi^2 = 13,547$; $p=0,009$

Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikka uchrash davomiyligi va bolalikda ota-onasining munosabati orasidagi bog'liqlik Xi-kvadrat mezonida tekshirilganda $\chi^2 = 13,547$; $p=0,009$ statistik ahamiyat borligini ko'rish mumkin. 1-3 yil davomida zo'ravonlikka uchrab kelgan shaxslar bolaligida o'z ota- onasi uyida 57,6% yaxshi munosabatda, 45,5% yomon, va befarq 34,5%, 3-5 yil davomida 36,4% yomon va befarq 41,7% bilan yuqori ko'rsatgichda turibdi. 5 yildan ortiq davomiylikda esa yaxshi 20,9% ni va 23,8% befarq munosabat bilan bog'liqlikni ko'rishimiz mumkin.

2-jadval.

Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikka uchrash davomiyligi va bolalikda zo'ravonlikka uchraganda qanday kurashganligi orasidagi bog'liqlik (Xi-kvadrat mezonida)

<u>Bolalikda zo'ravonlikka uchraganda qanday kurashgansiz?</u>	<u>1-3 yil</u>	<u>3-5 yil</u>	<u>5 yildan ortiq</u>	<u>Jami</u>
<u>Uydan kochib ketar edim</u>	58,5%	26,8%	14,6%	100,0%
<u>Faqat yig'lar edim</u>	29,6%	59,2%	11,3%	100,0%
<u>Chidaganman</u>	36,7%	18,3%	45,0%	100,0%
<u>Boshqa</u>	66,0%	15,1%	18,9%	100,0%
<u>Jami</u>	47,4%	31,2%	21,4%	100,0%

Izoh: $\chi^2 = 59,034$; $p=0,001$
 Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikka uchrash davomiyligi va bolalikda zo'ravonlikka uchraganda qanday kurashganligi orasidagi bog'liqlik $\chi^2 = 59,034$; $p=0,001$ ko'rsatdi. 1-3 yil

davomiylilikda uydan qochib ketish 58,5% va boshqa 66,0% yuqori ko'rsatkich, 3-5 yil davomiyligida 59,2% yuqori ko'rsatkich, 5 yildan ortiq davomiylilikda esa chidaganman javomi 45,0 % bo'lib, yuqori ko'rsatkichda turibdi. Respondentlarning oilaviy zo'ravonlikka nisbatan javob harakati yechimga emas, balki muammodan qochishga qaratilganini ko'rishimiz mumkin

3-jadval.

Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikka uchrash davomiyligi va hozir oilasidagi zo'ravonlik bilan qanday kurashayotganligi orasidagi bog'liqlik (Xi-kvadrat mezonni asosida)

Hozir oilangizdagi zo'ravonlik bilan qanday kurashyapsiz?	Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikka uchrash davomiyligi			Jami
	1-3 yil	3-5 yil	5 yildan ortiq	
Ota-onamnikiga tez-tez ketib qolaman	50,0%	37,2%	12,8%	100,0%
Yig'lab ovunaman	41,2%	39,2%	19,6%	100,0%
Mahallaga chiqaman shikoyat qilib	45,1%	19,5%	35,4%	100,0%
Militsiyaga murojaat qilaman	78,9%	15,8%	5,3%	100,0%
Boshqa	42,9%	35,7%	21,4%	100,0%
Jami	48,1%	30,5%	21,4%	100,0%

Izoh: $\chi^2 = 24,859$; $p=0,002$

Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonlikka uchrash davomiyligi va hozir oilasidagi zo'ravonlik bilan qanday kurashayotganligi orasidagi bog'liqlik Xi-kvadrat mezonni asosida tekshirilganda: $\chi^2 = 24,859$; $p=0,002$ natijani ko'rishimiz mumkin. 1-3 yil davomiyligida ota-onamnikiga tez-tez ketib qolaman javobi 50,0%, mahallaha chiqaman shikoyat qilib 45,1% va militsiyashhga murojaat etaman 78,9% eng yuqori ko'rsatkich bo'lgan. Demak so'nggi yillarda oilaviy zo'ravonlik faqat oilaviy ish bo'lib qolmasdan huquq organlaridan va mahalladan yordam so'rash faollashgan. 3-5 yil davomiyligida esa yig'lab ovunaman 39,2% va boshqa 35,5% ni tashkil etgan, 5 yildan ortiq davomiylilikda esa mahalla chiqaman 35,4% yuqori ko'rsatkich. Demak mahalla oilaviy zo'ravonlik sodir etilganda jabrlangan shaxs uchun birinchi instansiya bo'lib turibdi.

Shuningdek, "Bolalikda ota-onangizning munosabati qanday bo'lgan?" savoliga berilgan javoblarning shaxs ichki ziddiyatlariga bog'liqligi (Kruskal-Uollis H mezonni) asosida tekshirilganda Yomon (urar edi, xakorat kilar edi, qattik jazolar edi) Moslashuv ziddiyati 169,5 ni tashkil etgan. Ya'ni bolaligida ota-onasi tomonidan zo'ravonlikka uchragan shaxs hayoti davomida moslashish qiyin kechadi, ichki ziddiyatlar doimo to'sqinlik qilishini ko'rishimiz mumkin.

4-jadval.

“Bolalikda ota-onangizning munosabati qanday bo‘lgan?” savoliga berilgan javoblarning sheriklarning rollardan kutilmalari namoyon bo‘lishiga bog‘liqligi (Kruskal-Uollis H mezoni)

Ko‘rsatgichlar	O‘rtacha ranglar			N	r
	Yaxshi (N=167)	Yomon (urar edi, xakorat kilar edi, kattik)	Befark (N=84)		
Jinslararo munosabatlar	140,0	177,3	120,6	10,0	0,007**
Shaxsiy identifikatsiya	148,7	175,6	103,6	24,9	0,000**
Xo‘jalik-maishiy (kutilma)	144,1	154,8	118,2	7,5	0,023*
Ota-onalik va tarbiyaviy (kutilma)	147,6	158,3	110,4	14,7	0,001**
Ijtimoiy faollik (kutilma)	143,8	165,0	116,2	10,1	0,006**
Emotsional-psixoterapevtik (kutilma)	140,9	165,5	121,9	6,6	0,037*
Tashqi jalb etuvchanlik (kutilma)	139,6	177,0	121,4	9,3	0,009**
Xo‘jalik-maishiy (da‘vogarlik)	141,0	138,3	128,8	1,4	0,506
Ota-onalik va tarbiyaviy (da‘vogarlik)	145,5	158,9	114,3	10,8	0,004**
Ijtimoiy faollik (da‘vogarlik)	142,5	159,8	120,0	6,8	0,034*
Emotsional-psixoterapevtik (da‘vogarlik)	145,1	176,2	110,7	17,1	0,000**
Tashqi jalb etuvchanlik (da‘vogarlik)	146,7	156,8	112,6	12,3	0,002**

Izoh: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

“Bolalikda ota-onangizning munosabati qanday bo‘lgan?” savoliga berilgan javoblarning sheriklarning rollardan kutilmalari namoyon bo‘lishiga bog‘liqligi (Kruskal-Uollis H mezoni) asosida tekshirilganda Yomon (urar edi, xakorat kilar edi, kattik jazolar edi) Jinslararo munosabatlar 177,3, Shaxsiy identifikatsiya 175,6, Xo‘jalik-maishiy (kutilma) 154,8, Ota-onalik va tarbiyaviy (kutilma) 158,3, Ijtimoiy faollik (kutilma) 158,3, Ijtimoiy faollik (kutilma) 165,0, Emotsional-psixoterapevtik (kutilma) 165,5, Tashqi jalb etuvchanlik (kutilma) 177,0, Xo‘jalik-maishiy (da‘vogarlik) 138,3, Ota-onalik va tarbiyaviy (da‘vogarlik) 158,9, Ijtimoiy faollik (da‘vogarlik) 159,8, Emotsional-psixoterapevtik (da‘vogarlik) 176,2, Tashqi jalb etuvchanlik (da‘vogarlik) 156,8 ko‘rsatgichga ega ekanini ko‘rishimiz mumkin. Bolalikda zo‘ravonlikka uchragan shaxs o‘z oilaviy hayotida ham muammolarga uchrashini, ya’ni o‘z turmush o‘rtog‘iga nisbatan kutilma va da‘vogarlik darajasi yuqori bo‘lishi kuzatildi. Bu esa o‘z navbatida zo‘ravonlikka sabab bo‘lishi mumkin.

Munozaralar. Kattalarda bolalik davridagi zo‘ravonlik psixologik buzilishlarni (o‘zini past baholash, aybdorlik, uyat), xulq-atvor va hissiy buzilishlarni keltirib chiqaradi: tashvish, depressiya, o‘z joniga qasd qilish harakati, travmadan keyingi stress buzilishi, giyohvandlik, yaqin yoki intim munosabatlardagi qiyinchiliklar, chegaradagi shaxs buzilishi, antisotsial shaxs buzilishi, somatik kasalliklarni keltirib

chiqarishi.

Ushbu xavf guruhidagi kattalar, o'zlari ota-ona bo'lganlarida, o'z farzandlarini himoya qilish uchun zarur bo'lgan barqaror va qo'llab-quvvatlovchi hissiy munosabatlarni ta'minlay olmaydilar. Farzandlarini haqorat qiladigan ota-onalar ko'pincha ochiq yoki yashirin ruhiy kasalliklarning yuqori darajasini ko'rsatadilar.

Umuman olganda, tadqiqotimiz natijalarini sarhisob qilsak, oilada zo'ravonlikka uchragan bolalar xavotirlanish, o'ziga ishonmaslik katta yoshda ham saqlanib qoladi. Zo'ravonlikka eng universal va og'ir reaksiya - bu o'z-o'zini hurmat qilishning pastligi, bu psixologik buzilishlarning davom etishi va mustahkamlanishiga yordam beradi. Oilaviy zo'ravonlikka uchragan bolalar o'zlarining salbiy xususiyatga ega ekanligiga doimiy ishonch bilan yashaydilar. Shunday qilib, olingan empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlik bolaning psixosotsial rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga xalaqit beradi, bu esa ushbu muammoning jiddiyligini va zo'ravonlikning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhimligini yana bir bor ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/acts/1297315>
2. Махмудходжаева У.М. Болаларнинг оилавий тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилишнинг назарий, ҳуқуқий ва амалий муаммолари// http://t.me/ScienceBox_official
3. Шилов И.Ю. Фамилистика. Психология и педагогика семьи: Практикум // СПб: Петрополис, 2000.
4. Реан А.А., Коновалов И.А. Дисфункциональная семья как фактор агрессивного поведения подростков. Вестник Московского университета МВД России. 2020(8):292-301.

PSIXOSOMATIKANING RIVOJLANISH TARIXI

Narmetova Yulduzhan Karimovna

Toshkent tibbiyot akademiyasi Pedagogika, psixologiya va tillar kafedrasida dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada psixosomatikani rivojlanishi tarixi, olimlarning fikrlari, bemorlarning kasallikka bo'lgan munosabati, psixologik davolash usullari bayon qilingan. Psixosomatika tarixiga xronologik tarzda qisqacha ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: psixosomatika, ruh, tana, psixiatriya, ong, kasallik, bemor, tibbiy yordam.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПСИХОСОМАТИКИ

Нарметова Юлдузхан Каримовна

Доцент кафедры Педагогике, психологии и языков Ташкентской медицинской академии, PhD

Аннотация. В статье описана история развития психосоматики, мнения ученых, отношение больных к заболеванию, методы психологического лечения. История психосоматики изложена в хронологическом порядке.

Ключевые слова: психосоматика, душа, тело, психиатрия, разум, болезнь, больной, медицинская помощь.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOSOMATICS

Narmetova Yulduzhan Karimovna

Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Languages of the Tashkent Medical Academy, PhD

Abstract. The article describes the history of the development of psychosomatics, the opinions of scientists, the attitude of patients to the disease, and methods of psychological treatment. The history of psychosomatics is given in chronological order.

Keywords: psychosomatics, soul, body, psychiatry, mind, illness, patient, medical care.

Kirish. Psixosomatik nisbatlarning muammosi - ruhiy va somatik jips o'zaro aloqalar ko'p asrlar davomida o'rganilganiga qaramay, zamonaviy tibbiyot, psixologiya va falsafaning eng murakkab muammolaridan biridir.

Psixosomatika tarixini umuman tibbiyot, xususan psixiatriya, psixologiya fani va psixologik bilimlarning shakllanish tarixidan, falsafa va madaniyat rivojlanishidan ajratib bo'lmaydi.

Tana va ruhda, salomatlik va kasalliklarga munosabat, ularning o'zaro harakatiga vaqt o'tishi bilan o'zgarib bordi va ma'lum bir madaniyatga bog'liq edi.

Ruhiy va somatik (eng keng talqinda – «ruhni», «ongni» va «tanani», «materiyani») o'rtasidagi munosabatlar haqidagi g'oyalar o'sha sehrli dunyoqarashda o'z aksini topgan.

Adabiyotlar tahlili: Djeysms Freyzer (James Frazer, 1854-1941) simpatik sehrning tamoyillarini sanab o'tib, u barcha predmetlarning bog'liqligi g'oyasiga asoslanganligini aytdi: o'xshashlik tamoyiliga ko'ra (taqlidli sehr: tashqi ko'rinishi o'xshash narsalar sehrli aloqaga ega), «bunday o'xshashga davolanadi» g'oyasida aks etadi (masalan, Pliniy sariq kasalni davolovchi tosh haqida gapirgan, chunki rangi bo'yicha bu kasallik bilan og'rikan bemorning terisiga o'xshaydi va Paratsels (1493-1541) esa XVI-asr boshlarida tabiat belgilari to'g'risidagi kontseptsiyani shakllantirdi, keyinchalik bu o'simliklarning xususiyatlarini ko'rsatadigan imzolar ta'limoti deb ataldi: quloq shakliga ega bo'lgan siklamen quloqdagi og'riq'ni davolash uchun) ishlatilishi mumkin yoki 2) bir-biriga tegish/ zararlanish tamoyili bo'yicha (kontagioz sehr: bir marta tegilganda, predmetlar hatto masofadan turib ham, o'zaro aloqasi davom etadi).

Sehrli marosimlarning aks-sadolari hali ham uchraydi va psixosomatik yo'nalish va muqobil tibbiyot ko'rinishi ostida faol foydalanilmoqdi.

P.V. Talanov zamonaviy «tibbiy sehr» ning uchta tamoyilini ta'riflaydi: tozalash, aloqada xususiyatlarni uzatish va ramziylik. Ushbu tamoyillarga ko'ra, kasallikning paydo bo'lishi sabablari bo'lib:

1. Tananing tiqilib qolishi (yovuz ruh, yomon suyuqliklarning ko'pligi, yomon elektr, shlaklar va

toksinlar bilan);

2) Kasallikning yuqumli ma'noda emas, balki ramziy shaklda jismoniy aloqa orqali yuborilishi. Masalan, qadimgi Yunonistonda chiroyli va kelishgan bola tug'ish uchun homilador ayolga go'zallik mukammalliklari tasvirlangan haykallarga qarash tavsiya etilgan, va homilador mumkin bo'lish kunlarida esa - anentsefaliya bilan og'rigan bolani tug'maslik uchun, maymunlarga qaramaslik tavsiya etilgan; bizning davrimizda hali ham bola onasining «birinchi sevgisi» ga o'xshash bo'ladi degan hali afsona mavjud, chunki u uning qiyofasini qalbiga muhrlab qo'ygan va bu tasvir chaqaloqning tashqi ko'rinishini shakllantiradi;

3. Aynan ramziylik muhim: kallikdan davolanish uchun, jun bilan qoplangan hayvon a'zolaridan tayyorlangan preparatni qo'llashingiz kerak; istalmagan homiladorlikni to'xtatish uchun, o'z urug'ini tashlaydigan aqldan ozgan bodringdan foydalanishingiz kerak; grek yong'og'ining yadrolari miyaga o'xshaydi, shuning uchun ularni miya ishlashi uchun iste'mol qilish kerak.

Kasalliklar to'g'risidagi bunday sehrli tassavur qilish ham sehrli davolanishni nazarda tutadi: demak barcha elementlar bir-biriga bog'langanligi sababli, kasallikni kuch bilan yoki ayyorlik bilan haydab chiqarish, kasallikni bemordan boshqa joyga ko'chirish kerak. Kasallik toshga, daraxtga (XIX-asrda Xartfordshirda, o'ziga isitmani oladigan eman daraxti o'sgan), tirik mavjudotga (19-asrda Nevadada astma bilan og'rigan bemor, uni kasallik tashlab ketishi uchun, 9 ta mushukni yuqtirishi kerak edi) kasallik tark etishi mumkin [Talanov].

Dj.Freyzer qadimgi induslarning sariq kasalligini davolash uchun marosimni tasvirlaydi. Avval, sarg'ishlikni o'zi tegishli bo'lgan sariq rangdagi mavjudotlar va narsalarga (quyosh va sariq rangdagi qushlarga) «o'tkazish» va tirik, kuchli mavjudotdan (masalan, qizil-qo'ng'ir rangdagi buqadan) sog'lom rangni bemorga otkazish uchun afsun o'qildi: «Sizning yurakdagi dardingiz va sariqligingiz quyoshga ketsin. Biz seni qizil buqa rangi bilan kiyintiramiz! Uzoq umr uchun seni qizil tonlarga o'rab olamiz. Bu odam zararsiz, sariq rangdan erkin bo'lsin!.. Biz sening sarig'ingni to'tiqush va qoraqushlarga o'tkazamiz...» [Fryezer, 19-bet]. Qo'shimcha, ruhoniylar bemorlar ustidan bir qator marosimlarni o'tkazgan (sariq rangdagi malham bilan yog'lagan, qizil buqaning junlari bilan suv bergan, bemorni qizil buqaning terisiga o'tqazgan, unga bir bo'lak terini bog'lagan va boshqalar).

Hali qadimgi Mejdurechyaning tibbiyoti o'zaro bog'langan ikkita yo'nalishda mavjud edi: amaliy (dori tayyorlash) va sehrli (dorilarga kuch beradigan ibodatlar). «Maglarning assiriya darsligida» (miloddan avvalgi VII-asr) bosh og'rig'i, tomoq og'rig'i, ko'krak qafasi kasalliklari, ichki organlar kasalliklari, ko'z kasalliklari, tish kasalliklari, burundan qon ketishini to'xtatish, ilon chaqishidan davolash, shuningdek, yomon tushlarni yaxshilariga o'zgartirish uchun afsunlar va o'tlar jadvallari mavjud edi.

Shifo berish sehrining marosimlari va fitnalari ularning vazifalariga ko'ra uch guruhga bo'linishi mumkin:

1. Mudofaa (kasallik yoki zararni bartaraf etishga qaratilgan marosimli-fitnali matnlar);
2. Hujumkor (zarar yuborgan sehrgarga javob zarbasi);
3. Qutqaruvchi (odamning ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz gunohlari uchun kechirim so'rash, salomatlik va farovonlik berish iltimoslari). Ikkinchi guruhga «profilaktika» afsun, «kasallikni ogohlantirish» larni kiritish mumkin. Uchinchi guruh esa, aslida, «so'rash elementlari» ni [Zablotskaya] o'z ichiga oladi.

Genri F.Ellenberger (Henri Frederic Ellenberger, 1905-1993) o'zining «Ongsizning kashfiyoti. Psixiatriyaning dinamik usullarining tarixi va evolyutsiyasi» ishida kasallikning yana ba'zi nazariyalarini va ularga mos keladigan davolash tamoyillarini tasvirlab bergan. Masalan, ba'zi hollarda kasallik odamning ruhi o'z-o'zidan yoki tasodifan odamning tanasini tark etganda yoki yovuz ruhlar yoki sehrgarlar tomonidan o'g'irlanganida sodir bo'ladi, deb ishonilgan. Davolovchi esa yo'qolgan ruhni topadi va uni dastlab [Ellenberger] tegishli bo'lgan tanaga joylaydi.

Qadimgi Misrda retseptlar birinchi marta aniq dozalarni o'z ichiga olgan. Shuningdek, organlarning faoliyati to'g'risidagi mavjud tassavurlar asosida g'ayritabiiy kuchlarni jalb qilmasdan davolashga birinchi urinishlar amalga oshirilgan, ularga ko'ra miya - ikkinchi darajali organ bo'lib, ongni diqqat roli yurakka tegishlidir. Shuning uchun, mumiyolash paytida, yurak alohida idishda saqlangan, miyani esa olib tashlashgan va uloqtirishgan.

Muhokama va xulosalar: Tana va ruhiy o'zaro bog'liqlik g'oyasi nafaqat sehrli, balki diniy ongda ham o'z aksini topgan: masalan, ro'za tutish - bu jannatga yaqinlashishga xalaqit beradigan dunyoviy narsadan tana va ruhni tozalashdir, hafagarchilikdan xalos bo'lish va kechirimlilik dalolati, ongni

yomon fikrlardan tozalash. Bu tarbiyalash texnologiyalarida ham o'z aksini topgan: jismoniy jazolar va toblanadigan jarayonlar ruhni tarbiyalaydi («sog'lom tana – sog' aql»).

Bu g'oyalar sog'liq, kasallik, tana va ularning o'zaro aloqalari haqidagi intuitiv g'oyalar, shuningdek, har birimizga xos bo'lgan ramziy, irratsional fikrlash elementlari bo'lib, qandaydir kuzatishlar bilan mustahkamlangan. Odamlar donor organini jinoyatchidan emas, «yaxshi» odamdan olishni ma'qul ko'radilar. O'yib yozilgan va rangli bo'lgan tabletka, platsebo samarani kuchaytiradi. Sehr-jodu nazorat va tushunish tuyg'usini, sabablar va oqibatlarni, kasalliklarni yengish usullarini izlash savollariga oddiy va aniq javoblarni beradi (masalan, «bitlar boshqa odamlarning fikrlari va turmush tarzi ta'siriga chalinish xavfi, da'vo qilishlik, arzimagan narsalarga e'tibor berish natijasida paydo bo'ladi; davolash uchun o'zingiz bilan bo'lishga, o'zingizni hurmat qilishga, keraksiz fikrlar va e'tiqodlarni o'zingizga kiritishga yo'l qo'ymaslikni o'rganishga arziydi»).

P.V.Talanov faylasuflar Rene Dekart (1596-1650) va Benedikt Spinoza (1632-1677) tushunish va e'tiqod o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik haqidagi sirtidan yozishmalarni tasvirlab, Spinoza haq edi, degan xulosaga keladi: odamlar ko'proq ularga tushunarli ko'rinayotgandek ishonishadi.

Gippokrat (miloddan avvalgi taxminan 460-370 yillar) tibbiyotni dindan ajratgan (kasallik xudolarning jazosi emas, balki gigiena qoidalarining buzilishi, noto'g'ri turmush tarzi va atrof-muhit sharoitlari natijasidir) va u tibbiyotni alohida bilim sifatida ajratib ko'rsatgan, hamma istagi borlarga tibbiy bilimlarni o'rgatgan va keyinchalik asosiy bo'lgan davolanish tamoyillarini ishlab chiqqan, malakaviy tibbiyotning asoschisi hisoblanadi. Masalan, yaxlitlik tamoyili («odamda qaysi qanaqa kasal ekanligini bilishdan ko'ra, qaysi odam kasalligini bilish muhimroqdir»), shifokorning axloqiy tamoyillari, tibbiy kuzatuv usullari.

Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy psixologiyada, ayniqsa psixologik maslahat berishda va tibbiy bo'lmagan psixoterapiyada, biz nafaqat qadimgi yunonlarning salomatlik haqidagi tushunchalarini aksadolarini (gumoral elementlarning to'g'ri muvozanati; tana tizimlarining ma'lum xususiyatlarining muvozanati, masalan, «sovuq» va «issiq») va kasallikni (gumoral elementlarning balanining buzilishi; tana tizimlarining xususiyatlarining muvozanatining buzilishi), shuningdek, Qadimgi Yunoniston falsafiy maktablarining g'oyalarini (stoiklarni, epikurchilarni, skeptiklarni) topishimiz mumkin.

Psixosomatika tarixiga qisqacha nazar:

- Yunon faylasufi (Platon, Aristotel) - tana emas qalb va ruhning ta'siri haqidagi g'oyalari.
- Ingliz shoiri Semyuel Kolerij (1798-1811) –zamonaviy ma'noda «psixosomatik» atamasining birinchi qo'llanilishi.
- Nemis psixiatri Iogann Geynrot - 1818 - birinchi marta «psixosomatik tibbiyot» tushunchasidan foydalangan. Sil, epilepsiya va saraton kasalligining birinchi navbatda psixologik jihatdan (g'azab, uyat va jinsiy azob-uqubatlar ta'siri) etiologiyasini ko'rib chiqqan.
- Nemis psixiatri M. Yakobi - 1822 - «somatopsixik» tushunchasi fanga kiritgan.
- Doktor Novalis – “psixofiziologiya”ning yaratilishi – kasallikni psixosomatikaning eng keng tushunchasi bilan tana, ruh va ruhning o'zaro ta'siri sifatida ko'rib chiqqan.
- Faylasuf Fridrix Nitsshe – falsafa “tanadan kelib chiqadigan va tana unga yo'l ko'rsatuvchi ip sifatida muhtoj bo'lgan”, «ong-tana», «amaliy axloq», «san'at va tibbiyot fanining bir qismi» sifatida qollagan.
- Ludolf Krell (Geldeiberg terapevtik maktabi) - XX asrning 20-yillarda bemorning shaxsiyatini hisobga olgan holda psixofiziologiyaning tana funktsiyalari va somatik kasalliklarga ta'sirini aniqlagan.
- Berlin terapevti Gustav Bergmann 1936 yilda funksional patologiya haqidagi ta'limot. Organik o'zgarishlarning paydo bo'lishidan oldin «ta'sirlarning funksional buzilishi» bosqichining ochib bergan.
- Drezden shifokori va analitigi Stegmann - 1908 yil birinchi marta bolalarda bronxial astmani ruhiyat bilan bog'lagan.
- Psixoanalitik Federn - 1913 yil Vena psixoanalitik jamiyati astma bilan og'rigan bemorning haqida ma'lumot bergan.
- G. Heyer, E. Witkover - gipnoz bilan tajribalar, oshqozon va o't pufagi faoliyatida aqliy stimullar va g'oyalarning ta'sirini o'rganishgan.
- V.Vayssaker 1935 yilda “Patogenezni o'rganish” bodomsimon angina, qandli diabet, paroksizmal taxikardiyaning psixosomatik tadqiqotlari o'tkazilgan.
- Doktor G. Grodzen 1917 yilda somatik kasalliklarni psixosomatik davolashni talqin qildi.
- 1928-yil Germaniyada psixosomatik munosabatlar masalalari yoritilgan “Neyropatolog” jurnali

tashkil etildi.

- Venalik psixoanalitik Feliks Deych 1927yil psixosomatikaning asosiy tushunchasiga ta'rif berdi;
- 1939 yil AQShda Journal of Psychosomatic Medicine tashkil etilgan.
- 1904 yil Amerikada Psixosomatika tashkiloti tashkil etilgan.
- Flandriya Dunber 1935yilda turli somatik kasalliklarda differensiyalangan shaxs biografiylarining tavsifi ishlab chiqilgan;
- 1948 yil «Psixosomatik tashxis va davolashni ko'rib chiqish» kitobi nashr qilingan.
- Psixosomatikada psixoanalitik nazariyalar (Z. Freyd, O. Fenixel, M. Shur) paydo bo'lgan.
- F. Aleksandr - turli somatik kasalliklarda psixodinamik konfliktlarni o'rgangan.
- 1950yil A. Mitscherlich universitet qoshidagi birinchi psixosomatik klinika ochdi. Keyinchalik klinikalarning bir qismi sifatida ham, mustaqil muassasa sifatida ham bir qator psixosomatik bo'limlar yaratildi.
- 1954 yil birinchi nemis jurnali «Journal of psychosomatic medicine and psychoanalysis» nashr qilingan.
- 1956 yil Psixosomatik tadqiqotlar bo'yicha birinchi ingliz jurnali nashr qilingan.
- E. Lindemann, Z. Lipovskiy, G. Engellar tomonidan AQShda psixodinamikaga yo'naltirilgan, psixoterapevtik tayyorgarlikdan o'tgan psixiatrlar bilan kasalxonada ambulatoriyalarni yaratishdi.
- Amerika psixosomatik olim G. Vayner «Psixobiologiya va inson kasalligi» - psixosomatikada ko'p o'lchovli tahlil kitobi nashr qilingan.
- 1988 yilda T. Ikskul, V. Veziaklar «Psixosomatikada insonparvarlik nazariyasi» tizimli nazariya yaratildi.

Psixosomatika bugungi kunda rivojlanayotgan soxalardan biri bo'lishiga qaramay uzoq tarixga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Собенников В. С., Белялов Ф. И. Психосоматика //Иркутск: Издательство ИГУ. – 2008.

Лаврова М. А., Томина Н. А., Коряков Я. И. Основы психосоматики: учебное пособие. – 2022.

Менегетти А. Психосоматика. – Litres, 2015.

Брызгунов И. П. и др. Психосоматика у детей. – 2009.

PSIXOLOGIYADA SHAXS ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA STEREOTIPLARI SHAKLLANISHI BO'YICHA PSIXOLOGIK TAHLILLAR

Norbekova Barno

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali Yoshlar psixologiyasi kafedrasini mudiri, (PhD)

Annotatsiya: Maqolada psixologiyada shaxs etnopsixologik xususiyatlari va stereotiplari shakllanishining emosional va etik baholashning mavjudligi, stereotiplarning namoyon bo'lishi bo'yicha olimlarning fikrlari psixologik tahlillar asosida mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar; etnopsixologiya, oila, psixologiya, yoshlar, tarbiya

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК И СТЕРЕОТИПОВ В ПСИХОЛОГИИ

Норбекова Барно

заведующая кафедрой психологии молодежи Джизакского филиала Национального университета Узбекистана, кандидат психологических наук (PhD)

Аннотация: В статье рассматривается существование эмоционально-этической оценки личностного этнопсихологического поведения и формирование стереотипов в психологии, мнения ученых о проявлении стереотипа на основе психологического анализа.

Ключевые слова; этнопсихология, семья, психология, молодежь, образование

PSYCHOLOGICAL ANALYZES ON THE FORMATION OF PERSONAL ETHNOPSICHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND STEREOTYPES IN PSYCHOLOGY

Norbekova Barno

Head of the Department of Youth Psychology of the Jizzakh branch of Uzbekistan national university, Ph.D.

Annotation: The article examines the existence of an emotional and ethical assessment of personal ethnopsychological behavior and the formation of stereotypes in psychology, the opinions of scientists about the manifestation of a stereotype based on psychological analysis.

Keywords; ethnopsychology, family, psychology, youth, education.

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, har bir xalqning xalq og'zaki ijodi, ertak va maqollari, folklori shaxsda etnopsixologik xislatlar shakllanishida muhim hisoblanadi. Xususan, ertaklardagi vektor stereotip, avvalo yetarlicha murakkab bo'lgan alohida maqsadning mavjudligi bilan ob'ektivlashtiriladi. Maqsadga erishish uchun bir qator turli xarakterdagi sinovlardan o'tish, turlicha usullarni qo'llab ko'rish zarur bo'ladi. Maqsadlarning qo'yilishi shaxsdagi ma'naviy, intellektual va boshqa tomonlarning rivojlanishi uning ijtimoiy funksiyalarni bajarishidan ham muhimroq ekanligi haqida xulosa qilish imkonini beradi.

Ertaklarda emosional va etik baholashning mavjudligi etnopsixologik stereotiplarning namoyon bo'lishidan darak beradi. Masalan, sabr-toqatlilik, og'ir mehnatga xotirjamlik bilan munosabatda bo'lish, halol mehnat va xatti-harakat bilan munosib mukofotga erishish pozitiv baholashni yuzaga keltiradi hamda munosabat modellarida oldingi qatarga o'tkaziladi.

Ertaklar vositasida etnopsixologik stereotiplar shakllanadi va bolalardagi milliy shakllanish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, «Zumrad va Qimmat» ertagida qizlar tarbiyasi, «Yoriltosh» ertagida opa-singillarning ahilligi, «Uch og'ayni botirlar»da tasvirlangan yigitlarga xos mardlik, jasurlik gender etnopsixologik xususiyatlar shakllanishiga olib keladi.

O'zbek xalq maqollari ham etnosning etnopsixologik stereotiplarini to'la ochib beradi. Maqollardagi optimizm, baxtning moddiy narsalar bilan o'lchanmasligi, kelajakning noma'lumligi va fatalizm, milliy va diniy bag'rikenglik, yaxshilik va yomonlikning sub'ektivligi bolalarda milliy xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirishga yordam beradi.

Shunday qilib, prozaik janrlar stereotiplar tizimini to'la qonli aks ettiradi va bolani jamoaning bir bo'lakiga aylanishi tabiiy yo'l bilan mavjud bo'lgan dunyoqarash va dunyodagi tartiblarni o'zlashtirishga zamin yaratadi. Shuningdek, folklor psixologik stereotiplarning shakllanishida muhim hisoblanadi.

Masalan, alohida bilimlarga ega bo'lishning muhimligi, baxtning moddiy narsalar bilan o'lchanmasligi, etnik identiklik, tolerantlik va h.k.

Ma'lumki, an'anaviy tarzda inson psixikasida uchta daraja ajratiladi: ong, ongosti, ongsizlik. Ong keng ko'lamli va murakkab bo'lib, unda dunyoni sezish ko'rinishiga ko'ra, ahamiyatli farqlanuvchi elementlar ajratiladi. Shu bilan bog'liq tarzda ongda ikki daraja ostiga ajratiladi: quyi va yuqori. Ong osti bilan chegaradosh quyi daraja kundalik ongning obrazlari va xayollarini o'zida namoyon etadi. Yuqori daraja esa madaniy tajribani reaksiya bildirishning siliq ko'rinishida saqlaydi. Ong osti nogenetik (shaxsiy tajriba orqali qo'lga kiritiluvchi psixik tuzilmalar) kodlar vositasida genetik kodlar ob'ektivligiga javob beradi [1].

Psixikaning bunday ko'rinishi bilan aloqador tarzda, etnomadaniy stereotiplar ierarxiasini quyidagi ko'rinishda ko'rish mumkin: etnopsixologik (yuqori daraja) va etnoxulqiy (quyi). Nogenetik (hayot davomida o'zlashtirilgan) irsiy bo'lib turib, ular genetik asos (tug'ma) - arxetiplarga tayanadi.

Inson psixikasining eng chuqur darajasi arxetiplar harakat qiluvchi ongsizlik hisoblanadi. Arxetip - barcha insonlar uchun umumiy bo'lgan genetik shakllangan obrazdir.

Etnopsixologik stereotiplar - insonning voqeliklar va predmetlarga (emosional - baholash komponenti) bo'lgan munosabatiga ya'ni, u madaniyatning konkret elementlarini qanday tushuntirishiga javob beruvchi madaniy spetsifika bilan shartlangan reaksiya bildirish modellaridir [2].

Xulqiy stereotiplar – bu, to'liq avtomatizm bilan xarakterlanuvchi xulq-atvorning barqaror sxemalashtirilgan dasturi (modeli), madaniyat vakilini konkret vaziyatlarda qo'llovchi xarakterli strategiya [3]. Bu ikki tuzilma ong darajalari bilan to'liq muvofiq kelib quyi darajada u yoki bu harakat amalga oshirilsa, yuqori darajada bu harakatni asoslash va unga nisbatan qo'zg'alish yuzaga keladi.

Xulq-atvor dasturlarining xilma-xilligi insonning konkret vaziyatlarga reaksiyasi tezligini yo'qotmaydi, bu esa, qat'iy tuzilmadan dalolat berib, nisbatan abstrakt tartibga ega bo'lgan kategoriyalar barcha ko'plikni tizimlashtiradi. Shu bilan bog'liq tarzda muallifning fikricha, bu kategoriyalar darajasini belgilash uchun sezgi a'zolari orqali qabul qilinuvchi madaniyatdan tashqari (tabiiy) voqeliklar va ma'lumotlarni madaniyat bilan shartlangan tarzda idrok etish, dunyoni his etish obrazlarining barqaror konseptual sxemasi ostida tushuniluvchi, stvolli stereotiplar deb ataluvchi aniqlashtiruvchi terminini kiritish mumkin. Stvolli stereotiplarning majmui kirib kelayotgan ma'lumotni tartiblashga imkon beruvchi shakllanayotgan dunyo tasvirining asosi sifatida namoyon bo'ladi va yangi bilimlar yig'iluvchi asosga aylanadi. Arxetipdan farqli ravishda, stvolli stereotip genetik (tug'ma) kelib chiqishga ega emas, u etnik shakllanish yo'li orqali hayotda shakllanadi, shuning uchun ham har bir etnik guruh maxsus stvolli stereotiplarga ega bo'ladi.

Psixologik nuqtai – nazardan stereotiplashish qandaydir ijtimoiy guruh yoki etnik birlikning barcha a'zolariga moslashuvi jarayonidir. Demak, etnik stereotiplari yuksak hissiyoti va barqarorligi bilan farqlanadigan turli etnik guruhlarining vakillari to'g'risidagi umumiy xulosalardir. Stereotiplar tarkib topishining sababi, guruhning qadriyatlarini himoya qilishga intilish bilan birga juda ko'p axborotlarni «o'zlashtirish» uchun kundalik fikrlashda «kuchlarini tejash» prinsipidan foydalanish zarurligidir. Milliy psixologiya–elementi bo'lmish, etnik stereotiplar kundalik hamda nazariy ong darajasida shakllanadi va emosional, rasional, irodaviy elementlar majmuidan iborat bo'ladi. Etnik stereotiplarni psixologik tahlil qilish uchun ularning ichki tuzilmalarini bilish muhim ahamiyatga molikdir.

Stereotipni 4 ta xususiyati (L.Edvars) bo'yicha o'lchash mumkin.

1. Stereotipning mazmuni, ya'ni qandaydir etnik guruhga mansub xususiyatlar to'plami.
2. Bir xillik u yoki bu xususiyatlarni etnik guruhga mansublashtirishdagi tekshiruvchilarning moslik darajasi.
3. Yo'nalish stereotiplashish ob'ektini umumiy, ijobiy yoki salbiy idrok etish.
4. Intensivlik - stereotiplashadigan guruhga nisbatan xato tushunchaning stereotipida ko'ringan darajasi [4].

Xulqning stereotiplashgan shakllari anchadan beri turli xil fan namoyondalarining diqqat–e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Chet el psixologi E. Fromm, jamiyat ichidagi birliklar va sinflar o'zining alohida ijtimoiy xarakterga ega ekanligini va shu asosda rivojlanishini hamda muayyan g'oyaviy kuchga ega bo'lishini quyidagicha ta'kidlaydi. Agar ijtimoiy xarakterga uning ijtimoiy jarayondagi vazifalari nuqtai–nazaridan qaralsa, biz avvalo inson ijtimoiy sharoitlarga moslashib, o'zidagi shakllanishi shart bo'lgan xarakterlarni bir yo'sinda harakat qilishiga majbur etadigan xislatlarni rivojlantirishini tasdiqlashimiz lozim [5].

A.K.Bayburin - ijtimoiy va etnik stereotiplarni ikki qiyofali odamga taqqoslab, shunday deb yozadi:
a) ular mazkur ijtimoiy birlikning individualligini boshqa ijtimoiy makondan, boshqa madaniyatdan izlashsa, uning aks ettiradigani mazkur sosium, (birlik) mazkur ijtimoiy guruh muammosini hal qilishning individual reflekslanmaydigan (ikki ijtimoiy guruh uchun boshqa–boshqa) usullari bo'lishi mumkin;

b) ana shu stereotiplar mazkur guruhdagi shaxs, uning etnik o'ziga xos xislatlari sifatida boshqa madaniyatiga duch kelganda uni biladigan shaxsning ijtimoiy, tipik xarakteristikasi sifatida ham namoyon bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi [6].

A.G.Asmolov o'z ta'rifida, - «U.Lipmanning fikriga qo'shilib, A.P.Trusov va A.S.Filippov etnik stereotiplarni ikki jihatdan, ya'ni gnoseologik (ularning bilish jarayonidagi roli) va sosiologik (ularning ijtimoiy vazifalari) jihatlardan turib tadqiq qilishni tavsiya etadi. Ana shu fikr bizni bundan keyin ushbu bo'lim materiallarini bayon qilishda ham to'la qanoatlantiradi va biz ham ana shu yo'ldan boramiz», - deb ta'kidlaydi [7].

U.Lipman o'z tadqiqotlaridan birida stereotiplashish zarurligining ikkita eng muhim sababini ko'rsatadi.

Birinchisi - stereotiplashish tufayli kishilarning kuch sarflashi tejaladi, ular yangi faktlar va hodisalar to'g'risida qaytadan o'ylab, fikrlab o'tirmaydilar; shunday faktlar va hodisalarni to'g'ridan-to'g'ri mavjud kategoriyalarga kiritadilar. «Agar atrofdagi olamda bir xillik bo'lmasa, yoki kuchlarni tejashning hech qanday yo'li bo'lmasa, faqat xatolar mavjud bular edi, lekin ana shunday bir xillik mavjud bo'lgani uchun diqqat–e'tiborni tejash shunchalar zarurki, agar sof tajriba asosida fikr yuritish uchun barcha stereotiplardan voz kechilsa, insoniyatning tirikchiligiga muqarrar ravishda zarar yetar edi» [8].

Ikkinchi - sabab guruhiiy boyliklarni (milliy madaniy boyliklar va shaxsning ma'naviy boyligi) muhofaza qilish, ya'ni sof ijtimoiy vazifadir. «Stereotiplar» an'alarimizni qo'riqlaydi, ular qancha ko'p bo'lsa, biz unda o'zimiz egallagan mavqening xavfsizligini shunchalik ko'pligini xis etishimiz mumkin, deb ta'riflaydi.

Ma'lumki, «stereotip» iborasining ilmiy muomalaga 1922 yilda U.Lipman kiritgan. Ammo stereotiplar tadqiqot ob'ekti bo'lgunicha oradan ma'lum vaqtlar o'tgan. Dastlabki, inson qiyofasi muammosini empirik tadqiq qilishga ko'p e'tibor berildi. Shundan keyingina etnik stereotiplarni keng miqyosda tadqiq etish bosqichi boshlandi. Hamma kishilar u yoki bu darajada ijtimoiy va etnik stereotiplarning ifodalovchisidir. Bizning boshqa xalqlar to'g'risidagi bilim va tasavvurlarimizning bir qismi ana shu stereotiplar yordamida shakllangan [8].

M.Mukanovning yozishicha, etnosning o'ziga xosligi shundan iboratki, uning vakillari mazkur etnosiga xos assosiativ aloqada bo'ladilar. Etnos tomonidan qabul qilingan me'yorlar konvensionlardir (to'la tan olingandir) [9]. Etnosdagi me'yoriy jarayonlar konvensiyalar (kelishuviga rioya qilish) va uning mavjudligi sababli barqaror tus olgan (stereotiplashgan) jarayonlardir.

Mazkur fikrlar ko'plab ilmiy tadqiqotlarda isbotlangan. Tadqiqotchi A.M.Jabbarov ta'kidlaganidek:

1) ijtimoiy-madaniy muhit vujudga kelishining manbalari etnosning birligi, tili, zamon va makonda tashkil topishi, xalqning turmush tarzi, boyliklari, qadriyatlari, ijtimoiy hamda madaniy mavjudligi va hokazolardan iboratdir;

2) xalqning o'ziga xos fe'l-atvori va psixologiyasining etnik stereotiplarini tadqiq qilish, ularni vujudga keltirgan ijtimoiy–madaniy tizimni o'rganish asnosida amalga oshirilishi kerak. Bunda xalqning o'ziga xosligini tiklash avloddan–avlodga o'tib kelayotgan stereotiplarning noaniq nusxasi ekanini hisobga olish kerak [10].

O'zbek xalqining etnik stereotiplari, o'ziga xosligi, uning an'analari, marosimlari, urf-odatlar va didi, matallarda va hikmatli so'zlarida chuqur o'rin olgan. Xalqning avaylab saqlashi va ardoqlashi sababli, ular hozirgacha o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotmagan va millatimiz vakilining kundalik hayotidagi eng muhim omillaridan biri hisoblanadi.

M.M.Qoplonovning yozishicha, - o'zbek xalqining qiyofasi xo'jalik faoliyati va turmush tarzi xususiyatlari dastavval mahalliy, tabiiy–geografik va xo'jalik madaniy tiplarini yaratgan mintaqaga hisoblanadi. Unda yashovchi xalqlarning kelib chiqishi va tarixiy taqdiri ham umumiy xarakterga ega. Milliy ruhiyat, ijtimoiy ong, oilaviy va ma'naviy hayotning hozirgi davr talabiga javob bera oladigan darajada rivojlanishi, shubhasiz xalqning erkinligi, uning davlat tuzilishi bilan bevosita bog'liq.

Tadqiqotchi, o'zbeklarning milliy xarakter xususiyatlariga quyidagilarni misol qilib keltirgan:

*yo'nalganlik xususiyatlari: ehtiyojlari, ideallari, ustanovkalari, qiziqishlari, maqsadlari;

*aqliy xususiyatlari: ma'rifatparvarlik, uquvlilik, fahmlilik, farosatlilik, mug'ombirlik, e'tiborlilik,

ziyraklik, mohirlik, xushyorlik;

*irodaviy xususiyatlar: axloqiylik, odoblilik, botirlik, mag'rurlik, sabr-toqatlilik, qat'iylik, tobelik;

* emosional xususiyatlari: bosiqlik, mulohazalilik, ehtirolilik, mehribonlik, ishonuvchanlik, qiziqqonlik, tezobililik, zavqlilik, nafosatilik va yumshoq fe'lliliklar kiradi - deb hisoblaydi [11].

M.Mamatovning ta'kidlashicha, milliy psixologik qiyofaning ayrim belgilari kishilar birligining hamma tarixiy davrlariga, ya'ni, urug', qabila va elatlarga ham xosdir. Ma'lumki, bola o'ziga Vatanni yoki ota-onani tanlab tug'ilmaydi. Shunday ekan, u o'z millatiga mansub bo'lgan tayyor xususiyatlar bilan ham tug'ilmaydi. Bola o'z ota-onasidan va avlod-ajdodlaridan biologik yo'li bilan irqiy xususiyatlarni va ayrim ruhiy temperament xususiyatlarinigina meros qilib oladi, xolos. Bola milliy muhitda yashab turgandagina, shu millat va elatga xos bo'lgan xususiyatlarni egallab, ayni millat vakili bo'la oladi [12].

O'zbek oilasining o'ziga xos xususiyati: ko'p avlodlilik, ko'p farzandlilik kabilar bunday oilalar a'zolari o'rtasida o'zaro muloqotni to'laroq amalga oshirishga asos bo'ladi, ularning o'zaro muloqotga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynaydi. Biroq so'nggi yillarda ba'zi oilalarda ota-onalar va bolalar o'rtasida muloqotning kamligi, bir-biriga e'tiborining pasayishi, oila a'zolari o'rtasida fikr erkinligining cheklanganligi (ayniqsa, qishloq oilalarida) holatlari ham mavjud.

Bir narsani tan olish kerakki, o'zbek milliy tarbiyasi doirasida tortinchoqlilik fazilat sifatida baholanadi. Buni chet elliklar esa ruhiy kasalikka chalinish deb hisoblaydilar.

Milliy muhitda qo'ni-qo'shnilar va ayniqsa qarindosh-urug'lar o'rtasidagi o'zaro hurmat hamda o'zaro yordam qadimiy an'analarning biridir. Qator ishlarda o'zbeklar milliy psixologiyasining tarkibiy xususiyatlari ifodalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. -М., 1983. –Т-2. / Проблемы общей психологии. / Под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 1982.-504 с.

Бернштейн Н.А. Большой толковый психологический словарь. - С.297.

Байбурина А.К. Этнические стереотипы поведения. - Л.: Наука, 2005. -Б.11.

Стефаненко Т. Г. Индивидуальные стратегии конструирования этнической идентичности // Идентичность и толерантность / под ред. П. М. Лебедевой. М. : Изд-во ИЭА РАН, 2002. С. 41.

Фромм Э.М. Характер и социальный прогресс // Психология личности.-М., 1982. -С. 49-51.

Байбурина А.К. Этнические стереотипы поведения. - Л.: Наука, 2005. -Б.11.

Асмолов А.Г. Психология личности. Культурно-историческое понимание развития человека. 3-е изд., испр. и доп. М., 2007. - 526 с.

Липман У. Этнические стереотипы поведения. – М.: Просвещение, 1978.

Муканов М.М. Образ жизни и этнопсихология интеллектуальной деятельности // Психология личности и образ жизни. –М., 1987.- С.100-102.

Бекмуродов М. Ўзбек менталитети хусусиятлари //Ижтимоий фикр 1998 № 1. 49-бет.

Қоплонова М.М. Ўзбекларнинг психологик қиёфаси ва миллий характери //Хозирги замонда этнопсихологиянинг муаммолари: Республика илмий-амалий анжуман материаллари. -Т., 1990. - Б. 10-11.

Маматов М. Тошимова Р. Катта патриархал оилалардаги муносабатларнинг социал-психологик асослари //Ўзбек оиласининг этнопсихологик муаммолари: Республика илмий-амалий анжуман материаллари.-Т., 1993. -Б. 51-52.

YURIDIK TASHKILOTLARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Normurodov G'ulomiddin Abdimurodovich
Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola yuridik tashkilotlarga moslashtirilgan psixologik xizmatlarni taklif qilishning murakkab psixologik mexanizmlarini o'rganadi. Huquqiy soha mutaxassislari duch keladigan noyob muammolarni tan olgan holda, tadqiqot huquqiy kontekstlarda samarali psixologik yordam uchun zarur bo'lgan ko'p qirrali yondashuvni o'rganadi. Izoh asosiy mavzular va topilmalar, jumladan stressni boshqarish, nizolarni hal qilish va huquqshunoslar o'rtasida hissiy barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan. Huquqiy sharoitlarga xos bo'lgan psixologik murakkabliklarni ochib berish orqali ushbu maqola ruhiy jihatdan sog'lom va mustahkam yuridik kadrlarni tarbiyalashga intilayotgan psixologlar, huquqshunoslar va tashkilot rahbarlari uchun qimmatli tushunchalar berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: yuridik mutaxassislar, psixologik xizmatlar, ruhiy salomatlikni qo'llab-quvvatlash, stressni boshqarish, hissiy chidamlilik, ish bilan bog'liq charchash, mojarolarni hal qilish, salomatlik dasturlari, yuridik tashkilotlar, kasbiy stress, kasbiy rivojlanish, psixologik yordam, qonuniy ish joyi, xodimlarning ruhiy salomatligi, psixologik maslahat, yengish strategiyalari, tashkiliy psixologiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ОКАЗАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ ЮРИДИЧЕСКИМ ОРГАНИЗАЦИЯМ

Нормуродов Гуломиддин Абдимуродович
Преподаватель Навоийского государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье исследуются сложные психологические механизмы предоставления индивидуальных психологических услуг юридическим организациям. Признавая уникальные проблемы, с которыми сталкиваются юристы, в исследовании рассматривается многогранный подход, необходимый для эффективной психологической поддержки в правовом контексте. В комментариях основное внимание уделяется ключевым темам и выводам, включая управление стрессом, разрешение конфликтов и развитие эмоциональной стабильности среди юристов. Раскрывая психологические сложности, присущие юридической среде, эта статья призвана предоставить ценную информацию для психологов, юристов и руководителей организаций, стремящихся воспитать психически здоровых и устойчивых юридических работников.

Ключевые слова: юристы, психологические услуги, поддержка психического здоровья, управление стрессом, эмоциональная устойчивость, профессиональное выгорание, разрешение конфликтов, оздоровительные программы, юридические организации, профессиональный стресс, профессиональное развитие, психологическая поддержка, легальное рабочее место, психическое здоровье сотрудников, психологическое консультирование, копинг-стратегии, организационная психология.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SERVICES TO LEGAL ORGANIZATIONS

Normurodov Gulomiddin Abdimurodovich
Teacher of Navoi State Pedagogical Institute

Abstract: This article explores the complex psychological mechanisms of offering customized psychological services to legal organizations. Recognizing the unique challenges faced by legal professionals, the study explores the multifaceted approach required for effective psychological support in legal contexts. Commentary focuses on key themes and findings, including stress management, conflict resolution, and the development of emotional stability among lawyers. By uncovering the psychological complexities inherent in legal settings, this article aims to provide valuable insights for psychologists, lawyers, and organizational leaders seeking to foster a mentally healthy and resilient legal workforce.

Keywords: legal professionals, psychological services, mental health support, stress management, emotional resilience, work-related burnout, conflict resolution, wellness programs, legal organizations, occupational stress, professional development, psychological support, legal workplace, employee mental

health, psychological counseling, coping strategies, organizational psychology.

ВВЕДЕНИЕ (Introduction) Yuridik tashkilotlar kuchayib borayotgan keskinlik va murakkab axloqiy muammolarga duch kelayotgan bugungi dunyoda yuridik mutaxassislarni psixologik qo'llab-quvvatlash muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning ajralmas qismiga aylandi. Ushbu maqola boshqaruv tashkilotiga psixologik usulni taqdim etishning psixologik mexanizmlari va asoslarini o'rganishga, savdo samaradorligi va xodimlarning umumiy farovonligiga ta'sirini ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Yuridik sohada yuqori ish yuki, mas'uliyat va ziddiyat bilan bog'liq stressni boshqarishga yordam beradigan psixologik mexanizmlarni o'rganish yo'lga qo'yilgan. Eng qiyin vaziyatlarda psixologik muvozanatni saqlashga yordam beradigan yuristlar orasida hissiy barqarorlikni rivojlantirish usullarini ko'rib chiqishga qaratilgan. Motivatsiya va ishtiyoqni saqlashga yordam beradigan kasbiy charchashning oldini olish bo'yicha psixologik strategiyalar va dasturlarni tahlil qilish ishlab chiqilgan.

Boshqaruv tashkilotlari ichidagi nizolarni samarali hal qilish va jamoaviy samaradorlikni oshirish imkonini beruvchi psixologik mexanizmlarni ishlab chiqish.

Psixologik usullarni va hissiy qiyinchiliklarga duch kelgan xodimlar uchun individual maslahat va terapiyani ko'rib chiqadi. Jamoa ruhini mustahkamlash va samarali muloqotni rivojlantirish uchun jamoani shakllantirish va kollektiv psixologik faoliyatdan foydalanish ishlab chiqilgan.

Huquqiy muhitda qaror qabul qilishda axloqiy me'yorlar va psixologik tamoyillarning ta'sirini o'rganish masalalari ko'rib chiqilgan. Motivatsiya va kasbiy rivojlanishni saqlab qolish uchun martabani boshqarishning profilaktik mexanizmlarini ishlab chiqish. Kasbiy kompetentsiyani oshirish uchun menejment mutaxassislarni tayyorlash va rivojlantirishning psixologik usullarini ko'rib chiqish bo'yicha tavsiyalar berilgan. «Psixologik profilaktik vazifa» dasturi orqali qo'llab-quvvatlash muhitini yaratishga qaratilgan xodimlar o'rtasida psixologik muammolarning oldini olish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish yo'lga qo'yilgan.

МЕТОДЫ (Methods) Tanglik va stress kundalik faoliyatning ajralmas qismiga aylangan yuridik sohada psixologik yordam xodimlarning farovonligi va samaradorligini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu maqolada biz yuridik tashkilotlarga psixologik xizmatlar ko'rsatishning asosiy psixologik mexanizmlari va asoslarini tushuntirishning turli usullarini ko'rib chiqamiz.

1. Psixologik trening va tushuntirish usuli: Muhim komponent - bu xodimlarni psixologiya asoslari va uni ish muhitida qo'llash usullariga o'rgatishdir. Muntazam seminarlar, mahorat darslari va o'quv dasturlari menga psixologik mexanizmlarni, yuzaga kelishining asosiy va psixologik usullarini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

2. Amaliy tushuntirishlar va illyustratsiyalar usuli: Amaliy huquqiy amaliyotdan amaliy misollar va holatlardan foydalanish xodimlarga psixologik tushunchalarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Axborotning ravshanligi va aniqligini oshirish uchun psixologik usullar muvaffaqiyatli qo'llanilgan stsenariylarni ko'rib chiqish.

3. Individual maslahatlashuvlar va sessiyalar usuli: Psixolog bilan individual maslahatlashuvlar advokatlariga shaxsiy ehtiyojlari va tashvishlarini muhokama qilish imkonini beradi. Ushbu tadbirlar o'quvchilarga his-tuyg'ularini tushunishga, nizolarni hal qilishga va hissiyotlarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.

4. Guruhlarni tayyorlash va jamoa tuzish faoliyati usuli: Guruh mashg'ulotlari jamoaviy tushunish va o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan. Psixologik guruhning qo'shma mashg'ulotlari nafaqat qulay ish muhitini yaratishga, balki stressning kuchayishi sharoitida ham zarur bo'lgan jamoaviy ruhni mustahkamlashga yordam beradi.

5. Texnologik innovatsiyalar va kadrlar tayyorlash usuli: Virtual ta'lim, vebinar va onlayn kurslar kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ta'lim jarayonini yanada moslashuvchan va qulay qiladi. Bu mening o'quv materiallarim doimo mavjud bo'lishini ta'minlaydi.

6. Asosiy voqealar va muvaffaqiyatlar tahlili usuli: Asosiy faktlardan foydalanish va muvaffaqiyat hikoyalarini tahlil qilish muayyan vaziyatlarda qaysi psixologik strategiyalar eng samarali ekanligini aniqlashga yordam beradi. Bu usul kolleжда tadqiqot olib borish va olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashni o'rganish imkonini beradi.

РЕЗУЛЬТАТЫ (Results) Yuridik tashkilotlarga psixologik xizmat ko'rsatish yuridik faoliyat bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun turli xil psixologik mexanizmlar va yondashuvlardan foydalanishni

o'z ichiga oladi. Ushbu kontekstda bir nechta psixologik mexanizmlardan foydalanish mumkin:

1. Hissiy qo'llab-quvvatlash: Psixolog yuridik tashkilot a'zosiga, masalan, stressli vaziyatlarda va jamoa ichidagi nizolarda hissiy yordam berishi mumkin.

2. Maslahat: Psixologik maslahat tashkilot ichidagi muammolarni hal qilishga, muloqotni yaxshilashga va xodimlarning psixologik farovonligini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

3. Murabbiylik va yetakchilikni rivojlantirish: Psixologik xizmatlar menejerlar va asosiy xodimlar uchun o'z-o'zini murabbiylik qilish, boshqaruv va etakchilikni rivojlantirish, nizolarni hal qilish va stressni boshqarishga kiritilishi mumkin.

4. Jamoa dinamikasi: jamoa ichidagi dinamikani o'rganish va yaxshilash, do'stlik va ijobiy ish muhitini yaratish kerak. Psixolog xodimlar va tashkilot ichidagi ziddiyatli vaziyatlarning oldini olish va hal qilish uchun mojarolarni boshqarish strategiyasini ishlab chiqishi mumkin. Kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish, samarali muloqot qilish, vaqtni boshqarish va stressni boshqarish bo'yicha treninglar o'tkazish.

Psixologik test: ishga qabul qilish yoki ish faoliyatini baholashda xodimlarning malakalari va shaxsiy xususiyatlarini baholash uchun psixometrik usullardan foydalanish mumkin. Empatiyani rivojlantirish: jamoa va mijozlar munosabatlarini yaxshilash uchun empatiya va shaxslararo ko'nikmalarni o'rgatish lozim. Psixologik xizmatlardan ichki iqlimni, shaxslararo va tashkiliy sharoitlarni yaxshilash, mehnat faoliyatini yaxshilash uchun foydalanish mumkin. Ular, shuningdek, huquqiy amaliyot jarayonida yuzaga keladigan stress, mojaro yoki hissiy charchoq kabi qiyinchiliklarni engishga yordam beradi.

ОБСУЖДЕНИЕ (Discussion) Raqobat va bosim muqarrar bo'lgan zamonaviy biznes dunyosida yuridik tashkilotlar o'z xodimlarini psixologik qo'llab-quvvatlashga tobora ko'proq e'tibor berishmoqda. Psixologik mexanizmlarni tushunish va ulardan professional muhitda foydalanish har qanday huquqiy tuzilmaning muvaffaqiyatli faoliyatining ajralmas qismiga aylanadi. Yuridik tashkilotlar uchun psixologik xizmatlar hissiy yordam va maslahatni o'z ichiga oladi. Yuridik firma xodimlari ko'pincha yuqori mas'uliyat, muddatlar va huquqiy masalalarning ketma-ketligi tufayli stressga duch kelishadi. Psixologlar his-tuyg'ularni ifodalash va ichki nizolarni hal qilish uchun joy ajratib, ushbu hissiy qiyinchiliklarni engishga yordam beradi.

Hozirgi kunda yuridik psixologiya amaliy ko'p tarmoqli fan hisoblanadi. Uning quyidagi kichik bo'limlarini (bo'limlarini) ajratish mumkin:

sud psixologiyasi - sud jarayonining psixologik jihatlarini o'rganadigan bo'lim (prokuror, sudya, advokat nutqining psixologik ta'siri, sudda guvohlarning xulq-atvori va ko'rsatmalari, sud-psixologik ekspertizasining muammolari);

jinoyat psixologiyasi - jinoyatchi shaxsining psixologik xususiyatlarini, jinoyatchilarning tipik psixologik portretlarini, umuman olganda va uning alohida turlarini (zo'ravonlik jinoyati, yollanma jinoyatchilik, voyaga etmaganlar huquqbuzarligi, guruh jinoyati), jinoiy guruhlardagi munosabatlarning rivojlanish dinamikasini, etakchilik va psixologik muammolarni o'rganadigan bo'lim. majburlash;

tergov-operatsion psixologiya - tergov qilish va jinoyatlarni ochib berishning psixologik jihatlarini o'rganadigan bo'lim: voqea sodir bo'lgan joyni tekshirish taktikasi, so'roq qilish, tergov eksperimenti va voqea sodir bo'lgan joyda guvohlik berish va identifikatsiya qilish, shuningdek tezkor tergov guruhlarini tuzish va o'qitish;

penitensiar (tuzatish) psixologiyasi - turli xil jinoiy jazo turlari, mahkumlar va jazoni o'tayotganlar psixologiyasining psixologik samaradorligi, shuningdek, qonunni buzgan shaxslarni qayta tarbiyalash, qayta ijtimoiylashtirish va qayta moslashishning psixologik asoslarini ishlab chiqish muammolari bilan shug'ullanadigan bo'lim;

huquqiy psixologiya - shaxsning qonuniy va noqonuniy ijtimoiylashuvi muammolari, qonunga bo'ysunuvchi fuqarolar va qonunni buzgan fuqarolarni tarbiyalash shartlari va ijtimoiy moslashuvi modellari, qonun ijodkorligi va qonunlarni amalga oshirishning psixologik asoslarini o'rganadigan bo'lim;

advokatning kasbiy faoliyati psixologiyasi - yuridik mutaxassisliklarning psixologik professiogrammalarini tuzish muammolari (hozirgi lavozimga da'vogarlariga psixologik talablar), kasbga yo'naltirish, kasb tanlash, jamoani shakllantirish, professional shaxs deformatsiyasining oldini olish va dam olish masalalari bilan shug'ullanadigan bo'lim;

psixologik viktimologiya - jinoyat jabrlanuvchisi shaxsiyati va xulq-atvorining xususiyatlari, jabrlanuvchini jinoyatchi tomonidan «tan olinishi» belgilari, jinoyat sodir etilish paytidagi jabrlanuvchilar

va huquqbuzarlarning o'zaro munosabatlari, jinoyatlar qurbonlariga psixologik yordam ko'rsatishga bag'ishlangan bo'lim.

Huquqiy psixologiya, boshqa har qanday fanlararo fan singari, tizimli fazilatlariga ega, ya'ni u turli sohalar va fanlardan olingan ma'lum miqdordagi bilimlarga qaraganda ancha katta nazariy va amaliy salohiyatga ega. Shuning uchun, u bilimning yana qaysi sohalar bilan bog'liqligini bilish muhimdir.

Shu nuqtai nazardan, muvaffaqiyatli ishda tashkilotchilik va etakchilik qobiliyatlari muhim rol o'ynaydi. Psixologik xizmatlar etakchilik ko'nikmalarini rivojlantirish, nizolarni boshqarish va samarali jamoaviy muloqotga qaratilgan menejerlar va asosiy xodimlar uchun murabbiylikni o'z ichiga oladi. Huquqiy ish ko'pincha ichki va tashqi tomonlarni o'z ichiga oladi, bu esa nizolarga olib kelishi mumkin. Mojarolarni boshqarishning psixologik mexanizmlari ziddiyatli vaziyatlarni tahlil qilish va hal qilish, strategik aloqalarni rivojlantirish va professional munosabatlarni saqlashni o'z ichiga oladi.

Psixologik xizmatlar ko'rsatish, shuningdek, ushbu sohada kasbiy yo'nalish va rivojlanishni o'z ichiga oladi. Mening ishimda psixologlar nafaqat huquqiy ko'nikmalarni, balki yuqori professional va hissiy jihatdan barqaror jamoani shakllantirishga imkon beradigan tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Huquqiy sohadagi yuqori stressni hisobga olgan holda, xodimlarning psixologik xavfsizligini ta'minlash muhim jihatga aylanadi. Psixologlar stressni oldini olish va boshqarish, shuningdek, inqirozli vaziyatlarda yordam ko'rsatish uchun dasturlarni ishlab chiqmoqdalar. Yuridik tashkilotlarga psixologik darajada xizmat ko'rsatish sog'lom, samarali va samarali ish muhitini yaratishning asosiy elementidir. Ushbu kontekstda psixologik mexanizmlarni tushunish va ulardan foydalanish nafaqat xodimlarning farovonligini yaxshilash, balki butun tashkilotning umumiy samaradorligi va muvaffaqiyatini oshirishi mumkin.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion) Zamonaviy dunyoda yuridik tashkilotlar bir qator murakkab muammolarga duch kelmoqda, jumladan, professionallikka yuqori talablar, belgilangan muddatlarga bosim, aloqa va nizolarni boshqarish sohasidagi doimiy qiyinchiliklar. Shu nuqtai nazardan, tashkilot uchun psixologik xizmatlar uning faoliyati muvaffaqiyati va xodimlarining farovonligini ta'minlashning ajralmas qismiga aylanadi. Yuridik tashkilotlar o'rtasidagi aloqadagi psixologik mexanizmlarni yoritish professional muhitda inson omilining muhimligini ta'kidlaydi. Psixologik xizmatlar samarali mehnat va kasbiy yaxlitlikni ta'minlaydigan sog'lom va qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish imkoniyatini beradi.

Psixologik yordam ishchilarning hissiy barqarorligini oshirishga qaratilgan bo'lib, bu stressning kuchayishi sharoitida ayniqsa muhimdir. Huquq sohasida muvaffaqiyatli ishlash nafaqat huquqiy bilimni, balki stressni samarali boshqarish va psixologik muvozanatni saqlash qobiliyatini ham talab qiladi. Murabbiylik va etakchilikni rivojlantirish kabi psixologik mexanizmlar, kuchli menejerlar va samarali jamoalarni yaratish uchun strategik vositalar. Mojarolarni hal qilish, o'rganish, muloqot qilish va empatiya ko'nikmalarini yaxshilash ijodkorlik va jamoaviy ish uchun qulay muhit yaratadi. Psixologik xizmatlar kompetentsiya, o'qitish, qo'llab-quvvatlash va kasbiy rivojlanishni o'z ichiga oladi. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat samaradorlikni oshiradi, balki xodimlarning martaba rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlaydi, bu tashkilotning uzoq muddatli muvaffaqiyati uchun muhimdir.

Zamonaviy biznes dinamikasi va ish muhitidagi doimiy o'zgarishlar bilan ruhiy salomatlik xizmatlari rivojlanishda va moslashishda davom etadi. Zamonaviy usullar, o'qitish uchun virtual haqiqat texnologiyalari, psixologik yordamchilar, asosiy omillar va qo'llab-quvvatlovchi jarayonlar va huquqiy tuzilmalarni optimallashtirish integratsiyasi. Shunday qilib, yuridik tashkilotlarning psixologik xizmatlarida psixologik mexanizmlarni qamrab olish xodimlarning hissiy holatini qo'llab-quvvatlashdan tashqariga chiqadi. Bu sog'liqni saqlash tashkilotiga sarmoya, uning zamonaviy biznes muammolariga chidamliligi va uzoq muddatli muvaffaqiyat uchun asosdir.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References)

- Booker, R. (2018). «Psixologiya va tashkilot: tamoyillar va huquqiy tuzilmalar».
- Devidson, M. (2020). «Huquqiy amaliyotda psixologik yetakchilik».
- Smit, A. va Jons, B. (2019). «Ofisda hissiy farovonlik: huquqshunoslar uchun strategiyalar».
- Garsiya, C. (2017). «Boshqaruv mojarolari: yuridik jamoalar uchun psixologik strategiyalar».
- Hollander, L. (2016). «Professional muhitdagi hodisaning psixologik jihatlarini».

KEKSALAR MIGRATSIYASINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Nurmonova Zebo Alikovna

“Oila va xotin qizlar” ilmiy tadqiqot instituti Kichik ilmiy xodimi

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЖИЛОЙ МИГРАЦИИ

Нурмонова Зебо Аликовна

Научно-исследовательского института «Семьи и женщин» Младший научный сотрудник

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ELDERLY MIGRATION

Annotatsiya: Mazkur maqolada keksa yoshdagi migratsiya, keksa migrantlar moslashuvining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda ularning ijtimoiy-madaniy moslashuvining turli jihatlariga ta'sir qiluvchi bir qancha omillar va oqibatlar asosida olib borilgan tadqiqotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: migratsiya, keksalar migratsiyasi, moslashuv, inson huquqlari, mehnat layoqati, ruhiy salomatlik, depressiya, ijtimoiy integratsiya.

Аннотация: В данной статье анализируются исследования, проведенные на основе миграции пожилых людей, социально-психологические особенности адаптации пожилых мигрантов, а также ряд факторов и последствий, влияющих на различные аспекты их социокультурной адаптации.

Ключевые слова: миграция, миграция пожилых людей, адаптация, права человека, трудоустройство, психическое здоровье, депрессия, социальная интеграция.

Annotation: This article analyses research based on the migration of older people, socio-psychological features of the adaptation of older migrants, as well as a number of factors and consequences that affect various aspects of their socio-cultural adaptation.

Key words: migration, elderly migration, adaptation, human rights, employment, mental health, depression, social inclusion.

Kirish. BMT tahlillariga ko'ra, 2015-yili yer yuzi aholisining 900 mln nafarini 60 yoshli va undan katta yoshdagi insonlar tashkil etgan bo'lsa, 2050 yilda bu raqam salkam ikki barobar ortishi kutilmoqda. Ya'ni, 27 yildan so'ng dunyo miqyosida keksalarning soni taxminan 2 mlrd nafarga yetadi. Boshqacha aytganda, keksalar yoshlardan ko'ra ko'proqni tashkil etadi. Shunday ekan, ushbu yosh guruhidagi insonlar bilan bog'liq masalalarni ilmiy tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etishi shubhasiz. Ana shunday masalalardan biri keksalar migratsiyasi va uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bilan bog'liq.

Aksariyat mamlakatlarda keksa migrantlar o'sib borayotgan guruhdir. Shunga qaramay, ular hayotlarining so'nggi bosqichiga kelganlarida, ularning integratsiyadagi muammolari va natijalari haqida kam narsa ma'lum. Bu qiyinchiliklarni aniqlash qiyin, chunki ko'p yillik migratsiya oqimini aks ettiruvchi keksa migrantlar ko'pincha boshqa migrantlar kogortalaridan juda farq qiladi.

Darhaqiqat, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish siyosati uchun migratsiya kontekstida keksa odamlar haqidagi ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va hisobot berish muhimdir. Bu hatti-harakatlar qarish bilan bog'liq BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlariga, masalan, barcha yoshdagi odamlarning inson huquqlarini "hech kimni ortda qoldirmaslik" tamoyili asosida himoya qilish va qarish muammolarini hal qilish majburiyatiga erishishni qo'llab-quvvatlaydi. Qolaversa, keksa odamlarni o'z jamiyatlari rivojiga hissa qo'shuvchilar sifatida e'tirof etuvchi va hukumatlarni barcha ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish siyosatiga, jumladan, qashshoqlikni kamaytirish dasturlariga qo'shish majburiyatini olgan birinchi global kelishuv "Keksalik muammolari bo'yicha Madrid xalqaro harakatlar rejasi"da [1] 21 asrda qarish muammolarini hal qilish majburiyati ham o'z aksini topgan.

Natijalar. Hozirgi vaqtda bir nechta migratsiya ma'lumotlari manbalari migratsiya ma'lumotlarini yoshga qarab ajratilgan holda taqdim etadi. Shunga qaramay, muhojirlarning eng himoyasiz guruhlari, ya'ni ayollar va bolalarga yordam berishga qaratilayotgan katta e'tiborni hisobga olgan holda, keksa migrantlar to'g'risidagi ma'lumotlar vaqti-vaqti bilan tayyorlanadi va foydalaniladi. Yoshi bo'yicha migratsiya ma'lumotlarini to'plash va ajratish migratsiya sharoitida keksa odamlar duch keladigan muammolarni hal qilish uchun etarli emas. Migratsiya sharoitidagi keksa odamlar e'tibordan chetda qolish xavfi ostida, bu zaiflik va tengsizliklarni davom ettirishi mumkin. Bundan tashqari, qariyalar va ularning ehtiyojlari to'g'risida ma'lumotlar deyarli yo'q.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti qarilik bilan bog'liq rivojlanish loyihalari uchun muvofiqlik mezonlarini kengaytirish uchun "keksa odamlar" uchun 60 yosh va undan yuqori yoshni chegaraladi[2]. Biroq, Birlashgan Millatlar Tashkilotining keksa odamlar uchun ta'rifi butun dunyoda umuman ishlatilmaydi. Shuning uchun milliy amaliyotlar bir-biridan farq qiladi. "Keksa odam"ning keng tarqalgan ta'rifi pensiya to'lovlarini olishni boshlagan yosh bilan bog'liq[3]. Shunday qilib, "keksa odam" ta'rifi mamlakatlar va tashkilotlarga qarab farq qiladi. Ko'pgina yuqori daromadli mamlakatlar "keksa odamlar" ni aniqlash uchun 65+ yoshdan foydalanadilar. Ushbu yosh chegarasi o'zboshimchalik bilan belgilanadi, chunki pensiya sxemalari asosan 60-65 yoshdan foydalanadi[4]. Biroq, ta'riflar boshqa mintaqaviy kontekstlarda farqlanadi.

Pensiya nafaqalarini olishni boshlagan yoshga asoslangan xronologik ta'rifdan tashqari, ijtimoiy rolning o'zgarishiga asoslangan "keksa odam"ning ijtimoiy-madaniy jihatdan tuzilgan ta'rifi (ish tartibidagi o'zgarishlar) va qobiliyatlarning o'zgarishi (qarilik yoki jismoniy xususiyatlarning o'zgarishi kabi) ham mavjud[5]. Biroq, "keksa odam"ning ijtimoiy-madaniy jihatdan qurilgan ta'rifini rasmiy statistikaga kiritish qiyin. Ushbu ta'rifga kiradigan keksa odamlar, masalan, 59 yoshli muhojir, keksalik tufayli ijtimoiy roli o'zgargan, migratsiya statistikasida noto'g'ri asosiy yosh toifasida (masalan, mehnatga layoqatli yosh toifasi: 19-64) hisobga olinadi va shuning uchun siyosatni ishlab chiqish va rejalashtirishda ularning ehtiyojlari e'tiborga olinmaydi.

Demak, keksa migrant – bu belgilangan mamlakatga ko'chib kelgan, masalan, oilani birlashtirish sxemasi bo'yicha, yoshi 65 va undan katta bo'lgan, ilgari ko'chib o'tgan va keyin borar mamlakatda pensiya yoshiga yetgan yoki mojaro tufayli boshqa joyga ko'chirilgan har qanday chet elda tug'ilgan shaxsdir. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotida (OECD) keksa odamlar 65 va undan katta yoshdagilar sifatida belgilanadi. Shuningdek, tengsizliklarni aniqlash, taraqqiyotni kuzatish va siyosatchilarni migratsiya jarayonlarining yosh dinamikasi haqida xabardor qilish uchun migratsiya ma'lumotlarida yoshni bilish muhimdir.

2020-yil o'rtalarida keksa migrantlar xalqaro migrantlar zaxirasining 34,3 millionini yoki 12,2 foizini tashkil qilgan[6]. Ushbu hisob-kitob chet elda tug'ilgan yoki chet ellik aholi sonidan foydalangan holda xalqaro migrantlar uchun proksi sifatida hisoblanadi va yosh bo'yicha ajratiladi. 1990 yilning o'rtalaridan 2020 yilning o'rtalarigacha bo'lgan davrda keksa migrantlarning umumiy xalqaro muhojirlar zaxirasidagi ulushi 12 foiz atrofida barqaror bo'lib qoldi. Yuqori va o'rta daromadli mamlakatlarda 65 va undan yuqori yoshdagi yoshi kattaroq bo'lgan muhojirlarning taxminiy soni 1990 yilning o'rtalaridan 2020-yilning o'rtalariga qadar qariyb 16 millionga oshgan, past daromadli mamlakatlarda esa atigi 76,587 nafarga oshgan[7].

Xalqaro migrantlarning yoshga qarab ulushi mamlakatlar, mintaqalar va daromad guruhlari bo'yicha umumiy aholi sonida farqlanadi. Tug'ilish darajasi past bo'lgan mamlakatlarda migrantlar bolalar va o'smirlarning katta qismini tashkil qilishi mumkin, ko'p mamlakatlarda esa mehnatga layoqatli aholining katta qismini migrantlar tashkil qiladi. Muhojirlar mehnatga layoqatli va pensiyaga chiqishga moyil bo'lgan mamlakatlarda immigrantlarning o'rtacha yoshi milliy o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori bo'lishi mumkin, chunki ularning farzandlari migrantlar sifatida tasniflanmagan[8].

Dunyo miqyosida keksa ayol muhojirlar soni erkaklardan ko'p. Ayollar 65 va undan katta yoshdagi barcha xalqaro migrantlarning 56 foizini tashkil qiladi. 2020 yilda barcha keksa migrantlar orasida ayol migrantlarning taxminiy ulushi yuqori va o'rta daromadli mamlakatlarda yuqori bo'ldi, ya'ni 56 foizga nisbatan past daromadli mamlakatlarda bu ko'rsatkich 52 foizni tashkil etdi[9]. 2020 yilning o'rtalarida katta yoshli ayol muhojirlar barcha xalqaro muhojirlarning 6,8 foizini, erkak keksa migrantlar esa 5,4 foizini tashkil etdi[10]. Keksa migrantlar orasida ayollar ulushining ko'pligi keksa ayol migrantlarning umumiy populyatsiyadagi tendensiyalarga o'xshash yoshi kattaroq erkak migrantlardan ko'ra ko'proq umr ko'rishi bilan bog'liq.

Keksa odamlar va keksa migrantlar bo'yicha hisob-kitoblar mavjud, ammo ma'lumotlar dunyoning barcha mamlakatlari va hududlari uchun to'liq emas. Misol uchun, millionlab keksa odamlar xalqaro miqyosda taqqoslanadigan ma'lumotlar to'plamiga kiritilmagan, chunki Afrika, Yaqin Sharq, Karib dengizi va Tinch okeanining ba'zi mamlakatlarida ma'lumotlar yo'q[11]. Bu mamlakatlarda ma'lumotlarni yoshga qarab to'plash va ajratish imkoniyatlari cheklangan yoki umuman yo'q. Shu sababli, keksa aholi soni hali ham to'liq emas.

"Eng himoyasiz" qatlamlarga, ya'ni bolalar va ayollarga yordam berish uchun keng ko'lamli mablag'lar

ajratilishi ortidan, keksa odamlar, hatto rasmiy statistikada hisobga olinsa ham, siyosat va rivojlanish dasturlarida ko'pincha e'tibordan chetda qoladilar. Statistik ma'lumotlarning o'zi keksa migrantlar va qariyalarning ehtiyojlarini qondirish uchun etarli emas; siyosatchilar va rivojlanish hamjamiyati, shuningdek, migratsiya jarayonlarida keksa odamlarni ayollar va bolalar kabi bir xil darajada muhim guruh sifatida qabul qilishlari kerak.

Ichki ko'chirilgan shaxslar uchun boshpanalarda ma'lumot to'plash usullarida ham cheklovlar mavjud. Keksa ichki ko'chirilgan odamlarning ehtiyojlari tibbiy davolanish, psixo-ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ovqatlanish nuqtai nazaridan farq qilishiga qaramay, ma'lumotlar vaqti-vaqti bilan barcha yosh toifalari uchun alohida to'planadi[12]. Bundan tashqari, ichki ko'chirilgan qariyalarning qishloqdan shaharga ko'chishi haqida juda kam ma'lumotlar mavjud. Shuningdek, keksa yoshdagi tartibsiz muhojirlar haqidagi ma'lumotlar umuman mavjud emas. Shu sababli, dalillar bazasini yaratish va tartibsiz migratsiyaning keksa yoshdagi dinamikasini yaxshiroq tushunish uchun ko'proq etnografik tadqiqotlarni rag'batlantirish juda muhimdir.

Butun dunyoda insonparvarlik tamoyillari va asosiy inson huquqlari har kimga xavfsizlik huquqini beradi va teng asosda himoyadan munosib foydalanishda yordam beradi. Keksa odamlar insonparvarlik inqirozlarida eng ko'p xavf ostida bo'lganlar qatoriga kiradi, ammo keksa odamlarning huquqlari tez-tez rad etiladi va ular hukumatlar, donorlar yoki gumanitar agentliklar tomonidan kam e'tiborga olinadi.

Biror kishining migratsiya yoshi uning madaniyati, ijtimoiy integratsiyasi va farovonligi uchun keng qamrovli ta'sir ko'rsatadi. Katta yoshdagi migratsiya yomon psixologik farovonlik bilan bog'liqmi? Agar shunday bo'lsa, bunday farqlarga qanday omillar sabab bo'ladi?

The Gerontologist jurnalida chop etilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, Chikagodagi 3 ming nafardan ziyod xitoylik keksa odamlarning ma'lumotlaridan foydalanib, 35 yoshgacha, 35-49, 50-64 va undan yuqori yoshdagi (migratsiya qilgan) odamlarning ruhiy tushkunlik darajasi va hayot sifati solishtirildi[13]. Ya'ni, keksa yoshdagi migratsiya psixologik farovonlikning yomonlashishi bilan bog'liqligi tadqiq etildi. Bunda migratsiya yoshi va ruhiy tushkunlik darajasi hamda hayot sifati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish uchun salbiy binominal va logistik regressiyalar o'tkazilib, demografiya va ijtimoiy-iqtisodiy holat, sog'liqni saqlash holati, madaniyat darajasi va oila/ijtimoiy munosabatlar o'rganildi.

Topilmalar aralash natijalarni ko'rsatdi. Keksa yoshda ko'chib o'tish ko'proq depressiv alomatlar bilan bog'liqligi, shu bilan birga yaxshi hayot sifati haqidagi ehtimol yuqoriligi qayd etildi. Keksa muhojirlarning ruhiy tushkunliklariga ularning kam daromadi, tibbiy xizmatdan foydalana olmasliklari, jismoniy salomatligi va zaif ijtimoiy munosabatlar sabab bo'lgan. Aksincha, o'rta yoshdagi migratsiya hayot sifatining pastligi bilan bog'liq edi.

Ushbu tadqiqot, shuningdek, o'rta yoshda ko'chib kelgan xitoylik keksa immigrantlarning zaifligini ochib berdi va o'rta yoshdagi immigrantlar populyatsiyalarining ehtiyojlarini qo'shimcha o'rganishni talab qildi. Shuningdek, ushbu immigrantlar guruhining madaniyati, oilaviy majburiyatlari va ish bilan bog'liq potensial stressni engillashtirish uchun ko'proq dasturlar kerak, degan xulosani beradi.

Aholining qarishi va immigratsiya ko'plab mamlakatlarning demografik profilini o'zgartiradigan ikkita dahshatli tendensiyadir. Ushbu ikki tendensiyaning muhim chorrahasida tez o'sib borayotgan keksa immigrantlar soni turadi. Ushbu muammoni hal qilishning muhim yondashuvlaridan biri ruhiy salomatlik xavfi yuqori va shaxsiy farovonlik darajasi past bo'lgan keksa immigrantlarning segmentlarini aniqlashdir. Keksa immigrantlar turli xil guruh bo'lib, ular migratsiya sabablari, madaniyat darajasi, iqtisodiy va ijtimoiy resurslari bo'yicha juda farq qiladi.

Yuqoridagi ma'lumotlarda nima uchun keksa yoshdagi migratsiya individual farovonlikning past darajalari bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi haqida ishonchli dalillar keltirilsa-da, migratsiya yoshi va turli ruhiy salomatlik ko'rsatkichlari o'rtasidagi munosabatni sinab ko'rgan empirik tadqiqotlar aralash natijalar beradi va bu mavzuni yetarlicha o'rganishga imkon bermaydi hamda qo'shimcha o'rganishni talab qiladi.

Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, keksa yoshda ko'chib kelgan odamlar yoshligida ko'chib kelganlarga qaraganda ko'proq depressiv alomatlar ega[14] va hayotdan qoniqish darajasi pastroq[15] va ko'proq yolg'izlik tuyg'ulari[16] ustunroq. Bundan farqli o'laroq, bir tadqiqot shuni ko'rsatdiki, keksa yoshda ko'chib kelgan odamlar yoshroq yoshdagilarga qaraganda kamroq depressiya belgilariga ega[17]. Bundan tashqari, bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, migratsiya yoshi depressiv alomatlar, hayot davomida kayfiyat va tashvish buzilishlarining tarqalishi[18] yoki psixologik tanglik bilan bog'liq

emas[19].

Garchi bu masala qo‘shimcha o‘rganishni talab qilsa-da, aralash natijalarning mumkin bo‘lgan izohi shundaki, migratsiya yoshi va shaxsiy farovonlikning o‘zaro bog‘liqligi lozim darajada aks ettirilmasligi mumkin. Bir qator tadqiqotlar muayyan yosh davrlarida kelgan keksa immigrantlarning farovonligini solishtirish uchun yanada nozik yondashuvni qo‘lladi. Misol uchun, bir tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, agar odamlar 21 yoshdan oldin ko‘chib ketgan bo‘lsa, ular mahalliy aholi kabi “yaxshi” ko‘rinadi[20]. Ushbu tadqiqotda, 21 yoshdan 50 yoshgacha, shuningdek, 50 yoshdan keyin migratsiya qilganlar, 21 yoshdan oldin migratsiya qilganlarga qaraganda, hayot sifati pastligi haqida xulosa berilgan. Boshqa bir tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, o‘rta yoshda (35 yoshdan keyin) migratsiya 15 yoshdan oldin ko‘chib kelganlarga qaraganda ko‘proq hissiy stress bilan bog‘liq[21].

Shuningdek, Lum va Vanderaa (2010) uchta guruh orasida – 18 yoshdan oldin, 18 yoshdan 50 yoshgacha va 50 yoshdan keyin ko‘chib kelganlar – faqat ikkinchi guruh (18-50 yosh) mahalliy aholiga qaraganda ko‘proq tushkunlikka tushishini aniqladilar[22]. Birgalikda bu natijalar immigratsiya jarayoni inson farovonligiga qanday ta‘sir qilishi mumkinligi haqida murakkabroq tasavvurni beradi, chunki u insonning hayot aylanishi bilan bog‘liq. Ular, shuningdek, immigratsiya ta‘sirini hayot kursi va hayot bosqichlari kontekstida o‘rganish muhimligini ta‘kidlaydilar. Ushbu topilmalarga qaramay, bu tadqiqotlar ikki jihatdan cheklangan. Birinchidan, ko‘rib chiqilgan yosh diapazonlari juda keng. Ular yosh guruhlari bo‘yicha ayrim muhim jihatlarni farqlamadilar (masalan, erta balog‘at yoshidagi migratsiya va o‘rta yosh). Ikkinchidan, tadqiqotlarning hech birida katta yoshdagi (ya‘ni, 65 yosh va undan katta) ko‘chib kelgan odamlarning tajribasini aks ettiruvchi muhim guruh mavjud emas edi.

Xulosa va tavsiyalar. Mavjud tadqiqotlar keksalik yoshdagi migrantlarning zaifligini ta‘kidlasa-da, ijtimoiy dasturlar va aralashuvlar o‘rta yoshda ko‘chib kelgan muhojirlarning ehtiyojlarini qondirmaydi. Ushbu muhojirlar guruhining o‘ziga xos muammolarini yaxshiroq tushunish uchun ko‘proq tadqiqotlar talab etiladi. Shu bilan birga, ularning ish qobiliyatlari va til qobiliyatlarini yaxshilash, ularga g‘amxo‘rlik qilish yukini baholash va ruhiy salomatlik uchun “yashirin” xavflarni bartaraf etish uchun ko‘proq dasturlar kerak.

Shuningdek, bunday tadqiqotlar keksa immigrantlarning psixologik farovonligini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy va sog‘liqni saqlash xizmatlari/siyosatlar uchun muhim ahamiyatga ega. Qolaversa, ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, turli yoshdagi migratsiya inson farovonligiga turli xil ta‘sir ko‘rsatadi. Kattaroq yoshdagi migrantlar depressiya belgilariga ko‘proq moyil bo‘lishi mumkin. Mamlakatlardagi siyosatlar kam daromad va tibbiy sug‘urtadan foydalanishning yomonligi kech yoshdagi migrantlarda depressiya rivojlanishiga yordam beruvchi muhim omillar ekanligi haqidagi xulosalarni aks ettirishi kerak. Ijtimoiy xizmat agentliklari moliyaviy yordam dasturlari doirasida keksa immigrantlarning “yashirin” anklavlariga faol ravishda murojaat qilishga alohida e‘tibor qaratishlari kerak.

Bundan tashqari, sug‘urta arzon xizmatlar yoki turli xizmatlarni olish uchun zarur bo‘lganligi sababli, sog‘liqni saqlash islohoti xizmatlarning teng taqsimlanishini o‘rnatishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Bundan tashqari, migrant qabul qiluvchi hukumatlar tarjima xizmatlari, madaniy malakalarni o‘rgatish va ta‘lim xizmatlarini ko‘rsatadigan tashabbuslarni moliyalashtirishni ta‘minlashi kerak. Zaif ijtimoiy munosabatlar depressiyaning rivojlanishiga ham hissa qo‘shganligi sababli, keksa yoshdagi immigrantlar orasida ijtimoiy integratsiya va ijtimoiy inklyuziyani rag‘batlantiradigan dasturlarga ehtiyoj bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://www.helppage.org/what-we-do/society-for-all-ages/society-for-all-ages-campaigns/the-madrid-plan-mipaa/>
- 2,3. <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Report.pdf>
4. <https://academic.oup.com/jsh/article-abstract/12/3/416/921395?redirectedFrom=fulltext&login=false>
5. <https://hrf.yale.edu/ehc/documents/238> , <https://emergency.unhcr.org/protection/persons-risk/older-persons#:~:text=can%20accessdistribution%20mechanisms.,Overview,or%20age%2Drelated%20health%20conditions.>
- 6,7. <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock>
8. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undes_a_

pd_2020_international_migration_highlights.pdf

- 9,10. <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock>
11. <https://www.helppage.org/global-agewatch/population-ageing-dat>
12. <https://www.fmreview.org/sites/fmr/files/FMRdownloads/en/fragilestates/calviparisetti.pdf>
13. <https://academic.oup.com/gerontologist/article/59/5/865/5040735>
14. Blumstein T., Benyamini Y., Fuchs Z., Shapira Z., Novikov I., Walter-Ginzburg A., & Modan B (2004). The effect of a communal lifestyle on depressive symptoms in late life. *Journal of Aging and Health*, 16, 151–174.
15. Angel J. L., & Angel R. J (1992). Age at migration, social connections, and well-being among elderly Hispanics. *Journal of Aging and Health*, 4, 480–499.
16. Wu Z., & Penning M (2015). Immigration and loneliness in later life. *Ageing & Society*, 35, 64–95.
17. Kim M. T., Kim K. B., Han H. R., Huh B., Nguyen T., & Lee H. B (2015). Prevalence and predictors of depression in Korean American elderly: Findings from the Memory and Aging Study of Koreans (MASK). *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 23, 671–683.
18. Woodward A. T., Taylor R. J., Bullard K. M., Aranda M. P., Lincoln K. D., & Chatters L. M (2012). Prevalence of lifetime DSM-IV affective disorders among older African Americans, Black Caribbeans, Latinos, Asians and non-Hispanic White people. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 27, 816–827.
19. Tran D. T., Jorm L., Johnson M., Bambrick H., & Lujic S (2015). Effects of acculturation on lifestyle and health status among older Vietnam-born Australians. *Asia-Pacific Journal of Public Health*, 27, NP2259–NP2274.
20. Berdes C., & Zych A. A (1996). The quality of life of Polish immigrant and Polish American ethnic elderly. *Polish American Studies*, 53, 17–62.
21. Angel J. L., Buckley C. J., & Sakamoto A (2001). Duration or disadvantage? Exploring nativity, ethnicity, and health in midlife. *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 56, S275–S284.
22. Lum T. Y., & Vanderaa J. P (2010). Health disparities among immigrant and non-immigrant elders: The association of acculturation and education. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 12, 743–753.

O'ZBEK OILALARIDAGI AJRALISHLARNING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARIGA TURLI AVLOD VAKILLARINING MUNOSABATLARI

Ro'ziqulov Faxriddin Rasulovich

Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, direktori, psixologiya fanlari nomzodi, professor.

Annotatsiya: Ushbu maqoladi oila va oilaviy munosabatlar muammolarining psixologik tadqiqi, oilaning an'anaviy funksiyalariga nisbatan munosabatlarning o'zgarib borayotganligi, o'zbek oilasidagi nizolar va ularning vujudga kelishiga doir ijtimoiy-psixologik xarakterdagi empirik ko'rsatkichlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: oila, oilaviy munosabatlar, ajralish, er-xotin, jamiyat, oilaviy nizolar.

ОТНОШЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗНЫХ ПОКОЛЕНИЙ К СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ ХАРАКТЕРИСТИКАМ РАЗВОДА В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Рўзиқулов Фахриддин Расулович

Навоийский областной национальный центр подготовки педагогов новым методам, директор, кандидат психологических наук, профессор.

Аннотация: данная статья представляет собой психологическое исследование проблем семьи и семейных отношений, изменение отношения к традиционным функциям семьи, выделены конфликты в узбекской семье и эмпирические показатели социально-психологической природы их возникновения.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, расставаться, пара, общество, семейные конфликты.

ATTITUDES OF REPRESENTATIVES OF DIFFERENT GENERATIONS TO SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DIVORCE IN UZBEK FAMILIES

Ro'ziqulov Faxriddin Rasulovich

Navoi Region National Center for Training Teachers in New Methods, Director, Candidate of Psychology, Professor.

Annotation: this article is a psychological study of family and family relationship problems, changing attitudes towards the traditional functions of the family, conflicts in the Uzbek family and empirical indicators of a socio-psychological nature of their occurrence are highlighted.

Key words: family, family relationships, breaking up, couple, society, family conflicts.

Kirish. Oila va oilaviy munosabatlar muammolarining psixologik tadqiq etishning ahamiyati o'sib bormoqda. So'ngi yillarda oilaviy ajralishlar soni oshdi, noto'liq oilalar soni ko'paymoqda, farzand tarbiyasi va ota-onalik munosabatlarga nisbat qadriyatlar o'zgarib bormoqda.

O'zbek etnosida oilasida fuqarolik jamiyati va diniy omillarning o'rniga doimiy ravishda e'tibor qaratiladi. O'zbek tadqiqotchilarining oilaning jamiyat va islom dinidagi tutgan o'rni masalasiga doir mulohazalarida "Qur'oni karim"da va dinimizning boshqa ta'limotlarida oila qurishga erkak va ayol birdek targ'ib qilingan. Oila qurmasdan, tarkidunyochilik yo'lini tutish qoralanib, buning aksi bo'lgan nikoh ibodat darajasiga ko'tarilgan. Hazrati Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom nikohlanish faqat o'zlarining sunnati emas, balki o'tgan barcha payg'ambarlarning ham sunnati ekanini aytganlar. Islom ta'limotiga ko'ra, oila Alloh taoloning roziligini topish, hazrati payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam axloqlari, chiroyli odob-axloq bilan ziynatlanish va pok yo'l bilan insoniyat naslini davom ettirish maqsadida quriladi. Shuning uchun dinimiz oilani nikoh asosida qurishga alohida ahamiyat beradi va nikohni insoniy aloqalarning eng muhimi sifatida va axloqiy me'yorlardan biri ekanligini nazarda tutgan holda, uni juda qadrlaydi. Shuningdek, o'zbek oilalarida risoladagi ayol va risoladagi er timsollariga xos chizgilar ham mavjud. "Islom dinining muqaddas manbalaridan bo'lmish Qur'on va hadislarda ham odob-axloq, oilada er-xotin o'rtasidagi munosabatlar, bolalar tarbiyasi, oila yuritish, nikoh va muhabbat masalalariga keng o'rin berilgan[1].

Asosiy qisim: Bizning olib borgan tadqiqotlarimizda o'zbek oilasidagi nizolar va ularning vujudga kelishiga doir ijtimoiy-psixologik xarakterdagi empirik ko'rsatkichlarni yoritib o'tgan bo'lsakda, oilaviy ajralishlarning tub mohiyatini yoritish imkoniyatiga ega bo'lmadi. Shuning uchun muammoning o'ziga xosligini yoritish borasida turli avlod vakillarining oilaviy ajralishlarga nisbatan munosabatlarini ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganishga erishildi.

Oila jamiyatdagi inson hayoti uchun muhim rol o'ynaydi, jamiyat rivojlanishining ma'lum bir bosqichida tegishli va zarur shaxsiy xususiyatlarni, munosabatlarni, qadriyatlarni va xatti-harakatlarni shakllantiradi. Oila ijtimoiy institut sifatida jamiyatning risoladagidek ishlashi uchun sharoit yaratadi. Jamiyatning oilaga nisbatan munosabatiga qarab, u tomonidan hal qilinadigan vazifalar doirasi o'zgaradi, yangi o'ziga xos bo'lmagan funksiyalar dolzarb bo'lib, oilaning hayotiy faoliyatining tarixan o'zgaruvchan timsolini hosil qiladi. Oqibatda, oila o'ziga xos bo'lmagan vazifalarni amalga oshirishga, nikoh va oilaviy munosabatlarni rivojlantirishning muqobil an'alarini yaratishga qaratilgan oila va nikohning eng yangi shakllarini hosil qilmoqda.

Hozirgi vaqtda sherik tanlashda erkinlik va u bilan munosabatlar shakllari cheklanmagan, boshqa tomondan, ushbu tanlov natijasi uchun shaxsiy javobgarlik kuchayadi. O'z navbatida, keksa avlod o'zgarishga majbur bo'ladi, xususan, konsepsiya va ularning farzandlari tomonidan tanlanishi mumkin bo'lgan an'anaviy nikohning yangi alternativalariga bo'lgan munosabatini shakllantiradi.

Ajralish muammosi zamonaviy oiladagi munosabatlar turining o'zgarishi bilan chambarchas bog'liq: yangi oilaviy modellar ushbu munosabatlarning uzilishining o'ziga xos shakllarini yaratadi. Agar an'anaviy nikohda ajralish deganda ikkala turmush o'rtog'ining hayotini qayta tashkil etishga olib keladigan huquqiy, iqtisodiy, psixologik nuqtai nazardan munosabatlarning uzilishi tushunilsa, oilaviy munosabatlarning zamonaviy shakllari, ular tugaganidan keyin ham psixologik jihatlar bosh sabab bo'lib qolishi taxmin qilinadi.

Oilaning an'anaviy funksiyalariga nisbatan munosabatlarning o'zgarib borayotganligi faol ijtimoiy o'zgarishlar natijasidir. Hattoki, oilaning parchalanishi, afsuski, deyarli xalqaro ahamiyatdagi jiddiy ijtimoiy muammo tusini olgan. Jahonda oilaviy ajralishlar statistikasining ortib borishidagi an'analari o'zbek oilalaridagi ajralishlarda ham kuzatilmoqda. Ushbu muammoni o'rganish uchun "Oilaviy ajralishni baholash" shkalasi (F.R.Ro'ziqulov)dan foydalanildi[3].

Tadqiqotda Navoiy, Samarqand, Surxondaryo va Xorazm viloyatlaridagi ajralishga yuz tutgan oilalar o'rganildi. Buning uchun mahalla fuqarolar yig'ini vakillari, FHDYO (fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish) va sud qarorlari bilan tanishish asosida ajralishayotgan va ajralishgan oilalarning er-xotinlarning qadriyatlar tizimini o'rganishga erishildi. (Shkala natijalari 1-jadvalda keltirilgan).

Ajralish xususidagi turli avlod vakillarini o'rganishga doir izlanishimizda o'ziga xos munosabatlar kuzatilgan. Ushbu munosabatlarda ajralishning ijtimoiy-psixologik ahamiyati borasida turli avlod vakillarining munosabatlarida o'xshashlik va tafovutlar aniqlandi. Birinchi baholash shkalasi, ajralish jamiyat miqyosidagi muammo ekanligi turli avlod vakillari tomonidan deyarli bir xil darajada baholangan (18-30 yoshlilar-151,38; 36-49 yoshlilar-158,53; 50 yosh va undan yuqori yoshlar-160,49). Demak, o'zbek etnosida aholining har bir bosqich vakillari oilaviy ajralishning ijtimoiy ahamiyatli va jamiyat tomonidan doimiy hal etishni taqazo etadigan muammo hisoblanadi. Bugungi kundagi oilaviy ajralishlarning ortib borayotganligi har bir shaxs (fuqaro)ning e'tiborini o'ziga tortmoqda. Biroq oilaviy ajralishlar borasida munosabatlarning keyingi shkalalarida statistik ahamiyatga ega ko'rsatkichlar aniqlandi.

1-jadval

Turli avlod vakillarining oilaviy ajralishni baholash shkalasi bo'yicha ko'rsatkichlari

Baholash mezonlari	O'rtacha rang			N (Kruskal-Uolles)	r
	18 -30 yoshda	31-49 yosh	50 yosh va undan yuqori		
Oilaviy ajralish jamiyat miqyosidagi muammo	151,38	158,53	160,49	10,784	0,078
Ajralish chorasiz qolgan holatlarda qo'llanilishi muhim	152,43	170,10	178,37	39,542	0,000***
Oilaviy ajralish insonlarning shaxsiy masalalari	185,21	144,94	107,25	47,387	0,000***
Oilaviy ajralishlar er-xotin munosabatlaridagi muammolarning asosiy yechimidir	182,34	168,73	132,18	37,641	0,000***
Oilaviy ajralishlar shaxslarning hayotini yangidan boshlashga imkoniyat yaratadi	187,32	162,57	118,57	40,667	0,000***
Oilaviy ajralishdan so'ngra er-xotinlar va oila a'zolari ruhiy tanglikdan xalos bo'ladilar	174,76	155,16	133,77	39,657	0,000***
Ajralish shaxslarga yangi hal etilmagan muammolarni taqdim etadi	127,45	166,78	183,62	42,349	0,000***
Ajralishning farzand tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi	153,07	168,74	177,01	46,758	0,000***

Izoh: * $r \leq 0,05$; ** $r \leq 0,01$

Ellek va undan yuqori yoshdagi respondentlar oilaviy ajralishlarning yuz berishi er-xotin munosabatlarining o'ta chorasiz qolgan holatlarida qo'llanilishi muhim ekanligini yoqlaganlar (178,37 va $N=38,542$; $r \leq 0,01$). Ularning mulohazasiga ko'ra ajralishning oiladagi er-xotin munosabatlarning yechim topishi qiyin va o'ta tanglik holatlarida qo'llash maqsadlidir. O'z navbatida o'rta avlod vakillari (31-49 yoshlilar)da ham ajralishga munosabat katta avlod vakillarinigiga yaqin kelmoqda (170,10). O'rta avlod vakillari bir tomondan oilaviy tajribasini boshdan kechirgan, ikkinchisi esa oilaviy munosabatlarning yangi bosqichiga qadam qo'ygan shaxslardir. Ular oilali hamda qaynona-qaynota statusiga ega bo'lganlar. Oiladagi shaxsning ijtimoiy statusining bosqichini o'tashlari bilan ajralib turibdilar. Ularning shaxsiy tajribalari oilaviy ajralishlarga keskin tus berib yubormaslik tarafdorlari hisoblanadi. Oilaviy ajralishning chorasi holatlarda tatbiq etilishi masalasiga yosh avlod vakillarining munosabatlari anchagina keskin

chiqmoqda. Ular oilaviy ajralishni chorasiz qolgan hollarda qo'llanish masalasiga qolgan ikki avlod vakillariga nisbatan o'ta muloyimlik bilan yondashganlar (152,43). Yosh avlod vakillarida oilaviy nizolar va kutilmagan ziddiyatli holatlarda ham ajrashishga ishtiyoq paydo bo'layotganligi bejizga emas. Bundan ko'rinadiki, oilaviy ajralishlar jamiyat miqyosidagi muammolar hisoblansa-da, yosh avlod vakillarining fikricha, er-xotin munosabatlardagi ziddiyatlar tug'ilishi bilan ajralishga yo'l ochishga moyillik mavjud bor deyish mumkin.

Respondentlarning oilaviy ajralish insonlarning shaxsiy masalalari bandi bo'yicha munosabatlarida ham statistik ahamiyatga ega farq aniqlandi. Yosh avlod vakillari (18-30 yoshlilar) ajralishning har bir insonning o'zi (er-xotin) hal etish muhim, boshqalarning bunga aralashishi maqsadli emas degandek xulosaga olib kelmoqda (185,), o'rta avlod (144,94) va katta avlod vakillari (107,25; $N=47,387$; $r \leq 0,01$) ajralishga shaxsiy masalasi sifatida qarashni yoqlamaganlar. Ularning bunday fikrga kelishiga otabobolarning oila sha'ni, oilaning qadr-qimmatiga alohida e'tibor qaratganliklari sababli bo'lishi mumkin.

Shuningdek, respondentlar oilaviy ajralishlar er-xotin munosabatlaridagi muammolarning asosiy yechimidir shkalasi bo'yicha ham munosabatlarda yosh avlod vakillari (182,34; $N=37,641$; $r \leq 0,01$) katta avlod vakillariga (132,18) nisbatan ahamiyatli tarzda baholaganlar. Bundan ko'rinadiki, oila muammolariga nisbatan avlodlarning munosabatlari bir-biridan farqlanishi keskinlashib bormoqda. Bundan ko'rinadiki, keyingi yillarda o'zbek etnosida ham oilaviy munosabatlar masalasida etnik an'analarning sekin-astalik bilan susayib borayotganligidan dalolat bermoqda. O'rta avlod vakillarida (168,73) ushbu masalada katta avloddan ko'ra yoshlarning munosabatga xayrixohlari mavjud deyish mumkin.

O'z navbatida oldingi shkaladagi singari oilaviy ajralishlar shaxslarning hayotini yangidan boshlashga imkoniyat yaratadi bandi bo'yicha ham yosh (187,32; $N=40,667$; $r \leq 0,01$) va o'rta avlod (162,57) katta avlod (118,57) vakillaridan farqli ko'rsatkichlarni aks ettirdi. Ularning talqinicha, ajralishdan keyin er-xotinlar yangi hayotni boshlashlari mumkin degan xulosani bermoqda. Ajralish respondentlarning nazaricha oiladagi munosabatlardagi nizolar va ziddiyatlarni hal etishning asosiy sababi deb ko'rsatmoqdalar. Mazkur shkalaning davomi sifatida ajralish shaxslarga yangi hal etilmagan muammolarni taqdim etadi shkalasi bo'yicha moslikda ham kuzatish mumkin. Bu borada oilaviy ajralishdan so'ngra er-xotinlar va oila a'zolari ruhiy tanglikdan xalos bo'ladilar degan shkala bo'yicha ham yosh (174,76; $N=39,657$; $r \leq 0,01$) va o'rta avlod (155,16) katta avlod (133,77) vakillaridan farq kuzatildi. Bu natijalar oldingi shkalani tasdiqladi. Yosh va o'rta avlod vakillarining mulohaza qilishicha oilaviy ajralishdan keyin er-xotin va oila a'zolari ruhiy tangliklardan xalos bo'ladilar degan qarashga egadirlar. Ammo katta avlod (183,62; $N=42,349$; $r \leq 0,01$) ajralish shaxslarga yangi hal etilmagan muammolarning taqdim etadi shkalasi bo'yicha yosh (127,45) va o'rta (166,78) avlodga nisbatan jiddiyoq munosabat bildirganlar. Ular oiladagi ajralish aksincha shaxsga yangi muammolarni keltirib chiqarishi unutmazlikni uqtirmoqda. Oilaviy ajralishdan keyin ajrashgan er-xotinlar yangi oila qurishlari kerak bo'ladi. Yangi oiladagi munosabatlar ham ko'ngildagidek bo'lish, bo'lmasligi ochiq qoladi. Farzandlarni voyaga yetkazish yoki yangi oilada ularning o'rin topishi yangi muammolarga sabab bo'ladi. Katta yoshdagilar bu borada hayotiy tajribalar, atrofdagilarning hayotini kuzatishlari va o'zlaridan oldingi avlodlarning pand-o'gitlarini hisobga olib yondashadilar. Turli avlod vakillarining oilaviy ajralishlar borasidagi tadqiqotimiz davomida oilaviy ajralishga sabab bo'luvchi omillar yuzasidan munosabatlarini o'rganishga e'tibor qaratildi. Ajralishning sabablarini tahlilida ikki xil miqdoriy munosabatlarni ifodalashni lozim topildi. Birinchi holatda respondentlarning oilaviy ajralishning sabablariga nisbatan munosabatlari noparametrik mezoniga muvofiq o'zaro bog'liq bo'lmagan tanlanmalar ko'rsatkichlardagi tenglikni Kraskel-Uolles N-mezoniga muvofiq tekshirildi.

Xulosa.

Mahalla fuqarolari yig'ini vakillarining oilaviy ajralishlar asosiy sabab sifatida oilaviy munosabatlardagi qadriyatlarining o'zgarib borayotganligi, yoshlarning oilaviy hayotga tayyor emasligi, oiladagi nizolarning ko'payotganligini ko'rsatganlar.

Psixologlarning oilaviy ajralishlarning sabablari bo'yicha xulosalarida er-xotinlarning oilaviy rollaridagi nomutanosiblik, oilaviy munosabatlardagi qadriyatlarining o'zgarib borayotganligi, keksa avlod vakillari bilan yosh avlod vakillarining oila to'g'risidagi munosabatlaridagi nomutanosiblik bilan bog'liq izohladilar.

Yosh avlod vakillari sifatida talabalar jalb etildi. Ular oilaviy ajralishlardagi asosiy muammo sifatida oilaning moddiy ta'minotidagi yetishmovchiliklar, oiladagi nizolarning ko'payayotganligi, oiladan er

yoki ayolning migrant sifatida ishlashga ketayotganligini bosh sabablar sifatida baholadilar.

Ekspertlarning umumiy munosabatlariga ko'ra oilaviy munosabatlar doirasidagi qadriyatlarining o'zgarib borayotganligi, yoshlarning oilaviy hayotga tayyor emasligi, oiladagi nizolarning ko'payayotganligi, er-xotinlarning oilaviy rollaridagi nomutanosibligi, oilaviy munosabatlarda g'arb madaniyatiga xos munosabatlarning kirib kelayotganligi orqali izohlandi.

Yosh avlod vakillari ajralishning har bir insonning o'zi (er-xotin) hal etish muhim, boshqalarning bunga aralashishi maqsadli emas degan xulosa bergan, o'rta avlod va katta avlod vakillari ajralishga shaxsiy masalasi sifatida qarashni yoqlamadilar. Bunday fikrga kelishiga ota-bobolarning oila sha'ni, oilaning qadr-qimmatiga alohida e'tibor qaratganliklarining ta'siridir.

Turli avlod vakillarining o'zbek oilalarida ajralishlar sabablarining klassifikatsiyasi zamonaviy oilalarga xos oilaviy buzilishlar muammosi sifatida tavsiflashga xizmat qiladi. Oilaviy ajralishlar sabablari klassifikatsiyasi turli avlod vakillari nuqtai nazariga ko'ra differentsiallashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Qur'oni Karim. Alauddin Mansur tarjimasi. -T.: Cho'lpon nashriyoti, 1992. -3-237 b.

2. Shoumarov G'.B. Muhabbat va oila. -Toshkent: Ibn Sino, 1994. - 119 b.

Ro'ziqulov F.R. Ajralishlarni oldini olishga va oilaviy qadriyatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan trening mashqlari. Uslubiy qo'llanma. Navoiy: "Aziz kitobxon", 2023.-76 b.

Ro'ziqulov F.R. Oilani musthkamlashning ijtimoiy-psixologik tamoyillari. Psixologiya jurnali. 4-son, 2011 y. 45-47 b.

PSIXOLOGIK FAROVONLIKNING O'QISH VA KASBIY FAOLIYATDAGI O'RNI

Ruzmatova Nigina Shotillo qizi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika fakulteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Akademik mukammallik va professional muvaffaqiyatga erishish uchun odamlar ko'pincha aniq ko'nikmalar, bilim va tajribalarga e'tibor berishadi. Biroq, bir xil darajada muhim, ammo ba'zida e'tibordan chetda qoladigan omil bu psixologik farovonlikdir. Ushbu yaxlit tushuncha hissiy, ijtimoiy va ruhiy salomatlikni o'z ichiga oladi va u o'qish va kasbiy muhitda natijalarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: Akademik mukammallik, farovonlik, professional muvaffaqiyat, ko'nikmalar, bilim va tajriba.

Mamlakatimizdagi ijtimoiy voqelikdagi zamonaviy sotsial-madaniy o'zgarishlar ta'lim tizimiga ham ta'sir ko'rsatib, ijtimoiy munosabatlarni tizimi va "ustoz-shogird" tizimidagi rollarning taqsimlanishida jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ta'lim jarayonini raqamlashtirish va ta'limda axborot texnologiyalarini rivojlantirish fonida o'qituvchining bilim manbai sifatidagi rolini tenglashtirish, uning ta'lim tizimidagi asosiy pozitsiyasi bolalarni zamonaviy turmush sharoitlariga ijtimoiy-psixologik moslashtirishdir. Zamonaviy o'qituvchining faoliyat va fikrlash normalarini uzatishda asosiy ijtimoiy-madaniy agent sifatidagi rolini aniqlashda uning talabalar o'rtasida g'ayrioddiy xatti-harakatlar xavfini oldini olishga qo'shgan hissasi qanday ekanligini tushunish muhimdir.

uning shaxsiy va kasbiy sohasining qaysi tarkibiy qismlari talabalarning me'yoriy xulq-atvori standartlarini uzatish uchun eng muhim hisoblanadi.

O'qituvchining shaxsiy xususiyatlarining sinf o'quvchilarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ta'sirini o'rganish ilmiy adabiyotlarda unchalik keng tarqalgan emas. Ko'tarilgan muammo kontekstida o'qituvchilarning shaxsiy xususiyatlarining rivojlanish darajasining o'quvchilarning psixologik xavfsizligiga ta'sirini o'rganishni ta'kidlash muhimdir V.N. Bartsevich. Olim diqqat, malaka, moslashuvchanlik va o'z-o'zini anglash kabi yaxlit shaxsiy xususiyatlarning yuqori darajadagi kasbiy rivojlanishiga ega bo'lgan o'qituvchilar ko'proq qobiliyatli ekanligini empirik ravishda aniqladi.

talabalarning psixologik xavfsizligini ta'minlash [1]. Chet ellik hamkasblar ta'sir mexanizmlari sifatida ta'lim muhitida e'firoga uzatiladigan namunalarni aniqlaydilar. Maktabda o'quvchilar tomonidan olingan buzg'unchi naqshlar identifikatsiya qilish va taqlid qilish uchun cheklangan rol modellari ehtimolini aniqlaydi, bu esa ta'lim muhitida psixologik xavfsizlikning mumkin bo'lgan muammolarini keltirib chiqaradi [9]. Biroq, Chen va Vazsonyi sinfdagi psixologik iqlim va o'quvchilarning muammoli xatti-harakatlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni topmadilar [8].

Taqdim etilgan ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida biz o'qituvchining kasbiy faoliyatining xususiyatlarida namoyon bo'ladigan psixologik farovonligi o'quvchilarga me'yoriy xulq-atvor standartlarini etkazish samaradorligi bilan o'zaro bog'liq degan gipotezani yaratdik. shu bilan o'quvchilarning adaptiv yoki noto'g'ri (deviant) xulq-atvor modeli uchun old shart-sharoitlar yaratadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, o'quvchining o'qish muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi asosiy omil psixologik qulaylik holatidir. Ta'lim sharoitlarining keskin o'zgarishi, birinchi navbatda, uning farovonligiga, farovonligiga, o'zini o'zi qadrlashiga, hayotdan qoniqishiga, o'z-o'zini anglashiga ta'sir qilishi mumkin, bu esa, o'z navbatida, psixologik salomatlikda katta ahamiyatga ega. Masofaviy ta'limning talabaning psixologik farovonligiga salbiy ta'siri fanlar bo'yicha o'quv natijalarining yomonlashishiga va o'quv motivatsiyasining pasayishiga olib kelishi mumkin. Ushbu muammo bizning tadqiqotimizning maqsadini aniqladi: masofaviy ta'lim davrida talabalarning psixologik farovonligi va o'ziga bo'lgan munosabatini o'rganish.

Hozirgi vaqtda «psixologik farovonlik» fenomeni fanning ko'plab sohalarida, shu jumladan psixologiyada faol o'rganilmoqda. Ya.I. Pavlotskaya [6, p. 22], bu konstruktsiya mustaqillik kabi komponentlarni o'z ichiga oladi; sog'lom shaxslararo munosabatlarni o'rnatish qobiliyati; ichki psixologik qulaylik holati; o'z hayoti va boshqa odamlar hayotining qadr-qimmatini anglash; ijtimoiy manfaatning mavjudligi; o'z-o'zini anglash istagi va qobiliyati; hamdardlik; jamiyatda muvaffaqiyatli moslashish.

Psixologik farovonlikning birinchi tadqiqotchilaridan biri amerikalik psixolog N. Bredbern [13] bo'lib, u bu kontseptsiyani sub'ektiv baxt hissi va hayotdan umumiy qoniqish deb ta'riflagan. Olimning

fikricha, psixologik farovonlik - bu bir-biri bilan doimiy aloqada bo'lgan ijobiy va salbiy ta'sir o'rtasidagi muvozanatdir.

P.P. ishida. Fesenko [11, p. 4] psixologik farovonlik ham sub'ektiv hodisa, yaxlit tajriba sifatida qaraladi, o'zidan va hayotidan qoniqish hissi bilan ifodalanadi. Olim nuqtai nazaridan, bu bevosita shaxsning asosiy qadriyatlari, ehtiyojlari va ichki baholash tizimiga bog'liq.

C. Ryff [14] kontseptsiyasida psixologik farovonlik insonning imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish bilan birga, o'z faoliyatini idrok etish va baholashni aks ettiruvchi asosiy sub'ektiv konstruksiyadir. C.Rifning fikricha, shaxsning psixologik farovonligi oltita asosiy komponentdan iborat: o'z-o'zini qabul qilish (o'z shaxsiyatini anglash va qabul qilish), avtonomiya (o'z xatti-harakatlarini mustaqil baholash, ta'sir ostida barqaror pozitsiyani saqlab turish qobiliyati). ijtimoiy bosim), boshqalar bilan ijobiy munosabatlar, atrof-muhitni boshqarish (mavjud qiyinchiliklarga qaramay, maqsadlaringizga erishish qobiliyati), hayotda maqsadga ega bo'lish, shaxsiy o'sish.

FUNT. Kozmina [5, p. 194], psixologik farovonlikning ko'p komponentli xususiyatini hisobga olgan holda, uni o'ziga munosabat kabi integrativ psixologik ta'lim bilan bog'laydi. «O'ziga munosabat» atamasi insonning «men» ga bo'lgan munosabatini anglatadi. S.R nazariyasi doirasida. Pantileeva [7, p. 208] bu kontsepsiya ikki darajali shakllanish sifatida qaraladi, shu jumladan o'z-o'zini hurmat qilish va o'ziga nisbatan hissiy va qadriyatlarga asoslangan munosabat, bu tushunchada ustunlik qiladi.

V.V. Stolin [10] o'z-o'ziga munosabat tuzilishi uchun modelni taklif qildi. Ushbu modelga ko'ra, inson o'zining «men», uning fazilatlari va xususiyatlarini o'zini o'zi anglash zarurligini ifodalovchi motivlar bilan bog'liq holda baholaydi. Ushbu ierarxik tuzilmada o'z-o'ziga munosabatning uchta darajasi mavjud: global o'ziga munosabat; o'z-o'zini hurmat qilish, shaxsiy manfaatdorlik, avtosempatiya va o'ziga nisbatan kutilgan munosabat bilan ajralib turadigan o'ziga munosabat; o'zining «men» ga nisbatan aniq harakatlarga tayyorlik darajasi.

A.M. Beznosenko va M.V. Yavorskaya [3, p. 26] masofaviy ta'lim davrida Primorsk o'lkasidagi turli darajadagi psixologik farovonlikdagi talabalarining o'ziga bo'lgan munosabatini o'rganishni amalga oshirdi. Sifat tahliliga ko'ra, barcha talabalar uchun umumiy farovonlik darajasi o'rtacha. Talabalar kundalik faoliyatni, jumladan, akademik faoliyatni tashkil qilishda ba'zi qiyinchiliklarga duch kelishadi. Boshqalar bilan ijobiy munosabatlarga kelsak, ular ushbu namunadagi talabalar orasida ochiqlik va ishonch bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ularning o'zini o'zi qabul qilish darajasi pastligicha qolmoqda, bu o'z xatti-harakatlaridan va yutuqlar darajasidan norozilik mavjudligini ko'rsatadi.

Biz T.M.da masofaviy ta'lim sharoitida talabalar - klinik psixologlar va talabalar - umumiy psixologlarning ruhiy holatining o'ziga xosligi va engish strategiyalarining o'ziga xos tadqiqotini topamiz. Xarlamova [12, s. o'ttiz]. Muallif tomonidan olingan ma'lumotlarga ko'ra, umumiy psixologiya talabalari o'z shaxsiyatiga nisbatan tanqidiyroq bo'lgan klinik psixologlarga qaraganda o'zlariga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishadi. Shubhasiz, ijobiy o'zini-o'zi qabul qilish umumiy ruhiy holatning yaxshilanishiga olib keladi, bu COVID-19 pandemiyasining stressli holatida talabalarining moslashish qobiliyatini oshiradi. Tadqiqotchining fikricha, talabalarining hozirgi hayotiy voqealari, ichki yordamning mavjudligi yoki yo'qligi, ular bilan sodir bo'lgan voqealar uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishga tayyorligi yoki istamasligi ularning ruhiy holatini belgilaydi. Shuningdek, sub'ektlar atrofdagi voqelik bilan aloqa qilishdan qochganda, ularning pandemiya holati bilan bog'liq muammolarni hal qilishdagi faolligi va masofaviy ta'limga bo'lgan ehtiyoj pasayib borishi aniqlandi. Teskari tendentsiya mavjudligi ham qayd etilgan: sub'ektlar o'quv va boshqa muammolarni hal qilish yo'llarini topish uchun shaxsiy resurslardan samarali foydalanganda, ularning psixologik va jismoniy noqulayligi kamayadi. Shunday qilib, muammolardan qochish istagi o'zidan va hayotidan qoniqish darajasining pasayishiga olib keladi.

Sankt-Peterburg universiteti bazasida E.N. Arbuzova va A.I. Semakova [1, p. 218] shuningdek, Rossiya Ichki ishlar vazirligi talabalari namunasida psixologik holat va xatti-harakatlarni bartaraf etish resurslarini o'rganishni o'tkazdi. Olimlarning ta'kidlashicha, o'z-o'zini izolyatsiya qilish sharoitida kursantlarning ruhiy holati odatda xotirjamlik (qoniqish hissi, xotirjamlik, muvozanat va beparvolik) bilan tavsiflanadi, chunki talabalar yashash joyida qulay muhitda; ular har kuni jamoat joylariga tashrif buyurishlari yoki transportdan foydalanishlari shart emas. Shu bilan birga, hozirgi ruhiy holatda pessimizm, befarqlik, motivatsiyaning pasayishi, asabiylashish, tashvish kabi ko'rinishlar ham mavjud bo'lib, bu guruh talabalari uchun amalda xos emas. Aniqlangan ruhiy o'zgarishlarning me'yoriy qadriyatlariga qaramay, hissiy fonning pasayishi o'quv faoliyati samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu o'quvchilarga o'z vaqtida psixologik va pedagogik yordam ko'rsatish zarurligini ko'rsatadi. Sifatli tahlil

natijasida kursantlar o'rtasida psixologik himoyaning etakchi shakllari o'rnatildi, ular kompensatsiya va rad etishdir. Bu shuni anglatadiki, o'quvchilar salbiy ruhiy holatlarni boshdan kechirganda, ko'pincha ongsiz ravishda yoqimsiz fikrlar va tajribalarni bostiradi. Olimlar salbiy ruhiy holatlarning shakllanishiga yordam beradigan quyidagi psixologik xususiyatlarni aniqladilar: muvozanatsiz xarakter xususiyatlarining mavjudligi (hissiy beqarorlik, sezgirlik, to'g'ridan-to'g'rilik, muvofiqlik, konservatizm), psixologik himoya mexanizmlarining etuk emasligi (repressiya, proektsiya va reaktiv shakllanishlar), shakllanmagan adaptiv prosotsial kurash strategiyalari, engish xulq-atvori tuzilmasida impulsiv va tajovuzkor xatti-harakatlarning noto'g'ri moslashuvchan strategiyalari.

I.E. Sokolovskaya [8, p. 52] tadqiqot asosida masofaviy ta'lim sharoitida o'quvchilarning sub'ektiv farovonligini belgilovchi bir qancha ijtimoiy-psixologik omillar aniqlandi: bu, birinchi navbatda, o'qish shaklidan qat'i nazar, ta'limga qiziqishning mavjudligi; sinfdoshlar bilan munosabatlarni saqlab qolish qobiliyati; o'qituvchilar bilan yuqori sifatli hamkorlikning mavjudligi.

Masofaviy ta'lim samaradorligi muammosi bo'yicha ko'plab munozaralarga qaramay, bir haqiqatni ta'kidlash kerak. Masofaviy ta'limga majburiy o'tish tufayli o'qituvchilar o'z talabalari bilan yaqinroq bo'lish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Ular nafaqat yordamchilar va raqamli yordamchilar sifatida namoyon bo'lishlari, balki yangi texnologiyalar va platformalardan foydalanishni boshlashlari mumkin; turli ta'lim xizmatlarining imkoniyatlarini ochib berish. Masofaviy ulanishda o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini amalga oshirish pedagogika va psixologiyani chuqur tushunishni talab qiladi, chunki karantin davrida ta'limning tubdan yangi yo'nalishlari va ta'limni amalga oshirish shakllari kuzatilmoqda.

Shunday qilib, psixologik farovonlik ajralmas shaxsiy shakl bo'lib, insonning ijobiy faoliyatida hal qiluvchi rol o'ynaydi va sub'ektiv baxt hissi, ichki uyg'unlik, o'zidan va umuman hayotdan qoniqishda namoyon bo'ladi. Bu o'ziga bo'lgan munosabat - o'z-o'zini hurmat qilish va o'ziga nisbatan hissiy - qadriyat munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lib, shaxsning potentsial imkoniyatlarini maksimal darajada ochib berishni anglatadi. Empirik tadqiqotlarni tahlil qilgandan so'ng, biz talabalar masofaviy ta'lim jarayonida duch keladigan asosiy qiyinchiliklarni aniqlashimiz mumkin: o'quv va kundalik faoliyatni tashkil etishdagi qiyinchiliklar, o'zini o'zi qabul qilishning past darajasi va o'ziga nisbatan tanqidiy munosabat, befarqlik va pessimizm, ta'lim motivatsiyasining pasayishi, asabiylashishning tez-tez namoyon bo'lishi. va tashvish. Shu bilan birga, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'rganishga bo'lgan qiziqish, sinfdoshlar bilan munosabatlarni saqlash va o'qituvchilar bilan yuqori sifatli o'zaro munosabatlar onlayn ish sharoitida talabalarining psixologik farovonlik darajasini optimallashtirishga yordam beradi.

Yuqoridagilarga muvofiq, biz talabalar uchun masofaviy ta'limda psixologik qulaylik darajasini oshirish uchun quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqdik:

1. Birinchi qadam, barchamiz o'zimizni topishga majbur bo'lgan holatlarni qabul qilishdir. Nima sodir bo'lishining mumkin bo'lgan sabablarini konstruktiv ravishda o'ylab ko'rish va bizning nazoratimizdan tashqarida narsalar mavjudligini tan olish kerak. Salbiylikni qabul qilmasdan oldini olish tashvish, stress va boshqa salbiy ruhiy holatlarni oshiradi. Kognitiv defuziya texnikasidan foydalaning (kognitiv defuziya) - o'zingizni fikrlaringizdan ajrating, ularga tashqi kuzatuvchining pozitsiyasidan qarang, har bir fikrni tanqidiy baholang.

2. O'quv va darsdan tashqari vaqtingizni aniq ajrating. Samarali o'z-o'zini tashkil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish. Boshlagan ishingizni oxiriga yetkazing - bu o'z-o'zini hurmat qilishni kuchaytiradi. Ijtimoiy tarmoqlar va Internetda o'tkaziladigan vaqtni cheklang.

3. To'g'ri ovqatlanish va jismoniy faollikka e'tibor bering. Ovqatni tez-tez (har 3-3,5 soatda) kichik qismlarda iste'mol qiling. Kunning birinchi yarmida shirinliklar va un mahsulotlarini oling. Bu vazn ortishining oldini olishga yordam beradi. Jismoniy harakatsizlikning oldini olish uchun siz bir holatda 1,5 soatdan ortiq o'tirmasligingiz kerak; Qon aylanishini yaxshilash uchun vaqti-vaqti bilan jismoniy mashqlar qilish kerak (squats, egilish, aerobika). Kuniga 7 km ga yaqin odamlardan (park, stadion, o'rmon) toza havoda har kuni yurish kerak.

4. Salbiy munosabatda bo'lgan va doimo hayotdan shikoyat qiladigan odamlar bilan muloqot qilmang. Agar bunday muloqotni butunlay chiqarib tashlashning iloji bo'lmasa, uni minimal darajada cheklang. Oila va do'stlar bilan ko'proq muloqot qiling, birgalikda suhbatlar tashkil qiling, filmlarni tomosha qiling, turli mavzularni muhokama qiling. Sinfdoshlar va do'stlar bilan telefon va video orqali muloqot qiling. Sifatli muloqot ruhiy farovonlikni yaxshilaydi.

5. Juda band bo'lishingizga qaramay, sevimli mashg'ulotingizga vaqt ajrating, chunki sevimli mashg'ulotlar sizning kayfiyatingizni yaxshilaydi va tashvishlarni kamaytiradi. Sevimli musiqangizni

tinglang va raqsga tushing. Raqsga tushayotganda, yutuqlaringizni eslang va yangi maqsadlar haqida o'ylang. Bu o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishga yordam beradi.

6. Har bir vaziyatda o'z-o'zini rivojlantirish uchun ijobiy tomonlar va imkoniyatlarni topishni o'rganing. Bu bizni kuchliroq qiladi.

Psixologik farovonlik o'qishda ham, kasbiy faoliyatda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi, shaxsning faoliyati, qoniqishi va umumiy muvaffaqiyatining turli jihatlariga ta'sir qiladi. Psixologik farovonlik o'rganish va kasbiy faoliyatga ta'sir qilishning ba'zi asosiy usullari:

Kognitiv faoliyat. Ijobiy psixologik farovonlik kognitiv faoliyatning yaxshilanishi, jumladan xotira, diqqat va muammolarni hal qilish qobiliyatlari bilan bog'liq. Bu o'rganish va akademik samaradorlikni oshiradi.

Motivatsiya va faollik. Psixologik farovonligi yuqori bo'lgan shaxslar ko'proq motivatsiyaga ega va o'qishlari bilan shug'ullanishadi. Ular o'rganishga ko'proq qiziqish bildiradilar, bu esa doimiy harakat va yaxshi akademik natijalarga olib kelishi mumkin.

Chidamlilik. Psixologik farovonlik chidamlilikka hissa qo'shadi, talabalarga stress, muvaffaqiyatsizliklar va akademik qiyinchiliklarni engishga yordam beradi. Bardoshli odamlar muvaffaqiyatsizliklardan qaytish va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish uchun yaxshiroq jihozlangan.

Ijtimoiy munosabatlar. Ijobiy psixologik farovonlik sog'lom ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi, ta'lim tajribasini yaxshilaydigan qo'llab-quvvatlovchi tarmoqni yaratadi. Kuchli ijtimoiy aloqalar tegishlilik tuyg'usiga yordam beradi va izolyatsiya tuyg'usini kamaytiradi.

Hissiy tartibga solish. Yaxshi psixologik farovonlikka ega bo'lgan odamlar o'zlarining his-tuyg'ularini tartibga solish, stressni boshqarish va ijobiy dunyoqarashni saqlashga qodir. Ushbu hissiy barqarorlik akademik hayotdagi bosimlarni engish uchun foydalidir.

Professional faoliyat. Ish samaradorligi:

Psixologik farovonlik yuqori ish samaradorligi bilan bog'liq. Qoniqarli va ruhiy sog'lom odamlar o'zlarining kasbiy rollarida ko'proq samarali, ijodiy va innovatsion bo'lishadi.

Ishdan qoniqish. Psixologik farovonligi yuqori bo'lgan odamlar ishdan qoniqishni ko'proq his qilishadi. Bu qoniqish motivatsiya, faollik va ishga ijobiy munosabat bilan chambarchas bog'liq.

Etakchilik va hamkorlik. Yaxshi psixologik farovonlikka ega bo'lgan shaxslar ko'pincha empatiya, muloqot qobiliyatlari va boshqalar bilan hamkorlik qilish qobiliyatini o'z ichiga olgan samarali etakchilik fazilatlarini namoyish etadilar. Bu ijobiy ish muhitiga hissa qo'shadi.

Moslashuvchanlik. Psixologik farovonlik o'zgarishlarga moslashuvchanlikni oshiradi. Dinamik professional muhitda muvaffaqiyatga erishish uchun yangi texnologiyalar, ish tuzilmalari va qiyinchiliklarga moslashish qobiliyati zarur.

Ish va hayot balansi. Psixologik farovonlikni saqlash sog'lom ish va hayot muvozanatiga erishish uchun juda muhimdir. Ushbu muvozanatni saqlash uzoq muddatli martaba qoniqishiga hissa qo'shadi va charchashni oldini oladi.

Mojarolarni hal qilish. Kuchli psixologik farovonlikka ega bo'lgan shaxslar ish joyidagi mojarolarni konstruktiv tarzda hal qilish, ijobiy va hamkorlik muhitini yaratish uchun yaxshi jihozlangan.

Umumiy. O'tish davridagi chidamlilik. Ta'limdan ishchi kuchiga o'tish yoki kasbiy rollarni o'zgartirishdan qat'i nazar, psixologik farovonlik bufer bo'lib, odamlarga o'tishlarni osonroq boshqarishga yordam beradi.

Salomatlik va farovonlik. Psixologik farovonlik va jismoniy salomatlik o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Ruhiy salomatlikka g'amxo'rlik qilish umumiy farovonlikka hissa qo'shadi, bu esa, o'z navbatida, o'qish va ish samaradorligiga ijobiy ta'sir qiladi.

Psixologik farovonlik inson hayotining kognitiv, hissiy va ijtimoiy jihatlariga ta'sir qiluvchi asosiy elementdir. Psixologik farovonlikni tarbiyalash va qo'llab-quvvatlash nafaqat shaxsiy qoniqish, balki akademik va kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun ham muhimdir.

O'quv sayohati: muvaffaqiyatning poydevori

Kognitiv faoliyat va akademik samaradorlik:

Psixologik farovonlikning markazida rivojlangan kognitiv faoliyat yotadi. Ijobiy ruhiy salomatlik yaxshilangan xotira, e'tibor va muammolarni hal qilish qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lib, bularning barchasi samarali o'rganish va akademik yutuqlar uchun zarurdir.

Motivatsiya va faollik:

Psixologik farovonlik motivatsiya va o'quv jarayoniga jalb qilish uchun katalizator bo'lib xizmat qiladi. Farovonlik tuyg'usini boshdan kechirgan talabalar o'z o'qishlariga chinakam qiziqish ko'rsatishi mumkin, bu esa doimiy harakat va akademik muvaffaqiyatga olib keladi.

Qiyinchiliklarga chidamlilik:

Ta'lim bo'ylab sayohat qiyinchiliklardan holi emas. Psixologik farovonlik odamlarni chidamlilik, muvaffaqiyatsizliklardan qaytish qobiliyati va akademiya talablariga moslashish qobiliyati bilan jihozlaydi.

Ijtimoiy aloqalar va yordam:

Sog'lom psixologik farovonlik ijobiy ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi. Qo'llab-quvvatlovchi tarmoq ta'lim tajribasini oshiradi, tegishlilik tuyg'usini ta'minlaydi va izolyatsiya tuyg'usini kamaytiradi va shu bilan umumiy farovonlikka hissa qo'shadi.

Professional bajarish: Darajadan tashqari

Ish samaradorligi:

Shaxslar kasbiy sohaga o'tayotganda, psixologik farovonlik muhim rol o'ynashda davom etadi. Tadqiqotlar doimiy ravishda ruhiy salomatlik va ish samaradorligi o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni ko'rsatadi, qoniqarli va ruhiy sog'lom xodimlar yuqori mahsuldorlikni namoyish etadilar.

Ishdan qoniqish:

Ishdan qoniqish kasbiy farovonlikning asosiy ko'rsatkichidir. Ijobiy psixologik farovonlik ishdan qoniqishga hissa qo'shadi, motivatsiyani, faollikni va umuman martaba bajarilishini kuchaytiradigan ijobiy geribildirim tizimini yaratadi.

Etakchilik va hamkorlik:

Samarali etakchilik va hamkorlik kuchli psixologik farovonlikning yon mahsulotidir. Ruhiy salomatlikni birinchi o'ringa qo'yadigan shaxslar empatiya, muloqot qobiliyatlari va hamkorlikda ishlash qobiliyati kabi fazilatlarni namoyon qiladi, ijobiy ish muhitiga hissa qo'shadi.

Dinamik ish muhitida moslashuvchanlik:

Bugungi tez o'zgarib borayotgan professional landshaftda moslashuvchanlik talab qilinadigan mahoratdir. Psixologik farovonlik insonning o'zgarishlarni boshqarish qobiliyatini oshiradi, yangi muammolar va imkoniyatlarni o'z ichiga olgan fikrlashni rivojlantiradi.

Muvozanat akti: ish va hayot uyg'unligi:

Sog'lom ish va hayot muvozanatiga erishish uchun psixologik farovonlikni saqlash juda muhimdir. Ushbu muvozanatni saqlash nafaqat shaxsiy farovonlikka yordam beradi, balki doimiy martaba qoniqishiga hissa qo'shadi va charchashni oldini oladi.

Xulosa: muvaffaqiyatga yaxlit yondashuv

Akademik va kasbiy muvaffaqiyatga erishish uchun psixologik farovonlik va umumiy muvaffaqiyatning o'zaro bog'liqligini tan olish juda muhimdir. Ta'lim va kasbiy izlanishlar alohida sohalar emas, balki, aslida, ruhiy salomatlik shaxsiy va kasbiy rivojlanish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan uzluksizlikning bir qismidir.

Shaxslar, o'qituvchilar va ish beruvchilar sifatida psixologik farovonlikni qadrlaydigan va birinchi o'ringa qo'yadigan muhitni ta'minlash nafaqat shaxsiy tashvish, balki jamoaviy mas'uliyatdir. O'qish va kasbiy sharoitda ruhiy salomatlikning ahamiyatini e'tirof etish orqali biz muvaffaqiyatga erishish yo'llarini yaratishimiz mumkin, ular nafaqat akademik va martaba yutuqlari bilan, balki shaxsiy qoniqish, chidamlilik va jamiyatga ijobiy hissa qo'shish bilan tavsiflanadi. Aslini olganda, gullab-yashnagan aql ham ta'lim, ham professional dunyoda gullab-yashnayotgan sayohat uchun poydevor qo'yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G 'oziyev E. Psixologiya.-T., 1999.
2. «Xalq ta'limi» jurnali, 2014-yil, 6-son.
3. «Umumta'lim fanlari metodikasi» jurnali, 2014-yil, 3-son.

PEDAGOG FAOLIYATI SAMARADORLIGINING SHAXSLILIK DETERMINANTLARI

Samarova Shoxista Rabadjanovna

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti, psixologiya kafedrası mudiri, psixologiya fanlari nomzodi,
dotsent*

Annotatsiya. O'qituvchilik kasbi - bu bilim, mahorat va shaxslararo dinamikaning nozik o'zaro ta'siri. Pedagogik texnika va mavzu bo'yicha ekspertiza ahamiyatini oshirib bo'lmaydi, lekin o'qituvchi faoliyatining shakllanishida shaxsning roli bir xil darajada muhimdir. Ushbu maqola o'qituvchining sinfdagi samaradorligiga ta'sir qiluvchi shaxsiyatni belgilovchi omillarning murakkab determinantlarini o'rganadi.

Kalit so'zlar: o'qituvchilik kasbi, bilim, mahorat, shaxslararo dinamika, omillar, determinant.

Talabalar uchun rivojlanayotgan, ijodiy, xavfsiz muhitni yaratish zamonaviy ta'lim islohotining yo'nalishidir. Bu jarayondagi asosiy shaxs - bu o'quvchilar xato qilishdan va bahslashishdan qo'rqmaydigan, yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish maqsad emas, balki o'z-o'zini rivojlantirish vositasi bo'lgan sharoitlarni yaratishga qodir bo'lgan psixologik jihatdan yaxshi ta'minlangan o'qituvchidir. ta'lim maydonining barcha ishtirokchilari. Shu munosabat bilan, muvaffaqiyatli kasbiy va pedagogik faoliyatning sharti sifatida o'qituvchining psixologik farovonlikka erishish va uni saqlab qolish istagiga ta'sir qiluvchi shaxsiy fazilatlarni o'rganish zarurati tug'iladi.

Psixologiyada o'qituvchining kasbiy faoliyatini o'rganishdan (N.V.Kuzmina, A.K.Markova) uning shaxsiyatini o'rganishga (A.B.Orlov, L.M.Mitina, A.A.Rean) izchil o'tish mavjud. Hozirgi bosqichda tahlilning yangi istiqboli paydo bo'ldi: o'qituvchi faoliyatining turli tomonlarini shaxsiy belgilovchi omillarni aniqlash: aqliy charchash (T.V. Redina, A.A. Rukavishnikov), pedagogik muloqot uslubi (I.P. Shkuratova), kasbiy mahoratni rivojlantirish (M.N. Mironova, O. A. Shlyapnikova). Ushbu tadqiqotlar o'qituvchi shaxsining salbiy (o'zini o'zi buzuvchi) dan ijobiy (o'z-o'zini rivojlantirish)gacha bo'lgan davomiylikdagi faoliyatining ichki sharoitlarini ochib beradi. Ushbu yondashuv nafaqat o'qituvchining kasbda uzoq muddatli va samarali ishlashiga imkon beradigan shaxsiy xususiyatlarni o'rganishni, balki ijobiy faoliyatni ongli ravishda tanlash va psixologik farovonlikka erishish uchun ichki shaxsiy sharoitlarni aniqlashni talab qiladi.

Shu munosabat bilan, o'qituvchi faoliyatining o'z-o'zini davolash, o'z-o'zini rivojlantirishga yo'nalishini belgilaydigan va kasbda uzoq muddatli ijobiy faoliyatni saqlab qolishga imkon beradigan ichki shaxsiy sharoitlarni empirik tarzda o'rganish zarurati tug'iladi.

Dastlab, «shaxsning ishlashi» tushunchasi «sog'lom» (ijobiy) va «nosog'lom» (salbiy) funktsiyalarning tavsifi bilan bog'liq holda shaxsiyatning xorijiy nazariyalari doirasida paydo bo'lgan. «Shaxsning ijobiy faoliyati» tushunchasi gumanistik psixologiyaga muvofiq ishlab chiqilgan. Shaxsning ijobiy faoliyatining turli jihatlari, masalan, shaxsiy o'sish, boshqalar bilan ijobiy munosabatlar, o'z hayotidagi voqealarni boshqarish qobiliyati va hayotiy maqsadlarning mazmunliligi shaxsning psixologik farovonligini sub'ektiv his qilishda birlashtirilgan.

O'qituvchilar nafaqat bilimlarni tarqatuvchi, balki murabbiy va yo'l-yo'riq sifatida ham xizmat qiladi. O'quvchilarning his-tuyg'ularini tushuna oladigan va ular bilan rezonanslasha oladigan hamdard o'qituvchi ijobiy ta'lim muhitini yaratadi. O'z his-tuyg'ularini tan olish va boshqarish va boshqalarni tushunishni o'z ichiga olgan hissiy intellekt o'quvchilar sinfga olib keladigan turli xil his-tuyg'ularni boshqarish uchun juda muhimdir. Yuqori hissiy intellektga ega o'qituvchi ijobiy munosabatlarni rivojlantirish, nizolarni hal qilish va o'rganish uchun qulay muhit yaratish uchun yaxshi jihozlangan.

Ta'lim paradigmasi dinamik va sinflar turli xil o'quvchilarning mikrokosmosidir. O'qituvchining turli ta'lim uslublari, sur'ati va kutilmagan qiyinchiliklarga moslasha olishi muhim ahamiyatga ega. Moslashuvchan o'qituvchi dars rejalarini tezda o'zgartirishi, yangi o'qitish metodologiyalarini o'z ichiga olishi va individual talabalar ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda strategiyalarni o'zgartirishi mumkin. O'zgarishlarni qabul qilishga tayyorlik va moslashuvchanlik samarali o'qitishning o'ziga xos belgisidir.

Aloqa maxorati. Aniq va samarali muloqot muvaffaqiyatli o'qitishning asosidir. Kuchli muloqot qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchi murakkab tushunchalarni tushunarli tarzda etkazishi, o'quvchilarning ishtirokini rag'batlantirishi va konstruktiv fikr bildirishi mumkin. Bundan tashqari, samarali muloqot

og'zaki ifodadan tashqariga chiqadi; og'zaki bo'lmagan belgilar, tana tili va faol tinglash ham qiziqarli va inklyuziv sinf muhitini yaratishda muhim rol o'ynaydi.

O'qitishga bo'lgan ishtiyoq. Ehtiros yuqumli. O'z faniga va o'qitish san'atiga chin dildan ishtiyoqli o'qituvchi talabalarni g'ayratli o'quvchilar bo'lishga undaydi. Ehtiros ijodkorlikni, qat'iyatlilikni va doimiy takomillashtirishga sodiqlikni kuchaytiradi. U sinfni qiziqish uyg'otadigan makonga aylantiradi va o'rganish quvonchi yuqumli bo'ladi.

Tashkiliy ko'nikmalar. O'qituvchining hayoti darsni rejalashtirishdan tortib, baho berishgacha bo'lgan ko'plab mas'uliyatni o'z ichiga oladi. Kuchli tashkiliy ko'nikmalar o'qituvchiga vaqtni samarali boshqarish, yaxshi tuzilgan o'quv dasturini saqlash va o'z vaqtida fikr-mulohazalarni taqdim etish imkonini beradi. Yaxshi tashkil etilgan sinf o'rganish uchun qulay muhit yaratadi va o'quvchilarga o'zlarini xavfsiz va qo'llab-quvvatlanishiga yordam beradi.

Chidamlilik va sabr-toqat. O'qitishning qiyinchiliklari yo'q emas. Bardoshli o'qituvchi muvaffaqiyatsizliklarni engib o'tishi, muvaffaqiyatsizliklardan saboq olishi va qiyinchiliklarga qarshi turishi mumkin. Sabr-toqat - o'qituvchilarga individual e'tibor berish, o'quvchilarni qiyinchiliklardan o'tkazish va ijobiy ta'lim tajribasini yaratishga imkon beradigan fazilatdir. Bosim ostida xotirjam va xotirjam bo'lish qobiliyati o'qituvchilik kasbidagi bebaho xususiyatdir.

Shaxsning kasbiy yo'nalishi kasbga ijobiy munosabatni va takomillashtirish istagini ifodalaydi. Shakllangan va shaxsiy xususiyatga aylangandan so'ng, kasbiy yo'nalish hozirgi motivlar darajasiga ta'sir qiladi va faoliyat samaradorligini oshiradi. Kasbiy yo'nalishni rivojlantirishning to'rt bosqichi mavjud: kasbga bo'lgan qiziqishni uni egallash zaruratining aksi sifatida aniqlash; kasbiy faoliyatga barqaror qiziqishni shakllantirish; pedagogik mahorat asoslarini o'zlashtirishda qat'iyatni shakllantirish; o'qituvchilik faoliyati uchun kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlar majmuini shakllantirish [5].

Pedagogik mahoratning asosini kasbiy bilim tashkil etadi: o'qitilayotgan fan, uning metodikasi, pedagogikasi, psixologiyasini bilish, shuningdek, o'rganilayotgan fanlarni sintez qilish va pedagogik muammolarni hal qilish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati.

Pedagogik qobiliyatlar, ko'pchilik olimlarning fikricha, pedagogik faoliyat talablariga javob beradigan va bu faoliyatni oson o'zlashtirish va unda yuqori natijalarga erishishni ta'minlaydigan shaxs xususiyatlarining yig'indisidir. Ko'p yillar davomida o'qituvchilik qobiliyatlarini tadqiq qilgan N.V.Kuzmina ularni ob'ektga, faoliyat vositalari va sharoitlariga o'ziga xos sezgirlikdan va kerakli natijalarni olishning eng samarali usullarini topishdan iborat individual, barqaror shaxs xususiyatlari sifatida belgilaydi [2].

Pedagogik qobiliyatlarning asosiy turlarini aniqlashda turlicha yondashuvlar mavjud (N.V.Kuzmina, A.I.Shcherbakov, N.V.Kukharev, S.B.Elkanov, A.E.Kondratenkov va boshqalar) Ko'pgina mualliflar eng muhim pertseptiv-refleksiv qobiliyatlarni nomlaydilar. N.V.Kuzminaning fikricha, pedagogik qobiliyatlarning refleksiv darajasi sezgirlikning 3 turini o'z ichiga oladi: ob'ektni his qilish; mutanosiblik va xushmuomalalik hissi; tegishlilik hissi.

Pedagogik texnika pedagogik mahoratning to'rtinchi elementi bo'lib, o'qituvchi xulq-atvorini tashkil etishning maxsus shaklini ifodalaydi, shu jumladan malakalarning ikki guruhi: o'zini o'zi boshqarish qobiliyati va pedagogik muammolarni hal qilish jarayonida o'zaro munosabatda bo'lish qobiliyati. Birinchi guruh malakalari - tanani, hissiy holatni va nutq texnikasini egallash. Ikkinchisi - didaktik, tashkiliy, kontaktli o'zaro ta'sir qilish usullarini egallash va boshqalar.

Kasbiy mahorat kasbiy tajribadan o'sadi, garchi ko'p yillik o'qituvchilik faoliyatining o'zi mahorat emas. Kasb-hunar tajribasi ham o'z kasbidan qoniqmagan, o'z xizmat vazifalarini halol bajaruvchi o'qituvchi tomonidan shakllantiriladi. F.G.Ziyatdinovanning ta'kidlashicha, o'qituvchilarning kamida 90 foizi o'z ishidan, 20 foizi esa to'liq qoniqmaydi [2]. Bunday o'qituvchi, hatto katta ish tajribasiga ega bo'lsa ham, o'qituvchining alohida ruhiy va jismoniy holati sifatida mahoratning muhim elementlaridan biri - «ijodiy farovonlik» ni amalda rivojlantirmaydi.

Amerika sotsiologiyasida o'qituvchilar bu holatni «oqim hissi» deb atashgan, ya'ni, o'z faoliyatiga to'liq sho'ng'ish va faoliyat jarayonining o'zidan zavq olish, bu o'z navbatida ushbu o'qituvchining yuqori ichki motivatsiyasidan dalolat beradi. Ijodkorlik va qoniqishsiz professional tajriba ko'pincha inertsia, charchoq va tirnash xususiyati rivojlanadi.

Ta'lim va malaka ob'ektiv va shaxsiy omillar tizimining asosiy elementlari bo'lib, ular nafaqat mehnat faoliyatiga ta'sir qiladi, balki uni umumiy va alohida belgilaydi. O'qituvchining ma'lumoti uning kasbiga mos keladigan diplomi, sifati, ya'ni. o'quv jarayonidagi taraqqiyot. Malaka - bu faoliyatga

tayyorgarlik va faoliyatning o'zi sifatida ta'lim. Ta'lim - malaka - o'zaro bog'liqlikda ta'lim doimiy qadriyat, uning tashkiliy va mazmunli tarkibiy qismi sifatida ishlaydi. Malaka o'zgaruvchan va ko'proq mobil qiymatdir. Pedagogik amaliyotda bu bog'liqlikning o'zaro ta'siri to'g'risida ancha barqaror fikr o'rnatildi: oliy ma'lumot yuqori malakani anglatadi va aksincha.

Ko'rinishidan, bu erda sotsiologlar tomonidan kashf etilgan ancha murakkab bog'liqliklar mavjud. Masalan, turli mualliflar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar o'qitishning o'zi va umuman fanning nazariy muammolariga qaraganda metod va texnologiyalarga ko'proq va barqarorroq qiziqish uyg'otadi. Maktabda ma'lum muddat ishlab, maktab o'quv dasturini o'zlashtirgandan so'ng, ayrim o'qituvchilarda yetarli bilimga ega ekanligiga qattiq ishonch hosil bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, bu xususiyat nima uchun o'qituvchilarning to'rtidan biridan kamrog'i ta'limni hayotiy qadriyat deb bilishini va undan kichikroq qismi - 10% - yaxshi kasbiy tayyorgarlikni o'qituvchilik ishining nufuzini oshirishda hal qiluvchi omil deb bilishini tushuntirishi mumkin.

Ba'zi o'qituvchilar ushbu muammoni his qilib, mustaqil ijodiy o'quv dasturlarini yaratish, o'zlarining ta'lim komponentlarini kengaytirish yo'lini oldilar. Uning ma'nosi va ahamiyatini o'zida mujassam etgan «jonli bilim» tushunchasi shunday paydo bo'ldi. Ma'no tushunchasi "individual ongning inson borlig'idagi ildizini" ifodalaydi (bu g'oyani G.G. Shpet shakllantirgan), ma'no tushunchasi esa bu ongning ijtimoiy ongga, madaniyatga bog'lanishidir [8].

Yosh va ish tajribasi - bu o'qituvchi shaxsining o'zini o'zi anglash jarayonining turli bosqichlarini aks ettiruvchi ob'ektiv va shaxsiy omillar: ijodiy energiyaning shakllanishidan etukligiga va so'nishigacha. Sotsiologlar bu omillarni keksalikka, ishtiyoqni yo'qotishga, optimizmga toqat qilmaydigan o'qituvchilik ishining xususiyatlari bilan bog'liq holda ko'rib chiqish zarurligiga e'tibor qaratadilar. O'qituvchining yosh ko'rsatkichi - qarimaslik, yoshlik xususiyatlarini saqlab qolgan ruhiy holatda ifodalangan, har bir yangi avlodni tushunish qobiliyati, hayotiy tajribaning donoligi bilan ko'payadi. Tadqiqotchilarning etarlicha barqaror tendentsiyani aniqlagani bejiz emas, bu yosh o'qituvchilar 50 yoshdan oshgan va pensiya yoshidagi o'qituvchilarni yosh o'qituvchilarga qaraganda ko'proq namuna va hokimiyat sifatida nomlashlarida ifodalangan.

O'qituvchilikdagi yosh muammosi ilmiy adabiyotlarda juda keng tarqalgan bo'lib, u kasbiy yuksalishning «cho'qqilarini» boshdan kechirayotgan yuzlab yosh mutaxassislarining o'qituvchilik kasbida «yashash» ning murakkab va shiddatli jarayonini, pedagogik inqirozlar, umidsizlik va umidsizliklarni aks ettiradi. «tinchlik» davrlari. Va bu erda gap ish tajribasida, talabalar yoki o'qituvchilar jamoasida emas, balki shaxs hayotining turli jabhalariga ob'ektiv ta'sir ko'rsatadigan, uning hayotga, kasbga, o'ziga, ma'naviy qadriyatlari va ideallariga bo'lgan his-tuyg'ularini o'zgartiradigan yosh xususiyatlarida. Ushbu muammoning bu jihati hali ham keyingi o'rganishni kutmoqda, uning amaliy ma'nosi ham muhimdir: maktabni qarigan o'qituvchidan qanday himoya qilish va o'qituvchining qarimasligiga yordam berish. Vazifaning aniq tabiiyligiga qaramay, u zamonaviy jamiyat uchun dolzarb va murakkab bo'lib qolmoqda.

O'qituvchilik faoliyatiga ta'sir qiluvchi ob'ektiv-shaxsiy omillar guruhida kasbiy barqarorlik muhim o'rin tutadi, bu shaxsning o'z tanlovining to'g'riligi va asosliligiga ishonch hissi bilan tanlangan kasb bo'yicha uzoq muddatli o'zini o'zi anglashi sifatida talqin etiladi. Ishchi kuchini o'rganishda professional barqarorlik haqiqiy va potentsial kadrlar almashinuvi bilan aniqlanadi. Potensial kadrlar almashinuvi - bu ish yoki kasbni o'zgartirmoqchi bo'lganlarning miqdoriy va sifat tarkibi. Tashkilotda yoki bir xil lavozimda uzoq vaqt ishlagan xodimlarning miqdoriy va sifat tarkibi hisobga olinadi.

Muayyan shaxsni o'rganishda ular quyidagilarni aniqlaydilar: ish yoki kasbni o'zgartirish istagining mavjudligi va namoyon bo'lish darajasi, shaxsning ishni o'zgartirish shartlari, kasb tanlash motivlari va rag'batlari; bir joyda uzoq muddatli ishlash uchun motivlar va rag'batlantirishlar; yangi kasb tanlash motivlari va rag'batlari. Kasb-hunardan voz kechishni istamaslik bilan ish joyini tez-tez o'zgartirish holatlari ayniqsa tahlil qilinadi.

O'qituvchining kasbiy barqarorligi ko'pincha uning eng yuqori ko'rsatkichi sifatida «maktabga sodiqlik» tushunchasi bilan bog'liq. Psixologik darajadagi maktabga sodiqlik - bu maktab jamoasi bilan birdamlik, unga tegishli bo'lish, unga tegishli bo'lish hissi; maktab uy sifatida qabul qilinadi. Intellektual darajada maktabga sodiqlik maktab jamoasining qadriyatlarini, uning rejalarini, rivojlanish g'oyalarini ongli ravishda qabul qilish, maktab ma'muriyatining obro'sini tan olish, maktab qiyofasini yaratishda ishtirok etish, ochiqlik sifatida namoyon bo'ladi. , ish tajribasini almashishga tayyorlik, qulay psixologik muhitni yaratishga e'tibor berish, bolalar bilan ishlash istagi va boshqalar [9].

Maktabga sodiqlik mehnatga jalb qilish, mehnat faoliyati va kasbga yuqori darajada qiziqishni talab qiladi. Faoliyat insonning o'ziga xos dinamikasi bo'lib, u tashqi dunyo bilan hayotiy aloqalarni o'zgartirish yoki saqlashni belgilaydi. Inson faoliyati uning sub'ektivligining ifodasi sifatida ikki yo'nalishda boradi: me'yoriy vaziyatlarni yaratadigan jamiyat talablariga moslashish va mavjud vaziyatdan doimiy ravishda chiqib ketish, uni engish, o'zi uchun yangisini qurish imkonini beradigan ijodkorlik. individual tajribada mavjud bilimlar, harakat usullari haqida.

Mehnat faoliyati - bu insonning mehnat sohasidagi o'z-o'zini harakati. O'qituvchining mehnat faoliyatining o'ziga xos xususiyati uning boshqa shaxs - talabaning faolligini oshirishga qaratilganligidir. Bu pedagogik ishning muhim xususiyati bo'lib, buning uchun fan bo'yicha bilim etarli emas, keng ko'lamli psixologik-pedagogik mahorat, ko'nikma, texnologiya va pedagogik vaziyatlarni hal qilishda mustaqillik talab etiladi. O'qituvchi doimiy tanlov oldida turadi, undan chiqish yo'li katta shaxsiy resurslarni sarflashni o'z ichiga oladi. Ammo barcha universitet talabalari buni juda aniq tushunishadi. Agar birinchi kurs talabalarining 59 foizi o'qituvchilik kasbini o'zlarining chaqiruvi deb hisoblasa, beshinchi yilga kelib bunday talabalar ulushi 2,5 baravarga kamayadi.

Sinflarning tarkibi va talabalarining ko'p qirrali xususiyatlari o'qituvchining ishiga sezilarli ta'sir qiladi. Va bu erda hamma narsa rivojlanish va o'zgarishlarga mos kelmaydi. So'nggi yillarda o'qituvchilarning o'quv jarayoniga qiziqishi pasayganligi, qobiliyatli, iqtidorli o'quvchilarning etishmasligi va o'zini to'liq anglash haqida shikoyatlarini ko'proq eshitish mumkin. Bu muammo uzoq vaqtdan beri maktab muammosi, o'qituvchi muammosidan ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muammoga aylandi.

Odatda, insonning mehnat faoliyati quyidagi ko'rsatkichlar yordamida tavsiflanadi:

- 1) faoliyatning tsiklik xususiyati, ish va dam olish tartibi;
- 2) muayyan shaxs uchun ishlash darajasi, uning dinamikasi;
- 3) mehnat intensivligi;
- 4) amaliy sharoitlarning xususiyatlari (mehnat jarayonida yuzaga keladigan shartlar), eng ko'p tashxis qo'yiladigan amaliy shartlar - funktsional qulaylik, aqliy charchoq, aqliy zo'riqish, motivatsiyaning etishmasligi, hissiy stress, monotonlik, tashvish, befarq holat;
- 5) ishda reproduktiv va ijodiy nisbat, ortiqchalik darajasi, «befarq xavf» mavjudligi;
- 6) o'z-o'zini rag'batlantirish xususiyatlari;
- 7) tashqi va ichki cheklovlarni, to'siqlarni, irodaviy komponentning jiddiyligini, natijalarning aniq prognozi bo'lmaganda faoliyatdagi o'zgarishlarni bartaraf etish;
- 8) innovatsiyalarning mavjudligi (faoliyatning yangi shakllarini o'zlashtirish) [4].

Mehnat faolligini oshiradigan omillar orasida ular, birinchi navbatda, mehnatga ijobiy munosabat, ish jarayoni yoki turiga qiziqish, ishchilarning yuqori ongi, bu ko'p jihatdan shaxsning qadriyat yo'nalishi bilan bog'liq. Zamonaviy sotsiologiya qadriyatlarni o'rganishga katta e'tibor beradi, jamiyat me'yoriy tizim sifatida aynan qadriyatlar bilan birlashtirilganligini asossiz ta'kidlamaydi. Normativ tizimga nisbatan qadriyatlarni xohlash yoki istamaslik uchun «normal» deb atash mumkin. Bu jamiyatning me'yoriy tizimining individual xatti-harakatlariga turtki bo'lgan his-tuyg'ular bilan bo'yalgan qismidir. Shaxslar qaysi qadriyatlarga ustunlik berishlari bilan farqlanadi.

Qadriyatlarining klassik ta'rifi K. Klyukxon tomonidan berilgan: qiymat - bu aniq yoki noaniq, individual yoki guruhning o'ziga xos xususiyati, mumkin bo'lgan variantlarni, turlarni, vositalarni tanlashga ta'sir qiladigan narsa haqidagi g'oya. va harakat maqsadlari [1]. Ijtimoiy munosabatlarning dispozitsion tuzilishi haqidagi g'oyalar sub'ektlarning ierarxik tizimi haqidagi farazning paydo bo'lishiga olib keldi, unda eng yuqori o'rinni shaxsning qiymat yo'nalishlari egallaydi. A.G.Zdravomyslov va V.A.Yadovlar qadriyat yo'nalishlarini shaxsning jamiyat moddiy va ma'naviy madaniyatining muayyan qadriyatlariga munosabati sifatida belgilaydilar.

Qiymat sub'ekt tomonidan ichkilashtirilishi mumkin. Bunday holda, u shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan va insonning hayotiy pozitsiyasining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan qadriyatga aylanadi. Ichkilashtirilmagan qiymat, agar u shaxs ongida vosita sifatida, «o'z maqsadlariga erishish uchun bo'ysunishi kerak bo'lgan narsa» sifatida harakat qilsa, faoliyatni tartibga soluvchi bo'lib ham xizmat qilishi mumkin [2]. Ichki qadriyatlar, agar ular qarama-qarshi yo'nalishlarga ega bo'lsa, ziddiyatli bo'lishi mumkin. Maqsad qadriyatlari o'rtacha qiymatlardan ko'ra barqarorroqdir, lekin shu bilan birga, individuallashtirish vositalar qadriyatlarida ko'proq seziladi.

M.Rokeach insoniy qadriyatlar tushunchasini ikki jihatdan belgilaydi. Qiymat deganda u insonning ma'lum maqsadlarning afzalliklariga ishonchini, boshqa maqsadlarga nisbatan mavjudlikning ma'lum

bir ma'nosini yoki shaxsning xatti-harakatlarning boshqa turlariga nisbatan afzalliklariga ishonchini tushunadi. Bunga asoslanib, u insoniy qadriyatlarining ikki turi haqida gipotezani shakllantiradi: qadriyatlar - maqsadlar va qadriyatlar - vositalar, birinchisini u terminal deb ataydi, ikkinchisini - instrumental. Terminal qadriyatlar inson uchun ma'lum hayotiy maqsadlarning ustuvorligini aks ettiradi, instrumental qadriyatlar esa tegishli terminal qiymatlarini amalga oshirishga olib keladigan muayyan turdagi xatti-harakatlarning ustuvorligini aks ettiradi. M. Rokeach tomonidan taklif qilingan qiymatlarni tashxislash usuli keng tarqalgan [3].

Terminal qadriyatlar orasida ko'pchilik mualliflar ko'pincha quyidagilarni nomlashadi: shaxsiy obro', yuqori moliyaviy holat, ijodkorlik, faol ijtimoiy aloqalar, o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyat, ma'naviy qoniqish, o'z shaxsiyligini saqlash.

Pedagogik jarayonda qadriyat yo'nalishining ahamiyati juda katta. Bu qiziqarli fakti tasdiqlaydi. Amerikalik tadqiqotchilardan biri o'qituvchilarni ikki guruhga ajratdi. Birinchi guruhga qadriyatlar yo'nalishi qandaydir tarzda odamlar bilan bog'liq bo'lganlar, ikkinchi guruhga umuman bog'liq bo'lmaganlar kiradi. Ikki yillik tadqiqot davomida birinchi guruhning 57 foizi va ikkinchi guruhning atigi 2 foizi o'z kasbini tark etmagan.

O'qituvchining qadriyatlariga kelsak, quyidagi masalalar katta ahamiyatga ega:

- 1) o'qituvchining jamiyatga xos qadriyatlarni o'zlashtirish qobiliyati;
- 2) o'qituvchining o'quv va tarbiya jarayonida qadriyatlarni samarali etkazish istagi va qobiliyati;
- 3) o'qituvchi talabaga o'ziga berilgan qadriyatlarni qabul qilish uchun sharoit yaratadi.

Ko'pgina tadqiqotlarga ko'ra, o'qituvchi yo'nalishining ikkita asosiy turini ajratish mumkin:

1) «rivojlanish» ga yo'naltirilganlik: X tipidagi o'qituvchi, birinchi navbatda, hissiy va ijtimoiy omillarga tayangan holda, bolaning shaxsiyatini rivojlantirishga intiladi;

2) «ishlash»ga yo'naltirilganlik: Y tipidagi o'qituvchi faqat o'quvchilarning aqliy rivojlanishi bilan qiziqadi va o'rganilgan materialni qattiq sinovdan o'tkazadi. Ushbu yo'nalishlar jamiyatning ta'lim sohasiga bo'lgan munosabatiga bog'liq: jamiyatning ta'lim tizimidagi umidsizlik davrida Y toifali o'qituvchilar ustunlik qiladi va samarali deb e'tirof etiladi [14].

O'qituvchi tomonidan qanday qadriyatlar uzatilishi haqida Yu.N.Kozyrev, O.N.Mixaylova [15] ishlarida qiziqarli materiallar keltirilgan. Ular "Shaxsan siz bolalarga qanday ko'rsatma bergan bo'lardingiz?" degan savolni berishdi. Ko'rsatmalarning aksariyati shaxsiy emas edi, ularda o'qituvchining individualligi sezilmadi. Ko'rsatmalarning mazmuni quyidagicha taqsimlandi: qunt bilan o'rganish zarurligini eslatish; qattiq mehnatga chaqiradi; vijdonga murojaat qilish; shaxs bo'lish haqida eslatma; qadr-qimmatini yo'qotmaslikka, inson bo'lishga chaqiradi. O'qituvchilarning ko'pgina bayonotlari aniq deklarativ xarakterga ega edi va juda mavhum va achinarli edi, bu bizni zamonaviy maktabda o'qituvchilar tomonidan qadriyatlarni uzatishning past samaradorligi haqida o'ylashga majbur qiladi.

Hayot sifati juda katta va muhim omil bo'lib, uning makonida va uning asosida o'qituvchining barcha xilma-xil faoliyati amalga oshiriladi. Ushbu atamaning qo'llanilishi shubhasiz emas, barcha tadqiqotchilar uni ishlatmaydilar. Ko'pincha ular ijtimoiy mavqe va obro' kabi tushunchalarga tayanadi, ular orqali jamiyatdagi o'qituvchilik kasbining haqiqiy holatini tavsiflovchi barcha tarkibiy qismlar ochib beriladi.

Zamonaviy G'arb sotsiologiyasi belgilangan ijtimoiy maqom tushunchasiga ijtimoiy kelib chiqishi, tarbiyasi va millatini o'z ichiga oladi. Erishilgan ijtimoiy mavqe - ta'lim, malaka, kasbning ijtimoiy obro'si natijasida erishiladi. Ikkalasi ham o'qituvchining mehnat faoliyatiga prognoz qilingan, ammo belgilangan maqomning tarkibiy qismlarining o'qituvchi ishiga ta'siri tadqiqot adabiyotlarida asosan sotsialistik jamiyat tomonidan belgilab qo'yilgan an'analar va yondashuvlarda aks ettirilgan. Zamonaviy sharoitda, masalan, aholining tubdan yangi ijtimoiy guruhlari paydo bo'lganda, ijtimoiy mansublikning o'qituvchi shaxsiga ta'siri va uning kasbga bo'lgan munosabati ham o'zgaradi. Hozirgi kunda davlat ta'lim muassasalari tarkibida va ular negizida pedagogik faoliyat va o'qituvchilarga qo'shimcha talablar qo'yadigan, nafaqat pedagogik muammolarni hal etishga, balki ularni hisobga olishga qaratilgan ko'plab nodavlat ta'lim tuzilmalari yoki noan'anaviy tuzilmalar paydo bo'ldi. talabalar va ularning ota-onalari ijtimoiy mansubligi.

Ijtimoiy mansublik asosan madaniyat, dunyoqarash va ideallarni tanlashni belgilaydi. Turli ijtimoiy guruhlarni qamrab olgan o'qituvchilik kasbi ham yaqin kelajakda ijtimoiy jihatdan xilma-xil bo'lishi aniq, lekin biz ko'rib turganimizdek, jamiyatning eng boy qismi uchun obro'li bo'lmaydi. O'qituvchilik

faoliyati sohasida yuzaga keladigan yangi voqeliklar tadqiqotchilarning e'tiborini va jamiyat va uning tegishli tuzilmalari tomonidan tushunishni talab qiladi.

Xulosa. Akademik malaka va pedagogik mahorat samarali o'qitish uchun asos bo'lsa-da, shaxsni belgilovchi omillarning rolini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Empatiya, moslashuvchanlik, muloqot qobiliyatlari, ishtiyoq, tashkilotchilik qobiliyati, chidamlilik va sabr-toqatning kombinatsiyasi o'qituvchining sinfdagi muvaffaqiyati uchun kuchli asosni tashkil qiladi. Ushbu shaxsiy xususiyatlarni tan olish va tarbiyalash o'qituvchilarning har tomonlama rivojlanishiga hissa qo'shishi va o'z navbatida talabalarning umumiy ta'lim tajribasini oshirishi mumkin. Shaxsni belgilovchi omillarning gobelenini ochar ekanmiz, samarali o'qitishning ko'p qirrali mohiyatini chuqurroq tushunamiz.

Tadqiqot adabiyotda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni to'ldirishga harakat qildi, ularning umumlashtirilishi bizga kasbiy shaxsni shakllantirishning psixologik determinantlarini ta'kidlash va o'rta maktab o'quvchilari bilan kasbga yo'naltirish ishlarini yaxshilash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'rta maktab o'quvchilarining kasbiy identifikatorining dominant holati moratoriy bo'lib, kasb tanlashdagi inqiroz bilan tavsiflanadi. Har bir PI holati shaxsning tashqi va ichki resurslarining kombinatsiyasi bilan tavsiflanadi. Namunadagi ichki resurslar orasida baholashga nisbatan sezgirlikni oshirgan holda o'rganishga ijobiy munosabat qayd etildi. Shaxsiy tashvishning ortib borayotgan darajasi kasbiy shaxsning shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi va tajovuzkorlik namoyon bo'lishini keltirib chiqarishi aniqlandi. O'z navbatida, tajovuzkorlikning bevosita namoyon bo'lishi ham kasbiy shaxsni shakllantirishda bir qator qiyinchiliklarga olib keladi. Bundan tashqari, kasbiy kelajak haqidagi g'oyalar ta'limga bo'lgan munosabat va kognitiv motivatsiyaga ta'sir qiladi. Ta'lim uchun yuqori darajadagi motivatsiya kasbiy shaxsni shakllantirishga yordam beradi. Aksincha, motivatsiyaning pasayishi kasb haqida ma'lumot olish istagini bloklaydi va shu bilan o'z kasbiy kelajagini ongli ravishda tanlashga to'sqinlik qiladi.

Zamonaviy o'rta maktab o'quvchilarining shakllangan kasbiy shaxsining asosiy belgilovchilari quyidagilardir: PIn shakllantirish uchun tashqi ijobiy hissiy sharoitlarning mavjudligi; o'rganishga ijobiy munosabat, kognitiv faoliyat; o'zini ishonchli his qilish va ayni paytda boshqa odamlar bilan uyg'un bo'lish qobiliyati.

Shaxsning tashqi resurslari orasida akademik muvaffaqiyat kasbiy muhit tizimida oldindan tayyorgarlik va yo'nalishni shakllantirishning eng muhim bosqichlaridan biriga aylanadi. Turli xil bilim sohalarida (GC, ENC, F-MC) o'smirlarda mavjud bo'lgan qobiliyat va qobiliyatlar o'qituvchilar va ota-onalar tomonidan ma'lum darajada yordam beradi. Bu o'z-o'zini belgilash paytida hissiy taranglikni bartaraf etishga imkon beradi. Shu bilan birga, o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etgan holda, bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash profili kelajakdagi kasbda zarur bo'lgan o'quv fanlarini o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyani oshirishga yordam berishi kerak.

Konstruktiv kurash xulq-atvori kasb tanlashda ijobiy rol o'ynaydi va kasbiy shaxsning yakuniy shakllanishiga yordam beradi. Kasb tanlash bilan bog'liq stressli vaziyatlarni engish strategiyalari kasbiy shaxsni shakllantirishga yordam beradi yoki to'sqinlik qiladi. Bizning fikrimizcha, yuqori sinf o'quvchilarida engish xulq-atvorini rivojlantirishning psixologik mexanizmlari va shartlarini aniqlash kasb-hunar ta'limiga tayyorlash jarayonida psixologik-pedagogik yordamni maqsadli va samarali tashkil etishga yordam beradi.

Jismoniy va ruhiy salomatlikni saqlashning eng muhim omillari o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish, adekvat ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, mustaqil qaror qabul qilishni rag'batlantirish, normal o'zini o'zi belgilash va profil qulayligi uchun sharoit yaratishdir. O'rta maktab o'quvchilarining kasbiy shaxsining hissiy va shaxsiy determinantlarini o'z ichiga olgan ichki va tashqi shaxsiy resurslardan foydalanish o'rta maktab o'quvchilari uchun kasb tanlashda inqiroz xavfini kamaytiradi, shaxsiy va kasbiy yo'llarning traektoriyasini optimallashtiradi va sog'lig'ini mustahkamlashga yordam beradi. maktab o'quvchilari.

Adabiyotlar

1. Kuzmina N.V., Kuxarev N.V. O'qituvchi faoliyatining psixologik tuzilishi. Gomel, 1976 yil.
2. Lixachev B.T. Pedagogika. Ma'ruza kursi. M., 1993 yil.
3. Kuzmina N.V. O'qituvchi mehnat psixologiyasi bo'yicha insholar. L., 1967 yil.
4. Ziyatdinova F.G. O'qitishning ijtimoiy maqomi va obro'si: muammolar, echimlar. M., 1992 yil.
5. Shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini o'z-o'zini tartibga solish va bashorat qilish / Yadova V.A. 1979

TALABALARDA PEDAGOGIK EMPATIYANI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK SHARTLARI

Tashanova Farida Zoirovna,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti «Psixologiya» kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ta'lim sohasida hamdardlik ijobiy va inklyuziv ta'lim muhitini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Pedagogik empatiya, xususan, o'qituvchilarning o'z talabalarini chuqurroq tushunish va ular bilan bog'lanish, qo'llab-quvvatlovchi va boyituvchi ta'lim tajribasini rivojlantirish qobiliyatini anglatadi. Shu bilan birga, empatiya ikki tomonlama ko'cha ekanligini tan olish kerak va talabalar ham pedagogik empatiyani rivojlantirish va kuchaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu maqolada biz talabalarda pedagogik empatiyani rivojlantirishga yordam beradigan psixologik sharoitlarni o'rganamiz.

Kalit so'zlar: empatiya, ijobiy, inklyuziv, ta'lim muhiti, pedagogik empatiya, talaba.

Zamonaviy jamiyat yuqori darajadagi umumiy rivojlanish darajasiga ega, yuqori darajadagi professionallik, tashabbuskorlik va ishbilarmonlik, ijodiy qobiliyatlarga ega bo'lgan odamlarga muhto. Bu umuman o'quv jarayonini qayta qurishni va uning har bir jihatini, ayniqsa motivatsionni oldindan belgilab beradi. Ma'lumki, muvaffaqiyatning asosi o'quv faoliyati har qanday talaba ushbu faoliyat turiga yuqori darajadagi motivatsiyaga ega. Ta'lim motivatsiyasi muammosi fanning turli sohalarida, shu jumladan ta'lim psixologiyasida an'anaviy tadqiqot mavzusidir. A.K. Markova alohida ta'lim jarayonining motivatsion asoslarini bilish bu jarayonning harakatlantiruvchi kuchini bilish bilan barobar ekanligini ta'kidladi. Hech bir o'qituvchi, hatto juda malakali o'qituvchi ham, agar uning harakatlari muayyan o'quv jarayonining motivatsion asoslari bilan muvofiqlashtirilmasa, kerakli natijaga erisha olmaydi. Aytish kerakki, ta'lim motivatsiyasi muammosi ta'lim psixologiyasining asosiy muammolaridan biridir. Bu holat, bir tomondan, asosiy ekanligi bilan izohlanadi psixologik xususiyatlar har qanday faoliyat, shu jumladan o'rganish ham uning motivatsiyasi hisoblanadi. Boshqa tomondan, o'quv motivatsiyasini boshqarish o'quv jarayonini boshqarishga imkon beradi, bu uning muvaffaqiyatiga erishish uchun juda muhim ko'rinadi. Ushbu muammo hozirgi kunga qadar psixologiya va pedagogikada asosiy bo'lmasa ham, eng muhimlaridan biri bo'lib kelgan bo'lsa, unga juda ko'p ishlar bag'ishlangan (Amonashvili Sh.A, Bojovich L.I., Ibragimov G.I., Ilyin V.S., Markova). AK, Morgun VF, Matyuxina MV va boshqalar) Ta'lim motivatsiyasi muammosini hal qilishning ahamiyati uning ta'lim jarayonini samarali amalga oshirish uchun muhim ekanligi bilan belgilanadi. Ma'lumki, aynan o'qishga nisbatan salbiy yoki befarq munosabat talabaning past yoki yomon o'quv faoliyatiga sabab bo'lishi mumkin. Katta rol o'quvga qiziqishni shakllantirishda, muammoli vaziyat o'yinlari yaratishda, o'quvchilarning bilim zahiralari yordamida yecha olmaydigan qiyinchilik bilan to'qnashishi; qiyinchilikka duch kelganda, ular yangi bilimlarni olish yoki yangi vaziyatda eskisini qo'llash zarurligiga ishonch hosil qiladi. Faqat doimiy keskinlikni talab qiladigan ish qiziqarli. Aqliy kuch talab qilmaydigan engil material qiziqish uyg'otmaydi. O'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni bartaraf etish unga qiziqish paydo bo'lishining eng muhim shartidir. O'quv materialining va o'quv topshirig'ining murakkabligi qiziqishning ortishiga faqat bu qiyinchilikni amalga oshirish mumkin, engib o'tish mumkin bo'lganda olib keladi, aks holda qiziqish tezda pasayadi.

Empatiya, shaxslararo hodisa, boshqa odamlarning fikrlari va his-tuyg'ularini baham ko'rish va tushunish va ularning farovonligi haqida g'amxo'rlik qilishni anglatadi (Zaki, 2014; Preston and Waal, 2017; Yang va boshqalar, 2018; Weisz and Cikara, 2021). Empatiya shaxslararo jarayonlarning muhim tarkibiy qismi ekanligiga keng ishoniladi (Main va boshq., 2017; Amicucci va boshq., 2021). Bundan tashqari, tegishli tadqiqotlar bir qator neyropsikiyatrik sharoitlarda empatiya etishmovchiligi natijasida ijtimoiy faoliyatning buzilishini qayd etdi (Shimoni va boshq., 2012; Laisney va boshq., 2013; Schreiter va boshq., 2013; Yang va boshq., 2018).). Odatda ma'lumki, o'qitish - bu o'quvchi va o'qituvchini (Xolper va boshq., 2013) o'z ichiga olgan ijtimoiy shovqin, bu ham empatiyadan ajralmas (Swan and Riley, 2015). Kognitiv va affektiv elementlarni o'z ichiga olgan o'qituvchining empatiyasi (Tettegah va Anderson, 2007; Swan and Riley, 2015; Goroshit and Hen, 2016) talabalarning ijobiy va salbiy his-tuyg'ularini baham ko'radigan talabalar holatini har tomonlama tushunishni va ularga g'amxo'rlik ko'rsatishni o'z ichiga oladi. talabalar harakatlar orqali (Berkovich va Eyal, 2015; Meyers va boshqalar, 2019; Ronen, 2020). Hozirgi vaqtda o'qituvchilar ta'limida o'qituvchilarning empatiyasining ahamiyati haqida xabardorlik kuchaymoqda (Swan and Riley, 2015).

O'qituvchining empatiyasi talabalar va o'qituvchilarning rivojlanishi bilan sezilarli darajada bog'liqligi odatda qabul qilinadi. To'plangan dalillar shuni ko'rsatadiki, bir tomondan, o'qituvchining empatiyasi o'quvchilarning ilmiy yutuqlarini (Cadima va boshq., 2010 ; Warren, 2018 ; Ronen, 2020), ularning o'rganish motivatsiyasini (Cooper, 2004), o'qituvchi va talaba munosabatlarini rivojlantirishi mumkin. (Wubbels va Brekelmans, 2005 ; Stojiljković va boshqalar, 2012) va umumiy sinf atmosferasi (Cooper, 2010). Bundan tashqari, o'qituvchining empatiyasi nafaqat talabalarni o'rganishga jalb qilishni rag'batlantirish, balki turli xil kelib chiqishi bo'yicha ijtimoiy adolatga erishishga yordam berishdir (Bullough, 2019). Shuning uchun, aytish mumkinki, ta'lim o'qituvchining hamdardligisiz tugamaydi; agar bo'lmasa, o'qituvchilar talabalarni o'rgatish o'rniga tarkibni uzatishni o'rgatmoqdalar (Swan and Riley, 2015). Boshqa tomondan, o'qituvchining empatiyasi talabalarning rivojlanishiga yordam berishda muhim rol o'ynaydi va ularning kasbiy o'sishiga yordam beradigan o'qituvchilarning shaxsiyatining hal qiluvchi xususiyatidir (Stojiljković va boshq., 2012 ; Zhu va boshq., 2019). Misol uchun, empatiya ijobiy o'qituvchi-talaba munosabatlari va qulay o'qitish muhitini o'rnatish orqali o'qituvchilarning ixtisoslashuvini samarali tarzda osonlashtiradi (Stojiljković va boshq., 2012). Bundan tashqari, ba'zi tergovchilar empatiya uzoq vaqtdan beri o'qituvchilik kasbining markaziy qismi hisoblanganligini ta'kidladilar (Jaber va boshq., 2018).

Umuman olganda, o'qituvchilar uchun empatiyani shakllantirish tadbirlari talabalar va o'qituvchilar uchun ijtimoiy o'zaro ta'sir uchun aniq moslashuvchan funktsiyaga ega. Hozirgacha empatiya aralashuvlari istiqbolli strategiyalarni yaratish va empatiyani ifodalash strategiyalarini oshirishga qaratilgan (Weisz and Zaki, 2017). Biroq, bu aralashuv usullari ta'sirchan natijalar bermadi (Waller va boshq., 2020). Shuning uchun o'qituvchining empatiyasini shakllantiradigan boshqa omillarni aniqlash juda muhimdir.

Empatiya va motivatsiya

Empatiya har doim ham avtomatik emas, balki kontekstga bog'liq (Zaki, 2014). Bundan tashqari, empatiya, boshqa ko'plab psixologik hodisalar kabi, motivatsion komponentni o'z ichiga oladi (Weisz va boshq., 2020). Empatik motivatsiya - bu maqsadga yo'naltirilgan, odamlarni ijtimoiy aloqalar tomon va undan uzoqlashtiradigan ichki kuch (Weisz and Zaki, 2018). Eng muhimi, Keysers va Gazzola (2014) qobiliyat va moyillik farqi empatiyani tavsiflash uchun juda muhim ekanligini taklif qilishdi. Ushbu nazariyaga ko'ra, nafaqat qobiliyat farqi, balki motivatsiya farqi tufayli empatiyada o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Xuddi shunday, Ferguson va boshqalar. (2020) empatiya tanlovdir va uni turli yo'llar bilan uyg'otish mumkinligini taklif qildi. Shuning uchun empatik qobiliyatga o'xshab, empatik motivatsiya empatiya jarayonida muhim rol o'ynaydi. Empatik motivatsiyaning tegishli nazariyasi hozirgi kunga qadar empatiya madaniyati haqida yangi tushuncha beradi, ko'plab empatik madaniyatlar tajribaga asoslangan va ifodaga asoslangan aralashuvlar orqali odamlarning empatiya qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan (Weisz and Zaki, 2017).

O'qituvchining empatiyasi: o'qituvchilar e'tiqodlarining potentsial roli

Motivatsiya asosida o'qituvchilarning empatiyasini shakllantiruvchi omillarni aniqlash yangilikdir. E'tiqod motivatsiyaga ta'sir qiluvchi eng muhim omillardan biridir, masalan, erishish maqsadi nazariyasi (Dweck, 1996). So'nggi paytlarda tobora ko'proq tadqiqotchilar empatiya va empatik motivatsiyada muhim rol o'ynaydigan e'tiqodlarga ko'proq e'tibor qaratishdi va ko'plab yutuqlarga erishdilar (Shumann va boshq., 2014 ; Weisz va boshq., 2020 ; Gandi va boshq., 2021). Masalan, Weisz va boshqalar. (2020) empatiyaning moslashuvchanligiga ishonchi ko'proq bo'lgan ishtirokchilar empatik motivatsiya va empatik aniqlikka ega ekanligini aniqladilar. Xuddi shunday, Gandi va boshqalar. (2021) empatiyaning o'zgaruvchanligiga ishongan odamlar ko'proq empatik xulq-atvorni (kamroq tajovuzkorlik) namoyon qilishini xabar qildi.

Xuddi shunday, turli xil ta'lim tadqiqotchilari o'qituvchilarning e'tiqodlari ularning sinfdagi amaliyotiga ta'sir qilishini taklif qilishadi (Kagan, 1992 ; Fang, 1996 ; Mansour, 2009). Masalan, Vang va Yang (2021) shuni aniqladilarki, ko'pchilik STEM o'qituvchilariga tayyorgarlik ko'rishdan oldin rivojlanish haqiqati va muhojir talabalarga nisbatan e'tiqodni rivojlantirish imkoniyati bor. Bundan tashqari, o'qituvchilarning e'tiqodlari sinfdagi amaliyot orqali talabalar motivatsiyasiga ham ta'sir qilishi mumkin. Heyder va boshqalar. (2020) o'qituvchilar matematika tug'ma qobiliyatni talab qiladi, deb qanchalik ko'p ishonsalar, o'zlashtirishlari past bo'lgan o'quvchilarning ichki motivatsiyasi shunchalik past bo'ladi. Ushbu tadqiqotlar, shuningdek, o'qituvchilarning e'tiqodlari va o'qituvchilar amaliyoti o'rtasida yaqin aloqalar mavjudligini ko'rsatadi. Shu sababli, empatiyani o'rganishning umumiy sohasida bo'lgani kabi, biz o'qituvchilar amaliyotiga tegishli bo'lgan o'qituvchilarning empatiyasi va empatik

motivatsiyasiga o'qituvchilarning e'tiqodlari ham ta'sir qilishi mumkinligiga ishonamiz. Yuqorida aytib o'tilganidek, empatik motivatsiya empatiyaning hal qiluvchi ta'sir etuvchi omilidir. Birgalikda biz empatik motivatsiya o'qituvchilarning e'tiqodlari va empatiyasi o'rtasidagi munosabatlarda vositachi rol o'ynashini taxmin qilamiz.

O'z-o'zini anglash:

Pedagogik empatiyaning asosi o'z-o'zini anglashdan boshlanadi. Talabalar o'zlarining his-tuyg'ulari, kuchli tomonlari, zaif tomonlari va o'rganish afzalliklarini aniq tushunishlari kerak. Bu o'z-o'zini anglash ularga o'z tengdoshlari va o'qituvchilari bilan munosabatda bo'lishga, sinfdagi tajribalarning xilma-xilligini tan olishga va qadrlashga imkon beradi. Introspektsiya va o'z-o'zini aks ettirishni rag'batlantiradigan tadbirlar orqali talabalar empatik o'zaro ta'sirlar uchun zarur bo'lgan hissiy aqlni rivojlantirishlari mumkin.

Empatiya boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va baham ko'rish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Talabalarga istiqbolli ko'nikmalarni o'rgatish, ular sinfda mavjud bo'lgan turli xil istiqbollarni qadrlashlari uchun juda muhimdir. Talabalarni vaziyatlarni turli nuqtai nazardan ko'rishga undaydigan mashg'ulotlar bilan shug'ullanish ularga tengdoshlari haqida kengroq tushunchani rivojlantirishga yordam beradi, boshqalarning tajribasi va qiyinchiliklariga hamdardlik tuyg'usini rivojlantiradi.

Empatik odamlar ko'pincha kuchli hissiy tartibga solish qobiliyatiga ega. Talabalar boshqalarning his-tuyg'ulariga hamdard bo'lishdan oldin o'zlarining his-tuyg'ularini samarali boshqarishni o'rganishlari kerak. Maktablar talabalarga ushbu muhim hissiy tartibga solish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berish uchun o'quv dasturiga ongni rivojlantirish amaliyotlari, hissiy aql bo'yicha treninglar va stressni boshqarish usullarini kiritishlari mumkin.

Pedagogik empatiyaning asosiy jihati madaniy kompetentsiyadir. Talabalar farqlarni chinakam qadrlashni rivojlantirish uchun turli madaniyatlar, kelib chiqishi va istiqbollari bilan tanishishlari kerak. Inklyuziv o'quv rejasini ishlab chiqish, ko'p madaniyatli ta'lim va turli madaniy tajribalar bilan tanishish talabalarning madaniy jihatdan ko'proq malakali bo'lishiga yordam beradi va ularga hayotning turli qatlamlaridagi shaxslar bilan empatik munosabatda bo'lish imkonini beradi.

Muloqot empatiyaning asosidir. Talabalarga samarali tinglash, og'zaki bo'lmagan muloqot va o'z fikrlarini aniq ifodalash qobiliyatini o'z ichiga olgan samarali muloqot qobiliyatlarini o'rgatish kerak. Talabalar o'z fikrlari va his-tuyg'ularini samarali gapira olsalar, ular tengdoshlari va o'qituvchilari bilan yanada chuqurroq aloqada bo'lish uchun yaxshi jihozlangan bo'ladilar.

Ijobiy namunalar, jumladan, o'qituvchilar va boshqa nufuzli shaxslarning ta'sirini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Talabalar o'qituvchilar va maktab xodimlari tomonidan modellashirilgan empatik xatti-harakatni kuzatganda, ular bu xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi va ularni o'zlarining o'zaro munosabatlariga qo'shishi mumkin. Talabalarda empatiyaning qadrlaydigan va rag'batlantiradigan maktab madaniyatini yaratish uning rivojlanishini rag'batlantirish uchun muhimdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, talabalarda pedagogik empatiyaning rivojlanishiga psixologik sharoitlar birikmasi ta'sir ko'rsatadi. O'z-o'zini anglash, istiqbolga ega bo'lish, hissiy tartibga solish, madaniy kompetentsiya, samarali muloqot va ijobiy rol modelini rivojlantirish orqali o'qituvchilar empatik shaxslarni tarbiyalaydigan muhitni yaratishi mumkin. Talabalar o'z tengdoshlari va o'qituvchilarini tushunish va ular bilan bog'lanishni o'rganar ekan, ular ta'lim jarayonida ishtirok etayotgan har bir kishi uchun foydali bo'lgan inklyuziv va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim hamjamiyatlarini yaratishga hissa qo'shadilar.

Adabiyotlar

1. Amicucci, G., Tempesta, D., Salvi, F., D'Atri, A., Viselli, L., Gennaro, L. va boshqalar. (2021). 5 kechalik uyquni cheklashning empatik moyillikka ta'siri. *J. Sleep Res.* 30: e13325. doi: 10.1111/jsr.13325
2. Assmann, A. va Detmers, I. (2016). *Empatiya va uning chegaralari*. London: Palgrave Macmillan
3. Baron-Koen, S. va Wheelwright, S. (2004). Empatiya koeffitsienti: Asperger sindromi yoki yuqori ishlaydigan autizmi va normal jinsiy farqlari bo'lgan kattalarni tekshirish. *J. Autism Dev. Buzilish.* 34, 163–175. doi: 10.1023/B: JADD.0000022607.19833.00
4. Batson, C. (2011). Odamlarda altruizm: Oksford stipendiyasi onlayn. *Altruizm Hum.* 10, 1–336. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195341065.001.0001
5. Berkovich, I. va Eyal, O. (2015). Ta'lim yetakchilari va hissiyotlar: 1992-2012 yillardagi empirik dalillarning xalqaro sharhi. *Ruhoniy tarbiyachi. Res.* 85, 129–167. doi: 10.3102/0034654314550046

ZIGMUND FREYDNING PSIXOLOGIK QARASHLARI: KENG QAMROVLI TADQIQOT

Umarova Muqaddasxon

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ko'pincha psixoanalizning otasi deb hisoblangan Zigmund Freyd psixologiya sohasiga chuqur va doimiy ta'sir ko'rsatdi. Uning yangi nazariyalari va kontseptsionalari nafaqat klinik psixologiya sohasiga, balki inson xatti-harakati va madaniyatining turli jihatlariga ham ta'sir ko'rsatdi. Ushbu ilmiy maqola Freydning psixologik qarashlarini chuqur o'rganishni ta'minlaydi, uning asosiy tushunchalari, hissalar, qarama-qarshiliklari va psixologiya sohasida qoldirgan abadiy merosiga e'tibor beradi.

Kalit so'zlar; Zigmund Freyd, Psixoanaliz, ongsiz ong, Id, Ego, Superego, Himoya mexanizmlari, Psixoseksual rivojlanish, Edip kompleksi, Shaxsiyat tuzilishi, Freyd nazariyasi, Tush tahlili

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ЗИГМУНДА ФРЕЙДА: ВСЕСТОРОННЕЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Абстракт: Зигмунд Фрейд, которого часто считают отцом психоанализа, оказал глубокое и продолжительное влияние на область психологии. Его новаторские теории и концепции повлияли не только на сферу клинической психологии, но и на различные аспекты человеческого поведения и культуры. Эта научная статья представляет собой углубленное исследование психологических взглядов Фрейда с акцентом на его ключевые концепции, вклад, противоречия и прочное наследие, которое он оставил в области психологии.

Ключевые слова; Зигмунд Фрейд, Психоанализ, Подсознание, Ид, Эго, Суперэго, Защитные механизмы, Психосексуальное развитие, Эдипов комплекс, Структура личности, Теория Фрейда, Анализ сновидений

PSYCHOLOGICAL VIEWS OF SIGMUND FREUD: A COMPREHENSIVE EXPLORATION

Umarova Muqaddaskhan

Kokan State Pedagogical Institute, Associate Professor, Candidate of Psychology

Abstract: Sigmund Freud, often regarded as the father of psychoanalysis, has had a profound and enduring impact on the field of psychology. His groundbreaking theories and concepts have influenced not only the realm of clinical psychology but also various aspects of human behavior and culture. This scientific article provides an in-depth exploration of Freud's psychological views, focusing on his key concepts, contributions, controversies, and the lasting legacy he has left within the field of psychology.

Key words; Sigmund Freud, Psychoanalysis, Unconscious mind, Id, Ego, Superego, Defense mechanisms, Psychosexual development, Oedipus complex, Personality structure, Freudian theory, Dream analysis

Kirish: Zigmund Freyd nomi psixologiya sohasining sinonimidir va uning psixologik qarashlari inson ongini tushunishimizga chuqur va doimiy ta'sir ko'rsatdi. Psixoanaliz asoschisi sifatida Freydning ilg'or nazariyalari va kontseptsionalari nafaqat klinik psixologiya manzarasini shakllantiribgina qolmay, balki inson xatti-harakati va madaniyatining turli jihatlariga ham ta'sir ko'rsatdi. Ushbu ilmiy maqola Zigmund Freydning psixologik qarashlarini har tomonlama o'rganishga kirishadi, uning asosiy hissalar, ijodi bilan bog'liq bahs-munozaralar va psixologiya sohasida qoldirgan abadiy merosiga chuqur kirib boradi.

Freyd o'zining butun hayoti va faoliyati davomida inson ruhiyatining murakkab jarayonlariga chuqur kirib bordi, ongli ong ostida yotgan murakkabliklarni ochib berdi. Uning ongsiz ong, shaxsiyat tuzilishi, himoya mexanizmlari va psixoseksual rivojlanish haqidagi nazariyalari psixologiyaning asosiy qurilish bloklariga aylandi. Biroq, uning ishi qizg'in munozaralar va tanqidlarni keltirib chiqardi, bu esa keyingi avlod psixologlari tomonidan ko'plab qayta talqin va qayta ko'rib chiqishlarga olib keldi.

Ushbu maqola Freydning psixologik qarashlarini har tomonlama ko'rib chiqish, bir asrdan ko'proq vaqt davomida psixologiya fanini shakllantirgan asosiy tushunchalarni yoritishga qaratilgan. Biz uning

inqilobiy g'oyalarni, uning ijodi atrofida qarama-qarshiliklarni va zamonaviy psixologiyaga qo'shgan hissalarining doimiy dolzarbligini o'rganamiz. Biz ongsiz ongning chuqurligidan id, ego va superegoning murakkab o'zaro ta'siriga, biz Zigmund Freydning psixologik nazariyalari va ularning inson ruhiyatini tushunishimizga ta'sirining ajoyib olami bo'ylab sayohat qilamiz.

Psixoanaliz va ongsiz ong:

Zigmund Freydning psixologik qarashlarining asosiy toshlaridan biri uning ongsiz ong haqidagi yangi kontsepsiyasidir. Freydning ongsizni o'rganishi bizning inson xulq-atvorini tushunish usulini inqilob qildi va bu bo'limda ushbu asosiy tushunchaning nozik tomonlari ko'rib chiqiladi.

Ongsiz ongning ta'rifi:

Freyd ongli ong yuzasi ostida ongsiz ong deb nomlanuvchi fikrlar, his-tuyg'ular, xotiralar va istaklarning keng va dinamik sohasi yotadi, deb taklif qildi. Bu soha bizning bevosita xabardorligimizdan tashqarida ishlaydi, lekin bizning fikrlarimiz, his-tuyg'ularimiz va xatti-harakatlarimizga chuqur ta'sir qiladi. Freydning so'zlariga ko'ra, ongsizda mavjud bo'lgan narsalarning aksariyati bezovta qiluvchi, ijtimoiy jihatdan qabul qilinmaydigan yoki tashvish uyg'otadigan tabiati tufayli ongli ongimizdan yashiringan.

Ongsizlikning roli:

Freyd bizning ko'plab psixologik to'qnashuvlarimiz va tartibsizliklarimiz ongsizlikdan kelib chiqadi, deb hisoblardi. Ushbu yashirin elementlar bizning ongli fikrlarimiz va xatti-harakatlarimizni shakllantiradi, ko'pincha biz to'liq tushunmasligimiz mumkin. Masalan, erta bolalik davridagi hal qilinmagan nizolar va bostirilgan xotiralar balog'at yoshida nevrozlar, fobiyalar yoki boshqa psixologik kasalliklar sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Repressiyaning roli:

Freydning ongsizlik haqidagi qarashlarida markaziy o'rinni repressiya tushunchasi tashkil etadi. Uning ta'kidlashicha, odamlar repressiyani mudofaa mexanizmi sifatida g'amgin yoki qabul qilib bo'lmaydigan fikrlar, xotiralar va istaklarni ongli ravishda anglashdan uzoqlashtirish uchun ishlatishadi. Ushbu bostirilgan elementlar ongli ravishda ongga keltirilmaguncha va terapiya orqali hal qilinmaguncha ichki ziddiyatlarga va psixologik iztirobga olib kelishi mumkin.

Tanqidlar va rivojlanayotgan qarashlar:

Freydning ongsiz ong haqidagi g'oyalari ham ta'sirli, ham bahsli edi. Uning ishi ongsiz rolini tushunish uchun asos yaratgan bo'lsa-da, tanqidchilar tush tahlili va avtonom ongsiz ongning mavjudligi kabi tushunchalarning ilmiy asoslilikini shubha ostiga qo'ydi. Ushbu tanqidlarga javoban, zamonaviy psixologiya kognitiv nevrologiya va eksperimental psixologiya kabi ongsizni o'rganish uchun ko'proq empirik va ilmiy jihatdan qat'iy usullarni o'z ichiga olgan holda rivojlandi.

Shunga qaramay, Freydning ongsiz ongga urg'u berishi uning merosining hal qiluvchi jihati bo'lib qolmoqda va inson bilishi va xulq-atvorining yashirin tomonlarini yanada o'rganishga yo'l ochdi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlar inson tajribasining turli jabhalari asosidagi ongsiz jarayonlarni o'rganishda davom etmoqda, hatto u Freydning asl tushunchalariga asoslanadi va takomillashtiradi.

Ushbu maqolaning keyingi bo'limlarida biz Zigmund Freydning psixologik qarashlarini, jumladan, uning shaxsiyat tuzilishi, himoya mexanizmlari, psixoseksual rivojlanish va ularning zamonaviy psixologiyaga ta'siri haqidagi nazariyalarini o'rganishni davom ettiramiz.

Shaxsning tuzilishi:

Zigmund Freydning psixologiyaga qo'shgan eng doimiy hissalaridan biri uning shaxsiyat tuzilishi haqidagi nazariyasidir. Freydning fikricha, inson psixikasi monolit mavjudot emas, balki uchta alohida komponentning murakkab o'zaro ta'siri: id, ego va superego. Ushbu bo'lim Freydning psixologik qarashlarining asosiy jihatlarini va ularning inson xatti-harakati va shaxsiyatini tushunishga ta'sirini o'rganadi.

1. Identifikator:

Id shaxsning eng ibtidoiy va instinktiv jihatini ifodalaydi. U Freyd «zavq tamoyili» deb atagan narsaga asoslanib, ochlik, tashnalik va jinsiy qoniqish kabi asosiy ehtiyoj va istaklarni darhol qondirishga intiladi. Id impulsiv, mantiqsiz va ongsiz istaklar va istaklar bilan boshqariladi. U ijtimoiy me'yorlar, axloqiy me'yorlar va uning harakatlarining oqibatlarini hisobga olmaydi.

2. Ego:

Iddan farqli o'laroq, ego shaxsiyatning oqilona, haqiqatga yo'naltirilgan tarkibiy qismidir. U id

talablari va tashqi dunyo cheklovlari o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi. Ego «haqiqat printsipli» asosida ishlaydi, id istaklarini ijtimoiy jihatdan maqbul va haqiqat doirasida qondirishga intiladi. U muammolarni hal qilish va qarorlar qabul qilish bilan shug'ullanadi, xatti-harakatlarning oqibatlarini ko'rib chiqadi va ularni jamiyat normalari bilan taqqoslaydi.

3. Superego:

Superego jamiyatning ichki axloqiy va axloqiy qadriyatlarini ifodalaydi. U vijdon vazifasini bajaradi, jamiyat qoidalari, me'yorlari va axloqiy me'yorlarini amalga oshiradi. Superego bolalik davrida ijtimoiylashuv va ota-onalarning ta'siri orqali rivojlanadi. Bu ko'pincha shaxsning xatti-harakatlari yoki fikrlari axloqiy yoki ijtimoiy qoidalarni buzuvchi sifatida qabul qilinganda aybdorlik va uyat tuyg'ulariga olib keladi.

Mojaro va hal qilish:

Freydning fikriga ko'ra, shaxsiyatning ushbu uchta tarkibiy qismi o'rtasidagi ziddiyatlar tez-tez uchraydi va ko'pincha psixologik iztirobga olib keladi. Masalan, id shaxsni darhol zavq olishga undashi mumkin, superego esa bunday xatti-harakatlarni axloqiy jihatdan noto'g'ri deb qoralaydi. Egoning roli bu to'qnashuvlarda vositachilik qilish va superegoning axloqiy cheklovlarini buzmasdan id istaklarini qondiradigan murosani topishdir.

Rivojlanish jihatlari:

Freydning shaxsiyat tuzilishi haqidagi nazariyasi uning psixoseksual rivojlanish haqidagi g'oyalari bilan chambarchas bog'liq, bu uning ishining yana bir muhim jihati. U shaxsiyatning rivojlanishiga ushbu uch komponentning bolalik davrida, ayniqsa, bolalar Edip va Elektr komplekslarini boshdan kechirgan fallik bosqichda o'zaro ta'siri va rivojlanishi ta'sir qiladi, deb hisoblardi.

Tanqid va tuzatishlar:

Freydning shaxsning uch tomonlama modeli psixologiyaga chuqur ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, u tanqidga ham duch keldi. Ba'zi tanqidchilarning ta'kidlashicha, u inson shaxsiyatining murakkabliklarini haddan tashqari soddalashtiradi va empirik yordamga ega emas. Zamonaviy psixologiya shaxsiyatning rivojlanishi va faoliyatiga turlicha qarashlarni taklif qiluvchi xususiyatlar nazariyasi, ijtimoiy-kognitiv nazariya va gumanistik psixologiya kabi shaxsiyat nazariyalarining keng doirasini o'z ichiga olgan holda rivojlandi.

Shunga qaramay, Freydning shaxsiyat tuzilishi sohaga, ayniqsa terapiyaga psixodinamik va psixoanalitik yondashuvlarga ta'sir qilishda davom etmoqda. Bu psixologiya tarixida asosiy kontseptsiya bo'lib qolmoqda va uning ichki ziddiyatlar va ongli va ongsiz kuchlarning o'zaro ta'sirini o'rganish insonning xatti-harakati va shaxsiyatini tushunishimizga doimiy ta'sir ko'rsatdi.

Zigmund Freydning psixologik qarashlarining qarama-qarshiliklari va tanqidlari:

Zigmund Freydning psixologik nazariyalari paydo bo'lganidan beri ham ta'sirli, ham bahsli edi. Freydning ishi psixologiya sohasini sezilarli darajada shakllantirgan bo'lsa-da, u tanqid va tekshirishga ham duch keldi. Ushbu bo'lim Freydning psixologik qarashlari bilan bog'liq bo'lgan ba'zi asosiy qarama-qarshiliklar va tanqidlarni o'rganadi.

Ilmiy qat'iylikning yo'qligi:

Freyd ishining asosiy tanqidlaridan biri bu ilmiy qat'iylikning etishmasligi. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, uning ongsiz ong va mudofaa mexanizmlari kabi ko'plab tushunchalarini empirik tarzda sinab ko'rish yoki soxtalashtirish qiyin, bu ularni ilmiy jihatdan kamroq tasdiqlaydi.

Freydning nazorat ostidagi eksperimentlarga emas, balki klinik misollar va anekdot dalillariga tayanishi ob'ektivlik va takrorlanuvchanlik yo'qligi uchun tanqid qilindi.

Xilma-xillik va madaniy tarafkashlikning yo'qligi:

Freydning nazariyalari, birinchi navbatda, yuqori o'rta sinf venalik bemorlarning kuzatuvlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan va tanqidchilar ular turli xil madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy maqomlarga ega bo'lgan odamlar uchun universal qo'llanilmasligi mumkinligini ta'kidlaydilar.

Freyd nazariyalarining ba'zi jihatlari, masalan, Edip kompleksiga urg'u berish, patriarxal va yevrosentrik nuqtai nazarni aks ettirganlikda ayblanib, madaniy tarafkashlik haqida tashvishlanishga olib keldi.

Qatag'on va tiklangan xotira bahslari:

Freydning repressiya kontseptsiyasi, qayg'uli xotiralar ongsiz ongga ko'milishi va keyinchalik tiklanishi mumkinligi haqidagi g'oya juda ziddiyatli edi. Qatag'on qilingan xotiralar tushunchasi, ayniqsa, travma va zo'ravonlik holatlarida bunday xotiralarining ishonchliligi va to'g'riligi haqida munozaralarga

olib keldi.

Qayta tiklangan xotira mojarosi axloqiy tashvishlarni keltirib chiqardi, chunki u terapiya paytida noto'g'ri xotiralar implantatsiyasi yoki taklif qilinishi bilan bog'liq edi.

Ayniqsa, Freydning go'daklar jinsiy hayoti va Edip kompleksi haqidagi nazariyalari shubha va bahs-munozaralarga sabab bo'ldi.

Gender sezgirligining yo'qligi:

Freydning nazariyalari gender farqlarini cheklangan hisobga olish va an'anaviy gender rollariga to'g'ri kelmaydigan ko'pincha patologik xatti-harakatlar uchun tanqid qilingan.

Uning zaifroq superego va hal qilinmagan jinsiy olatni hasadi tufayli ayollarning tabiatan pastroq ekanligi haqidagi fikri uning jinsiy aloqasi va empirik qo'llab-quvvatlanmasligi uchun keng tanqid qilingan.

Ommaviy madaniyatga ta'siri:

Freyd ijodi ommabop madaniyatga katta ta'sir ko'rsatib, adabiyot, kino va kundalik tilda freyd talqini va psixoanalizlarining ko'payishiga olib keldi. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, bu psixologiya haqidagi noto'g'ri tushunchalar va stereotiplarni davom ettirdi.

Ommaviy madaniyatda Freyd tushunchalaridan foydalanish ba'zan uning nazariyalari va ularning klinik qo'llanilishining murakkabligini noto'g'ri tushunishga olib keldi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Zigmund Freydning psixologik qarashlari asosli va ta'sirchan bo'lsa-da, tortishuvlar va tanqidlardan himoyalalmagan. Ushbu tanqidlar psixologiya sohasida davom etayotgan munozara va munozaralarga sabab bo'lib, Freyd tushunchalarini qayta ko'rib chiqish va moslashtirishga olib keldi. Freyd faoliyatining ba'zi jihatlari rivojlanib, shubha ostiga olinsa-da, uning zamonaviy psixologiya rivojiga ta'siri inkor etilmaydi va uning g'oyalari fan doirasida o'rganish va izlanish mavzusi bo'lib qolmoqda.

Xulosa:

Zigmund Freydning psixologik qarashlari psixologiya sohasida o'chmas iz qoldirdi va bu maqolada uning asosiy tushunchalari, hissalari, bahs-munozaralari va bardavom merosi har tomonlama o'rganildi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bizning muhokamamizdan bir nechta asosiy fikrlar paydo bo'ladi:

Ongsiz ong: Freydning ongsiz ong haqidagi yangi kontseptsiyasi bizning inson xatti-harakati haqidagi tushunchamizda inqilob qildi. Uning yondashuvining ba'zi jihatlari tanqidga uchragan bo'lsa-da, ongsiz jarayonlar bizning fikrlarimiz, his-tuyg'ularimiz va xatti-harakatlarimizga sezilarli darajada ta'sir qiladi, degan fikr zamonaviy psixologiyada ta'sirli bo'lib qolmoqda.

Shaxsning tuzilishi: Freydning id, ego va superegodan iborat uch tomonlama shaxsiy modeli instinktiv drayvlar, oqilona qarorlar qabul qilish va axloqiy me'yorlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tushunish uchun dinamik asosni taqdim etdi. Ushbu tuzilma psixodinamik va psixoanalitik nazariyalar va terapiya haqida ma'lumot berishda davom etmoqda.

Mudofaa mexanizmlari: Freydning repressiya va ko'chish kabi mudofaa mexanizmlarini o'rganishi odamlarning ichki nizolar va hissiy tangliklarni qanday engishlariga oydinlik kiritadi. Ushbu tushunchalar odamlarning psixologik qiyinchiliklarni qanday boshqarishini tushunish uchun dolzarb bo'lib qolmoqda.

Psixoseksual rivojlanish: Freydning psixoseksual rivojlanish nazariyasi jinsiy aloqaga urg'u bergani uchun tanqid qilingan bo'lsa-da, shaxsiyatni shakllantirishda erta bolalik tajribasining muhimligini ta'kidladi. Rivojlanishning ushbu istiqboli inson o'sishi va rivojlanishining keyingi nazariyalariga ta'sir ko'rsatdi.

Qarama-qarshiliklar va tanqidlar: Freydning ishi bahs va tanqidlardan xoli bo'lmagan. Ilmiy qat'iylilik, madaniy tarfakashlik va gender befarqligi haqidagi xavotirlar psixologiya sohasida davom etayotgan munozaralarga sabab bo'ldi.

Legacy: Freydning doimiy merosini uning g'oyalarining psixodinamik va psixoanalitik terapiyadagi davomli ta'sirida ko'rish mumkin. Zamonaviy psixologiya rivojlanib, xilma-xil bo'lgan bo'lsa-da, Freydning ishi ongsiz ongni o'rganish va inson xatti-harakatlarini o'rganish uchun asos yaratdi.

Xulosa qilib aytganda, Zigmund Freydning psixologik qarashlari psixologiya sohasiga chuqur va doimiy ta'sir ko'rsatdi. Uning ishi yillar davomida tekshirish va qayta ko'rib chiqishga duch kelgan bo'lsa-da, ongsiz ongni, shaxsiyatning tuzilishini va himoya mexanizmlarini o'rganish inson xatti-harakati, motivatsiyasi va aqliy jarayonlari haqidagi tushunchamizni shakllantirishda davom etmoqda. Freydning merosi psixologik fikrning boy gobelenining ajralmas qismi sifatida saqlanib qoladi va fan

doirasida keyingi izlanishlar va innovatsiyalarni ilhomlantirishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar.

Freud, S. (1900). The Interpretation of Dreams. Standard Edition, Vol. 4-5. Hogarth Press.

Freud, S. (1923). The Ego and the Id. Standard Edition, Vol. 19. Hogarth Press.

Freud, S. (1933). New Introductory Lectures on Psycho-Analysis. Standard Edition, Vol. 22. Hogarth Press.

Freud, S. (1940). An Outline of Psycho-Analysis. Standard Edition, Vol. 23. Hogarth Press.

Gay, P. (1988). Freud: A Life for Our Time. W.W. Norton & Company.

Jones, E. (1953). The Life and Work of Sigmund Freud. Basic Books.

Laplanche, J., & Pontalis, J. B. (1973). The Language of Psycho-Analysis. W.W. Norton & Company.

**TALABALARDA PSIXOLOGIK BILIMLARNI ANGLASH VA KREATIV TAFAKKURNI
RIVOJLANISHIDA IDROK QILISHNING O'ZIGA XOSLIGI
(ANGLASH VA O'ZINI O'ZI ANGLASH)**

Xodjayeva Saida Qodirovna

Andijon mediata'lim texnikumi Maxsus fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi

**ВОСПРИЯТИЕ ВОСПРИЯТИЯ В ПОНИМАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И
РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ
(ПОНЯТИЕ И САМОПОНЯТИЕ)**

Ходжаева Саида Кадыровна

Старший преподаватель кафедры специальных наук Андижанский медиаобразовательный техникум

**THE PERCEPTION OF PERCEPTION IN THE UNDERSTANDING OF
PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE AND THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING
IN STUDENTS (UNDERSTANDING AND SELF-CONCEPTION)**

Khodjayeva Saida Kadyrovna

Senior teacher of the Department of Psychology of Special Sciences, Andijan Media Education College

<https://orcid.org/0009-0002-6162-0732>

Annotatsiya: Maqolada talabalarda kreativ tafakkurni shakllanishida psixologik bilimlarning o'rni, psixologik bilimlarni anglash va kreativ tafakkurni rivojlanishida idrok qilishning o'ziga xosligi yoritib berilgan. Kreativ tafakkurni rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar ifodalangan.

Аннотация: В статье раскрывается роль психологических знаний в формировании творческого мышления у студентов, понимание психологических знаний и своеобразие восприятия в развитии творческого мышления. Выражены психологические факторы, влияющие на развитие творческого мышления.

Abstract: The role of psychological knowledge in the formation of creative thinking in students, the understanding of psychological knowledge and the uniqueness of perception in the development of creative thinking are explained in the article. Psychological factors affecting the development of creative thinking are expressed.

Kalit so'zlar: Idrokning ahamiyati, emotsional - kognitiv – borliq, motivatsion - irodaviy - harakatlar, o'z-o'zini anglash, Emotsional baholash ya'ni munosabat, o'z-o'zini boshqarish, irodaviy boshqarish.

Ключевые слова: Значимость восприятия, эмоционально-познавательное-существование, мотивационно-произвольные действия, самосознание, Эмоциональная оценка, т.е. установка, самоконтроль, волевой контроль.

Key words: The importance of perception, emotional - cognitive - existence, motivational - voluntary - actions, self-awareness, Emotional evaluation, i.e. attitude, self-control, volitional control.

Kirish. Butun psixik hayotimizda, faoliyatimizning hamma sohalari va xususan o'qish - o'qitishda idrokning ahamiyati kattadir. SHuning uchun hamisha idrokning sifatiga alohida e'tibor berish lozim bo'ladi. Psixik hayotimizning butun boyligi sezgi va idroklarimiz orqali hosil bo'lgan mazmunda voqe bo'ladi. Psixologlarning fikricha, inson nimaniki idrok qilsa, uni figura va fonda idrok qiladi. Idrokning sifat atrof-tevarakdagi sharoitni to'g'ri va tez tushunib olish, inson faoliyatining har xil turlari – o'yin, mehnat, sport mashqi va musobaqalari uchun ahamiyati kattadir. Xususan, ta'lim-tarbiya ishida idrokning sifatini e'tiborga olish katta ahamiyatga egadir.

O'qituvchi bergan har bir o'quv materialini o'zlashtirish uchun talaba avvalo uni idrok qilmog'i - ko'rmog'i, eshitmog'i kerak.

Talaba idrok qilgan narsasini esda qoldiradi, tushunib oladi. Talaba o'quv materialini qanchalik tez,

to'la, ravshan va aniq, idrok qilsa, u bu materialni shunchalik yengil va to'g'ri tushunib, fahmlab oladi, shunchalik oson, to'la va mustahkam bilib oladi. SHuning uchun o'qish o'qitishda idrokning sifatiga oid xususiyatlarni e'tiborga olish, o'quv materialini eng yaxshi usulda idrok qilishni ta'min etish lozim, o'qish-o'qitish ishini shunday tashkil etish kerakki, materialni tez, to'la, ravshan va aniq idrok qila oladigan bo'lsin. Buning uchun idrokning sifati qanday sabablarga bog'liq ekanini bilishi kerak.

Bir qarashda oddiyroq tuyulgan idrok ham inson bilimlari, tushunuvchanligi va faolligi bilan bog'liq psixologik jarayon bo'lib, u aslida shaxsiy tajribamizning birlamchi asosi va bazasidir.

Demak, «munosabat» kategoriyasi xarakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi. B.F. Lomovning ta'biricha, xarakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni o'rganish katta ahamiyatga ega. Munosabatlarning xarakterdagi o'rni xususida fikrlar ekan, V.S.Merlin ularning mazmunida ikki komponentni ajaratadi:

a) emotsional - kognitiv - borliq muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional his qilishi va o'zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi;

b) motivatsion - irodaviy - ma'lum harakatlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar. Demak, bizning munosabatlarimiz ma'lum ma'no va mazmun kasb etgan munosabatlar bo'lib, ularning har birida bizning hissiy kechinmalarimiz aks etadi va xarakterimiz namoyon bo'ladi.

Inson ob'ektiv voqelikni aks ettirish bilan bir qatorda o'zi haqida fikr yuritish, ruhida kechayotgan jarayonlarni tahlil qilish, xatti-harakatlarini nazariy tahlil qilishdek qobiliyatga ham ega. O'zini o'zgalardan ajrata bilish, o'ziga munosabat, imkoniyatlarini baholash o'z-o'zini anglash sifatida namoyon bo'ladi.

O'z-o'zini anglashda o'zini bilish, baholash va tartibga solishdek unsurlarni ajratish mumkin. Bu unsurlar o'z-o'zini anglashning sohibiga-sub'ektiga ko'ra farqlanuvchi muayyan shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatga xosdir.

Ilmiy texnika taraqqiyoti va jamiyatimiz hayotida yuz berayotgan tub yangiliklar shuningdek, o'quv axborotlarining muttasil ravishda ortib borayotganligini ta'lim jarayoniga yangi munosabatda bo'lishni taqozo etmoqda.

Bizo'z tadqiqotimizni Andijon davlat universiteti 1-3 bosqich talabalarining psixologik savodxonligini aniqlash va ularning mazmun mohiyatini anglanganlik darajasini o'rganish maqsadida psixologik terminlarning izohi bo'yicha testlar, sotsiologik tadqiqot o'tkazdik. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki talaba yoshlarning bilim doirasida umummpsihologik tushunchalarni mazmun mohiyatini tushunish qiyin ekanligi (emotsiya, xissiyot, irodaviy akt, empatiya, kreativ tafakkur va x.k) uning mohiyati, tamoyillari, shakllari va bilish jarayonlarining mazmuni haqida dastlabki tasavvurlar mavjud, ya'ni umummpsihologik bilimdonlikni shakllanganlik darajasi 3 kurs talabalarida taxminan 70-75% tashkil etgan bo'lsa 2 kurs talabalarida 55-60 %ni, 1 kurs talabalrida esa 35-45 %ni psixologiya fani haqidagi tasavvurlari 18-20% tashkil qilgan holos.

Nihoyat yuqoridagilarga aloqador yana bir jihat borki, bu yoshlarning psixologik savodxonligi va uni oshirish masalasidir. Psixologik savodxonlik tushunchasining asl mohiyati – bu shaxsning o'zi, uning xissiy kechinmalari munosabatlari majmui bilan jamiyat va undagi shaxslararo munosabatlar tizimi, kadriyatlar, ma'naviyat to'g'risidagi to'la tasavvurlaridir.

Psixologik nuqtai nazardan, bilimdon odam tasavvurlarida ob'ektivlik va holislik sifatlari mavjudkim, shu tufayli u o'z «meni» ni mukammalashtirish va o'zgalar bilan to'g'ri munosabatlar o'rnatish qobiliyatiga ega. To'g'ri, hayot undagi vaziyatlar, xodisalar, shaxsiy tajriba shaxsni ma'lum yo'nalishda rivojlanishiga sabab hisoblanib uning ma'lum ijtimoiy tasavvurlari tizimini xosil kiladi. Lekin stixiyali, tajribadagi xatoliklar va yutuqlar evaziga orttirilgan psixologik savodxonlik aniq maksadga yo'naltirilgan, shaxs va jamiyat manfaatlariga aniq tahlil va ezgu niyatlarga tayangan bilimdonlikdan farq kiladi.

Psixologik savodxonlik yana shuning uchun ham zarurki ko'pincha inson o'z iqtidori va imkoniyati darajasida aniq tasavvur qilmaydi, o'liy o'quv yurti yoki kasb tanlashda o'zgalar ta'siriga berilib, muayyan xatolikka yo'l qo'yadi. Buning oqibatida nafaqat o'sha shaxs aziyat chekadi, balki jamiyatga zarar keltiradi. Xar bir shaxs o'zini o'zi tarbiyalashning malakalariga ega bo'lishi, autotrening elementlaridan boxabar bo'lishi, o'zgalar bilan muloqotga tayyorligi, treninglarda ko'nikmalar xosil qilishi, «o'zgacha bo'la olish» san'ati, uning ruxiy barkamolligiga zaminligi tufayli jamiyatda sog'lom insoniy munosabatlar ustun turadi. Bilimdon kishilar o'zining bilim tizimidan ham unumli, ham samarali foydalanish imkoniyatiga egadirlar. Zero, ba'zan bilimlar doirasi kengligi sababli dimog'dorlik illati yuzaga kelishi, saloxiyati bo'yicha o'z o'rnini topa olmaslik, o'z-o'zini quyi baholash barkamol shaxs

taraqqiyoti uchun salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Demak, ijtimoiy psixologik bilimdonlikdan ko'zlangan asosiy maqsad – yoshlarni bo'lg'usi ijtimoiy faoliyatga psixologik jixatdan tayyorlash, ularda insoniy fazilatlarini shakllantirish, kommunikativ bilimdonlik va shaxslararo mulokotning murakkab shakllariga muvofiqlashuv jarayonlarini tezlashtirishdir. Bugungi talabalar ertangi kunning bunyodkorlari, vatanparvarlari, mexnatsevar insonlar, jamoalarni boshqaruvchi ziyolilar bo'lib yetishishi kerakligini hisobga olsak, ulardan bilimdonlik darajasi va ko'lamining keng bo'lishining ahamiyati o'ziga xosdir.

Yuksak, teran va atroflicha fikr yurita oladigan va ijtimoiy faoliyatidan el yurtga naf yetkaza oladigan insonlarga komolotga erishishi mumkin. Bu jarayonda ijtimoiy psixologiya o'zining faol metodlari va konuniyatlari bilan o'z xissasini qo'shadi.

Jamiyatimizning bugungi ijtimoiy xayotida ruy berayotgan tub isloxotlarning mohiyati xakida fikr yuritilar ekan, eng noyob milliy kadriyatlarni yosh avlod ruxiga va ma'naviy dunyokarashiga singdirish va undan umuminsoniy manfaatlar yo'lida foydalanishning yagona yo'llaridan biri-bu ularda bilimdonlikni yetarli darajada shakllantirishdir.

«Dunyoning demokratik kadriyatlaridan baxramand bo'lishda aholining psixologik bilimdonligi muhim ahamiyat kasb etmokda». Faqat bilimli, ma'rifatli jamiyatgina demokratik taraqqiyotning barcha afzalliklarini qadrlay olishini, va aksincha bilimi yetarli bo'lmagan, olim odamlar avtoritarizm va totalitar tuzumini ma'qul ko'rishini hayotning o'zi ishonarli tarzda isbotlamokda (6)

Davlatimizda mustaqillik kulga kiritilib, xukukiy va demokratik isloxotlar amalga oshirilishida kilinayotgan ijtimoiy sa'i-xarakatlarning ne'mati shundaki, mustakillik mamlakatimiz aholisining bilim doirasini kengaytirdi. O'z tariximiz, tilimiz, milliy qadriyatlarimiz, madaniy merosimiz durdonalarini o'rganishga ochilgan yo'l xalq tafakkurining rivojlanishi, uning o'tmishi, buguni va ertasi xakida anik tasavvurlarga ega bo'lishiga imkon yaratadi, yoshlarni mustakil fikr yuritishga o'rgatadi. Talabalik davri inson shaxsining kamol topishida aloxida o'rin egallab, u inson rivojlanishining muhim bosqichi hisoblanadi. SHu bois talabalik davrida ahamiyatga molik psixologik, fiziologik o'zgarishlar ro'y beradi. Mazkur o'zgarishlar negizida talaba shaxsida kattalik xissi yuzaga keladi va uni shaxs sifatida shakllanishiga, jamiyat xayotiga kirib kelish jarayonining tezlashishiga sabab bo'ladi. Ayniqsa bu davrda xulq-atvorning barcha soxalarida kattalar ta'siridan qutulish, mustaqil bo'lishga intilish asosiy o'rinni egallaydi. Aynan mustaqillik ta'sirida o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini baholash va shaxs sifatida kamolga yetish tarkib topadi. Mazkur jarayonni yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillarni o'rganish muhim sanaladi. Bu borada psixolog olimlar tomonidan bir qator fikrlar keltirib o'tiladi. Jumladan, xorij psixologlari o'z-o'zini anglash muammosiga amaliy jixatdan e'tibor beradilar. Psixolog U.Djems, K.Rodjers, M.Rozenberg kabi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida o'z-o'zini anglash shaxsning o'zi xaqidagi tasavvurlarining turli shakllari bilan bog'liqligi ajratib ko'rsatiladi. O'z-o'zini anglash xususiyatlarini o'rganishda shaxsiy jixatdan yondashuvga ko'ra “men” siymosi o'z-o'zini baholashning o'zgarishi va motivatsion doira bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi. O'z-o'zini anglash muammosini psixologik jarayon ifatidagi mohiyatini aniqlashda shaxs ivojlanishi jarayonida yuzaga kelgan sabablarni adqiq qilishdan boshlanadi. Psixolog .L.Rubinshteynning ta'kidlashicha shaxsni psixologik jixatdan o'rganishda o'z-o'zini anglash shaxsning men siymosi bilan bog'liqligi masalasi uximdir. SHaxs sub'ekt sifatida o'z xulq-atvori, atti-xarakati, ish faoliyatining ijodkori va muayyan jixatdan javobgarlikni o'z bo'yniga ola bilishi bilan xarakterlanadi. S.L.Rubinshteyn o'zini anglashning rivojlanish manbai va xarakatlantiruvchi kuchi sifatida shaxsdagi mustaqillikni o'sib borishi bilan izoxlaydi. Uning ta'kidlashicha ong o'z-o'zini anglashdan kelib chiqmaydi, balki o'z-o'zini anglash shaxs ongingning taraqqiyoti davomida yuzaga keladi. SHunga muvofiq o'z-o'zini anglash tuzilishiga ko'ra quyidagi tamoyillarga ajratiladi:

1. Bilish ya'ni o'z-o'zini anglash;
2. Emotsional baholash ya'ni munosabat;
3. Irodaviy boshqaruv (o'z-o'zini boshqarish) tomonlarining o'zaro birligidan iborat.

Yuqoridagi tamoyillar shaxsda o'z-o'zini anglashda asosiy tarkibiy qismlarini tashkil qilib, u rivojlanishning muhim pog'onalarini ko'rsatadi. Ma'lumki o'z-o'zini anglash “Men” ta'sirida yuzaga keladi. “Men” kontseptsiyasi bu individning o'z xatti-xarakatlariga bo'lgan munosabati va o'z oldiga qo'ygan ko'rsatmalarga o'zining munosabati va o'zini baholashi sifatida ko'rsatiladi. Psixolog Dubrovin tomonidan talabalaridagi “Men” kontseptsiyasi uch ko'rinishga ega ekanligi ko'rsatiladi: O'tgan men

– o'tmishdagi men uning emotsional holatini ko'rsatib beradi. Xozirdagi men – xar doim o'z axloqiy ongini va xatti-xarakatlarini anglab boradi. Kelajakdagi men – bunda kelajakdagi men obrazi tasavvur qilinadi va o'zlariga nisbatan taqlid qilish kuchliligi bilan belgilanadi. A.U.Obozn'y va V.A.Koterskiylar tomonidan 1- va – kurs talabalarida o'tkazilgan tadqiqotlar natijasidan shu narsa ma'lum bo'ldiki, ulardagi talabchanlik darajasi, vazifaning real bajarilishi tashqi insonlar bahosiga emas, balki talabaning o'z-o'zini baholash darajasiga bog'liqdir. Ye.I.Savonko tadqiqotlarida shaxsning o'z-o'zini baholashi, o'z-o'zini anglashi va shaxsning yo'nalganligi o'rtasidagi munosabat yoshga bog'liqligi ko'rsatiladi. SHuningdek ayrim psixolog olimlar tomonidan o'z-o'zini anglash shaxsdagi irodaviy sifatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi g'oyasi ilgari suriladi. SHaxsdagi o'z-o'zini anglash muammosi irodaviy sifatlar bilan bog'liq bo'ladi. Bola irodasining salbiy tomonlaridan biri o'ziga nisbatan ishonchning yo'qligi bilan belgilanadi. F.I.Ivanchenko tomonidan o'tkazilgan tekshirishlarda ko'rsatilishicha o'qish sharoitida talabalardagi o'ziga nisbatan ishonchni anglamaslik holatlari asosan quyidagi sabablar orqali yuzaga keladi;

1. Izchillik tamoyiliga rioya qilmaslik tufayli;
2. Talabalarga kuchlari yetmaydigan ortiqcha talab qo'yish orqali;
3. Ayrim pedagoglar va ota-onalar shuning bilan birga tengdoshlarining kuchiga, xotira, qobiliyatlar va faxm-farosatiga ishonchsizlik bilan qarash natijasida;

4. Talabalarni yomon baxo olganliklari uchun qo'rqitish va jazolash;

O'z-o'zini anglash muammosini tadqiq qilgan psixolog T.V.Dragunov ta'biricha bu quyidagi xususiyatlar orqali amalga oshirilishini belgilab beradi;

- atrofdagi insonlar tomonidan bo'layotgan ta'sirlar orqali talaba o'zidagi ijtimoiy psixologik ta'sirlar natijasida o'zgarishlarni anglash muhim hisoblanadi;

- talaba xulq-atvoriga xos xatti-xarakatlar, normalar bir tizimga solingan emasligi;
- talaba uchun ideal bo'lgan insonni tanlay bilish va uning xususiyatlarini o'ziga singdira olish;
- talabalarda orzu qilish hamda fantaziya yaxshi rivojlangan bo'lib, ular uchun real voqelikdagi ishni bajarishdan ko'ra, o'sha narsa xaqida fikr yuritish qiziqarlidir;

- kattalar xulq-atvorini taxlil qilgan holda o'zidagi xulq-atvor normalarini taxlil qilish muhimdir.

Talabalik davrida o'z-o'zini anglashni shakllanishining xarakterli belgilaridan biri talaba o'zini faoliyatidan qoniqish xissini tuya boshlaydi va o'zini ziyoli deb hisoblay boshlaydi. Mustaqillikka intilish orqali ularda kattalik xissi rivojlana boradi. Ularda bu “xaqiqiy erkak” va “ideal ayol” kabilar bilan belgilanib, ular endi real ijtimoiy muxitga intilishadi. Lekin bu davrda o'z-o'zini anglashi faqatgina ijobiy bo'lib qolmasdan balki uning salbiy jixatlari ham mavjud. Salbiy jixatining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida ma'lum bir shaxsni o'ziga ideal qilib olishi, uning xatolarini ko'rmasligi, odamovi bo'lib qolishlari va xokazolar.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shuni ko'rish mumkinki, ayrim talabalar o'z-o'zini anglash negizida yuzaga keladigan psixologik mexanizmlarni noto'g'ri talqin qiladilar va buning natijasida ularning xulq-atvorida salbiy xususiyatlar tarkib topadi. Bu esa talabani shaxs sifatida shakllanishiga to'sqinlik qiladi va faoliyatlarini izdan chiqishiga sabab bo'ladi. Mazkur fikrlardan ko'rinadiki o'z-o'zini anglash murakkab psixologik fenomen bo'lib, shaxs shakllanishini ta'minlovchi omillardan sanaladi. SHu bois talabalarda o'z-o'zini anglashni shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar ya'ni o'quv faoliyati, ijtimoiy muxit va ish faoliyati, atrofdagi insonlar va ular tomonidan beriladigan bahoning ob'ektiv bo'lishiga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Ayniqsa shaxsda o'z-o'ziga bo'lgan ishonch, e'tiqod va shaxs xususiyatlarini rivojlantirish lozim

Metodika.Biz o'tkazgan tajribalarda «Rubin figuralari»dan foydalandik. Quyidagi o'tkazilgan tajribalar va ularning natijalarining tahlillari haqida to'xtilib o'tamiz.

Natijalar.Olingan natijalarga ko'ra, respondentlarning 10-nafari tasvirlarni to'g'ri topdilar. 25 nafari esa xatoliklarga yo'l qo'ydilar. 15 nafari esa tasvirlarni, umuman tushunmaganligini e'tirof etdilar. Bundan ko'rinadiki, talabalarining psixologiya fanidan olgan bilimlari va turmushdagi psixologik bilimlarining uyg'unligi 50 nafar qatnashuvchidan 20% da to'la shakllangan deya olamiz, kolganlarida esa bu jarayonni qisman va shakllanmaganligini e'tirof etish mumkin. Ya'ni ularda nasalar va obrazlarni idrok qilish, illyuzion figuralarni anglash va uni ifoda etishda bir muncha qiyinchiliklar tug'ildi. SHuningdek, Rubin figuralari asosida olib borgan tadqiqotlarimiz natijalarida ham talabalarining idrok qilish jarayoni, bilimlarni anglashda egallangan bilimlar va tashqi psixologik ta'sirlarning o'rni alohida o'rin tutishi

aniqlandi. Olingan natijalar quyidagi tartibda tahlil etildi.

Birinchi bosqich talabalarida nazorat guruxidagilar berilgan topshiriqlarni tajriba boshida rasmlarda aks etgan figura va tasvirlarni to'liq topa olmadilar. Tajriba boshida 35% idrok etgan bo'lsalar, tajriba oxirida psixolog yordami bilan 65% idrok qilishga erishildi.

Tajriba yakunida esa ularga esperimentator tomonidan berilgan yordam asosida qisman topishga muvaffaq bo'ldilar

2.2.1-jadval

Figuralar	1 figura		2 figura		3 figura		4 figura	
	Tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri	Tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri	Tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri	Tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri
Tajriba guruhi	2/1	2/2	3/1	3/2	7/3	7/6	2/1	2/2
Nazorat guruhi.	2/1	2/1	3/2	3/2	7/1	7/4	2/1	2/1

3-bosqich talabalarida idrok qilish va anglash jarayonining natijalari

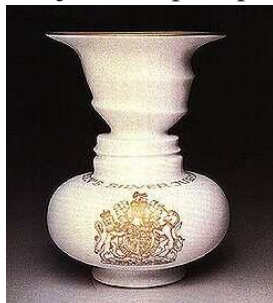
2.2.2-jadval

Figuralar	1 figura		2 figura		3 figura		4 figura	
	tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri	tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri	tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri	tajriba boshidagi xolat	Tajriba oxiri
Tajriba guruhi	2/1	2/2	3/1	3/3	7/3	7/7	2/1	2/2
Nazorat guruhi	2/1	2/2	3/1	3/1	7/2	7/5	2/1	2/1
Umumiy natija	50%	100%	50%	90%	50%	90%	50%	90%

2.3.7-rasm

Ushbu rasmda ham avvalgi rasmda bo'lgani kabi ikki kishi tasvirlangan. Biri – yosh qiz. Uni biz rasmning oq foniga e'tibor berib ko'rishimiz mumkin. Ikkinchisi – keksa ayol. Uni esa qora shakllarga qarab payqay olamiz. Tekshiriluvchilar bir qarashda rasmdagi bitta fonni idrok etgan bo'lsalar, bir necha daqiqadan so'ng diqqat bilan qaraganlari natijasida oq va qora fondagi rasmlarni idrok qila oldilar.

2.3.8-rasm

Ushbu rasmda psixologiyada juda mashhur bo'lgan tasvirlardan biri ifodalangan. Uning siri oddiy. Agar diqqatimiz markazidagi oq rangli shaklga qaratilsa, kimdir ajoyib guldonna, yana ba'zilar oddiy ko'zani ko'rishi mumkin. Bordi-yu, diqqatimiz qora fonga qaratilsa, u yerda biz bir-biriga tikilib turgan ikki kishining yuzini ko'ramiz.

Unda ikkita qora profil oq fonda berilgan. Bir qarashda ayrimlar bu rasmlarga qarab, «Bu - vaza» deb atasa, boshqalar uni bir-biriga qarab turgan ikki kishi yuzining yon tomondan ko'rinishi, deb ta'riflashi mumkin. SHunisi xarakterliki, birinchi marta shu rasmni ko'rgan odam uni yaxlit idrok qilib, nima ekanligini tushunishga harakat qiladi, lekin biror figurani ko'rgach, ma'lum vaqtgacha boshqasini ko'rmay turadi. Agar shu idrok darajasi qolsa, ya'ni yana nimanidir ko'rishni xoxlamasa, u ikkinchi figurani ko'rmasligi ham mumkin. Bu bizdagi idrok jarayonlarining faolligimizga, ob'ektga munosabatimizga bevosita bog'liqligini ko'rsatib turibdi. Ikkinchidan, idrok bizning qayfiyatimizga ham bog'liq.

2.3.9-rasm

Agar diqqatimiz rasmning oq rangli foniga qaratilsa, tasvirda erkak kishining yuzini, agar rasmning qora rangli shakllariga qaratilsa, masqaraboz (V), shilliqurt (G), it (J), qush (E) va tik turgan odamning (B) shamoyilini ko'ramiz. E'tibor bering oq fonda kishi yuzidan tashqari mavjud bo'lgan ob'ektlar (baliqcha (D), sichqon (A)) qora rangli ob'ektlarga nisbatan kechroq payqab olinadi.

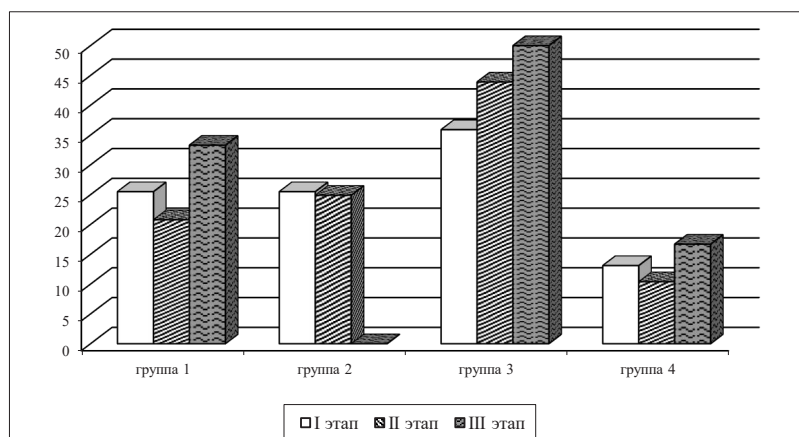
2.3.10-rasm.

Agar diqqat bilan rasmning qora rangli shakllariga qarasak, biz chap tomonga nigox tashlagan hindyning tasvirini ko'ramiz. Rasmdagi qora rangli shakllar oq fonga hajman kichikroq bo'lgani sababli biz, eng avvalo, aynan hindu tasvirini ko'rib turibmiz. Agar diqqatimizni shaklga nisbatan hajman kattaroq bo'lgan oq fonga qaratsak (bu biroz qiyin bo'lishi tabiiy), rasmda bizga orqasi bilan o'girilib turgan shimol xalqlaridan biri (deylik eskimoslar)ning vakili yoki shunchaki sovug'ida qalin kiyingan kishining tasvirini ko'rishimiz mumkin. Tajriba 3 bosqich talabalarida olib borilganda ularning ko'rsatqichlari yuqori bo'lganini guvohi bo'ldik. Yani xar ikkala gurux ishtirokchilari berilgan topshiriqlarni to'la yechishga harakat qildilar. Bu jarayonda ularga boshlang'ich psixologik tushunchalar haqida xabardorligi ijobiy natijalarga erishishga asos bo'ldi. Chunki 3-bosqich talabalarida albatta psixologiyadan dastlabki tushunchalarni mustaxkamlash imkoniyatlari o'quv jarayonida tashkil etilgan. Ularda psixologik bilimlarni mazmun-mohiyatini anglash shakllana boshlagan. Bu tajriba natijalarida o'z aksini topdi.

3.2.3-jadval

Psixologik bilimlarni 1 va 3 bosqich talabalari tomonidan anglash darajalari ijtimoi-psixologik so'rovnomalar natijalari.

Kurs	Talabalar							
	Birinchi		Ikkinchi		Uchinchi		To'rtinchi	
	n	%	n	%	N	%	n	%
1 kurs	36	38,7	31	33,3	26	28,0	0	0,0
2 kurs	11	12,1	16	17,6	40	43,9	24	26,4
3 kurs	9	10,1	22	24,7	49	55,1	9	10,1
Jami	115	25,4	90	19,9	190	41,9	58	12,8

Talabalarining psixologik savodxonlik darajasi.

(yil boshida va yil oxirida)

Talbalarning psixologik savodxonligi ushbu diogrammada aks etishicha, yil boshida psixologik tushuncha va bilimlarni egallashlari past ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, yil ohirida, tashkil etilgan turli zamonaviy usullar yordami o'tkazilgan o'quv mashg'ulotlari, psihotreninglar, mustaqil ta'limni tashkil etish natijasida bu ko'rsatkichlar yuqori darajada bo'lganini ko'rsatdi.

Bilimlarni motivatsion komponentlari oliy o'quv yurti ta'limida bir muncha o'zgaradi. Ya'ni bunda yangi fanlar bilan tanishish yangi muxit va gurux a'zolarining psixologik ta'siri dastlab o'quv faoliyatini pasaytiradi. Lekin ularda kasbiy ko'nikmalarning shakllanishi oshib boradi. Bu bizning olib borgan tajribalarimiz natijalarida isbotlandi.

Xulosa va tavsiyalar.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki pedagoglar ta'siri o'z o'zidan pasayib borish natijasida, talbalarning mustaqil faolligi rivojlanadi va o'z-o'zini boshqarish faoliyati rivojlanadi, bu jarayonlarning barchasi talabalar o'quv faoliyatidagi bilimlarni anglashning o'ziga xosligini ko'rsatadi.

O'z-o'zini anglash davomida talabalar yuqori o'zlashtirish imkoniyatlarini anglab yetadi. Ya'ni o'quv jarayonlarining o'zgarishi talabalar faolligiga ijobiy ta'sir etadi. Bu esa ularning bilimlarni anglashda bilish faolligini oshiradi. Talbalarning o'quv faoliyati tuzilishi o'zaro hamkorlik natijalariga asoslanadi. O'quv faoliyatining psixologik tuzilishi talabalar faolligini o'zaro munosabat motivlari asosida shakllanadi. Bunday xolatlarni o'z o'zini boshqarish elementlari sifatida anglash zarur. Demak talabalar o'quv faoliyatida bilimlarni anglash o'z o'zini boshqarish natijalarida yuzaga keladi va bevosita o'quv faolligini ta'minlaydi. O'quv faoliyatidagi o'quv motivlarining ta'siri barcha komponentlar rivojlanishini ta'minlaydi.

Talabalar psixologik bilimlarini anglash xolatlari yuqori differentsial integrativ ko'rsatkich va past integrativ differentsial ko'rsatkichlar o'quv faoliyatining psixologik tuzilishini asoslab beradi.

Bunga biz o'tkazgan tajriba natijalarida amin bo'ldik. SHuningdek psixologiya fanlarini o'qitish nafaqat oliy ta'lim tizimida, balki ta'limning quyi qismlarida xam (maktabning yuqori sinf o'quvchilariga psixologiya boshlang'ich tushunchalarini o'rgatish bo'yicha kurslar tashkil etish maktab ixtiyoridagi soatlar hisobidan, kasb xunar kollejlarining barcha turlariga psixologiya darslarini soatlari bo'yicha o'quv rejalariga kiritish, va darslarni zamonaviy innavatsion texnologiyalar asosida mutaxassislar tomonidan o'tilishini ta'minlash) psixologiya fanini kiritish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Uni amalga oshirishda o'qituvchining kasbiy mahorati ta'lim oluvchilarning egallashi zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish metodikasi, ta'lim beruvchi ta'lim oluvchining o'zaro munosabati kabilar ishlab chiqilgan.

Psixologiya fanlarini o'qitishda talabalar bilish faolligini oshirish usullaridan kengroq foydalanish. bunda asosan talabalarni ilmiy manbalar va terminlar izoxli lug'atlardan foydalanish ko'nimasini shakllantirish maqsadga muvofiq.

Foydalangan adabiyotlar:

Arziqulov D.N. Kasbiy kamolotning psixologik o'ziga xos xususiyatlari.: Avtoref. dis. ... psihol. fan. nomzodi. - Toshkent: O'zMU. 2002. - 22 b.

Герасимова В.С. Методика преподавания психологии: Курс лекций. М.: Ось-89, 2004. 111 с.

Дубровина. И.В. "Руководство практического психолога". М.: Академия, 2000г.

Tolipov O'., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2005.– 213 b.

Farberman B.L., Musina R.T., Jumaboeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. – T.: 2002.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI KATTA GURUHI BOLALARIDA GENDER TOLERANTLIKNI SHAKLLANTIRISHDA DINAMIK ERTAKLARDAN FOYDALANISH

Qurbonova Go'zal

Buxoro davlat pedagogika instituti "Maktabgacha ta'lim" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari katta guruhi bolalarida gender tolerantlikni shakllantirishda dinamik ertaklar haqida fikr yuritilgan. Maqolada mavzuga oid ertaklar misol tariqasida keltirilib voqealar rivojining statik va dinamik shakllari qisqacha ta'rifi berilgan.

Kalit so'zlar: gender tolerantligi, maktabgacha ta'lim, dinamik ertaklar, statik ertaklar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИНАМИЧНЫХ СКАЗОК В ФОРМИРОВАНИИ ГЕНДЕР- НОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ У ДЕТЕЙ БОЛЬШОЙ ГРУППЫ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Курбанова Гузал

*Бухарский государственный педагогический институт Преподаватель кафедры «Дошколь-
ное образование»*

*Аннотация. В данной статье размышляется о динамичных сказках в формировании гендер-
ной толерантности у детей большой группы дошкольных образовательных организаций. В ста-
тье в качестве примеров приведены сказки, относящиеся к теме, а также дана краткая харак-
теристика статических и динамических форм хода событий.*

*Ключевые слова: гендерная толерантность, дошкольное образование, динамичные сказки,
статичные сказки.*

THE USE OF DYNAMIC FAIRY TALES IN THE FORMATION OF GENDER TOLERANCE IN CHILDREN OF A LARGE GROUP OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Kurbanova Guzal

Bukhara State Pedagogical Institute Teacher of the «Preschool Education» department

*Abstract. This article reflects on dynamic fairy tales in the formation of gender tolerance in children
of a large group of preschool educational organizations. In the article, fairy tales related to the topic
are given as examples, and a brief description of the static and dynamic forms of the course of events is
given.*

Key words: gender tolerance, preschool education, dynamic fairy tales, static fairy tales.

Ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalarda gender tolerantligi, gender o'ziga xosliklar haqida fikrlarni shakllantirishda bolaning psixologik jihatdan yosh xususiyatlarini hisobga olish mumkin rol o'ynaydi. Mazkur yoshdagi bolalar odatda, ertaklar, qo'shiqlar va hokazolardan katta taassurotlar hosil qiladi hamda kognitiv-bilish jarayonlarini korreksiyalaydilar. Pedagogik va psixolog nuqtayi nazarlar qaralganda, ertak terapiyasi - bu axloqiy me'yorlar bo'yicha bolaning xatti-harakatlarni korreksiyalashga yordam beradigan, qo'rquvni yo'qotadigan va sog'lom psixo-emotsional rivojlanishga yordam beradigan jarayondir. Ushbu usulning o'ziga xosligi shundaki, uni murakkab bo'lmagan shaklda tarbiyachi-o'qituvchi, ota-ona va psixologlar tomonidan keng qo'llash mumkin. Shuningdek, mazkur psixologik usul jazolash, rag'batlantirish, real hayotdagi stereotiplardan namuna ko'rsatish kabi xalq pedagogikasi usullariga nisbatan samarali hamda tez o'zlashtiruvchanligi bilan ajralib turadi.

Maktabgacha yoshdagi bolada gender tolerantligini yetarli darajada shakllantirish tarbiyachilarning vazifalaridan biri va muvaffaqiyatli hamda samarali ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish sharti hisoblanadi. Gender o'ziga xosliklar bolalarda turli faoliyat turlarida namoyon bo'ladi: o'zaro muloqotda, o'yinlarda, o'z-o'zi va boshqalarni idrok etish hamda ma'lumotlardan xulosa chiqarishda. "Shaxsda gender tolerantligini shakllantirish masalalarida tarbiyachining to'g'ri yo'nalishi ta'lim va tarbiya jarayonini yanada samarali, insonparvar va individual olib borilishini ta'minlaydi. Gender nazariyasi

prinsiplari, gender psixofiziologik farqlari haqidagi ilmiy bilimlarga asoslangan pedagogik jarayonlar gender pedagogikasi tomonidan amalga oshiriladi.

Gender pedagogikasi – o'g'il - qizlarni tarbiyalash va o'qitish, ularning jinsi o'ziga xosligi va qadriyat yo'nalishlarini rivojlantirish, ularning jinsiy xulq-atvorini aniqlash, ijtimoiy tajriba va madaniyatni faol o'zlashtirish va ko'paytirish orqali muloqot hamda faoliyatda amalga oshiriladigan fan.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ertak terapiyasi usullaridan ko'pincha ertak aytish, birgalikda ertak tuzish va rollarni o'zaro taqsimlagan holda ertaklarni sahnalashtirish qo'llaniladi. Bu jarayonda milliy, xalq, qardosh xalqlar ertaklari yoki biror mashhur muallifning hikoyalaridan, shuningdek, mavjud muammoning yechimi uchun maxsus kashf qilingan ertaklardan foydalanish mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ertak terapiyasi quyidagi pedagogik va psixologik muammolarni hal etishda samarali hisoblanadi:

- deviant xulq-atvorni adaptiv tarzda korreksiyalash;
- maktabgacha yoshdagi bolada mavjud bo'lgan qo'rquv, fobiya, asabiylashishlarni bartaraf etish;
- maktabgacha yoshdagi bola boshidan kechirgan salbiy his-tuyg'ularni unutishda yoki bartaraf etishda yordam berish;
- maktabgacha yoshdagi bolalarda umumiy insoniy fazilatlar va axloqiy me'yorlarni tarbiyalash;
- maktabgacha yoshdagi bolalarda gender tanish va tolerantlikka xos bo'lgan jihatlarni erkin va ixtiyoriy o'rganish hamda rivojlanish;
- maktabgacha yoshdagi boshlalarda hayotiy vaziyatlar asosida vitagen tajriba to'plash.

Katta guruhlarda tarbiyalanayotgan 5-6 yoshli maktabgacha yoshdagi bolalar bu yoshda ko'pincha o'zlariga ishonmaslik, mazah bo'lish, kulguli ko'rinish, noto'g'ri ish qilish kabilardan qo'rqishadi. Agar bu muammolarni o'z vaqtida ijobiy hal etilmasa, kelajakda bu jiddiy psixik-ijtimoiy hamda pedagogik muammolarni keltirib chiqaradi. Bunday muammolarni ijobiy yechish uchun ertaklardan yuqori samara bilan foydalanish mumkin. "Ammo ertak terapiyasi turli yoshdagi maktabgacha ta'lim guruhlarida tarbiyalanayotgan bolalar uchun turli bosqichlarda va faol va passiv tarzda o'zini baholaydigan bolalar uchun individual olib borilishi maqsadga muvofiq". Masalan, "Badbashara o'rdakcha" haqidagi erta ko'proq o'ziga past baho beradigan bolalar uchun mos kelsa, "Uch og'ayni botirlar" haqidagi ertak haddan tashqari ehtiyotkor bolalar uchun muvofiq keladi.

Dinamik ertaklar. Dinamik ertaklar o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lib, bolalar va tarbiyachi-o'qituvchi, yoki ota-onalar ertakni o'zi istagan tarzda o'zgartirishi, novatsiya sifatida yondashishi mumkin. Dinamik ertaklar novatorlik xususiyatiga ega bo'lib, ularga qo'shimcha yetishmayotgan ertak qahramonlarni qo'shish, qahramonlarning xarakter xususiyatlarini o'zgartirish yoki umuman almashtirish, shuningdek, voqealar rivojini tubdan o'zgartirish mumkin. Masalan, tajriba-sinov ishlari jarayonida ikkita ertak: "Zumrad va Qimmat" hamda "Qizil Qalpoqcha" ertaklarining dinamik modellari ishlab chiqildi va tajriba ishlariga samarali tadbiq etildi. "Mazkur ertaklarning dinamik modellashtirishga asosiy sabab maktabgacha yoshdagi bolalarda ushbu ertaklarni tushunishda duch kelingan tushunmovchiliklar, savollarga yetarlicha javob olinmagani oqibatida", deviant xulq-atvorning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi aks-ta'sirning vujudga kelgani bo'ldi. Shuningdek, bolalarda ular yashayotgan oilada mavjud gender tolerantligi muammolarining ertaklarni tushunishda salbiy effekt berishi oqibatida ularda ichki agressiya paydo bo'lishi ham kuzatildi. "Mazkur sabablar tadqiqot ishida dinamik ertaklarga mavjud ehtiyojlarni aniqlash hamda ertaklarning dinamik modellari tuzish zaruriyatini asoslab berdi".

Dinamik ertaklar

(Qizil qalpoqcha ertagi misolida)

Dinamik ertaklar. "Zumrad va Qimmat" ertagining dinamik modeli.

“Zumrad va Qimmat” ertagidagi voqealar rivojining statik va dinamik shakllari qisqacha ta’rifi quyidagi jadvalda berildi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

“Zumrad va Qimmat” ertagidagi voqealar rivojining statik va dinamik shakllari

Statik	Dinamik	Bolalar ko’rsatgan sabablar
Zumradning o’gay onasi doim xo’rlaydi	Zumradning o’gay onasi unga sovuqroq munosabatda bo’ladi	Bolalar o’gay onalar judayam shafqatsiz emas, deb hisoblaganlari uchun ushbu variantni taklif qildilar.
Zumradning o’gay onasi Zumradning otasida qizini o’rmonga adashtirib kelishini talab qiladi	O’gay ona Zumradga o’rmondan o’tin terib kelishini so’raydi	Bolalarda Zumradni o’z otasi o’rmonga tashlab kelishi o’g’il bolaga xos bo’lmagan negativ xulq-atvor, yomon sifat sifatida baholaganlari, o’g’il bolalar adolatli, kuchli, jasur bo’lishi kerak, qo’rqoq va zaif bo’lmashligi kerak, degan fikrdaligi sababli, mazkur variantni taklif qildilar.
Zumrad Sehrgar kampirning uyida yashaydi	Zumrad o’rmondagi tashlandiq kulbada o’rmon hayvonlari bilan birga o’zi yakka holda yashaydi.	Bolalarning fikricha, Zumrad qiz bola bo’lganligi uchun uyda qizlar qila oladigan deyarli hamma ishlarni bajara oladi va u o’rmondagi tashlandiq kulbada o’rmondagi hayvonlar bilan birga yashay oladi.
Sehrgar kampir Zumradga sandiqda sovg’a beradi	Zumrad o’rmonda qo’ziqorin, maymunjonlarni terayotib, tashlandiq xazinani topib oladi	Bolalar Zumradning mehnatkashligini Xudo taqdirlashi mumkin, deb hisobladi.
Zumrad uyiga qaytishi bilan o’gay onasi va Qimmat uning sovg’alariga hasad qiladilar, Qimmat ota bilan o’rmonga Sehrgar kampirni topish uchun jo’navdi.	Zumrad topib olgan xazinasi bilan uyga qaytadi. U xazinani maymunjon terayotib topib olganini aytadi. Qimmat o’rmonga xazina izlab topish uchun jo’navdi.	Bolalar Qimmat ham Zumrad kabi qiyinchilik bilan xazina topishini, qiz bola bajara oladigan uy ishlarini o’rganishini istadilar.
Qimmat Sehrgar kampirning uyida dangasalik qilib yashaydi, kampir unga xizmat qiladi.	Qimmat o’rmondagi xaroba kulbada yashaydi, avval o’zi uchun ham, o’rmondagi hayvonlar uchun ham oziq-ovqat izlamaydi, o’tin termaydi, mevalarni izlamaydi, ammo ikkinchi kuni rosa qorni ochadi, uning yonidagi kiyik bolalari ham och qolishadi. Qimmat kiyik bolalariga rahmi keladi va o’rmonga borib oziq-ovqat qidirib topadi. Qimmat hayvonlarni boqadi, o’zining ham qornini to’yg’izadi, keyin uyini tartibga keltiradi.	Bolalarning fikricha, Qimmat uyidagi dangasaligini o’rmonda ham qiladi, ammo yaxshi tarafa o’zgaradi. Oilada barchaning o’z vazifasi bo’lgani kabi u ham mehnat qila boshlaydi, atrofdagi jonzoatlarning qadrlay boshlaydi. Tozalikka rioya qiladi.
Qimmat ichida katta ajdar bo’lgan sandiq bilan uyiga qaytadi.	Qimmat Zumrad kabi katta xazina topa olmaydi, ammo unda o’rmon hayvonlari qimmatbaho tosh sovg’a qilishadi. Qimmat sovg’asi bilan birga yangi do’slar orttiradi va uyiga qaytadi. Qimmat do’slashgan o’rmon hayvonlari uni uyigacha kuzatib kelishadi.	Bolalarning fikricha, yaxshilikka yaxshilik qaytishi kerak. Qimmat o’rmon hayvonlarini boqqani uchun, hayvonlar u bilan do’slashdilar, Qimmatga qimmatbaho sovg’a berishdi.
Qimmat uyiga qaytgach, onasi bilan sandiqni ochdi. Sandiq ichidagi ajdar ona-bolani yeb qo’ydi.	Qimmat uyiga qaytgach, Zumrad va otasidan kechirim so’radi, Zumrad bilan baravar uy ishlarini bajara boshladi. Onasiga zulm qilish yaxshi emasligini tushuntirdi. Oila birga baxtli hayot kechira boshladi	Bolalar har bir inson yomon bo’lsa ham, unga imkon berilishi kerak, shunday ekan, Qimmatni Zumradga o’xshab yaxshi qiz bo’lishga hamma sharoit yaratish kerak, deb hisobladi.
Zumrad va otasi baxtli hayot kechira boshladilar.	Oila baxtli yashay boshlagach, qo’shni qishloqda yashaydigan qarindoshlari ularnikiga mehmonga kela boshladilar. Bir oz vaqt o’tgach, qizlarning onasi ularga o’g’il bola uka olib keldi.	Bolalarning fikricha, dunyoda hammaning qarindoshlari bor, demak, Zumrad va Qimmat oilasining ham qarindoshlari bo’lishi kerak. Shuningdek, Zumradning otasiga o’g’il bolalar bajaradigan ishlarda yordam berish va opalarni himoya qilish uchun o’g’il farzand ham kerak. Shuning uchun, oilada yangi a’zo paydo bo’ldi.

Yuqoridagi dinamik ertakdan ko’rinib turibdiki, bolalar tabiatan ezgulikka intiladilar. Shu sababli ham, ular ertaklarni yaxshilik va ezgulik elementlari bilan boyitibgina qolmay, ertak voqealarini tubdan

o'zgartirdilar. Shuningdek, bolalarning fikricha, ertakda har doim yomon (yovuz) taraf bo'lishi shart emas, chunki hayotda odamlardan tashqari inson hayotiga xavf soluvchi ko'plab muammolar mavjud. Katta guruhlarda tarbiyalanayotgan 5-6 yoshli maktabgacha yoshdagi bolalar bu yoshda ko'pincha o'zlariga ishonmaslik, mazah bo'lish, kulguli ko'rinish, noto'g'ri ish qilish kabilardan qo'rqishadi. Agar bu muammolarni o'z vaqtida ijobiy hal etilmasa, kelajakda bu jiddiy psixik-ijtimoiy hamda pedagogik muammolarni keltirib chiqaradi. Bunday muammolarni ijobiy yechish uchun statik va dinamik ertaklardan yuqori samara bilan foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qurbonova, G.R., (2021). The concept and essence of Gender Representations in Pedagogy and Psychology. Middle European Scientific Bulletin, 2021, Volume 10, Issue 3, pp. 332-342, ISSN 2694-9970 (E), Czech Republic.
2. Guzal Kurbonova., Game technologies in the formation of gender tolerance in children of a large group of preschool organizations. South Asian Journal of Marketing & Management Research (SAJMMR), 2022, Vol. 12, Issue 1-2, pp. 67-70, ISSN: 2249-877X, India,
3. Kurbonova, G., (2021). Analysis of Views on Gender Tolerance from the Point of View of Approach. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 2022, Volume 1, Issue 11, 35–38. ISSN 2792-1883 (E), Spain,
4. Kurbanova, G. (2021). Формирование гендерной толерантности у детей старшего дошкольного возраста. Центр Научных Публикаций (buxdu.Uz), 22(22). Вестник интегративной психологии 2021 Выпуск 22.
5. Kurbonova, G., (2021). Formation of Gender Tolerance Among Preschoolers. Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences, 35–37.

МУТАХАССИСЛАР ТАЙЁРЛАШ ЖАРАЁНИДА ГЕНДЕР МАСЪУЛИЯТНИ РИ- ВОЖЛАНТИРИШДА ТРЕНИНГ ДАСТУРЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Сагиндикова Наргиза Жубаткановна

Қорақалпоқ давлат университети, Қорақалпоғистон Республикаси

Abstract. Today psychology, especially social psychology, gender psychology is a very pressing problem. Dolzarb's gender problems require continued scientific understanding of the historical practice of the social life of men and women, the national traditions of their relationships, the most effective ways to solve it, taking into account their achievements and the level of social culture. In particular, it is necessary to continue extensive work, where one of the important aspects is the socio-psychological conditions for the development of gender responsibility of the future teacher.

Keywords: Student, human factors, responsibility, gender characteristics, trainings, exercise trainings, feedback, female and male qualities, social relations, social roles.

Аннотация. Бугунги кунда психология айниқса ижтимоий психология, гендер психологияси жуда актуал масалага ҳисобланади. Долзарб гендер масалалари эркалар ва аёлларнинг ижтимоий ҳаётининг тарихий амалиётини, уларнинг муносабатларининг миллий анъаналарини, ютуқлари ва ижтимоий маданият даражасини ҳисобга олган ҳолда уни ҳал қилишнинг энг самарали усуллари илмий тушунишни давом эттиришни талаб қилади. Хусусан, кенг қамровли ишларни давом эттириш керак, бу ерда муҳим жиҳатлардан бири бўлажак ўқитувчи шахсининг гендер масъулиятини ривожлантириш учун ижтимоий-психологик шароитларини

Калит сўзлар: Талаба, инсон омили, масъулият, гендер, гендер хусусият, тренинг, тренинг машқлари, қайтарма алоқа, жинс, аёллик ва эркалик сифатлари, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий роллар.

Аннотация. Сегодня психология, особенно социальная психология, гендерная психология является очень актуальной проблемой. Гендерные проблемы Долзарба требуют продолжения научного осмысления исторической практики социальной жизни мужчин и женщин, национальных традиций их взаимоотношений, наиболее эффективных способов ее решения с учетом их достижений и уровня социальной культуры. В частности, необходимо продолжить обширную работу, где одним из важных аспектов являются социально-психологические условия развития гендерной ответственности будущего учителя.

Ключевые слова: Студенческие, человеческие факторы, ответственность, гендерные особенности, тренинги, упражнение тренинги, обратная связь, пол, женские и мужские качества, социальные отношения, социальные роли.

Кириш. Юнесконинг Олий таълим бўйича Бутунжаҳон конференциясида қабул қилинган 21-аср учун Олий таълим тўғрисидаги Жаҳон декларациясида тадқиқот ва олий таълим соҳасида гендер стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида қолган субъектив стереотипларни бартараф этиш бўйича мақсадли ҳаракатларни давом эттириш зарурлиги алоҳида таъкидланган. гендер, барча фанлар бўйича гендер жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ва қарор қабул қилиш жараёнида уларнинг фаолроқ иштирокини таъминлаш орқали аёлларнинг ўзлари иштирокини кенгайтириш. Шу нуқтаи назардан, жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики, замонавий жамиятни ривожлантириш муаммоларини ҳар томонлама ҳал қилиш, ҳаётнинг ҳар қандай соҳасидаги гендер хусусиятларидан қатъи назар, шахсининг ўзини ўзи англаши учун тенг имкониятларни мувозанатли таъминламасдан мумкин эмас. Бундан ташқари, бугунги кунда гендер тадқиқотлари ғоялари янги ёндашув ва дунё ўзгаришларига мос келадиган қарашни белгилайди, чунки уларсиз эркинлик, адолат ва ижтимоий тараққиётни таъминлаш деярли мумкин эмас. Шу муносабат билан замонавий жамиятни адолат ва демократия тамойиллари асосида ҳар томонлама ривожлантириш фақат аёл ва эрка шахсининг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчлари, имкониятлари ва мажбуриятлари тенг бўлган ўрни ва ролига оид гендер масаласини объектив кўриб чиқиш асослидир.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Долзарб гендер масалалари эркалар ва аёлларнинг ижтимоий ҳаётининг тарихий амалиётини, уларнинг муносабатларининг миллий анъаналарини, ютуқлари ва ижтимоий маданият дара-

жасини ҳисобга олган ҳолда уни ҳал қилишнинг энг самарали усуллари илмий тушунишни давом эттиришни талаб қилади. Хусусан, кенг қамровли ишларни давом эттириш керак, бу ерда муҳим жиҳатлардан бири бўлажак ўқитувчи шахсининг гендер масъулиятини ривожлантириш учун ижтимоий-психологик шароитларини ривожлантиришдир.

Муаммо доирасида олиб борилган назарий ва эмпирик тадқиқотлар натижаларига асосланиб, ижтимоий-психологик тренинг дастурини ишлаб чиқдик. Мазкур тренинг дастурини ишлаб чиқишдан асосий мақсад бўлажак ўқитувчи шахсида гендер масъулиятини ривожлантиришдир. Ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда, бўлажак ўқитувчи шахсида гендер масъулиятининг асосий компонентал структурасини иноватга олиб, тренинг дастури доирасида қуйидаги вазифаларни бажариш кўзда тутилади: гендер толерантлик, гендер маданияти, шахсий етуклик, маънавий ва ахлоқий масъулият, шахсининг ижтимоий-психологик мослашуви, иродавий ўз-ўзини тартибга солиш, шахсининг ўз-ўзига баҳо бериши, ҳиссий соҳада ўзини ўзи бошқариш, фаоллик ва хатти-ҳаракатлар, рефлексивликни ривожлантириш. Тренинг дастури 18 ёшдан 24 ёшгача бўлган, гуруҳда 8-10 нафардан кўп бўлмаган талабалар (бўлажак ўқитувчилар) билан ишлаш учун мўлжалланган бўлиб, тренинг 5-6 ҳафтагача (ҳафтада ўртача бир дарс) давом этиши назарда тутилган.

Тайёрланган тренинг дастури олти та махсус машғулотларга асосланган бўлиб, уларнинг ҳар бири тренинг раҳбарининг кириш нутқи, тегишли мавзу бўйича мини-маъруза, тўртта ўқув курси ва раҳбарнинг якуний нутқини ўз ичига олади.

Бўлажак ўқитувчи шахсида гендер масъулиятини ривожлантириш учун ишлаб чиқилган ижтимоий-психологик тренинг дастурининг структураси

Бўлажак ўқитувчи шахсида гендер масъулиятини ривожлантириш учун ишлаб чиқилган ижтимоий-психологик тренинг дастурининг структураси

Ўтказиладиган машғулотларнинг номлари	Давомийлиги
1- дарс	180 минутгача
Раҳбарнинг кириш нутқи	15 минутгача
1-мини-маъруза. Мавзу: “Замонавий тадқиқот ёндашувлари контекстида гендер феномени”	20 минутгача
1.1.- машғулот. “Танишув”	30 минутгача
1.2.- машғулот. “Тренинг коидалари”	35 минутгача
1.3.- машғулот “Очиқ саволлар”	30 минутгача
1.4.- машғулот. “Жинсий роллар ва нотўғри қарашлар”	35 минутгача
Раҳбарнинг якуний нутқи	15 минутгача
2- дарс	180 минутгача
Раҳбарнинг кириш нутқи	15 минутгача
2-мини-маъруза. Мавзу: “Гендер масъулияти тушунчаси ва унинг моҳияти”	20 минутгача
2.1.- машғулот. “Замонавий аёл ва эркак”	35 минутгача
2.2.- машғулот. “Хафагарчиликни йиғмаймиз”	30 минутгача
2.3.- машғулот “Мукамал аёл ва эркак”	30 минутгача
2.4.- машғулот “Менинг ўзига хос хусусиятларим”	35 минутгача
Раҳбарнинг якуний нутқи	15 минутгача
3- дарс	180 минутгача
Раҳбарнинг кириш нутқи	15 минутгача
3-мини-маъруза. Мавзу: “Замонавий жамиятда гендер масъулиятини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар”	20 минутгача
3.1.- машғулот. “Кимлигини топ-чи”	35 минутгача
3.2.- машғулот. “Сеҳрли бозор”	30 минутгача
3.3.- машғулот “Келажак учун чамадон”	30 минутгача
3.4.- машғулот “Характеристика”	35 минутгача
Раҳбарнинг якуний нутқи	15 минутгача
4- дарс	180 минутгача
Раҳбарнинг кириш нутқи	15 минутгача
4-мини-маъруза. Мавзу: “Бўлажак ўқитувчи шахсига хос гендер масъулиятининг таркибий тузилиши”	20 минутгача
4.1.- машғулот. “Ўзаро муносабатлар стратегиясини танлаш”	35 минутгача
4.2.- машғулот. “Хусусият”	30 минутгача
4.3.- машғулот “Ўз ўзини таҳлил қилиш”	35 минутгача
4.4.- машғулот “Ўз ўзини эмоционал бошқариш”	30 минутгача
Раҳбарнинг якуний нутқи	15 минутгача
5- дарс	180 минутгача
Раҳбарнинг кириш нутқи	15 минутгача
5-мини-маъруза. Мавзу: “Бўлажак ўқитувчи шахсидаги гендер масъулиятини психодиагностика қилиш хусусиятлари”	20 минутгача
5.1.- машғулот. “Умумий хусусият”	30 минутгача
5.2.- машғулот. “Портфел”	35 минутгача
5.3.- машғулот “Картина”	35 минутгача
5.4.- машғулот “Қувонч улашувчи нарсалар”	30 минутгача
Раҳбарнинг якуний нутқи	15 минутгача
6-дарс	180 минутгача
Раҳбарнинг кириш нутқи	15 минутгача
6-мини-маъруза. Мавзу: “Бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашда гендер ёндашуви”	20 минутгача
6.1.- машғулот. “Боғдаги дарахтлар”	30 минутгача
6.2.- машғулот. “Замонавий ўқитувчининг гендер масъулияти тасвири”	35 минутгача
6.3.- машғулот “Мен ўзимни келажакда қандай кўраман”	30 минутгача
6.4.- машғулот “Бизнинг тренинг гуруҳимиз”	35 минутгача
Раҳбарнинг якуний нутқи	15 минутгача

Ижтимоий-психологик тренинг дастурининг биринчи дарси тренинг раҳбари (бошловчининг) кириш нутқи билан бошланади. Кириш нутқида раҳбар барча иштирокчиларни қутлайди, тренинг дастурининг номини еълон қилади, унинг мақсадини, асосий вазифалари ва қисқача мазмунини

батафсил тушунтиради. Кейин тренинг раҳбари “Замонавий тадқиқот ёндашувлари контекстида гендер феномени” мавзусида 1-мини-маърузани ўқийди. Мини-маъруза давомида маърузачи талабаларга гендер феномени замонавий илмий тадқиқотларда жуда долзарб масалага айланиб бораётганини, одатда, у жинснинг ижтимоий-маданий ниқоби маъносида талқин қилинишини айтиб ўтади. Маърузачи, шунингдек, гендер феноменини тушуниш ва ўрганишдаги қийинчиликларни назарий ва амалий жиҳатдан очиқ беради, гендер муаммолари ва унинг замонавий жамият ва ёш авлод учун аҳамиятини ёритади.

Мини-маъруза охирида маърузачи 1.1.-тренинг машғулоти “Танишув”ни ташкил қилади ва ўтказди. Ушбу машғулоти талабаларни (тренинг иштирокчиларини) бир-бири билан таништириш, шунингдек, тренинг гуруҳида иш муҳитини яратиш мақсадида амалга оширилади. Ушбу машғулоти давомида ўқитувчи барча тренинг иштирокчиларини хона марказига келиб, навбатма-навбат ўзларини таништиришга таклиф қилади, яъни, талабалар исмини айтишади ва ўзи ҳақида қисқача гапириб беришади. Агар хоҳлашса, иштирокчилар қўшимча саволлар беришлари мумкин.

Кейин, тренингдаги қоидаларни аниқлаштириш ва қабул қилиш учун 1.2-машғулоти “Тренинг қоидалари” амалга оширилади. Бунинг учун раҳбар машғулоти давомида қуйидаги асосий қоидаларни изоҳлаб тушунтириб беради:

талабалар тренинг давомида содир бўладиган ҳамма нарсада қатнашадилар;

“Шу ерда ва ҳозир” тамойилига риоя қилиш лозим, яъни. фақат тренинг гуруҳида содир бўлаётган воқеалар ҳақида ўйлаш ва гапириш;

ҳеч ким бир-бирига маслаҳат бермайди, ҳар бир талаба ўз ҳис-туйғулари, фикрлари, таассуротлари ҳақида гапиради;

ижтимоий-психологик тренинг дастури тўлиқ тугагунига қадар, дарсдан ташқари бу ерда нима содир бўлаётгани ҳақида гапириш мумкин эмас;

ҳар бир талаба анонимлик ва махфийликни сақлаши шарт;

дарсларга кечикиш тақиқланади;

барча талабалар бир-бирларини фақат исмлари билан чақиришади;

ҳар бир талаба ўз исми ёки ҳаёлий исмидан фойдаланиши мумкин;

гапираётган талабани диққат билан тинглаш, шивирлаб гапирмаслик, гапини бўлмаслик лозим;

раҳбарнинг рухсатисиз бир-бири билан гаплашиш таъқиқланади;

ҳамма очиқ ҳолатда ўтиргани маъқул, бу очиқлик ва самимийликка ундайди.

Тақдимот охирида раҳбар белгиланган қоидалар бўйича муҳокама ташкил қилади ва ўтказди. Муҳокама якунида ушбу қоидалар тренинг иштирокчилари томонидан овоз бериш ёки бошқа усул орали қабул қилинади.

Тренинг иштирокчиларининг позициялари билан танишиш ва уларнинг тренинг ишига ижобий муносабатини оптимallasштириш учун навбатдаги 1.3.-машғулоти “Очиқ саволлар” ўтказилади. Машғулоти бошланишдан олдин маърузачи талабаларнинг эътиборини улар билган нарсаларда кўплаб янги ва қўйилмаган нарсаларни кашф қилиш мумкинлигига қаратади. Буни батафсил маълумотга жавоб берадиган очиқ саволлар ёрдамида амалга ошириш мумкинлигини айтиб ўтади. Бу саволлар “нима, ким, қандай, қанча, нима учун, қерда, нима мақсадда” каби сўзлар билан бошланиши керак. Минимал миқдордаги саволлардан фойдаланиб, савол берилаётган шахснинг нуқтаи назари ва позициясини иложи борица тўлиқ билиб олишга ҳаракат қилиш керак.

“Жинсий роллар ва нотўғри қарашлар” мавзусидаги 1.4.-машғулоти якуний босқич бўлиб унда гендер стереотипларининг келиб чиқиши ва табиатини ўрганиш, уларнинг тарихий белгиланишини, эркаклар ва аёлларга нисбатан нотўғри қарашларнинг шаклланиш масалалари кўриб чиқилади. Бунинг учун тренинг раҳбари барча иштирокчиларга ҳаётда барчамиз турли функцияларни бажаришимиз, турли одамлар билан мулоқот қилишимиз ва турли фаолият билан шуғулланишимизни айтиб ўтади. Ҳар бир вазиятда биз турли хил юзимизни намоён қиламиз, турли хил ниқоблар киямиз ёки бошқача қилиб айтганда, турли ролларни ўйнаймиз.

Кейин, маърузачи битта талабани иштирокчилар марказида ўтиришга таклиф қилади, қолган иштирокчилар эса унга ижтимоий роллар ҳақида бешта савол беришади. Масалан, ўқитувчи, ота, тадбиркор, сотувчи, она ва бошқалар. Кейин иштирокчилар марказига бошқа талаба (бошқа жинсдаги) таклиф қилинади. Яна юқоридаги жараёнлар такрорланади. Якунда иштирокчилар эркаклар ва аёлларнинг турли ижтимоий роллари ҳақида хулоса чиқарадилар.

Мини-маъруза давомида гендер масъулияти муаммоси бўйича замонавий тадқиқотлар таҳлили натижалари талабалар эътиборига ҳавола этилади, шунингдек, шахснинг жамиятда қабул қилинган ахлоқий ва ҳуқуқий гендер нормаларига мос келадиган онгли равишдаги ҳуқ-атвор, ҳаракатлар ва қарорларни афзал қўриши, шунингдек, уларнинг оқибатларини қабул қилишида намоён бўлувчи комплекс тушунча сифатида - гендер масъулияти тушунчаси батафсил очиб берилади. Бундан ташқари, маърузачи концепциянинг моҳиятини ҳам очиб беради. Назарий қисмнинг охирида иштирокчиларнинг ўзларини аёл ёки эркак жинси вакили сифатида англашини ривожлантириш мақсадида 2.1-сонли “Замонавий аёл ва эркак” машғулоти ташкил этилади ва ўтказилади. Бунинг учун маърузачи талабаларга гуруҳларга бўлиниб, тегишли раҳбарларни танлашни таклиф қилади. Муайян гуруҳлардан мустақиллик, қатъиятлилиқ, доминантлик, агрессивлик, таваккалчилик, ўзига ишонч каби эркакларга хос хусусиятларни, шунингдек, итоаткорлик, мулоимлик, ғамхўрлик, сезгирлик, илиқлик, ҳамдардлик қобилияти, уятчанлик каби аёлларга хос хусусиятларни муҳокама қилиш сўралади.

Кейин, янги билимларни ўзлаштириш орқали шахслараро ўзаро муносабат ва мулоқот имкониятларини аниқлаш мақсадида “Хафагарчиликни йиғмаймиз” мавзусидаги 2.2-машғулоти ташкил этилади ва ўтказилади (30 дақиқагача). Шу мақсадда, машғулоти бошида, маърузачи, масалан, турмуш ўртоқларнинг бир-бирига нисбатан асосий типик шикоятларини аниқлашни таклиф қилади (шикоятлар иштирокчиларнинг сўзларидан олинади). Масалан:

эркаклар худбин ва ёлғончи, фақат ўзи ҳақида ўйлайди, такаббур, қайғуришни билмайди ва ҳоказо;

аёллар ўзлари ҳақида жуда кўп ўйлашади, беқарор, ҳиссий жиҳатдан ўзгарувчан, овқат пиширишни яхши билишмайди.

Кейин иштирокчилар жамоаларга бўлинади ва ҳар бир жамоа учун етакчи танланади. Тренинг раҳбари шикоятларни қоғозга ёзиб қўяди, кейин улар жамоаларга тарқатилади ва уларни ролли шаклда ўйнашни таклиф қилади. Жамоалар кичик саҳналарни намойиш этадилар ва вазиятни ҳал қилгандан кейин келажакдаги муносабатларга нисбатан ўз версиясини таклиф қиладилар. Кейин бутун гуруҳ ҳар бир вазиятни муҳокама қилади, бунда фикрлар ё асосли деб топилади ёки ўзгаришсиз қолади. Охирида гуруҳ муҳокамаси ўтказилади.

Кейин “Идеал аёл ва эркак” деб номланган 2.3.-машғулоти ўтказилади, унда идеал эркак, аёл ҳақидаги ғояларни таъкидлаш ва тренинг иштирокчилари ўртасида гендер бағрикенгликни ривожлантириш назарда тутилади. Шу мақсадда маърузачи иштирокчиларни идеал аёл ёки эркакнинг мезонларини аниқлаш ва ёзишни таклиф қилади. Бу билим, характер хусусиятлари, кўникма ва бошқалар бўлиши мумкин. Бундан ташқари, талабаларга ўз мезонларини ўқиб эшиттириш учун вақт берилади, агар уларга ўша хусусият (билим, кўникма) ёққан бўлса, уни тегишли даража рақами билан белгилайдилар. Шу тарзда ғолиблар рўйхати аниқланади. Улар яна ўқилади, тўлдирилади ва гуруҳнинг жамоавий танлови натижасида доскада қолдирилади. Иш охирида гуруҳ муҳокамаси ўтказилади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Юқоридаги тренинг дастурлари асосида биз респондентларнинг тадқиқот қилганимизда қўйидагича натижаларни олдик.

Қатнашувчиларнинг 42,5 фоизиди (17 киши) ўрганилаётган хусусият ўртача ривожланиш даражасидан паст эканлиги аниқланди. Шунга қўра, бўлажак ўқитувчиларнинг атиги 2,5 фоизидигина (1 киши) гендер масъулияти ўртача ривожланиш даражасидан юқори экан.

Ўрганилаётган хусусиятнинг юоридаги қиёсий таҳлили назорат гуруҳида ҳам ўтказилди, бунда талабаларнинг кўпчилигида (53,49%/23 киши) гендер масъулияти ўртача даражада ривожланган эканлиги аниқланди. Респондентларнинг 34,88 фоизиди (15 киши) ўрганилаётган хусусият ўртача ривожланиш даражасидан паст эканлиги, 11,63 фоизиди (5 киши) еса ўртача ривожланиш даражасидан юқори эканлиги аниқланди.

Хулоса

Тренинг дастурини амалиётга тадбиқ қилиш қуйидаги асосий шартларни ташкил этишни назарда тутди: талабаларнинг гуруҳ, гуруҳлараро жамоавий ишининг асосларини ва етакчи тренинг муносабатларини таъминлаш; ўқув фаолиятининг бир нечта шакллариининг бирлиги (маъруза, суҳбат, муҳокама ва бошқалар); ўқитувчининг тренинг гуруҳининг ҳар бир аъзосига ва иштирок-

чиларнинг бир-бирига муносабати; рефлексияни тренинг ишининг зарурий техникаси сифатида акс эттиришдир. Бу тренинг дастури нафақат психолог ўқитувчилар балки бошқа мутахассисларни тайёрлаш жараёнида ҳам ишлатилиши мумкин ва ҳар бир тингловчига ўз эркин фикрини баён қилиш ва шахсий дунёқарашларини шакллантиришга катта ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Анн Л.Ф. Психологический тренинг с подростками. - СПб.: Питер, 2007.
2. Sagindikova N, Safaev N, Odilova N, Mirashirova N, Rahimova I, Shaxs psixologik etukliginini ilmiy nazariy asoslari. (Ilmiy-uslubiyqo'llanma) Nizomiynomidagi TDPU nashriyoti. Toshkent. 2017y. 4,75
3. N.J.Sagindikova Factor analysis of gender characteristics of students' responsibility for learning activities. Journal of Positive School Psychology<http://journalppw.com> 2022, Vol. 6, No. 2, 3388–339. Journal of Positive School Psychology<http://journalppw.com> 2022, Vol. 6, No. 2, 338–339.
4. Н.Ж.Сагиндикова Psixologiya ilmiy jurnali. Талабалар кизлар ўқув фаолиятига масъулият хусусиятларини факторли таҳлили. Бухоро.: 2022/1. 106-111Б.
5. Сзен Н.В., Пахомов Ю.В. Психотренинг: мифы и упражнения — Изд.е, доп. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1999.
6. Рамендик Д.М. Тренинг личностного роста: Учебное пособие. - М.: Форум: Инфра-М, 2007
7. Гиппиус С.В. Тренинг развития креативности. Гимнастика чувств. СПб; Издательство «Речь», 2001

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'tgan.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar ISSN 2181-1709 (P); 2181-1717 (E) » xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil ok-tyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materi-allarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchi-izlanuvchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami № 8882
Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi 25.12.2023. Buyurtma №2448.
«Buxoro viloyat bosmaxonasi» MCHJda chop etildi.

Jurnal Ommaviy axborot vositasi davlat ro'yxatidan 2020 yil 6 oktyabrda o'tgan.
Jurnal har oyda bir marta o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.
Jurnalning hajmi 60x84, 1/8, A-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar ISSN 2181-1709 (P); 2181-1717 (E) » xalqaro ilmiy-metodik jurnali 2020 yil ok-tyabrdan nashr etilmoqda.

Pedagogika, psixologiya, filologiya va tilshunoslik, matematika, fizika va mexanika, texnika fanlari, tabiatshunoslik, tarix va falsafa, turizm va iqtisodiyot, axborot kommunikatsion texnologiyalari, geografiya sohalardagi ilmiy va ilmiy-uslubiy materi-allarni o'z ichiga oladi. Nashr qilingan materiallar mualliflari O'zbekiston Respublikasi hamda yaqin va uzoq xorijning yetakchi olimlari, tadqiqotchi-izlanuvchilari.

Jurnalning kalit so'zlari:

Oliy pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyoti; umumiy va maxsus pedagogika va psixologiya, pedagogika va innovatsiya, integratsiya, O'zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimi; ta'lim jarayoni; ko'p madaniyatli va mintaqaviy ta'lim; III Renessans, XXI asrdagi ta'lim; ta'lim va tarbiya sohasidagi milliy va qadriyat ustuvorliklari; ta'lim sifatini monitoring qilish; uzluksiz pedagogik ta'lim tizimi; ta'lim dasturlari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari; o'qituvchilarni tayyorlash tizimidagi ta'lim texnologiyalari.

Guvohnoma raqami № 8882
Bosh muharrir: B.B.MA'MUROV

Bosishga ruxsat etildi 25.12.2023. Buyurtma №2448.
«Buxoro viloyat bosmaxonasi» MCHJda chop etildi.

